

УС

ПИРИДОН
ЕРКАСЕНКО

С ПИРИДОН
ЧЕРКАСЕНКО

ТВОРИ
В ДВОХ ТОМАХ

СПИРИДОН
ЧЕРКАСЕНКО

ТВОРИ
В ДВОХ ТОМАХ

СПИРИДОН ЧЕРКАСЕНКО

ТОМ ДРУГИЙ

ОПОВІДАННЯ

У ШАХТАРІВ

ЯК ЖИВУТЬ
І ПРАЦЮЮТЬ
НА ШАХТАХ

ПРИГОДИ
МОЛОДОГО
ЛИЦАРЯ

РОМАН
З КОЗАЦЬКИХ ЧАСІВ

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ «ДНІПРО»
1991

ББК 84Ук1
Ч-48

До другого тому ввійшли оповідання,
художня розповідь «У шахтарів»
та історичний роман про Запорозьку Січ
«Пригоди молодого лицаря».

Во второй том вошли рассказы,
художественное повествование «У шахтеров»,
а также исторический роман
о Запорожской Сечи
«Приключения молодого рыцаря».

Упорядник
та автор приміток
Олекса МИШАНИЧ

Ч $\frac{4702640101-067}{M205(04)-91}$ 67.91

ISBN 5-308-01049-8 (т. 2)
ISBN 5-308-01050-1

© Упорядкування, примітки.
О. В. Мишанич, 1991.

© Художнє оформлення.
О. В. Штрамило, 1991.

ОПОВІДАННЯ

Із збірки «ДІТКАМ»

ЯК ВРОДИЛАСЯ ПІСНЯ

Далеко-далеко на південь, за широкими безкраїми степами, під ясным, блакитним небесним наметом, під палаючим промінням південного сонця, в міцних скелистих берегах лежить, пеститься глибоке безмежне море.

Мов велетенське дзеркало, одбиває воно в собі удень небесну блакить, легенькі сріблясті хмарки і ясне сонечко, вночі — лагідний задумливий місяць, а блискучі зорі цікаво зазирають в безодню морську й миготять соромливо золотистими віями своїми, дивуючись, що і там, в безодні моря, світять зорі й чорніє небо.

Ось випливають на небо темні хмарки — одна, друга, третя... Повінув вітер і зігнав їх до гурту в величезну чорну як і ніч хмару. Море заворушилось, сердиті хвилі з білими од шуму гребнями покотились одна за одною на берег. Огняна блискавиця прорізала чорну хмару, й страшенний грюкіт грому розбудив околицю, надав завзяття хвилям, і вони, мов білогриві коні, кинулись на скелі, падали назад у море, розбиваючись на безліч смарагдових скалок, а на їх місце пнули нові гори, нові хвилі й шпурляли шумом аж на верхівлі високих скель.

Скелі — то довічні вороги хвиль, бо скували їх в міцних кам'яних обіймах і не дають їм безмежного простору, і завсігди у них війна, війна за волю. З гуркотом, з ревом б'ють хвилі у берег, і часом великі шматки од тієї довічної боротьби хвиль: ті каменюки проглотне безодня, й за кілька століттів вони обернуться в дрібний пісок на дні морському.

Однії такої бурхливої ночі грало море, й музику його слухав, сидячи на скелі, молодий вродливий рибалка. Він покохав дочку старого рибалки, молоду рибалківну, — такої краси, що й на світі, мабуть, кращої за неї не було. Але вона, лукава, глузувала з його, і душа рибалки кипіла зараз не гірш, ніж море.

Тим він і вподобав пекељну музику хвиль, що благала простору, бо й серцеві рибалки було надто тісно в грудях. Тяжко... не раз хотілось йому кинутись з скелі в бурхливий вир і потопити в хвилях себе, а з собою й своє горе.

Та заслухався дивної пісні морської й просидів, аж поки сонечко ранкове не позолотило верхівлі гір...

Море поволі ущухло.

Рибалка зрозумів тоді, що гнів можна вилить в бурхливій пісні, й серце заніміє, як те море після неспокійної ночі.

І він заспівав, та так заспівав, що і небо, і сонце, і море заслухались тієї пісні, а з глибинь морських підпливли до скелі, й висунулись з води страховища морські, й слухали пісню молодого рибалки.

Та серце його не заспокоїлось, бо пісні його чогось бракувало. Рибалці хотілось до своєї пісні побідної почути стогін своєї милої рибалківни, хотілось помститись, почути її болючий стогін, як чули хвилі стогін тремтячих скель.

Позбирав рибалка шматки розбитого хвилями човна, зробив з них велику трьохкутню рамку, а в тій рамі натягнув струни й знов заспівав, перебираючи пальцями по тих струнах.

Застогнали жалібно струни арфи, відповідаючи на грізну пісню рибалки, застогнали, благаючи, як скелі під ударами кип'ячих хвиль.

Довго співав рибалка, втішаючись своєю піснею й регочучи в душі з того стогону, співав, аж поки пальці його задубіли з утоми. Тоді він шпурнув геть на пісок свою арфу й міцно заснув.

Прокинув рибалка веселий і спокійний.

Давно це було, ще тоді, як по наших степах широких та пишних не ходили гострі плуги й не краяли скибами зелені груди вільної неньки-землі; ще тоді, як високу запашну траву по степах толочили тільки невеличкі отари овець, табуни диких коней, гурти круторогих биків та турів; ще тоді, як вівчар був сам хазяїн і сам чабан, а про панів і гадки не було, ще як земля була нічия, а Божа.

Давно це було. І вільно та гарно було тоді в степах.

Травень. Ранок. Сходить сонце й цілує своїм несмілим, соромливим промінням запашні квіти, купається в сивих блискучих хвилях високої тирси, виблискуючи в прозо-

рій воді поважної, тихої степової річки. Пустун-вітрець степовий давно вже прокинувся і легеньким метеликом пурхає, цілюючи квітки, шелестячи травною, шепочучи з прибережним очеретом, високим, та ганяючи по воді дрібнесенькі жмурки.

Раніш од усіх, ще до схід сонця прокинулись пташки: жвавий жайворонок піднявся вгору й пірнув у блакитну безодню небесну, і звідтіль бренить тільки його ніжна пісенька; десь в траві западьпадьомкав перепел, зовучи свою перепелиху заспану; хижий кібець шугнув стрілою в повітря і ніби застиг там, зрідка тільки тріпочучи крильцями й виглядаючи з високості дурного коника-стрібуна; прокинувся соловейко в кущах на б́ерезі й затьохкав, засвистів так голосно, що збудив і берег, і річку, й луг, а здалека одгукнулась до нього луна і розбудила десь по той бік брехуху-зозулю: вона мляво закувала спросоння, мов нарікаючи на те, що її збудив завзятий співець. Жаби в очереті одна перед другою поспішались виявити, що й вони дотепні заспівати назустріч золотому сонечкові.

Степ ожив, загомонів, заспівав.

Прокинулись вівці й заплакали жалібно: ме-ме-бе-бе! наче від того, що музика степова підвела й їх і не дала виспатись як слід. Від того мекання схопився молодий вівчар, свиснув на собак і вхопив герлигу, та, побачивши, що нічого небезпечного немає, плюнув і погнав отару до річки, щоб напоїти її й самому скупатись в холодних прозорих хвилях. Кришталева течія обхопила молоде кремезне тіло вродливого вівчаря й пестила його холодними приємними поцілунками.

Вівці розбрелись по б́ерезі, смакуючи ніжну, м'яку травичку. Вівчар сів над водою й заслухавсь невимовно гарної музики степової. Защеміло його серце, важкий сум обгорнув його невість чого: він, мабуть, почув свою самотину і зажурився.

І захотілось вівчареві вилити свій смуток у пісні — такій тихій, як шепотіння очерету, смутній, як кування зозуді, чарівній і щирій, як тьохкання соловейка, дзвінкій, як срібний спів жайворонка, ласкавий і ніжний, як поцілунок ранкового вітру.

Вирізав вівчар з очерету сопілку, поробив у ній дірочки, притулив до вуст, і чудова пісня, вільна, як вітер, журлива, як зітхання степу, розітнулась навкруги.

Все ущухло: тієї пісні заслухавсь і соловейко, й зозуля, й жайворонок, навіть крикливі жаби, а овечки перестали

щипати травичку й дивились на свого хазяїна безглузким поглядом.

Вівчар одірвав сопілку од рота й прислухався: скрізь було тихо...

Він зрозумів, що пісня його не гірш од пісень степу, коли навіть такий співець, як соловейко, замовк і заслухавсь її,— вівчар зрозумів це і задоволено усміхнувся.

Гудить-стогне хуртовина в лісі, мете, снігом сипле, морозом дихає. Не видно неба блакитного, сіра імла закрила зорі блискучі, місяць ясний.

Це — північ, це — царство метелиці, країна холоду довічного. Вільно тут хуртовині: їй не шкодять, не сплять її ліси темні, нетрі непролазні, а чоловік... чоловік для неї — ніщо.

Соромливо ховається десь у лісі його чорна невеличка закурена халупка, а в ній живе він сам — відважний лісник-мисливець.

Сумно зимою в лісі, так сумно, що часом хочеться вовком завити разом з метелицею. Сумно і страшно! Не раз чув лісник, прислухаючись до нудної пісні завірюхи, до гомону столітнього лісу, до жалібного скрипіння старих сосен та кедрів, чув голодне виття сіромах вовків; не раз чув він, як дзвеніла клямка біля дверей, як потім тріщали двері й тремтіла вся хижка його під дужим шарпанням ведмедя, цього царя лісного, і мимоволі ставало йому догори волосся, хоч він і тямив, що вбога хижка його збудована кріпко, з грубих колод, і не ведмедеві розруйнувати таку будівлю.

Ще вдень байдуже: непомітно спливає короткий час в тяжкій, небезпечній праці. Та то ж таки день, сонце, світло. Приємно хрустить під ногами білий, блискучий сніг, сяє з неба північне сонечко; воно хоч мало гріє, проте втішно вітати, дивитись на його, бо сонце проганяє важку, страшну темряву й посилає світло.

А ніч!.. довга-довга ніч! Здається, кінця-краю їй немає. Заспокоєне за день серце лісникове, замість відпочинку, цілу ніч тремтить од жаху, нудьгує в самотині... А ще до того як підніметься хуртеча, як заспіває під вікном фуга — тоді край! Такий сум та жаль обгорнуть, що хоч в домовину лягай завчасно.

Тяжко!..

Щоб хоч трохи розігнати той страх, тую нудьгу та смуток смертельний і розважити себе, лісник пробує ок-

селентувати метелиці своїм тремтячим голосом. Якось зненацька, несподівано виривається в його з грудей не то стогін, не то глибоке зітхання, не то розпачливе ридання.

Ні, лісник не плаче, не зітхає, не стогне,— він співає. І спів його подібний до тієї пісні, що, не вгаваючи, вис під його хижкою бурхлива хуртовина, він жалібний, одноманітний, як північна природа, як музика північного лісу, як виття сіроманців голодних, вовків...

Але то був все ж таки спів, була музика, і до неї при-слухалось намучене серце, забувало й про ніч, і про хуртовину, й про виття вовків, і про самотину. Воно все перенялося тим журливим співом, жаденно слухало його, і в дикій лісовій північній музиці він здавався невимовно гарним, хоч і сумним.

Лісник радий був хоч на хвилину одірвати слухання своє од лісу, од хуртовини і співав, співав без перерви, хитаючи головою, співав, аж поки приемна втома не обхопила його тіла. Він упав на ліжку і міцно заснув.

Ранком прокинувся лісник спокійний і веселий.

Скрізь, по всіх країнах світових, у всіх людей перша пісня, перша музика була відгуком природної музики. В країнах приморських і пісня вродилася дужа й відважна, як пісня бурхливого моря; в степах вродилася пісня чарівна, вільна, дивна, як сам степ; а дикі нетрі лісові, країна холоду, метелиці породили й пісню, подібну до сумного, розпачливого виття хуртовини взимку.

ПРИГОДА

(З дитячих спогадів)

Теплий, сумирний вечір. Нерухомо дивляться на себе в озеро журливі верби. Поважно крюкають і тихо стогнуть біля греблі жаби. Тьохкає соловейко. Чи він вже такий веселий удався, чи ніколи не зазнав неолі, що кожного ранку й вечора будить тишу своєю голосною піснею. Далеко навкруги по гаях та по левадах відгукується до його луна й дратує жаб, котрі щодалі стають ще завзятішими.

Маленький Тиміш у гарненькій вишитій сорочечці з червоною стьождкою, в нових штанцях ходить по березі з грудками в руках і пильно придивляється до прозорої води своїми чорними хорошими оченятами. Він дуже заклопотаний. Іноді з води витикається манісенька гостра голівка, й невеличкі булькаті очі цікаво і з жахом стежать за кожним рухом хлопця.

Тимошеві треба тільки углядіти її: жвавий помах руки, гучний плюскіт — і сердешна жаба, підстрибнувши з води, падає назад вже черевом вгору й непритомно дригає по воді своїми довгими кумедними лапами.

Дзвінкий регіт Тимошів лунає у вербах, лякає в кущах соловейка й примушує Андрійка піднімати голову.

— Годі вже тобі, Тимоше... За віщо ти їх мучиш?..

Тиміш нічого не відповідає й провадить своєї.

Андрійко сидить над водою, нахиливши біляву головку й замислившись, ніби слухаючи, як шепочеться вечір з водою, як співає в кущах соловейко, стогнуть жаби під греблею, а думки його геть витають. Про що він думає, і що воно за смуток тихий у його в блакитних очах?.. Вже час би й додому йти, бо незабаром ніч, але тут так гарно, так лагідно, що не хочеться підводитись.

За озером чутно гомін і ляскання пуги.

— А-гей!.. Куди, щоб ти була йому здохла!..

То чередник гонить до села череду через греблю. Густа темна курява оповила і греблю, і верби і нависла над водою. Корови хутко поспішають до двору: не солодко, мабуть, гуляти по убогій селянській толоці, де нічого ані вщипнути, ані вгризти.

Страшений вереск...

Андрій схопивсь як опечений. Тимоша не видно.

Андрій догадався, що той оступився і попав у копанку. Голосно скрикнувши, кинувся він у копанку, вхопив Тимоша попід руки й підняв над водою. Ноги його ледві торкались до мулу на дні, але він став на пальці, підняв голову, щоб вода не залила йому рота, і, держачи Тимоша під руки, несамовито кричав:

— Рятуйте! рятуйте!..

Тиміш теж верещав не своїм голосом.

Холодна вода пожовкла од мулу, хлюпала в боки копанки, досягала Андрієві до рота; руки його задубіли з втоми, здавило горло і... він упустив Тимоша. Вода піднялася, й Андрій вже не чув дна: він тільки хутко мацав

руками, щоб не пірнути. А Тиміш вже й руками не ляпав, а то пірнав, то випливав наверх, ковтаючи воду. Андрій, зібравши останні сили, знов ухопив його під руки й підняв над водою, а сам уперся пальцями в дно.

Раптом стало йому легко в руках. Він розплющив очі: Тимоша не було на руках, а чийсь дужі великі руки вхопили його за лікті й поцупили з копанки.

Тиміш сидів на березі й хлипав.

— Отсе, отсе тобі, щоб жаб не бив,— плачучи, кричав на його Андрій.

— Чиї ви? — спитав чередник.

— Савчишині.

— Якої Савчихи? удови?.. То ходімо, одведу вас до хати.

— Не хочемо,— ридали хлоп'ята,— мати битимуть.

— Не битиме, дурні. Не ночуватимете ж отут на березі.

Вода цівками збігала з них, брудна одежа попримпала до тіла.

Чередник узяв обох за руки і повів до села. Недалеко од удовиної хати хлопчаки вирвались з рук у його і втекли. Старий махнув рукою, зайшов до вдови й розказав їй за таку пригоду.

Мати тільки руками сплеснула й вибігла з двору.

— Куди ж вони побігли?

— Та отуди в провулок,— показав чередник.

Савчиха побігла в провулок і незабаром почула в рову під своєю загатою в бур'яні гіркий плач.

— Андрійку!.. Тимоше!..— гукнула вона.

Плач ущух. Хлопчаки почули голос матері, й серденько їм затіпалось. Що то вона скаже, як побачить мокрі, брудні сорочки й штанці?..

— Чого ви отут сидите? — почули вони її голос у себе над головами! — Ану, вилазьте лишень.

Нічого не вдієш, треба вилазити. І знову голосний плач розітнувся по вулиці.

— Ми не бу-у-демо...

— Та Господь з вами,— ласкаво промовила мати.— Гаразд хоч живі обоє. Ходімо до хати.

Хлопці замовкли.

— А тобі, Тимоше, скільки разів я вже наказувала не пустувати. Бач, трохи не втопився. Що б же ти робив, якби Андрійка не було з тобою?..

І мати ніжно обняла Андрійка й пригорнула до себе. Гаряча сльоза матрина впала йому на щок.

СОЛОВЕЙКО

Дуже дивно й прикро було Івасикові, що його соловейко ще ані разу не заспівав. Купив він його ще весною за власні гроші, що подаровано було йому на іменинах; посадив у гарненьку клітку, оздоблену візерунками.

Проїшла весна, літо промайнуло, настала сіра осінь, а за нею зима люта,— соловейко ж мовчав, немов занімів.

Дивно й досадно було Івасикові, й злість брала на соловейка.

— Ма-а-мо!.. ма-а-мо, чого ж він не співає? — ну-дився хлопчик.

— Та солов'ї ж, моя дитино, співають тільки весною,— розважала його мама.

— Але він і весною мовчав. Це мене обдурив старий лісник.

Соловейком цікавився не тільки Івасик, а й сірий смугнастий кіт-прудиус. Але цьому було байдуже до соловейкових пісень чудових: він любив його спів тільки тоді, як той співав на віттях, як, співаючи, заплющував очиці й весь переймався своїм тьохканням. О, таке співання було до вподоби котові; воно було таке любе, що він тихесенько, припадаючи до гілки, щоб не перебити ніжного співу, підкрадався до маленького співця й хав його в свої міцні обійми. Та не вдячним поцілунком дарував злодій соловейка: чіпкі пазурі цупко держали птаха, гострі ж, як голки, дрібні зубенята прудиусові перегризли співцеві горло.

А тепера йому байдуже було до соловейкових пісень: він бачив, що хоча б соловейко й затьохкав, заплющивши очі, то однаково його не дістанеш у клітці, що висіла під стелею над вікном.

А соловейко нудьгував...

З того часу, як його посадили в клітку, він бачив у віконечко, як пишалася зелена, квітчаста чарівниця весна, як розгоралось, цвіло літечко тепле; чув, як співали, веселились пташки, втішаючись рідним гніздечком. Бачив соловейко потім, як прийшла мокра нудна осінь і спустів, оголився рясний садочок; як нарешті прийшла холоднюча люта зима, котру він побачив уперше.

Іноді хазяйчина наймичка відчиняла кватирку, щоб провітрити кімнату. Гострий, пронизливий холод проймав соловейка крізь тендітне пір'ячко його, й він ди-

вився в садок переляканими очима: йому здавалось, що то дихає на нього холодом смерті якесь невідоме страхо-висько. А як піднімалась на дворі хуртовина, то він зомлівав з жаху.

В кімнаті було тихо, тепло й їжі було доволі. І хоч ночами й блимали часом з темряви страшенні хижацькі очі kota-прудиуса, та до цього можна було звикнути. Але в серці у соловейка була така нудьга, така безпорадна туга, туга за волею, за сонцем, за повітрям, що він бився крильцями в ґратки, мов божевільний, і падав непритомний. Тільки в клітці соловейко пізнав, що то є на світі воля, бо коли він ще літав по садочках, то думка його ніколи не наvertsалась до цього: воля була йому річчю звичайною, от як сонце, повітря, ніч, день і т. ін.

І йому тепера часто снилась воля, дивна, чарівна, як казка. Воля!.. Це слово він вперше почув від наймички, котра відповіла Івасикові на його запитання — чому соловейко навіть весною мовчав:

— Пустить, паничу, його на волю, тоді він заспіває.

З того часу соловейко тільки й мріяв про неї. Щоб дістати знов її, соловейко ладен був зазирнути в очі самій смерті.

Одного разу був чудовий соняшний день за вікном. Деревя в саду завмерли, немов задубіли від морозу; чистенький сніжок іскорцями виблискував на сонці.

Соловейко побачив сонце, і йому забажалось туди, на волю, як ніколи. В кімнату увійшла наймичка, відчинила квартиру й почала прибирати. Соловейко з тугою в очах дивився у вікно й не помічав навіть, як гострий холод проймав його до кісточок.

Коли це раптом скочив у квартиру кіт-прудиус, стрибнув звідтіля на клітку й повис на дверцях. Дверці не вдержали важкого злодія, одірвались, і він упав на підлокотник. Наймичка потягнула його щіткою по спині, і він кулею вилетів з кімнати.

У соловейка й серденько застукало. В одну мить він пурхнув і вилетів у садок. Холодне повітря обхопило його усього, та він на те не зважав: він рвався у височінь, до сонця: воно пригріє й приголубить його, як колись пестило. Високо-високо піднявся соловейко, але жаданого тепла не було, бо над ним сіяло зимове сонце, йому не відоме. Зате була воля!

Як любо!.. Але ж як холодно!..

Він почував, що вище було холодніш і що іще мент — і він замерзне.

А там унизу відчинена кватирка, і в кімнаті так тепло, так привітно. Туди!..

О, ні!.. Там тепло, але так нудно, так сумно... Краще смерть, ніж життя у клітці.

Холод дужчав, соловейко замерзав, ледві ворушачи крильцями.

В кімнату, в клітку?..

Ні, краще смерть!.. в неволі можуть жити тільки гади...

Сіренькою грудочкою упав він з високості на білий, блискучий сніг.

Збірка «НА ШАХТІ»

ЧОРНИЙ БЛИСК

— Стій! п... п... пу...

Дід Лаврін хотів промовити «тпру!», але губи йому заклакли від морозу.

Довгонога замордована шкапа спинилась і, тяжко відсапнувши, похнюпилась, похиливши мало не до землі свою довгу, байдужу до всього голову. Старий шахтар злісно штовхнув її ногою в черево.

— Повернись! щоб ти йому здохла!..

Шкапа злегка здригнулась, підняла голову й відступила трохи набік.

Старий, погано лаючи невість кого, тремтячими руками відчепив барок, докотив вагончика до краю рейок, страшенно напружився, перекинув і почав залізною лопатою вигрібати з його мокрий, липкий глей. Останні двадцять років він все чомусь лається, щодалі з більшим запалом; з того часу, коли він почав лаятись систематично, на світі не зосталось, мабуть, такої людини, котрої він не вилаяв, хоч нишком. Найбільш доставалося хазяїнам та начальству, котрих старий лаяв з захопленням, з натхненням і пророкував їм загибель, коли не на цім, то на тім світі. Сороміцька лайка стала у нього за звичку: кожне слово, що вилітало йому з вуст, було оздоблено жовчу й лайкою.

Поставивши вагончика знов на колеса, дід Лаврін усім тілом почув, що страшенно вморився. Старечий піт під сорочкою й на лобі миттю прохолов од морозу, в руки зайшли зашпори, пальці розчепірились. Він тяжко зітхнув. Холодний, пронизливий вітер, сповнивши решту міцних колісь легенів, викликав страшений вибух кашлю; старе виснажене тіло затремтіло від того кашлю, в грудях клекотало, хрипіло, свистіло, пищало, мов у старій обшарпаній гармонії. Вкупі з одривчастою лайкою, Лаврін випльовував на рейки чорне з кров'ю мокротіння.

Стояла восьма година ночі. Морозило. Пекучий вітер вільно гуляв на високім глянїм валу, де не було жодного захистку, й проймав старого до кісток. На краю валу горіло огнище з вугілля, приємно блискаючи й розпускаючи усюди чорний смердючий дим. Старий Лаврін, утерши зашкарубленим рукавом запушені інеєм вуси й бороду, на превелику силу витяг з кишені кісет з тютюном, куценьку люлечку й примостивсь біля огню, не звертаючи уваги на свого єдиного товариша, ворону, розбиту на ноги, шкапу. Вона постояла, постояла й, помітивши, що дід забув про все на світі, опріч своєї люльки, повернулась задом до вітру й тихо дрімала, схиливши голову й зрідка здригаючись від набридливого морозного вітру.

Робота на шахті кипіла. Важко стукала й дзвеніла машина, гуркотіли по рейках вагончики, торохтіло вугілля, падаючи із опрокидивателя униз. Ясно світили ліхтарі громовинного світла, освітлюючи широкий двір з різними будинками, високу темну будівлю, височенну цегельну трубу; довга-довга, на тонких високих стовпцях, естокада здавалась вночі якоюсь потворою з безліччю ніг; до неї було прибудовано знизу сортировку з грохотами.

Дід Лаврін підняв голову й з ненавистю озирнувся довкола. Старий не міг байдужо дивитись на всі отсі навісні будівлі, вигадки зажерливості людської, не міг без прокльонів чути грюкання грохотів. Він одвернувся й замисливсь, посмоктуючи свою носогрійку. Химерною здавалась його зібгана од вітру постать.

А він думав... Все життя — гірке, безнадійне, нікчемне, непотрібне — промайнуло в його старечій голові, як одна хвилинонька. Гуркіт грохотів нагадав йому його дитинство...

Он сновігають по високій скрипучій драбині невеличкі дитячі тіні. Дід знає, що то хлопчачі й дівчатка — глейщики й глейщиці — по черзі лазять погріти біля машини свої закацюблені пальці, сірі од глею, чорні од вугілля. О, він гаразд ще й досі знає, що то за праця — вистояти щодня дванадцять годин на тремтячій низенькій ослоні, нахилившись над грохотом, по котрому в шаленім танку скачуть униз чорні, блискучі шматки вугілля, такі жаркі в огні й такі з біса пекуче холодні на грохоті. Він добре знає, що вони вийшли з таємних надр землі, що чорний блиск їхній ховає в собі тепло, чудове жадане тепло... задля багатирів. І він ненавидів його

зараз усією рештою свого хворого серця, намученої душі, потьмареного розуму. Але тоді, коли він був глейщиком, такі думки ще не краjali йому серця: дзвінкий дитинячий регіт його влітку й тихий жалібний плач взимку розтиналися часто-густо під дахом сортировки.

Зима. Ніч. Ясно світять над грохотами спущені із стелі невеличкі електричні лампочки, відбиваються тисячами чорних іскор на шматках вугілля, ріжуть очі; розпачливо ридає за тонкою шальовчаною стіною хуртовина, вривається крізь рясні щілини в сортировку. По обидва боки грохотів стоять хлопчак і дівчатка з посинілими від морозу рученятами й почервонілими мокрими носами. Он Кравцева Тетяна й Жолобова Христя не видержують далі, бо навіть сльози позамерзали їм на віях і сяли, як перлини. Вони підстрибують, ляпають долонями, закаблуками, хукають на руки, але раптом, наче умовившись, вибігають із сортировки, й глухе тупання їхніх чобіт по драбині заглушає на мить люте ридання завірюхи. Вони побігли погрітись до машини.

— Ага, непереливки!

— Ач, які тонкошкурі!

Регочуть крізь сльози їм услід дехто з хлопчаків, але видно, що кожний з них, завзятих, залюбки побіг би за ними.

— Та хіба вони грітись побігли?

— А куди ж?

— До Ванька смазчика.

— Ха-ха-ха!..

Вони були такі малі, не було молодших од 8 літ і старших од 14... З своїми чистими серцями, прозорими душами, променистими ясними очима — вони були надзвичайно хороші, як і всі діти, але вони знали більш од звичайних дітей, вони вже знали мерзоту, й ця свідомість труїла їхню дитячу душу. Вони знали, що коли декотрі з більшеньких дівчаток спускаються униз до машини, то туди приходять смазчики, обмітчики, погоничі, погано лаються й погано поводяться з дівчатками. А коли часом грохотам бракує роботи, то всі глейщики збираються до машини й покотом сплять біля неї на підлозі, підклавши під голови кулаки. Приходять підлітки, лягають біля дівчаток і ночують з ними.

Дід Лаврін тяжко зітхнув і раптово зацмокав своєю люлькою... Його Одарка теж була глейщицею...

Він думав...

З надшахтного будинку вряди-годи неслоь стукання молотка по залізній штабі й гуркіт вагончиків з вугіллям та глеєм, котрі видано на-горá * з глибокої темної шахти...

І малюється старому інша картина. Він забойщик... ** О, він був добрячим забойщиком! Траплялись за його робітницького життя упряжки ***, та й не одна сотня, коли він нарубував по шість вагончиків і за це одержував аж півтора карбованця. Це ж не жарт, справді! Це не дитина-глейщик, що заробляє за упряжку четвертака й рідко два злоти.

«Пічка» в шахті. Ледве-ледве блимає смердючий каганчик-лампочка й не світить, а тільки чадить, псує й без того важке, вогке повітря, густо засмічене чорним блискучим порохом. Зловісно висить над головою сіра стеля й погрожує в тріски знищити дві-три аршинних стойки **** з кременого дуба, що піддержують її. Робиться сумно, коли згадаєш, що на цю стелю давить зверху півтора сажнів важкої землі. Тиша — неначе в могилі, тільки з головної проходки часом чути, як тріщать, мов на лютім морозі, товсті, поставлені густо одна поруч з одною, дубові рами. То осідає земля. Часом де-небудь поблизу стрельне, як з гармати, і гострий-гострий холодний жах мимохіть закублиться під серцем, зіньки поширюються й хочеться бігти звідсіля прожогом, стрімголов, бігти й кричати божевільним, шаленим, нелюдським криком, щоб заглушити цю страшну, похмуру тишу і хоч на хвилиночку почути, що ти не в могилі... Тихо... десь далеко в'їдливо дзюрчить вода і, здається, падає краплина по краплині тобі на тім'я й б'є у виски молотом. Душно... хочеться дихнути на повні груди, але відчуваєш, що це річ цілком неможлива, що нема потрібного повітря, і від цього робиться ще більш важко й кидає тебе в жар... Он біля другої стіни цієї низької печери ворухиться ще одна жива істота: їй, мабуть, теж тяжко, бо іноді глибокий стогін виривається з молодих дужих грудей. То парубчак саношник обперся, лежачи, на свої санки, повні вугілля, й спочиває, заплющивши очі: по молодому, ще дитинячому обличчю його, чорному від пороху, стікають струмочки

* На - горá — з шахти нагору.— *Приміт. авт.*

** За бой щик — шахтар, що рубає вугілля.— *Приміт. авт.*

*** У пр я ж к а — день праці, упряжечно-поденно.— *Приміт. авт.*

**** С т о й к а — дубова підпора.— *Приміт. авт.*

поту, задержуються на бровах, на віях, на верхній пухнатій губі. Саношник інстинктивно витирає піт чорним рукавом своєї сорочки, розмазує його по видові й робить з вродливого личка якесь страховисько, у котрого блищать тільки очі та зуби... Годі, треба довбати... Руки по звичці, як машина, стискають кайло*, розплющені очі стрівають чорний, ворожий блиск твердого, як камінь, вугілля, безсила ненависть смочче за серце, й гострий залізний загартований кінець кайла з сухим тріском вгрузає в грубий холодний шар, що ховає в собі таку силу огню. Чорні блискучі скали сиплються на всі боки. Тук... тук... тук... раз у раз... гаразд не розбереш, чи то в голову, чи то в стіну. Чутно, як піднімається на коліна саношник, надіває на шию ремінну шлейку і, зігнувшись в три погібелі, рачки зникає в діру вкупі з санками... Тут... тук... тук... без кінця... Знов влазить саношник, з грюканням накидає повні санки й знов зникає... Тук... фу!.. Хочеться повітря, голова болить, спину ломить, а чорний блиск глузливо дражнить очі, й руки з запалом, з ненавистю знову стискають кайло і всажують його в проклятий чорний блискучий шар вугілля.

Дід Лаврін розплющив очі, потяг люльку, але вона затухла. Погасло й огнище, і тільки чорною плямою темніла на снігу купка жужелиці.

Старий задрімав знов... Що воно?.. Чудно... Село, річка, оболонь... Він ще хлоп'я й бігає понад річкою, заганняючи до гурту громадських телят... А шахта?.. а ненависний чорний блиск в жовтій од лампочки темряві?.. Ні, то сон, довгий-довгий, як саме життя, тяжкий, гнітучий сон... Авжеж, сон... Де шахта?.. Он верби над річкою... Високо піднялось сонечко й живущим теплом своїм обливає його, маленького Лавруся; віє запашний вітрець з луків, голова крутиться від пахощів, котрими напоєно повітря... Господи, як гарно, немов у раю! Солодка знемога по всьому тілові. Він над річкою... Що це?.. Знов чорний проклятий страшний блиск?.. Ні, ні, нема його, він його не знає... То виблискують на сонці кучеряві брижжі... Тепло, гарно... Хочеться кинутись в прозорі хвилі й плавати, плавати, плавати... скинути, обмити якийсь химерний незрозумілий

---

* К а й л о — знаряддя, котрим шахтарі рубають вугілля.— *Приміт. авт.*

тягар... Як гарно... але чого так важко дихати, й голова мов свинцем налита? Дзюрчить вода в шахті, десь угорі шумить пара, вириваючись з чавуна із свистом і стогоном... Ні... де ж воно?.. То шумить очерет над річкою, плюскотять хвильки, цілуючи білий пісковатий берег, зітхає зозуля в лузі... Він у воді... поринає глибше, глибше... Дно... тиша... спокій... Нічого немає довкола, опріч води... немає й його... зосталась тільки сама свідомість, саме «я»...

« Вітер дужчає й крутить снігом... Шкапа хропе й дримає...
— Ей, рукоятчик!.. * Хто на породі? **

Із будинку вийшов на вал сердитий штейгер в шинелі з піднятим смушковим коміром.

— Лаврін Сердешний, ваше благородіє!

— Де ж він, с... син?.. Ей, ти, Сердешний!

Тихо... Штейгер іде на спотич по рейках, підходить до шкапи, котра тихо рже, почувши людину.

— Ти! спиш?.. ей! Иш, економію завів! Чуєш?.. Підводься та підтягай вагончики! — кричить над вухо старому штейгер і сіпа його за плече.— От іроди!.. І як воно спить на отакім собачім холоді?.. Чуєш?.. чи тобі позакладало?!

Тихо, ні звуку, тільки вітер гудить...

— Та він замерз, чорт старий!.. Ей, хто там? Люде!.. Бач, не знайшов іншого місця пропасти, собака!..

Це була остання подяка старому за його працю...

«ЧЕПУХА»

На Святках, на третій день увечері, штейгер Довгань прийшов до смени на шахту № 10 дуже роздратований. Вісім чарок коньяку, що він випив перед цим, зовсім не втихомирили його досади й злості, а тільки додали йому якогось завзяття й рішучості. Хто його знає,— може, отсе вже досі щастя повернулось би до нього, він... а ви ж як гадаєте?..— два-три рази щасливо зірвати «банк» — і всі триста карбованців цілком знов у кишені! А воно запевне так би й було, коли б не отся проклята служба...

---

* Р у к о я т ч и к — шахтар, котрий зверху, біля ствола, доглядає за спусканням та підійманням кліток, а також лічить, скільки робітників спускається в шахту і скільки вагончиків вугілля підіймається з шахти нагору.— Приміт. авт.

** П о р о д а — глей; хто на породі? — хто на глею? — Приміт. авт.

— У-у, іроди! — муркнув під ніс Довгань, шулікою подивившись на шахтарів, котрі похмуро стояли у конторці, чекаючи черги, щоб одібрати у добродія завідуючого наряд на роботу. Сірі обличчя їхні від трьохденного пияцтва стали одутлі; підпухлі очі визирали з-під насуплених брів тупо й неприємно, як у божевільних. А за стіною чутно було, як рукоятчик, виразно і роздільно стукаючи молотком, подавав зверху машиністові гасло до спуску людей; чутно було, як той повертав регулятора і обережно, поволі пускав машину. Стук машини ще більше розлютував Довганя.

— Де Куценко? — гукнув він до шахтарів.

— Я тут, ваше благородіє! — виступив наперед чепурніш од інших зодягнений шахтар. То був десятник.

— Ту-ут... — перекривив його Довгань. — Ну, що в тебе там?

— На другій продольній *, ваше благородіє, багато стойок поламало за празники, треба змінити...

— Ну?..

— А щодо роботи, то хіба з півночі можна її розпочати як слід.

— Що?! це ж чому так?

— Потому, як породу знизу розперло до того, що на бремсбергу ** рейки повивертало, а щодо пічок, то туди хіба на животі пролізеш.

— На животі? га?.. Ах ти ж чорт свинячий! га?.. на животі! А що ти сьогодні робив? га?.. не міг піддірки *** зробити? га?..

— Помилуйте, ваше благородіє... Я хотів, та хіба заженеш кого на свято у шахту?

Куценко повів очима на своїх товарищів.

— Та воно, звісно, хто ж таки...

— Мовчать!.. Хто там обзивається? — аж підскочив Довгань. — А-а, свято... А ти маєш робочу книжку? га?.. кажи — маєш?..

— Так точно, маю...

— А ти читав, що в ній написано про екстрені роботи, хамська твоя пико, га? читав?

— Звісно, читав...

— Ага, читав... А чом же ти не зробив того що треба?

---

* Продольна — головна довга печера в шахті. — Приміт. авт.

** Бремсберг — спусковата печера (хід) у шахті. — Приміт. авт.

*** Піддірка — підчистка роздутого глею. — Приміт. авт.

Шахтарі бачили, що сьогодні з добродієм завідуючим не зговориш, і почали один по одному виходити, щоб лізти у шахту.

Наперед виступив низенький, щуплий шахтар: по обличчю видно було, що він напів'яний.

— Ваше благородіє...

— Геть к чортам! Ти хто такий?

— Я... та ви ж знаєте... хе-хе-хе... Панько Цюпцюра... Коли не мене... то... хе-хе-хе... жінку знаєте...

— Що він там меле? — звернувся Довгань до Куценка.

— Я прохав вас перевести мене, ваше благородіє, до другої смени вкупі з Денисом Голобородьком... або його від мене у другу халупку, а в одній нам жити ніяк не можна...

— Як то не можна?.. Ач, який пан... Скажіть — не можна... Живуть же інші. До тебе я поставив тільки одного, а є такі помешкання, де по чотири, по п'ять одиноких на одного сімейного.

— Ну да... хе-хе-хе... воно, звісно, є... Та тільки візьміть од мене Голобородька, бо я не знаю... не поручусь за себе...

— Геть к чортам! Ти п'яний... Не пускають його в шахту!.. Запиши, Іванов, йому карбованця штрафу за те, що виїшов п'яний... — звелів Довгань конторщику.

— А-а, ти мене карбованцем хочеш налякати... Бери хоч два, тільки візьми од мене Дениса.

— Як ти смієш грубити? га?.. Геть! проспись, п'яна пико!

— Так, виходить, не переведете Голобородька од мене?

— Кажу — геть, то й геть, а то ще двох таких поставлю до тебе в кімнату.

— Ну, то прощайте... Чорта з два поставиш, — рішучим голосом промовив Цюпцюра і пішов до дверей. — Ач, карбованцем мене лякає... хе-хе-хе!.. Ні, брат, я вам покажу... Знаю, й ти недалеко втік від Голобородька...

Він з усієї сили грюкнув дверима. Довгань підскочив і зробив рух бігти за ним з стиснутими кулаками, але тільки муркнув: «Наволоч паршива!» — сів до столу і важко дихав.

— Чого він перцює, божевільний? — спитав він, нарешті, у Куценка.

— Ги-и!.. Воно, ваше благородіє, справді... йому трохи незручно...

— Чому?

— Та, бачте, Голобородько... Ги-и!.. підлазить до його жінки, як він у шахті...

— Ач який, дідько б його не взяв!.. Це до Хотини?

— Так точно!..

— Хо-хо-хо!.. А добрий смак має той Голобородько... чи як його...

Ця незвичайно пікантна історія зовсім прогнала злість із серця добродія Довганя, і він, закінчуючи розмову з десятником, увесь час злегка усміхався... Він знав Хотину, чорняву, повновиду молодицю: вона ходила до його — брала прати білизну, і він їй завжди добре платив.

— Ну, гайда до шахти! — нарешті звелів він десятникові. — А ранком подзвониш мені по телефону і скажеш, як ішла робота.

— Слухаю.

Довгань встав і почав зодягатись.

— Іще, ваше благородіє...

— Чого тобі ще? — нахмурився Довгань.

— Чи не звеліти поліцейському постерегти коло Цюпцюриної халупи. А то вони обоє п'яні — і Денис, і Панько, а вдень Панько усе нахвалявся, що вб'є Дениса, коли той не вибереться од нього.

— Дурниці! поб'ються, понабивають один одному пики і заночують у холодній. Чорт їх не візьме!

Довгань вийшов з контори, вилаяв по дорозі хлопчика смазчика, котрий куняв коло машини, і вийшов у двір. З неба ласкаво всміхнулись до його блискучі зорі, і гострий мороз приємно обхопив його палаюче обличчя, заліз у ніс і примусив його чхнути.

— А-а!.. — залюбки крякнув він і усміхнувся, але ж зараз згадав про триста карбованців, що перед цим програв у карти механікові, і брови йому насупились. Ні, він так цього не залишить: ще тільки сьома година, і до півночі він певно встигне вернути їх з лишком. Він тепер гаразд помітив, що коли хто тримає «банк», то не треба робити маленьких ставок, а завжди йти «по-банку»: раз не взяв — за другим візьмеш; не взяв за другим — візьмеш за третім, а все ж таки зірвеш «банк». Треба тільки в кишені мати зайвих грошей сотень хоч зо дві. Та нічого, — у нього зосталось ще сімдесят і п'ять рублів, і він конче зірве перший великий «банк», — не все ж йому не везтиме.

Так розмірковуючи, він, непомітно для себе, підійшов до механікового помешкання і ввійшов у передпокій. З кабінету чутно було брязкіт срібла, ляскання карт і сопіння картярів. Довгань роздягся, підійшов до столу й сів.

— Вам здавати, Довганю?

— А то як же?..

На цей раз Довганеві везло: він вже два рази зірвав чималий «банк»; та тільки не судилось, мабуть, йому зовсім вернути програє. В передпокої гучно дзенькнув дзвінок.

— Кого там дідько таскає? — муркнув хазяїн, кинув карти на стіл і вийшов. З картярів ніхто не звернув уваги на це.

— До вас, Довганю, прийшов поверховий десятник, — сказав, увіходячи нарешті, хазяїн.

— Якого йому чорта?..

— Вийдіть і спитайте.

Довгань вийшов.

— Ти чого, псявіро, нишпориш серед ночі?

— На десятому номері у Цюпцюри вбийство!

— Що?

— Цюпцюра вбив Голобородька Дениса, а Денис Цюпцюру.

— Що ти верзеш, йолопе?

— Туди побігли добродій надзиратель з городовими та фершал...

З кімнати повиходили зацікавлені картярі і прислухались до розмови.

— Тривай, проведеш мене туди! — Довгань почав зодягатись.

— От, життя каторжне, — бурчав він незадоволено, — хвилинки спокою не дадуть. За всякою дрібницею й бігай. Наволоч проклята! Понапиваються та й б'ються, анахтеми...

— Вас ждять, Довганю? — спитав хазяїн.

— Авжеж, авжеж, — я за хвилину повернусь. Ходімо! — гукнув він до десятника.

Вони вийшли. Довгань усю дорогу лаяв і Цюпцюру, й жінку його, й Голобородька, і навіть свого провідника десятника. Коли вони підійшли до помешкання Цюпцюри, там стояли сани, а на них лежали Цюпцюра і Голобородько. Не видно було, чи вони мертві, чи сплять, як побиті. Довкола стояло сила людей: чоловіки, жінки й діти, інші босі і в самих сорочках. Деякі з жінок голосили не знаць чого, другі лаяли своїх чоловіків п'яницями й погубителями.

— Панько, люди добрі, ходив, благав завідуючого, — сипала, як горохом, висока жвава шахтарка, — щоб перевели з його халупки отого злодія... Та хіба ж їх, харцизяк,

допросишся. Самі, бач, які горниці позаймали! Живе один як палець у п'ятьох кімнатах, а нас по дві, по три сім'ї в одну халупку. Погань та п'янство й не виводяться — яково ж воно з дітьми!

— Скажи, щоб і тобі дали п'ять кімнат,— ввернув поліцейський.

— Еге, скажи... Хоч би одну кімнаточку на сім'ю, а то... Скажи йому, а він тобі: геть, каже, з рудника, коли не до вподоби. От ти й кажи.

— А так, так, душо мила,— додавала друга,— що вже там говорити! живемо, як собаки в псюрні. От хоч би і в мене: два катюги на постої, мов солдати. Чоловік у шахту — вони й пристають.

— Хо-хо-хо! — реготавсь поліцейський.— А ти не піддавайся.

— Ось на! — молодиця ткнула городовому дулю.— Піді своїй жінці розкажи.

— Ну-ну! — гримнув надзиратель на молодицю.— Ти у мене побазікай!..

Довгань трохи скривився, почувши таку розмову. Коли він підійшов ближче, довкола запанувала тиша. Коло саней метушився фершал і надзиратель.

— Живі? — спитав він у фершала.

— Ще доки живі, та не знаю, чи виживуть.

— А хіба що?

— У одного кайлом пробито бік, а в другого сокирою майже відтято руку в плечі й розрублено голову... Лежать без пам'яті, дуже п'яні ще до того обое.

— Куди ж ви їх? у лікарню?

— А то ж куди?

— Так...

Довгань озирнувся довкола. Над Цюпцюрою голосила Хотина.

— Що, Хотино, догралася? — спитав він у Цюпцюрихи.— Я й не знав, що у тебе тут коханчик завівся. Та заголосила ще дужче.

— Поганяй! — гукнув фершал на візника. «Хворих» повезли. Хотина хотіла йти за саньми, але роздумала, махнула рукою й пішла в хату.

— Не журись,— промовив їй услід Довгань,— завтра хіба таких поставлю до тебе на квартиру, хо-хо-хо!

Вона не слухала й зникла в сінях.

Довгань повернувся і пішов з надзирателем.

— А гарна баба, дідько б її не взяв! — звернувся він до надзирателя.

— Чуми на вас немає, — почувлось йому вслід, — побила б вас лихая година, проклятих!..

Довгань не слухав. Йому ніколи було, він поспішав до карт. Та й треба було поспішати: була вже десята година, а він ще тільки півсотні одіграв.

— Ну, що там таке? — розпитували його товариші.

— Та... чепуха!.. п'яні побились...

Він увесь захопився грою, йому повезло.

НЕОБЕРЕЖНІСТЬ

Старий шахтар, Панас Латкин, сидів на довгій лаві в коридорі Петро-Олександрівського вугільного рудника поруч інших шахтарів, сидів і чекав. Дерчали електричні дзвінки, дзенькали телефони, бігали, метушилися, човгаючи по підлозі ногами, конторські парубчаки, по різних кімнатах безупинно клацали щоти, сопли й важко зітхали шахтарі; декотрі дрімали, клюкаючи носами.

Старий Панас сидів у глибокій задумі й чекав, поки прийде до контори пан інженір, щоб і собі за іншими довідатись про власну справу. Що справа у нього була неабияка, це — він певний був — інженір одразу зрозуміє, а що його й досі не кликано до контори й він мусив сам прийти нагадувати про неї, то, запевне, хіба тільки через те, що інженір забув на який час про нього, бо на те ж і діла в того інженіра, як то кажуть, повна голова: де йому втримати все на думці! А вся річ ось у чім.

Тижнів зо два тому старому Панасові трапилось нагле несподіване лихо. Служив він у шахтовій стайні за конюха, бо нічого іншого вже робити не міг через свою старість; а син його, молодий дужий шахтар, рубав у забої * вугілля. Сталось якимось так, що стеля позад молодого забойщика завалилася, й товариші, котрі позбігалися, почувши гуркіт, ледве вчували тільки його здавлений голос, схожий на стогін з могили.

Недовго гаючись, шахтарі почали відкопувати сердешного забойщика, а старий Панас стояв увесь скам'янілий і не міг поворухнутись. Він нічого не говорив, навіть не

---

* Кінець печери, де саме рубають вугілля.— Приміт. авт.

плакав, а тільки шаленими очима дивився, як спітнілі, чорні, перелякані теж, шахтарі, з блискучими очима, жваво одкидали сірий, важкий, як камінь, глей, щоб хутчій вирятувати, може, вже напівживого товариша. Тьмяно блимали й страшенно чадили лампи, дзюрчала вода поблизу, бігали по стінах химерні тіні, похмура, нічим не підперта, стеля грізно мовчала, і мовчання її не віщувало нічого доброго...

Прийшов штейгер, молодий безвусий юнак, з обличчям гарненької панночки. Вхопивши й собі заступа, силкувався він допомагати робітникам, але тільки перебивав іншим. Він навіть не розгнівався, як звичайно, коли якийсь огрядний шахтар, з рудою, посипаною вугільним порошком, бородою, з пересердям гримнув на нього.

— Чи не пішли б ви геть, ваше благородіє! тільки перебаранчаєте отут...

Штейгер кинув заступа й одійшов набік.

Промайнуло скількись томливих, страшних своєю таємністю, хвилин, за які батькові трохи не розірвалося серце від жаху й розпуки. Нарешті заступ одного з шахтарів, одкинувши величезний шматок глею, зробив діру в завалі. Завалений кинувся до неї, і всі, побачивши це, з полегшення зітхнули, але пораяли товаришеві підждати, поки зроблено буде більший вихід. Старий Панас зарідав, як дитина: міг би, то сам вліз би в діру, щоб упевнитись, що син цілий.

— Слава Господеві,— шепотів зворушений дід, і дві буйних сльози скотились йому на сиву бороду й діамантами засіяли на вбогім світлі.

Повеселішали й шахтарі й почали навіть жартувати.

— Живий?

— Живий, тільки налякався дуже.

— Ат, дурниці! Зараз одкопаємо.

— Изведи із темниці душу мою,— завів один з шахтарів, колишній півчий.— Ну, товаришу, вилазь! Годі тобі там ніжитись!

Вони поступились назад, а з діри виліз блідий як смерть Панасів син. З глухим риданням старий кинувся на шию синові й застиг в його обіймах. Не встиг він випустити сина, як раптом од стелі одірвалася величезна брила глею і вдарила сина по голові: молодий шахтар упав, навіть не застогнавши.

Старий Панас опам'ятався вже після того, як його видано було на-гора й однесено додому...

Та живий мусить про живе й дбати. За кілька днів він одужав, але в шахту вже не міг лізти, навіть дивитись на неї не міг. без ненависті, без сліз, викликаних тяжким горем. Сина його було поховано далеко-далеко від шахти, на селянським кладовищі.

Покликали діда в поліцію. Надзиратель питав, як вбито сина, та при самій згадці про це Панас заривався, як дитина, і йому зведено було вийти, бо надзиратель був страшенно нервова людина і не міг бачити сліз.

Проминуло ще кілька днів, але старого нікуди не кликано й нічого йому не говорено. Працювати в шахті тепер він зовсім не здужав, а їсти однаково треба було. Він знав, що за вбитого сина контора повинна заплатити йому; тому, не дочекавши, поки покличуть його, старий взяв ціпок і, крехтючи, сам почвалав до контори, щоб довідатись врешті, коли буде заплачено за смерть сина.

О сьомій годині до контори надійшов інженір-управитель, молода невеличка людина, з білявим волоссям на голові й сірими пукатими погордими очима. Не звернувши жаднісінької уваги на те, що шахтарі підвелись і низенько вклонились йому, він мовчки пройшов повз них до свого кабінету. За ним пірнув грубий червонопикий підрядчик, що постачав на шахту ліс. Деякі з шахтарів підійшли, одхилили двері до інженіра й несміливо зазирали туди, але почувши грізне: «Зараз, зараз, підождете!» — хутко причинили їх і стали по черзі.

— Тобі чого? — спитав інженір, коли старий Панас, діждавши черги, ввійшов у кабінет.

— Я... я за сина спитати... — відповів тремтячим голосом старий шахтар і брудною полою витер очі. Він почував себе страшенно нахабним і винуватим, що ліз на очі начальству, тому зігнута, сухорява й виснажена постать його виявляла безмежну покірливість.

— За якого сина?

— За сина... за Івана Латкіна.

— Латкіна?.. Тривай, щось чув... — потер лоба інженір. — Ага, — нарешті пригадав він, — це той, що в шахті задавило?

— Еге ж, еге, той самий, — зрадів старий і навіть скривив свої старечі уста в усмішку.

Це не сподобалось інженірові, й він насупив брови.

— Ну, то що?

— Отже, прийшов до вашої милості...

— Себто?

— Та спитати, яка ж мені, старому та хворому, поміч буде грошима?.. Один же син... я старий...

— Ну да, але до того, що він один у тебе й що ти старий, конторі діла немає.

— Як немає? — захвилювався старий Панас. — Адже ж його вбито.

— То що?

— То помагається ж по закону...

— Так, так. Але... то тільки за тих ми мусимо платити, кого вбито через нашу недбалість. А твого сина прибило через... е... е... вашу з ним власну необережність.

— Я... як же це?

— Ти не знаєш? Хіба тобі не читано протокола?

— Я не розумію...

— Хм... говоріть з ним... він не розуміє, — з досадою звернувся інженер до підрядчика, котрий, запобігливо посміхнувшись, поспішив згодитись із ним. — Його ж було одкопано живим... ти це знаєш?

— Еге ж, еге, живим, так тошно...

— Ну от... А коли б він одразу був одійшов від того небезпечного місця, а не обіймався, не ніжився з тобою, то запевне й досі був би цілий і здоровий. Виходить, що сам він та й ти винуваті.

Панас стояв і переляканими очима дивився на інженера.

Підрядчик величезною хусткою витер своє гладке, спітніле обличчя й кашлянув.

— Кхе... страшенно безглуздий народ.

Інженера дратувала вже ця, як йому здавалось, цілком зайва розмова.

— Чого ж ти стоїш? — визвіривсь він на діда. — Ти зрозумів мене?

Панас хитнув головою, ще трохи постояв і, непритомно пересовуючи ноги, вийшов з кабінету, не причинивши дверей. Видно було, що старий шахтар був справді не з тямких і... не зрозумів.

П'ЯНИЦЯ

I

Хвилат Мишурін сьогодні вже мусів вийти на роботу.

Учора він поховав жінку. Ще й досі в халупці пахло ладаном і горілим воском. Четверо діток сиділо на лавці:

двойко схилили свої біляві головоньки до старшої сестри на плече, а меншенька дівчинка чіплялась ззаду їй на шию й пустувала. Дзвінкий її регіт розгинався по хаті й гострим ножом пронизував серце Хвилатове, відавався у мізку тупим боєм і не давав зібрати докупі потрібних думок. Він тільки що нагодував діточок, і йому dokonче треба було вже йти на шахту, щоб заступити по черзі машиніста, але якийсь невимовний тягар давив його, й він не міг підвестись з дзиглика, щоб зодягтись. Сльози підступали йому до горла, давили, бриніли на віях і застидали перед ним усе якоюсь імлюю; здавалося, що знову халупчина повна димом, знову блиснули в очах воскові свічки і з імлі виступило біле як крейда сурове й спокійне жінчине обличчя з синіми вустами, чорними бровами й гострим носом. «А як же дітки? — ніби говорило воно. — Катерині ж ще тільки одинадцятий годочок, хіба вона управиться за дорослу? Чи безпечно ж лишати дітей самих, бодай і на недовгий час... надворі зима, вибіжить яке неслухняне, застудить себе й помре... А в хаті топиться піч: пустуватимуть з огнем, сплять хату, чого доброго, — й самі не встигнуть вихопитись...»

Здавлений плач, схожий на божевільний регіт, розітнувся по кімнатці, перелякав дітей, і вони, як одно, скрикнули голосно й почали гірко ридати. Мале притулилось до Катрусі й несамовито тягло розпучливим голосом: — М-а-а-мо!.. Ой ма-а-мо!..

Хвилат опам'ятався, кинувся до діток і почав їх розважати як міг. Це було нелегко: довго ще чулось їхнє хлипання в халупці. Прогуло десь на шахті вже й другу годину, а він усе сидів, обнявши діток і розмовляючи з ними.

Далі він таки перемиг себе й підвівся.

— Ну, ти ж, Катрусю! доглядай за Павликом і за Митькою, щоб вони не пустували тут... А Оришці... там, у сінях... молоко... Доглядай... Я незабаром прийду. Доглядай же...

Хвилат одягся й вийшов. Надворі мело. Сердитий вітер засипав йому очі снігом, мов порохом, розгорнув поли й пронизав до кісток. Хвилат запізнився трохи й знав, що машиніст досі вже лає його за це. Але він не зважав на те. Головне діло, чи відпусете його інженір ще на дві доби, поки з Расеї приїде його сестра доглядати діток і господарювати? Повинен пустити, бо хіба ж він не розуміє, яково чоловікові з дітьми, коли помре у нього дружина...

Густав Іванович Епп, як тільки прогуло на другу годину, вже метушився на шахті. Він був справний, як і всякий німець, і найбільш не любив, коли хто запізнявався до смени. Звичайні шахтарські смени відбувались о шостій годині ранком і ввечері: машиністи ж мінялися тричі на добу: у другій годині після обіду, в десятій увечері і в п'ятій удосвіта. Коли добродій Епп прийшов на шахту, то зразу не помітив ніякого безпорядку, але, одягшись у шахтюрку *, щоб лізти у шахту, і виходячи з конторки, він зазирнув до машини і раптом почервонів спересердя. Він дав час машиністові зупинити машину.

— Послухай... це... це... шорт... Ти чом до цей час стирчав на машина? — визвіривсь він на машиніста. — Чий черга? Мишурин?..

— Так точно, ваше благородіє! — відповів той.

— Де ж він, сукина-сина?!

— Ще, мабуть, не приходив?

— Як?.. Ще не приходила?.. Чом?..

— Не могу знать, ваше благородіє!

— Ей, хто там?.. Коробкін!.. Коробкін!.. — гукав він, мов несамовито, на поверхового десятника.

У цей саме час до шахти надійшов Хвилат. Почувши галас, він одразу догадався, що річ про нього, підійшов до завідуючого.

— А-а... сто шорт на твоя батька, лотирь!.. Ти зачим не на машина?..

— Я... ваше благородіє... ви ж знаєте...

— Як?.. я знай?.. Твоя лотирь, а я знай?.. Ах ти ж поганний шоловік... Три карбованець штраф!.. Ставай зараз!..

— Я не можу!..

— Як?.. — аж прикипів на місці інженір. — Пий можеш, а работай не можеш?.. Ти п'яний, як селодка?..

— Та що ви, хай Господь милує... Учора тільки жінку поховав, а ви — п'яний. Я дуже прохаю вас відпустити мене ще на два дні!..

— Що?.. на два доба?.. Ти жона поховай?

— Так точно.

— Зачим тобі ще на два доба?

---

* Шахтюрка — робоча одежа у інженіра або штейгера. — *Приміт. авт.*

— Я, ваше благородіє, ніяк не дійду до пам'яті після похорону, боюсь, що людей ще поб'ю...

— Як? людей?! — застрибав на місці німець, — ти машиніст, чи ніжний аристократичний натур?.. За всяким пустяк ти будеш людей побивай...

— Який же це пустяк?..

— Який ти на шорта машиніст — людей побивай!.. Ти лотирь, і я тебе проганяй...

— Ваше високоблагородіє... дома діти без догляду... відпустіть, пока сестра приїде...

— Зачим сестра мені?.. зачим, я тебе спитай?.. Діти? Треба наняв кого на діти.

— Я не встиг ще й оглядітись як слід, коли ж би й кого наняти?

— Кого?.. Я тобі буду ще наймав? ти сам не знай?.. Ти брехав... Ставай на машина!

— Ваше...

— Молшать... А за пізно прийшов — три рубель штраф.

Німець поліз по драбині на поверх надшахтної будівлі, щоб лізти у шахту.

III

Мов непритомний, слухав Хвилат гасло рукоятчика, по давній звичці повертав у машині регулятора і пускав її або хутчій, або тихше, відповідно до того, що спускав у шахту або витягав звідтіль: чи вугіль, чи людей. У голові стояла йому одна думка: як житиме він далі без жінки?.. Ніби крізь сон чув він, як виліз із шахти добродій Епп, як ляяв він одкатчиків, штрахував когось, як наостанку, гримаючи на когось, зліз по драбині з поверху і пішов до конторки. До всього Хвилат був занадто байдужий. Свіжа вразка в серці давалась взнаки, і, коли біль від неї дуже вже гостро пронизував його наскрізь, він сердито повертав рушало і надто хутко пускав барабана, викликаючи цим гримання рукоятчика.

— Ей-ей! тише... чорррт... люди їдуть!

Він приходив до пам'яті, здержував машину й трохи пильніш придивлявся до стрілки, що показувала, коли саме треба припиняти машину, прислухався до дзвінка, що подавав знак, коли її спиняти зовсім. Іноді він не чув гасла: треба було пускати машину, а він сидів, як скам'янілий, і тоді з поверху розтинався сердитий і злісний голос рукоятчика:

— Спиш?.. чорт... вагончики йдуть!

Він схоплювався, повертав рушало, щоб за хвилину знов сісти й думать... Думать?.. Власне кажучи, він і не думав зовсім: в голові, в серці, на душі була якась порожнеча... Пробігали іноді думки, якісь чудні і цілком йому непотрібні. То він помічав, що у смазчика в картузі дірка й звідтіль стирчить вихор волосся, і думав: «Чом він не дістане собі кращого картуза?» А то погляд його спинявся зненацька на кодолі, що багато разів оповивала барабан, і він починав лічити: «Один, два, три, чотири...» Не дійшовши очима й до половини, він одводив їх і дививсь... просто насупроти, нічого не бачив, нічого не думав... Ні, інколи в голові стояла йому одна велика й важка думка, і він відчував — і знов не розумом, а серцем — безмірну її вагу, але жахався навіть спинитись на ній, хоч одну мить, бо знав, що то його загибель.

— Дзень-дзень... дзень! — вибивав на поверсі рукоятчик.

— Люди... треба обережніш, — якось неохоче догадався він і, не поспішаючись, повернув рушало. Рука його тримала регулятора, очі, як і завжди, дивилися на кодолу, що гадюкою вилась з барабану й зникала угорі в дірочку на поверх, а думки залетіли геть звідсіль — туди, у халупчину, де zostались без догляду дітки... Щось, як обценьками, здавило йому серце, в очах потемніло, в голові завертілось...

— Тррах!-тррах!-дзень!!

Страшений крик зверху заглушив гуркіт машини. Він несамохіть повернув рушало... Хвилинка страшеного гуркоту, тріскоту, брязкоту, нелюдського крику... Машина стала... Хвилат як стояв, так і звалився на поміст...

— Ай-ай-ай!.. ай-ай-ай!.. — мов порося, верещав Епп, вискочивши з конторки. Він рвав на собі волосся й бігав то сюди, то туди. — Ай-ай-ай!.. мій кар'єр, мій репутацій!.. Ой-ой-ой, що наробив, шортів п'яниць, що наробив!.. О, mein Gott, mein Gott!..

Далі він опам'ятався трохи і, як навіжений, кинувся до машиніста.

— Ах ти, сукина-сина!.. ах ти, п'яна морда!.. ах ти, душоуба!.. Напивай себе, як селодка, й люди мені побивай! Ах ти, п'яниць!

По всьому будинкові розтинався голосний стогін, плач, божевільний крик пораниених!..

А «п'яниця» лежав без пам'яті...

ВОРОНЬКО

Старий конюх Антип поставив біля ясел дві цеберки води. Жалібно дзенькнули залізні дужки, й вода хлюпнула через вінця на вкритий соломою дерев'яний поміст низенької, тісної, підземної стайні. Старий колишній шахтар плюнув спересердя й почав замішувати палицею положу, хлюпаючи на неї пригоршнями холодно воду.

Воронько відступив од ясел на повід і все тягся до цеберки з водою.

— Ну-ну, підождеш, за шию не капає,— бурчав під ніс Антип.— Знаю, що кортить. Та ба, виходить, таке правило, що не можна.

— Гу-гу-гу-гу! — тремтів ніздрями Воронько. Широко розплющивши свої ласкаві зчорна-сині очі й напоропивши вуха, він повертав голову то до діда, то до цеберки.

— Стривай-стривай, замішаю, тим часом ти прохолонеш трохи,— провадив своєї дід.— Небійсь, набігався за півдня?.. А то ж як?.. Зробити, товаришу, пів-упряжки — то не люльку викурити. То-то-бо й є. Упрієш, ого! ще й як упрієш. Ти думаєш, дурна голово, Антип не знає? Знає він добре... Дід Антип, голубе, бачив смаленого вовка, був під конем, був і на коні. А тепер ось, скажемо, й знов під конем — навряд уже чи й видряпається з-під нього. Куди там!.. А колись... ого-го! А ти думав як? Він, голубе, був колись не конюхом, а забойщиком, справжнім забойщиком. Краще од нього ніхто, було, не врубає вугілля. А тепер що Антип?.. Пху! абищо — конюх...

Довго ще бубонів дід, стукаючи палицею в дно ясел. Потім він обтер полою руки, витяг з кишені кисет і почав набивати люльку. Воронько нарешті переконався, що все їдно, поки дід не схоче, води не нап'єшся, й заспокоївся, похнюпившись.

Сумно... Ледве миготить на землі біля ясел мідяний каганчик, то притухаючи зовсім, то часом розгоряючись. Чорна кептяга розходитьсь від нього у вогкому теплому повітрі й сивим димком сповняє стайню. Чорна химерна дідова тінь нешвидко коливається на стіні, на густо поставлених дубових стовпцях, сягає до стелі з таких самих поперечок, з білими пухнатими плямами біля щілин: то розрісся слизький мох — єдина рослина в підземнім царстві пійми.

Тиша... могильна... Глухо лунають — може, далеко, а може, й близько — стукання шахтарського кайла об тверде, як камінь, вугілля; лусне, як з пістоля стрельне, дубова поперечка під страшенною вагою землі; з грюканням, брязкотом, тупанням промайне повз стайню партія вагончиків з чорним, виблискуючим іскорцями, вугіллям — і знову все затихне, тільки й чути, як набридливо, не вгаваючи, бринить по рівчаках під стінами продольної вода.

Все згуки, давно й гаразд відомі Воронькові, згуки, що давно колись жахали його, але тепер на них він не звертав найменшої уваги, ніби й виріс під цю важку, гнітючу музику шахти.

Років з чотири тому його ганебно скрутили вірьовками люди й спустили сюди, в цю темряву, повного весняних згуків, сояшного саява й тепла, спустили в пекло й цілий місяць дбали про те, щоб він вважав убоге миготіння чадного каганця — за сонце, за світло, а вогке, смердюче, нерухоме повітря — за ніжний подих вільного, запашного степового вітру, могильні підземні згуки — за чудову музику степу, гнітючу, пекельну темряву — за дивну, теплу, ласкаву, зоряну літню ніч. І вони, люди, дійшли свого.

Пролинув рік, і Воронько навіть забув про все. Тільки вряди-годи, після тяжкої, неприємної праці, дримаючи біля своїх ясел, бачив він казкові, чарівні сни. В його конячій голові виникали пишні картини минулого, й він часто-густо довго не хотів розплющувати очей, аж поки твердий закаблук старого Антипа не доводив йому, що то — сон, мрія, й більш нічого.

— Повернись! назад! проклятий! — кричав тоді своїм хрипучим голосом дід Антип, й важкою зашкаруболою долонею бив Воронькові по теплих, вогких, м'яких ніздрях. Воронько спросоння високо підкидав голову, прищуливши вуха й уникаючи дідового кулака, й довго ще не міг прийти до пам'яті — де він і що він. — Ач який! ба — спить собі... Солодко, мабуть, заснулося. Ще, може, й приснилося гарненьке, хе!.. Но! здох би ти йому ще маленьким!.. — лютував старий конюх, шарпаючи за повід і виводячи коня із стайні, щоб запрягти в партію порожніх вагончиків.

Воронько ніяк не міг звикнути до такої ділової нестасті, збагнути, чого він часом так лютує. Адже ж він буває іноді таким лагідним, зве Воронька товаришем, навіть братом. В глибинах свого конячого серця počував він,

що й дідові, мабуть, ввижаються чудові сні минулого, але свідомість, що все те — річ безповоротня, робить діда скаженим.

Були ще хвилини, й навіть по декілька разів на день, коли на Воронька невиразно, ніби з імлі сучасного, віяло чудовим минулим. Це тоді саме, коли старий Антип приносив у ясла оберемок свіжого, запашного сіна, що так його любив Воронько. Сіно так гарно пахло чимсь рідним, дорогим, але далеким... А то проходила повз стайню юрба млявих шахтарів, що допіра спустились в шахту згори, й сердешний кінь чулим ніздрями удихав з їхньої брудної одежі приємний п'янкуватий пах сояшного променю й тепла.

Нудно в шахті... Воронько тільки й знав, що возив по рейках сюди та туди залізні вагончики: далеко в глибінь — порожні або з дубовими стойками (стовпцями), а звідтіля — повні сірого глею або чорного вугілля. Він ніколи не розмірковував (чи не тямив, чи не хотів) над тим, кому й задля чого потрібні ці блискучі тверді каменючки: впрягали його — він віз їх, важко ступаючи й оступаючись на шпалах, укритих глеяною липучою калюкою й посипаних жужелицею; розпрягали й вели до ясел — він пив, їв і спочивав.

Ось і зараз, підживившись трохи, він мусів поспішатись до далекого штрека *, щоб поодтягати звідтіля вагончики, бо побіч з тим штреком шахтарі вже вибрали вугілля й вибивали стойки, що підпирали стелю, бажаючи завалити те порожнє місце (стовб).

Дід набив тютюном люльку й, поклавши її на край ясел, не поспішаючись, напоїв коня, одгорнув рукою мішку й насипав йому гарець вівса. Потім перевернув догори дном цебро, сів на нього й почав викрешувати огню. Довго він цокав кресалом по кременю й лаяв на чім світ невість кого. Нарешті губка затлілась, червоний огник від люльки освітив настобурчені жовта-сиві підстрижені вуси, край облупленого червоного носа й відбився в помутнілих старечих очах. Довгий хрипучий кашель хитнув сухорлявою, виснаженою довголітньою працею, постаттю дідовою, дико свиснув під низькою стелею шахти, ущух

---

* Штрек — довга печера під землею, те саме, що й продольна.—
Приміт. авт.

на мить і знову кинув дідом наперед і назад. З кашлем вибухнуло з трухлявих грудей люте прокляття на гірке, безпросвітне життя. Потім все затихло, й тільки Воронькове пирхання й хрустіння вівса на зубах та таємничі стукання й тріск порушували мертву тишу.

— Гей-гей! дідьку старий! — розітнулось по шахті. — Довго ще кунятимеш там? Подавай Воронька — час вагончики поодтягати!..

Дід Антип не поворухнувся. Він знав, що то галасує десятник, але не звернув уваги. Багацько їх бачив він на своїм віку й звик до їхніх покриків, лайки й навіть биття.

— Гукай, гукай собі на здоров'ячко, — бубонів старий, — така твоя собача служба. А наше діло слухати й робити своє... Підождеш — не собі робиш, хазяїнові! Не візьме тебе лиха година, а хазяїн не зубожіє, коли Антип спочине трохи...

Промайнуло ще з чверть години. Дід мовчав, не випускаючи з зубів своєї люльки. Він підпер голову руками, обперся ліктями в коліна й тихо дрімав. Воронько теж скінчив свій овес, не схотів мішки, а, нашорошивши вуха, дослухався до чогось, повертаючи голову на обидва боки. Почулося чвакання чобіт по калюці, блиснула лампочка й освітила стайню, Воронька в ній і зігнуту постать старого конюха.

— Чи ви бачили отаке? — обурился десятник на дідову недбалість. — Він спить, га!.. Ось я тебе як потягну отсим батогом, то ти знатимеш мені, шкарбане нікчемний, як спати, коли діло жде...

І десятник підняв із землі батога. Дід схопився, притоптав пальцем потухлу люльку і сховав у кишеню. Метушливо почав він одв'язувати від ясел повода, замахнувшись на Воронька кулаком.

— Ну-ну, не дуже кричи, — бурчав він. — Багацько вас знайдеться таких командирів...

— Щоб зараз мені кінь був у штрекові, — кинув десятник і зник.

— Зараз, зараз, прояво, бачиш, що одв'язую, не повилазило ж тобі... Диви, який лютий, галасує... Назад, проклятий!..

Старий одв'язав повода й повів Воронька низькою мокрою продольною до штреку. Коливаюче світло дідової лампочки одсвічувало в краплях на стінах мільйонами іскор. Густа темрява жахливо тремтіла й посувалася далі й далі.

Воронько почував себе неспокійно й ворухив вухами, виловлюючи з гробової тиші таємні шерехи, ще незнайомі йому. Що ближче до штрека, звідкіля вже доносилося стукання сокир у стойки, невідома тривога опанувала його істотою. Він перелякано повертав голову праворуч і ліворуч, сіпаючи поводом. Дід махнув на нього лампочкою й погано вилаявся. Але Воронько не помітив того, захоплений гострим передчуттям наглого лиха. Ноги несамохіть ступали обережніш, тіло здригалось... Страшно... Стосажнева товща зловісно мовчала, похмуро нависши над горою.

Ось і штрек. Ласкаво замиготіли праворуч шахтарські каганчики під низькою страшною стелею, котру підперто було вже тільки кількома стовпчиками: більшість було повибивано й покладано у вагончики, що стояли низкою на рейках вздовж штрека.

— Насилу спромігся! — гукнув десятник, почувши чвакання кінських копит. — Запрягай швидше та поодтягай вагончики: зараз завалюватиме.

— Но! — повернувся дід до Воронька.

Але Воронько, піднявши голову й гостро напружившись, з скаженим переляком дивився в глибінь штрека й ловив вухами, йому самому тільки чутні, згуки.

— Но! бодай ти йому здох, анахтемо! — запінився дід і підняв ногу, щоб штовхнути коня.

Воронько присів на задні ноги, захріп і посунувся назад в темряву. «Чи не здурів оце кінь!» — здивувався дід.

Десятник нетерпляче вчепився за повода і з усієї сили потяг Воронька до себе. Кінь смиконув головою, вирвав у нього з рук поводи й, стукаючи копитами по рейках та шпалах, зник в пільмі.

— Що за лиха година! ніколи не траплялось раніш такого, — розвів руками десятник.

Страшенна думка блискавкою промайнула старому шахтареві в голові. Він не своїм голосом гукнув:

— Хутчій тікай, хлопці, зараз завалиться!.. Скотина чує лихо...

Не треба було вдруге гукати. Шахтарі ледве встигли вихопитись, як важка стеля в стовбі * й над штреком,

---

* Стовб — ділянка поміж двома невеличкими печерами в шахті; шар вугілля звичайно вибирають такими стовбами, заходячи з однієї й з другої печери (печі). — Приміт. авт.

з надзвичайним грюкотом і тріском, завалилася, пощепивши товсті дубові підпори на тонісенські трісочки.

Мабуть, з хвилину стояли люди нерухомі, скам'янілі, пополотнілі від жаху; смерть зазирнула їм у вічі. Нарешті, немов по команді, почали хреститись і дякувати Богові за рятунок.

А Воронько стояв спокійно в стайні. Підвівши голову, він смикав крізь шаблі запашне сіно, навіть не знаючи про те, що обрятував розумних людей від наглої смерті.

* * *

День за днем, місяць за місяцем, рік за роком минав нагорі, а в шахті під землею тяглась тяжка, безпросвітна довічна ніч.

Воронько возив вагончики, їв, пив. Од доброї їжі він зробився гладкий, круглий, як опецьок, але від постійної шестилітньої біганини по калюці занепав на ноги. Стоячи похнюпившись біля ясел в стайні, підгортав він по черзі то одну, то другу ногу і часто уві сні важко з присвистом зігхав.

Дід Антип давно вже зауважив, що з Вороньком діється щось погане. Не раз він підходив до нього, нагинався, стогнучи, й тикав кривим, корячкуватим пальцем коневі в коліна, вище копит, і все бурчав, все бубонів і лаявся.

— Що, товаришу, непереливки, мабуть, нам з тобою? А ти ж як думав — ми з каменю з тобою, чи що?.. Ні, брате, камінь і той не видержує, а ми ж, що не говори, живі створіння. У мене, товаришу, ще раніш твого ноги болять... і груди... ох, як болять... дихати боляче. А ти думав, ні? Ти думав, старий Антип із заліза?.. І залізо, голубе, іржавіє... То вони тільки,— дід махав рукою в темряву,— думають, що нам зносу немає, що ми ледащо... Де вже там!.. А треба, брате, держатися. Тобі що? — дурниця. Витягнуть на-горá, й доб'ють довбнею, й шкуру знімуть, а мене, товаришу, довбнею не дістанеш і шкури не зди́ймеш, хоч би й забажав. Закону такого ще поки не вийшло. Та й навіщо кому моя шкура? Бубона з неї не зробиш, надто обшарпалась... А жерти треба, живота не уре-зониш. Ну, й тягтиму... А чим — спитай? І сам не знаю. Висмоктали, все вимотали, нічого не зосталося.

Прошло ще кілька тижнів. Воронько не міг вже стояти, перестав їсти, лягав, натягнувши повода, й тихо дрімав. Не знати було, чи думав він про що, чи, може, чекав

тільки на смерть. І химерною здавалася думка, що над такою гладкою, здоровою й могутньою істотою витає смерть.

Завітав якось до стайні штейгер *, прочувши, що Воронько слабий. Подивився він на лежачого коня, не поняв віри хворобі, взяв батога й тричі оперезав Воронька впоперек. Кінь не підвівся, а тільки тривожно розплющив очі, мотнув головою і знову спустив її до землі, злегка здригаючись під шипучим хльосканням батога.

— Що з ним? — звернувся штейгер до діда Антипа.

— Ноги, сказати, ніють, — запобігливо обізвався старий, зцупивши з голови картуза. — Пройшли наскрізь вогкістю, сказати, як би риматиз...

— Ревматизм?.. Хе... Вже ти й скажеш, слухай тільки.

— Так тошно, ваше благородіє.

— Ну, то нічого його й держати тут, — промовив штейгер, штовхнувши Воронька чоботом, — видать нагоря! Скажу, щоб дали другого.

— Слухаю, — муркнув десятник.

Штейгер вийшов.

— Отака-то, товаришу, — решта!

Дід, важко зітхнувши, сів на цебро біля ясел, подивився на Воронька, витяг кисет і люльку й почав колупати в ній пальцем. Дві буйні старечі сльози тремтіли на віях.

За годину прийшло чоловіка з шість кремезних бай-дужих шахтарів, підвели стусанами Воронька з-під ясел і повели до кліті. Там вони спутали його, повалили на кам'яні плити, скрутили вірьовками, поклали на низьку дерев'яну вагонетку й стягли в кліть. Дід Антип востаннє погладив його по крижу... Кліть піднялася, тремтячи, й Воронька обгорнула чорна-чорна страшна п'тьма й скажений жах. Напруживши останню силу, він рвонувся, але цупко було затягнуто вузли на вірьовках. Воронько більш не силкувався. Його підіймали, а йому здавалося, що він падає кудись глибоко-глибоко в чорну безодню. Хвилина здалася за вічність...

...Що воно?.. Давно забутий пах залоскотав йому в носі. Воронько широко роздув ніздрі й жаденно удихав його всіма легенями. Блискавкою встало перед ним все минуле, давне... Так, так, пахне весною, він пригадав... Що це біліс вгорі?.. Світло, справжнє, сояшне світло... Ще мить — і Воронько нагорі. Бурхливим потоком полилися йому

* Штейгер — доглядач за роботою в шахті. — Приміт. авт.

в вуха надземні вільні згуки, дивна музика степу; блискучими пасмами золотистого сяйва засміялася до нього гаряча, весела весна. Його боляче різнуло по очах, ніби хто ножем провів по них... Але Воронько радо-радо заіржав: він ще раз бачив... сонце!..

Його розв'язали, розплутали й поставили на ноги. Молодий бадьорий шахтар сіпнув за поводи: но!..

Воронько не йшов.

— Но!..

Воронько повернув голову й мазнув другого шахтаря в обличчя ніздрями.

— Та він, товариші, нічого не бачить!..

Так. Воронько осліп, осліп в ту мить, як сонце ласкаво блиснуло йому в вічі... За довге пробування в темній проклятій шахті Воронько одвик од світла, а люди, розумні люди, підіймаючи сердегу нагору, забули зав'язати йому ганчіркою очі...

ВЕСНОЮ

...Смутно, що з такого раю
Зробили ми долину мук безкраю,
Де тільки й можна плакати-ридати.

В. Самійленко. («Україні» 81).

Стояла сьома година ранку. Штейгерові Сосновському й сьогодні, як і вчора, нездужалось. Але весняне сонечко так привабливо зазірало до його в кімнату, наче хотіло dokonче викликати його на вулицю. І він мусів скоритись.

Зодягшись у шахтьорку, звичайну робочу одежину, Сосновський вийшов на ганок. Сонце кинуло просто в вічі йому цілий сніп гарячого ясного проміння. Він прижмурився, боком, скося подививсь на небо й усміхнувся привітною усмішкою. А сонце сміялось, раділо і з блакитного неба, і з зеленої землі, на їй сірими, прикрими плямами визначалися сірі будинки убогих шахтарських халупок, брудних і сумних. Далі розіслався широкий степ, а за ним, геть на обрїю, в ранішньому тумані маячило в садках якесь село з високою гостроверхою дзвіницею.

Будинок, де жив Сосновський, стояв скраю. Щодня, йдучи до шахти, Сосновський спинявся на хвилину на хвірточці і мовчки, з радісною усмішкою любовав з далечини, з просторого степу, що, мов пишний зелений килим, слав-

ся перед ним; скрізь по степу горіли, мов краплини свіжої крові, головки яскраво-червоних воронців, і це надавало степові такої краси, що не можна було очей одірвати од нього. А в небі бренили завзяті співці весняні, незримі жайворонки: неначе невідомий велетенський музикант натягнув од землі до неба незримі струни й дзвенів на них невимовно-давній гімн весні й сонцеві, величному, палкому сонцеві, що є початком і кінцем життя... В душі піднімався якийсь чудовий, солодкий смуток, і серце од того смутку билось палкіш, водно з чарівною музикою природи, кров буяла в жилах, вся душа сповнялась завзятим бажанням... Степ дихав... Він жив кожною своєю билинкою хисткою, кожною непомітною квіточкою, найдрібнішою комашиною, метеликом, коником, пташечкою...

Сосновський любив степ, кохався в його просторищі, любив, як вдячний син свою родину. Йому й тепер хотілось вийти насеред степу, упасти на траву, обняти його міцно-міцно й злитися з ним в єдиному подиху, в єдинім бажанні, в єдинім акорді.

— Як гарно!..— несамохіть вирвалось у Сосновського. Він усміхнувся лагідно й повернув до шахти.

Йому треба було проходити повз шахтарську колонію. Вона зовсім не підходила до того, що було навколо. Сірим невеселими рядами стояли будинки; поміж ними без ладу розкидано було прибудовання: хліви, льохи, курники; нечепурні нужники, що стояли теж рядками, просто поперед вікнами, надавали й без того поганій картині якогось сороміцького вигляду. Побіля балаганів (так звали шахтарі свої нудні оселі) гралась на сонці задріпані, замурані діти: в їхніх руках не було звичайної дитячої жвавості й радості; батьківська млявість од тяжкої каторжної праці наложила й на них свою пекельну печать.

— Штегар іде,— зашепотіли деякі діти, побачивши Сосновського, й дивилися на нього своїми байдужими оченятами.

Вікна подекуди було відчинено, і звідтіля несло лайкою жінок, важким духом кислої капусти, прілих онуч. Відкілясь почулось гепання в чиюсь спину й страшений дитячий вереск. Сосновський повернув у той бік голову. Діти з зацікавленням звели на нього свої очі, наче ждали, що він скаже з приводу такої пригоди.

— Лушку б'ють,— мовив якийсь хлопчик; юрба дітей, ніби цього тільки й ждала, голосно зареготалась.— Она

хлеб крадьоть,— насмілився хлопчик, і замурзана згря знов зареготалась.

З одного вікна висунулось гостроносе обличчя молодої дівчини і втопило в очах Сосновського свої сірі, цікаві баньки; безсоромна усмішка тремтіла їй на устах. Сосновський знав, що то дочка коваля Коропа і що ковалиха за гроші продає на яку годину отсю дочку то одному, то другому шахтареві; знав він і те, що ковалиха потай продає шахтарям горілку, під самим носом у поліцейського надзирателя, і що в неї щовечора розпуста й пияцтво. Сосновський насупив брови...

— Навіщо це отаке? — думалось йому. — Як гарно на світі,— весна, сонечко, степ, а тут... І чому ці халупки будовано отак, вкупі, немов місця мало?.. Чому не поставити кожний будинок окремо, обсадити його вишнями, бузком, посадити під вікнами рожу, сояшники... Як гарно було б... Та і по всьому, хіба можна знайти оправдання самому існуванню такої праці, як отся шахтарська, що завчасно псує життя людям і наближає їх до смерті?..

Він розуміє тепер, чому бідний обідраний степовик неохоче стає до роботи на шахті. Степовик воліє краще пухнути з голоду, не зібравши нічого на своїй убогій ниві, ніж заробляти на прожиток у шахті. Він — син степу: зроду степ привчив його відчувати красу свого простору, вільного запашного повітря й сонця. «На шахті — то робота кацапська», — зневажливо відповідає він, як спитаєте, чом він не йде на заробітки до шахти. Й справді: на шахтах сила робочого люду — захожого з московщини; хіба вряди-годи стрінеш наших людей, та й то тільки на поверховій роботі...

Он переступив поріг млявий заспаний шахтар, байдужо подивився довкола, потім на сонце, позіхнув голосно, не звертаючи уваги на штегаря, й знов потяг у свою нору. Шлях перейшов Сосновському товстий рудоусий надзиратель, щось буркнув під ніс і, назграбно кивнувши головою, торкнувсь грубими пальцями до козирка своєї засмальцьованої шапчини з кокардою.

«На рассвете приговор приведен в исполнение», — чогось промайнули в голові Сосновського ті казенні слова, такі звичайні в останні дні громадянського життя. «Хорошо умереть на заре!» — виринали другі слова, і чорні думки, мов сполохані круки, знов линули й зникали одна за одною, лишаяючи на серці якийсь тупий біль.

— Та чи справді так вже хороше на світі?.. А це, це... Яке дивне те, що утворила природа, і яке ж гидке — утворене людськими руками... Кому воно потрібне?.. гидкі ті люди, що присилювали отсих людей жити так... так... Не по-звірячому, ні... Звірі живуть хороше, в згоді з природою — природа по суті своїй не може бути гидкою. Вони присилювали їх жити так, як жодна тварина не живе на світі. Гидкі й ті, що скорились їм і гинуть у цих брудних оселях, де саме повітря повне зарази... Ні, вони не гидкі... вони мізерні, в їх дух пригас, голод і шахта підтяли їхню силу, душу, серце, розум, почуття; в їх не зосталось навіть звірячого природного почуття, бо й птиця знає й любить гніздо своє, а звір — кубло, і живуть вони як хочуть: сміються до сонця, радіють з дітей, журяться, як їх немає... А ці?.. Вони давно вже позбулись навіть потреби в сміхові або в сльозах; злість, запекла зненависть опанувала їхньою душею, серцем, розумом. А коли й сміються вони часом, то сміються гидко, а плачуть од злості...

А сонце шалено сміялось, наче в сміхові його одбивалась уся радість світова; воно наче говорило: чому ж ви не смієтесь отак, як я? чого ви смутні, як ніч? чого ви брудні, а не ясні, як я?..

Сосновський непомітно опинився біля шахти. Не заходячи до контори, він виліз по східцях на поверх надшахтної будівлі, щоб в кліті * спуститись у шахту.

Важко грюкаючи вагончиками з вугіллям та з глеєм, метушились біля ствола ** брудні одкатчики ***. Дехто гнав вагончики по рейках, прокладених на естокаді ****, й, докотивши до опрокидивателя, перевертав їх колесами вгору: вугіль з грюкотом та ляпанням валився униз на величезну купу вугільну. А інші котили вагончики по глею, що високим валом тягся од шахти в степ; докотивши до краю, вони власним зусиллям перекидали вагончика вгору колесами й вигрібали з його мокрий, холодний глей.

---

* Кліть — залізна клітка, в котрій спускають у шахту і підіймають нагору людей і вагончики з вугіллям, глеєм, стойками або чим іншим.— Приміт. авт.

** Ствол — головний колодязь, котрим спускаються в шахту.— Приміт. авт.

*** Одкатчики — шахтарі, котрі одкачують вагончики з вугіллям.— Приміт. авт.

**** Естокада — довгий поміст на високих палях; на помості прокладено рейки; по них шахтарі котять вагончики з вугіллям; перекинувши вагончика над дірою в тому помості, висипають вугілля на землю.— Приміт. авт.

Одягнені вони були, як і звичайно, в лахміття; на ногах у них були — у кого чоботи, у кого постолі, а більш чуні. Сосновський не раз бачив їх такими, але сьогодні вони здавались йому надто нечепурними. Він вийшов на естокаду.

Боже, яка краса!.. Степ, степ і степ, скільки око сягне!.. Ген в далекій лощині ще досі біліє злегка ранкова імла: ще сонце не встигло простягнути до неї свого золотистого проміння й виссати її звідтіля. На косогорі ворушилась отара, або гургулюючи у величезну сіру пляму на зеленому тлі, або розбігаючись шматочками вздовж лощини й поринаючи в прозорій імлі. Не хотілось очей одривати од цієї надзвичайно пишної, живої картини, не хотілось лізти в шахту...

Повз шахту гадюкою звивався вузький шлях. По шляху торохтіла вбога повозчина, запряжена двома невеличкими шкапинами, що скидались на лошат: вони ще до того були й підстрижені. На повозці сидів похмурий селянин у драній свитці з капелюхом на гологі, не вважаючи на те, що на дворі пишала весна.

В ту мить, як повозчина порівнялась з шахтою, одкатчик поставив вагончика на опрокидиватель, і вугілля з грюкотом, мов регочучи срібним сухим реготом, посипалось униз під естокаду, піднімаючи круг себе чорну блискучу куряву. Коні раптом спинились, перелякані, й посунулись назад, аж дишель затріщав.

— Но-но! бодай ви виздыхали! — з ненавистю визвіривсь на них дядько.

Але одна шкапина рішучо підняла голову, упершись передніми ногами в землю й присівши трохи на задні. Мотузяна шлейка насунулась їй на вуха. Дядько неначе ждав цього: він вихопив з-під себе ломаку й почав гатити коняку по спині. Коли це не помогло, він зіскочив з повозки й бив коняку по боках, по ногах, по вухах, бив з якимсь чортячим захопленням. Здавалось, бив він її не за те, що вона стала й заноровилась, а через те, що тією бійкою він виливав якусь давню, запеклу злість, і не на бідолашну скотину, а взагалі на все: на весну, що така вбрана й вродлива, на сонце, що весело од щастя сміялось до всього, на степ, що вабив до себе безмірним простором та красою, на солодке, запашне повітря, що ласкаво, ледве торкаючись, цілувало його...

— А, яка бридка сцена! — буркнув Сосновський. Щось уздавило йому горло. Він повернув голову й дивився у другий бік; в ухах йому лунали глухі удари.

— Здорово лупіть! — звернувся не знати до кого одкатчик.— Бей, я їво знаю! — додав він дядькові униз, голосно регочучи.

А жайворонки виспівували у небі свій величний гімн сонцю. Он уже й імла сливе зовсім розійшлась; видно було, як вівчар зганяв до купи шпанку. А це що виїхало на коні з балки?.. Черкес, чи що?.. Сосновський пригадав, що увесь цей степ, уся ця краса,— в одних руках у поміщика Томсона; він одразу зрозумів, чого селянин такий вбогий і чого він такий злючий на все.

Далі коні не видержали катування й, мов скажені, понесли повозку по степу. Дядько вгледів черкеса об'їздчика і вживав усіх засобів, щоб спинить коней та повернути їх на шлях. Але все було надаремне: роздратовані шкапи, позадиравши голови, несли, що єсть духу, а дядько держався за повозку і голосно гукав. Черкес угледів такий безпорядок і пустив свого коня навзаводи; ось він вже догнав повозчину, вхопився з коня за віжки, припинив лошаків, обернувся до дядька й почав шмагати його нагаєм по плечах...

Сосновський одвернувся й пішов до кліті, а одкатчик аж за живіт хапався од реготу, дивлячись, як черкес вчить «хахла» їздить по шляху. Сосновський підійшов до рукоятчика.— Навіщо воно? — прошепотів він.

— Чого звольте? — обізвався рукоятчик.

— Що?

— Я думав... ви наче щось казали...

— Дай кліть.

Рукоятчик одчинив йому хвірточку й подав смердючу лампочку, а сам стукнув машиністові гасло.

Затремтіла кодола, й кліть поволі піднялась угору. Рукоятчик вихопив з-під неї кулаки, й вона прожогом пірнула в глибоку пашу, чорну, як ніч.

Сосновському хотілось плакати. Густа пільма, вогка, нудна, обхопила його. Світло од лампочки тільки підкреслювало цю темряву й надавало їй якийсь зловісний відтінок. В очах йому ще й досі, мов далека зірниця, сміялось сонце, могутній бог, що він так в йому кохався; од шахтюрки штейгерової досі віяло м'яким приємним теплом, пахло промінням сояшним; лампочка чадила, як кепсько заправлений каганець, але той чад не міг перебити дратуючого паху весняного... Кліть стукала й тремтіла, мов віз, як його понесуть коні по ярах та рівчаках. Зверху за комір впало дві-три холодних краплини. Сосновський згорбився.

— А-а, чи скоро край!..— зітхнув він. Хвилина, здавалось йому, не мала кінця. Аж ось кліть пішла тихше, вдарилась в дно, підскочила й спинилась.

Стволовий *, побачивши штейгера, запобігливо підскочив до кліті.

— Пожалуйте, ваше благородіє.

— Ну що, як? — спитав Сосновський.

— Та нічого, все благополучно.

«Благополучно»... Якимсь глумом здавалось йому це слово — «благополучно». Катержна, гидка, брудна праця в повітрі, отруєнім чадом, вугільним порошком і гниллю; праця, зв'язана з небезпекою для життя, щодня наближаюча кожного робітника на годину до смерті,— це зветься «благополучно!» Праця в могилі, в царстві смерті,— чи вона ж може бути благополучною?

І пригадалась йому давня шахтарська легенда, що він чув у штейгерській школі, ще як спускався у шахту на практику.

Та казка розповідала про високу білу жіночу постать, що нібито з'являлась іноді шахтареві перед смертю...

Сосновський з жахом втопив свій погляд у темряву... Тихо-тихо, тільки й чутно, як тріщать товсті дубові стойки під страшенною стосажневою вагою землі, тріщать, мов тоненькі сухі трісочки... Десь дзюрчить вода... Тррах! луснуло поблизу, як з гармати. Сосновський трохи не впав і вчепився руками за одержу здивованого ствольного. То луснула під стелею дубова поперечка, не здержавши давління зверху: з'явище у шахті звичайне.

— Пху, чорт!..— вилаявся Сосновський.— Прокляті нерви... Чого це я так розгвинтивсь?..

Коло ствола стояло декілька вагонів з вугіллям і глеєм, деякі на плитах, а інші ще на рейках; ствольний по одному котив їх на кліть і видавав на-гора.

— Багато видачі? — спитав Сосновський, щоб хоч трошки заспокоїтись. Серце йому тіпалось, і здавалось, що він навіть чує, як воно стукає.

— Ще не багато, ваше благородіє, може, вагончиків з двадцять... Рано ще...

Але Сосновський вже не слухав його. Він втопив погляд свій у п'тьму, в штрек, що глибокою велетенською пащекою стояв йому перед очима. Пара рейок, що зникали

---

* Стволовий — шахтар, котрий на дні ствола доглядає за спусканням і підійманням кліток.— Приміт. авт.

десь у глибині, здавались йому страшенним роздвоєним жалом якогось страховища: воно роззявило свою пащу й хотіло його поглинути. Що воно?.. Здалека почувся невиразний глухий гомін, і далеко, далеко щось забіліло. Воно ворухилось і, наближаючись, все більшало. Сосновський виразно бачив високу, білу постать... Смерть зазирнула йому в вічі й обвіяла холодним духом.

— Вона!..— затремтів він і знову вчепивсь руками в одержу ствольового.

— Та Господь з вами, ваше благородіє!..— заспокоював його шахтар.— Чого це ви?.. То ж партія йде. Чуєте, як вагончики цокотять?.. Ви, мабуть, нездужаєте?..

А й справді — партія. Так, так, це партія... Сосновський вже виразно розпізнав білу коняку, що підтюпцем везла вагончики з вугіллям, щоразу нагинаючи голову, щоб не стукнутися лобом об навислу зверху, поламану поперечку.

— Гі-го!..— мов навіжений поганяв коногон, і луна здалека глухо передражнила його. «Гі-го!..» — почулось в кількох місцях зловісним реготом, ніби хто гукав у величезне барило.

— Тихше, тихше ти, ідол! — вилаяв його ствольовий.

— Чаво тише?.. Хо-хо-хо!.. Пррр... окаянная!.. Вороч!..— мов граючись, вигукував парубок.

Але коняка й сама вже бачила, що треба на вороч *, і ледві-ледві встигла одскочити. Коногон звичним рухом хотів одчепити барок, перекинувши голову за край вагончика, але...

Страшний хряск, грюкіт... Сосновський бачив тільки, як мигнула униз, між вагони, лампочка, що була причеплена погоничеві на голові, і раптом погасла. Залізний вагончик з неймовірною силою вдарився об другий, одскочив і знов вдарився, під натиском задніх. Коногон як лежав, так більш і не підводивсь, навіть не ворухився.

Ствольовий підбіг до нього, вхопив за плечі й підняв, але з жахом упустив: замість голови у того була скривавлена маса.

Сосновський скрикнув несвіцьким голосом і повалився на плити...

Очунявся він під теплим, ласкавим сояшним промінням на естокаді. Коло його метушився з водою конторщик. Сосновський підвівсь з ослону і озирнувся довкола. Він

* На вороч — набік.— *Приміт. авт.*

не міг одразу пригадати, що йому сталося, тільки почував, що сталося щось дуже страшне, до смерті подібне... Але сонце... воно так радісно сміється з неба, силе незчисленними пасмами гарячого проміння... А степ... вільний степ!.. Вже піднявся вітерець і хвилями колише густу зелену траву й тирсу... Як хороше!.. яка краса!..

— Але що зо мною?..— думав Сосновський.

Він подивився на конторщика, потім на шахтарів, що клопотались біля ствола над чимсь, і... пригадав усе...

І сонце, і степ одразу потемніли...

Сосновський встав і, непритомно ступаючи ногами, підійшов до сходів. Конторщик пособив йому злізти на землю.

Він пішов, не озираючись, додому, щоб ніколи не вертатись сюди...

А сонце сміялось і не хотіло знати нічого...

Збірка «МАЛЕНЬКИЙ ГОРБАНЬ ТА ІНШІ ОПОВІДАННЯ»

*Дітям праці, нужди й горя
присвячує цю книжку
Автор*

МАЛЕНЬКИЙ ГОРБАНЬ

I

Квітень. Свято.

Весело й шумливо на вигоні за шахтарською слобідкою. Ген далі до залізниці зібралась доросла молодь: парубки в червоних, синіх, зелених, жовтих сорочках під пояс, у піджаках і новеньких картузах, в гарних чоботях з блискучими халявами; дівчата в різнобарвних спідницях, у вишиваних сорочках, у намисті й стрічках, у новеньких хусточках — водять короля, співаючи пісень під гармошку, а деякі сидять просто на траві, дивляться на вигадливий танок, балакають, луцять насіння.

Малеча, ближче до хат, захоплена своїм, — дівчатка окремо, хлопчики окремо. Дівчатка, порозсідавшись невеличкими купками, граються в крем'яхи; хлопці, поділившись на дві лави, змагаються в м'яча. Якого не прийнято, то й той сидить тут, осторонь, і з цікавістю стежить за грою.

Біганина, галас, регіт...

Халупка, де живе дід Антип з удовою-дочкою й онуком Павликом, стоїть край слобідки, нічим не огорожена, як і всі інші шахтарські хатки. За нею починається вигін, а за вигоном, через великий шлях, зелений тепера, — барвистий панський степ.

Світить сонечко, припікає. Тепло й радісно. Ясний, погожий день викликав з халупки навіть старого колишнього шахтаря, тепера шахтового конюха, діда Антипа.

Покурюючи люлечку, сидить він під вікном на призьбі, а поруч його — Павлик. Обое захоплені хлопчачою грою в м'яча, обом сіяють обличчя од великої втіхи: корот-

кими, уривчастими вигуками й гучним сміхом вони виявляють своє задоволення, ніби самі беруть участь у грі.

— Ось глянь, дідусю... ось глянь на Проньку!.. тх-х-хи-хи-хи-и! — захлинається од реготу Павлик, нагинаючи голову аж до худих, гострих колін і коливаючи великим горбом.

— Хе!.. Здорово, шибеник!.. А, який, матері його мішок груш!.. Ну й біга... Ага, не влучив!.. Ні, брат, Проньку не влучиш! Пронька, брат, як тая куля, хе-хе-хе! — хвилюється й собі старий Антип, притупуючи ногою, й спльовує набік.

— Тхі-гі-гі-і-іх! — аж вищить, сміючись, Павлик.

— Гоп-гоп! та-та-та-та!.. Хе-хе-хе! втік, матері його мішок груш!.. Чий такий? — питає дід ще про якого-небудь меткого пустуна.

— Який? отой... найбільший? — перепитує Павлик і показує пальцем.— То ж тітчин Явдошин... Захарко.

— Ну й прудкий! як заєць.

— Він, дідусю, тютюн курить.

— Ов?.. А, який! — обурюється дід.— Вишпарити поганця! небезпременно вишпарити ремінякою. А, який! тютюн... хм!.. А бігає здорово, матері його мішок груш!.. конем не доженеш. А-та-та-та! ач, як ушкварив! Треба, треба буде Явдосі сказати. Вишпарити брикуна, щоб не привчався казна до чого!..

— Він, дідусю, й гроші в матері краде на тютюн.

— Ов?.. А, який!.. Гоп!.. хе-хе-хе! Знов на Проньці маху дав... Ну й Пронька, матері його мішок груш!.. А того... як його... треба вишпарити...

— Дідусю... піду й я до них...

— Ти?.. Хм...

Дід Антип глянув скося на Павлика, сквознув очима по горбу, по глибоких, променистих, розумних очах його, що одсвічували далеко захованим тихим смутком, і одвернувся, наморщивши чоло й најживши свої кострубаті сиві, як попіл, рясні брови.

— Хм... та-ак... туди, говориш?

— Еге.

— Розбишаки вони, сину. Ще битимуть. Ач, які зайдоголови, матері їх мішок груш!.. Пронька, Пронька — глянь, що виробля! А, який! — заминав дід мову.

Старому було ніяково. Не від того він був, щоб потішити онука. Незважаючи на його страшний, химерний горб, дід дуже любив хлопця. Але він гаразд знав вдачу

всіх отих Захарків, Проньок та інших, знав, що за великим Павликовим горбом діти ще не вміють побачити чудового серця його, тому боявся, що пустуни зобидять хлопця: вже не раз доводилося йому, йдучи з роботи, рятувати Павлика й скубити за чуба напасників.

— Я, дідусю, до дівчат.

— До дівчат? — зрадів дід. — Хе-хе-хе! до дівчат, сину, можна... Дівчата, сину, — вони, той... не такі, як оті паливоди, хлопці. Вони тихі... оті дівчата. До дівчат можна — вони не зобидять.

Павлик пішов.

Дід Антип вийняв з рота люльку й дивився вслід онукові, як він ішов перехильцем, як качка, коливаючи своїм химерним горбом, і якимось кумедно махав руками, вивертаючи долоні. Невеличка рідковолоса голівка його майже ховалася за горбом.

Старий журна похитав головою, крякнувши, ніби одганяючи геть сумні думи. Притоптавши люльку корякуватим закоптілим пальцем, він сховав її в кишеню, підвівся, покрехтуючи, й пішов у хату спочивати.

— Павлику, до нас! — гукали дівчатка, вгледівши горбаня.

— В нас краще, Павлику, — перебивали інші.

«У вас»... Й-и, Боже сохрани!

— А ви не «Боже сохрани»? — змагалися дівчатка за Павлика.

Вони й справді любили з ним гратись, дивитись у його журні сині очі, слухати його поважну, навчаючу мову, коли він щось розповідав їм — або роз'яснюючи, як треба гратись, або розказуючи якусь цікаву побрехеньку чи довгу заплутану казочку.

II

Знав Павлик їх, тих казочок, чимало.

Ще як був меншеньким, довгими зимовими вечорами, коли набридне слухати, як бурхає за обмерзлим вікном завірюха, набридне дивитись, як скаче голка в худих материних руках, коли під свист вітру в грубі й дідове хропіння на лаві починає дріматись і злипаються очі, Павлик, бувало, каже матері:

— Спатки, мамо.

— Зараз, мій любий, — підіймає голову неня й одкладає набік шитво. — Ходімо, серце.

— Ти ж посидиш коло мене? — умовляється Павлик, роздягаючись.

— Посижу, соколику, посижу. Лягай, моя дитино.

— І казочку розкажеш?

— І казочку розкажу.

— А пісеньки співати не тре-е-ба,— надимає губенята й махає ручкою Павлик.

— Пісеньки не треба,— підтакує неня.

— Пісеньки такі сумні...

— Сумні, моя дитино...

— ...і ти знову плакатимеш од пісеньки.

— Плакатиму?.. Ні, любий, я не плакатиму... Спаси й помилуй Царице Небесна,— вкриває хлопця ряденцем і хрестить мати, присовує ослін до ліжка й уможується на нім.

— Ну да, плакати не треба,— щебече Павлик.— Голова болить тому, хто плаче. Ти, мамо, краще казочку.

— Казочку, казочку, моє серце. Спи з Богом!..

— Ну, розкажуй. Оту — знаєш?.. де зайчик сів під дубком та й пла-а-че...

Павлик щулиться під ряденцем і лагодиться слухати.

— Гаразд, гаразд,— відповідає мати й починає довгу, цікаву казку про діда в червоних чоботях, брехливу козу рогату, про зайчика-побігайчика.— От зайчик злякався, вибіг з хати та й сів під дубком. Сидить та й плаче...

— Та й пла-а-че,— притакує, спочуваючи зайчикові, Павлик, і страдальницька тінь пробігає йому видочком, а великі очі його затягає сльозою.

З цієї сумної казкової пригоди Павликова думка починає потужно працювати. Мати скінчила одну казку, починає другу, про короленка й королівну, про Івасика-Телесика абощо, та Павлик уже не слухає, й материні слова тихим струмочком ринуть мимо.

І стоїть в думках Павликових темний, густий ліс із зеленими галявинами, а на одній галявині збудував собі зайчик манісіньку хатку, таку завбільшки, як у панового Гектора, цепового собаки; круг тієї хатки походжає страшна, напівоблуплена, коза-дереза, з великими та гострими рогами, й чигає на зайчикове життя. З лісу, з-поза кущів, виглядають боягузи — грубий, вайлакуватий ведмідь-набрідь, придуркуватий, завжди голодний вовчик-братик і хитра лисичка-сестричка. І стискається боляче серденько Павликове жалем до сердешного зайчика й жахом за його бідолашну долю.

— Мамо,— перебиває Павлик материну казку,— а зайчик-побігайчик боїться кози?

— Що? га?..— не розуміє неня одразу несподіваного питання.— Боїться, боїться, моя дитино... Та ти, бачу, не слухаєш казочки. Може, вже годі?

— Ні, ні, я слухатиму, розкажуй.

Знову точиться нитка перерваної казки. Павлик одразу силкується уважно слухати, але потроху думки його звертають знову до лісу з його хижими звірями й сердешними беззаступними зайчиками.

— Мамо,— знов питає Павлик,— і нащо та погана коза-дереза?

— Що?.. нащо — коза?.. Так Бог дав, сину,— відповідає мати й гомонить далі.

І думає, думає, думає Павлик, аж поки йому голова втомиться, аж поки тиховійний сон потроху, непомітно склепить йому віки й од довгих густих вій його ляже на личко темна тінь. Та бистра думка його не заспокоюється. Скута, зв'язана своїм ворогом, міцним сном, вона ще борсається, рветься, живе — і Павлик бачить химерні, чарівні сни. Таких цікавих казок, як його сни, й неня не розкаже йому.

Пам'ять у Павлика прегарна, й він завжди пригадає свої сни до найменших подробиць і переказує їх дівчаткам, як нову казку, тільки ніколи не каже, що то сон, а з часом і сам забуває про те.

Павлик ріс, нешвидко ріс...

Через його страшний горб товариші цурались його, й він звик бути здебільшого самотнім, на самоті з своїми думками, жив ними, тишився, розважався ними. Лагідний, добрий, гарний світ нениних казок зробив і ті думки його лагідними, а серце чулим до всяких пригод, що траплялися створінням малим та беззахисним. Павлик любив звірят, любив пташок і плакав, навіть зомлівав, коли при нім хто з хлопців розбивав пташині яєчка або скручував голови горобеняткам.

III

Підсівши до однієї купки дівчаток, Павлик почав гратись із ними в крем'яхи.

Хлопцям, мабуть, набридло гратись. За якусь дурницю вони посварились, позмагались, полементували трохи...

Той, чий був м'яч, заховав свою власність у кишеню й рішуче сказав, що м'яча більш не дасть.

Захарко вхопив його ззаду за поперек, повалив на землю й надавив коліном.

— Смерті чи життя? — питав Захарко, піднявши над хлопцем кулака.

Він чув і бачив, що так роблять і кажуть, борікаючись, дорослі — парубки, та й собі ото робив так само.

Хлопець плакав під ним.

— Облиш! не чіпай його! — гукнув на Захарка Павлик і ладен був і собі заплакати.

— Ов? — зареготав Захарко. — Чи не заступник заявився!..

— Бо як скажу дідусеві...

Захарко пустив хлопця й підійшов до Павлика.

«Скажу дідусеві»... — перекривив він Павлика й показав йому язика. — Боюсь я твого дідуся!.. Ось як дам тобі по горбу, тоді йди, кажи своєму дідусеві, горбатий!

— Ну-ну! — оступились за Павлика дівчатка. — Йди геть! Як ви гралися, то ми не втручались до вас.

— Ме-ме-ме! — перекривив їх Захарко й вибив у однієї з рук крем'яхи.

Та заголосила.

— Кинь, не лізь до їх, — промовив Пронька. — Ходімо краще по катран.

— Який же тепера катран? — спитав Захарко. — Ще нема.

— Досі є.

— Є вже, — запевнив хтось із хлопців.

— Нема...

— Авжеж є, — підтакнули дівчатка.

— Ну, ходімо, — сказав Захарко. — Як нема, то яєць жайворонячих пошукаємо. Хто з нами?

Всі, як один, підвелись і посунули в степ.

— Мо', й ми підемо? — вагалися дівчатка.

— Авжеж, ходімо. Катрану нарвемо.

— Нема ще?

— Є, сама бачила.

— Ходімо, Павлику?

Павлик не знав, чи йти, чи ні. Йому й кортіло, але він не спитався дідуся. Дідусь досі спить, а матері дома немає.

Він глянув на хату: не видно було нікого.

— Дідусь спить, а я не спитався.

— Ми недалечко, Павлику.

— Зараз і додому, — умовляли його дівчатка.

Йти було недалечко. Зараз за вигоном, через великий шлях, починався розкішний цілинний панський степ.

Павлик і раніш любив ходити сюди, коли дідусь був у шахті, а неня у панів на поденщині. Діти були або в школі, або також на роботі, коло шахти, і Павлик не боявся самотою мандрувати в степ.

Любо було йому сковзатись чобітками по слизькій зеленій цілині, дихати на всі груди чистим, запашним повітрям, лягти де-небудь на горбочку й стежити за легенькими срібнокрилими хмарками в блакиті небесній. Або перейти балку й звідти дивитись, як розіслалися ген перед тобою, як на долоні, і рівні рядки шахтарських убогих халуп, і гостроверхі будівлі над глибокими шахтами, оточені високими валами сірого глею, і закурені зверху височенні цегельні димарі коло тих шахт. Люди такі дрібні-дрібні здалеку, як комашня, і хатки малі, й шахта не лякає своєю таємністю... А ти — ніби якийсь казковий цар над тим усім, або раптом хочеться тобі знятись і полетіти ще вище, аж туди, де он тріпоче в блакиті своїми крильцями дзвінкоголосий жайворонок. Йому, мабуть, дуже гарно там, вільно й усе видко.

Дітвора, як овечки без вівчаря, розбрелись по велетенському зеленому килимові: дівчатка шукали квітів, в'язали їх у пучечки, переплітаючи з волохатою, мітластою ковилою, а хлопці ганяли далеко один від одного й шукали катрану.

Павлик сів собі на горбочку й тишився з того: сині, як небо, очі його дивилися спокійно й задоволено. Чулим ухом ловив хлопець ніжну, дзвінку жайворонкову пісеньку, що висів недалечко від нього в повітрі й тріпотів крильцями. А думки — гарні-гарні, як і сни його казкові, тихо линули одна за одною, низались у пишний разок чарівної казки. Дівчатка порозбігались, а то яку б чудову нову казочку розказав їм Павлик про музику-жайворонка, що літає високо-високо й розмовляє там з небом глибоким, з хмарками ясносяйними; кучеряві хмарки плинуть з далекого чужого краю, од самого моря, багато бачили вони, багато чули дивного, прегарного, і є їм що розповісти сіренькому музичі...

— Гей! ге-е-ей! хло-о-опці! — гукнув Захарко, нахилившись над чимсь у траві. — Гніздо-о знайшов!.. жайворо-о-оняче!..

— Та бре-е-е...

— Йй-бо-о-о!..

Павлик раптом насупився. Серденько йому тьохнуло й боляче занило од страху. Він хутко підвівся й перехильцем побіг і собі до хлопців та дівчаток, що нахилилися над манісіньким гніздечком, де лежало на дні четверо сіреньких, з ряботинням, яечок.

— Іду я, брат ти мій, — розповідав тим часом з захопленням Захарко, — коли це споперед мене тільки — фррр!.. Я сюди: до-овго шукав, насилу знайшов.

— Ой-ой-ой, які ж гарні-і-сінькі! — аж присідала од радощів одна з дівчаток.

— Ги-и-и! славнюсінькі, манюпусінькі, — підстрибувала друга, плещучи в долоні.

— Ану, я в руки візьму, — простяг руку Пронька.

— Не чіпай! не бери! — закричали на нього дівчатка.

— Чого «не чіпай»? Що вони — ваші, чи що?

— Авжеж не зачіпай, — уважно промовив Захарко, і Павликові на душі полегшало. Він знав, що коли Захарко не чіпатиме та ще й іншим накаже, то гніздечко буде ціле.

— Чого?

— Бо, як візьмеш у руки, то жайворончиха прилетить і зараз пізнає, що брали в руки.

— Ну, то що?

— І більш і не повернеться до гнізда. А ми даваймо от що зробимо: застромимо коло гнізда паличку, щоб знати, де воно, й приходитимемо дивитись щодня; як вилуплять-ся жайвороненята, ми й позабираємо...

— Не треба забирати, — промовив Павлик.

— Чом — не треба? шкода тобі?

— Авжеж, шкода: пташка плакатиме.

— И-и! вже горбатий і скаже! — промовив Захарко. — Ти бачив, як птахи плачуть? Я он скільки горобенят драв і ні разу не бачив, щоб горобчиха або горобець плакали.

Пронька вже й паличку приніс. Застромили. Павлик одійшов набік, засмучений.

— Ходімо ще шукати! — гукнув Захарко.

— Ходімо.

— Га-да, хлопці, дівчата!..

За кілька хвилин хлопці знайшли ще одно гніздо й устромили коло нього паличку. Шукали ще.

Павлик сидів на траві й замислено, не кліпаючи, дивився в землю. Він думав про те, як прилетить пташка, побачить, що пташенят-діток немає в гніздечку, й жалібно пищатиме, битиметься крильцями, сіреним тільцем об землю й шукатиме-шукатиме. А їх немає... їх Захарко забрав і пороздирав, як роздирав видраних горобенят...

Павлик здригнувся й хутко підвівся. Побачивши, що хлопці одійшли геть, він висмикнув із землі паличку коло гніздечка й закинув її в траву. Потім, не поспішаючи, пішов до другої.

— А що то ти, горбатий, робиш?— гукнув Захарко, вгледівши, що Павлик ухопився за паличку.— Га?.. Ось я тобі!..

— Хлопці!.. та він і цю вийняв і закинув,— гукав Пронька, одшукуючи в траві перше гніздечко.

Павлик зблід, побачивши, що Захарко чимдуж наближається до нього, махаючи кулаками. Він скрикнув з жаху й заплакав.

Хижим звірям наскочив на нього Захарко, огрів кулаком по горбу, а коли Павлик упав, то він придавив його коліном і садив кулаками під ребра, під груди. Позбігались діти...

Павлик замовк.

— Що ти робиш?— кричали, плачучи, дівчатка, але боялись оборонити Павлика од озвірілого розбишаки Захарка й тільки верещали:

— Ой, не бий! не бий!

— Ой, матінко! він уб'є його!

Та вже хлопці стягли того з Павлика.

Побачивши, що Павлик уже не кричить і не плаче, а лежить із заплющеними очима, розкинувши руки й ледве дихаючи, діти, як сполохані горобці, кинулися врозтіч.

V

Павлик сидів уже й тихенько хлипав, коли дід Антип з дівчатками прибіг до нього.

— Ах ти ж, брат ти мій! А!..— побивався дідусь, підіймаючи на руки онука.— Що зробили поганці!

— То все Захарко, діду,— щебетали одна поперед одної дівчатка.

— Трохи не вби-и-в...

— Еге... трохи не задавив, та хлопці стягли.

— Ба який!.. Ах він паршивець!.. Ну, стривай же, я тебе доскочу! начувайся... Мій хороший, мій любий... Болить, сину, де болить?...— турбувався дід.

Павлик мовчав і тихо стогнав та заплющував очі, як дуже знеможений. Йому не так боліло, як злякався він. Сам лагідний, сумирний, він і давно не міг зрозуміти, від чого все те лихе, і воно завжди лякало його. Коли він угледів був як горіли злістю, мов у вовченяти, хижі чорні очі Захаркові, то аж зомлів з жаху.

— Ну, нічого, сину! Вже йому це так не минеться, матері його мішок груш!— заспокоював Павлика старий Антип.— А не минеться! Якщо Явдоха не захоче вишпарити, то... я сам, своїми руками розмалюю йому спину, матері його мішок груш! А! розбій учинив! де це видано?..

— Його тепер не знайдете, діду,— розказували дівчатка, попереджаючи старого.

— Що? не знайду?

— Еге... Він як заховається, то мати шукає-шукає...

— Ну, то брехня!.. Дід знайде, матері його мішок груш!

— Він на старій шахті ховається, на зданні...

— Або в шурф залізе та й сидить на драбині, а мати й боїться спускатись...

— Прохає ще, щоб виліз...

— Боїться, що впаде в шурф.

— Ну, то дурниця! Дід не Явдоха, не злякається... 'Лазив він і не по шурфах... Ото, диво яке! За вуха виволочу звідти...

Розбалакуючи отак з дівчатками, дід Антип приніс Павлика до хати, роздяг його й поклав у ліжко.

— Їстки, сину, не хочеш?

— Ні,— прошепотів Павлик, заплющуючи оченята.

— Ну, то ось я чаю нагрію, а тим часом і мати прийде.

Покрехтуючи, старий налив великого бляшаного чайника, поставив на плитку й почав розпалювати вогонь.

Стомлений, схвильований Павлик заснув.

Смеркало. З вигону чути було веселі парубоцькі й дівчачі співи. Дід зачинив віконце; світла не світив, щоб не розбудити онука. Сів перед печею й довго бурчав щось і покрехтував, набиваючи й запалюючи люльку. Ясно-червоне полум'я освітлювало його сиву, поруділу бороду, з закуреними кострубатими вусами, волохаті груди, що виднілися з-під розхристаної сорочки, виблискувало,

вигравало на лисині, ніби намагаючись розглядити йому зморщене чоло, розсунути насуплені, настобурчені брови, розвіяти його чорні думи.

А старий і справді замислився. Думав про те, яка доля судилася його лютому, нещасному, калікуватому онукові, котрого всякий здолає зобидити.

— Ех, яка там доля таким!— зітхав дід.— З їхньою долею далеко не заїдеш. Жива ненька, живий дід, то й доля жива, а помремо... Ех, дала серце, та не дала вроди... А нема вроди, нема й щастя. І за віщо покарав Господь?.. І неня ж гарна, добра людина вдалася, хай Бог дає на здоровля... Він... це він, батько... це за нього, п'яницю, Господь покарав калікою. Та він умер... йому тепер байдуже...

— Що тут?.. що сталося з Павликом?— вбігла в хату й нагло перебила дідові думки стурбована Павлікова мати.

— Ссс!..— замажав на неї дід.

— Спить?— прошепотіла вона й кинулася до ліжка, обережно нахилилася над хлопцем. Почувши, що він спить, мати підійшла до діда.

— Здоровий?.. не скалічено його?

— Ні,— муркнув дід і витяг з рота люльку,— тільки перелякано, видимо, дуже.

— Хто? Дівчатка казали мені, що Захарко Явдошин.

— Він, матері його міш...

— У панів гості... кинула все та мерщій сюди. За віщо він його? Щось там заважав робити йому?

— Дурниці!.. Ну, та я завтра знайду його, поганця!.. Я йому покажу, матері його мішок груш!..

Дід ще довго мурмотів собі, покурюючи перед огнем, і вигадував у думках, як піймати маленького злочинця, а мати взяла дзиглика, поставила коло ліжка й, важко зітхнувши, схилилася над Павликом. Очима, повними сліз і матерньої муки, дивилася вона йому в його бліде навіть у сутінку обличчя, обережно гладила по голівці, брала за худенькі ручки й здригалася, коли хлоп'я кидалося й скрикувало вві сні. Думки, темніші й безпорадніші дідових, гнітили їй серце...

VI

Павлик прокинувся од ранкового сонечка, що заграло йому на видочку цілим снопом золотистого, сіяючого проміння.

Він повернув голову до вікна й посміхнувся.

— Ні, брат, то дурне!..— почув Павлик із сіней якісь тупотняву й вовтузіння.— Од діда, паливодо, не вирвешся!.. Иди, не опинайся, а то за вуха втягну!

Павлик дивився на двері широко розплющеними очима й нічого не розумів. Озираючись по хаті — нікого не було.

Одчинилися з грюкотом двері, й дід Антип уніс на обремку зляканого на смерть Захарка: хлопець борсався й дригав босими ногами в повітрі.

Здивований і зляканий несподіванкою, Павлик підвівся й сів на ліжку.

— Встав, сину?— питав дід, щільно причиняючи за собою двері, щоб Захарко не чкурнув часом.— Ось, маєш... Насилу знайшов поганця! На стайні в соломі зарився. Спасибі, хлопці сказали. Ну, тепер, розбишако, начувайся! Ми тобі дамо з Павликом.

Старий вхопив хлопця за плечі й підвів до ліжка.

— Бий, Павлику, бий його, паршивця, щоб не був таким уредним.

Павлик заховав під рядно руки й злякано дивився на Захарка.

— Не хочеш?.. Бий...

— Я не бу-у-уду більш!..— ревів бугаєм злочинець.

— Е, брат, то дурне! Хе... він не буде! ще б пак! Авжеж не будеш, бо ось як вишпаримо тебе з Павликом, то й десятому закажеш... А в мене, хлопче, ремінь до-о-обрий...

Дід пустив Захарка й почав шукати свого шахтарського пояса з доброї сириці.

— Де ж це він дівся?— клопотався дід.

Захарко притулився до стіни в кутку й вив:

— Я не бу-у-уду...

У Павлика забреніли на віях сльози.

— Дідусю... ді...ді...дусю... він більш не буде,— промовив хлопець, ладний заплакати.

— Хто?— обурился дід.— Він не буде? Так, так, пойми йому віри. Він удруге й голову тобі провалить, на смерть заб'є... Та де він закинувся, матері його мішок груш! Наче ж отут учора клав...

— И-и!— вив Захарко.— Я не бу-у-уду...

— Ага, ось!— зрадів дід, знайшовши нарешті те, чого шукав.— Ану, йди тепера сюди, паливодо, я тебе провчу...

— Не бу-у-уду! ой, не буду!..

Павлик хутко скотився з ліжка й, плачучи, підбіг до діда.

— Він... він не буде! Дідусю, ріднесенький... він... він...

Павлик захлипав.

— Оттакої!— розвів руками здивований дід.— То це й ти плачеш?

— Він не буде,— говорив Павлик, утираючи сльози.

— Та як же тепер буде?— хвилювався старий.— То це, виходить, подарувати йому? Хороше діло! Він тобі й голову камінюкою просадить, а його за це по голівці, матері його мішок груш!

— Він не той... Авжеж, Захарку, ти не будеш більш битись?— хапався Павлик, щоб дід часом не встиг виконати своєї погрози.

— Я не буду,— почав заспокоюватись потроху Захарко: він бачив, що справа повертається йому на руку.

— Ми, дідусю, трохи пограємося з Захарком,— защебетав Павлик, помітивши, що дідусь уже вагається.— Пограємося, Захарку?..

— Оце дак так!— обурився старий, але не хотів журити онука й одійшов од хлопця.— Ну, та стривай... Це тобі так не минеться! Піду, нехай хоч мати тебе той... матері твоєї мішок груш! Ач, яким вовком дивиться!

Дід вийшов і заціпнув за собою двері.

— Давай, Захарку, в крем'яхи,— упадав коло хлопця Павлик.— Ось у мене є... га-а-арні...

Захаркові й не хотілося, бо крем'яхи він уважав дівчакою грою, але не хотілося й прикрості зробити Павликові, що так ласкаво й запобігливо припрохував його.

— Давай,— згодився він і, зітхнувши, глянув на відчинене вікно.

Коли дід Антип з Явдохою, Захарковою матіркою, прийшли до хати, то здивовані зупинилися на порозі.

Захарко з Павликом сиділи обойко долі й, сміючись весело, любенько гралась у крем'яхи.

— Дідусю,— весело гукнув Павлик, побачивши старого,— він... Захарко зовсім не сердитий... він гарний... Ми тепер часто гратимемося з ним.

— А! а! ну, що ти йому скажеш?— ляскав дід з обурення об поли руками.— Його вишпарити слід, матері його мішок груш, а він... га?... Ну, щастя маєш!— посварився дід на Захарка пальцем, а тітка Явдоха ласкаво сміялась кризь сльози.

Спека. Ні вітру, ні хмариночки. В'їдлиий, важкий дим від кокусових * печей та шахтових височенних димарів задушливим туманом сповняє розпечене повітря. Від того, либонь, ще більш душно, й хочеться прудко перебігти горбок, спуститись у глибоку балку, припасти вустами до прозорого струмочка з зеленим дном, що дзюркотить з-під цямрин кринички.

— Над криничкою знеможено спустили ясно-зелені верби свої ніжні віги.

Це — найкращий куточок у всій окрузі. Яким побитом збереглись тут верби, та чи й були тут верби деінде, ніхто того не знає. Всі звикли завжди бачити тільки степ, степ, степ, скільки оком скинеш; жодного кущика тернового шкода шукати тут. Скрізь степ, такий пишний, різнобарвний по весні, а на тім степу брудні, закурені шахти з великими беззахисними шахтарськими слобідками круг них. Огидними гнояними виразками здаються ці шахти на дивнім лоні чарівного запашного степу.

Василько дуже любить криничку з вербами в балці. Коли череда повагом проходить повз балку, він клубочком скочується до криниці під верби, нагинається над цямринами і, гучно сьорбаючи спраглими губенятами, п'є з пригорщей холодну, смачну воду, потім сідає в холодочку або, знову нахилившись над криничкою, любує з свого гарненького личка з чорними бровенятами й великими очицями, синіми, як васильки. Він чує, як вигукує дід Сила, переймаючи від ячменю корів, сердито ляскає пугою, але тут так гарно, так спокійно, що зроду-звіку не вийшов би звідсіля, та ще в таку спеку.

— Васильку! Де ти, Васильку!— гукає-таки дід, і його присадкувата, кремезна постать раптом вимальовується високо на горбі. Він пильно придивляється вниз тими старими, але ще гострими очима й, побачивши хлопця, знов гукає:

— Васи-и-лю!.. Чи не осоружний тобі хлопець? Ач, заморився як — спочиває...

Хлопець, як заєць, прудко котить угору, а дід свариться звідтіля на нього пугою. Та Василько не дуже лякається: він знає, що дід Сила тільки свариться, що він тільки

---

* Частину вугілля перепалюють на к о к у с, ним краще палити в печі, ніж вугіллям.— *Приміт. авт.*

вдає з себе лихого, але має добряче, лагідне серце й дуже любить свого жвавого пуста-підпасича.

І знову череда, пилюка, спека... Полінькувато гризуть корови низеньку травичку, вкриту жовта-сірим поро-хом; декотрі полягали й, дрімаючи, ремигають тую вбогу жуйку. Неслухняний, похмурий бугай, нудьгуючи, ходить поміж чередою і невдоволено, грубим басом, гуде: бу-у-у! бу-у-у! Йому, запевне, найгірш приходитьсь од спеки, бо він найгладший за всіх. Незважаючи на заборо-ну, він знічев'я простує в німецькі ячмені. Та дід і Васи-лько гаразд знають його шкодливу вдачу й завжди уважно пильнують його.

— Куди? щоб ти йому здох, опудало прокляте!— гукає дід Сила, а підпасич чимдуж біжить наперейми. Його міцний, як залізо, кизилувий кий дугою летить в повітрі, гепається бугаєві в спину й відскакує на шлях. Бугай сердито реве, люто гребе землю ногами, піднімаючи круг себе страшенну куряву; далі, не поспішаючись, гордовито вертається до череди.

Дід підймає голову й скося дивиться, чи високо підби-лося сонечко.

— Гони до ставу,— наказує він підпасичеві.

А той того тільки й жде. Ставок ховається за версту звід-сіль, у другій балці. За яких півгодини череда хутко поспі-шає згори, а бугай гучним ревом виявляє своє задоволен-ня. Забрівши з берега по черево, корови п'ють воду, повагом, не хапаючись, смакуючи, щоб довше заживати такої втіхи.

По той бік сидить купка шахтарів: робітники лаго-дяться ловити рибу. Василько любить дивитись на цих химерних рибалок: вони закладають на дно ставка на-бій з динамітом, від котрого витикається з води кінець затравки, запалюють той кінець, і за хвилину страшен-ний вибух розтинається навкруги, глушить рибу, й вона випливає поверх води, немов дохла. Шахтарі роздягаю-ться, кидаються в воду й, весело вигукуючи, беруть її просто руками. Тоді й Василько гав не ловить і інколи приносить своїй матері, удові-шахтарці, з десятків свіжих карасиків. Мати міцно обіймає й цілує свого улюбленця, варить добру юшку, й вони вдвох смачно вечеряють.

Сьогодні дід Сила не дав йому побавитись.

— Ану, гони лишень череду на той бік,— звелів старий.

Василько знав, що коли дідусь поспішається на той бік, то це значить, що там, поблизу од церкви, край шахтар-

ської слобідки, чекатиме його церковний сторож, сивий Жолоб, з шкаликом монопольки: вони зустрінуться, сядуть просто на траву й, уважно розмовляючи, поволі питимуть горілку. Ну, та Василько й там знаходив чим розважитись. Серед степу був старий, нічим не обгороджений шурф з довжелезними драбинами, що діставали до самого дна глибокої шахти: коли в шахті траплялось яке нещастя і не було змоги вилізти з неї через головний колодязь, то шахтарі виходили на світ цим шурфом: для того й було зроблено в йому драбини; вони не діставали до поверху аршинів на два, й над ними було зроблено дощаний поміст з діркою посередині; шахтарі вилазили по драбині й ставали на цей поміст, а тоді вже й нагору. Під помостом горобці звивали собі гнізда, і Василько любив драти їх, бо йому якийсь дурень казав, що колись горобці помагали Христа розпинати.

Коли дід звелів йому гнати корів на той бік, він хутко підкачав холоші вище колін і повиганяв череду з води; тільки бугай забрів трохи не на середину ставка й стояв, ніби замислившись, полінкувато махаючи мокрим хвостом. Василько вискочив на берег, набрав грудок і почав жбурляти на непокірного, а з того боку йому завзято допомагали шахтаренята: на сердешного бугая посипались грудки. Він одразу хотів лізти далі, та хтось з того боку влучив йому по лобі; під веселий дитячий регіт бугай, задравши хвоста й люто ревучи, хутко вихопився з води й побіг за чередою.

Незабаром дід Сила сидів уже на тім боці з старим Жолобом.

Вони пили по чарці. Корови полягали й дримали, ремигаючи; тільки непосидячий бугай нудьгував і не міг знайти собі місця від спеки. Василько теж зник. Бачачи те, бугай протисся поміж чередою й пішов просто в жито. Забрівши на ниву, він не стільки пасся, скільки топтав. Може, тільки за півгодини дід Сила побачив це.

— Васильку! Васи-и-лю!— гукнув він хрипучим голо-сом і озирнувся навкруги.— От ледащо! га? Бугай у житі, а його катма... Васи-и-лю!..

Ніхто не обзивався.

— Він, мабуть, у шурфі горобців дере,— спокійно промовив Жолоб, коли старий пастух підвівся.

— Та вже ж ніде більш! капосне хлоп'я,— відповів дід і, ляскаючи пугою, побіг заганяти бугая. Той, почувши гукання, миттю вихопився з жита, перебіг шлях і при-

став до череди, а дід пішов до шурфу, щоб зайняти звідтіль ледачого підпасича.

— Васильку!.. чи тобі не позакладало?

Знов ніхто не відповів.

— Чи не заснув він часом? ще, чого доброго, впаде в шахту...

Дід Сила надійшов до шурфа й зазирнув туди. Василько сидів на помості; спустивши руки й нахиливши голову низько між коліна, він не ворухився.

— Так і є!— вдарив старий об поли руками.— Спить, осоружний... Василю! чуєш! Василю!..

Хлопець мовчав. Дід Сила кинув пугою об землю й мусив і собі лізти у яму, щоб розбуркати його.

Довго ждав Силу старий Жолоб, та, не дїждавши, пішов і собі туди. Нахилившись над ямою, він побачив, що дід навалився на хлопця й обоє не ворухатся.

— Сило! чуєш? Сило!..

Ніхто не озивався.

— Що за напасть?— міркував Жолоб. Миттю хміль вискочив з нього; Жолоб почув, як подерлось йому волосся на голові вгору й мороз пішов поза шкурою. Ледве пересовуючи свої старечі ноги, що тремтіли з переляку, він подавсь до шахти.

За чверть години біля шурфу стояла вже купка шахтарів. Ніхто не хотів лізти витягати старого й хлопця. Страшенно ридала сердешна вдова, Василькова мати, й рвалася в яму, але її не пускали. Прийшли інженір і штейгер, зазирнули в шурф і почали дошукуватись, з чого сталося таке лихо. Якийсь чорний од вугілля й кептяги старий шахтар, незважаючи на інженіра, лаявся, що не обгорожено ями...

Далі таки штейгер добрав діла: якраз перед цим затопило шахту — й вода виперла з шахти все погане повітря в шурф.

Тим повітрям і отруїлися, загинули від нього, дід Сила з своїм жвавим, веселим підпасичем.

Навкруги тихо... Чутно тільки уважний шепіт шахтарів, що лагодяться витягати померших; здавленим, несміливим голосом штейгер дає їм поради.

Мати Василькова нічого більш не бачила й не чула; вона зомліла...

Спека, ані хмариночки. Тільки в людській душі насунули важкі хмари смутку й мовчазливої скарги на зрадливість життя.

БЕЗПРИТУЛЬНІ

Сонце сіло ген далеко за стару чорну цегельню, а з ним закотилася й блискуча, гомінка днева радість, і тихий, спокійний сум огорнув клопітну землю. Вечірня прохолода викликала вечірню тишу, повну таємних, незрозумілих шепотів, зітханнів, шамотні. Людська говірка виразніш залунала попід шахтарськими облупленими будинками, й молодий, бадьорий парубоцький або дівчачий регіт, безладні пісні, скигління дешевої гармошки розітнулись гучніш довкола, покотилися розлогими ланами й журною луною відбилися в далеких вербах над ставком у балці.

За рядками шахтарських халупок, через копець, починалися широкі панські лани з високими житами та зеленими пшеницями. Ліворуч гадюкою звивалася й зникала в далечині залізниця з своїми темними, густими посадками; якраз насупроти чорною роззявленою пащею малювався місток під залізницею; далі, в лощині, миготів ліхтар будошника.

Китька ніколи не грався в гурті з товаришами. Перестрибнувши копець, він сідав під стіною високого жита в траві й байдуже слідкував очима за їхньою пустотою. Просто перед ним, за хатами, стриміла до неба гостроверха будівля над шахтою, з немигаючими блискучими плямами громовинного світла. Праворуч од неї розкидано було без ладу різні будови, зроблені нашвидку, риштування, купи глини, чорнів грубий барабан, і блимали тьмяно звичайні ліхтарі,— все місця, до гидоти знайомі Китьці. Там копали нову шахту, й Китька щодня ганяв круг барабана коня, накручуючи довгу кодолу, якою витягали з глибокої проходки (колодязя) сірий, холодний, мокрий глей. Увірилося все те хлопцеві, й він ніколи не дивився в той бік, а коли не було поблизу дітвори, то, спершись на лікті, втопляв він свій погляд у землю й лежав так, нерухомо, мовчки, аж поки ласкава, злототкана красуня ніч накидала на все непрозорий серпанок свій.

Тоді він лягав горілиць і, замислившись, дивився у стемна-синє зоряне небо, милував очима далекі привітні зорі, окрасу ночі; слухав, як дзвінко ляскали в тихім повітрі голоси невгаваючої дітвори, як журно сюрчали в житі незримі цикади, падьпадьомкав поблизу закоханий перепел і набридливо крюкали в ставку жаби, заважаючи слухати лагідну музику чудової літньої ночі.

Про що думав Китька?.. Якби хто підійшов і спитав його: «Про що ти, Китько, мариш, лежачи в траві?», то він запевне й не зрозумів би навіть, чого, власне, від нього треба комусь, а тільки широкими переляканими очима подивився б на нахабу, що так раптово перебив його тихий загадковий спокій.

Та, справді, й відповідати йому не було чого, бо Китька ніколи ні про що не думав окремо, а якось про все разом... Він увесь, всією істотою зливався з ніччю, з зорями, з повітрям, з пахощами ланів — і почував себе нероздільною частиною великого всесвіту... Часто-густо Китька тут і засне, було, і спить міцним гарним сном, з хорошою усмішкою на видочку, аж поки хрипкий, деручий гудок з шахти не підводить його разом із сонечком. Тоді він стрімголов біжить до своєї артілі, нашвидку вмивається, сідає з дорослими шахтарями снідати й з ними ж таки йде після сніданку на шахту поганяти коней. Де він ночував? чи вечеряв, чи ні?.. Ніхто тим не клопотався, нікому не було до того діла. Китька був сам по собі.

У хлопця не було ні матері, ні батька. Мати померла ще як йому було чотири роки, а батька позаторік задавило в шахті величезною грудкою глею, що обвалилася тоді, як він рубав вугілля. Китька був кругом сирота. Його взяв до себе двоюрідний материн брат, Китьків дядько, похмурий гладкий рядчик. А щоб хлоп'я не їло дурно хліба, дядько поставив його поганяти коней коло нової проходки.

Так Китька й працював щодня за харч та за одягу. Всі звали його Китькою; тільки дядько, вважаючи на своє поважне становище, не дозволяв собі такого легкодумства і, як треба було (рідко випадала така милість), то звав його Микитою.

Ніхто не любив Китьки. Людям, замордованим каторжною працею, ніколи було любити, ніколи й думати про такі дрібниці. Китька відповідав тим самим. Він почував надзвичайну приязнь тільки до рудої прибудної собаки Кудли, мабуть, за те, що та не мала певного захистку й тинялася од смітника до смітника, вишукуючи пожитку, і взимку ночувала, залівши до чийогось сараю так, щоб ніхто не бачив, а влітку — де попало.

Але останніми часами й Кудла зрадила Китьку, блукала невість де, а коли часом він стрівав її, то вона, крутнувши хвостом і нагнувши голову, ніби від сорому за своє зрадництво, тікала безвісти.

Сьогодні свято.

Китька ще за сонця заліз на своє місце під жито, ліг, підпер голову долонями й байдужо дивився, як шахтаренята гралися в м'яча. Його не кортіло до них, і вони знали це й не зважали на нього, немов його й не було поблизу. Вряди-годи, коли м'яч закочувався за копець аж до Китьки, який з хлопчиків, перестрибнувши рівчак, знаходив м'яча й зачіпав Китьку.

— Нудно, Китько?

Китька мовчки вовком дивиться на хлопця.

— Гайда до нас!

Мовчання. Хлопець поспішає до товаришів і в ту ж мить забуває про Китьку.

Взагалі хлоп'ята поводилися з ним лагідно, бо трохи боялися мовчазного дикуна: Китька митецьки тямив влучати камінням і завжди при такій нагоді відступав, як лев, жбурляючи влучно всім, що траплялося під руку, й спритно ухиляючись від граду, що сипався на нього з усіх боків.

Починало сутеніти. Дитячі постаті невиразно майоріли в темряві. Шахтаренята залишили м'яч і борікалися з дзвінким реготом і галасом. Китька перевернувся горілиць, забув про все й дивився в небо не кліпаючи, пильно, уважно, ніби хотів розгадати довічну таємницю зірок.

Зненацька почув він знайоме ймення.

— Хлопці, Кудла!— гукнув хтось голосно.

Китька миттю сів. «Невже Кудла? — промайнула йому думка.— Де вона взялася?»

— Кудла, на! на!

— Не йде, проклята...

— Пронька, винеси хліба.

— Хлопці, причепимо чайника.

— Де ж він?

— Ось я зараз.

Китька знав, що в рівчаку осторонь лежить старий бляшаний чайник, який був хлопцям ще недавно за іграшку, а потім закинуто його геть у рівчак. Знав він і те, що то «причепити чайника», тому й не завагався довго, а кинувся рятувати Кудлу. Мов опечений, вискочив він з-під жита навперейми хлопцеві, та не встиг: той вже захопив чайника, здивовано подивився на Китьку й побіг до товаришів.

— Віддай чайника!— несамовито крикнув Китька й почув, як щось здавило в горлі, стрельнуло в ніс, затуманило очі сльозами безсилового гніву.

— Овва!— задеракувато зареготався хлопець.— Навіщо він тобі?.. Ми Кудлі до хвоста начепимо.

Китька нічого більш не промовив, а тільки зіціпив зуби. Лютий гнів давив його... Важко одсапуючи, він нагнувся й мацав руками круг себе, шукаючи камінюки.

Тим часом дівтора весело реготалася. Пронька виніс з хати шматок хліба й простягнув Кудлі. Вона підгорнула хвоста, жалібно скавчала й плазувала перед ним по землі, потім взяла хліб і жадливо почала їсти; а хлопці в'язали до хвоста чайника. Кудла почувала своїм собачим серцем, що їй хочять зробити якусь прикрість, але — вона хотіла їсти.

— Вже! пускай!

— Штовхони її ногою!

Кудла не йшла. Вона перекинулась на спину й благаче дивилася на своїх катів.

В цю мить щось хряснуло. Страшений вереск і плач пронизав ніжну тишу вечерову... Мов сполохані горобці, кинулись діти врозтіч, а Кудла, перелякана лементом, чимдуж чкурнула геть. Порожній чайник теліпався у неї ззаду, бив її по ногах, грюкотів, дзеленчав по сухій землі. Кудла обкрутнулась, ухопила себе зубами за хвоста, заверещала од болю й знов побігла, волочучи за собою нахабне страховисько. Чайник не давав їй бігти. Вона ще кілька разів зупинялася, крутилася на однім місці, намагаючись перегризти мотузку. Нарешті мотузок зсковзнувся з хвоста, й Кудла кулею понеслась попід житом. Їй здавалося, що за нею женуться з грюкотом і галасом.

Воно й справді чути було гомін і тупотняву. Але вона помилялася: то далеко гомоніла дівтора, сполохана несподіваною пригодою, а слідком за нею нісся, як вітер, Китька. Він перейнявся однією думкою, одним бажанням: догнати Кудлу й відчепити чайника. Хлопець біг, дослухаючись, де саме торохтить і дзвенить чайник.

Так добіг Китька до залізниці, зупинився й почав дослухатись. Здалека донісся до нього свищик паровоза й гуркіт поїзда, а навкруги було тихо. «Де ж вона ділася?— думав Китька, втопивши гострі очі в нічну пітьму.— Невже побігла?.. Ні, навряд. Десь тут, мабуть».

Він пішов поволі понад залізницею. Порівнявшись з містком, Китька раптом почув з-під нього неприємне гарчання. Видимо, ходу його почула Кудла.

— Кудла! Кудла!— ласкаво гукнув хлопець. Але вона загарчала ще дужче.

— Чудно,— дивувався Китька.— Чого вона залізла під місток? І чого вона гарчить? Мабуть, не пізнала... Хіба полізти?

Китька пірнув у чорну нору. Кудла лютим гавканням привітала непроханого гостя, але поза цим гавканням почув Китька щось інше, від чого його серденько хутко-хутко затіпалось. Він прожогом вихопився з-під містка, бо Кудла, видимо, лютувала не жартома і націлювалась підлатати штани завзятому хлопцеві.

— Щенята... У неї щенята,— посміхнувся Китька.— Ще малі, мабуть, бо тільки вищать. Тим вона й лиха така — боїться, щоб не забрав, дурна.

Він зрадів, ніби знайшов щось дороге-дороге. І пригадалося йому, як Кудла недавно ще плазувала перед хлопцями, щоб підживитись шматком хліба.

— Вона голодна, сердешна,— догадався Китька й миттю зник у темряві.

А Кудла вернулася до щенят в кубло, вирите нею під містком, і припустила їх до свого виснаженого, порожнього вим'я. Вона вже трохи заспокоїлася після недавньої пригоди з шахтаренятами, й тільки невтихомирений голод давався взнаки. Щенята (їх було аж шестеро) жадливо дорвалися до матері, та, не знайшовши молока, жалібно мурчали й скавчали. Кудла винувато облизувала їх, ніби бажала заспокоїти, приголубити й безмірною ласкою надолужити їм недостачу молока.

Над містком з шаленим гуркотом і пихтінням пролетів довгий поїзд і розсипав тисячі іскор. Скількись їх упало крізь дошки під місток, і болісно блиснули Кудлині очі, повні безмежної муки й розпачу. Боляче нило сухе, плесковате вим'я, пекло всередині в шлункові, висхло в роті. Кудла не витримала цих мук, раптом схопилася, скинувши з себе щенят. Вони гепнулись об землю й заскиглили. Кудла вийшла з-під містка, підняла голову й сумно-сумно завила. Глузливим реготом донісся до неї гуркіт поїзда; з неба байдужо дивились злотистовії зорі, а з жита вразливо западьпадьомкав ситий перепел... Довго вона вила, переминяючи тягуче виття на гавкання та на безнадійне скигління,— чи то ридала, чи то нарікала на свою собаку

долю, чи, може, виливала свою зненависть і кляла весь світ...

По дорозі почулося дрібне гупання босих ніг по м'якій пилюці. Кудла вщухла й сховалася під місток: вона не хотіла виявляти свого горя перед жорстокими, байдужими людьми.

Коли гупання наблизилось, сука вороже вишкірила зуби й загарчала. Стара, замордована голодом, вона звикла тільки до стусанів, камінюк, що ними здебільшого частували її люди, не тільки малі, а й дорослі, звикла, що з підходом людини завсігди треба сподіватись лиха або якої-небудь капості, тому не ждала вже ні од кого добра. Китька, почувши гарчання, зрадів, що Кудла не втекла звідсіля нікуди. Він поліз під місток, зацмокав приязно губами й простяг поперед себе величезний окраєць житнього хліба. Гострий пах свіжого хліба дразливо залоскотав у надто чутлим носі старої суки: вона знишкла, але неймовірно не рушала з місця. Отже, Китька так щиро, так запобіжливо тикав їй під ніс свій подарунок, що вона нарешті підвелась, обережно взяла зубами хліб, обхопила його передніми лапами й почала вгамовувати пекучий давній голод...

* * *

Китька спізнився до сніданку. Він прибіг просто на шахту й став до роботи.

Прийшов похмурий дядько, вилаяв скількох шахтарів за недбальство, обдивився роботу, дав деякі вказівки старшому робітникові. Нарешті погляд свій зупинив на Китьці. У хлопця тьохнуло в серденьку. Довго дядько дивився на нього з-під насуплених брів, ніби вперше бачив його, потім нешвидко підійшов до Китьки, вхопив за чуба й тричі боляче крутнув його своєю дужою рукою. Китька зціпив зуби від болю, але не заверещав, щоб робітники не глузували, а тільки прошепотів: «За віщо?»

Дядько твердим, грубим, як з барила, голосом спокійно промовив:

— Ти навіщо учора увечері провалив голову ковалевому хлопцеві?

— Нехай не зачіпає.

— Ах ти ж поганець! Гляди мені!.. Коли ще раз почую, я з твоєї спини писанку зроблю! Чув?

Китька мовчав і з ненавистю дивився кудись набік.

— Гляди ж,— не діждавши відповіді, посварився дядько на Китьку грубим м'яким пальцем і одійшов, в ту ж мить забувши про таку дрібницю, не варту його величного становища. Певна річ, що й покарав він Китьку тільки так, щоб той не забував про дядька та щоб коваль більш не докучав. Китька гаразд це тямив, тому й не дуже зважав на дядькові погрози.

Була спека. Китька нетерпляче ждав гудка, бо страшенно хотів їсти. Вже кілька разів підходив він до цебра й заспокоював голод холодною водою. З думки йому не йшли Кудлині щепятка. Він сьогодні не вмивався, й одрук його й досі чути було цуценячий пах. Але цей пах збуджував в його гарячій голові гарні, приємні думки й викликав на видочок щасливий усміх. Ще з більшою нетерплячкою, ніж про обід, думав Китька про вечір, коли можна буде знов чкурнути туди, під місток, до Кудли.

— Стривай,— майнуло хлопцеві в голові,— а що скаже мені тітка Гапка за те, що я вчора зцябрив у неї окраєць хліба?.. Ну, та одбрешусь як-небудь. А от Кудлі треба було б принести увечері ще чого попоїсти... Що б його вигадати?

Китька знав, що вдруге навряд чи вдасться поживитись з тітчиної полиці, бо вона, запевне, помітила крадіжку й ховатиме хліб, а за обідом або за вечерею також не урвеш, бо робітники, безперечно, спитають, навіщо йому такий шмат хліба?

І Китька почав думати, як би його так прихитрувати, щоб нагодувати Кудлу.

Ось почувся й давно бажаний гудок. Робота припинилася. Китька розпріг коня, одвів його на стайню й прибіг до своєї казарми. Робітники вже побанили руки й лагодились обідати. Китька хутко вмився, втерся пеленою своєї брудної сорочки й сів вкупі з дорослими. На превелике диво, куховарка Гапка не тільки не лаяла його, а ще погладила по голівці й спитала, чого він не приходив вечеряти й снідати.

— Не хотілося їсти... Та я ж...— засоромився Китька,— одрізав собі...

— Бачила, бачила... Ну, та що самий хліб... А ти б по-вечеряв, а тоді йшов би гуляти, куди схотів...

Хлопець на мить замислився й раптом прояснів: нарешті він вигадав, як запобігти лихові!..

Прийшов вечір. Китька виголодався й підтоптався таки доволі, але, захоплений однією думкою про Кудлу,

він не помічав втоми. Перед вечерею підійшов він до куховарки й промовив непевним голосом:

— Тітко... я не буду й сьогодні вечеряти — не хочеться... й завтра снідати не буду. Дайте мені шматок хліба, й доволі... Та тільки великий...

— Оце, хай Бог милує! Як же таки два дні без вечері й без сніданку? — здивувалася куховарка. — Не вигадуй мені, сїдай вечеряти. Що з того хліба?..

— Я не хочу вечеряти, дайте хліба.

Хлопцеві дуже хотілося їсти, але він боявся, що як повечеряє, то куховарка дасть мало хліба.

— Хм... Куди ж ти підеш?

— У поле.

Вона звикла до того, що Китька часто не ночував дома, й більш не розпитувала, а одрізала йому трохи не півхліба й хотіла дати дрібок солі, та Китьчиного вже й сліду не було.

Побіг він не просто до містка, а всякими манівцями, щоб товариші не запримітили його й не натрапили часом на Кудлине кубло. Кудли не було біля щенят: видимо, побігла десь на роздобутки. Китька повитягав з нори всіх щенят й, милуючись ними, просидів під містком увесь вечір, аж поки прибігла Кудла.

* * *

Пройшло тижнів зо два. Щенятка вже підросли трохи й самі вилазили з кубла гратись, забігали аж у пшеницю й тим завдавали великого клопоту матері. Кудла страшенно турбувалася тоді, бігала від одного до другого, гарчала на них, вдаючи з себе сувору. Їй і любо було дивитись, як радо граються дітки, і боязко лихої людини. Та опецькуваті собачата й самі, почувши часом ще здалека важку ходу або гуркіт поїзда, прудко котилися, підгортнувши хвости й прищуливши вуха, до гурту й ховалися під місток. З глибокої нори, що вигребла задля них дбайлива мати, блищали тільки їхні здивовані оченята й чулось ляскливе, одривчате гавкання, в яким було не стільки того завзяття, скільки кумедного переляку.

Була неділя. Китька з самого ранку товкся біля щенят. Вони звикли до нього, й одне поперед одним лізли йому до рук, сіпали зубенятами за штани, а коли він вдавав, що тікає, вони, шестеро, висолопивши язички, як груші, котили-

ли за ним, плутались в траві, перекидалися часто на спину, не вдержавшись на кущих, слабеньких ніжках, підводилися і знов бігли навздогінці. Кудла йшла ззаду й, помахуючи хвостом, тривожно слідувала переляканими очима за жвагими цуценятами. Коли Китька зупинявся й присідав або простягав до них руки, вона перша підбігала до нього й лизала йому руки, виявляючи подяку й щиру приязнь.

Ось нахмарило. Граючись із щенятами, Китька й не помітив, як з півночі насунулась важка чорна хмара. Глухо розітнувся довкола перший гуркіт грому. Повіяв холодний вітрець, якийсь чужий і недоречний після нерухокої спеки, й примусив озирнутись навкруги. Тривожно захвилювались з химерним шелестом пшениці, закурилась пилюка по шляхах. Ген вдалині заторохтіла межею повозка: хлопець-підліток піднявся на ноги й завзято замахав батогом, підганяючи ледачу шкапину, щоб за дощу доскочити хати.

Хмара обхопила півнеба, й чудно було дивитись, що на другій половині неба не блукало ані хмариночки. Низько понад хлібами літали жайворонки, розшукуючи захистку: вони перестали співати й метушливо перелітали з одного місця на друге. Через залізничий вал перестрибнув чийсь собака й зник у пшениці; за ним з грюкотом покотилися камінчики з валу. Кудла підняла хвіст, наїжила шерсть і хотіла бігти за ним, та роздумала і тільки скількись разів гавкнула услід.

Загриміло ближче й дужче, Китька, ляпаючи долонями, загнав щенят в кубло, а сам чимдуж ушкварив шляхом додому.

Кудла лягла біля входу й не пускала цікавих з нори. Взагалі вона почувала себе непевно. Її не лякав блиск сліпучої блискавиці й оглушаючий гуркіт грому, не лякав і дощ: не раз періщив він їй боки, та й діти під містком гаразд були заховані від нього. Але цим разом неспокойно блищали з темної діри її очі.

Вітер дужчав. Запахло дощем. Пшениця хилилася колом до землі, немов уникаючи незримого удару, підіймалася хвилями й знов хилилася. Вдалечині, на обрію, хмарею йшла пилюга. Дужий вітер хижо гудів під містком. Нарешті буйними краплями важко застукав дощ. Щохвилини він дужчав і дужчав, і незабаром нічого вже не можна було розібрати, окрім гуркоту грому, реву дощу й виття вітру. Блискавиця безперестану прорізу-

вала небо в різних напрямках. Посипався град і дрібно заторохтів по шпалах та по рейках над головою у Кудли.

За чверть години під місток ринула з гори мутна, холодна вода, піднімалася все вище й вище, нарешті затопила й Кудлине кубло. Сама вона з страшним криком ледве встигла вихопитись й випливати з бурхливого потоку на землю. Чула Кудла, як заскавчали щенята й раптом ущухли: вода залила їх у кублі й понесла за собою. Сука кілька разів кидалась проти води до містка, та годі було досягнути до нього. Сердешна мати стала осторонь і сумно-сумно завилала. Буйний град боляче бив її по голові, пронизливий вітер валив з ніг, та вона того нічого не помічала: пекуче несподіване горе затьмарило їй розум...

Вона вила...

За годину дощ перестав. Чорна хмара посунулася далеко на захід. По небу де-не-де носилися важкі ще хмарки. Проглянуло сонечко й радісно освітило мокру землю, весело одсвічувалось у калюжах, у безлічі іскор на рослинах. Знов усе ожило, загомоніло. Та Кудлі той блиск соняшний здавався за глузливу, образливу, недоречну усмішку з її нерозважливого горя. Вона побігла понад водою, що озером стояла у виїмці побіч з залізницею, й шукала любих загиблих дітей...

Китька підкачав вище колін холоші і, не поспішаючись, пішов навідатись до щенят. Ще здалеку почув він Кудлине виття й догадався, що сталася якась страшна пригода. Серце йому застукало. Він побіг. Коли Китька поліз через воду під місток, то не побачив і сліду Кудлиної нери: її замулило. Немов чим важким ударило його по голові. Він хутко вихопився звідтіля, сів на залізничному валу в мокрий пісок і гірко-гірко заривав...

ГАРАСЬКІВ ВЕЛИКДЕНЬ

Обридло Гараськові сидіти на лаві й хлипати: з вулиці долітав до нього веселий регіт та гомін шахтарських дітей. Йому кортіло до них.

Смеркало. Невеличке вікно сумно сіріло під стелею і не давало анітрохи світла.

В землянці настала вже ніч.

Гарасько хлипнув ще кілька разів, так, задля годиться.

— Ма-мо!.. ма-а-мо!..— гукав він.

Та мати спала дуже міцно на лаві й нічого не чула.

Упевнившись, що матері йому не збудити, Гарасько вже трохи й радий був: ніхто не перешкодить. Він швидко стрибнув з лави, знайшов під лавою старі материні шкарбани, озув їх, одягся в материну драгу юпку з довжелезними рукавами й рипнув дверима.

Дітей вже не було коло землянок, тільки здалека чути було їхній гомін. Гарасько стояв, дослухаючись, і по голосу пізнав, хто саме кричав, але бігти туди вагався.

Був тихий, погожий весняний вечір. Стояв легенький туман понад одмерзлою землею; в повітрі пахло талим снігом, що брудними плямами сірів ще подекуди в ровах та під заратами. В шахтарських халупках вже всюди освітілося. Непривітно, немов могилки на кладовищі, чорнів ряд землянок-пусток з вікнами при самісінькій землі. Повз землянки проходила залізниця. Пухкаючи, шиплячи, гуркаючи пробігла «кукушка»*, кумедно тарабанячи за собою довжелезні залізні вагони, з верхом повні вугіллям.

— У-ух! у-ух! — пронизливо вигукувала вона, ніби лякаючись, що не доцупить до місця тих велетнів.

Та й знову стало тихо. Гарасько якусь мить задивився на «кукушку», і йому дуже забажалося проїхатись на ній.

«Тепло там, мабуть, і ловко! — думав він і, уявивши собі таке щастя, досягне тільки в думці, навіть посміхнувся.— А Левко слюсарів та Колька конторщиків за-а-здрили б!.. Та він не покатав би їх: вони ніколи не приймають його до гурту гратись і боляче скубуть за чуба. От Китьку взяв би: Китька ніколи не б'ється й не любить Левка з Колькою».

— О-у-у-у-у!...— довго-довго загув гудок на шахті і густим ревом сповнив тихе повітря. Тиша, збуджена важким, грубим гуком, важко застогнала луною. Потім гудок замовк, зробилося ще тихше.

Замовкли дитячі голоси й сміх. Хтось пройшов поблизу, гучно чвакаючи по калюці чобітьми.

— Мабуть, тато,— подумав Гарасько,— треба тікати до хати, а то гніватиметься!..

Але далі ступнів не стало чути. Знов усе стихло. Холодним блиском сяяли зорі; небо було безхмарне й стемна-синє, тільки на заході ще ясно зеленіла смужка.

---

* Невеличкий паровоз.— Приміт. авт.

Гарасько почував, як задубіли йому ноги від холоду й пальці на руках застрягли. Він почув себе одразу таким самотнім. Зробилося страшно, схотілося плакати. Він хутко пірнув у яму під своєю землянкою, намацав руками залізну клямку і вскочив усередину. Побачивши, що мати ще не вставала, він кинув під лавку шкарбани, підійшов до матері й почав гукати:

— Ма-а-мо! я боюся... Мамо, засвітіть лампу!..

Мати не озивалася. Гарасько знав, де лампа, тямив і засвітити її, та не знав, де сірники: батько, мабуть, заніс. Вогка, холодна долівка зовсім заохолодила йому ноги. Він сів на лаві й тихо плакав. Потім перестав — обридло — й почав думати, чому мати не озивається. Гнівається? Дак ні, вона добра, ласкава й любить свого пустунчика, Гараська, хоч часом і плаче чогось, дивлячись на нього. Чи все спить? Чому ж вона вже не прокидається? чого мовчить так страшно? чого?

Тихо. Зашкребла миша. З печі стрибнув кіт і нашорошив уха. Де вона взялася та миша! Її ще вчора не було. Безупинно скрипів у гнилім сволоці шашель.

— Дзеннь!.. дзеннь!.. дзеннь!..

Дзвонили до церкви.

— Завтра Великдень, казали хлопці, — пригадалося Гараськові. — Дурять, мабуть. Якби й справді завтра Великдень, то мати вже напекли б пасок, накресли б крашанок, і в хаті так смашно пахло б печеним. А в його була б новенька сорочка, й чобітки, й картуз. Він пам'ятає торішній Великдень... А вони кажуть, що завтра... Хіба такий Великдень?.. Одначе, чому мати не встають ще з обід?..

Гарасько присунувсь, прислухався й торкнув матір руками за обличчя. Обличчя було холодне... Гарасько раптом схопився. Мороз пішов у його поза шкурою. Бігти?.. Але з переляку одібрало руки й ноги. Гарасько скрикнув не своїм голосом, злякав голодного кота, що дослухався в кутку, де саме шкребла миша: кіт прожогом кинувся до дверей і голосно заняквав, нагнавши на Гараська ще більшого жаху.

Рипнули двері. Хтось увійшов, важко ступаючи, й не причинив дверей.

— Ге!.. темно... Гей, хто є в хаті?.. Явдохо! га, Явдохо!..

— Тату! — несамовито крикнув Гарасько, стрибнув з лави й кинувся до ніг батькових.

— Господь з тобою! — нахилився батько над Гараськом. — Чого ти, сину?

Батько важко дихав: чи теж злякався, чи, може, від швидкої ходи. Гарасько почув притім, що від нього тхнуло горілкою.

— Мати... у-у-у!..— вже спокійніш плакав Гарасько й цупко тримав батька за полу.

— Що — мати? Не світе?.. Ах вона ж сяка-така! Га,— не світе! Стривай же, ми їй дамо,— мурмотів п'яний шахтар, шукаючи сірників у кишені.— Мабуть, їй погіршало, сердешній... Ну, байдуже,— ми зараз засвіtimo,— не плач.

— Дзенннь!.. дзенннь! дзенннь!..— чути було знадвору в одхилені двері, і прикрий, вогкий надвірній холод запанував у хаті, а в ній і без того було зовсім не тепло.

Аж ось сірника знайдено. Шахтар налапав на столі стару, закурену бляшану лампу, довго сопів коло неї й тер один по одному сірники, поки йому пощастило засвітити лампу. Блиснуло мізерне, тьмяне світло й злегка освітило невеличку брудну землянку з обідраними стінами, по них усюди чорніли смуги патьоків від стелі; в однім місці стеля зовсім провалилася, й звідти стирчав шматок гнилого обапола.

— Зачини двері, бо холодно, і для хворої уредно! — поважно, навчаючи, промовив шахтар і пішов до лави.

— Явдохо!

Тихо.

— Явдохо!..

Шахтар взяв жінку за руки, нахилився над нею, зазирнув їй в обличчя й хутко одсахнувся. Одразу в голові в нього прояснішало.

Гарасько знову заголосив біля дверей.

— Вмерла...— прошепотів шахтар і перехрестився.— Вмерла, сину, твоя мати... моя... дружина. Сироти ми... сироти...

Він упав на ослін і заплакав. Гарасько підбіг до батька й припав до колін. Худий, паршивий з голодухи, кіт, зрадивши, що господар хати таки вернувся й, безперечно, незабаром усі вечерятимуть, приязно терся у нього біля ніг і ласкаво мурчав, іноді здивовано позираючи вгору.

— Дзенннь!.. дзенннь!..— глухо гуло крізь щілини в вікні й у дверях.

Шахтар підвів голову.

— А!.. ледацюга я! — скрикнув він і вдарив себе в груди кулаком.— Хіба я людина?.. Людина я?.. Ніщо...

Він став, наступивши притім котові на лапу, аж кіт

страшенно заверещав, підійшов до ліжка й припав до небіжки.

— Явдохо... Дружино моя вірна! прости, прости... Ах, краще б я... а!.. На кого ж ти нас покинула?.. Гараська на кого покинула?.. Гріх тобі буде, Явдохо, на тім світі! А я прохвост! Нехай мене покарає усевишній Бог. Хіба я оце роботи шукав, покинувши вас отут?.. У кума пиячили, поганці... Проклятий!..

Гараськові холодно було долі: він виліз на припічок і сидів, зібгавшись та хлипаючи. Довго ще слухав він, як батько проклинав і лаяв себе, підрядчика, що не давав роботи, старшого, що перегнав їх з хати в цю гидку землянку, кликав матір, припадаючи головою до неї, плакав, кляв свою долю шахтарську і знов плакав. Так і заснув Гарасько під п'яну батькову говірку. І снилося хлопцеві, що він вже великий-великий, що його настановлено машиністом, і він їздить на «кукушці», а Левко й Колька так само малі, як і були, просять, щоб він показав їх; та ні, не можна: ще попадають — крий Боже! — й їх заріже колесами...

Прокинувся Гарасько від гомону й метушні в землянці. Здивованими очима оглядав він юрбу жінок, здебільшого стареньких, що клопоталися — хто коло печі, хто підмітаючи долівку, хто біля столу, що стояв уже серед хати.

На столі, гарно вбрана, покрита чимсь білим, лежала Гараськова мати з спокійним, застиглим навіки, байдужим до всього обличчям; худі руки з тонкими жовтими пальцями було згорнено на грудях. Між пальці встромлено хрестик, зліплений з воскових свічок. Пахло ладаном.

Гарасько вгледів і заголосив, бо пригадав усе.

— Цить, цить, синку!

До нього підійшла чиясь старенька бабуся й ласкаво погладила по голівці. Гарасько й перше бачив її не раз, та не знав, хто вона. Підходили й інші, цікавились, ніби не бачили його ніколи.

— Прокинувся вже?

— Прокинувся, сирітка? — розпитували вони одна перед одною.

«Сирітка»... Це ж що воно таке? — промайнуло Гараськові в голові.— І батько вчора щось таке саме мурмотів. Хіба, як мати вмерли, то його не Гараськом зватимуть, а сиріткою? Він не хоче...

— Треба, сину, вмитись, прибратись,— лагідно гово-

рила та сама бабуся.— Сьогодні такий день, Гарасю...— Сльози блиснули на очах у бабусі; інші жінки, слухаючи бабуся, хлипали.— Великдень сьогодні...

— Великдень? — мимоволі вихопилося в Гараська.— А чому ж у нас нема крашанок і паски?

— Буде, все буде, голубчику. Тільки ходім, я причепую тебе трохи.

Бабуся вмила Гараська. Левкова мати дістала з вузла чистеньку сорочечку, штанці, й бабуся хутко зодягла його, потім розцісувала й боляче скубла.

— Ну, тепер — Христос воскрес!.. Сьогодні Великдень, Гарасю.

Вона поцілувала його в губи й ткнула йому в руку писанку; інші жінки теж похристосувались і дали по крашанці. Бабуся піднесла його до матері.

— Похристосуйся, Гарасю, з ненькою: так годиться.

Гарасько поцілував неньку в холодне обличчя. Бабуся посадила його на припічок, врізала шматок паски, дала ще одну крашанку й сказала:

— Розговійся, сину,— це свячене.

— Де татко? Вони вже розговлялись?

— Вже, вже, сину. Їж на здоров'я. Татко незабаром вернеться.

Гарасько був дуже голодний; вчора він пообідав самим шматком сухого хліба й більш нічого не їв. Баби посідали на лаві, попідпирали голови руками, й тихо шепталися, поглядаючи інколи на Гараська. Ласкава бабуся вигорнула з печі в черепок скільки жарин, посипала їх ладаном, і запашний, задушливий дим хвилями загойдався по землянці. Потім бабуся підсіла до інших жінок і теж щось говорила їм пошепки; Гараськові здавалося, ніби вони боялись збудити небіжку, що лежала з таким спокійним, задумливим обличчям. Прийшла Кольчина мати, поцілувала покійницю, підійшла до жінок і тихо про щось розпитувала їх, хитаючи головою та втираючи сльози.

Увійшов батько Гараськів з другим шахтарем. Чужий дядько став хреститись, а батько підійшов до Гараська, похристосувався й, дивуючись, оглянув його з голови до ніг.

— Спасибі вам,— озвався потім до жінок і вклонився низенько,— спасибі, що не забули сирітки...

Він сів на ослоні в кутку й замислився. Сльози одна за одною котились йому по вусах, по бороді.

— Знов «сирітка»,— думав Гарасько. Він стрибнув з припічка й хотів бігти на вулицю, бо давно вже чув дзвінки дитячі голоси.

— Ось на, Гарасю,— промовила Кольчина мати й наділа на нього стареньке пальто: ще вчора Гарасько бачив його на Кольці. Потім вона насипала йому в кишеню гостинців,— оріхів і пару цукерок,— а на голову наділа шапку.

— Подякуй же ти! — гукнув батько.— Поцілуй у руку.

— Спасибі,— прошепотів Гарасько й несміливо поцілував у руку Кольчину матір: потім вибіг з хати.

На вулиці світило сонечко; земля, злегка підмерзлая за ніч, потроху відтавала. Дзвінко, мов розбиті шибки, тріскався під хлопчачими чобітками лід на калюжах. Не переставаючи, дзвонили в церкві всі дзвони. Хлопці грались «в котка»: вони позлізали на одну землянку й звідтіля, як з гори, котили крашанки. На Гараська вони не звернули ніякої уваги.

Він підійшов до них ближче, витяг з кишені горішок і гучно розкусив. Хлопці навіть не глянули.

— Еге, а в нас мати померли,— похвалився Гарасько.

Колька зупинився, подивився на нього й промовив:

— А чиє ото ти пальто зодяг? Га?

— Це мені твоя мати подарувала,— відповів Гарасько.

— Подарувала,— перекирив Колька.— Ще й хвастатимеш! Геть, не заважай.

Гарасько стояв і дивився, як вони гралися.

На майдані, біля гойдалки, стояли купками дівчата й хлопці, молоді шахтарі. Хтось грав на гармонії, декотрі співали; дівчата луцили насіння, гойдалися. Гарасько хотів піти туди, та побачив, що до їхньої землянки під'їхала якась пишна пані з двома паненятами, хлопчиком і дівчинкою. Він побіг назад, додому. Пані вилізла з фаетона й пішла в землянку, щось наказавши дітям: Гарасько не зрозумів, що саме, бо такої мови зроду не чув. Він став біля землянки, витяг цукерку й показав паненятам. Ті зглянулися один до одного й засміялись. Гарасько теж усміхнувся й заховав цукерку. Довго він стояв, дивився на них і думав, чим би їх ще здивувати.

— А в нас мати померли,— мовив він.

Хлопчик і дівчинка зглянулися знов.

Коло фаетону почали збиратись цікаві: діти, дівчата, парубки. Всі мовчки витріщились на паненят, аж тим стало ніяково, і вони, мов дикі звірята, озирались на всі боки.

— Ну, чого зібрались? — гукнув візниця на цікавих. — От іще народ!.. Гетьте собі!

Але ніхто не розходився.

Вийшла з землянки пані; її проводив батько Гараськів, без шапки, й ласкава бабуся.

— Твій? — спитала вона шахтаря, кивнувши на Гараська.

— Так тошно, мій! — відповів батько, вклоняючись.

— Сердешний!.. сирітка! — промовила пані й журливо поглянула на Гараська довгим поглядом.

— Я — Гарасько, а не сирітка, — буркнув Гарасько. Він боявся, що хлопці почують, як його назвала пані, й дражнитимуть сиріткою.

— Гарасько?.. Любий, любий хлопчик! — сказала пані, усміхнувшись, і торкнула Гараськове підборіддя рукою в м'якій рукавиці. — Ну, то на ж тобі на горіхи...

Пані витягла з великого гамана, що держала в лівій руці, п'ятака й дала хлопцеві.

Коли пані поїхала, Гарасько знову підбіг до хлопців і показав їм п'ятака. Хлопці прийняли його гратись «у котка», видурили у нього крашанку й писанку, потім продали йому за п'ятака десяток потовчених, напівоблуплених крашанок і виграли їх у нього знову.

Гарасько заплакав. Він боявся йти додому без п'ятака, щоб батько не бив. Почав казати, плачучи, щоб хлопці віддали п'ятака, але вони, сміючись, повтікали.

Смеркало. Перестали дзвонити до церкви. Всі порозходилися з майдану. Гарасько боявся, що ось-ось вийде батько й спитає, де дів п'ятака. Він побіг до магазину, сів у кутку біля рундука й гірко плакав.

— Ти тут, Гараську? — почув він Китьків голос.

— Ту-у-ут, — хлипав Гарасько.

— Чого ти сюди заліз? чого не йдеш додому?

— Не піду... Тато битимуть...

— За віщо?

— За п'ятака...

— Не битимуть. На, я одіграв у них. Та гляди, не загуби. — Китька витяг з кишені п'ятака, ткнув його Гараськові в руку й зник. Гараськові миттю висохли сльози на очах. За хвилину він опинився дома.

В землянці все було так само, як і перше, тільки з жінок зосталася сама бабуся. Якийсь старенький, присадкуватий дідок, лисий, з довгою бородою, в окулярах, читав над покійницею Псалтиря. Бабуся сиділа на дзиглику біля пе-

чі. Коли Гарасько вбіг у землянку, вона хутко підвелася, роздягла його, посадила, дала шматок паски й крашанку.

— Вечеряй, синку...

Прийшов батько: він знову десь напився. Підійшов до небіжки й почав хлипати. Дідок подивився на нього поверх окулярів, похитав головою й читав далі. Бабуся взяла шахтаря під руку.

— Ляж, засни, тобі легше буде,— прошептала вона.

— Легше? Не буде мені легше! — п'яними сльозами плакав шахтар, бив себе кулаком у груди й знов плакав.— Покинула!.. на кого?.. Мене й Гараська... Пропасці ми з ним!..

Гараськові теж плакати захотілося: шкода було матері.

— Ляж, ляж, голубе,— шептала шахтареві бабуся, заспокоюючи його. Він послухав і ліг, хоч і довго ще мурмотів, засипаючи.— Лягай і ти,— вдалася бабуся до Гараська,— час спати.

— А чого то пані приїздила? — пригадав Гарасько.

— Приїздила, серце, бо пані добра: як де почує про бідних, то й допомагає — чи грошима, чи чим там. Дала татові твоєму трохи грошей на похорон, завтра ховатимемо...

— Кого? маму?..

— Еге ж, завтра вже можна...

— Не хочу, не хочу! — плакав Гарасько, а бабуся сіла коло нього й тихо шептала йому про те, як гарно буде його мамі на тім світі у Бога, в раю. Вона бачитиме святих янголів і сама буде праведна: не знатиме більш ані горя, ні клопоту... Вона бачитиме й самого Бога, прохатиме його, щоб послав Гараськові, любому її синочкові, щастя й долю... І скаже милосердний Бог: багацько ти, страднице, набідувалася, набралася лиха на землі, та в Бога милості на небі багато: вволю твоє прохання, рабо Божа!

І заснув Гарасько під шепіт ласкавої бабусі, і снилася йому рідна ненька з ясними, срібнокрилими янголами.

АХМЕТКА

Уся малеча шахтарської слобідки знала його, бо тільки його одного й можна було дражнити скільки вгодно, й нічого нікому за це він не казав.

— Ахметко! Ахметко! — гукають, було, діти, коли він проходить повз них, ласкаво посміхаючись. — А кобилка лопаєш? Ха-ха-ха!..

— Ги-и! — ошкіряється Ахметка й повертає до дітей. Йому дуже хочеться спіймати якого-небудь білявого пустуна й погладити по голівці, але, як тільки він поверне до юрби, уся моторна, галаслива зграя кидається врозтіч, дзвінко регочучи.

Ахметка не гнівається: він також регоче, махає руками й белькоче до них якісь свої, чудні, незрозумілі дітям слова.

— Блу-блу-блу! — перекривляють Ахметку пустуни: їм здається, що Ахметчина мова дуже скидається на те, як гелгоче гиндик, і вони завсігди йому це нагадують, коли він забалакає.

Та Ахметка не зважає: він тільки весело посміхається, дивлячись, як кумедно вони надимають губенята й роздувають щічки. Інших Ахметчиних товаришів діти не насмілювались дражнити: то були похмурі, сердиті татари, — діти лякались їх, бо вони ніколи не сміялись, а тільки спідлоба позирали мовчки на докучливих дітлахів.

Ахметка ж був зовсім не такий, бо в Ахметки десь далеко-далеко, звідкіль приїхав він на шахти, зосталась жінка, хвора татарка, й троє маленьких татарчат, котрих Ахметка дуже любив і котрим одсилав трохи не весь свій заробіток, лишаяючи собі тільки на вбогу харч. Коли йому траплялося зустрітись з чужими дітками, то він дуже радів, бо вони нагадували йому його далеких татарчат, а він так занудився за ними, так часом хотілося йому побачитись із ними, обняти й приголубити їх.

Хоч діти гразд тямали, що Ахметка лагідний і не зобидить їх, але тікали од нього, хоч як привітно він до них не белькотав; їх лякало чорне, безвусе, закурене вугільним порохом обличчя Ахметчине, кумедна малесенька шапочка на голові й незрозуміла мова його. Чули вони також од батьків, що Ахметка татарин і їсть конятину, тому завсігди дражнили його цим.

Але останніми днями діти помітили, що з Ахметкою діється щось недобре. Смутний, зажурений блукає він поміж шахтарськими халупами, ніби шукає чогось, а чого — то видно було, що й сам не тямить.

Діти перестали боятись Ахметки і хоч до рук йому не давались, але завсігди оточували його метушливим ко-

лом і з великим зацікавленням зазирали йому в вічі, повні смутку, а часом і сліз.

— Дядю, а дядю,— несміливо, але з спочуттям звертались вони до нього,— чого ви журитесь?

— Ахмет жюріл... татар нима... Ахмет помирал,— белькотав Ахметка, розмахуючи руками...

Вони слухали його уважливо пороззявлявши роти й витріщивши оченята; але небагато з того розуміли.

— Дядю, а дядю, це ви самі zostалися? А де ж ваші?..

— Татар помирал, машин фіть-фіть, нима татар... Ахмет плакал, домой хадил...

А сталося таке.

Приїхало на шахти їх дванадцять чоловік, здорових, дужих татар, і нанялися навантажувати на вагони вугілля. Поробили так зиму, весну, а влітку на шахти завітала страшна пошесть холери, вигубила багато робітників, а поміж ними й чотирьох Ахметчиних товаришів. Решта татар полякалися, негайно взяли рощот, сіли на поїзд і втекли додому.

Ахметка не захотів їхати додому. Він був дуже вбогий, заробітків дома Біг дасть, а сім'ю треба ж було чимсь прогодувати. Він zostався на шахтах, сподіваючись роботи: інші грузчики не приймали його до своєї артілі, треба було чекати, поки начальство дасть якусь роботу в шахті.

І Ахметка чекав. Не маючи поки що роботи, котра хоч трохи розважила б його самотність, він блукав цілими днями, не знаходячи собі місця од зануди, а вночі йшов у степ і лягав просто на траві, серед запашного повітря, прислухаючись, як сюрчить коник у траві, як падьпадьомкає запізнілий перепел у панських хлібах, прислухаючись до таємних шепотів ночі і вдивляючись у чорну глибіню небесну з безліччю зірок. І думав, думав, засипаючи. Йому здавалося, що зіроньки мигають йому, простягають до нього свої стрільчасті проміннячка й хочуть розказати йому про його далеку країну, про милу дружину й любих діток.

Він щоночі бачив їх уві сні, балакав із ними, голубив їх, тому прокидався завсігди веселий, бадьорий і йшов до контори на шахту, навіть наспівуючи щось по-своєму.

Але, проходячи повз землянку, де ще недавно жив із своїми земляками, він раптом переривав свою пісню й з жахом дивився на забиті дошками вікна й двері та поспішався хутчій далі, бо страшні згадки про померших

товаришів наганяли на нього важкий смуток, котрого не міг він спекатися вже до вечора.

Коло контори на шахті завсігди купчився гурток робітників, чекаючи, поки покличе їх штейгер, молодий, безвусий, але гордовитий, непривітний юнак.

— А, це ти, Ахмете! — насмішкувато зустрічали шахтарі Ахметку. — Знов прихадил, работ шукал, — перекиривляли вони Ахметчину мову, думаючи, що так Ахметка краще їх зрозуміє.

Ахметка одразу не помічав, що з нього глузують: сам чистий, ймовірний, як дитина, він і всіх інших людей вважав такими, як сам, тому, зачувши своє ім'я, він радо розповідав їм про все, що наболіло йому на душі: про смерть товаришів, про свою самотність, про журбу за рідним краєм, за діточками, про безробіття... А вони дивилися, як він кумедно розмахує руками, розказуючи про все оте, й реготали.

Ахметка, як тільки вибухав раптовий сміх, здивовано зупинявся, жалібно дивився на всіх і знов починав свої: сердега не міг зрозуміти, як можна сміятись з того, що так пекуче болить йому. Йому здавалося, що він же так докладно та зрозуміло все розказує, так переконуюче махає своїми мозоленими руками... Чого ж вони регочуть?

Сьогодні він також розказував їм, а вони сміялись і глузували.

— Ех ти, татарин! — говорив хто-небудь з робітників, регочучи.

— Татарин і є...

— Сказано, бусурмен...

— Невіра...

— А скажіть мені, хлопці, от що, — повернувся до товариства молодий, жвавий шахтар, — чи в татарина є душа, чи нема?

— Хо-хо-ха! яка там у нього душа! — відповідали жартуни й аж за боки хапались, сміючись.

— В нього, замість душі, пара. Дмухни — вона й розвіється в повітрі.

— Авжеж, яка там душа в мухоїданина! *

— Хіба людина з душею жертиме конятину?

— Ахмете, чому ти не йдеш у город халати продавати або старим дрантям гендлювати?

---

* Так вимовляли робітники слово магометанин. — Приміт. авт.

— Вещі-вещі-вещі! — химерно надувши губи, пере-
кривляв молодий шахтар татар, що по містах скуповують
стару одіж.

Ахметка одразу сміявся разом із ними, бо не багато
тямив з того, що вони йому казали, але потім догадався
про глум, про кпини, про образу, одійшов набік і зажу-
рився, глибоко замислившись.

— Ей ти, татарське опудало, — гукнув на нього, визир-
нувши з своєї конторки, пан штейгер.

Шахтарі відповідали веселим реготом, задоволені тим,
що начальство жартує: вони звикли, що пан штейгер
здебільшого тільки лає їх.

— Чуєш? — штовхали вони Ахметку під боки. — Їх бла-
городіє кличуть.

Ахметка зцупив з голови свою шапочку і, притиснувши
її обома руками до грудей, низько й підслесливо вклонився.

— Работ, бачка... кушай нема... Ахмет помирал... —
забелькотав Ахметка й кинувся до дверей, хотів ухопити
штейгера за руку й поцілувати.

— Ваше благородіє! ваше благородіє! — замурмотів,
влетівши кулею, переляканий, блідний з жаху шахтар. —
Пожежа в шахті!..

Регіт і говірка раптом ущухли.

— Що? — аж крутнувся на місці штейгер. — Де саме?
З чого занялося?..

— Смазчик лампу перекинув в калюжу з мазутом і втік,
нікому не сказавши й слова. Поки прибігли, то вже й при-
ступитись годі: кругом палає.

Штейгер, як опечений, вискочив з конторки й подався
по драбині нагору, звідки спускалися в шахту. Робітники
за ним.

Ахметка здивовано подививсь їм услід і, передчуваючи,
що сталося якесь лихо, поліз і собі за ними.

— Ах ви ж, сякі-такі! — метушився й лаявся штейгер,
підступаючи то до одного, то до другого шахтаря з кула-
ками. — Ви не маєте права одмовлятись, коли вам велять.
Зараз мені сідайте в кліть!.. *

Двоє робітників сміливо увійшли в кліть, а решта м'я-
лась і огиналась.

— Еге, полізь, — говорили вони, — а звідти чи й вибе-
решся живим...

— Авжеж... хто його зна, що воно там робиться.

---

* Кліткою шахтарі спускаються в шахту. — *Приміт. авт.*

— Он гляньте, вже й дим повалив з шахти.

Ахметка, побачивши дим, зрозумів усе. Він вийшов наперед і благаюче вклонився штейгерові, боячись, що той не дозволить йому стати в кліть.

— Гаразд, ставай! — муркнув штейгер Ахметці. — Ну-у! посварився він кулаком на решту шахтарів. — Дайте вернутись, я вам згадаю. Скажи по телефону в контору, інженерові, — звелів він десятникові й сам став у кліть.

Хрѳопнула за ним хвірточка, дзенькнуло гасло машинистові, запихкала, застукала машина, й кліть, підстрибнувши вгору, пірнула в шахту.

Спускались, захидаючись у диму. Півхвилини здалося за годину. Коли кліть стукнула в дно шахти, то завзятіці ледве вийшли з неї: голова йшла обертом, ноги підгинались, руки були мов не свої. А тут же дим був ще густіший.

— Ей, хто тут? — гукнув штейгер.

— Я.. ваш.. бро.. — почулося поблизу. — Сил немає... нагору б... задихаюся...

— Ну, що? як? — сипав штейгер питаннями. — Дуже горить? Де робочі?

— Там, — махнув шахтар, що стояв коло ствола. — Досі одгородили себе од диму... Наче трохи стихає...

— А це хто стоїть?

— Смазчик... очуманів...

— І його нагору!..

Штейгер, Ахметка й троє робітників помацки пішли вперед. Щодалі дим був густіший, було душно й чадно од горілого мазуту.

Зупинились: далі йти було небезпечно. Чути було, як тріщали од огню дубові сохи й перетички. Ні гомону, ні криків тих, що були там, за огнем, не чути було. Де вони й що вони роблять, як рятуються од диму, — ніхто не знав.

— Ну, що його діяти? — безнадійно розвів руками штейгер. — Поки спуститься згори поміч, пропасти можна. Як би пробитись крізь огонь туди, до них, щоб дізнатись, що вони роблять... Та як ти його доступишся?..

Ахметка чуттям зрозумів, що саме треба. Він намацав руками рівчак, яким збігала до цмоку вода, впав у той рівчак і перевернувся в нім, щоб обмочити себе з усіх боків; потім набрав води в пригорці й вилив собі на голову.

— Куди ти? — гукнув на нього штейгер, та було пізно: Ахметка зник у диму...

Стояти довше близько коло огню було неможливо, і штейгер з робітниками повернули назад до ствола. Спитали в рурку нагору, чи скоро прибуде допомога і знаряддя для тушіння пожежі. Їм відповіли, що зараз спускаються.

Вони чекали, хоч од диму щеміли віки на очах, стукало у висках, дерло в горлі.

— Що воно? — спитав штейгер, почувши важку ходу поблизу.

Шахтарі прислухались.

— Мабуть, Ахмет вертається.

— Не згорів, виходить, — буркнув штейгер.

Справді, за хвилину перед ними вималювалося з диму чорне, замуззане обличчя Ахметки й його обсмалена одежа.

— Держи, бачка, — промовив він і обережно почав спускати на підлогу зомлілого робітника, якого приніс на спині.

— Хто це? де знайшов? — питав штейгер.

Татарин щось забелькотав і замахав руками, показуючи в той бік, де була пожежа. Він важко дихав через ніс, і глибока мука вимальовувалася йому на обличчі.

З його белькотання зрозуміли тільки, що там є ще люди і що їх треба вирятувати, але ніхто не зважався йти.

Ахметка зник знову. Шахтарі похитали головами, підняли непритомного й положили в кліть, давши гасло на підіймання вгору.

Незабаром в шахту спустився інженер з робітниками.

Цілий день і ніч тушили пожежу, поки нарешті пощастило припинити огонь. Коли трохи провітрили шахту й пішли тією печерою, де працювали, рубаючи вугілля, шахтарі, то побачили, що вони щільно замурувалися од диму грудками вугілля й глею. Гукнули й почули відповідь.

— Дяка Господеві, живі, — промовили робітники, здіймаючи шапки й хрестячись.

Почали розбирати складену нашвидку пересічку й рятувати тих, що ховались за нею.

— Де ж це Ахмет? — озирався, придивляючись у всі закутки, штейгер і розповів інженерові про те, як сміливо Ахметка кинувся крізь огонь, щоб рятувати товаришів: одного проніс крізь огонь на своїх плечах, але більш не вертався, — певне, десь задихнувся в диму.

— Гей-ей! — почулося з бокової печери. — Тут людина лежить непритомна.

Штейгер побіг на голос.

— Хто там,— спитав він, побачивши старого конюха Антипа, що, присвічуючи лампочкою, придивлявся до лежачого з розкинутими руками татарина.

— Ахметка, ваше благородіє.

— Живий?

Дід Антип нахилився й засунув руку Ахметці за пазуху.

— Так точно, живий ще.

Ахметку підняли й видали нагору, де купчилось багато робітників, жінок, дітей. Жінки й діти плакали, думаючи, що їхні чоловіки й батьки загинув в шахті.

До Ахметки підійшов лікар і почав клопотатись коло нього.

Він скоро очуняв на свіжому повітрі. Лікар звелів перевести його в лікарню.

Коли татарина поклали на візок, то підійшов якийсь робітник, обняв його й поцілував.

— Спасибі, Ахмете,— промовив він,— коли б не ти, то, може, довелось б і дуба дати в шахті.

Ахметка здивовано розплющив очі, глянув на шахтаря й приязно посміхнувся: він не звик до такої ласки.

Ахметка вже другого дня вийшов з лікарні. Йому дали роботу у шахті. Шахтарі більш не глузували з «невіри», а дітки сміливо йшли до рук і грались із ним.

Ахметка більш не журився...

Збірка «ВОНИ ПЕРЕМОГЛИ» ТА ІНШІ ОПОВІДАННЯ

«НА ПОСТУ»

Тихий, задумливий вечір спускався на велике, розкидане по нагористому берегу невеличкої річки, місто. Воно не знало спочинку ні вдень ні вночі, а гуркотіло, гомоніло, кипіло, ніби поспішало прожити той час, що випав йому від долі, — прожити й завмерти, унишкнуту хутчій навіки. А вечір, сумирний, як сама тиша, неохоче поволі покривав сю метушню, денні турботи: здавалось, що йому прикро й боляче змішувати поважний спокій, свій поетичний глибокий смуток з безладним гомоном життя.

Понад річкою закурилась сріблястим серпанком в зелених кучерявих берегах сива, легенька, як чарівний сон, імла, і коли б не важкі, грубі або тонісенські, пронизливі гудки пароходів, що неслись звідтіля, то можна було б думати, що там, за городом, існує інше життя, таємне й привабливе, як чудова стародавня казка.

Сонце давно зайшло; зникли довгі передвечірні тіні. Вулиці ще більш заворушилися людьми, тільки вже більш чепурними, веселішими й спокійними: помітно було, що трудовий день скінчився, й на пішоходи з душних кімнат висипав люд, що вбачає красу тихого літнього вечора не в можливості спочити міцним сном після клопоту й важкої праці, а в самій його приємній прохолоді, в загадковим мовчанні й таємності. Присмерком не можна було в сій рухливій юрбі відрізнити інтелігентного працівника, що вийшов трохи провітрити свій мозок, стомлений у нудній конторі якої-небудь інституції, від ситого буржуа, котрого стомила спека й тяжке безділля. Вечірня сутінь і бажання розважитись, цілком використати красу журливого вечора, зрівняло всіх, і хіба тільки досвідчене око людини в сірому, що часом виринала в юрбі, дещо розбирало в сій метушні й гомоні.

Городовий Кавун сидів на кам'янім стовпчику біля будки з квасом і щохвилини позіхав смачно, зрідка пере-

кидаючись увагами з старою жидівкою Рухлею, що на розі Архирейської й М.-Острожної вулиць продавала квас з льодом і насіння. Сухорлява кумедна фігура Кавунова химерно зігнулась, і велика шабля, що стояла у нього між коліньми, досягала йому до вуха. Червоне зморщене обличчя з невеличкими рудими вусами нахилилось уперед, сіро-білясті очі байдужно позирали довкола, навіть не помічаючи цікавого різнокольорового натовпу, що так залюбки топтав вузькі пішоходи, з захопленням човгаючи підощвами й жваво, бадьоро розмовляючи. Ледве помітно зітхало над ним важке гілля розлогого рясного каштану, й тихо шептались високі стрункі тополі. За спиною іноді уривчасто кашляла й пирскала візникова шкапа, дзвінко переступаючи з ноги на ногу.

— Пррр... ти, чортова кукло! — покидався часом візник, сіпав віжками й знову сідав замислившись, дожидаючи, коли почується гучне — «ізвозчик, подавай!»

— І-е-а!.. брр... — позіхав Кавун до сліз. — Пху! Будь ти проклят, як позіхається!.. Який воно час? — ні до кого, власне, не звертаючись, промимрив він та зараз і забув, про що спитав.

— Що, нудно? — підійшов до нього чоловічок у сірому картатому піджаці з великим чорним парасолем під пахвою. — Здрастуй, — додав він, помацавши недбало Кавуна за руку.

— А, се ви, Ниточкин?.. — обізвався до нього Кавун. — Нудно... Просто вдівительно, як воно ото люди ходять, і ходять, і ходять. Здайотсья, ліг би отсе та спав, аж чортам тошно.

— Що ж ви хатіте? — зауважила Рухля. — Кавалери з баришнями вийшли у проходку холодком, то їм одно вдовольствіє... Квасу не хатіте? — звернулась вона до Ниточкина.

— Ні, дякую. А от насіння, з нашим удовольствієм. Він запустив п'ятерню в купу насіння, набрав цілу жменю і, сівши коло Кавуна на камінь, почав лускати, завзято спльовуючи. Вузькі очі його так і бігали по юрбі.

— Он глянь, — штовхнув він у плече Кавуна, — Цюпцюра пішов до своєї куми.

— Де? Ото?

— Еге, у брилі «здрастуй-прощай».

— Хто ж вони будуть? Письмоводитель?

— Який письменоводитель?.. Бас із собора. Там гартань, доложу вам, як у бугая.

— Да, воно, знаєте, єсть, которії...

— Куди тобі... Я, як ще не знав його, стрітив раз якось на Мало-Острожній. Дивлюсь — фігура підозрительна. Ну, канешно, прослідив, як помагається. Дивлюсь, зайшов він до бублейниці Ругнихи, — знаєш? — що коло собора бублики продає...

— Ну, аякже, канешно.

«Що за оказія, — думаю собі, — чого він туди зайшов? Невже Ругниха займається політикою?.. Розпитавсь у рябої Феньки, коли оказується... Хе-хе-хе... тут другого сорту політика, больше нащот амурів... любовного, значить, інтересу».

— Ги-и! Здорово... Да, воно буває... От, скажем, у нас, у Благовіщенській церкві...

— А ондечки з кавалером під ручку йде мадіска Машка.

— Ота чорнява?

— Ну да. Гарна, каналія. Я давно вже до неї підбираюсь — не везьоть. У нас, говорить, без вас є предмет. Такая стерва! І хоч би що путне, а то... Я так полагаю, що він або студент, або жидок...

— Да, вони, етії студенти...

— Ну, да ми етого предмета живо сплавимо, нам ето раз плюнуть.

— Хе-хе-хе!

— Особливо, коли нащот політики конституцію подвідьом.

— А ви, гаспадін, кого поджидаете? — перебила розмову Рухля.

— А тобі яке діло? — хутко кинув їй Ниточкин. — Може, дожидаю, а може, й ні.

— Я так, спрашую...

— Хе-хе-хе! — вишкіривсь Кавун. — Діжурив я якось у театрі, у саду. Так там теж приставляли одну малоросійську кумедію «Савка Чалой», і то же саме один гайдамака говорив: може, говорить, Чалой, а може, й ні... Сміхотворное, доложу вам, приставленіє.

— Кому ж він говорить?

— Панові Потоцькому. У тебе, говорить, Потоцький, розум жіноцький...

— Хе-хе-хе, здорово! — реготався Ниточкин. — Ну-ну, розсердився, мабуть?

— У-у, здорово гнівався. Уб'ю, говорить, сукиного сина! А той каже: може, говорить, вб'єш, а може, й ні...

Знов обидва зареготались.

— Смелівой якій, і не злякався,— дивувалась Рухля.

— Ну, аякже. Хіба ви не знаєте заporожців?..

— Е, ні, товаришко, ви помиляєтесь, слово честі, помиляєтесь,— палко щось доводив молодий панич якійсь вродливій панночці, проходячи в юрбі повз Рухлину будку.

— Хто? Я? Ніколи,— обурилась панночка.

— А я вам говорю, що ви помиляєтесь. Народ мовчить? Знаю, що мовчить, але се мовчання подібне до пушкінового «народ безмолвствует». Розумієте?.. Народ гаразд тепер...

Ниточкин раптом нашорошив вуха, потім кинув насіння, підвівся хутко з каменю і, помахуючи парасолем, пішов за парочкою.

— Пішов на влови,— засміявся Кавун.

— Хто вони такі? — спитала Рухля: вона теж помітила щось непевне.

— Хто?.. Сволоч, он хто,— плюнув Кавун.— Шпиг, хіба ти не бачиш?.. Ото вже когось націлив.

Тим часом парочка знов показалаь в юрбі, йдучи назад і палко розмовляючи. Панночка зненацька кинула оком на Кавуна і, помітивши, очевидно, що тепер він вже один сидить та ще й пильно стежить за нею, хутко озирнулась, штовхнувши бесідника ліктем. Ниточкин, вдаючи з себе байдужого, плівся позаду. Панночка зневажливо змірила його з голови до ніг і, ні до кого, власне, не звертаючись, промовила голосно:

— І чого б я нишпорив?..

Потім взяла під руку молодого чоловіка й тихо, але виразно, промовила:

— Буде дощ.

— Хіба? — здивувався той і підняв голову.— Вигадайте, ані хмарочки...

— А я вам кажу, буде, бо шпиги ходять з парасолями.

— Тише, Галю,— зупинив її панич і озирнувся.

Ниточкин звернув ліворуч, перестрибнув рівчак і перейшов на другий бік вулиці.

— Ха-ха-ха! — почув він услід,— спугнули птаха.

— Ги-и, здорово, маладчина баришня,— сміявся Кавун,— чисто одбрила хамлета, щоб не никав, як потайний собака.

Хтось підійшов до будки й купив на дві копійки насіння.

— А квасу не хатіте? — питала Рухля, одраховуючи здачу.— Холодний, з льодом.

— Ні...

— А-а!..— позіхав Кавун.— Чого се мені сьогодні так спати хочеться?.. Дай квасу.

Рухля націдила йому з обв'язаної якоюсь ганчіркою діжки кухлик квасу. Він випив, утерся рукавом сірого від пороху мундира, взяв жменю насіння і повагом почав спльовувати.

Вечір непомітно переходив у ніч. За річкою край неба на обрію почав ясніти: то сходив місяць. Зірки ніжно тремтіли в високості.

— Треба, мабуть, кінчати торгівлю, щось нема покупців,— промовила Рухля й почала мляво лаштуватись додому.

Кавун не відповів. Він сидів нерухомо й про щось думав, дивлячись собі в ноги.

По вулицях по обидва боки, мов у калейдоскопі, ворухились, мінялись, проходили темні, білі, сірі постаті, чувся гомін, то тихий, поважний, то палкий, бадьорий, повний завзяття, і відразу можна було впізнати веселі молоді пари, молоде життя. Поміж дорослими бігали, гралась діти в куценьких штанцях і кумедних бриликах; дзвінкий регіт їхній додавав багато краси задумливому вечерові. По розмові й по чудному акцентові Кавун помічав, що більшість із сього натовпу були жидаи.

«Найпаче пильнуй за жидаи»,— пригадав він суворий наказ сердитого начальства.

У відчинені вікна солдатської казарми вирвалось мелодійне рипіння гармонії, набридливо вп'ялось у серце, й воно боляче занило.

Десять люби-и-ла,
Дев'ять позаби-и-ла,
Одного я забить не магу...—

врізався в журливу мелодію скрипучий, неприємний ГОЛОС...

— А вони зовсім не такі вже страшні,— думав Кавун, слідкуючи очима за жвавими рухами молоді, і щось гарне, тепле заворушилось йому всередині.— Кажуть, ніби думки у них вовчі; ну, та у кого вони тепер людські? Всім погано стало жити на світі, всім тісно, ну й їдять один одного. Наші молоді хлопці більш уредні...

І пригадалось йому, як одного разу стояв він у тюремнім дворі недалеко од вікна, прислухаючись до голосної суперечки, що вилітала з тюрми вікном на вулицю, й диву-

вався тій силі завзяття, яку мали оті молоді в'язні: дуже багато треба було його, щоб так палко, весело й голосно розмовляти в тім каторжнім, кам'янім мішку. І сердито на них було, що робили різні неподобні вчинки, за котрі садовлять до тюрми, й жалко їх... хороших, молодих.

От якби тільки начальство не сердилось, то можна було б і побалакати з ними, висловити їм, що так робити нехороше, що таким молодим та гарним людям не личить сидіти по тюрмах поруч із запеклими злодіями.

І вони, хоч і зелені ще, мовляв, та гарячі, але — він знає — дуже розумні й відразу зрозуміли б його. А то... діти, справжні діти, їй же Богу!..

— Бабуню, ви вже їдете додому? — почув Кавун біля себе веселу дитячу розмову.

— Іду, іду, а чом же мені не йти? — відповіла їм ласкаво Рухля. — Хіба тепер может бить яка торговля? Ось тривайте, допоможете бабуні.

— Се твої дітки? — спитав Кавун, гладячи по голівці чорненьку кучеряву дівчинку років шести

— Діти?.. Зачим діти? Ви ж чуєте, зуть мене бабуньюю.

— Так, так... гарненькі дітки. До бабусі прийшла, чорноока? — нахилився Кавун до дівчинки, ласкаво усміхаючись. Дівчисько перелякано дивилось скося на шаблюку.

— У мене теж отака... Настя. Гарна дівчинка... І ти гарна... Як тебе зуть?

— Роза, — похнюпившись, відповіла та.

— Так, так, маладчина, умниця. Велика рости, отака-а велика.

Він вхопив дівчинку під пахви й високо підняв над головою.

— Гарадавой!! — почувся поблизу прикрий, пронизливий голос.

Кавун побілів і, повернувшись, став як стовб, приклавши руку до козирка. Рухля моторніш заметушилась, складаючи свої вузли.

— Хе... ето називається га-ра-да-вой...

Нецензурна лайка. Натовп зменшив ходу, розмови вщухли. Пронизливий голос луною пішов вулицями й різав вухо.

— Ето на-зи-ва-єт-ся гарадавой... хе!.. — пирхав пристав. — Он на пасту з жі-де-ня-та-мі паршівимі нежності затеял... У-ух ти, — доточив він лайку, принизивши голос і блискаючи очима. — Пагаді, — засичало начальство да-

лі,— я тебе покажу, как нужно стоять на пасту... Утром вішся ка мне, слішіш?

— Так тошно, вашскобродіє, винуват!..

Пристав одійшов, пирхаючи. Вулиця знов загомонала; чутно було дуже неприємні епітети на адресу суворого начальства.

Кавун з півхвилини стояв отетерілий, нарешті звірюкою накинувся на Рухлю, пхнувши дівчинку в спину. На вулиці розітнувся дитячий лемент.

— Прибери звідсіль своїх жиденят, падлюко!

— Зачим ви обіжаєте дітьо? — кричала Рухля.— Що воно вам ізделало?..

— Замовчи,— тупав ногами Кавун.— Прокляті! Погибелі на вас немає!

— А ти не штовхайся. Разві вона до тібе на руки лізла?..

Міша, Роза, домой!..

Знов гомін натовпу, човгання по пішоходах, тихий шепіт тополів, зітхання каштанів. Місяць, жовтий, як цитрина, піднявся за річкою й насмішкувато дивився на місто.

Кавун підправив ремінь на плечах, обсмикав мундира й вийшов посеред вулиці «на пост».

Його душила злість і ненависть до всіх, а в серцю глибоко-глибоко, мов шашіль, скрипів червяк заздрості до балакучого безмундирного натовпу.

1907

ПАТРІОТ

Сьогодні холодківський крамар Конон Семенович Книшов почував себе героєм і справжнім патріотом. Разом з газетами «Геть Крамолу!» й «С нами Бог» йому було принесено з пошти листа в невеличкім сіренькім конвертику. Лист був занадто вже коротенький, але дуже промовистий.

«Добродію! — стояло в нім.— Коли Ви не припините надалі своєї донощицької діяльності, то Вас чекає смерть. Месник».

І більш ані словечка.

— Хе... сильно сказано! — промовив Конон Семенович, прочитавши листа, й правдива погорда сповнила його

серце. Він знав, що такі листи діставали тільки видатні діячі їхнього союзу (про се і в газетах друкувалось), і вже коли й йому прислано присуд на смерть, то, звичайно, він не остання шпича в союзицькім колесі і запевне допік до живих печінок жидам та революціонерам. До речі сказати, на всі Холодки був тільки один жид Хацкель, що удержував земську пошту. Ну, та крамольники й жида — то все одно. Завтра ж він одішле сього листа становому з донесенням, а копію в газету «Геть Крамолу!», і за тиждень уся Росія (о, безперечно, вся Росія, бо сю газету передплачують усі порядні люди і патріоти, а таких іще, дякувати Богові, є доволі) читатиме про Конона Семеновича Книшова.

— Приємно, не взяв би його кат! — усміхнувся в довгу густу бороду Конон Семенович, одкладаючи листа й здіймаючи з червоного носа окуляри, — не кожний може похвалитись таким. Одначе, хто ж би се написав? — мигнуло раптом йому в голові, і разом з сим питанням щось неспокійне, тривожне заворушилось всередині. Він знову кинув окуляри до носа й пильно придивився до дрібненького писання, пригадуючи, чия б воно була рука?

— Ні, не знаю, — нарешті зітхнув Конон Семенович і розгорнув газету. Замість передовиці, в газеті стояло: «Найпевніший засіб до знищення крамоли». Іншим разом така надзвичайно цікава з боку партійної тактики стаття, безумовно, зацікавила б його, але тепера він ніби й не бачив її: йому не йшло з голови питання, хто писав листа?.. Конон Семенович подивився на конверт: копійчана марка й печать міського поштового відделенія. Виходить, що автор живе тут, в Холодках... Хто ж такий?

Він почав перебирати в думці всіх непевних людей на селі, але скільки не силкувався, нічого не пригадав, бо за кілька місяців своєї патріотичної праці вже повикурював багатьох із села. «Хіба піп? Дак ні, він після доносу зробився як шовковий; та й не личить духовній особі писати такі хижачькі листи православної людині. Ні, не піп...»

— Те-те-те, — зрадів Конон Семенович, — чи не вчитель часом утяв? Він хоч і вдає з себе тишка та побожного, але... знаємо їх!.. Так, так...

Він встав, вийшов з крамнички на рундук і гукнув: «Софіє! Софіє!»

— Чого? — почулося у відчинене вікно з хати, що стояла поруч з крамничкою.

— А йди лишень сюди на хвилиночку.

— Зараз.

«Так, так, се ніхто, як учитель,— думав тим часом Конон Семенович, знов сідлаючи носа окулярами.— То-то я дивлюсь, чого він щовечора сновигає повз нашу хату та все на вікна позирає. А воно, бач, яка катавасія. Стривай же, голубе».

В крамницю ввійшла невеличка кирпатенька гарненька панночка, дочка Конона Семеновича.

— Чого, тату?

— А ось глянь, голубко,— подав він їй конверта, ховаючи листа під газету,— чи ти не знаєш, чия се рука?

Соня взяла конверта, піднесла до дверей на світло й уважно розглядала, наморщивши своє хороше мармурове чоло.

— Ні, не знаю, не бачила такої.

— Ти у почтмейстра бачишся, здається, з учителем, то, може, знаєш його руку?

Соня зашарілась, не знати чого, й одвернулась.

— Може, вчителева? — допитувався Конон Семенович.

— Не знаю, не бачила,— відповіла вона.— А навіщо се вам? Адже ж у конверті був лист і там запевне написано, від кого?..

— Та ні... то я так... іди собі,— заметушився Конон Семенович і взяв у неї з рук конверта.

Коли хто приходив у крамничку, то він вже думав: чи не вислідить прийшов? І пильно дивився на покупця своїми сірими очима з-під насуплених шпаковатих брів. Але нічого непевного йому так і не довелося спостерегти до самого вечора.

Як тільки почало сутеніти, Конон Семенович встав, забрав з шухлядки виручку і пересипав у гаманець; потім зачинив важкі дубові двері, замкнув їх на величезний замок і пішов до хати чай пити.

Хатина у нього була хоч і невеличка, але гарненька, чепурненька, з залізним дахом, з штучним димарем; парадний ганок вів на вузеньку, обсажену диким виноградом, веранду, на котрій стояв маленький столик: на ній завжди, ранком і ввечері, Конон Семенович пив чай і читав газету. Одхиливши двері на ганок, можна було бачити все, що діється на майдані.

Конон Семенович сів до столу, навмисне **зоставивши** двері відчиненими, й пильно стежив за кожним, хто йшов вулицею. Він знав, що якраз у сей саме час молодий учи-

тель Черненко проходить завжди чогось повз його хату. Так і сталося: ще здалека помітив він, як той вийшов із шкільного двору й простував сюди; порівнявшись з домом Книшова, учитель чогось хитнув головою, ніби побачивши кого, й пішов далі. «Він, більш нікому»,— муркнув Конон Семенович і пішов у кімнату писати до станового донесення.

— Татусю! — почув він дзвінкий голос Соні,— можна мені на хвилиночку до Юлі почтмейстрової.

— Що?.. А, до почтмейстра? — відповів Конон Семенович, лагодячись до писання.— Добре, добре, йди, тільки не барися, квітонько.

— Ні, я хутко...

Берег річки Красуні. Тиха-тиха прозора нічка; високо піднявся повновидий місяченько й своїм оливним сяйвом напоїв тепле нерухоме повітря. На заході край обрію яснів іще вузенькою срібною смужечкою. Зірочки соромливо мигтіли в жовтій імлі місячного сяйва. Уважно шепотіли сріблясті осики; нерухомо стояли стрункі берези, мов тендітні панночки в білих суконках; поважна липа розливала свій чудовий пах. Ліниво пестилась у пишних берегах Красуня і в своїй глибині відбивала і берег, і місяць, і дерева, і дві людських постаті, що сиділи на березі, звисивши ноги, й тихо розмовляли.

То Книшева Соня сиділа, обнявшись з молодим чорнявим, кучерявим Черненком. Вона схилила до нього на плече свою гарненьку голівоньку, й буйні сльози котилися їй по видочку. А він лівою рукою держав її за гнучкий стан дівочий, а правою гладив, цілючи палко, її розкішне волосся, що довгою грубою косою спадало по спині.

— Не могу я ждати далі,— жалібно хлипаючи, говорила Соня,— не могу. Я не знаю, що далі буде? Кажу ж тобі, що вже третій місяць ношу під серцем... Не могу, розумієш?.. Люди... та й татусь помітять. Іще місяць — і я пропала.

— Не хвилюйся, моя голубонько,— заспокоював її Черненко.— Хто ж тобі говорить, що треба ждати так довго?.. Дістану листа від батька й піду до твого...

— Навіщо тобі батьків лист? Хіба батько твій житиме зо мною?

— Як навіщо?.. Адже ж твій запевне питає, чи маю я дозвіл на шлюб від свого батька?

— Я не знаю... не знаю я, про що тебе питатимуть, мій любий. Я знаю тільки, що ждати довше я боюсь, не можу! Коли ти завтра не підеш до мого батька, я... я кинуся в Красуню...

— А, Господи!.. Ну, не плач же, не плач, моє щастя... Ну, піду, піду ж... Не завтра, може, може, позавтра або в неділю... Знаєш що: мені здається, що найкраще зробити се в неділю, коли твій батько сидить вдома, а не в крамниці. Як на твою думку, він не вижене мене з хати?

— За віщо?

— А так... Він якийсь чудний і суворий у тебе. Від нього станеться. Та він, здається, й не любить мене.

— Навіщо тобі треба, щоб і тато любили тебе? Хіба тобі не досить, що я тебе так щиро кохаю. А тато... Аби тільки згодився, а то...

— Та й я ж те кажу: аби тільки згодився, більш мені нічого не треба. А як не згодиться й вижене мене?

— Не ти, милий, один прохатимеш, і я прохатиму, стану навколішки, благатиму. Він згодиться, він не такий лихий, як ви всі думаєте. А не згодиться, я йому скажу, що... що... не знаю, що собі заподію!..

— Ну, добре, добре, заспокойся, моя зіронько...

— Так коли? У неділю?

— У неділю, Соню.

— О, як далеко ще та неділя! Сьогодні ж іще тільки понеділок... Чом ти вчора не пішов!

— Годі, годі, серденько... Я ж тобі говорив чого. Годі, сказав, що в неділю...

— Ти не дуриш мене?

— Що ти вигадала? Я гніватимусь.

— Ні, ні, соколе, не гнівайся, не буду вже. То... то... ти ж знаєш, як я тебе кохаю.

Вони сиділи обоє, такі хороші, молоді, і їм здавалося, що з ними весь світ раює. Таємна нічка розливала навкруги свої чари і впивалась сяйвом свого коханця-місяця. Тихо-тихо було; тільки здалеку доносився гуркіт поїзда, що з'їхав на залізний міст на Красуні; вдалечині мигтіли огники станції, і гострий, тонкий гудок паровоза порушав іноді урочисту тишу ночі.

Соня міцно оповила свого молодого коханого за шийку й палким поцілунком вп'ялась йому в рожеві уста. Вона була така щаслива. О, вона не віддасть його нікому, нікому, він буде її, хоч нехай не тільки батько, а весь світ простягає руки, щоб одібрати його!..

Нічка мовчала; срібний місяць усміхався з високості; зрідка крякали в очереті жаби; шепотіли осики; купками білили берези...

Вони були такі щасливі обоє...

У неділю вранці Конон Семенович вийшов на вулицю, щоб іти до церкви, але став на ганку здивований. Біля школи стояв гурток жінок і чоловіків: вони про щось жваво розмовляли, показуючи на нього.

— А що там таке, Демиде? — звернувся він до одного дядька, що вертався звідтіля.

— Вчителя заарештовано вночі, чи що, — відповів той і пішов мовчки далі.

— Ага, — задоволено промимрив Конон Семенович, — я ж казав, що він дограється. Нехай посидить, тепер знатиме, як писати смертні присуди порядним людям.

Задзвонили усі дзвони. Конон Семенович зняв бриля, побожно перехрестився й потяг до служби. Коло церкви стояли, сиділи на траві баби, молодіці, дівчата в різнокольорових вбраннях.

«...а дід Гнат і говорить, — почув Конон Семенович гутірку, — не одімкну, каже, — признавайся, хто такий? Добрі люди, каже, не сновигають глибокої ночі. А воно, ньенько моя, як заторохтить у двері, як заторохтить, як закричить: «Відчиняй, сякий-розтакий сину, а то двері ламатиму», — їй же Богу, правда. Вийшов тоді вчитель і звелів одімкнути. Тільки відчинили, як ускочить становий...»

Коли Конон Семенович увійшов у огорожу, розмови вщухли, всі з зацікавленням позирали на нього.

«Що воно за знак? — подумав він. — Чого вони вовками дивляться на мене? Се не інакше, як становий пробовкнувсь, що я писав йому за вчителя, а то чого ж би? І той раз, як за фершала писав... Се не по закону. Треба буде справникові написати на нього».

Конон Семенович зайшов до титаря, поздоровкався за руку й купив за злата аж три свічки. Лишивши бриля у титаря, він вийшов наперед, поставив свічки і, побожно зітхаючи, став на клиросі: читати апостола й підспівувати дякові він дуже любив, бо мав-таки непоганого баса. Псаломщик якось вороже скося поглянув на нього й трохи одійшов набік, ніби гидуючи стати з ним поруч.

«Е-е,— подумав Конон Семенович,— ти, голубе, знаєш уже та, видно, й сам не від тих грошей. Стривай же, я тобі покажу одсовуватись».

Він, як велить закон, лагідно стояв усю службу, рівно зітхав і підіймав очі вгору, а наприкінці «со смиренієм» підійшов до хреста. Батюшка у лівій руці держав хреста, а в правій просфірку, котру й подав Кононові Семеновичу, коли той, вклонившись низенько, поцілував хреста.

«Ага, вивчив поводитись як слід з путніми людьми»,— задоволено подумав Книшов і з високо піднесеною головою вийшов з церкви, не повернувшись навіть тоді, як з купки парубків почулось йому вслід: юда!..

Сонечко піднялось вже височенько. На душі у Конона Семеновича було надзвичайно легко й весело, як у дитини.

«О імені Господнім, Господи поми-и-луй»,— гудів він, силкуючись відчинити двері на ганку, але, на превелике диво, вони не відчинялись.

— Софіє! Софіє! — гукав він, стукаючи у вікно.

Тихо, ніхто не обзивався.

— Що за оказія? — буркнув Конон Семенович; молитовний настрій з душі мов язиком злизало. Він припав до шибки: в кімнаті не було ані духа.

— Чи не вчителя рятувати побігла твоя Софія? — почув він регіт парубків, що проходили юрбою по вулиці.

Конон Семенович пополотнів.

— Хто се сказав? Га? — хижим шулікою накинувся він на них. — Та ви знаєте?.. Я вас за се!.. Иш, язики порозпускали, шибеники!..

— Тю-у! Відчепись, навіжений!

— Стривайте, я вам покажу! Я приберу вас до рук.

— Та ти митець голою... їжаків бити! — реготались парубки.

— Що?.. Хто се такий розумний? Ану, вийди!

— Становому напишеш, як на вчителя.

— Ах, ви ж...

Парубки, весело регочучи, подались далі.

Конон Семенович погрозив їм услід кулаком і знов почав торгати дверима. Ніхто не відчиняв. Тоді він пхнув їх з усієї сили: гачок одскочив, і вони одхилились. Конон Семенович ступив на веранду й похолов, посунувшись назад.

— Е... е... карау... е... е... рятуй... хто в Бо... ві!.. — ледве виговорив він не своїм голосом.

Позбігались з вулиці люди й почали розпитувати, в чім річ. Але він не в силі був повернути язика, а тільки показував рукою на веранду. Кинулись туди і теж поставали перелякані: на гаку, де звичайно вішали лампу над столом, висіла Софія. Стіл було відсунуто, а лампа стояла на помості, під стіною. Баби хрестились, дядьки мовчали.

— Баришня Соня повісилась,— заплакала голосно чиясь дівчинка. Конон Семенович трохи опам'ятався.

— Се вона не сама... се хтось тут був... у мене багацько ворогів... Здіймайте хутчій, чого ж ви дивитесь?..

— Ні, ні, без урядника не можна,— говорив староста.— Десяцький, біжи за в'язником! Треба ж протокола списати... Отсе нещастя, хай Бог милує!..

— Чого там не можна,— зашавкотіла якась бабуся,— а може, вона ще жива, сердешна.

Швець Мусій виліз на стіл і доторкнувся рукою до тіла. «Гай-гай,— промовив він,— шкода, вже захолонула».

— Се... се вона не сама,— плакав Конон Семенович,— се тут хтось був.

— І хто там був у тебе, іроде,— вилаявся Мусій,— загнав жінку на той світ, а се й дочку...

— А так, а так, мої рідні,— торохтіла Мусієва молодиця.— Соня любилась із учителем, се всі знають, а ти набрехав становому на вчителя, і його забрано в чорну карету...

Конон Семенович нічого не тямив. Він увійшов у сніни і озирнувся: нічого незвичайного не було помітно. Відчинивши двері в кімнату, він кинувся до скрині: гроші були цілі, всі речі стояли на своїх місцях. На столі лежала записочка. Конон Семенович розгорнув її: записку писала Соня.

«Прощавайте, тату,— мовчки читав він,— учитель хотів мене сватать, а ви запровадили його в тюрму. Без його мені нема життя. Смерть моя на вашій душі».

У Конона Семеновича затремтіли ноги, підігнулись коліна, і він непритомно впав на стілець. Він чув, як на веранді метушилися, гомоніли люди, чув, що прийшов урядник, брязкаючи шаблею, але підвестись не міг.

— Здрастуйте,— привітався, входячи в кімнату, в'язник.

Конон Семенович не відповів.

«— Треба до станового бумагу послати касательно проісшествия, то, може, ви що знаєте?»

Слово «становий» очутило трохи Конона Семеновича. Він з зусиллям підняв руку із запискою.

— Ось... нате... пошліть становому... нехай приложить к ділу... Се через учителя сталося...

1907

А ПОТІМ?

(З недавніх настроїв)

— Ви сьогодні надто веселі?

— Жити гарно, Ганно Петровно,— промовив Зубенко, й очі йому загадково прижмурились.— Нема й краще над те, коли людина, озирнувшись довкола, зможе з повним почуттям вимовити тільки отсі два слова: жити — гарно!..

— А ви можете?

— Так, можу.

— Ви ще так недавно скиглили? — лукаво засміялася Ганна Петровна.

— М-да... було... Минулося, пані... Нарешті й я осідлав свою долю...

Обоє гучно зареготалися.

По його спокійному, задоволеному обличчю видно було, що він ховає всередині щось прекрасне, величне, але зрозуміле й близьке тільки йому самому, і що се прекрасне сповняє тепер його всього невимовним спокоєм людини, що після багатьох безнадійних, беспорядних зусиль і жаденного шукання, зрештою, знайшла те, за чим невтішно тужила душа.

Зубенко, не поспішаючись, розгорнув білу з рудими плямами серветку, витер губи, розгладив вуси й, діставши грубий срібний портсигар з золотим вензлем на накришці, сито промовив:

— Тепер і шклянка чаю буде впору.

— Та постривайте, кудй ви так хапаєтесь? Посидьте трохи.

— Хм... Можна й посидіти, чому ні?..

Він одхилився на спинку стільця, поклав ногу на ногу й смачно затягнувся запашною дорогою сигарою.

— Так... Добре тому, кому жити гарно,— задумливо промовила Ганна Петровна.

Зубенко знов прижмурих свої глибокі сині очі й посміхнувся. Дві буйних сльози скотилися несподівано з-під довгих вій у Ганни Петровни. Вона сиділа супроти нього якось зібгавшись і, видимо, силкувалася здержати щось, що притьмом ринуло зсередини.

— Не всі можуть так говорити...

Він насупився... «Так, так, не всі,— думав Зубенко,— але навіщо отсе кажеш ти мені вже, мабуть, удесяте?» Гарний настрої його раптом розтанув в злості на самого себе. «І на чорта я почав про се? — лаяв він себе.— Ніби не знав її. Почне тепер викладати перед тобою химині кури. А! Чорррт»... Він з серцем клацнув портсигаром, сховав його в кишеню й гучно відсапнув ніздриями. В те гарне, величне, що співало йому в душі, проникло зокола щось гидке, бридотне, отрутне й миттю розлилось, отруїло, споганило його святе святих.

— Так, не всі, Дмитре Пилиповичу. Інший, подивився збоку, живе щасливо...

«Чув, чув уже»,— лютував мовчки Зубенко. Він знав, що, раз почавши, Ганна Петровна не зупиниться, поки не вимотає геть-чисто все терпіння, знав також напам'ять, про що саме вона говоритиме, тягтиме довго, нудно, одноманітно, з сльозою в голосі; знав, що вона нарікатиме на своє нібито нещасне життя, на гірку долю, скаржитиметься на чоловіка, що не розуміє її, навіть не в силі зрозуміти, бо має вдачу цілком супротивлежну, чужу до всяких величних поривань, потреб і т. ін. Вона так щиро, так зворушливо завжди нарікала на своє безголов'я, що Зубенко одразу був поняв їй віри й вовком дивився на її чоловіка — веселого, жвавого експедитора на шахтах, але коли пильніш придивився до неї, то зрозумів, що все те бридня, що якби хто пораяв їй розвестись з нелюбим, то вона перша вжахнулася б.

Зубенко люто м'яв у руці шматочок м'якушки і з ненавистю дивився спідлоба на її вродливе якоюсь неприємною вульгарною красою лице, що аж кричало браком змісту, того одухотворення, виразом внутрішньої вроди, що навіть обличчя негарні роблять надзвичайно симпатичними, привабливими, повними змісту; дивився у стемна-зелені очі, опушені підмальованими віями й бровами, на темне волосся, рівний чудовий ніс, повні жагучі уста й кругле підборіддя і почував, що всередині у нього пече ледве втримана злість. Він спіймав себе на дикім бажанню вхопити з стола тарілку з об'їдками й жбур-

нути їй в голову, спіймав і раптом зашарівся по самі вуха.

— М... да...— протягнув Зубенко цілком не до речі й ще більше почервонів.

Ганна Петровна питаюче кинула на нього здивованим поглядом і замовкла.

— Я бачу, ви й не слухали мене?..— нарешті вимовила вона.

Зубенко змішався й кашлянув.

— Та... бачте... Мені, власне кажучи, трохи ніколи...

— Мотько! Чаю,—перебила вона його; обличчя їй перекосило від злості.

На дверях спинилася кремезна, нечепурна, з розкуйовдленим волоссям, пиката наймичка.

— Чого, пані?

— Чаю, кажу, дай паничеві.

— Зараз.

Мотька з цікавістю подивилась на Зубенка, ніби вперше бачила його, й зникла. І все се — і вродлива пані, й безглузда наймичка, обгризки на столі, й брудна скатерка — здалося Зубенкові таким непотрібним, огидливим, що він трохи не підвівся йти, але переміг себе й нетерпляче ждав чаю. Наймичка внесла на таці шклянку міцного чаю, поставила перед ним і почала прибирати зі столу. Від неї нестерпуче тхнуло пекарнею й потом. Зубенко затягнувся сигарою й оповив себе димом. Коли Мотька вийшла, він поклав сигару на чавунну попельницю, хутко проковтнув чай і підвівся.

— Вельми вдячний.

— Ні за що. Може, ще? Ви ж тільки одну.

— Ні, ні, дякую. До побачення.

— До побачення... Куди се ви так поспішаєтесь? Барвінку рвати?

Ганна Петровна склала вуста в усмішку, але в зелених очах її іскорцями виблискувала образа й злість.

— Куди?..— озирнувся він біля порога.

— Нічого, нічого, то я так,—зареготалася вона й закрила рота хусткою; отрутний, шипучий сміх її зловісною луною одбився в сусідній залі.

— Доброго успіху!..

Зубенко вийшов.

— Пху, будь ти проклята! — вилаявся він.— Зіпсувала геть-чисто настрої. Пропав вечір. Пху!.. Треба буде деінде стати на харч. От нахаба! І чого їй треба від мене?..

Здається ж, я не дав жодного приводу... А, ну та чорт з нею... Не треба думати...

Сонце вже схилилося низько на захід, і від білосніжних акацій, телеграфних і телефонних стовбів, будинків лягли по землі довгі тіні; пішоходами, по прохолоді походили розкішно виряджені пані, жваво розмовляючи; попереду бігали дітки в кумедних куценських штанцях і спідничках.

Зубенко хутко перейшов на другий бік вулиці, пхнув хвіртку, ввійшов у свій присадок і сів на ганку, замислившись. Цвіли акації — ніжні, білі — й розливали в повітрі п'янкуватий пах. Золотисті пасма погасаючого соняшного сьйва фантастично переплітались в білосніжнім убранні нерухомих дерев і нагадували золоте, чисто спокійне щастя. Про те щастя щебетали вечеровою пісню й ластівки на гостроверхім даху невидної за акаціями альтанки.

Зубенко сидів на ганку й слухав. З вулиці досягала до нього жвава гутірка пишно вбраних паній, регіт і белькотання дітей; всередині ще прикро бренили відгуки останньої розмови з «хазяйкою», й хотілося чогось незвичайного, захоплюючого, в чім можна було б поринути душею, серцем, думками й змити геть се несподіване брудне. З пішохода почулась легенька хода.

— Дмитре Пилиповичу!

Він хутко підвівся. Чорні хмарки дійсності в одну мить зникли, вся істота сповнилася радістю, сьйвом, музикою, й приємною була свідомість, що все те — хвиля, мить, котра при однім доторканню щастя щезає, як сутінь в ранкових проміннях могутнього сонця.

— Дмитре Пилиповичу! Ви дома?

Його не видко було за густими шатами акації й кущів.

— Дома, дома, Галино Васильовно, — поспішив Зубенко їй назустріч. — Здрастуйте.

— Добривечір... Отсе так! Дав слово йти зо мною в поле й заховався.

— Я вас ждав... виглядав...

— Ха-ха-ха! Добре виглядав! Я бачила, як ви сховалися... Ну, йдемо чи ні?

— Ходімо.

— То виходьте ж на вулицю, чого стоїте по той бік? Ха-ха-ха... виглядав!.. Ех, ви...

Він відхилив хвірточку й вийшов до неї на пішохід, соромлячись і злегка тремтячи від внутрішньої радості. Вона приязно дивилася йому просто в вічі своїми великими

чорними очима, в котрих бігали чортики сміху, й щебетала швидко, весело, захоплююче.

— Ну-ну, хутчій повертайтеся, ведмедю! Я хочу застати в полі сонце. Воно незабаром заховається.

Пішли поруч: він високий, ставний, кремезний, як дуб, вона невеличка й струнка, як береза. По вулиці, з обох боків, людей побільшало. Всіх вабив чудовий тихий вечір з душних прозаїчних кімнат на вільну вулицю. Зубенко й Галина Васильовна недбало відповідали на привітання зацікавлених завжди знайомих жінок і хутко йшли, звертаючи на себе увагу. Вона не помічала або не хотіла помічати того й балакала не вгаваючи про різні дрібниці; він гаразд бачив, що всі позирають на них, погано усміхаючись, і несамохіль глуха ворожнеча підіймалася йому всередині й труїла променисту радість.

Звернули в завулок, перейшли м'який від пилюки шлях, вийшли на обміжок між зелені густі пашні.

— Дивіться, воно сідає вже,— показала вона рукою на сонце.

— Ні, то хмарка. Воно ще впливе.

Сонце, схоже на величезний померанець, заховалося за хмарку. Стало сіро, непривітно. Співали жайворонки, сюрчали коники. Вона озирнулась довкола й підняла свою хорошу голівку.

— А вони запевне ще бачать сонце.

— Хто?

— Та жайворонки з своєї високості.

— Безперечно.

— Чудно, що така невеличка хмарка закриває велетенське сонце. Адже ж вона ніщо в порівнянні з ним?

— Нуль... Поставте перед очима долоню, й ви закрите широке небо.

— Справді?.. Ха-ха-ха! ви говорите таким тоном, немов лекцію читаєте.— Вона закрила очі рукою й хвилю не приймала її.

— Нічого не видно... Ось гляньте, воно вже виринає знизу. Яке химерне, червоне, без променю... прозаїчне сонце...

— То від пилюки та диму.

Вона замислилась. По обміжку було протоптано вузьку стежечку у високій траві. Не можна було йти поруч, і вони йшли одно за одним, вона попереду, а він за нею.

— І в житті так буває,— стиха промовила Галина Васильовна, не обертаючись.

— Ви про що? — спитав Зубенко.

— Та все про те ж... Яка-небудь дрібничка, особисте горе, дрібне, нікчемне, заслонить часом від тебе світову радість.

Йому пригадалась недавня сцена у «хазяйки». Гідке почуття від прикрої, дрібної, щипучої розмови і в нім заслонило було те єдине, важливе, що звучало у всій його істоті за останні часи урочистою симфонією кохання. Але тепера воно ледве-ледве ворушилося десь глибоко всередині й було малопомітною чорною крапкою на осяйнім тлі сердечного свята.

Він ішов слідком за нею й радо любовав з її невеличкою, гнучкою постаті, від котрої віяло такою невимовною чистотою, дитинством, що треба було зупиняти себе, аби не кинутись до неї, не обняти, не поцілувати її чистим поцілунком побожного поклонника. Самий склад його думок, що поволі линули одна за одною в голову, мимоволі обертався в урочистий гімн, і Зубенко боявся забалакати, аби не виявити того, що на серці, не сполохати променистої радості. О, він кохав її, вона ще не знала того, кохав щиро, побожно. Жодне найдрібніше нечисте бажання не псувало чистих відносин до неї, хоч кохати інако, здавалося йому, було річчю цілком природною, і всі, кого він знав, кохали іменно не так, як він, а просто, примітивно. Ні, ні, заради того не варт було б і кохати! В притхлій атмосфері його безнадійного сірого існування вона з'явилася блискучим променем, саме в момент найбільшого відчаю, вагання, зневіри, коли вже виникало питання: жити чи не жити? і терези долі занадто виразно хилились на другий бік — не жити. Аж ось з'явилась вона... Ні, ще варто жити!..

Сонце сіло. Вечірня сутінь зі сходу поволі накидала на світ свій легкий серпанок. Зникли тіні, потьмарились ясні фарби, на всьому лягла одна велетенська холодна одноманітна тінь і викликала ніжний, лагідний смуток і бажання надхмарного довічного щастя. Понад ставком і в балці сивим прозорим димком закурився туман. Журливо скаржились вівіці в степу, за балкою, поспішаючись до води.

Вона зупинилась, і Зубенко від несподіванки трохи не збив її з ніг. Обое дзвінко, весело зареготались.

— Ну, вже й ви... ведмідь, — промовила вона з робленим докором.

— Замислився й не бачив, як ви зупинилися, — вибачався Зубенко.

— Замислились?.. Цікаво, про що ви марили?

— Про що?.. Про те, що варто жити,— з захопленням говорив Зубенко.— Гарно скрізь, і все; і ниви, й степ, і небо; гарно йти отак і почувати, що ви тут, поруч, така хороша, дивна; гарно почувати, що все дрібне, брудне, нікчемне залишилося там, позаду, а круг тебе, пануючи, застигла радість.

Вона прижмурила очі, знову подивилася на нього й дрібно-дрібно, мов перебір на струнах, засміялась.

— Справді?.. Та ви поет... І так само, як і всі поети, свою мрію вважаєте за дійсність.

— Бажав би я побачити ту людину, що, любуючи з вас, не зробилася б хоч на хвилину поетом.

— Годі вам верзти дурниці, бридкий,— закопилила вона хорошу губку, повернулася і знов пішла. А він догнав її й пішов поруч, зазиравав їй у вічі, похилившись і плутаючись у високім пирію.

— Чому ви розгнівалися? Чи я бовкнув що образливе? Невже правди не можна висловити голосно?

— Ах, облиште!.. Дивно мені одно у вас буржуїв...

— Буржуїв?..— аж зупинився він.— А ви ж...

Вона посміхнулася й ласкаво кинула на нього свій блискучий погляд.

— Ну да, і я... Дивно, кажу, мені, що скоро ваш брат...

— Мужчина? — засміявся Зубенко.

— Ах ви ж, навісний!.. Ні, не мужчина, се дуже загальне розуміння. Я говорю все ж таки про буржуїв, що скоро зустрінеться якийсь з панночкою, то в ту ж мить переверне путню розмову на ідіотську.

— Вельми вдячний.

— Не варт... Ніби панночка — то лялечка, з котрою тільки й можна пустувати.

— Я не пустую, а говорю серйозно.

— Тим гірш для вас.

— Як саме?

— Виходить, що ваша навіть серйозна розмова скидається на безглузде патякання.

— О, безперечно,— образився він,— ви бачили й не таких.

— Бачила... Чого ж ви образились?

— Хто ж то? «Товариші»?

Вона з усмішкою поглянула на нього, хотіла щось відповісти й засміялася дрібно-дрібно, мов розсипала перли.

— Чому ви смієтесь?

- Ви не любите їх... товаришів, як ви кажете?
- Ні люблю, ні не люблю... Я ж їх не знаю.
- А мені почулася зневага, коли ви вимовили се слово.
- Ви надто неймовірні. А ви їх поважаєте?
- Ну да. А хіба що?
- То чому ж ви... не гуляєте з ними?

Зубенко відчув, як погане, неприязне почуття заздрості зашкребло йому всередині, відбилосся на видові кількома гідкими рисами й неприємним блиском очей.

Вона знову зупинилася, поглянула на нього гостро-на-смішкувато, але раптом на її видочку пройшла тінь загадкового смутку й довго-довго не сходила, ніби застигла в своїй таємності. Вона пішла й промовила по хвили:

— Так, я поважаю їх... Я бачу, що вам се неприємно чомусь, але вони гарні, дуже гарні люди... Тільки я не можу зоставатись з ними довго. Та вони майже й не гуляють ніколи. А я люблю сонце, люблю загадку вечора, люблю зітхання степу. І... ви знаєте? Мені соромно признатись їм в сьому, щоб вони не глузували. Але й між ними часто відчуваєш в собі моменти найвищого піднесення, захоплення. Се надзвичайно гарно. Ви не пробували?.. Ну да, ні... ви не знаєте. Вони сильні,— сміливі й сильні,— навіть нахабні, красиво нахабні, й відважно дивляться життю в вічі. Нехороше лиш, що вони знають його... життя... так, якось... напам'ять... Для них нема нерозгаданого м и н у л о г о, таємного з а в т р а. Вони й про з а в т р а розмовляють так, як і про в ч о р а, про з а р а з, бо знають його й певні, що не помиляються... А мені се не подобається: нецікаво жити, знаючи життя, як певну програму. Все те, що я люблю, вони вважають за дрібницю або ні, не так... У них якось виходить так химерно... Вони немов хотять вимовити: нехай все те 'напослі, бо зараз не до того... І мені часто нудно з ними... Але й без них нудно... Вам не смішно?..

— Чого?

— Та що я й сама не знаю, чого мені, власне, потрібно? Зубенко спостеріг, як бренив смуток в її голосі, і якось зненацька зрозумів, що сей вечір буде рішучим в його житті. Він почував, що далі не в силі втримувати себе, що іще мить, і він упаде їй до ніг, молитиметься до неї... А вона йшла все вперед, спокійна й задумлива, й не помічала його екзальтації.

Зійшли на гору й зупинилися перед широкою балкою, де кінчались зелені ниви й починався різнобарвний степ.

Ліворуч виблискувала в ставку вода. Здалека доносилося мекання отари, крякання жаб; співали дівчата, повертаючись з панських картопель.

— Може, сядемо на траві? — спитала вона.

— Залюбки, — запобігливо відповів Зубенко, й сам перший радо впав на траву. Галина Васильовна зігнула свій стан, розправила пелену спідниці й обережно сіла.

Смеркало. Сиділи тихо, мовчки, озираючись навкруги й дослухаючись до здавленого, соромливого шепоту весняного вечора. Пожадливий перепел не в силі був втримати свого палкого темпераменту й дзвінко вигукував у житі. Сумно стогнали цикади. Низько понад землею побіч шугнув якийсь великий птах і поринув у пітьмі, в балці. Десь хтось кричав, кликав когось, раз, другий, і замовк, не дждавши відгуку.

В морі поважної таємничої темряви поволі потопали дрібні хатки шахтарів, довгі цеглові будинки служащих, оздоблені сивими густими акаціями, високі шпилі чотирьох кумедних надшахтних копрів. Засвічувались огні. Праворуч і ліворуч в лощинах і вище блимали подекуди купками огники чужих шахт. Далі, на обрію, кокусові печі вишкірили свої пекельні вогняні зуби...

І чудним здавалося, що й там живуть люди, й цікаво було довідатись, що вони роблять в сю саме мить.

Галина Васильовна злягла на лікоть і глибоко зітхнула, й Зубенкові почулося, що то зітхнула його дорога мрія. Все життя сіре, одноманітне, без яскравого змісту, без красних, блискучих епізодів, сите, до гидоти однакове день у день, невиразно промайнуло йому в думках і огорнуло їх приємно-журливим флором солодкого предчуття. Він почув, що щастя ось, тут, біля нього, майже торкається до нього, треба тільки простягнути руку і взяти його.

Присунувся ближче й сів поруч. Вона не ворухнулась і лежала в задумі.

— Гарно? — несподівано вихопилось у нього. Нервова дригота проняла його наскрізь, і до горла підкотився химерний давлучий клубок.

— Так, гарно, — по хвилі відповіла вона. — Я люблю такі вечори, величні, задумливі... Он зорі. Людська фантазія вигадала, що вони дивляться на нас і навіть беруть участь в людській долі... Дивна поетична неправда, теж одна з тих, що квітчають непоетичне взагалі життя, огортають, ховають його недосконалість...

— Як неправда? — спитав він, аби що-небудь промовити.

— Як?.. Адже ж звідтіля, з тих зірок, нашої землі або зовсім не видко, або декотрим вона мигтить ледве помітною зіркою, й зорям невідомо, чи є на землі люди. І вони, зорі, зовсім байдужні до всього... І се досадно. Краще було б вірити, що всіх їх утворено задля людської втіхи. Саме життя здавалося б нам тоді більш цінним. Приємно знати, що з тобою журяться, радіють навіть далекі істоти. Не лякала б так і самотність. Вас вона не жахає?..

Він затремтів...

Так, так, отсе воно й єсть — вона відгадала. Над усе в світі йому набридла холодна до болю, порожня самотність, що труїла безжурне життя гнилим подихом, примушувала хмуритись тоді, як сяло сонце, зітхати чарівної красуні ночі з відчаю, коли довкола розлито врочистий спокій і безодню радості раювання.

Так, так, вона відгадала! Як несподівано, просто промовила і влучила в саму суть, зазначила те, чому він не міг, а може, й жахався прибрати ім'я, хоч здавна вже носив із собою сірий, мутний, огидливий погляд самотності і, лежачи на ліжку, ловив тривожним вухом зловісний шепіт її у важкій, мовчазливій, як смерть, пітьмі. Безпричинний, безглуздий, незрозумілий жах огортав тоді його, він накривався з головою м'якою ковдрою і з болем втримував тяжке зітхання, що рвало груди, а то й глухе незмірковане ридання... І такої хвилини він почував себе суто нещасним і кляв життя, а самому собі смерть заподіяти не мав відваги, та й лякався, що се буде... нерозумно...

Зубенко пересів до ніг її й говорив, говорив, а вона уважно слухала його й дивилася на нього некліпаючими очима, й не можна було розібрати в темряві, чи вона спочуває йому, чи ховає в серці глум. Блискавкою мигнула йому в голові ся думка, й він замовк ніяково.

— Ви самотні? — промовила вона по хвилі. Й по інтонації голосу Зубенко зрозумів, що вона пройнялася жалем до нього. Божевільна радість недалекого здійснення найкращого бажання охопила його, й він ладен був тепер розкрити їй всю свою душу.

— Мені дивно... Ви ж маєте діло, певне діло... Та й, крім того, зараз такі часи... Де ж тут місце для нудьги?

...Діло?.. О, так, він мав його й має, пригадує навіть часи, коли захоплювався сим ділом, і воно задовольняло його. Та, мабуть, сього не досить, бо, коли невблаганна майбут-

ність зиркнула на нього своєю страшною безоднею, він вжахнувся й відтоді так і носить той несвітський жах в душі своїй... З того й почалося. Сьогодні одно, й завтра так само, й позавтра, й за місяць, рік, десять років і до смерті — те саме діло. Ні, се хоч кого візьме розпач... Ну да, праця — велична річ і має силу зукрасити одноманітність життя, але не така ж нудна праця, а захоплююча, повна змісту й мети...

— Авжеж,— муркнула вона, і в сім незначнім слові він почув щось недобре для себе.

Так, він теж розуміє се гаразд, але не всі здатні до такої праці... і він нездатний. Багато він міркував над сим, та нічого не вигадав...

— Чудно,— промовила вона.

— Чудно? — луною обізвався Зубенко.

— Ну да... Адже ж я трохи знаю вас, а зараз не можу збагнути. Я й не гадала знайти в вас стільки... песимізму. Принаймні мені здавалося зовсім інше.

Він посміхнувся:

— Тепер?.. Тепер інша річ. То було й минулося.

Вона здивовано підвелася з ліктя й сіла, випроставшись.

— Авжеж... То було тоді, коли ще я... вас не знав,— ледве вимовив Зубенко й почув, як знову затремтіло йому все тіло й зробилося холодно.

— Ви... що?.. Жартуйте? — насупилась вона.

— Я? Жартую?.. О, я ладен впасти до ваших ніг, молитись до вас, благодати у вас порятунку, бо... безмірно кохаю вас. З того часу, коли я побачив вас зблизька, весь тягар з душі зсунувся геть, і я зрозумів, що й для мене ще посміхнеться життя й сіятиме сонце...

Галина Васильовна мовчала, схиливши голову, й думала про щось, а він схопив її руку й палко припав до неї сухими спраглими губами.

— Ви мовчите? — поспішався Зубенко.— Промовте ж хоч словечко, подайте хоч найменшу надію на те, що то не мрія, що...

— Що, власне, ви бажали б почути від мене? — нарешті промовила вона, приймаючи руку.

— Не можу я без вас, розумієте? Коли у вас є хоч краплина приязні до мене, ви пожалієте мене й підете в житті поруч зо мною...

— Куди?

— Усюди.

— Себто?

— Будьте моєю дружиною.

Вона не ворухнулась, ніби чекала на се, а тільки нижче схилила голову й думала. Трохи згодом вона підняла її й пильно, з цікавістю поглянула на нього, бажаючи зазирнути в саму душу. Потім з притиском промовила:

— А потім?

— По... тім? — хутко перепитав він здивовано, але, промовляючи першу половину *по*, зрозумів усе, і *тім* вийшло жалісне, мізерне, як вмираюча хвиля або стогін перерваної струни. Знов чорна неблаганна безодня розкрила йому свою пащу, та так і зосталась, і в'їдливий жах, болючий, як невідомість, розпачливий, як неминучість, підкрився й стис серце. Він, сильний, кремезний, не міг вимовити ані слова, а якось остовпів і сидів тихий, покірний і смішний, такий смішний...

Але се була мить...

Іскорка звіра вже розжеврювалась десь глибоко, пекла, пекла. Ось-ось вона спалахне диким полум'ям... В єдину мить перевернувся його, здавалося, міцний, несхибний світогляд; в очах, в свідомості лягли на все темні, потьмарені фарби, стерлись яскраві контури — і лиш там, глибоко, щодалі лютіш розгорювався звірчий огонь, з силою гнав кров до висків і силував широко роздувати ніздрі. Роздратований, пожадливий, він тільки тепер, коли почув цілою своєю істотою, що вони — його потайна хіть, не-свідома мрія — випорснули без задоволення, тільки тепер мимоволі збагнув він, що вся його недавня, лагідна, чиста, як белькотання дитини, врочиста, як весняне небо, радість у відносинах до неї була тільки захованим несвідомо, звичайним, нервовим запалом самця, підогрітим чарівною мрією про щастя душ...

Вона прислухалась до його важкого подиху, нахилилася трохи й побачила, як виразно вималювалось тавро звіра йому на обличчя, побачила, як тремтять йому ніздрі і все тіло від дикого бажання, глузливо посміхнулась, потім, не хапаючись, сперлась на руку й підвелась.

Зубенко сидів непорушно... не насміливсь...

Вона пішла від нього мовчки, не поспішаючись, з високо піднесеною головою, смілива, гордовита, немилосердна, й він почув, що тихою ходою зникла з нею в темряві, зникла навіки, й мрія, лишивши його порожнім, нікчемним, самотнім. І тим, що всередині палахкотіло вже полум'я нестримної жаги, самотність була ще більш нестерпучою. Він упав лицем у траву й заричав риканням незадоволе-

ного звіра. Якусь мить виникло в нього бажання наздогнати її, щоб заволодіти нею, але хутко потонуло в тім морі зневаги її, що й досі хвилювало перед очима... Він лежав...

А на зміну вечерові непомітно, крадькома спускалась чорна, ласкава, як мати, нічка, помалу вбирала в себе всі запізнілі згуки дня й тушила їх у собі, щоб ніщо не порушало її величного спокою. На стемна-синім небі ясніші замиготіли зорі, потемнішав захід, тільки байдужно миготіли ліхтарі там, у лощині, на шахтах. Зубенко підвівся. Свідомість непоправного минулого важким тягарем гнітила мізок, хотілося скрикнути так, щоб розступилася, щезла ся п'ятьма й знову виплило поверх зникле недавнє... Йти?.. Куди?.. Додому? До непривітних, зненависних, байдужих до всього кімнат і сидіти на самоті з страшною самотністю?.. А потім?.. Ах, потім!.. Прокляте, зловісне п о т і м... Краще б щезнути, розтанути й злитись з ніччю, скинувши з себе болючу свідомість того непоправного.

Непритомно переступаючи ногами, Зубенко пішов житами, навпростець. Незадоволено шелестіли під ногами сполохані стеблини ще безколосого жита, нарікаючи на те, що якась невідома проява серед ночі топче їх і тривожить спокійний сон; сумно ридали цикади за безповоротним минулим, перед знаним прийдешнім; глузливо миготіли попереду, на шахтах, ліхтарі, й погрожуюче вискалились зуби кокусових печей... Зубенко вийшов на обміжок і озирнувся навкруги. Ніде нікого. Він хутко пішов додому. Бурхливе почуття образи, незадоволення, розпачу й цілої гами різnorodних почувань перемінилося на тупий біль, важкий, мовчазливий, що крутив десь глибоко в серці, та так боляче, що виникало гостре бажання якнайшвидше спекатись його, однаково, яким способом, бодай ціною життя. Життя?! Божевільний посміх скривив йому уста, й він прискорив ходу, майже побіг, перебіг м'який шлях, заулочок і вийшов на широку, скупо освітлену електричністю вулицю. Густий, п'янкуватий пах білих навіть в темряві акацій оповив його. Закрутилось злегка в голові. Зубенко пішов тихше. На вулиці вже не чути було нікого. Світилися вікна у всіх будинках і, разом з електричним ліхтарем край вулиці, псували чудову, суцільну, закінчену, промірковану навіть у дрібницях, красу ночі.

Зубенко зненависно дивився на освітлені вікна й гостріш почував свою самотність. Он з краю дім, де жила вона. Він теж світиться. Запевне вона вже повернулася, сидить

між своїми, гарна, весела, недосяжна, як щастя... А може, у неї хто з «товаришів». Відомо, що вона приятелює з ними,— він не раз бачив у неї сих розумних, нахабних і недбало зодягнених суб'єктів, ненавидів їх від щирого серця і задрив їм: вони мали, самі того не помічаючи, те, чого йому бракувало,— вони мали п о т і м!.. Зубенко порівнявся з своєю хвірткою, простяг руку, щоб одщипнути клямку, але від саду, від дому ткнуло на нього такою безпорадною пусткою, що рука несамохіть спустилась. А з її присадку почувся дрібний, гармонійний сміх і відбився у всій істоті його тремтінням недосяжного раювання. Він пішов далі й напружено дослухався. Справді, в присадку гомоніли. Зубенко перейшов вулицю й нешвидко пішов попід частоколом. Він знав, що гомонять на ганку, і, зрівнявшись з ним, мимоволі став, дослухаючись.

— Гаразд, буду. Так у вас все вже злагоджено до демонстрації?

— Все, все, приходьте... А ви де ж се барилися? Все із своїм штейгером? — питав густий бадьорий голос.

— Ха-ха-ха! — сипала вона.— Ну да, а хіба що?

— Та нічого... І охота вам...

— А ви знаєте, товаришу, що я трохи не зробилася зараз штейгерихою?

— Ой-ой, жартуєте?

— Слово честі! Зубенко сватав.

— Справді? Хм... не дурень, присягаюсь аллахом.

— А ви навісний!

— Ха-ха-ха!.. Глядіть, ви доходитесь.

— Та хіба я що?.. Він скаржився на свою долю, на самотність, на брак змісту в житті...

— Буржуйська пісня!.. Який же чорт йому винен, що сидить, як бабак? Адже ж ми звертались до нього...

— Стривайте. Говорив, що не всі здатні жити так, як ви, товариші...

— Дурень...

— І що його гнітить сіре, безпросвітне життя, і що я внесла б промінь світла в те життя й прикрасила б його...

— Ба, чого гирява забажала — кісника! Ну, а ви?

— Я тільки спитала: «А потім?»

— Ха-ха-ха! Так... А він?

— Сів у калошу. Я й пішла.

— Здорово, хвалю. Ба, буржуйська пика, «прикрасити», хе!..

Зубенко одійшов і тихо попхався додому, без думки, без почуття. Він не почував більш свідомості, рухалося в темряві тільки важке, порожнє, непотрібне тіло.

— Чого се ви блукаєте тут як неприкаяний? — почувсь тихий, лукавий голос.

Він затремтів і став. Схилившись на хвірточку, стояла в своїм присадку Ганна Петровна.

— Чом же се краля ваша од вас утікла? — сміялась вона.

Зубенко прожогом кинувся від неї, перебіг шлях і вже не пам'ятав, як відімкнув двері на ганку, як увійшов у кімнату. На нього тхнуло важким хатнім духом від довго зачинених вікон і дверей, і з темних кутків зиркнула страшна, невблаганна самотність... І більш нічого ні зараз, ні... потім, ні потім, ні потім... Се слово давило, гнітило його, краяло серце, шаленим жахом проймає душу, але він, сам не знав навіщо, без краю промовляв його, до розпачу, до божевілля, сидів і промовляв... Рука простяглася до столу, де ледве помітно виблискував у темряві револьвер... Сухий гучний тріск не знайшов виходу й розітнувся жахливою луною по кімнатах, блиснувши білим вогником на чорнім тлі. Пітьма здригнула і згусла...

За стіною, у сусідів, заворушилось.

Ранком поліцейському надзирателеві ніколи було і вгору глянути. Він вже кілька разів навідувався до помешкання штейгера Зубенка, щоб списати протокола, але йому доносили, що на майдані збираються шахтарі й лагодяться пройтись демонстративно вулицею. Надзиратель бігав туди, метушився, прохав, докоряв, лаяв, нахвалявся, але нічого не вдіяв і вернувся знов до трупа, сів за стіл і почав писати. Біля нього стояло двоє городових, декілька цікавих служащих; приходила Ганна Петровна й інші жінки й обережно шептались. А Зубенко, чужий, холодний, сидів на стільці, закинувши далеко назад голову й простягнувши глибоко під стіл ноги. На вустах запеклась йому кров, на виску чорніла рана. Було тихо, нудно, моторошно...

Раптом надзиратель підняв голову. Дехто підійшов до вікон і вийшов на ганок. У відчинені двері несподівано ринув з вулиці дужий, бадьорий, піднесений спів шахтарів, повний бажання, віри, змісту, певності в своїй перемозі... О, вони знали, що буде потім...

ВОНИ ПЕРЕМОГЛИ

I

Простору, нечепурну, з обідраними стінами «казарму» було повно накурено тютюном; повітря, нагріте за день теплим промінням весняного сонця, напахалося густим смердючим духом розкиданих скрізь по підлозі вогких онуч, гострим, шипучим пахом спітнілих брудних шахтарських тіл; до цього підмішувався зовсім чужий прикрий пах йодоформу від хворого шахтаря, що лежав на лаві з підв'язаною рукою. По столу, по стінах, по підлозі хутко сновигали прусаки, користуючись тим, що нарешті великі страшні люди повкладалися спати, а несміливий присмерк на все в халупі накинув свій темно-сірий серпанок; треба було метушитись, бо після вечері скрізь — на столі й біля столу — розкидано чимало крихот та недогризків, і їх вранці геть-чисто підмете куховарка Оксана; то байдуже, що дехто ще не спить, все одно не підведеться з ліжка, бо всі звикли не зважати на дрібного жвавого комаха.

А шахтарі справді ще не спали. В сій казармі мешкала найбільша артіль, і хоч зараз людей на лавах було обмаль, але то через те, що більшість з них повиходила ночувати — хто на горище, хто в степ, хто під казарму, бо треба було мати силу відваги й здоров'я, треба було мати нелюдські легені, щоб весняної чудової ночі вложати в сім хліві.

Губі Петрові не спалося. Вже кілька разів він перевертав своє довге кремезне тіло з одного боку на другий, та чи духота, чи гомін і регіт товаришів, чи невpokійні думки не давали склепитися очам. Та й не одному Петрові тікав сон від очей. Худорлявий патлатий Корецький — «піп», як його звичайно дражнили, — закинувши руду кудлату голову аж за засмальцьовану подушку, тонісеньким тенором викликав шалений регіт товаришів. Мабуть, тютюновий дим, що повільними хвилями гойдався у важкім повітрі, нагадав йому церковну службу, і він із захопленням вичитував «панахиду» по завчасно «скончавшейся» рабі божій Конституції. Се була найулюбленіша його забавка, й вигадливості його в сім напрямі кінця-краю не було. А на службах церковних він знався гаразд.

Люди балакали, що Корецький років із шість тому був найкращим співцем-тенором найбільшого хору в губерні-

ським місті, але за пияцтво його прогнано, й він тинявся по численних провінціальних хорах, аж поки не допився до шахтаря. Дехто присягався, що він був колись справжнім попом, а розстрижено його за те, що напідпитку дав дулю самому архієреєві, як той нахвалявся спровадити його на покуту в монастир. Але до ладу ніхто не знав, хто він і звідкіля, бо сам Корецький не любив оповідати про себе і дуже гнівався, коли хто, надто цікавий, допитувався про його минуле життя. Певним було тільки те, що він докладно тямив церковних служб і кохався в церковних співах, хоча ніколи не співав своїх пісень поважно, а завжди жартома.

— Во блаженнім успенії ві-і-ічний покій подаждь, Господи, усопшій рабі твоїй — Конституції — і сотвори їй ві-і-іч-ну-ю па-а-м'ять, — надтріснутим, але мелодійним голосом виводив Корецький, злегка хлипаючи з жалем для цілковитої ілюзії, а з другого боку розтиналася по хаті рідка хриплива октава забойщика Шипила.

— Ві-і... — починав він, гучно кашлянувши й сплюнувши з лави на підлогу.

— ...ічная па-а-м'я-а-ть, — срібним голосником тремтів тенор Корецького, мов невідомо звідки раптом виринула давня забута мрія, і два голоси, як два рідних брати, міцно обнявшись, сповняли огидливу чорну халупу чимсь невимовно гарним, ясним, від чого, незважаючи на легкодумний, блюзнірський, часом сороміцький характер співу, довго бренів у душі сумний, але приємний, ніжний біль.

«Панахида» кінчалася, і веселий регіт, жарти сипались з усіх кутків.

— Здорово, Шипило!..

— Тепер — амінь! Не встане куца проява!..

— Хіба ми поможемо підвестись, а самій — годі.

— Ану, Корецький, валяй многоліття!

— Ні, панове, се вже спеціальність вельмишановного дяка Шипила.

— Якби не сморід, та не калюка з прусаками, то, їй же Богу, подумав би, що в церкві.

— М-гу... йому ще й не подобаються наші горниці.

— Ха-ха-ха! Чим не панський дім?

— Сей дом оте-ець со-озда, сей дом си-ин у-утверді, сей до-ом... — провадив вже нової Шипило.

Вони обоє були справжніми улюбленцями сієї трудящої, безжурної купки, зовсім випадково зібраних звідусіль людей. Більшість із сих сердег була звичайними хлі-

боробами, що позаходили сюди на заробітки: з першим промінням літнього сонечка, з першим зеленим колосом вони знову потягнуть на рідні ниви, в рідні села. Хіба третина з усієї людності на різних шахтах склалася з постійних фахових шахтарів, та й ті не мали великої давності діда-прадіда: навіть рідко в кого й батько шахтарював. Се була здебільшого селянська голота, котру життя переконало, що все одно, мовляв, здихати з голоду, чи то в рідній мачусі-країні, чи тут, на чужій стороні. А до того ще, хто попожив отут з десяток довгих, як вічність, років, в тяжкій нужденній праці, та пополив не одну печеру в землі своїм кривавим потом, то й чужина здавалася йому за рідний край, і жалко було розлучатися з нею: чоловік не вовк — до всього звикне. Багато було й таких, серця котрих слова «рідна країна» ані трішечки не ворушили, і уявляли вони собі сю річ цілком зайвою й пожиточною, хіба тільки як місце, звідкіля їм вряди-годи хтось висилає пашпорти. Се був найбільш неспокійний елемент, непевний для поліції й грізний для хазяїнів.

До останньої категорії належали й наші співці — Корецький з Шипилом. Що балакали люди про Корецького, ми вже говорили. Що ж до Шипила, то сей і сам завжди залюбки, навіть з погордою, оповідав про своє походження й минувшину. Оскільки правди було в його автооповіданнях, сього й він, запевне, гаразд не тямив; видно було, що багатьом казкам своїм сам автор йняв віру. А розказував він, що батько його був статський совітник і кавалер, мав якусь значну посаду по казенному конозаводству, а сам він був старшим бухгалтером на одній з південних цукроварень. Далі біографічні відомості були досить непевні: хтось, чи то касир, чи, може, хто інший, розтратив заводських грошей сорок тисяч та в сю прикру історію нібито вплутав і бухгалтера; обох посаджено в тюрму, касира суджено; Шипило втік із тюрми й тинявся по всіх усяодах: був на золотих копальнях у Сибіру, і на Уральських заводах, і крючником на Волзі; але там хтось упізнав його, й він знову трохи не попав у «тюрягу», та загодя п'ятками накивав аж на Донецькі шахти. Що в сих пригодах було правда, що бредня, — годі було дошукуватися. Певним було тільки те, що ся химерна людина була не простого походження, бо й тіло, й мова, й звички свідчили про те. Певним було й те, що Шипило був дотепним забойщиком, хоч і митецьким п'янюгою, добрим співаком і штукарем.

Отсе тільки що артіль повернулася з шахти, повечеряла й хутчій посклала свої натруджені члени на лави. Але у висках досі стукало, тіло нило, і сон тікав від запалених очей.

— Благотворителям і создателям дому сего,— несамовито напружившись, вигукував уже Шипило грубим, як з барила, голосом, і шибки жалібно бряжчали у вікнах, а за дверима хтось обурено кашляв і плював спересердя,— і схорони їх...

— Ха-ха-ха! — розтиналося по хаті.

— ...на мно-о-гія лі-і-та!.. Фу, насилу дотяг!.. Чом же ти мовчиш, попе? Сип «многая»...

— А погібелі на вас немає, іроди! — раптом почулося від порога.— Чи ви мовчатимете хоч уночі, щоб вам заціпило! Люди сплять, а вони ревуть, як бугаї, щоб ви каменем заснули, анцихристи.

— Ого, як з мішка засипала!

— Ха-ха-ха! По шістдесят верстов у годину смалить.

— Оксано, чи ти не тую?

— То за тобою, попе, страждає, а ти тут акафіста ви-співуєш...

— Не журись, Оксано, зараз прийде.

— Щоб ви без вісти зайшли, осоружні! — плюнула Оксана й люто грюкнула дверима, а навздогінці їй вибухнув веселий нестримний регіт.

II

Петро лежав мовчки горілиць і байдужно слухав усі вигадки Корецького й Шипила, але, коли розігнувся сердитий Оксанин голос, він почув, як кров ударила йому в голову й запалало обличчя. Мимоволі підвівся він на лікоть і слухав. І прикро йому було, що вона так погано лається, а ще гірш вражали його сороміцькі уваги товаришів. Коли ж нагадали про Корецького, то щось вороже заворушилось всередині до нього, хоч раніш Петро сього не помічав у собі ніколи. Він знав і раніш, що Корецький ходить ночувати до Оксани, як усі поснуть, але ставився до сього цілком байдужно. Коли зараз він спіймав себе на задрощах, то страшенно здивувався, плюнув од несподіванки й перевернувся набік, силкуючись заснути. Та невтаваючий гомін, страшенна духота, сморід не дава-

ли йому навіть задрімати. Петро підвівся, взяв подушку й потяг з хати в степ.

— Се ти, Петре? — почув він, проходячи повз Оксанину хижку в сінях. Кров ударила йому в голову, у висках застукало, в роті висохло. Він зупинився на мить.

— Я... — ледве відповів він пошепки і затаїв дух.

— Куди ти? На траву?

Він стояв як стовп і не міг поворухнутись. Було темно, але в його уяві стояла Оксана, пишна, хороша, як у казці, стояла й дивилася таким поглядом, яким останніми днями позирала частенько на нього. «Зайти?» — мигнуло йому в голові, але страх, що він помиляється, що й тепер вона прожене його, а товариші сміятимуться з нього, втримав його. Він нічого не відповів і вийшов, похнюпившись.

Вже зайнялися зорі. Нічна прохолода приємно обхопила Петра. Він прислухався. Далеко, десь у другім кінці шахтарської «колонії» одноманітно рипіла дешева гармошка, а хрипкий голос на одній ноті недбало, ніби страшенно втомившись, підспівував їй. З недалекої шахти доносилось шипіння пари й гуркіт грохотів, що сортували вугіль. Не мигаючи, світили огники електричних ліхтариків. Степ слався зараз за дворичем, треба було тільки перестрибнути межовий копець. Скрізь по траві розкидано було темні й білі постаті шахтарів, що не витримали хатнього духу й вийшли спати на вільне повітря. Подекуди гомоніли. Петро обминув валку товаришів і ліг осторонь.

Довго ще він перевертався з одного боку на другий. Після отруєного кептягою повітря шахти, після дванадцятигодинного пробування в ній голова палала, очі ніби хто піском позапорошував; стомлене тіло потребувало відпочинку, але сон не йшов на очі. Петро повернувся горілиць і, підоклавши руки вголови, дивився у зчорна-синє небо з безліччю зір, на велетенський Чумацький Шлях, що з півдня на північ простягся через усе небо. Ліворуч крадькома насовувались темні важкі хмари, але величезний завод, червоним світлом шугаючи до половини неба, зраджував їх; здалека досягали пронизливі гудки паровозів на станції, а позаду жагуче зітхав степ в ніжних обіймах чорної зоряної красуні ночі.

І пригадалося Петрові рідне село на Україні над прозорою річкою; убоге, але таке любе, хороше село серед рясних садків, оточене зеленими левадами. Глуха ворожнеча заворушилася йому всередині до сих чужих обшарпаних

халупок та шахт, що завчасу заїдали молоде, повне сил, життя, котре віддавалось на поталу за черствий, облитий кривавим потом, кусень хліба. Спустившись сажнів на сто під землю, Петро ставав або до забою, або до пічки й завзято довбав гострим кайлом твердий блискучий крихкий вугіль, надовбував за упряжку, себто за дванадцять годин, вагончиків три-чотири і знесилений, хворий підіймався на-горá, щоб, наївшись гаразд, відпочити останні дев'ять-десять годин, а потім знову лізти в шахту. Хто не бував ніколи у вугільних шахтах і на власні очі не бачив шахтарської праці, той не зможе навіть приблизно уявити собі те пекло, і треба ще дивуватись, що дехто з сих замучених, замордованих людей надає життю своєму якоїсь вартості: більшість з них ставиться цілком байдужно до факту свого животіння. Чи дивно ж, що коли у шахтаря вибереться вільний день, свято, то він напивається п'яний як ніч і часто-густо збиває страшенну бучу? Чи дивно ж, що всі вважають шахтарів за якихось розбійників, зайдиголов, одчаюг, коли їхнє життя для них самих не варт доброго слова.

Петро не пиячив ніколи. Він належав до тієї категорії робітників, що або вже проспалися навіки, або й зовсім не пиячили. Се був новий тип шахтаря, що з'явився на світ Божий нещодавно, на нашій пам'яті. І таких було вже досить багатенько. Незважаючи на їхнє тихе поведіння, дехто почував немалу-таки тривогу й небезпеку, помічаючи, як хутко збільшуються й міцнішають гуртки сих непевних. Хазяїни й начальство взивали їх прохвостами, інтелігенція — свідомими робітниками, шахтарі — демократами, а самі вони звали один одного товаришами, чого не робили інші робітники, хоча се була річ цілком легальна. По сій причині того, хто вживав у взаємних відносинах «ви» й «товариш», вважали вже за людину небезпечну, й сі, небезпечні, мусили таїтись із своїми думками, розмовами, замірами не тільки від «крюків», але й від свого брата шахтаря. Вони були найкращими робітниками, але, не дивлячись на те, хазяїни залюбки увільняли таких, бо се був елемент небажаний, страйкарі. Коли ж на кожній шахті й можна було здибатись із сим небезпечним елементом, то хіба через те, що останніми часами вигонити їх зробилося трохи боязно: їх стало занадто вже багато, і щодня їхній вплив на інших робітників збільшувався. Стиснувши гнів, з ними починали рахуватись, яко з певною силою.

Крізь дрімки почулося Петрові, що хтось пильно дивиться йому в обличчя. Він розплющив очі й раптом схопився, побачивши біля себе нахилену жіночу постать.

— Хто тут? — ледве вимовив придушеним тремтячим голосом.

— Я.

— Оксана?

— Еге ж.

— Чого тобі?

— Нічого.

Петро розсердився на свій переполох, на неї, що невість чого перебила йому сон.

— Як то — нічого?

— А так — нічого. Хіба коло тебе й посидіти не можна? Адже ж земля не твоя, а панська, ха-ха-ха!..— лукаво, але невимовно гарно засміялась Оксана, і в пітьмі блиснули чудові білі зуби.

— А геть к чортам! Виспиться за день та й швендяє скрізь і людям не дасть відпочити,— гримав Петро, знов укладаючись спати.

— Та й сердитий же ти який... ха-ха-ха! Хіба я тобі заважаю спати? Ну, спи собі, а я сидітиму й дивитимусь на тебе... ха-ха-ха!..

— Хм... та що я тобі — звір який, чи що, що ти дивитимешся на мене? Геть, кажу!..

Голос його тремтів, і він почував, що йому не хочеться, щоб вона йшла.

— Ха-ха-ха,— сміялась вона.— Ні, не звір... А може, й звір, тільки вродливий, гарний, хороший звір, такий, що дивилася б і не надивилася ніколи... Не підуй!

— Слухай, Оксано! їй же Богу, по потилиці займу,— суворо, але вже не з таким серцем, промовив Петро. Йому й досадно було, що перебито так тяжко намучений сон, і приємно, що про нього так говорить гордовита Оксана.

— Ха-ха-ха... не даси, голубе, не даси.

— А то подивлюся, мабуть?

— Так, не даси — й край. Мені, голубе, ніхто ще по потилиці не давав, відколи я стала дівкою, бо... нехай тільки хто спробує.

В темряві іскрами блиснули великі, чорні очі.

— Ого, яка ти страшна, подумаєш!

— Уб'ю! — прошепотіла вона, нахилившись над ним.

— Не подужаєш.
— Отрую!..
— А геть, хай ти скажишся, сатанюко! Йди до свого попа.

— Ха-ха-ха... заздриш?
— Хто? Я?.. Вигадай ще що.
— Не треба, голубчику: хай прийде, я прожену його, набрид уже.

Вона ще нижче нахилилась над ним і тихим пристрасним шепотом туманила голову. Йому здавалося, що він бачить її лице в небі і що очі її — то дві зірки так бажано дивляться й мигають йому, а голос — то шепіт таємної весняної ночі та чудового вільного степу, повного невимовної влади, непоборної сили. Сей шепіт вабив, закликав до себе, і годі було змагатись з такою принадою. Хотілося залишити все, кинутись і потонути в невідомім, солодкім... А ніч... Ні, то не ніч, то вона, чарівниця Оксана, то її голос, мов прекрасна музика вві сні, так ніжно, загадково брнів над ним.

— Тепер я тебе кохаю, дуже, дуже, як ніколи не кохала. Я тебе кохаю, бо в тебе такі чудові, променисті очі, чорні-чорні брови, кучерявий чуб... Ти такий хороший, як ніхто з наших, у тебе такий стрункий та гнучкий стан... Щаслива буде та, котру ти покохаєш... І я буду щаслива... ха-ха-ха!.. Бо ти ж мене вже трі-ішечки любиш..

— Слухай, Оксано,— промовив Петро, підвівши голову,— чи ти не сказилася? Серед гупої ночі сновигаєш отут. Товариші бозна-що подумують.

— Сплять твої товариші.

— Все одно, тікай.

— Не піду, хоч убий, не піду. Я знаю, ти розумний, ти демократ, ти читаєш книжки і водишся з такими ж розумними, як сам. А я дурна і нічого не знаю... Я вмю тільки кохати... Ось тепер тебе покохала хіба ж так... Любий, хороший... Чого ти гніваєшся? Хіба я винна, що ти такий вродливий? Хіба я винна, що так палко кохаю?.. Не гнівайся, любий, гарний...

Вона злягла на лікоть і напружено дивилася йому в вічі. Було темно, але Петро виразно бачив, як горіли їй очі й високо підіймались під сорочкою груди, як вона вся здригалася, ніби від холоду; він почував, що єдине його слово, і ся чудна вродлива шахтарка віддасть йому все, без жалю, не вагаючись. Він не міг одірвати свого погляду від її чудових диких очей; кров застукала йому в висках, в горлі

висохло, і він мовчав. А вона, невимовно хороша, що далі, все ближче тулилась до нього, перегинаючись своїм розкішним станом, і ніжно, влесливо шепотіла палкі хвилюючі речі.

— Я знаю, що ти не такий черствий, якого вдаєш із себе. Ти тільки соромишся самому собі признатись, що тобі дуже хочеться покохати мене... Чи, може, я погана?.. Скажи... Скажи ж, чому мовчиш?.. О, ні, голубе, я не погана, ти думаєш, я не знаю? Ого... Я хороша. Не один з шахтарів батька вб'є, аби бровами моргнула. Я бачила, як і твої глибокі очі, байдужні очі, не раз так хтиво дивились на мене... Але ти демократ і боїшся... Ха-ха-ха... Скажи, не-вже демократи ніколи не кохають? Га? Та ще такі хороші, як ти?.. Чого ж ти мовчиш, любий?.. Чого мовчиш?..

Її руки гадюкою оповили його круг стану, й гарячі, як жар, пишні уста вп'ялися йому в сухі губи. Він почував тепер, що йому не під силу одірватись од неї, що над ним усім, над його серцем, над розумом в сю мить — її влада. Він забув усе на світі...

За кілька хвилин вона сиділа вже коло нього й мовчала, тільки сміялася м'яким дрібним сміхом, а він лежав горілиць, закинувши руки за голову, з заплющеними очима, і важко дихав. Він нічого не думав; в голові йому крутилося, й солодка знемога розливалася по всім тілі. Зітхала нічка; глузливо, як посміх Оксанин, мигтіли зорі; сопли поблизу шахтарі. Хмари посунулися геть на південь, а навздогін їм шаленим вогнем нечутно реготав завод.

— Дрімаєш?.. Ха-ха-ха... Ну, спи, мій любий, соромливий демократе, ха-ха-ха!..

Петро мовчав. Оксана встала й пішла, злегка похитуючись, мов п'яна. По видові її так і не розгладжувалась щаслива усмішка раювання й перемоги, і здавалося, що вся істота її тремтить від внутрішньої найвищої радості. Вона незчулась, як перейшла порослий полином та лободую копець і опинилася перед розчиненими в сіни дверима.

Раптом вона одсахнулась, побачивши в темряві погрожуючу постать Корецького.

— Де ти була? — прошепотів зловісно він.

Оксана нічого не відмовила, тільки щасливо засміялася.

— Де ти була, я тебе питаю, повіє?

— А тобі яке діло, рудий собако? — зневажливо підняла голову Оксана.

— Уб'ю, наволоч!..

— Ха!.. Ото страшний!..

Він замахнувся кулаком. Чорним блиском, як вугіль на сонці, засвітились її великі хижі очі: вона раптом зігнулась, як кішка, й довге тіло Корецького простяглося по землі. Грюкнули двері в Оксанину хижку, клацнула заціпка, і в ту ж мить страшенна торохкотня в двері розітнулася й збудила дрімаючу ніч. Дехто з шахтарів підвів голову, прислухався і, промовивши: «Який воно чорт товчеться, як навіжений?», знов захріп.

Нарешті все ущухло.

IV

Прокинувся Петро перед самим гудком. Трохи не всі товариші його вже повставали й умивались на дворі. Сонечко зійшло, й крізь ранкову прохолоду почувалося його приємне тепло. Високо-високо над головою бренив жайворонок; здалека чувся довгий пронизливий свищик паровоза; сивий туман висів над далеким ставком; чорний дим від шахтового димаря нерухомою стягою висів у повітрі. Пахло зеленою травою й сірчаним димом від глею, що курився біля шахти.

Петро схопився. Голова йому тріщала; боліло все тіло. Похмурий, з позеленілим обличчям, взяв він на оберемок подушку й одержу і потяг до казарми. Шахтарі лагодилися до сніданку; дехто молився Богу. Корецький сидів похмурий як ніч і люто позирав з-під рудих брів на Оксану, котра подавала страву. Коли Петро вмився й сів до столу, веселий регіт і жарти сипалися звідусіль.

— Чого се ти, попе, вночі собак дражнив грюканням?

— Торохкотів, як нечистий по коробці.

Корецький мовчав. Він бачив, як ласкаво й закохано дивилася Оксана на Петра, й зрозумів усе. Злість душила його, але, глянувши на нового Оксаниного коханця, він трохи не зареготався; той сидів, як з хреста знятий, і недбало ворушив щелепами. Видно було, що їжа не йшла йому в пельку.

«Мокра курка», — задоволено подумав Корецький, і серце йому потроху заспокоювалось: він певний був, що таких супротивників не страшно.

— Ти нездужаєш? — спитав він Петра, щоб звернути Оксанину увагу на розкислий вигляд нового героя і хоч трохи помститись. Але спостеріг, як тривожно блиснули її очі, спинившись на Петрові. Той мовчав.

— Чи не з переполоху? Ти, мабуть, налякав його, попе, вночі? — засміявся Шипило.

— Дяче, дяче, не дуже варняче.

— Піп гніватиметься.

— Та він і без ваших балачок сердитий.

— Ну й лукава ж вража Оксана.

— Оксано, чом ти не пускала його?

— Хай він тобі повіситься,— огризнулась Оксана і з ненавистю подивилася на Корецького.

— Хо-хо-хо!.. Пиши, попе, пропало!

— Чи не в дяка часом втаскалася?

— Ні, за попом, мабуть, чортового батька поспішишся,— зареготав Шипило і встав з-за столу. За ним почали виходити й інші.

З шахти вже чувся довгий-довгий в'їдливий гудок. Забравши своє звичайне шахтарське начиння — лампочки, кайла, обушки, робітники один по одному почали виходити.

Петро виходив останнім.

— Ти нездужаєш? Може, на сьогодні не пішов би в шахту? — змітаючи крихти з столу на поміст, спитала його Оксана й облила ніжним, ласкавим поглядом.

— Так отсе заради тебе і втеряю упряжку,— насупившись, муркнув Петро й вийшов.

— Ха-ха-ха! Боїшся, дурненький,— почув він навздогін знайомий сміх.

Петро почував себе надто кепсько, але не зостався в казармі, аби не бачити Оксани. Він не міг забути минулої ночі. Глухе, невиразне вороже почуття до неї ворушилось йому всередині; він ненавидів її за те, що вона наздобула якоїсь химерної, чужої досі йому, влади над ним, над його серцем, що вона якимсь вихорем втислась йому в життя, щось дороге, гарне поламала, понівечила й зіпсувала його рівновагу. Він почував, що се не жарт, а якась темна сила, котрої важко позбутись, раз піддавшись їй. Се почуття якось прикро в'їдалось йому в мізок і туманило розум. Він відчував тепер настирливе бажання разом скинути з себе сей тягар, чудний, невимовний, незрозумілий йому: здавалося, як зробиш се, то відразу стане й весело, й здорово.

По дорозі до нього підійшов Корецький.

— Вона до тебе приходила? — не дивлячись на Петра, тихо спитав він.

— Хто? Оксана?

- Ну да.
- А йди ти під три чорти з нею разом! — розсердився Петро.
- Се не відповідь, — блиснув очима Корецький. — Ти кажи мені: була вона в тебе?
- Ну, була... То що?
- Ти кликав її чи вона сама прийшла?
- Сама.
- Ну?
- Що — ну?
- Та що ти дурня вдаєш? Хе... він не розуміє...
- Знаєш що, товаришу, відчепись ти від мене вкупі з нею. Коли хочеш, щоб не ходила, прив'яжи її.
- Та ти не сердься, Петре, — лагідніш трохи почав Корецький. — Ти ж знаєш, що вона моя, ну, й не лізь.
- Чудний ти, як я подивлюся. Що значить — моя. Вона ж людина...
- Вона не людина.
- А хто ж?
- Звірюка, котра може бути або твоєю, або моєю, або ще чиею.
- А на мою думку, ти здорово помиляєшся: коли б воно було не навпаки.
- Ну-у, дурниці!
- Та далєбі... У всякім разі, не нагадуй ти мені про неї: нічого спільного не хочу я мати з нею.
- Хіба?
- Та справді.
- Ну, спасибі... А я думав... Тепер бачу, що й надалі ми будемо товаришами.

Корецький одійшов.

— Чудний, — посміхнувся Петро й здвигнув плечима.

Звідусіль з балаганів (так звали робітники свої нечепурні оселі) виходили шахтарі й простували до шахти: дехто мовчки, а дехто перекидаючись жартами, розмовляючи весело, ніби наближалася не каторжна праця, а веселий, гомінкий бенкет. Молоді коногони з мідяними каганчиками на картузах і саношники до самої шахти стрибали «в довгої лози» й сповняли ранкове повітря дзвінким реготом та гуканням, пересипаючи свої влучні уваги й жарти зовсім не до речі різними сороміцькими вигадками й лайкою. Старі не звертали на се жодної уваги, ніби так і годилося. Видко було, що ніхто навіть не помічає сього і що се — звичайний шахтарський жаргон.

Свідомих одразу можна було пізнати: вони не лаялись, трималися гурту й провадили якусь загальноцікаву розмову.

Назустріч юрбі із-за глею почала виходити так звана нічна зміна. Сірі од глею, з чорними обличчями од вугільного пороху, постаті рухалися поволі, мовчки, ніби слабкі на сплячку. Зморені очі не реагували навіть на сонце, а коли хто з свіжої юрби звертався до них з привітанням, то вони не відповідали. Тільки клопотливі артільщики, сі павуки-глітаї в мініатюрі, жваво звіряли рахунки загорьованого робітниками за ніч.

Одним скінчилася упряжка-ніч, другим починалася упряжка-день.

V

— Ти гніваєшся? — спитала Оксана, коли Петро виходив з подушкою в степ.

Кілька день вона мало й бачила його, заклопотаного якимись справами, бачила, що він уникає її, що йому не до неї.

— Чого ж мені гніватись? — відповів він, уникаючи її очей, що дивилися на нього з ворожою пристрасстю.

— Я прийду до тебе, хоч ти вбий мене, — прошепотіла вона, нахилившись до нього, і очі її блиснули в пітьмі сіней.

— Слухай, Оксано, відчепись ти від мене.

— Боїшся? — засміялася вона зневажливо.

— Кого?

— Демократів своїх, ха-ха-ха!

— А геть к чортам!

— А я, проте, прийду, й ти не проженеш мене.

— Знайди собі кого іншого, тобі ж все одно.

— Справді?

— Адже ж ти до мене скількох уже кохала.

— А тобі не все одно? Ха-ха-ха!..

Вона сміялася тихим, як дзюрчання струмочка, сміхом, а він махнув рукою й вийшов.

Смеркло. Петро виждав, лежачи, поки зовсім стемніло, потім піднявся й зник в темряві.

Оксана бачила, де він лягав. Діждавшись, поки всі поснули, обережно підкрадаючись, мов кішка, підійшла вона до його постелі, нахилилася й остовпіла. Вона такого не сподівалася. Страшений, палаючий гнів опанував її:

вона важко дихала, лиця їй палали. Оксана була певна, що він зробив се навмисне: якби вона не сказала йому, що прийде, то він, безперечно, спав би на місці. А то втік, щоб переждати, поки вона вернеться до себе в хату. Простоявши хвилину, вона сіла на траву. Думки, попереджаючи одну, чорні, як грайворонь, вихором закрутилися в голові. Такої образи вона ще не мала ні від кого. Щоб її, Оксани, ласкавий погляд котрої робив щасливим кожного, кому вона усміхалася ненароком, щоб її так зневажливо уникати? Ні, вона до сього не звикла!

Через копець перестрибнув хтось високий, худий і наблизвся до неї.

— Хе-хе-хе!.. Нема, говориш?

Вона мовчала, склавши руки на коліна й притиснувши їх підборіддям.

— Марно час тратиш: він не скоро повернеться.

— Одчепись, попе!..

— Хм... от дурна! Кажу ж, що він прийде хіба аж удо-світа. Не дїждеш... Ходімо краще зо мною.

Корецький наближався, присів і обняв її за стан. Оксана схопилася.

— Де він?

— А цікаво? Нехай же покортить трохи.

— Падло!

— Чого ж ти лютуєш?

— Де він, я тебе питаю?

— Не скажу.

— Скажи.

— Ходімо зо мною, тоді скажу.

Вона подумала хвилину.

— Брешеш?

— Їй же Богу, скажу.

— Ходімо.

— От бач, яка ти невдячна,— говорив він їй, сидячи біля дверей на ослоні й обхопивши її стан рукою.— Він не хоче знати тебе, проміняв на товаришів, а ти липнеш до нього. Мені також треба було бути на зібранню, але я не пішов, бо знав, що тебе бачитиму.

— Дак він у демократів?

— Еге ж.

— А я думала...

І вона засміялася своїм чудовим загадковим сміхом.

— Ну, якщо так, то ти мені більш не потрібен.

Вона схопилась, стрибнула в сіни й хутко замкнулась у своїй хижці.

— Виходить — край! — муркнув Корецький.— Ми, значить, в заштаті... Так-ак.. Ну, та чорт з тобою!..

Він зачинив двері в казарму й пішов на зібрання.

VI

Прошло кілька часу В трудящій п'яній житті «колонії шахтарів» і «колонії служащих» повіяло чимсь незвичайним, тривожним. Ходили чутки про страйки і вливали якийсь новий настрій в темну, задурену масу. Шахтарі вже не так байдужно ставали до роботи, в їхніх руках помітно було недбалість; у свято було менш п'яних. Вони частіш, ніж звичайно, збиралися купками, чи то на вулиці, чи то в шахті, і жваво, бадьоро розмовляли або змагались. «Демократи» якимсь раптом зажили собі великої пошани; кожного цікавило, про що вони говорять, що мають чинити завтра, позавтра і т. д. Цікавили всіх і їхні зібрання, але всякий тямив, що то річ недосяжна задля звичайного робітника; тим зібрання сі щодня набували собі все більший авторитет, хоч ніхто гаразд і не знав, про що там, властиво, говорено, які постанови ухвалено; ніхто не знав навіть, де ті зібрання відбуваються: балакали тільки, що кожного вечора демократи вишукують нові місця для ради. Поміж служащими також ходили різні чутки, одна чудніш за другу: говорили, буцім шахтарі збираються вчинити погром і перерізати всю контору, і дивно, що дехто йняв віри сій нісенітниці, збиралися навіть наради й обмірковувалися найкращі засоби самооборони. Про сі наради довідалися й шахтарі і страшенно реготалися, а свідомі обурювалися, бо се дуже скидалося на провокацію. «Чортові буржуї, заячі душі», — незадоволено бурчали вони. Поліція з ніг збилася, вивідувала — де, що і як, але або нічого певного не довідалася, або вдавала з себе, що нічого не знає, вважаючи небезпечним гостро йти супроти людей, котрим, мовляв, сам чорт не брат. «Уб'ють, сучі сини, з-за вугла, що ти з них візьмеш!» — говорили городовики й доносили по начальству, що поки що все благополучно.

Оксана за сі дні не мала нагоди сказати ані словечка Петрові. Вона бачила, що він уникає її, і страшенно лютувала, клянуци на чім світ отих харцизьяк, отих демокра-

тів, і не ховалася із своєю неприязню. Та ніхто не слухав її, бо їхній авторитет стояв уже надто високо, а харчевники її глузували з неї й дражнили матушкою-удовою.

— Кепська ж твоя, Оксано, справа: наплював на тебе піп.

— Ха-ха-ха! Куди там до Оксани — в демократи пошився.

— А нехай на вас доля наплює, прокляті! — огризалась вона й вишукувала тільки нагоди, щоб побалакати з Петром.

— Петре,— спіймала вона якось його одного в сінях.

— Ніколи, ніколи мені з тобою панькатись,— замахав він на неї руками, навіть не спинився, не глянув. А на порозі стояв навісний Корецький і нахабно реготався.

Оксана пополотніла від такої образи й одразу не змогла промовити ані слова, але хутко прийшла до пам'яті, облила веселого Корецького з голови до ніг поглядом ненависті й презирства й замкнулася в своїй хижці. Люта злість душила її, й думки, одна одної темніші, кублились, перевертали мізок. Вона не гнівалась на Петра, бо тямилась, що він «баба» і що, вчепись вона за нього раніш, перемога була б на її боці, а тепер пізно: демократи заволоділи його розумом, його серцем і душею. Бурхлива ревність уп'ялась їй в серце, затуманила голову, і вона ладна була порозривати їх на шмаття. Оксана лежала й важко дихала. О, вона не звикла зроду до зневаги, вона, коли кохала кого щиро й палко, то вимагала й собі того ж...

«Так ніт же, я їм покажу, що я сильніша за них! Я вирву в них Петра, й він буде мій або нічий!»

І вона щось вигадала.

VII

Було свято. Увечері почав накрапати тихенький дощик. Та на те ніхто не зважав, і поміж балаганами стояв го-мін, пісні, регіт, рипання гармошки. Попід хатами сиділи шахтарки-молодиці й лускали насіння. На вулиці зібрався чималий гурт робітників: вони уважно про щось розмовляли; круг них бавилася дівтора, дзвінким реготом сповняючи повітря.

Оксанина артіль вже повечеряла: деякі з шахтарів полягали спати, а інші порозходились. Оксана сиділа на

ослоні під своєю казармою й не хотіла йти до гурту молодичь. Видко було, що їй нудно і що вона когось жде.

Незабаром дощ побільшав, і всі з вулиці поховалися по халупках. Оксана не пішла в хату. Смеркло потроху. Вона сиділа, кутаючись у рядно, й пронизувала пільму своїми гострими очима.

Проминуло ще з півгодини. До Оксани наблизилась широка незграбна постать городовика. Вона схопилась.

— Се ти, Свилярьов?

— Я... Ходімо, наші вже ждуть.

— Ходімо.

— А то, може, сказала б де, то ми самі знайшли б... Справа, бач, дуже делікатна, не по женській часті.

— Ні, ні, я хочу сама подивитись, як їх спіймають, голубчиків. В печінках вони мені сидять. Тільки ж глядіть — не обдуріть: щоб Петра мені пустили.

— Хо-хо-хо! Ну, а то як же: сказано — значить, пустимо. Цілуйся з ним. Ваші всі там?

— Усі... й Шипило, й піп, і Петро.

— Так...

Вони пішли. Оксана йшла швидко, і городовик, брязкаючи шаблюкою, ледве поспівав за нею. Недалеко від шурфа їх оточило ще четверо городовиків і десять козаків з гвинтовками.

— Їх благородія немає? — спитав у них Свилярьов.

— Нема ще.

— Подождемо, значить, малость.

Оксані було трохи ніяково. Поліцаї тихо про щось шепотіли в темряві й сміялися, а їй здавалося, що то з неї. «Втікти? — думала вона. — Ні, все одно не пустять, та й справу треба довести до краю, а то знову не побачиш Петра ніколи біля себе».

— Всі? — спитав, виринувши з пільми, надзиратель.

— Так тошно, — белькнув Свилярьов.

— Тихше, тихше... І артільна куховарка тут?

— Тут.

— Ну, веди, — звернувся він до Оксани.

Оксана повела їх знов на «колонію». Вони йшли, тихо побрязкуючи шаблями й гупаючи важкими чобітьми по вогкій землі.

— Тихше, чорти! — прохрипів надзиратель.

Але було вже пізно. Нічну тишу прорізав пронизливий свист; в скількох місцях йому відгукнулись, потім все ущухло.

— А сто чортів на вашу дурну голову! Пропала справа! — лютував надзиратель. — Кажі швидше, де вони зібралися?

— В артілі Морошкина.

— Туди! — звелів він городовикам.

Оксана залилася сама. Вона постояла хвилину, прислухалась і пішла за поліцаями.

— Хто се? — почула вона збоку.

Йй заступив дорогу Корецький. Оксана стала. Корецький нахилився, зазирнув йй в обличчя йй пізнав її. Він зрозумів усе.

— Ах ти ж, падлюко! Так ти поліцію нацьковуєш на нас!

Він розмахнувся йй затопив йй кулаком в зуби. Оксана впала, не скрикнувши, а він зник у темряві.

Ранком другого дня шахтарі залилися без сніданку: вдосвіта за одежею йй роцотом прийшла Оксанина подруга і на всі запитання: «Де Оксана?» — вона відповідала:

— Не знаю, вона більш не вернеться до вас.

1910

ВЕСЕЛА ЛЮДИНА

Малюнок

Часи прийому в *N*-ській шахтарській лікарні надходили до краю. В дожидальні залилося скількох жінок з немовлятами на руках та якась бабуся з пісним обличчям і східними швидкими очима, зодягнена в чорне і досить чепурно. Вона щось жваво, але з побожним виглядом, оповідала молодицям, а ті з великим зацікавленням дивилися йй просто в вічі йй уважно слухали, пороззявлявши роти. За напіводчиненими дверима прийомної чулось одноманітне — ні тобі плач, ні тобі гудіння хворої дитини.

Лікаря ще не було, і хворих обдивлявся фельдшер, Іван Семенович Смалець, з ротних, людина підстаркувата, але веселої йй рухливої вдачі: чи то він уже такий зроду був безжурний, чи, може, то від того, що ніколи, як кажуть, не висихав, бо щодня, з самісенького ранку, від його тхнуло горілчанним духом. Другий фельдшер, молодий, Гаврило Каюченко, в сей час ходив по палатах, обдивляючись стаціонарних, доручивши всіх амбулатор-

них Іванові Семеновичу. Лікар завжди з'являвся під кінець прийому і то тільки заради того, аби покепкувати з підпилого Смальця й настроїтись перед обідом на веселий лад.

— Еге, душко, дванадцять разів до Києва й тричі до Єрусалима, — бубоніла побожна бабуся, і голос її одбивався гучною луною по великій порожній дожидальні. — Привів Господь милосердний. Теперечки, душко, я спокійна, спокійна за свою душеньку і не боюся вмерти, живу — дожидаюся, коли Господь покличе до себе. Живу та тільки Богу молюся, і нічого поганого ніколи й на думку не спадає, де б не була, що б не почула, — поганого душа не приймає, бо денно й нічно думкою бесідує з янголами. Стоїш святом у служби Божої, нікого не видиш біля себе, чуєш тільки святі глаголи та божественне пеніє, а як замовкне, то прислухаєшся й чуєш, як святі янголи Божії коло вуха тільки — пурх-пурх-пурх, як метелики коло квіточки...

З прийомної висунулася Смальцева червона пика з величезним розпухлим носом і настобурченими зжовташпакуватими вусами. Пика вишкірила гнілі чорні зуби й лукаво посміхнулася, сховавши зморшками невеличкі змутнілі очі.

— То, бабуню любя, чорти.

Бабусю ніби хто шилом штрикнув. Вона схопилася зовсім не по-старечому й плюнула розлютовано.

— Пху-пху!.. А стонадцять чортів тобі на язик, гидоле!..

Пика насупилась.

— Ну-ну, ти не той... Се тобі не балаган шахтарський, а присутствіє.

— Пху!.. Хай же тобі дідько з твоїми ліками, п'янице невірний.

Бабуся, не попрощавшись, хутко вийшла, а задоволений Смалець вернувся до прийомної кінчати прийом.

На ганку купчилося чоловіка з дванадцятіро робітників-шаhtarів, несміливо зазираючи іноді в дожидальню. Вони чекали, поки скінчиться прийом хворих і прийде лікар, щоб обдивитись і їх, чи годяться вони стати до роботи на шахті. В дожидальню ввійшов Каюченко і, побачивши їх крізь відчинені на ганок двері, закликав у кімнату. Човгаючи чобітьми по цементовій підлозі й гучно сякаючи носи, вони навшпинячки один за одним увійшли в дожидальню й посідали мовчки на гратчастих лавах біля крашених сірою фарбою стін.

Каюченко ввійшов у прийомну.

— Нема ще пана? — звернувся він до Івана Семеновича.— Се вже чорт батька зна що! — обурено низав він плечима й сів на цератову канапу коло столу.

Іван Семенович хахикнув.

— А ви не той... не гарячіться, бо се шкодить і відбивається на вашому красному личку. Панночки перестануть залицятись.

Він знову зареготався п'яним слинявим смішком і сів на канапу поруч Каюченка. В задимілих пальцях його чадила смердюча мокра цигарка, котру він те й робив, що запалював, щоразу опікаючись і присмалюючи довгі, руді під носом, вуси.

— Ви, маєте собі, людина надто нетерпляча. Молоде, хи-хи-хи!.. Ви беріть зразок з мене...

І Смалець нахилився, повернувши голову й зазираючи Каюченкові в вічі.

— Ат, відчепіться! — кинув Каюченко, підвівся з канапи й підійшов до відчиненого вікна.

— Чого ж — відчепіться! Ви, по-моєму... не вішайте носа й не кипіть.

Смалець підняв голову, насупив брови, простяг уперед руку, ніби готуючись управляти півчими, замахав нею й тоненьким тремтячим тенором заверещав: «Плаваючого, москалю, в білім кожусі по калюжі, з кораблем потопляема гріхи»... Хи-хи-хи! Се на сьомий глас...

Каюченко через плече подивився на нього напівзневажливо, усміхнувся й повернув голову знову до вікна.

— А що? Не подобається? Ну, то я вам «П'ять Хом» заспіваю. Ви знаєте «П'ять Хом»? Не знаєте? Хи-хи-хи! Як же ж так!.. Се, маєте собі...

— Слушайте, облиште краще,— повернувся раптом Каюченко.

— Не любите? А Микола Оверкович уподобав... Се з канону.

— Облиште... Що подумаютъ люди,— Каюченко махнув рукою на двері в дожидальню.— Замість того, щоб швидше відпустити їх, ви їм наспівуете якісь ідіотські вигадки. Я більш не ждатиму. Чи се ж порядок? Дванадцять коли гуло, а він не ізволить і носа показати.

Каюченко заходив по кімнаті, нервово куйовдячи своє пишне волосся, а Смалець тихо хахикав, позираючи на його обурення.

— Воля начальства, братику, нічого не попищеш. Скільки не кипи, а буде так, як пан лікар, Микола Оверкович Висоцький, забажає. Отже, маєте собі...

— Що ви мені плещете — воля начальства! Де його сумління? Я не розумію, як можна спокійно почувати, що десь там люди тебе ждуть не дїждуться...

— Люди, братику, підождуть. На те й начальство, щоб його підждали який раз.

— Та навіщо ж? Та ще якби се тільки раз-другий, а то щоразу отаке. Нічого не розумію.

Каюченко знизав плечима, плюнув у куток і знову заходив по прийомній.

— Видко одразу, юначе, що ви не зазнали військової муштри і в субординації не тямите й крихотки.

— На мою думку, — гримав, не слухаючи, Каюченко, — коли тобі важко, то ліпше ти зовсім не ходи, однаково з тебе пуття як із позаторішнього снігу.

— Е, ні, се, маєте собі, ви помилились, братику. Микола Оверкович — людина хоч і весела, а досвідчена. Ви не знаєте, а я знаю. Служив з ним, коли він був повітовим. Ось я вам розкажу, стривайте... Требушили ми якось одного сердегу в Михайлівці. Цілу зиму під снігом вилежав, та вже мужички, виїхавши в степ орати, знайшли його. Смерділо, вибачайте, від нього так, що становий та слідувальць на півгін одійшли вбік. А Микола Оверкович... хи-хи-хи!.. аж нічогісенько. Закотив рукава по самі лікті, скинувши сурдута, ріже собі та ще й шкелює з панів: «Що, — каже, — одійшли осторонь? Хіба не подобається? А мені, — каже, — байдуже. Ось понюхайте». Набере просто з кендюха в жменю, сам нюхає й їм простягає. Хи-хи-хи!.. Ні, не кажіть, людина він досвідчена. А що весела, то й нікуди. От тільки не любить таких молодих та гарячих, як ви.

— Знаю, що не любить. Ще б пак! Поліцейська душа, хазяйський наймит!.. — лаявся Каюченко.

— Не слухаю, не слухаю! — дригав ногами Смалець і загулив уха.

— Він собі висипляється десь після карт, а робітники — жди. Від самісенького ранку товчуться попід вікнами. Досі животи людям попідводило...

З дожидальни справді чулося іноді то кашель, то важке зітхання, що скидалося більш на стогін, то тиха, несмілива розмова. Терпляче ждали робітники, поки обдивляться їх у лікарні й дадуть потрібного задля того, щоб

стаги до роботи на шахті, квитка: «Годиться, мовляв, не всі ще жили вимотано на інших шахтах».

Смалець перестав змагатись; він сидів байдужно на канапі й гудів під ніс якусь псалму, насмішкувато позираючи на Каюченка, котрий знов підійшов до вікна й уперся в нього своїм зажуреним поглядом. Зараз за парканом на залізниці пихкотів і посвистував невеличкий метушливий паровозик — «кукушка», розпихаючи по шахтах порожні вагони під вугіль; бігав од стрілки до стрілки стрілочник, підносячи часом до вуст мідяного ріжка й випираючи з нього пронизливі, неприємні згукки — гасла для машиніста; метушився поміж вагонами, не жалюючи власного животіння, одважний зцепщик. Сіяло сонечко, цвіли вишні в присадку під лікарнею, цвіріньчали горобці, десь вигукувала дівтора. Хотілося вийти геть з сієї нудної, смердючої кімнати, та ніяково було глянути в вічі тим, що сиділи в дождальні.

— Пху! — плонув Каюченко й повернувся.

Смалець почав дослухатись.

— Цсс... — засичав він, вип'явшись усім тілом наперед і піднявши палець. — Здається, прийшов?.. Авжеж, з'явився.

В дождальні заворушилося. Смалець прожогом вилетів з прийомної і весь обернувся в запобігливу усмішку, вітаючи лікаря, Миколу Оверковича Висоцького.

Лікар поволі, не поспішаючись, входив одчиненими дверима, гримаючи чогось на служителя. В дождальні він обережно скинув пальто, потім бриля і все се передав Смальцеві, котрий зустрів його ще на порозі, потім тричі перехрестився в куток до великого образа.

— А-а, вже зібралися, товариші, хе-хе-хе! — привітав він робітників, котрі повставали і з острахом позирали на нього. — Здрастуйте!

— Хи-хи-хи! — захрипів за ним Смалець, повертаючись з прийомної з порожніми руками. — Зібрались, пане лікарю.

— Так точно, ваше благородіє! Давно ждемо, — загомоніли робітники.

— Од самого, сказать, ранку.

— Ну-ну, — насупився лікар, — невеликі пани. Ото — ждемо. Чи я вас силував ждати? Було б не ждати, кому завгодно.

— Та хто ж каже?.. Звісно..

— Нужда силує... Хіба ми на вас.

— Хе-хе-хе! Спасибі, спасибі. А я думав, боронь Боже, на мене. Та так же перелякався, хе-хе-хе!

— Хи-хи-хи! — окселентував Смалець, забігаючи то з одного, то з другого боку.

— Даруйте, панове, що забарився,— додав лікар, низенько вклонившись і ледве втримуючи сміх. Смалець реготав, як божевільний, хапаючись за живіт і присідаючи.— Більш ніколи сього не буде, от їй же Богу! А то я й справді думав, що на мене, та так же перелякався, хе-хе-хе!

— Та так же перелякався,— мурмотів він, входячи із Смальцем до прийомної.

Робітники поглянули один на одного, потоптались ще трохи на місці й посідали мовчки, не тямлячи, що з паном.

— Добридень, юначе! — звернувся лікар до Каюченка.— Чого се ви засмутились? Оженились, чи що? Хе-хе-хе!.. Чули?

Каюченко муркнув «добридень».

— Зовсім були перелякали товариші, хе-хе-хе!..

Лікар сів, витяг з кишені золоту цигарницю й запалив цигарку сірничком, що запобігливо витер йому Смалець. Глянувши зненацька на Смальців ніс, лікар покотився з реготу; шкода було дивитись, як тіпалося йому черево й почервоніла товста шия, а одутла пика з великими сивими вусами двигтіла й сопла, мов циганський міх.

Смалець не второпав одразу, чого то лікар регочеться, і вирячив здивовано на нього свої баньки, а потім і собі почав поштиво підхахикувати.

— Хе-хе-хе! — хрипів Микола Оверкович.— Чого тобі, Смальцю, носа розперло? В пику хто затопив?

Смалець ухопив себе за носа, ніби хотів упевнитись, що він на місці. А ніс його, ізсиня-червоний, і справді мав незвичайний вигляд і нагадував синій баклажан.

— Хи-хи-хи! Се все віспа, пане лікарю,— відповів Смалець.

— Що?

— Віспа... віспа прищепилася.

— Віспа? На носі?

Лікар аж рота роззявив від несподіванки.

— Еге. І прийнялася, капосна, добре прийнялася.

Каюченкові обридла ся комедія.

— Кликати робітників, чи що? — звернувся він до лікаря.— Люди ж чекають.

— Ні, стривайте. Навіщо ж ти прищепив?

— Вона сама прищепилася,— знову захахикав Смалець.
— От тобі й маєш! Як сама?.. Нічого не второпаю.
— Отже ж, прищепилася.
— Та що там довго говорити,— промовив Каюченко,— він недавно щепив дітям віспу, а потім довбав, мабуть, пальцем у носі, не побанивши рук, та вдряпнув і прищепив собі віспу.

Лікар знову здригнувся від реготу.

— Не розумію, чому тут сміятись,— спалахнув Каюченко.

— А як же не сміятися? У носі віспу прищепив.

— На мене... я б його й близько не підпускав до хворого.

— Овва! — повернувся до нього Смалець.— Який ти великорозумний!

— Сьогодні собі прищепив віспу через свою неохайність, а завтра кому-небудь прищепить ще яку хворобу,— хвилювався Каюченко.

— Овва! — визвірився на нього Смалець.— Не дав Бог жабі хвоста.

— Ну, дурне... годі вам! Що ж тут такого? Собі ж шкоду зробив,— мирив їх лікар,— не кому іншому. Та й скільки тієї шкоди. Навпаки, на мій погляд, з побільшеного розміру його й без того не маленького-таки носа, вид йому має тепер якийсь більш поважний вигляд.

Микола Оверкович знову зайшовся від реготу.

— Кликатиму шахтарів чи ні? — промовив Каюченко й підвівся.— Вам, Миколо Оверковичу, треба ще зайти в палату до пошесних, бо Трегубові Макарові зовсім кепсько, чи й виживе до завтраго.

— Ат, відчепіться ви з ними!.. Валяй, Смальцю, «П'ять Хом»!

— Можна... А ти, хлопче, проте, не будь свинею,— не вгамовувався Смалець.— Бачили ми таких.

— «П'ять Хом», кажу, співай,— тупнув ногою Микола Оверкович.

— «Согрішихом, беззаконовахом»... Подумасш, велика цяця! Не пускав би він...

— Ну-ну, се ж тільки два «Хоми»,— сміявся лікар..

«...Неправдовахом перед тобою»,— провадив далі Смалець.

Каюченко плюнув і одійшов до вікна.

— Не подобається?.. Аякже, так ми на тебе й подивилися. А отсієї не хочеш? Се наша медичинська: «Тілі-

тілі, хамамлі, арніці-арніці, спеціерум гвайїці, гуміра-бі-ці?!» — вивів Смалець просто над вухо Каюченкові останні ноти на манір дяка в церкві.

Каюченко мовчав і, насупившись, дивився у вікно. Пробыло годину. З передпокою почулося нетерпляче човгання чобіт по цементовій підлозі й кашляння.

Нарешті лікареві набридло сміятись.

— Клич,— звелів він Смальцеві.

Той відхилив двері в дожидально й кивнув робітникам пальцем. Всі посунули до нього.

— Не всі, не всі, не напирай! Чого прешся! Двох давай.

В прийомну ввійшло двоє робітників: один підстаркуватий, виснажений шахтар, другий молодий, ставний, але худорлявий парубок з відбитком лякливості на виду, що свідчила про брак завзяття й практичного розуму, без котрого кепсько приходиться робітникові в житті.

— Що, земляче, ще *N*-ського хліба забажалося скоштувати? — звернувся до підстаркуватого лікар.

— Точно так, ваше благородіє,— відповів той.— Таке діло. Привичное, сказать, занятіє.

— Ну, то роздягайся ж. Обдивимося, чи ще годишся. Може, з тебе робітник, як з клоччя батіг.

— Ніт, зачим так, ваше благородіє, ми до всього можемо,— говорив шахтар, скидаючи сорочку,— чи в шахту, чи за сторожа.

— Роздягайся й ти! — grimнув Смалець на парубка, що стояв біля дверей, оглядаючи кімнату.— Чого вершу роззявив?

Парубок злякано глянув на Смальця, спинив на мить погляд на його носі й заметушився, роздягаючись. Лікар, почепивши на носа окуляри, почав оглядати підстаркуватого з усіх боків: мацав ребра, тикав пальцем у живіт, зазиравав у рот, у вічі, щось записував у велику книгу на столі.

— Ану, юначе,— звернувся він до Каюченка,— дізнайтесь, чи добре він бачить. Щось наче очі в нього не тес...

— Зачим, ваше благородіє! Очі як очі, все в плепорцію,— відповів шахтар і, на виду йому промайнула тривога.

— Годі, годі,— в плепорцію. Ти краще скажи, як звуть тебе? — промовив лікар, сідаючи на канапу і лагодячись писати квитка.

— Гаврило.

— Гав-рило?.. А-а!.. То в тебе два ймення: собаче й свиняче.

Смалець сказано зареготав, а шахтар стояв, нічого не розуміючи.

— А на прізвище?

— Синько, ваше благородіє.

— Так, Синько,— записував лікар,— Гав-рило Синько. Так, так, два ймення: Гав — собаче, рило — свиняче.

Каюченко обурился:

— Ви, пане лікарю, хоч би зважили на те, що тут іще декого зуть Гаврилом. Се ж... я не знаю, як і назвати.

Микола Оверкович глянув на Каюченка поверх окулярів. Смалець пирхнув у жменю.

— Ах, так... Вибачайте, їй же Богу, забув, що й ви Гаврило. Ну-ну, чи добре він бачить?

— Ви грамотні? — спитав Каюченко шахтаря.

— Точно так, ази знаю.

— То йдіть же сюди,— покликав його фельдшер, поставив спиною до вікна, сам одійшов до дверей і, показуючи пальцем на табличку, що висіла на стіні, питав:

— Яка се літера?

— Ши,— відповідав йому шахтар.

— А отсе?

— Ри.

— «Ри»... Вже й скаже,— кинув лікар, обдивляючись парубчака.— Хіба ж так?

— Як знаємо, так і говоримо, ваше благородіє. А як воно для нашого діла ні до чого, то нам і байдуже.

— Се, положим, ти правду кажеш. З вас, як дуже грамотний, так або прахвост, або забастовщик... сволоч, значить.

— Точно так, ваше благородіє. Ніт, будьте спокійні, ми до сього нікоторого пристрастія не іміємо.

— Так, так, і гаразд робиш. На тобі квитка. Годишся, куди вгодно.

— Покорно благодарим, ваше благородіє.

Шахтар взяв квитка, а лікар всю увагу звернув на парубка.

— Що се тобі, парубче, живота підвело, ніби ти тижень не їв?

Парубок злякано подивився на лікаря.

— Чого дивишся? Живота, кажу, підвело,— і Микола Оверкович ткнув його пальцем в живіт.

Парубок хитнувся й промовив пошепки:

— Охляв... два дні не їв...
— Охляв,— перекривив лікар.— Якби не тинялися з шахти на шахту, а трималися місця, то й не охляв би. Де до сього робив?

— На Семенівській.

— За віщо прогнали?

— Сам кинув.

— Сам?.. Ой, брешеш ти! По очах бачу, що брешеш.

— Молоде, сказано...— додав старий шахтар.

— А ти мовчи і не втручайся, коли не питаються,— визвірився на нього лікар.— Молоде... Все й лихо від сих молодих... Ану, як очі у нього? — кинув він Каюченко.— Так здоровий, як віл. Ти грамотний?

— Грамотний.

— Я ж кажу, що так.— Микола Оверкович ще раз з підозрінням подивився поверх окулярів на парубка.

Каюченко поставив і сього, як першого, до вікна спиною і, показуючи на літери, питає:

— Се що?

— Ю.

— А се?

— Ер.

— А се?

— Ен.

Микола Оверкович підвів од столу голову й вороже подивився на парубка, насупивши брови.

— Иш ти... Та ти, бачу, професор. Хм... «Ер»... «ен»... хе! Одразу видно, що з тих...

Парубок дивився на нього переляканими очима, нічого не розуміючи.

— Ну, зодягайся, хлопче, та йди собі на всі чотири. Годі тобі стовбичити.

— А... а... квитка? — промовив глухим голосом робітник.

— Квитка?.. Хм... не буде тобі квитка: ти — хорий. Каюченко здивовано знизав плечима.

— Та ви ж самі зараз казали,— з серцем звернувся він до лікаря,— що парубок здоровий, як віл, а бачить він як слід.

— Не ваше діло,— похмуро відказав лікар.— Робіть те, що вам велять, а вашої ради ніхто не питає.

— Але мені дивно...

— Прошу при робітниках, та і взагалі, зо мною не спечатись,— спалахнув лікар.

В прийомній запанувала тиша. Парубок, ледве пересовуючи ноги, підійшов до одержі й почав зодягатись. Видко було, що він не сподівався вийти звідсіля без квитка і що в тім квиткові були всі його сподіванки.

— Клич інших,— звелів Микола Оверкович Смалець.— А ти хутчій зодягайся та геть звідсіля! Чого повертаєшся, як ведмідь за горобцями?

Входили інші робітники по двоє, роздягалися, показували себе з усіх боків. Лікар із Смальцем уважно обдивлялися їх і декому давали квитки, а дехто виходив засмучений, без квитка.

Крізь відчинене вікно знадвору почувся гомін, метушня, тривожні свищики «кукушки».

Каюченко підійшов до вікна.

— А що там таке? — спитав його лікар.

— А хто його знає. Либонь, наїхали когось. Може, піти?

— Покличуть, як треба буде.— Лікар одкинувся назад на канапі й важко відсапнув.

До прийомної вбіг, захекавшись, стрілочник.

— Ваше благородіє, людину зарізало.

— Де?

— «Кукушкою».

— А ви ж куди дивилися?.. Що йому там одрізано? Смалець, піди.

— Надвоє перерізано. Сам кинувся.

— Хто ж то?

— Якийсь високий парубок. Вийшов звідсіля, підбіг до «кукушки» й кинувся під колеса. Машиніст не встиг і «кукушки» зупинити.

— От сволоч! — вилаявся лікар і гидливо скривився.— Несіть у лікарню. Смалець, піди.

Стрілочник і Смалець вийшли.

Каюченко повернувся до лікаря й злісно промовив:

— Се, запевне, той парубіка, котрому ви не дали квитка.

— Ну, то що? — зиркнув на нього лікар.

— А то, що ви винуваті.

— Як саме?

— Він же здоровий і... два дні не їв.

Лікар замішався, зняв окуляри й почав їх протирати хусткою до носа.

— Хм... хто ж його знав, що він такий... необачний... Я, признаться, подумав, чи не з тих він... із забастовщиків. Дуже великорозумний... Аякже... «ер», «ен»... хм!..

Всі вони здебільшого кажуть: «ри», «ни»... А тепер, знаєте, строго. Сі, дуже вчені, взагалі елемент не того... хм!.. Оказія, та й годі...

Каюченко взяв бриля, зневажливо зиркнув на лікаря й кинув йому, виходячи з прийомної:

— Ех, ви!.. «Ер», «ен»... Коновали ви, а не лікарі, і душа у вас коновальська. Ноги моєї не буде тут більш!..

Він люто грюкнув дверима й вийшов.

Лікар замислився на мить, заховав окуляри, потім витяг цигарницю й запалив цигарку.

1910

НЕСКІНЧЕНА ПОЕМА

З початку все?.. Але річ в тім, що я прогавив початок... так-таки простісенько прогавив. А може, його й зовсім не було... У всякім разі, я його не знаю, тому вибачайте, коли моє оповідання буде без початку й без кінця. Та для вас, пане лікарю, як для психіатра сього й не треба, коли ви хочете дізнатись тільки, щó саме спричинилося до мого... такого незвичайного зворушення.

Стривайте... Я гаразд пам'ятаю той вечір і до сконання пам'ятатиму. Слухайте ж. Я сидів... ні, не сидів, я літав десь в таємничих просторах, утворених власною фантазією, на сріблястих хвилях власних переживань, і — творив. Вам не траплялося відчувати такого моменту, моменту найвищого піднесення, що межує з недосяжним щастям? Ні?.. Шкода... В той вечір я стояв віч-на-віч з безсмертям. Перо натхненно рухалося по паперу, лишаяючи огневі рядки дивної поеми. Так, то була велична поема. Що? Про неї, про кохання?.. Хм... коли хочете, то про неї й про кохання лились мої міцно-дзвінки, як криця, але повні найважливішої лірики й мистецької пластичності, вірші. А над всім панувала, як душа нової поеми, глибока філософічна думка... Хе-хе, на вашу думку, я вже збожеволів... Знаю, знаю... Але мені все одно, що ви там думаєте.

В той вечір з'явилася вона з цілим почетом. Знявся гомін, галас, як на вулиці.

Що се значить? Такого ніколи не було. Мої знайомі рідко насмілювались ламати мій спокій, вдиратись в са-

мітній, недосяжний для них, світ, в котрім пробувати мали право тільки я та вона — Ніна, моя кохана Ніна, моє божество, поема життя мого, мого бунтівничого розуму. Вони з'явилися, і в чистім царстві високих замірів оселилася бридота, плазуча й слизька, як гадина.

— Цссс...

— Він пише?..

Примовкли, видимо, дослухаючись, чекаючи.

— Пише, пише... Тихше, не галасуйте!

«Пише, не галасуйте» — які бридотні, мізерні слова! Вся істота моя хвилює в екстазі творчості, а вона — пише... Я кинув писати, підвівся од столу з палаючою ще головою і, яко чемний господар, вийшов до вітальні вітати дорогих несподіваних гостей.

Побачили мене.

— Ах, вибачте, будь ласка...

— Вибачте, писали ви, а ми...

— Добри вечір, пане Сохальський.

Їх було троє: Гінкін, високий, широкозадий, блискуче-чорнявий, з нахабним виглядом, інженір; Байденко, кремезний, незграбний, як колода, вульгарний довговусий, пристав і панна Ванда Герман, повновида, рум'яна, білява, з блакитними безгрудими очима, вчителька музики. Я рішуче не можу витерплювати усіх трьох, але з велими приязною усмішкою стискаю всім руки й прошу сідати. Сідаю й сам, не зганяючи з обличчя приемного виразу.

— Не турбуйтеся, — кидає недбало інженір і в ту ж мить забуває про мене. Він сідає за рояль до нас спиною, грюкаючи одкидає накришку з клавішів і дрібно й обурююче-бучно починає награвати гами й навмисне розгонисто коливати то в той, то в другий бік злегка кучерявою потилицею. А мені жагуче кортить вхопити зі столу незграбний, грубий, уважистий фотографічний альбом і з усієї сили гепнути об його рухливу голову, щоб аж картки порозлігались і густо вкрили блискучу, як дзеркало, підлогу. Я навіть посміхнувся задоволено, уявивши собі, яка се була б урочиста хвилина.

— Ой, лелечко! — заверещала панна Ванда, затуляючи вуха своїми червоними долонями. — Змилосердіться, пане Гінкін, і дайте спокій моїм тендітним нервам... Вони луснуть від вашої музики.

Вона вважалася знавцем музики й повинна була неодмінно іменно отак-о заверещати й затулити вуха, але

сонливі й трохи булькаті очі її закохано слідкували за інженірською потилицею.

— Хо-хо-хо! — гойдався в кріслі від незрозумілої веселості Байденко. — Чудово, незрівнянно! Нагадає церемоніальний марш.

— Ша! Чого розмордувало вас! — одхиливши із спочивальні двері, прошепотіла Ніна. — Люся спить, Люсю розбудите. Тоді заставлю самих присипляти.

— Не хочете, не треба, ото! — промовив Гінкін, підвівся й знову хрюпнув накришкою, аж рояль застогнав, а я ледве втримав себе, щоб не згребти його за в'язи й не жбурнути за поріг. Він, певне, зауважив се, бо лагідно, хоч глузливо й нахабно, звернувся до мене:

— Ну, що... багато написали? Я чув, що ви пишете щось... е-е... щось надзвичайне?

Я роззявив рота, щоб відповісти йому, але він вже одвернувся, витяг золотий годинник, скоса кинув на нього очима і, позіхаючи, заховав, гучно клацнувши накришкою.

«Він вже чув... Від кого? — дивувався я. — Невже Ніна? Невже вона не тямить, що не слід виносити на вулицю незайману таїну натхненних вечорів й тим самим обриднювати її? Та ще кому повідала її! Якомусь гадові...»

— А той... пані довгенько, коли хочете, переодягається, — промимрив Гінкін ні тобі до Байденка, ні тобі до панни Ванди, бовкнув і вже забув про те, що сказав, а, висвистуючи гадючим шипінням якийсь опереточний мотив, підійшов до картини, що висіла насупроти, й байдужісенько почав розглядати пейзаж своїми вродливими, мерзенними очима. Панна весь час з великою готовістю слідкувала за ним закоханим поглядом, а пристав чадив товстою цигаркою й важко сопів носом.

«Переодягається? — думав я, забувши про всіх. — Куди ж вона?»

Серце мені чомусь занило. Правда, Ніна часто лишала мене на самоті й ходила на вечірки до знайомих або до клубу; правда, мені було прикро, але я вважав се за річ звичайну. Певне, й тепер вона лагодиться кудись танцювати й прибирається в білу сукню. Але чому так серце моє затремтіло й розум запротестував? Чому так, як ніколи ще, забажалося, щоб вона нікуди не йшла, щоб посиділа зі мною, а я прочитав би їй новий розділ моєї поеми. Вона так любо слухає, було, як кішечка, схиливши чорненьку пишну голівку на правий бік, так тепло цілує мене

в лоб після читання, що мене охоплює шалений порив натхнення, фантазія робиться безмежною, і я сідаю знов і в нервовім тремтінні творю. Строфам, написаним в сі хвилини, позадрив би геній. А вона йшла спати, мовчки, якось поспішаючись, навіть не сказавши на добраніч, аби не заважати... Хе-хе, аби не заважати... Я так думав тоді... Але не забігатиму наперед.

Нарешті вона вийшла. Ні, не на бал зодяглася, бо надто просто, а в руці мала ридикюль та поверх сукні легенький дорожній сак... Навіщо ридикюль? Навіщо сак?

Ввійшла, побачила мене, трохи зблідла і, як мені здалося, навіть присіла, але хутко опанувала себе, й чарівна усмішка, котру я так любив, засіяла на видочку.

— Та й довго ж ви,— обернувся Гінкін, знову виймаючи годинник. Він одразу прояснів.

Ви уявляєте, пане лікарю, мій настрої в той час?..

— Ти тут, любий? — звернулася вона до мене й, жартиливо погрожуючи очима, розгладила мені на лобі зморшки.— А я думала, що ми тобі не переб'ємо, та хіба з отакими ведмедами (кинула вона на Гінкіна) не переб'єш! Ну, вибач, серце, більш не будемо. Ісак Володимирович,— вона глянула на Гінкіна, але як глянула, коли б ви бачили! Навіть панна Ванда засовалася в кріслі й підвелася, закопилівши губу,— Ісак Володимирович, як тобі, певне, відомо (мені відомо?!), сьогодні від'їздить од нас, і ми хочемо його провозати. Ти, звичайно, не сперечатимешся, мій хороший?..

Вона міцно оповила мою шию, вдряпнувши десь булавою, й палко поцілувала просто в губи довгим-довгим поцілунком, ніби прощаючись навіки, а Гінкін раптово одвернувся й незадоволено кашлянув.

Що я мав вдіяти після такого несхитного аргументу? В душі я посилав того Ісака Володимировича до чорта на роги, але мусів побажати йому всього найкращого й з приємністю стиснути його чотири пальці, потім витерти піт на долоні пана Байденка й чемно вклонитись панні Ванді.

— До побачення, мій соколе...— кинула вона вже в коридорі.

— Та тільки не барися,— промовив я якось не до речі, але вони вже не слухали й веселим, гомінливим гуртком зникли. Я вийшов за ними на ганок. Було зоряно й темно. Біля хвіртки пирскали коні. Докотилась невиразна говірка й регіт. Сіли.

— До побачення,— ще раз задзвеніло в темряві, й колеса м'яко захахикали по піску.

Здається, нічого незвичайного не було в тім, що вона поїхала проважати знайомого, але мені зробилося якось дуже важко і... самотно. Іменно — самотно. Часом десь пробувала вона й довше, але я не відчував самотності так гостро, як в сей час, коли в кінці вулиці затихли по дорозі стукіт коліс і тупотнява коней.

Я повернувся до кабінету, забувши зачинити двері на ганок, сів до столу, але мені не писалося.

«Поїхала проважати Гінкіна»...

Що за химерна вигадка? Що їй той бридотний... жидюга...

І чому я так хвилююся, властиво? Адже за півгодини вона повернеться, ясна, блискуча, закохана, розповідь про свою прогулянку, переб'є мій докір огневим поцілунком і цілу кімнату засипле перлами свого стрибуючого сміху.

Я взяв перо, силкувався постягати до купи свої розкидані думки, але за хвилину вже знову сидів, одкинувшись на спинку крісла, з похиленою головою й насупленими бровами, не думаючи, не відчуваючи нічого, тупо й байдужно. Перервана поема лежала поперед мене на столі, й рядки її були тепер якісь чужі, фальшиві, непотрібні; і, мабуть, довгенько так сидів, бо... Ну, та слухайте далі...

— Кхи!.. Вибачайте... Можна до вас? — несподівано почув я голос з коридора.

Я схопився і, здивований, підійшов до дверей. В коридорі м'явся ніяково з винувато-серйозним виглядом Байденко, а далі, перелякано визираючи з-поза його плеча, стояла панна Ванда. Глянув далі на ганок, в темряву: там не видно більш нікого. «Що за чортівня», — подумав я, і думки вихором закрутилися в голові. Глибокопитаюче я встромив очі в пристава, чекаючи на пояснення такої несподіваної візити. Але він сопів, вішав свій кашкет, мацав руками ремінь до шаблі, ніби дбаючи якомога надалі відсунути якусь прикру розмову.

— Прошу, заходьте,— кинув я їм і повернувся до кабінету.— Сідайте.

Вони не сіли.

— А ви того... хм... не боїтесь лишати дверей вночі відчиненими? — нарешті забалакав.— Се, маєте собі... небезпечно... щодо...

— А де ж Ніна? — перебив я й напружено близько дивився йому в вічі.

Він одвів їх набік і, поперхнувшись, кашлянув у кулак, а панна Ванда затремтіла вся й посунулась у тінь, раптом хлипнувши й притулившись хустку до очей.

Серце мені упало. Я вже — чому, не знаю — догадався, де вона. Несамовито вхопивши пристава за плечі, я з силою тряс їх і, пронизуючи його очима, кидав йому в обличчя уривчасто:

— Та чи скажете ви мені нарешті, де вона?.. Куди ви поділи її?.. Чого ви мовчите, як пень?.. Ну, ну?..

Він, сердега, був стільки ж винен, як і його візник, але добре, проте, злякався, думаючи, певне, що зо мною сталося раптове божевілля, а панна Ванда, забувши навіть про своє великопанське виховання, заверещала, як щеня.

— Цитьте, — покрикнув я на неї, випустивши Байденка. Вона вщухла.

— Е... е... того... — занікуючись, почав пристав, — я, власне, й зайшов до вас з панною Вандою, бо той... Щоб ви часом не подумали... Я повинен був...

Міліон чортів!..

— Та в чім річ? Де Ніна, я вас питаю?

— Ніна Миколаївна... вибачте... поїхала з інженіром, Ісаком Володимировичем Гінкіним...

— Куди? Куди? — спитав я в нестямі й жадливо, ніби сподіваючись, що дальші його слова спростують або полегшать допіру промовлене, дивився йому в роззявлений рот.

— Кхм... мабуть, чи не той... у N-ськ, бо він же туди поїхав. Е... е... мені страшенно прикро, що я вскочив у сю, вибачайте, історію... Несамохіть, повірте, несамохіть, їй же Богу... А я, як і вам докладно відомо, на державній службі, і тому... мені не личить... е... е... щоб потім не було якогось непорозуміння. І ми з панною, повертаючись з вокзалу, вирішили заїхати до вас перепросити й порозумітись... Розумієте, щоб потім...

Мені треба було великого зусилля, щоб не викинути його за поріг.

— Слухайте, — заgrimів я, як шалений, — ви все вже сказали? Не маєте більш нічого додати?..

— Авжеж, авжеж, — заметушився він, — я тільки до того, що коли діло дійде до суду, то...

— Пане Байденку, майте ж хоч трохи розуму, се ж надто...

— Так, так, я розумію, що се неприємно вам... Панно, ходімо?..

Нарешті.

Вийшли,— він, обережно ступаючи й придержуючи рукою шаблю, а вона якось боком, зібгавшись і поспішаючись випередити його, ніби боялася, що я жбурну вслід важким прес-папъє.

Я лишився сам, сам в буквальному розумінні сього слова. Чотири німих стіни з полицями для книжок та портретами улюблених письменників, а посередині, як бездухий стовп, я із страшенним проваллям всередині. І що більш я починав отямлюватись, бути свідомим свого становища, тим гостріш відчував те провалля. І гидкими зробилися — й сей тісний кабінет, обстановка й стіл з нескінченною на нім ідіотською поемою, а стіни давили, гнітили, не було чим дихати. Геть звідсіля!.. Куди?.. На вулицю, безвісти, к чорту, аби звідсіля, від сього срамотного місця, де подурному лилися мої натхненні строфи про волю й розум жінчини, про її відродження, де жінчина злісно посміялася з мого найсвятішого, замість вдячності...

«Ага,— думаєте ви собі, пане лікарю,— он де собаку закопано, он чого ти лютував! Ти співав, поки чекав на вдячність, поки тобі здавалося, що до тебе почувають побожність; а коли твою ідею — «жінчина повинна бути вільною через розум, як і мужчина»,— коли твою ідею забажали перетворити в дійсність, зробити фактом, зреалізувати, ти перший став цапки...»

Але — де ж тут розум, пане лікарю, самий найпервісніший розум? Всіма фібрами свого мозку я почував, що тут не те, що правда на моїм боці, але чим, чим я міг довести, чим та й кому?.. Підо мною ґрунт захитався...

А дочка!.. Люба, хороша, покинута крихотка!..

Мов несамовитий, кинувся я в спочивальню, підбіг до маленького дорогого ліжка, трохи не задавивши няньки, що спала на килимі коло нього.

— Господи, спаси й помилуй! — перелякалась бабуся, перехрестилась і сіла.— Се ви, пані?..

— Се я, пан... Чого ви тут вклялися, бабо?

Нянька підвелася, крехтячи, й підняла з килима свою подушку.

— Еге, вклялася... Треба мені дуже тут вклатись. Пані звеліли полежати біля Люсі, поки вони прийдуть.

— Хе, поки прийде... Не прийде ваша пані більш сюди.

Нянька, очевидно нічого не розуміючи, не рухалася в темряві.

— Чуєте, бабо, не вернеться пані. Вона втекла від нас,— підкреслив я з якимсь лютим задоволенням, бажаючи в глибинах душі навіщось вразити, здивувати сердешну стару людину.

— Як? Вже хіба?..

Я трохи не впав від несподіванки.

— З ким же вони? З тим... інженіром?.. А Люся ж як?..

Всі знали, навіть стара нянька. Тільки я один був певний, що вона, Ніна, кохає мене, що семейну будівлю нашу не зруйнують ніякі гармати. Вхопивши бабу за руку, я скажено тряс її, нахиливши до неї своє обличчя, й грізно зазірав їй в старечі очі.

— Ти знала, га? Кажі, знала ти?..

— Ану, одв'язніть,— смикнула вона руку.— Диви! Хто ж не знав, що сим кончиться?.. Я вже давно заявляла їй на роцот, бо де ж таки? І вдень дитину гляди, і вночі гляди. Се ж не порядок. Сама віється невість де, то з інженіром, то з приставом, то...

— Йдіть, бабо, спати...

— А я не винувата, що ви трохи руки не одірвали...

— Спати, кажу, йдіть.

Вона, не поспішаючись, вийшла, а я... Я схилився над ліжком моєї дорогої маленької доні й гірко, глухо зарідав.

Заспокоївшись трохи, я засвітив ліхтаря й озирнувся по кімнаті. Все було, здається, на місці. З чим же вона виїхала?.. Я заглянув у комод — він був наполовину порожній, а в гардеробі майже зовсім нічого не зосталося. Турбуватись, виходить, нема чого: поїхала з запасом... А се що? Нерозпечатаний лист — мені. Зовсім усе як слід... Ну, ну, добий, добий!.. Нервово деру конверта й біжу у вітальню до світла.

«Любий,— писала вона,— я називаю тебе так, бо кохаю, вір. Але й того, за ким поїхала, також кохаю. Любий, я мусіла так зробити, вибрати іменно се, бо наше життя,— ти, звичайно, згодишся зо мною,— занадто вже нудне й буденне: сіро в нас і тісно, ніде розійтись вільній людині, нема простору блиснути всіми барвами, людині, що стоїть понад загалом. Вельми вдячна тобі, що навчив мене любити волю над усе, що поважав моє право на неї. Правом сим забажалося скористуватись вповні, і я від'їжджаю. Не думаю, щоб ти не бачив, що не одного тебе кохала

я, тому подвійно вдячна тобі, що за весь час не сказав мені жодного слова докору, ніби не помічав нічого. Бачу, що слово твоє не розходиться з ділом, і вклоняюся твоїй лицарській вдачі... Важко тобі, коханий?.. Нічого, звикнеш. Лишаю тобі, замість себе, Люсю. Пильнуй її паче ока й прости свою вільнолюбиву Ніну.

Р. С. Не рощитуй старої няньки, поки не оговтаєшся в новім становищі: вона гаразд навчилася доглядати дитини».

Так писала вона, вільнолюбива людина, примірна мати. Чи ви розумієте тут що-небудь?.. Я вчив її, як користуватись правом на увільнення (бо яка ж се воля?) від обов'язків?! Боже, яка помилка, яке велике непорозуміння! Ні, я мушу повернути її, поки не згасло ще її кохання до мене, мушу довести їй, що вона не зрозуміла мене, що жінчина вільна буде тільки тоді, коли ділитиме з чоловіком не саме тільки право, але й обов'язки, бо без того буде не воля, а увільнення, не право, а безправ'я, не абсолютна воля, а тільки воля почуття, себто цілковита залежність від нього, рабство нове... Багато ще мудрих речей передумав я... та... А!..

І ось я в Н-ську. Одвіз дитину до сестри, а сам приїхав сюди. Чого?.. Шукати її. Навіщо? Адже ж, здавалося, вороття не буде?.. Так, не буде, мабуть. А проте приїхав, кинув дитину й прилетів... вклонитись загиблим ілюзіям востаннє, побачити ще раз віч-на-віч химеру мого колишнього щастя й сказати їй... Я й сам не тямив уже, що саме скажу їй, але почував всією істотою й розумом, що так не можна залишити сього, що треба неодмінно сказати їй щось дуже потрібне, а головне — побачити її.

Адресу добродія Гінкіна я взяв ще з місця, тому, приїхавши сюди, гукнув візника й поїхав просто до нього. Він має якусь контору на Х-ській вулиці, в д. № 18, у першому поверсі, а сам живе в другому.

Піднявся по східцях, подзвонив. Мені відчинила вродлива, чепурна покоївка й спитала, до кого я й хто я? Дав картку. Двері вона лишила нещільно причиненими, і я мимоволі зробився свідком такого діалогу:

— Хто там, Оксано?

Павза, легкий придушений викрик, потім важка хода.

— Що там іще? Чого ти?.. — його голос.

— Він... він приїхав...

— Хто такий — він?

— Він... Дмитро. Просить прийняти. О, що я робитиму!

— Що робитимеш?.. Ото! Вона не знає, що робитиме. Ну, то я знаю. Коли він хам і не розуміє, що так інтелігентні люди не роблять, то й з ним треба по-хамському. Оксано, скажи тому панові, що для нього нас немає дома, а коли він дуже наполягатиме, то я покличу двірника. Все!..

— Не треба, не треба так...

— Ай ну!.. А як же, на твою думку?..

Покоївка підійшла до дверей, заникуючись і перелякано дивлячись на мене, переказала мені те, що я вже чув, і хутко замкнула двері.

Що я мав діяти? Домагались побачення? Все одно не пощастить і, крім бешкету, нічого з того не вийде.

Мовчки, зціпивши зуби, щоб не розридатись від того, що я знову почув її голос, і від образи, я зійшов наниз, вийшов і пішов улицею — куди? — й сам не тямив...

Я йшов, аж поки вулиця не вперлась в якусь гору, вкриту густим садом, звідкіля чути було музику. Біля брами стояли візники, поліцейські, на котрих електричні ліхтарики кидали з брами цілі снопи неблимаючого, ясного світла. Люди йшли туди й звідтіля.

— Се що? — спитав я візника, показуючи на сад.

Він зневажливо (видимо, за мою нетямучість в таких серйозних справах) сковзнув поглядом поверх мене й повернув голову в другий бік.

— Сад... чи ви не бачите самі?.. Троєцькой, — буркнув він у просторінь.

Справді, навіть тільки животіють на світі отакі нікчеми, як я, що не знають навіть, що се Троїцький сад для прогулянок поважаної пані публіки.

Ну, що ж... Сад то й сад. Купивши квітка, пірнаю вкупі з іншими в сад.

Відразу обхопила нас напівтемрява: величезні старі дерева з обох боків кидали на нас густі тіні, а далі, в морі світла, коливався, ворухився святковий, ласий до розваг, до втіх, люд; прискали водомети; горбочки, вкриті густою щіткою різнобарвних левкоїв, розливали навкруги п'янкуваті пахощі, а над усім, або тихо гойдаючись у повітрі, або крутячись лютим вихором, панували згуки оркестру.

Музика ввірвалася. Я знічев'я почав оглядати гуляючу публіку. Найбільш, звичайно, цікавився жінками, бо й їх була вражаюча більшість. Дивився на їхні вродливі,

гарненькі, погані, лагідні, злі обличчя и несподівано для себе помітив одну якусь, властиву всім їм, я б сказав, печать на видочку. Щось таке, чого не міг відразу означити, хоч як не силкувався, не напружував свого мізку. Я тільки відчував, що се щось гидотне...

Хотів іти, але раптом серце мені захолонуло.

Я випростався й прикипів до місця. Просто поперед мене в кількох сажнях, як місяць поміж зорями, засіяла... вона, моя Ніна, моя богиня. В яснім сяйві світла вона здавалася мені блискучим привидом, істотою надземною...

Але... хто ж то тримає її під руку?.. То не він, не Гінкін. Огрядна, висока, ставна постать, грубе обличчя з голеними вусами й загнутим носом, товсті губи й хижі, масні очі. Ніна закохано дивилася на нього, одкинувши трохи назад пишну чорну голівку, вкриту розкішним капелюшком, і я побачив на її видочку богині ту ж саму бридотну печать.

Вони наближались, не поспішаючись і перекидуючись окремими словами, зміст котрих зрозумілий був, очевидно, тільки їм самим. Наблизились, проходили повз мене.

— Ніно,— раптово зірвалось у мене.

Немов вражена електричним током, вона злякано відсахнулася від свого добродія й зупинилася, озираючись. Шукала, хто покликав її.

— Ніно,— знову гукнув я й виступив з тіні. На видочку її, в очах, у всіх рисах вимальовувався несвітський жах. Вона тихо застогнала, вхопила за рукав високого добродія, але не могла одірвати від мене поширених переляком очей.

Публіка, почувавши «історію», мовчки купчилася круг нас, пожираючи нас жадливими до цікавого й пікантного очима.

— Нарешті я здибав тебе, Ніно,— говорив я.

— Не треба, о, не треба! — задихуючись, викрикнула вона й ще цупкіш вчепилася в свого добродія. Він, видимо, отетерів від несподіванки, але швидко прийшов до пам'яті.

— Слушайте... е-е... ви дозволяєте собі... занадто... е-е...— мурмотів він, шукаючи очима когось поміж натовпом, мабуть, поліціанта. Справді, засюрчав поліцейський свищик.

Та я вже не слухав нічого.

— Два слова тільки, Ніно,— благав я, підступаючи ближче.

— Не треба, не треба,— ховалась вона за незнайомого мені добродія й тягла його геть в публіку. А невиразна відразу печать на виду розповзалася вже на все обличчя, і я нарешті пригадав, що́ то.

Вам, пане лікарю, траплялося часом випадково натрапити на сцену, коли, лютий у виконанні свого обов'язку, старий городовик цупить до участку затриману на вулиці безбілетну проститутку? Траплялось? Ви звернули увагу на її обличчя?.. Ні?.. Даремно, психіатрові се треба. Ви побачили б той вираз, що примушував мене в саду довго напружувати мізок, аж поки я не пригадав, що́ то за тавро.

Вони зникли в натовпі, а я, розлютований другою невдачею, кинувся навздогінці. Але два моторних городовики, мов у щемки, захопили мої руки.

— Набик, набик його, у тінь,— звелів їм фінтикуватий околודок, і мене поцупили в гущавину, в темінь, потім до виходу, посадили на візника й привезли в участок. Мабуть, чимало дурниць наплів я їм там, коли, зрештою, попав до вас, пане лікарю.

Отже, коли ви, вислухавши мою нецікаву, але одну з багатьох,— я тепер певний в тім,— історію, мусите щось там занотувати у вашій отій величезній книзі, зазначити пункт збожевоління, то я вам радо допоможу в сій справі. Беріть перо й пишть: прізвисько — Дмитро Сохальський; причина збожевоління — довге перебування в певності, що жінчина, крім вроди, має мізок у голові, крім жадоби до життя — свідомість честі й обов'язку, крім хтивості — здатність кохати.

Отсе і все, що вважаю за потрібне висловити вам.

А по сій мові, благаю вас пустити мене, бо не можу я й години більш сидіти в сім проклятім місті; десь там досі нетерпляче чекає на мене моя дорога, люба крихотка...

1910

ЗАНУДА

(Малюнок)

Сірий-сірий, холодний, мокрий жовтень. Зануда безпорадна прослалася довкола, оповила ген у балці село з настовбурченими солом'яними дахами й ожередами,

з напівоголеними деревами, сховала небо за кострубатими, мокрими, брудними хмарами й тихо-тихо плакала дрібними, рясними, довгими сльозами або голодним псом скигвила попідвіконням, слизькою гадиною прокрадалася до серця й уливала в нього отруту зненависті до життя, до людей, до самого себе...

Бррр... гидко, холодно й гидко.

На одшибі, за селом, на горбочку, самітно похилилася стара, обдерта хата з кривим, на підпорах, ганком. До піддашку прилипла облуплена дерев'яна вивіска, а на ній подекуди ще можна було розібрати: «Іванко... ая з... ем...я ...ла». Решту стерли час, дощі та вітер.

Ліворуч од ганку троє вікон; замість шибок де-не-де більмами білів папірець, а праворуч — двоє дір у вікні було заткнуто старими онучами. Ані деревця, ні огорожі...

Хата стояла вже десятий рік, підсліпуватими, неморгаючими очима своїх змарнілих вікон дивилася наниз, у балку, на село, дивилася байдужно, як десять літ тому, так і зараз, тільки під час холодної жовтневої сльоти визирала ще більш самітною, чужою всім, мізерною.

Правда, вранці, сливе щодня, простягалася од села до нудьгуючої хати жива, рухлива смужка, з гомоном, викриками, вереском пірнала в темних сінях, на кілька годин сповняла хату чужими їй згуками радощів, реготу, руху, гармидеру, галасу, що часом змінялися химерною тишею або розмірним гудінням, а передвечірнім при смерком вона знов простягалася до села й ховалася за хатами. То школярики, хлопчики й дівчатка, несли до школи свою гомінку, чисту радість, на який час порушали застиглу в ній тишу й нудьгу і зникали до завтрашнього ранку.

Натомість приходив дощ і тихо-сумно шамрів, утворюючи потроху задушливу атмосферу нудьги гнітючої, від котрої більш, ніж від пекельної гуркотні, псуються нерви, болить голова й тисне серце важким передчуттям.

А то, іншої ночі, натрапить на самітну лихий вітер, гуде, вис, як голодний вовцюган, і тоді виникає непереможне бажання впасти на ліжко, затушкуватись з головою в подушки, аби не чути того розпачливого виття, що ніби тупою пилкою водить по напружених оголених нервах, і... і ніколи не підводиться.

Сьогодні неділя. Смеркає. Від того, що зранку в школі нікого не було, темрява, нудьга й тиша, три рідних сестри, щіби стислись, згускли до фізичного вчуття їх, і мимоволі робилося лячно зайти до шкільної кімнати.

В сумежній, малесенькій кімнатці, де мешкав Михайло Дубченко, вчитель Іванківської земської школи, тьмяно блимала бляшана лампа, з паперовим зеленим абажуром; в обсяг світла попадали тільки стіл, з розкиданими по нім паперами, зшитками й книжками, узголов'я залізного ліжка з покуйовдленою подушкою й старий дзиглик, на котрім було розставлено кілька пляшечок з ліками.

Дубченко, напівроздягнений, розхристаний, в стоптаних пантофлях, стояв біля вікна, притулившись гаряче чоло до холодного скла й, не моргаючи, дивився в пітьму; крізь щілини поза шибками дуло, але він не звертав уваги й стояв, не рухаючись. В голові — ані думки, в серці — пуста.

За дощаною пересічкою в сусідній пекарні на печі ритмічно хropів дід, шкільний сторож, а поміж тим хropінням чулось таємниче, загарливе шептання:

— «Поти ти стояв, поти ти баяв, поти ти розкоші мав...»

Десь, чи біля дверей, чи в протилежнім кутку, зацвіркав цвіркун, раз, другий, непевно, несміливо, ніби випробуючи, чи не зрадить ця припишкла тиша.

— «Стала я знати, Бога милосердного благати,— чулося далі хвилисте шепотіння,— від переполоху помагати народженій, хрещеній рабі Божій Юхимії...»

Цвіркун, перечекавши якусь мить і впевнившись, що ніякої небезпеки немає, дрібним дзвоном сповнив кімнату. Але дід раптом хropнув з протягом так, що аж шибка задеренчала, потім відсапнув важко, й чути було, як він перевернувся на другий бік. Цвіркун жахливо вщух, і тільки набридливе шептання, часом уголос, лізло крізь щілини.

— «Як вінчикок у хаті змітається, так місяць на небі зменшається...»

— «Тут тобі не стояти, огнем не розпикати, морозом не осипати...»

— «То я тобі голову відрубую, відламаю, відсікаю...»

Хтось черкнув ножом по горшкові.

Дубченко здригнувся од несподіванки й ухопився за серце.

— Пху! ч... ч... чорт! — важко відітхнув він і повернувся од вікна.— Що воно?

Він почав дослухатись.

— «Свята земле Тетяно, і ти, водо Уляно, дай мені води од великої біди — народженій, хрещеній рабі Божій Юхимії...»

«Баба переполох Химці виливає»,— догадався він.— А! це школа... в школі переполох виливають, чарують... Світло й темрява, наука й забобони поруч... Хто сильніший?.. Сили, сили й змоги немає змагатись... А!..»

Озирнувся по хаті, пройшовся кілька разів і вхопився за голову.

— Ах, нудьга... нудьга... Прокляте життя! Здохнути б швид...

Закашлявся довгим, задушливим кашлем, вхопившись руками за запалі груди й зігнувшись од болю; хитнувся вперед, назад, зачепив ногою стільця й упав на ліжку, важко застогнавши. Жалібно дзенькнули під ним перетички в залізній, розхитаній кроваті, й гнітюча тиша запанувала в кімнаті.

Голова пішла обертом, затуманилась, очі закрились, і високо підіймались руки на грудях, що двигтіли й рухалися, як ковальський міх.

Баба вже скінчила своє чарування, загасила світло й заспокоїлась. А в грубі стиха почав висвистувати вітер, щодалі гучніш і гучніш.

Легко було думати під таку музику, тільки думки ті... Краще не думати!..

Краще було б упасти, упасти... Перед ким?.. Вона сьогодні вже не прийде... А! все одно, аби людина близька... але доконче жінка... краще над усе мати. Впасти навколішки, покласти голову їй на коліна, палкими словами й буйними, гарячими сльозами вилити весь біль, всю скаргу на прокляту самотність, що через усе недовге самотійне життя була єдиним вірним супутником на молодім шляху; хотілося скаржитись на те, що од тієї вірності тікав би світ за очі, що та страшна вірність холодним темним муром стояла завжди перед очей і ревниво ховала за собою щось таке хороше, про що марилося давно-давно, ще в школі на виході, потім з початку працювання, а тепер часом ввижається...

Ні, не ввижається. Це дійсність, але... Чому вона сьогодні не приходила? вона, його Люся. Щось перешкодило, певне. Ах, так...

Серце йому занило, й червоні плями на щоках зникли; розкрились великі запалі очі і з жахом дивилися в стелю.

Хотів підвестись і впав на подушку, закашлявшись. Так, сьогодні не прийде вже, бо приїде... вже приїхав той... вона казала, що приїде гість, молодий дяк з сусіднього села.

Так хочеться ласки, ще сливе неспробованої, теплого співчуття, прихильного погляду.

Нехай би собі вітер окселентував у димарі чи в грубі, нехай собі чорна зануда непорушно дивилась б у вікно... Нехай.. Від того ще тепліше було б почувати ласкаву, ніжну руку на гарячій голові, ще ближчою здавалася б близька істота, слово втіхи ще більш бажаним...

І самотність хоч на хвилину зрадила б і дала спроможність почувти себе на мить людиною, не тільки вчителем...

Важко, голова палає...

А вітер, вітер який розібрався, аж школа двигтить... Ні, не вітер то... Щось сіпає за клямку, стукає... Хто б воно був у такий пізній час?..

Дубченко підвівся, глянув у годинника. Була восьма година. Рано ще. Хто ж то?..

Він зодяг піджака, встромив ноги в пантофлі, й вийшов через шкільну кімнату в сіни, і не чув, як його обхопило холодом.

— Хто? — спитав.

— Я... Одчини, Михайле, — була відповідь.

— Люся... Прийшла?

Все тіло йому затремтіло щастям невимовним. Він тихо сміявся й тремтячими руками одсунув засув.

— Люся, мила, хороша...

— Зачиняй, зачиняй, холодно, а ти... босий, чи що?

— Ні, ні, — говорив він, засуваючи двері. — Ходімо до кімнати.

— Я на часинку вирвалася, ніби до писаря за книжкою. Дід спить?.. А то ще балакатиме скрізь, — шептала вона.

— Спить, спить, не турбуйся. Йди ж до кімнати.

Ввійшли. Його не можна було пізнати: він сіяв, радів, як дитина, й ніби поздоровшав.

— Сідай, серце, отут сідай, коло столу.

— Стривай, скину сак.

Вона роздяглась.

— Дух який важкий в кімнаті, — промовила Люся, сідаючи на стільця. — Ліками пахне... Як же ж ти? Легше тобі?

Раптом засмутилася, й в очах вималювався біль і страждання.

— Ти прийшла — й мені легше.

Він узяв її руку, припав до неї сухими спраглими вустами й довго-довго не одривався.

— Так, мені легше... Занудився на самоті... Думав не прийдеш... А ти... люба, хороша...

Кашель, довгий, хрипучий, кинув його од неї: він нагинався, випростовувався, заходився, затуляв рота, силкуючись зупинити його, але знов хапався за груди, знов заходився й аж посинів.

Люся з острахом схопилася, взяла його за плечі й підвела до ліжка.

— Ляж, ляж, тобі шкодить рухатись. Стривай, я скину піджак. Так... отак краще буде.

Вона вкрила його теплою ковдрою, поприймала пляшечки з ліками й сіла в узголів'ї, нахилившись над ним і поклавши руку йому на чоло.

Дубченко закрив очі й важко дихав. Після кожного такого вибуху голова йому йшла обертом і хотілося заснути.

Балакав, не розплющуючи очей, тихо, зупиняючись на кожному слові.

— Тяжко, серце... Швидко край. А не хочеться... не хочеться... Жити б... пожити б ще хоч трішечки... Я ж молодий, зіронько... Я ж ще не той...

Підвівся, щось пригадавши, втопив в неї пекучий, ворожий погляд палаючих хоробливим палом очей.

— А той... приїхав?

Вона не в силі була витримати пильного, питаючого погляду й одвернулася. Тихо, пошепки відповіла:

— Приїхав.

— Сватає?..

Вона мовчала, й, немов пририта, якомсь зігнулася, й дивилася вбік.

— Чого ж мовчиш?.. Сватає, питаю? той... твій дяк... Виходиш за нього?..

Вона закрила обличчя руками й заридала, глухо, розпачливо, вся здригаючись.

Дубченко ліг і заплющив очі. Вона зрозуміла, що він уже догадався, й підвелася.

Він почув, але очей не розплющував, ніби не міг.

— Посидь ще хвилинку,— промовив.

Люся покійрно сіла, дивилася на його помертвіло-бліде, як у покійника, обличчя й з жахом помітила в нім щось

нове, чого ніколи не бачила. Інстинктивно одсунулася трохи.

Дубченко мовчав, але груди високо підіймалися.

— Ідеш? — нарешті промовив.

— Треба йти, Михайле, я на хвилинку ж вийшла...

— За того, питаю, йдеш?

Скривилася од болю й тихо відповіла:

— Інак не можна, ти ж знаєш...

...Так, не можна, за хворого не можна: здоровому треба здорового... Але ж... Він також хоче щастя, і хворий хоче, і вона обіцяла дати його... А тепер... Але він не може віддати її, свою єдину ясну мрію якомусь йолопові. А вона?..

Він широко розплющив очі і глянув на неї. Люся сиділа, нахиливши голову й дивлячись убік. Кругленьке, як буханець, рум'яне обличчя її з вузенькими сірими очима, з гарненьким носиком і кругленьким з ямочкою підборіддям виявляло якусь пригнічену байдужість...

— Так-таки не можна? — прошептав Дубченко.

— Сам знаєш, — відповіла.

— Що? що я знаю?.. Я... знаю, що ти мене кохала, а...

— І тепер кохаю.

Навіть голови не повернула, як манекен.

— Чому ж ти тоді... за нього...

— Тато каже, що ти не виживеш, що...

— Гаразд... але ж я ще не вмер, ще... зарано ховати...

— Тато каже...

— А ти... ти?..

Мовчання.

— Ти змагалася?.. ти протестувала?..

Мовчання.

— А коли я не віддам тебе? розумієш — не віддам...

Люся злякано глянула на нього.

— Не віддаси?.. Як?.. Я мушу йти за нього.

Дубченко задихався.

— Не віддам!.. не підеш...

Бився головою об подушку, скрипів зубами...

— Нехай же я сам знищу своє щастя...

Він хутко схопився й сів; на синім обличчі його вималювалася скажена зненависть і лютість... Простяг руки, щоб ухопити її за горло, але вона пронизливо скрикнула з переляку й, ухопивши сак, не озираючись, вибігла з кімнати.

А він упав і завмер.

— Господи, Мати Божа, спаси й помилуй! — прокинулась од крику й зашептала баба.— Старий, старий! — будила вона діда.

Дід підвів голову.

— А вийди лишень, що там таке. Ніби ввійшло щось.

— Приверзлося, мабуть, тобі,— буркнув дід, але зліз з печі й вийшов. За хвилину він увійшов до Дубченка, котрий лежав нерухомо.

— То ви, паничу, виходили й дверей не зачинили? — спитав дід.

— Я,— тихо ворухнув губами Дубченко.— Діду, подайте мені он на столі пляшечку, оту маленьку...

— На вас лица нема, паничу. Казав же ще вчора — пошліть за лікарем. А фершал, цей що, хіба він тямить? Кажуть, що він холеру пускає на людей... А сам щодня п'яний.

— Йдіть, діду, не балакайте дурниць...

— Та я ж що? Люди плещуть. За що купив, за те й продав.

Дід вийшов.

Дубченко лежав як мертвий, тримаючи в руках пляшечку.

«Нічого не зосталося більш... Життя йде десь осторонь, велике, могутнє. Сила таких, як він, кволик, безсилик чіпляються за нього невість чого, біжать, поспішаються, падають, знов біжать, знов чіпляються. Як гидко! Чи не краще одразу звірити рахунки, бо кволим нема місця на тій колісниці життя. Ах, Люся, Люся!.. Там сидить пикатий молодий дяк, певне, випивають з панотцем, балакають про посаг, поволі, докладно, до дрібниць... Буде весілля, вони зійдуться, обоє здорові, ситі, він буде попом, вона попадею; наплодять багато дітей — і всім буде доволі місця в житті. А він? Завтра прийдуть школярики, він не вийде до них. «Діду, а Михайло Харитонович?» — спитають. «Та в себе ж, в кімнаті». — «Невже спить досі?» — «Він, голуб'ята,— скаже їм дід,— слабий дуже, хворий. Стривайте, я розбуджу». І на гарненьких, ясних видочках їхніх ляже тінь, і вони нетерпляче чекають, поки вийде з кімнати дід і... Ні, ні, він не може...»

Дубченко жбурнув од себе пляшечку, перевернувся і, припавши лицем до подушки, голосно заривав...

Увійшла тихенько баба, глянула й похитала головою. Дві старечих сльози скотилися їй по обличчю. Вона підійшла до ліжка, сіла на стільця й поправила на ліжку

ковдру, а він повернув голову, поклав їй на коліна й ридав, ридав мовчки, без скарг, без слів. Бабуся гладила його по голові чорною шкарубкою старечою рукою й також мовчала, не питала нічого.

Навіщо?.. Вона, що бачила життя й була колись молодою, гаразд і без слів розуміла його.

У-у-у,— виводив у грубі вітер. Дуло крізь щілини в вікна; блимала лампа; темні, невиразні тіні колихались по стінах. А в вікна дивилася чорна непорушна пільма. Знов насовувалася сполохана несподіваною пригодою зануда й вела за собою важкий сум і гнітючий холод самотності.

БЛАЖЧУКОВЕ ВЕСІЛЛЯ

— Ти, брат, не той... не гнівайся,— говорив напівголосно і озираючись, щоб хто не почув, кочегар Тимко,— бо знаю ж... сказаний ти... Я й то не хотів тобі той... боявся, значить...

Блажчук, забойщик шахти № 8-й, зупинився й питаюче зиркнув спідлоба на Тимка, і від того погляду щось ніби ввірвалося всередині Тимкові, а руки й ноги одеревеніли: й тікав би, та не рушиш з місця.

Він не радий був, що вже й почав про се, і стояв перед грізною, як із криці кутою, постаттю Блажчуковою мізерний, винуватий. Пляшка з холодним чаєм в одній руці й вузлик з хлібом у другій поривчасто тремтіли, ніби хто навмисне торкав їх.

Хотів казати далі, заникувався й не міг.

— Що ти хочеш сказати? Ти не крути язиком, як той пес хвостом, кажи по-людському! — буркнув Блажчук.

— Не битимеш?..— ледве промовив Тимко й підняв очі.

Блажчук посміхнувся в довгий ус. Труснув кучерявою головою й пішов, кинувши зневажливо:

— Дурень!.. За віщо ж?

Тимко за ним, трохи позаду.

— Еге, дурень... Лютий ти, як скажишся. А тут діло таке... той... Люблю я тебе... ну, виходить, як товаришеві... Шкода, значить, бо вона той... пху! От що... й більш нічого.

Блажчук знову зупинився, нічого не розуміючи.

— Та ти про кого?

— Шкура вона, от що!

— Хто?

— Та Софія ж... А ти, значить, нічого не той...

Блажчукові очі налились кров'ю. Дзенькнула лампочка в лівій руці, вдарившись об копаницю, але він втримав себе й не захопив Тимка за горло, а тільки стис кулаки.

— Ти тямий, що говориш?..

Тимко інстинктивно відступив назад, але вже не мовчав.

— Я ж той... я ж казав, що гніватимешся, а хіба я той... Не я ж ходжу до неї, а... а...

— А хто ж? — з хрипом видерлось з грудей у Блажчука.

— Адамко, он хто... еге ж. Я як товаришеві, значить...

Блажчук ще хвилю стояв і дивився на мізерного, блаґенького Тимка, потім задер голову й розкотисто зареготав.

— Ха-ха-ха! Адамко? Ну-ну, сказав! Софія мене на Адамка проміняла? Ха-ха-ха!.. От так утяв.

Пішов, певний, здоровий, як велетень, і все сміявся. Тимко за ним.

— Ти ж як... сам бачив?

— Не бачив би, то й не казав би,— образливо муркнув Тимко.

Блажчук перестав сміятись і повернувся до нього.

— Слухай, Тимку, ти жарти кинь, я сього не люблю.

— Ну, й нехай ходять, як ти смієшся. Не до моєї...

— Тимку!.. Я довідаюсь. Як тільки брехня, то... гляди мені. Знаєш мене?

Не треба було знати. Варто було поглянути на дужого забойщика, щоб відпала охота жартувати з ним, і Тимко тямив, що розмову далі провадити небезпечно, тому, обійшовши з опаскою Блажчука, швиденько потяг до шахти.

Блажчук стояв, як стовб, і не рухався, а тільки важко дихав, роздуваючи ніздрі, й щось думав. Остеронь проходили інші шахтарі й здивовано позирали на нього.

Блажчук не пішов на роботу. Він обминув високу будівлю, надшахтну, й подався далі, в степ.

Ішов поволі, а думка свердлом вертіла в мізку.

— Гей-гей, Никоне! Забагатів, що не признаєшся? — гукнув старий чередник Сила.— Куди простуєш?

Блажчук зупинився, озирнувся і, нічого не відповівши, потяг далі. Перейшов толоку, пішов житом, обійшов

витолочену лису могилу й сів по той бік, жбурнувши геть лампу й копаницю.

На серці якось порожньо, тільки зрідка мигне в голові, як несвідома згадка, якась думка, щось спалахне, загориться всередині скаженим полум'ям помсти, наллються кров'ю очі, стиснуться кулаки, аж нігті вгрузнуть у долоні, скрипнуть щелепи й корч скривить обличчя, але в ту ж мить і вщухне. А одна головна думка — як се сталося? Невже все правда? — всією вагою своєю налягла на чоло. Хотілося дужим рухом брів скинути її геть, розглядити глибокі зморшки, наче б тоді ясним усе зробилося й легко дихалося б. Груди роздувались, як ковальський міх, ніздрі не встигали відсапувати.

— Адамко... Адам Яськевич,— вертіла мізок гостра думка,— мізерний, миршавий коногон. Чи се ж правда? Бреше проклятий Тимко!.. Отже, він не наслілвся б брехати. А може, який раз чого й зайшов. Проте... Софія жіночого кодла, а Адамко митецьки на гармонії грає; чистенький завсігди, вмитий, нахаба — так до молодичь та дівчат і липне. У-у, прокляте зілля! Ну, стривай, я з тебе виб'ю охоту до музйк.

Ліг горілиць, не мигаючи, дививсь у прозору глибінь неба й обмірковував церемоніал помсти.

Довго так лежав.

Почало смеркати. Ревла, розбігаючись по дворах, череда, гавкали собаки, десь лаялись баби. Важко пихкала шахта, часом, ніби прокинувшись, стукала шпарко машина й знов затихала.

Засвітилися зорі. Стемніло. Теплом потягло від жита. Западьпадьомкав десь поблизу перепел і вщух, ніби дослухався. Закалатав коло магазину сторож, свиснув городовик протяжливим свистом, ще раз, йому відповів другий... Тихо, тільки шахта стогне.

Блажчук підвівся, посміхнувся в уси,— щось вигадав.

— Ні, рано ще, ще й гудка не було,— буркнув і знову ліг.

Наче в відповідь йому пекельним хрипом прорізала повітря шахта, й почулось довге, люте ревище, немов з-під самої землі, й почувалося, як тремтіла земля, ніби від напруження.

— І тепер рано трохи. Треба перегодити,— думав Блажчук і не ворушився.— Прийде, мабуть, годині о дванадцятій. Хе-хе-хе,— сміявся без згуку,— тут ми їх, голубчиків!.. Хе-хе-хе!..

Прийшов, крадучись, до хати. Світилось, але вікна було завішено. Припав до щілини. Так, обоє, сидять на ліжку й дослухаються. Мабуть, ходу почули. Вона встала, підійшла до столу й загасила світло.

Вхопився за серце — ладне було вискочити, в голові закрутилося, ноги тремтіли. Звірячий рик ледве стримав стиснутими зубами, аж хруснули. Хотів висадити вікно з рамою, пхнути дужим плечем стіну на них, підпалити стріху...

Повернувся і, тихо ступаючи, одійшов.

Він пішов і постукав до балагану, де спала артіль земляків. Але в хаті не було нікого, й він поліз по драбині на горище. Наступив комусь на руку.

М... що? Га? — сів шахтар. — Який воно чорт товчеться поночі?

— Стривай, не лайся, — відповів Блажчук.

— Никін?.. — здивувався той. — Чого ти?.. Ти ж на роботі?

Блажчук черкнув сірничком і освітив горище, де врозкидку на купах рам'я, в пилюці, спали шахтарі, брудні, закурені, невмиті. Повернувшись з роботи, тяжко знеможені, спали, як забиті. Годі було будити криком і Блажчук ходив поміж ними, брав за руки й садовив кожного.

Кляли, погано лаялись, але, впізнавши його, замовкали й тільки дивилися безглуздо виряченими очима, нічого не розуміючи.

Побудив усіх, вклоняючись на всі боки, кликав на весілля.

І знову дивилися, і знову нічого не розуміли.

— Гей-гей, чи заціпило вам, товариші! — гукнув. — На весілля ж кличу, жінку заміж видаю, пити-гуляти прошу.

— За Адамка? — спитав хтось із кутка.

Крутнувся, ніби хто шпигнув його.

— Ти почім знаєш?

Але всі вже догадувалися й обережно усміхалися.

— Ого, всі знають, не сам я.

Вхопився за голову й застогнав, як зв'язаний лев.

— Прррокляті!.. Чому мовчали? Чому не казали?..

— Хм... да, тобі скажи... Видима смерть страшна.

Він трохи заспокоївся.

— Ну, то ходімо ж.

— Та куди ж?

— Весілля справимо, горілку пити ходімо. Частую всіх до ранку.

Чухались, неохоче підводились і зодягались, але не сперечались.

По дорозі розбудили Середиху, взяли три четвертини.
— Завтра гроші віддам,— кинув їй Блажчук.

Середиха з підозрінням дивилася на пізніх гостей, щось недобре відчувала й пішла назирцем, замкнувши хату.

Надійшли до Блажчукової халупи.

— Ну, бояри, ставайте хто коло вікон, а я стукатиму в двері. Та пильуйте, щоб, крий Боже, молодий не втік, а то весілля пропаде.

Товариство, чекаючи на цікаву сцену, яку не завжди побачиш, було у веселім настрою. Почулись сміхи, жарти.

Блажчук торохнув постолом у двері й не своїм голосом крикнув:

— Відчиняй!..

Загавкали собаки, застукав сторож.

В хаті як вимерло все. Всі знишкли й слухали, притаївши дух.

Блажчук осатанів.

— Відчиняй, прроклята! — гукав у нестямі й торохтів у двері кулаками.

Дзенькнув засув.

Блажчук замовк. Обережно ступив через поріг. Софія стояла в темряві і не могла поворухнутись.

Заирнув за двері, в кутки, заставлені діжкою, ночвами, мішком з борошном. Одіпхнув жінку і ввійшов у хату.

— Ану, світи! Чого стоїш у сінях?

Черкнув сірничок і освітив убогу, але чепурно прибрану оселю шахтаря.

Зняла шкло з лампи, засвітила, але надіти не в силі була: вся здригалася, немов од вогкого холодного вітру, й дрібно дзенькало шкло об зубчасті вінця лампової машинки.

Блажчук озирнувся по хаті. Не було нікого.

— Спала? — похмуро звернувся до Софії.

— Сспала,— відповіла й клацнула, здригнувшись, зубами.

Стояла коло столу в одній спідниці поверх сорочки.

— Чого тремтиш, як у пропасниці? — гримнув, і хижо блиснули чорні очі з-під насуплених брів.

Не відповіла, тільки спустила очі, щоб заховати пекельний жах.

— Се що? — показав він на картуз і ціпок на лаві.

Зробилася біліш білої стіни, губи посиніли.

— То він, виходить, тут...

Блажчук підняв ліжник і, нахилившись, заглянув під ліжку.

Випростався й страшним реготом сповнив хатину, аж шибки задеренчали жалібно в вікнах.

— Ге-ей, товариші! Прошу до хати! Молодий тут! Справимо весілля на славу.

Вона впала, ридаючи, обіймала коліна, хилилася до землі й цілувала брудні, сірі од глею постолі.

Адамко зайцем шугнув з-під ліжка до дверей, та не довелося жадливому донжуанові почувати сієї ночі дома: попав просто в руки шахтарям, що входили в хату.

— Ха-ха-ха! — реготав, мов несамовитий, Блажчук. — Гарний молодий, що з весілля тікає. Тримайте, хлопці, цупко тримайте, а то вислизне.

Адамко одразу борсався, намагався видертись, навіть укусив когось за руку, але, діставши по пиці, знишкнув і понуро схилив голову. Кров з носа капала на груди, на білу сорочку.

— Ану, годі! — гримнув Блажчук на жінку. — Підводься!

Не встала, ще щільніш припала до ніг і заголосила.

— Вставай, вставай, — говорив чоловік, — уміла кохати, умій і до шлюбу стати. — Ану, годі, кажу!

Дужим рухом ноги віджбурнув її до стіни. Впала й корчилась в риданнях.

— Станови стіл насеред хати, а на стіл Середишине добро, — будемо вінчати.

Злорадо регочучи, шахтарі відсунули стіл насеред хати, поставили на нього три четвертини з горілкою, хліб, низку тарані й цибулю. Блажчук підняв Софію й поставив поруч з переляканим Адамком.

— Як же ж їх вінчати, хлопці, коли вони не одної віри?

— По-нашому, по-шахтарському.

— Ну, то хто за попа, хто за дяка, а я за шахвиря, бо впаде вона.

Почалася дика сцена: водили круг столу, співали соромицьких пісень, виголошували блюзнірські казання.

— Доволі, амінь! — промовив Блажчук. — Переносьте стіл на місце, садовіть молодих на покуті, та й самі сідайте: будемо пити, гуляти, молодих прославляти і себе не забувати.

Шахтарі відповіли реготом і жартами.

Пиячили до ранку. Надходили нові гості: Середиха по всій слобідці роздзвонила про незвичайне весілля. Всіх

закликав Блажчук, всіх припрошував, всіх частував. Шахтарі сідали, пиячили, а баби й діти з зацікавленням, перемішаним з жахом, тислись коло порога, в сінях, хитали головами, шептались, дивились на «молодих», що сиділи за столом, як з хреста зняті.

Ще посилали за горілкою, ще пили, співали.

Блажчук нічого не пив, а тільки припрошував, весело вигукував здоров'я «молодим» і тільки жалкував, регочучи, що нікому грати на весіллі, бо на слобідці один музика, та й той — «молодий» тепер.

В хаті зробилось душно. Відсунули занавіски й поодчиняли вікна. Ранкове сонечко кинуло в забруднену хату снопи золотистого світла, заграло в тютюновім диму...

П'яний гомін на мить ущух.

— Чого ж ви? — метушився Блажчук. — Пийте, гуляйте, добрії люди! Чи вже понापивались, нагулялись?.. Ну, то будемо «молодих» виряджати... Тільки не спати... вони виспали своє. Вирядимо їх, добрії люди, на нове життя, на нове пробуваннячко. Вставайте з-за столу, «молодих» під руки беріть і ведіть їх у двір.

Гості повставали, але ніхто не зважився доторкнутись до «молодих».

— Чом же ви? Чи повпивалися, що й самих треба під руки тримати? Ха-ха-ха! — реготав, як божевільний, Блажчук. Очі йому блищали зловісним блиском, під очима темніли круги.

— Не хочете? Ну, то я сам.

Хижим звірем підступив він до жінки, зірвав хустку й учепився за коси.

Страшний, нелюдський крик розітнувся по хаті, покотився вікнами на вулицю. Жінки й дітвора з плачем і вереском висипали з сіней на двір.

Блажчук витяг жінку з-за столу, переволік за коси через поріг у сіни, розмахнувся й викинув у двері під ноги цікавим. Потім, ляскаючи зубами, страшний, як кара, підійшов до Адамка, що забився в куток під божничок, вхопив його за в'язи, виволік насеред хати, розгойдав на руках, як дитину, й викинув у вікно.

П'яні реготались, аж за боки хапались.

Похмурий, лихий, з розкуйовдленими кучерями, стояв Блажчук серед хати й важко дихав, зиркаючи спідлоба.

— Ну, весілля скінчилося, — нарешті буркнув він. — Геть, наволоч!.. А то я не так порегочу...

Сміх і жарти вщухли.

Один по одному, крадучись, мов злодії, повиходили гості. Останній прихилив за собою двері.

Ще хвилину стояв Блажчук непорушно, потім раптом стиснув голову дужими руками і заричав, як поранений звір.

— О-ох!..

Упав на лаву, й голосно ридав, і бився головою об стіну.

Так скінчилося Блажчукове весілля.

1911

ЮДИТА

Проходка підрядчика Конона Чатиркина містилася геть-геть від головної шахти N - ського акціонерного товариства, по той бік балки, на горі. Ще здалеку видно було нашвидку збудований дощаний дашок над десятисажневим колодязем — проходкою; трохи осторонь — схожий на шибеницю пристрій, тільки поміж двома стовпами на величезній сторчовій осі крутився товстелезний «барабан», обмотаний грубою кодолюю. По другий бік проходки самотньо стояла чорна, брудна казарма для робітників. Від проходки тягся невисокий вал сірого глею, а по нім сюди та туди возила вагончик понура, кощавишка; така сама шкапа ходила, помахуючи хвостом, круг «барабана», коло вирла, накручуючи кодолю.

Весною по сей бік проходки оксамитовими ясно-зеленими килимами стелилися дбайливо випещені ниви німців-орендарів, а по той бік, за другою балкою, за порослим очеретами й осокою ставком, буяли пишною ковилою барвисті панські цілинні степи.

В початку літа по тих степах метушливо вешталася косарка, виростали копиці, а потім і стіжки сіна. Весела зелень зникала, а пекуче сонце потроху кінчало руйнуючу працю людини й клало на велетенське полотно степу свої руді сухі фарби. Плакали вівці, вільно походжаючи підстриженим степом; несло звідтіля дратуючим пахом свіжого сіна.

Наставало літо, й по сей бік, зрання до вечора, джеркотіла жатка, злизуючи золоті дорідні ячмені та пшениці. Поважно походжали, працюючи, непривітні німці і тілисті

німкени. Все робилося мовчки, поволі, але жодного руху не пропадало дурно в розміреній, дисциплінованій праці. Кінчалися жнива, і непомітно, полукіпок за полукіпком, зникало з нив вижате. Лишалися самі густі, як щітка, білі стерні та довго ще тхнуло від них медовим пахом скошеного хліба.

Прийшла й осінь, спочатку тепла, тиха, сумирна, як далекий відгук меланхолійної музики, а щодалі все холодніша й мокра. Вдень і вночі безперестанку шамотить дрібний, густий дощ, такий одноманітний та марудний, що від зануди сама смерть здається бажаною гостею, а степовий вітер, осатанівши від того шамотіння, часом здійсмає злісне виття, струсує важкими, сірими, як свинець, хмарами й буйною зливою мститься над ні в чім не повинною землею, дихає крижаним холодом.

І по весні, і влітку паскудно й мерзотно в нашій казармі, але тепера, осінніми вечорами не хочеться навіть виходити... Хочеться впасти на брудний поміст, по котрому бігають жваві прусаки й тихі стоноги, закопатись з головою у подрані солом'яники, з котрих сиплеться потерта на полову солома, й очуманіти, поринути в небуття...

Товариші допіру прийшли з роботи, змоклі до останньої нитки, вимазані в беркій сірій глей, голодні, виморені. Треба поспішати на одміну їм, десятник лятиметься.

Чи треба ж?.. Навіщо треба?.. Кому треба?..

А, к чорту питання! Завжди вони гострими ножами пронизують зашкарублі зверху врази, розворушують збайдужіле почуття, вертають до живої дійсності, викликаючи чарівні події минулого, недавнього минулого, коли, здавалося, рукою можна було дістати щастя, становлять їх поруч гидкого, мерзенного сучасного й пхають руку до мотузка. К чорту!.. Не хочеться жити, не хочеться вмирати, нічого не хочеться.

— Хлопець прибіг, десятник лютує, — кидає нам наша артільна куховарка Домаха й ставить на хисткий, масний, смердючий стіл велику полив'яну миску з гарячим борщем для товаришів. Ми хоч і стоїмо напоготові, але мнемось, не знати чого.

— Ходім!.. Дідько його не візьме! — відповідаємо, не поспішаючись, запалюємо «собачі ніжки» і, огинаючись, виходимо.

Лютий з нудьги вітер несамовито плює нам в обличчя. Гучно чвакаючи по калюці своїми незграбними мотузья-

ними «чунями», підходимо до проходки, біля якої понуро дрімає чорна постать кощавої шкапи, здригаючись іноді од рвачкого пронизливого вітру. Вже здалеку чуємо добірну лайку нашого ката, десятника Крячка, один по одному входимо під дощаний дах над широкою сажневою пащею проходки й байдужно відповідаємо десятникові дошкульним, звичним, барвистим вітанням.

Він замовкає, переконаний аргументами більшості, і далі вже мовчки, хоч і не без задоволення, слідкує, як десятисажнева глибочінь одного за одним глитає нас під скрипіння давно мазаного «барабану».

Нас шестеро на дні колодязя, мокрих, змерзлих, з побілілими руками, з синіми губами й стиснутими щелепами, повних злості й жовчі... Поволі хлюпає від наших рухів вода під ногами, поволі підіймається і вгрузає лопата чи плешень у невидний під водою міцний, суцільний глей; поволі наповнюється ним і підіймається вгору, вертачись на кодолі, «букет», а з нього й з стін колодязьних холодними, дзвенячими цівками лється на наші голови сіра, рідка грязюка й чиста, як сльози, вода, заливає очі, тече по шиї за комір.

Година... друга... третя... Тіло промерзло наскрізь, перетремтіло, хоч на дні тут швидше тепло, ніж холодно. І здається, що й кров застигла або — що її зовсім немає. Цокотять зуби, щемлять, злипаючись, краї повіків і крутить в кістках.

Ах, те крутіння в кістках! Боляче, до крові, прикусиш губу, заплющиш очі, обіпрешся об мокру стіну й стоїш хвилину, другу, підобгавши то одну, то другу ногу, і знов хлюпаєш лопатою у виблискуючій при тьмянім світлі каламутній воді, білій, як молоко... Нас по шестеро на зміну, й жодного здорового, хоч на вигляд ми дужі, тільки понурі, як нічні злодії.

Раз за всю дванадцятигодинну зміну спускають нам у тім закалянім «букеті» попоїсти — житнього хліба, сала й солоних огірків, і ми нашвидку, не присідаючи, їмо, не дивлячись один на одного, похмурі, отруєні тією захищеною, потайною лютістю й ненавистю, від котрої нема чим дихати, бо саме повітря насичено нею... Хочеться втікти геть, де свіжо, вільно, порожньо, хочеться розтанути там, знітитись, зробитись нічим, пустити за вітром і саму згадку про себе... Не втічеш! Куди не повернись — мокра, сіра, гидка стіна, вгорі — чорна просторінь, що тремтить од мізерного світла лампочки, а за нею — те саме.

Ми ненавидимо все, на що б не дивилися, про що б не думали. Ми ненавидимо пишний степ по весні за те, що не про нас краса його, восени — що по нім вільно гуляє вітер, коли в нас, у колодязі, стіни. Ми ненавидимо небо, хоч у Бога давно вже не віримо, ненавидимо за те, що воно потрібне нам, бо без сього не було б куди посилати найстрашніші прокльони наші за наше існування. Ненавидимо хазяїна й інших ненавистю голодного, прибитого пса за те, що служимо їм. Ненавидимо себе, один одного, бо один в однім, як у свічаді, бачимо себе, свою нікчемність, непотрібність самих для себе. А се збуджує замерлі спогади недавнього минулого, проклятого, зрадливого, що піднесло наші поривання, наше «я» до хмар і ганебно, як шмат грязюки, жбурнуло їх у багно, сюди — на дно проходки...

Ні, вдруге чорта з два обдурить нас!.. Від самої згадки несамохить скрегочуть зуби... Не обдурить... нікого дурити, бо й нас нема, а є щось огидне, мізерне... А!.. К чорту!..

Пальці в корчах міцно стискають лопату, з нелюдською силою садять нею в глей, бризкаючи довкола рідкою грязюкою...

— Н-н-ну!.. Тихше, чор-р-рт!.. Землю наскрізь просадити хочеш?! Наволоч!..

Гнівно палають запалі очі з-під насуплених на нас брів, ляскають від злості зуби, й хижка корч струсує виснаженим тілом, але... протест виливається глухим бурчанням і сопінням.

І завжди тепер наш протест — бліда, ледве помітна ознака нашого двоногого походження — набирає таких форм, наш протест, колись гордий, огненний, бурхливий... Хазяїнові ми навіть так не відповідаємо. Часом, здебільшого несподівано, з'являється він серед нас, як нечистий дух, шарудить, повертаючись то до одного, то до другого, своєю резиноювою киреєю з нап'ятою на голову відлогою; хижі, ненажерливі очі його, як звірята, визирають з-під настовбурчених брів.

— Працюєте, братики? — звертається він до нас, підхахикуючи, а в очах йому танцює бісик безмірної, запеклої зневаги. Се відбирає в нас хіть відповідати.

Мовчимо.

— Багато зробили? — дратується дідок від нашої невічливості.

— Пів-аршина, — буркне хтось.

— Що? Пів-аршина?.. Се так, се так! За півдня пів-аршина!.. А?..

— Твердо, та й які ж там півдня?..

— Твердо?..— псом накидається на нас хазяїн.— Твердо? Ах ви ж, черви смердящі!.. А! Їм твердо! Ах ви ж, босячня паршива! Ледарі! Ляси тут точите тільки!..

І пішов, і пішов...

Стоїмо, втопивши байдужий погляд у землю, ніби думаємо про щось, і сороміцька лайка одскакує від нашої свідомості, як горох од стіни.

Дідка се ще більш дратує. Оскаженівши, він махає нам поперед носа сухорлявими кулаками замість лайки, сипле вже погрозами нацькувати на нас, безпашпортних, острожників, поліцейського надзирателя. Він тямить добре, як допекти нас до живих печінок. Слова «надзиратель» і «безпашпортні», як чарівна паличка, впливають на нашу запеклість, і ми ганебно кланяємося, прохаємо вибачити нам нашу провину, а виблагавши право на огидне, каторжне барложіння під землею в холоднім багні, дякуємо й до кінця зміни вже не дивимося один одному в очі й не балакаємо.

Чому?.. Про се пекуче не хочеться думати. Варто дати волю думці, й вона свердлом точить мозок, а в душі брєнить болючий, либонь, знайомий мотив, пече огнем пекельним... Ні, ліпше не дослухатись до нього, затамувати його надлюдським зусиллям... Так легше: не думати, не почувати, не бажати... К чорту!..

Скінчивши зміну, ми, шестеро, підіймаємося в «букеті» по двоє нагору, здригаючись від холоду, поспішаємо до своєї смердючої казарми, здаємо з себе мокре, як жлющ, прилипле до тіла дрантя, з котрого цівками збігає на поміст каламутна вода, нашвидку накидаємо на себе щось сухе й сідаємо хутчій до столу, гримаючи на Домаху, що гається з їжею.

Химерне створіння ся Домаха. Висока, широка, з великим животом, одвислими грудьми; обличчя — як полив'яна макітра, кирпате, з сірими маленькими очима; волосся рідке, прилизане масними руками; брудна, неохайна, вона здорова, як велетень, і погана, як гріх. Поховавши задавленого на шахті чоловіка, вона найнялась за куховарку до нашої артілі. З роботи повертались ми аж божевільні з голоду, й Домашин неодмінний борщ та картопля з олією й огірками здавалися нам чимсь надзвичайним по своїй смачності. Як шакали на стерво,

накидалися ми на величезну миску з гарячим борщем, сичали, опікши губи, дмухали, плямкали, як свині, і за хвилинку-другу на дні лишалися тільки шматки жилавого м'яса. Один з нас просто руками рвав те м'ясо на маленькі шматочки, і воно миттю зникало в наших пельках. Бралися до картоплі...

Домаха в сей час стоїть, спершись плечем об одвірок, поклавши одну руку на живіт, другою підперши щоку, і не спускає з нас очей. А в сірих, облямованих білими віями, негарних очах її застигає стільки жалю, що тому, хто зненацька скидає на неї погляд, робиться ніяково. І знову болючий мотив починає бреніти в душі...

Декого з нас драгує той жаль, той смуток її, а коли вона, втираючи сльозу, промовить часом:

— Бідні ж ви мої, нещасні!.. Та нікому ж вас ані пожалувати, ні слова вам доброго сказати, сиротам!..

То у відповідь їй розтинаються прокльони й паскудна лайка. Домаха тільки зітхає мовчки, ніби те все не до неї мовиться.

Інші використовували добре серце Домашине по-своєму, задовольняючи примітивні потреби в коханні, і Домаха ніколи не скаржилася на невдячність своїх випадкових суворих коханців, а віддавала свою прихильність без жодного ремства, ніби се був обов'язковий додаток до харчу.

Домаха була погана на вроду, але в коханні щастило їй. Коли шестеро нас брѳохалися в воді на дні глибокої проходки, а інших шестеро спали мертвим сном на кальнім помості в казармі, на драних, повних нужі, солом'яниках, приїздив часом хазяїн. Оглянувши все, що робиться на проходці, він ішов до конторки й посилав за Домахою. Вона йшла, байдужа й покірна, і виходила від нього такою самою байдужою, як і входила туди. Коли ми, довідавшись про хазяйську надмірну приязнь, підіймали її на глум, вона здивовано скидала на нас очима, навіть не розуміючи, з чого тут глузувати.

«А кожний з вас на моїм місці хіба не так робив би?» — ніби говорили її очі, і говорили, звичайно, суццю правду.

.....
Вечеряли саме, коли до казарми увійшов сам старий хазяїн з батогом у руці.

Заходив до нас він рідко, і то тільки тоді, коли був під чаркою, коли серце йому вигравало й потребувала душа

розваги. Приходив, глузував з нас, жартував з Домахою, а потім кликав її до себе в конторку.

Він став на порозі і з ехидною ухмилкою стежив за тим, як ми жадливо пожирали страву.

— Здоровенькі були, братики,— лагідно звернувся він до нас, і від його ласкавого вітання подер мороз поза шкірою.— Трапезуйте?

Ніхто навіть голови не повернув, і в старечих очах його засвітились хижі огники.

— Добрі люди, коли до них здоровкаються, кажуть здрастуй,— зауважив він нам так само ласкаво, лагідно, хоч обличчя йому скривило від стриманої злості.

— Здрастуйте, здрастуйте,— запобігливо загомоніли ми,— хіба ми що?.. Ми ж той...

— То добрі люди та й до добрих людей,— муркнув один з нас, Захарченко, не підводячи голови.

Ми так і охолонули. Десятеро переляканих очей голками встромились в одчаюгу.

— А я ж хто, на твою думку? — скипів старий глитай і підняв батіг.

— Собака,— муркнув Захарченко знову.— Ну-ну!..— крикнув він, побачивши, як хазяїн замірився батоном, і вхопив зі столу великого ножа.

Хазяїн остовпів.

— А-а, дак ти он який! — кинув він погрожуючи.— Стривай же, наволоч!..

Він вийшов. Ми знали, що Захарченко збирався тікати з проходки кудись, але... навіщо нам візка підвозити?.. Обурені, розлютовані, накинулися ми на нього, лаяли, докоряли.

Домаха ввесь час стояла коло дверей і, видимо, з захопленням стежила за всім. Коли ми, обурені, заворушились, як комашня, загомоніли, вона крикнула нам:

— Цитьте, паршиві!..

Потім підійшла до винуватого, обхопила його голову руками й ніжно поцілувала в тім'я.

Се сталось так несподівано, що ми відразу тільки здивовано позирали один на одного, а сам винуватець — то на нас, то на Домаху. Розкотистий регіт розітнувся по хаті. Почалися кпини, брудні, погані, але в сю саме мить на порозі з'явилася огрядна постать рудничного поліцейського надзирателя, а з-за спини його визирала лисяча пика самого хазяїна.

Нас немов вітер здмухнув від столу.

Ледве блимала бляшана лампа на столі... Як злякані вівці, скупчились ми в темнім кутку, передчуваючи лихо.

Надзиратель, прискаливши око, дивився то на одного, то на другого, задоволений, видимо, ефектом, потім раптом повернувся до хазяїна.

— Який? — спитав він.

Хазяїн метушливо вибіг наперед і пужалном показав на Захарченка.

— А-а,— оглянув того з голови до п'ят пан надзиратель.— Дак се ти? Ану, підійди лишень сюди!

Захарченко не поверухнувся.

— Кому я говорю? — тупнув ногою надзиратель і ступнув два кроки наперед.

— Йди, пр-р-роклятий! — засичали ми й пхнули його перед сердиті очі начальства.

Домаха якось химерно метнулася набік, ухопившись рукою за серце. Обличчя їй перекривилося від болю, тільки в сірих очах миготіли іскри гніву й ненависті.

— Се ти такий сміливий? — підступав до винуватого надзиратель.— Ти? Се ти за ножа хапаєшся, арештанте?.. На!..

Трах!..

Згорблена постать Захарченка хитнулася набік.

— А-а-а!..— завила Домаха, вхопившись за голову.

— Про... про... стіть... ва... ва...

— Простити?.. Я тобі дам ножа! На!..

Хитнувся у другий бік і вхопився руками за вухо.

— На!.. На!.. На!..

Сипалися удари один за одним і гостро відгукувалися в нас усередині. Ми тремтіли, як у пропасниці, й у мізку застигла одна думка: «Коли б же на нім тільки самім і окошилось...»

Захарченко впав, а надзиратель штурхнув його чоботом і звернувся до нас, погрожуючи своїм уважистим, скривавленим кулаком:

— Глядіть мені, наволоч паршива! Я вам покажу ножа!.. Дякувати ще повинні, що вас, нікчемних волоцюг, острожників безпашпортних, держимо отут, даємо роботу, годуємо!..

Ми вклонилися.

Надзиратель і хазяїн вийшли...

Домаха, як роздратована кішка, стрибнула до нас і замахала засученими по лікті руками поперед наших очей.

— Боягузи! Гади! Суки!..— сичала вона, запінившись і обливаючи нас презирством.— Наволоч паршива й є!.. Бити вас нікчемних жаб, та й ще бити!.. Га?.. На очах у них скалічено людину, а вони... Ах ви ж слизота! Паскуди!..

Ще багато не вельми приємних епітетів прикладала вона до нас, підстрибуючи, ніби хто шпигав її в п'яти, потім кинулася підіймати лежачого. Обережно підвела його й помогла лягти на солом'янику, потім принесла в мисці теплої води: обмивала йому кров з обличчя і, тихо квилячи, плакала над ним. А ми, постоявши ще якусь хвилину в кутку, мовчки вилізли звідтіля й сіли довечерювати. Захарченко тихо стогнав і хапався за ліву щоку, котру обережно обв'язувала чистою хусткою Домаха.

Тихо... Поволі стукають ложки об миску, поволі працюють щелепи й чується стримане плямкання губами. За вікном бурхає вітер і насвистує в грубі, окселентуючи думкам, що завели в душі знову той самий пекучий, певний, але досі незрозумілий, мотив. Пече він огнем, хочеться стримати його злістю, гнівом, бо намагається він нагадати, що, крім фізичного болю, болить і душа наша, й почуття, і... А! Не треба!.. Не треба!.. К чорту! Лишне се, воно заважає жевріти й мутить байдужий спокій...

Довечеряли, полягали. Довго ще кожний повертався з одного боку на другий, крехтав, скріб люто своє тіло, покусане нужною, кляв життя уривчастим, коротким прокляттям, кашляв, плював... Грюкали двері, щось шепталось, виходило.

Нарешті втома й сон перемогли.

Прокинулись од світла в хаті. На порозі стояла Домаха. Побачивши, що ми, здивовані, попідводилися й посідали, вона поставила лампу на стіл і зареготала, як божевільна.

— Ха-ха-ха! Не буде більш!.. Ось маєте!..— показувала вона нам скривавленого колодія й тремтіла від переповнюючої її всю свідомості й почуття вчинку.— Познущався, й годі... Хай знає, як з Домахою спати... Домаха приспить... Ха-ха-ха!.. Навіки приспить.

Ми якось усі разом зрозуміли те, що сталося допіру, й холодний жах підняв волосся на голові.

Застукали двері, почувся гомін. В казарму вбіг Крячко, а за ним, переляканий, у сльозах, хлопець — конторщик.

— Ага, ти тут!..— забелькотав Крячко.— Хлопці, беріть її, в'яжіть!.. Вона... вона хазяїна зарізала... Кинь ніж, падлюко! Кинь, говорю!.. Беріть її, хлопці, в'яжіть...

— Не підходь!.. Не підходьте! — несамовито кричав Домаха, заховавшись за стіл і махаючи ножом перед себе. Видко було, що вона мало що бачить, хоч і ютилася божевільно білками очей на всі боки.— Не підходь Заріжу!..

Та ніхто й не думав підступати. Ми навіть не ризикували сидючи на солом'яниках. Жах потроху проходив, і місце заступала свідомість того, що сталося, а в душі брився той самий, досі не збагнений, мотив...

Тепера ми розуміли його, і відповідне до нього слово вдарило нам у мізок, одбилося в понурім погляді.

Домаха махала ножом, бігав по хаті Кричав, спинався на нас, то одного, то другого, ховався за двері хлопав, і ми сиділи, похнюпившись, і не дивилися один одному в очі. Ми слухали, як молотом важким довбало нам в голову слово:

— Сором!.. Сором!.. Сором!..

1911

ПРИКРИЙ ЕПІЗОД

Досі ще, як згадаю сю неприємну пригоду з моїм життям на шахтах, глуха ворожнеча проти жінок підіймається мені всередині, і я тоді просто ненавиджу їх.

Вона з'явилась серед нас якось цілком несподівано.

Нас було четверо: я, маркшейдер, провізор і місцевий часний... молодий інженір Антін Високович. Всі ми були нежонаті й жили в невеличкім будинку, що так і звалися: «дом холостых», або, як звали його робітники, — «одностой дом». Крім наших, в нім було ще дві-три кімнати для приїжджих. Харчувались ми вкупі й для сього мали куховарку, молодицю Франю, й помічницю їй, вдову шахтарську дівку, Ольгу. Управлялись вони досить добре й ми були з них задоволені.

Справа з шахтами й вугіллям ще тільки налагоджувалася, тому роботи було сила й обмаль вільного часу знайшлися ми тричі на день в їдальні, їли, пили, розмовляли про новини, кепкували один з одного, з наших служників і розходилися на роботу, і тільки вечорами — хто йшов за ти, а хто в гості вбити час за картами.

Жилось добре, безжурно.

Коли ото, якогось осіннього вечора, з'явилася вона. Ми допіру збіглися до вечері.

Дзвінок.

— А гляньте, Олічко, хто там? — звелів провізор, що правив у нас за економа.

Дівка вийшла й за п'ять хвилин повернулася, усміхаючись якимось непевно.

— Якась панночка... до вас, — звернулася вона до провізора.

— До мене? — розвів той руками. — Ні... нічого не тямлю.

— Еге, «Касторко»... он як!

— Нічого, нічого тобі. Іди зустрічай...

— Гарний лицар: ждала-ждала, сердешна, та мусіла сама приїхати.

Ми реготались, схвильований провізор знизував плечима й лаявся, присягаючись, що ніяких панночок він не закликав і не жде і що се, певне, якесь непорозуміння, коли не провокація.

А вона стояла в коридорі і в одчинені двері стежила за ідіотською сценою.

— Скажіть, будьте ласкаві, — промовила вона, ступивши до кімнати, — хто тут з вас провізор?

Ми так і прикипіли на місці, зашарівшись до самої спини. Маркшейдер нахилився над тарілкою й уважно ловив на виделку кільце з цибулини, інженіра чомусь саме в сю мить зацікавила карафа з горілкою, і він, взявшись за шийку, пильно оглядав її, а я спідлоба слідкував за несподіваною гостею.

— Пробачте, — підвівся, насупившись, провізор. — Навіщо се вам?

— Мені сказано, — не звомпивши, промовила панночка, — що ви покажете мені вільну кімнату, де я мушу оселитись. Адже ж се будинок для приїжджих?

— Так, се... Хто вас послав сюди?

— Управитель. Я вчителька. Мене призначено в тутешню школу. Дак, будьте ласкаві, звеліть швидше позносити мої речі.

Вона вийшла.

— Ольго, піди познось та покажи їй ту кімнату, що біля дверей в сіни, — звелів провізор і оглянув нас обуреним поглядом. — От іще новина!.. Не було клопоту...

— М... да, — підтакнув маркшейдер і потягся до карафи. — Чого ви загадалися так, пане Антоне?

— А вона, маєте собі, не того... не погана,— промовив, посміхнувшись, інженір,— цікава квіточка, і Касторка дарма тільки хвилюється.

— Ат, облиште! — нервувався провізор.— Підуть тепер всякі витребеньки: і те їй треба, і того їй подай, і тим догоди.

— Та вам-то чого бідкатись? Все зроблять Франя з Ольгою...

— Ні, таки се вже не порядок, коли баба тут оселяється,— зауважив скептичний маркшейдер.

Він взагалі трохи не любив світської етикетки і у відносинах до жіноцтва був занадто вже простих і примітивних поглядів.

— Одначе, панове,— вставив і я своє слово,— може, панна з дороги їсти хоче? Закликати б?..

Провізор мовчав і сопів понуро.

— Авжеж, авжеж,— підхопив мою думку Високович і аж випростався.— Треба закликати. До речі, роздивимось ближче.

Він подзвонив. Увійшла Франя.

— Чого вам... а де ж Ольга? — з підозрінням оглянула вона нас.

— От що, серце,— промовив Високович.— Там приїхала вчителька...

— Де? Яка вчителька?..

— Та для вас, серце, все одно яка. А ви підіть до крайньої кімнати, вона там з Ольгою, заличте її сюди. Скажіть: паничі прохають до вечері. Та подасте, що там у вас іще наготовлено.

Франя знов неймовірно оглянула нас, знизала плечима — «що вони вигадують, мовляв?» — і вийшла.

Ми сиділи мовчки, тільки маркшейдер неспокійно совався на стільці й черкав, ні до кого не звертаючись.

Нарешті вона ввійшла. А за нею на порозі поставали зацікавлені Франя й Ольга.

— Ще раз добри вечір! — злегка вклонившись, промовила вона й усміхнулася вже як до знайомих.— Ганна Деревецька,— додала вона, простягаючи кожному з нас руку.

Ми буркнули кожний своє прізвисько, а провізор ні з сього ні з того визвірився на служницю.

— Чого повитріщались?.. Подавайте далі!..

Вечеряли.

Розпитувала про шахти, про школу, про робітників. А ми, коротко відповідаючи, спідлоба позирали на неї і здались їй, певне, дуже неввічливими.

Відповідав більше Високович. Невеличкі очі його ніби й не дивилися на неї з-під високого прекрасного лоба з навислими на нього неслухняними пасмами його чудового білявого волосся, але я певний був, що він одразу, як тільки уздрів, вже наскрізь бачив її й склав ціну оком досвідченої в сих справах людини. Високович був високий, ставний, як Ахіллес, вродливий молодик, з тих, на котрих несамохіть зупиняється жіночий погляд довше, ніж звичайно.

Те, що вона сливе до нього тільки й зверталася з розмовою, не здалось мені чимсь незвичайним, а по тому, як понуро працювали щелепами маркшейдер і провізор, я бачив, що вони в душі дуже вдячні інженірові за се: їм самим не треба було підтримувати несподівану й нудну, незвичну гутірку. Тільки Франя частіш, ніж слід було, забігала до їдальні й з ворожою цікавістю стежила за новою людиною. Потім з кухні чутно було її незадоволене бурчання.

А Високович випробував ґрунт і напівсерйозно, напівпосміхаючись, кидав уривчасті фрази. Я, любуючи, стежив за ним, за його працею першорядного майстра й великого знавця жіночого серця.

— Не думаю,— тихо, лагідно, ніби підкрадаючись непомітно, говорив він,— не думаю, щоб вам сподобалося в нас.

— Чому ви так гадаєте? — підняла брови панна Ганна.

— Нудно в нас. І праця наша нудна, без жодного проблиску поезії.

— Ви так кохаетесь у поезії?

— Так, я люблю поезію, і мене часом давить ся проклята атмосфера. Хочеться чогось ясного, блискучого, хочеться життя, а не самої тільки праці.

— Спробуйте самі утворити се й огорнути вашу працю поезією.

— Се можливо?

— Безперечно.

— Панна допоможе нам утворити рай в нашім пеклі? — дивлячись не моргаючи їй у вічі, спитав Високович.

Вона не одвела очей, а якось насупилася й оглянула з похмурою цікавістю його всього, а потім почала, ніби догадалася, що думає інженір:

— На мою думку, невесело вам живеться тому, що тут бракує жіночого товариства. Без жіноцтва яка ж поезія?

— Вовками завиєш,— раптом випалив мовчазний маркшейдер, чомусь зашарівся і ще нижче нахилився над тарілкою.

Вона здивовано повернула до нього голову й засміялася.

— Вовками завиєш, ха-ха-ха! А хіба ні? — звернулася до інженіра.

— Ще гірше,— відповів той.— Тому я й кажу, що панна допоможе нам внести в наше нудне існування хоч крихотку поезії. А ми, з свого боку, подбаємо, щоб панна не занудилась у нас. Згода?

— Ха-ха-ха! Ні, далєбі, мені подобається се! — сміялася вона.— Виступити в новій ролі спасительки погибаючих. Згода, звичайно, згода!..

Господи, як вона сміялася!.. Чи ми справді одвикли від жіночого товариства й поробились якимись вовками двоногими, чи вона була надзвичайно привабливою, але, признаюсь, мене кидало в жар і в холод.

Сяк-так скінчивши вечерю, я попрощався й вийшов. Ще з півгодини доносився до мене в кімнату її розкоти-стий сміх і перевертав мене всього. Я знав, що спокійно не засну, і мені було досадно. Ввійшов Високович, стрункий і хороший; обличчя йому якось сіяло, а очі були мрійними й блищали.

— Ну, як тобі подобається нова квіточка? — спитав він, посміхаючись і дивлячись на мене.

— А, йди к чортам! Звідкіля її принесло? Ночі тепер не спатиму.

Він зареготався, здорово, гучно зареготався, певний в собі.

— Ні, се цікаво, не взяв би його кат! Слово честі, тепер веселіш заживемо. Добраніч!.. А вона буде наша, от побачиш.

— Чи не зарано робити такий вирок?

— От, дурниці!.. Все в наших руках, хе-хе-хе!

— Побачимо..

Мені було досадно чогось. Заздрив, мабуть, йому.

Зрештою, ми всі якось звикли до тієї думки, що нам не поспішитись за Високовичем, і не перебивали йому провадити «правильну атаку», як він казав. Та й очі (ох, які чудові очі!) панни Ганни здебільшого зупинялися на нім, і розмовляла вона переважно з ним. Вони якось з півслова,

з одного погляду розуміли одно одного, і ми звикли до цього.

Атака щось провадилася занадто довго, і ми почали вже кепкувати з Високовича.

— Ой, оженить вона вас на собі, пане Високовичу,— піддрочував маркшейдер.— Звернулися б ви знов до Франі: і без клопоту, й безпечніш.

— Одно другому не заважає,— відповідав він спокійно, але помітно було, що наші уваги йому не до вподоби.

— Невже ти закохався? — спитав я його колись наодинці.

— Хто? Я?.. Вигадай ще що!..

— Значить, не бере?

— Візьме, не турбуйся.

Проминула осінь. Наступила зима. На Різдво панна нікуди не поїхала, і се нам здалося трохи незвичайним, але розгадку ми відразу знайшли. Залицання інженіра зробили, певне, свій вплив. Не дарма ж вона такими очима завжди слідкує за ним.

А вони варті були одно одного: обоє здорові, вродливі...

Коли я пригадую ту різдвяну ніч, в котру так несподівано виник кінець, то й досі ще стискуються мені кулаки і я не можу без почуття ненависті думати про жінок.

А кінець був такий.

Верталися ми з Високовичем від нашого управителя о першій чи другій годині ночі. Вечірка вдалася, як кажуть, на диво: в голові трохи шуміло, у всім тілі почувалася якась приємна втома, хоч молода кров буяла й породжала бажання щастя, обіймів, поцілунків, того, чого бракувало нам у нашім сірім шахтарськім житті. А ніч була чудова, місяшна.

— Може, погуляємо ще? — звернувся я до Високовича.

— Ні, ні, на ліжко, зараз на ліжко! — промовив він.— А-а,— потягнувся всім тілом і загадався.

— А в нашій панночки світиться,— зауважив я, показуючи на вікно.

— Читає, певне,— буркнув Високович і одвернувся.— І не осточорті!..— несподівано обурився він.

— Щось вона там з робочими той...

— А, дурниці, примхи... Хоче бути інтереснішою.

— Та вона й так, лихо її матері, інтересна.

— Єрунда!

— Ого! Чого се ти так? Хіба увірвалося, хе-хе-хе?..

— Ну, ввірвалося!.. Просто набридло та й не хочеться. А захочу, завтра буде мою.

— А ти захоти. Сам же казав, що твоїх рук не мине.

— І не мине!..

— Хм... щось не схоже.

Він мовчав. Увійшли в коридор. Двері до панни були трохи відхилені. На столі горіла лампа під зеленим абажуром. А панна розкинулася на ліжку, закинувши чудові рученята за голову. Книжка валялася біля ліжка на підлозі. Вона спала, повернувши трохи голову до стіни од світла, і вві сні посміхалася. Певне, гарний сон бачила... може Високовича?.. М'яка сукня щільно оповивала струнке тіло, виразно окреслюючи дивні незаймані форми його.

Хм... не диво, що в голові пішло обертотом.

— Йди до себе,— пошепки промовив Високович, ледве повернувши язика: спазма здавила йому горло. Він ввесь зблід, і ніздрі широко роздулись.

— Йди,— ще раз сказав і ввійшов у кімнату, зачинивши тихо двері.

Я пішов, нервово здригаючись, одімкнув свою прикру пустку, роздягся миттю й упав, немов прибитий, на стілець. Мені також здавило в горлі й хотілось плакати. Чого?.. Від недосяжності щастя? Чи я заздри вродливому Високовичу?

Безглуздо, цілком безглуздо!.. Не про мене вона. Вони утворені одно для одного, й дурна була вона, що й досі давала з себе якусь недоторкану.

Устав, щоб причинити двері й лягти спати.

— Лясь! Лясь!..— луною пішло по коридору.

Я став на порозі.

З грюкотом відчинилися її двері, й звідтіля, обхопивши голову руками, мов несамовитий, вибіг Високович. Зігнута постать його була гідка й мізерна. Він миттю пробіг повз мене до своєї кімнати й замкнувся, а з панноччиних дверей полетіли в коридор Високовичеве пальто й кашкет.

— Негодай! — розітнулося по коридору, грюкнули двері й дзенькнув замок.

— Ідіотка,— муркнув я,— міщанка!..

Мені шкода було нездійсненого бажання, опльованого пориву до щастя, розвіяних назавжди мрій.

Довго ще чув я, як за стіною щось робив Високович. Не спалося, видимо, сердешному. Ще б пак! Ідіотка!..

Почав дрімати, та не довелося мені спати цієї ночі: згук пострілу кинув мене з ліжка й розбудив увесь дім.

Вискочив у коридор. Повискакували товариші, служниці й перелякано дивилися одно на одного.

— Що за чорт? — нарешті промовив маркшейдер. — Де воно?..

— У Високовича, — відповів я похмуро. — Ану, чий ключ підійде до його дверей?..

— Та ви постукайте: може, то ненавмисне.

— Постукав — мовчання.

Підібрали ключ, одімкнули. Він лежав на підлозі в калюжі крові.

— Що з ним? Чого він? — розпитували.

Я знав — чого, але мовчав.

— Пошліть за поліцією, — сказав я і вийшов у коридор. Серце стисло кліщами.

На порозі своєї кімнати стояла вчителька й понуро дивилася сюди.

— Що? Застрелився? — спитала, і в голосі почувалась мені захована зла радість.

— Так, — відповів я, втопивши в неї погляд, повний ненависті.

— Собаці собача й смерть, — відповіла як одрубала, повернулася й грюкнула дверима.

1911

ВЕЛИКОДНЯ НІЧ

Сьомку привів за вуха камеронщик.

— Ти де се отираєшся, байстрюк? — накинувся на хлопця десятник. — Чи тебе ще прохати треба?

Сьомка конвульсійно повів губами й зиркнув спідлоба загнаним вовком.

— З-під церкви заняв: вони там лагодяться ракети пущать: Дьомка з контори, дяків Микола та ще ціла юрба... Та таке ж уредне — насилу впіймав...

— Он ба... Чи тобі набридло служити?.. Давай гасло, — звернувся десятник до рукоятчика, захопив Сьомку за вухо й боляче крутнув. — Гайда мені зараз у шахту, латрижнику!..

— Я не піду, — захопившись рукою за соху, прошепотів Сьомка.

— Як то не підеш?.. А хто ж піде — я, чи що? — аж підскочив десятник.

— Я не піду,— знову прошепотів Сьомка й озирнувся на діру зі сходами вниз.

— Ну, не вигадуй. Микито, бери його на оберемок. Я тобі дам не піду! Я тебе побастую!

Камеронщик підійшов до Сьомки, взяв його за руки.

— Ну, годі тобі, дурнику, годі, чого іритуєшся! Твоя ж черга...

Сьомка пручався. З усієї сили одіпхнув він камеронщика й ухопився обома руками за соху.

Очі його сипали іскри.

Робітник дужими руками одірвав його від сохи й потяг у клітку.

— Давай гасло! — звелів десятник рукоятчикові.— Ишти, пан який, не піде!

Рукоятчик подав машиністові гасло.

— Ой дядечку! — скрикнув з болем Сьомка, й хрипкий гук його голосу луною відбився по спустілих перед великим святом шахтових будовах.— Ой, не хочу!..

Він з хлоп'ячою силою смикав руки, бив головою Микити в груди й дригав ногами. Обличчя йому перекривилось від зусилля й жаху.

Кліть затремтіла й піднеслась угору. Рукоятчик похапливим рухом підобрав з-під неї «кулаки», на котрих вона трималась, і відскочив.

Машина застукала, й чорна шахтова паща прогинула Микиту-камеронщика й Сьомку. Тільки сталева кодола, падаючи вниз, ритмічно здригалась.

— Гедзь напав хлопця,— нарешті промовив десятник.

Старий рукоятчик сів на дзиглика, витяг кисета з тютюном і мовчки почав робити цигарку.

— Він завжди, здається, ледаря корчив?

Рукоятчик нахилив голову й сердито шпортався у кисеті.

— Щось не помічав,— нарешті промовив.— Кожному хочеться... в таке свято...

— Хочеться, хочеться,— розсердився десятник.— Діло перш за все! Якого там чорта! Мало чого мені не хочеться.

— Можна було б і без хлопця. Яка там робота?.. Коням дав би й Микита: не така в нього робота, щоб не можна було одійти. А хлопець нехай би погуляв...

— Дідьку ти лисий! Міркуєш, як дитина, ніби перший

день на шахті робиш. Чи то я даю наряд?.. Звелено — лізь, і нічого тобі антимонії розводити.

— А я хіба що кажу?..

— «Що!..» Сволочі ви всі, от що!..

Десятник плюнув спересердя й зник у діру по сходах. Старий байдужно подивився йому в потилицю, пожував ротом і почав запалювати цигарку.

— Пху! — сплюнув він набік.— Гнівається... А чого?.. Підлиза панська...

Старий загадався... Тьмяно світили електричні ліхтарі. Насовувалась ніч. Крізь широкі двері на естокаду видно було огники на шахтарській слобідці, а з церкви чувся сумний передвеликодній дзвін, уривчасті вигуки дівчорі, що лагодилася не спати цілу ніч і зустрінути Великдень під церквою.

Сьомка вже не пручався. Він сидів на холодних плитах біля стволу й тихо хлипав. Стволовий мовчки дрімав коло стіни на ослоні. Десь дзюрчала вода, стікаючи з усієї шахти до цмока або камерона, що важко сопів у печері збоку. З другого боку, трохи далі, пирскали коні.

Микита налагодив камерона й повертався до стволу, наспівуючи під ніс: «І сущим во гробіх, живот дарував...»

— Гоп-гоп-гоп-гоп! — раптом гукнув він на всі легені й став дослухатись. В кількох місцях, далеко десь, у порожніх забоях, йому відгукнулося коротким стогоном. Стволовий кинувся на ослоні від несподіванки й вирячив на нього здивовані очі.

— Хоч запали, матері його мішок груш!.. Ані духа!.. Ану, дай закурить, Данило.

Микита сів поруч із стволовим і почав крутити цигарку.

— Чого важурився, Сьомко? — трохи згодом звернувся він до клопця.— От дурниця! Завтра надвечір виліземо. Та й гульнемо ж, хіба так. Я, брат, доброго «гусака» придбав з червоною голівкою, хе-хе-хе!.. Пху, аж слина покотилася... Ковбасу, брат, жінка купила й свинини в хахла купила фунтів з п'ять... крашанок десятків зо два накрасила. Їж, брат,— не хочу, хе-хе-хе!..

— Пху! — сплюнув стволовий,— хоч не кажи... Й без того під серцем смокче. Цілісенький день клята баба не давала їсти. Так ні з чим і на шахту поперся.

— Досадно, матері його мішок груш!.. Мені й торік довелося в шахті розговлятись. Не пайдить, що ти його вді-

еш!.. А там же ж таке виробляють коло церкви, що, ма-
буть, не вцїтю я, втечу звідси. Церкву, брат, кругом обти-
кано лампочками — і зеленими, й синїми, й червоними,
й хрест на церкві так само. Ловко, братець ти мїй!..

Сьомка перестав хлипати і, роззявивши рота, пильно
слухав.

— Уся дїтвора коло церкви. Хлопці... Дьомка з контори
й дяків Миколка ракети пуцатимуть, як заспївають «Хри-
стос воскрес», дак куди там — не вдержиш у хаті. Ще де
те в Бога «Христос воскрес», а вся малеча вже там.

— Та воно й здоровому скортить подивитись.

— І не говори!.. А головне — люди після служби підуть
розговлятись, а ми...

Камеронщик люто сплюнув на плити.

— Ну, та ні чорта! Буде й на нашій вулиці празник. Ох,
і нап'юсь же!..

— М-да... п'яних сила буде.

— Та що там казати. Чоловік святові радий.

Докурили мовчки, замислившись.

— А що, Сьомко,— підвів голову Микита й ласкаво
позирнув на хлопця,— ти був коли біля камерона?

— То що? — буркнув Сьомка.

— Ти тямиш, як його підмазувати?

— То що? — знов буркнув Сьомка й підозро прижму-
рив очі.

— То нічого... питаю...

— Не вмію.

— Ходім — вивчу.

— Нащо?

— Дурень!.. Вивчишся, то будеш колись камеронщи-
ком. Ось ходім лишень. Все одно нема чого робити.

Микита взяв за руку хлопця й повів до цмока. Він по-
казав йому, як треба підмазувати машину, коли почне
дуже вже грюкати, показав, як припинити її для підмазки
й т. ін.

Хлопець трохи розважився. Йому подобалося, що Ми-
кита балакає з ним, як із дорослим, і показує все, до чого
раніш і близько не підпускав. Він одразу все з'ятив, та
й з'ятялювати, власне, не було чого.

За чверть години вони повертались до стволу.

— Ну, і маладчина ж ти,— вихваляв Сьомку Микита,—
наче зроду камеронщик. Отож, брат, сядь отут на ослоні й
дослухайся. Як тільки що, то й біжи, підмаж, значить. Че-
пуха, одно слово, пусяк. А я, значить, на часинку додому.

— Оштрафують, а то й зовсім виженуть,— зауважив ствольовий.

— От чепуха! Ти ж не скажеш?

— Та я не скажу. А як десятник побачить. Буде тобі.

— Не буде, хіба я дурний. Ось давай лишень гасло.

Микита вліз у клітку. Данило зачинив за ним дверцята й ударив кілька разів по залізній штибі. За хвилину клітка з Микитой зникла вгорі, ще хвилину — й у другім стволі з'явилася друга кліть.

— Чи не суцього тобі батька син! — обурився Данило. — В нього душа, а в мене нема, чи що?.. Стривай же, ледащо!.. Посидь часинку без нас, Сьомо, я незабаром повернусь.

І не встиг Сьомка запротестувати, як Данило вліз у кліть і зачинив за собою дверцята.

— Бери молоток, бий... раз, два, три... раз!..

— Я не хочу сам zostаватись.

— Чого, дурнику? Чи тобі вперше? Ну, годі, бий. Я зараз: тільки додому збігаю. Ти ж парубок уже...

Сьомка подав гасло й лишився в шахті сам.

Він справді ніколи не боявся, коли чув по різних закутках стук шахтарської копаниці, топіт ніг кінських, гуркіт вагонеток по рейках, брязкіт ланцюгів, котрими їх було зчеплено; він знав, що хоч коло стайні він і сам, але скрізь по шахті є люди, й скоро він гукне, то хтось прибіжить на його голос. А тепера... Не страшно, тільки моторошно трохи, в сих німих стінах під землею.

Сьомка сів і озирнувся навкруги. Хотів думати про те, що робиться зараз біля церкви, але думки линули геть. Мимоволі став дослухатись.

Дзюрчала вода... Пирскали коні в стайні... Луцали дубові стойки під страшенною вагою землі...

Згуки все знайомі Сьомці... Проте моторошно якось самому. Чи швидко вони повернуться?.. Казали, що незабаром.

Щоб хоч трохи розігнати неприємне почуття, Сьомка встав і пішов до камерона, обдивився його. Ні, все гаразд.

Вернувся, ліг на ослоні. Думки, одна за одною, заворушилися у голові, і сон унікав широко розплющених очей. Згадав він про те, що колись старий забойщик, Мутовкин, розказував шахтарям про шахтового діда з зеленою бородою по коліна.

«...Іду ото я, братове, до свого забою, верстов, мабуть,

за дві од ствола... Найдальший був... Іду сам. Хлопці чогось забарилися. Іду наспівуючи. Вже й недалечко зосталося. Знаю, що недалечко, бо лампочка стала притухати: паскудний забой — огонь часто гас. Аж гульк — у самім забої, на кучі глею, сидить... Довга така зелена борода, зелені очі й сам зелений. Блим-блим тими очима... Я так і прикипів на місці, а далі прийшов до пам'яті та як дремену назад. Не тямлю, як уже й добіг до хлопців. Розповідаю їм, а вони, стерви, регочуться, не ймуть віри, кажуть, що п'яний або так приверзлося. Ідемо гуртом, в гурті й дідька не страшно. Доходимо — аж забоя й сліду нема — завалило... От вам і приверзлося...»

Сьомка підвівся і втопив зляканий погляд у хідник, що темнів праворуч... Став тривожно дослухатись... Тихотихо, чути навіть, як сіно хрумтить на зубах у коней...

Чвак-чвак... чвак-чвак,— раптом почулося з хідника.

Сьомка обмер... Серце йому дуже-дуже затіпалося й раптом боляче-боляче занило.

«Він»,— блискавицею мигнула думка, але миттю погасла. Перед широко розплющеними очима вимальовувалася зелена, невиразна постать...

Серце забилося востаннє й стало, і тільки в ухах ще яку мить лунало страшне:

Чвак-чвак... чвак-чвак!..

Нелюдський жах застиг Сьомці на обличчі.

З темряви вийшов Опецьок — молодий буланій кінь, зупинився на мить, повернув голову до світла, кліпнув очима, гучно клацаючи підковами по чавунних плитах, підійшов до Сьомки, витяг уперед голову й м'якими теплими губами мазнув його по обличчю, а потім одійшов трохи, похитав розумною головою своєю, дивуючись, видимо, що молодий конюх так міцно спить на варті, та ще й з розплющеними очима, і, важко повернувшись на плитах, почвалав до стайні, наступаючи на довгий повід.

Данило й Микита повернулись згори раді та веселі, як і слід кожному на святковий Великдень. Вони таки не дуже поспішалися до шахти й устигли дома гарненько підкріпитись, тому, зійшовши на плити, несподівано відчули, що ті плити за ніч начебто зробились дуже слизькі, і не встоїш на них.

— Сьомко! Гоп-гоп-гоп! — гукав Микита.

— Христос воскрес, Сьомко! Чуєш?..

— Він спить, матері його мішок груш, і про камерона забув...

— Сьомко,— гукали вони, стоячи перед ним й похитуючись.— Чуєш, Сьомко, Христос воскрес!..

— Христос воскрес, Сьомко!..

Сьомка сидів холодний і байдужий.

1911

ТОСЯ

Прудко мчить нас поїзд південної залізниці. Вікна у вагоні з одного боку відчинено. Починає смеркати...

Низенький, присадкуватий кондуктор виліз на лаву й силкується встромити в вагонний ліхтар свічку. Сопе й стогне. Нарешті встромив і зістрибнув на підлогу, витираючи хусткою лоба. Усміхається, повернувшись до мене.

— Погано куцому на світі жити.

— Хм... м-да... не дуже зручно,— відгукуюсь до нього.— Слушайте, добродію, чи не розживусь я у вас шматка свічки? Спати не хочеться, то хоч газету прочитаю.

— Можна... свічку можна...

— Вас не турбуватиме? — звертаюсь до сусіда, що вклався насупроти, й, не дожидуючи відповіді, засвічую свічку, й розгортаю газету.

Кондуктор сопе вже десь у другім кінці вагона. У вагоні сливе тихо: хтось на верхній лаві підхріпує, хтось, двоє, за дерев'яною пересічкою напівголосно розмовляють.

Тра-та-так... тра-та-так,— вистукує поїзд. Повз вікна линуть і зникають чорні тіні. Пахне молодою травою й молодими бруньками, пахне весною...

Поволі пробігаю газетні телеграми...

Зненацька очі мої спиняються на знайомім прізвищі.

«Ст. Вугільна. На N-скім руднику кинулась у шурф і вбилася на смерть молода дівчина, дочка конторщика, Антоніна Жукова»...

— Жукова... Антоніна... Се ж вона... Тося!.. Маленька, зграбненька, чорна, як жучок, Тося, метка, жвава, весела.

Забилась на смерть... Тося і смерть... Щось дике, неможливе. Тося й сміх, дзвінкий, веселий, задеракуватий; Тося й огонь, палкий, жагучий, ледве стриманий — се так!.. А то...

Знав я її досить добре, придивився до неї. Два роки тому, по весні, до мене подзвонила незнайома мені гар-

ленька панночка і, зашарівшись по саму шию, розповіла, спустивши свої чорні, як тернини, очиці, що батько її дістав посаду конторщика на шахті й що вони вже з тиждень тому, як перевезлися на N-ський рудник, що вона скінчила два роки тому двохкласову школу й тепер хоче довчитись у мене на народну вчительку, бо страшенно їй до душі вчителювання.

Вона підвела очі й прохаюче дивилася на мене.

Було се перед шкільними іспитами, в мене було сила роботи й клопотів, сила всякої переписки й одписки, весь день був зайнятий турботами по школі, і я... згодився. Глянув їй у вічі й згодився, призначив часи до вчиття, а коли вона, ткнувши мені невеличку, біленьку, з гострими пальцями, руку, вдячно засміялась дрібним, як срібний дзвіночок, сміхом і, вклонившись, зникла, я вголос обізвав себе бовдурем.

Що я з нею робитиму, коли мені ніколи вгору глянути?.. В той час, що призначив їй, я завжди спочивав після пекельної втоми в школі, спочивав, щоб підвечір знову йти до школи. Як же я тепера буду без спочивку?

Бігав по хаті й лаяв сам себе.

— А може, вона передумає й не прийде завтра,— розважав себе і... боявся, що не прийде.

Вона не передумала й з'явилася якраз о четвертій годині, коли й сказано було. З діловитим виглядом ткнула мені руку й тихенько сіла за стіл, надавши своєму кругленькому видочковій школярського вигляду. Давня звичка складати руки на стіл і напіврозкривати рожеві вустоньки надавали всій фігурі її прелюбого наївного вигляду і навіть не смішили, а швидше нагадували про обов'язок...

— Хм... Дак от... той...

Я не знав, з чого почати, але, глянувши на її наморщені брівки, на пильний погляд, насупився й удав із себе суворого, серйозного педагога, щоб хоч зовнішнім виглядом показати всю безодню премудрості, яка містилася в мені.

— Розглянемо програму насамперед...

— Я знаю програму,— перебила вона.— Програма сливе не одрізняється від тієї, що вчила я в школі.

— То навіщо ж вам іще вчитись?

— Дещо забула. Хотілося б повторити. Та й сочиненія... Може б, ви перевірили мої знання?

— Гаразд. Ну, от тут по закону Божому стоїть — молитви. Се ви, певне, не забули?

— Знаю... здається, знаю...

— Молитву ранкову?

Вона почала, але за десять слів проказувала вже вechірню.

— Стривайте, стривайте,— перепинив я й засміявся. Вона здивовано дивилася на мене.

— Не так?

— Не так. А скільки сім раз по дев'ять?

— Еге.

— Сім раз по дев'ять...

Зашепотіла губками.

— Сім раз по дев'ять — шістдесят три.

— Так. А скільки всіх материків?

— Материків?.. П'ять: Європа, Азія, Авст... Австрія...

Я знову засміявся.

— А жениха у вас нема?

— Ще нема.

Спустила очі, але в ту ж мить підняла й дивилася на мене так, ніби я молитву Господню питав.

— А скоро буде?

— Не знаю.

— Може б, ви не гаялись та швидше відшукали? Адже заміж хочете?

— Се в програму, здається, не входить.

— Я так... взагалі...

— Чому ж... Якщо трапиться підходящий...

— Кого ви вважаєте за підходящого?

— Кого ж? Підходящого.

— Себто?

— Моя подруга, наприклад, живе з інженіром.

Глянув на неї. Ті самі — чисті-чисті очі й ясний погляд.

— Хм... То виходьте й ви за кого-небудь.

— Гаразд... Але поки що я, проте, хочу вчитись.

— Довенько вам прийдеться вчитись.

— То байдуже, у мене терпіння вистачить.

Я знизав плечима.

— Як хочете.

Почали вчиття. Вона приходила справно щодня, справно здавала добре заучені завдання, і я потроху одмінив свій скептицизм щодо її здібностей. Поводилася серйозно, як старша школярка, навіть поштиво.

Проїшли іспити в мене в школі. Розцвіли акації. Настали чудові, прозорі, місяшні ночі. Вабило з кімнат на простір, у степ.

Вчиття йшло трохи млявіш. Тосю я не пізнавав: часто не знала завдань, часто замислювалася й відповідала не-влад, зашарювалася й винувато спускала оченята, і тіні під ними робилися ще темнішими.

— Що з вами?

— Вибачайте... але я вчора не мала змоги вивчити. Мамі тепер страшенно багато діла... Вона наприймала аж трьох студентів на харчі...

— Яких студентів?

— На шахти, на практику приїхали... Але ви не турбуйтеся, я вивчу...

Мені й справді не прийшлося більш турбуватись. Тося другого дня не приходила і далі також.

Бачив я її двічі на вулиці: вперше з чорнявим ставним горняком у формі, а вдруге, вже під осінь, з присадкуватим, прищуватим, з сірими маленькими очима й товстими губами, політехніком.

«Вивчилася на вчительку,— думав сам собі, і десь глибоко заворушилось у мене щось вороже.— Що воно? Ревную, чи що? Яка ерунда! Нехай собі... Хіба до вчиття тоді, коли надворі такі сумно-прекрасні вечори, такі задумливо-чарівні ночі, коли цвітуть квіти й розцвітає пишним цвітом молодість, єдиний на віку довгий і чудовий сон».

— Я сам молодий, я знаю молодість, я люблю молодість...

Літо... Гомінкі, задушливі вечори. Гострий пах диму від шахтових димарів не здолає перебити солодкого паху скошених ячменів, яким віє од стернистих нив, що починаються ось тут, за домом. Сиджу на ганку з розгорнутою книгою на колінах. З вечірньою прохолодою й по нашій вулиці починається рух: вертаються до кінного двору водовози, вугільщики, і, радіючи, що довгий душний день скінчився, переганяють один одного, й весело перекидаються уважистими лайками; бредуть з череди додому поодинокі корови; вертаються конторщики й щотоводи з контори вечеряти. Ось чертьожник порівнявся з мою фірточкою. Високий, сухорлявий, з великими хитрими очима й чорною цапиною борідкою, він робить неприємне враження, бо завжди лукавить.

— Вечір добрий! Гуляєте?

— Добривечір! Гуляю.

— Щасливий народ отсі учителі: попрацював, попрацював і гуляй цілих чотири місяці...

— М-да...

— А де ж се ваша учениця?

— Давно кинула.

— Сумно вам? Хе-хе-хе...

Мовчу.

— Там селяни лагодяться скаржитись у поліцію на вашу ученицю.

— За віщо?

— Геть-чисто, кажуть... хе-хе-хе... витовкли валки ячменю.

— Хто?

— Та вона ж... із студентами чи студенти з нею, сього вже не знаю.

Знаю ж, що бреше, знаю, що се одна з тих численних брехень, які переказується щодня тихенько і вголос по руднику,— інтелігентний рудник сим живе,— знаю, але досадно мені і хочеться жбурнути книжкою в піку сій гострородій безрогій.

Осінь... Меланхолійні вечори, жовте листя, бабине літо, холодні зорі. Почалося вчиття в школі...

За клопітною працею забув про Тося. Чув, що студенти, всі четверо, поїхали. Хліб з нив давно позвозили селяни, й на вільних поруділих стернях гуляв тільки вітер та журливо тинялася череда. Потроху забуто на руднику про Тосиних студентів. Лунали вже інші брехні й плятки — з біжучого життя.

Дзвінок. Знову Тося.

— Я знов до вас. Тепер у мами роботи менш, і я вчитимусь далі. Можна?

— Сідайте.

Вона якось виросла, змужніла, але не скажу, щоб покращала, хоч очі дивилися так само наївно, тільки в глибині їхній почувалася захована увага й підозріння до бесідника.

«Чого вона?» — гадав я сам собі.

— Вчитись?.. Хм... А як студенти по весні з'являться, то знов у мами вашої роботи буде...

— Так і знала, що й ви...— спалахнула Тося й зупинилася.

— Що́ я?

— Що й ви балакатимете. Ну, то що ж, що студенти? Приїдуть знов... Правда, про інших не знаю, а один приїде неодмінно. Ми листуємося... він кінчає інститут, буде інженіром.

«Подруга моя живе з інженіром»,— пригадалося мені.

Я подумав трохи і... відмовився: мені справді-таки було ніколи.

— А вечорами?

— Не маю часу.

— Ви пишете оповідання й романи?

— Дещо пишу.

— Напишіть щось про мене.

— Роман хіба?

— Все одно, що хочете.

Я посміхнувся.

— Гаразд, але... ще, мабуть, рано... роман ще не скінчено.

— То що? А ви приробіть гарний кінець. Цікаво про себе прочитати.

— А як кінець вашого справжнього роману не відповідатиме написаному?

— Ви думаєте, він не приїде?

— Я нічого не думаю.

— Приїде... він не з таких. А... не приїде, чорт з ним! Мало їх є. Не він, то хтось буде...

Тося не дарма чекала: вони приїхали, тільки вже інші: один київський і двоє томських.

На вакації я виїхав з рудника, а коли повернувся, то тільки й чув новини: Тоська, студенти, ячмінь...

Незабаром мусів «по независящим обстоятельствам» назавжди лишити рудник.

Тосі не бачив відтоді.

.....
Так-так-так!.. Так-так-так! — вистукують колеса. Свічка догорає...

— Ваші квитки, панове! — чую коло дверей.

Поспішаюсь проглянути до краю телеграми в газеті.

«...дочка конторщика Антоніна Жукова. Покійниця лишила записку: «Перериваю молоде життя. Не варто жити коли люди — пси». Зміст записки наводить на гадку, що причина смерті романічного характеру».

Кінець до Тосиноного роману приробило життя...

Тільки навіщо стільки зневір'я! «Люди»... Але ж то молодість, прекрасна в своїх бажаннях, в своїх молодих поривах до чарівної радості життя...

Так-так-так!.. Так-так-так!..

Свічка погасла.

МАРТА І МАРІЯ

Пройдено довгий-довгий шлях життя. У темній млі минулого ціла низка сірих, забруднених трупів: то нагло полягли молодечі надії, ясні образи юнацьких мрій, душі палкої поривання. Ті мрії, як зірки звечора, засвічувались одна за одною на самотнім небі молодого життя і гасли, падаючи, від одного подиху справжнього життя, засвічувались нові, й вони погасали, як ті, що своїм рясним падінням прорізують влітку серпневе небо над головою.

Попереду — ще довгий шлях, повний боротьби, огневих спалахнень, чудових радісних моментів, але... чому так шкода загиблих давніх мрій у темній млі минулого?..

Їх дві було: блакитноока, чорнобрива Ксаня й кароока, білява, як літній ранок, Наця, — сестри.

Травневий лагідний вечір. На ганку старої великої хати, з зеленими віконницями, солом'яною стріхою й бляшаним піддашком, що соромливо ховався в густій зелені акацій в присадку, на тім ганку кінчають пити вечірній чай. Старий товстий крамар, з чорною головою (ані волосиночки сивої!), з блакитними очима й дитячим виразом на обличчі, важко підводиться, упираючись пухкими долонями в стіл, накритий білосніжною скатеркою, й звертається до жінки:

— Ходімо спати, стара?..

— Поприбирати треба...

— Ми, мамо, самі з Нацею. Йдіть.

— Ач, як розходилися! — дослухається одну мить старий і, покрехтуючи, зникає в хату. За ним мати.

Останні слова його були до солов'їв, од співів котрих стогоном стогнало повітря. Кругом в садках ховалися хатки, позад починалися зелені левади, за ними річка; насупроти на майдані, з гущавини старих лип та яворів, виглядали сині бані церкви з золотими хрестами; ліворуч, трохи далі, затих базар із своїми крамницями, рундуками, ятками; праворуч, через майдан, світилося в попівській хаті й чорніла вікнами похмура школа. І над усім тим ніби хтось сипав міріади згуків, ніби безліч незримих музик справляли врочисті проводи блискучому дневі й вітали красуню ніч.

Ксаня й Наця швидко прибирають зі столу, односять у хату й самий стіл; сердечно, цілуючи кожного в руку,

дають на добраніч батькові й неньці, мовчки виходять на ганок, сідають, спершись ліктями на спинки стільців.

Мовчать, переплітаючи свої журні думки з соловейковим співом. Вони знають без слів, без пояснень, чому то батько так раптом підвівся, не витримавши чарівного весняного співу соловейків. Вони знають, що старі, любі старі, ще довго не заснуть і в мовчазливій бесіді слів вилватимуть сердечний біль. Вони знають...

А співи ллються, чарують душу, ваблять, закликають прилучитись. Серце переповнено вщерть.

«В чарах кохання моє дівування.

Хочу я вільно, як пташка, прожить...»—

Не стерплює палка Наця. Ксаня підхоплює, й старий-старий, любий, зворушливий український дует скорботно дзвенить з молодих грудей.

Співають напівголосно; з вулиці ще чути часом ходу. Од церковного муру відокремлюється висока струнка постать у білому брилі, з тонким ціпочком у руці, й наближається до присадку. В журну мелодію вдирається навмисне утрироване мекання: «...Дайте-ге-ге бо жить!»

Спів уривається.

— То ви, Степане Іоновичу?

— Пізнали?

Молодий кучерявий красень дяк звичним рухом дзенькає заціпкою й зникає в присадку.

— Ах, як же... по голосу пізнала,— розкотисто сміється Ксаня.— Здрастуйте, книшохапе.

— Наше вам, ваше нам, з добрим вечером.

Дяк ніколи не балакає з панночками звичайно, а завжди з вивертами, з вихилясами. До його поводження звикли й не зважають.

— Ну, чому ж замовкли? Далі... Тра-та-та! — подає він тон, і жалібним комариним дзвоном замирає камертон в його руці.

— «Той мені шепче, той руки цілує»,— починає перерваний спів Ксаня, й знову глибокий смуток гасить очі двох сестер і примушує серце занити солодким болем.

— «Той тут навколішки смирно стає»,— підхоплює Наця.

— Ну то вже чорта з два! — перебиває дяк.

— Ах, не заважайте, будь ласка,— обурюється Наця,— бридкий!

— Та ні... стривайте! Де ж се видано, щоб ото я став руки цілувати комусь та ще й навколішки.

- Попові ж цілуєте.
- Ну да... але ж то піп. Я сам незабаром попом буду, й мені цілуватимуть...
- О, Господи,— зітхає, скривившись, Наця.— Пху!..
- Еге — пху... Чого ви пхукаєте? Авжеж цілуватимуть, бо так полагається. І ви цілуватимете...
- Вам?.. руку?
- Еге, мені руку.
- А щоб ви не діждали!
- Діжду, голубко, діжду... А щоб я, мужчина, та став жінці руку цілувати? Ні, дякую, я не поляк...
- Ви не поляк, ви мугир, і більш нічого, от що.
- Мерсі бонжур! — схоплюється дяк, хапається за бриля й стукає закаблуками.
- На здоров'ячко! — хитає головою обурена Наця й одвертається з огидою на видочку.
- Хто кохає, Степане Іоновичу,— уважно починає тлумачити товстолобому юнакові спокійніша Ксаня,— той не тільки се, а й душу віддасть за кохану людину... той, хто любить, хто кохає...
- Ксаня зітхає мрійно, а губи шепчуть:
- «Вільне обрання і вільне кохання,
Серденьку воля, як хоче любить...»
- «Любить, кохає»,— перекиривляє дяк.— Таке виг...
- Ну й бридота ж із вас, Степане Іоновичу!..
- Чого там бридота? Чого бридота? Заміж вам час, от що, а не бридота.
- Йолоп! — шепче Наця, підводиться й по східцях спускається в присадок, спирається на частокіл і, загадавшись, дивиться в темряву ночі.
- Сватайте,— образливо пропонує дякові Ксаня.
- Кого? Вас?..
- А хоч би й мене?
- Хм... ні, мабуть, справа не вкипить.
- Чому?
- Ну, що, наприклад, за вами є? Що?
- Ксаня вибухає дзвінким, розкотистим реготом і довго не може прийти до пам'яті.
- Чого ви? Ну, чого ви?
- Ну, а як є? — знову сміється вона і з цікавістю дивиться на дяка.
- Та скільки там є? Тисяча, друга.
- А вам скільки треба?
- Облиш, Ксаню,— сердиться Наця на сестру.

— Ні, стривай. Цікаво ж знати, за скільки продає себе Степан Іонович.

— Не дешево, не турбуйтеся,— бурчить псалмопівець.— А то сватайте... Якби я був певний, що Василько ваш не повернеться, то, може б...

— Слухайте, дяде,— обертається Наця, й очі їй палають,— ідіть ви к чорту!..

— Ого! — теряється дяд.

— Наця! — з докором вихоплюється в Ксані.

— Чого там, Наця?.. Йдіть геть, кажу.

— Те-те-те,— киває головою дяд.— Не особливо, не задавайтесь.

— Степане, ти тут? — гукає з вулиці молодий крамаренко Качалов.

— Тут, а що?

Качалов підходить, поштиво вітається до панночок.

— Ходімо.

— Куди?

— Батюшка кличе на «стуколку».

— Йду... Ну, до побачення, принцеси, адьє, грандотель, резервуар!.. Бажаю вам принца або короленка,— звертається він з останніми словами до Наці.

Наця мовчить, щільно стуливши уста.

— Та годі тобі дурника строїти! Добраніч, Анастасіє Васильовно!..

Пішли. Тихо, сумно, самотно.

— І се життя, молоде життя! — шепче Наця.

— А, не зважай, Нацю. Чи ти не знаєш Степана Іоновича? — розважає Ксаня й знову починає тихенько, задумливо:

«Нащо шукати, которий багатий?—

Там, де багатство, там певне ярмо...»

Наця мовчить, не підспіває, щось напружено думає.

— А коли ж він приїде?.. Чи приїде ж коли?..— виривається в неї.

Ксаня вщухає, й сльози навертаються на очі... Сідає поруч з сестрою й обнімає її.

Довго-довго сидять в нерухомій задумі. Про що мріють? Чи про казкового прекрасного принца, що вміє, тільки він один, принц, уміє кохати ніжно, щиро, глибоко, до самозабуття, до саможертви, дивний, злотоволосий, мрійний принц, дивне, неземне кохання-раювання?.. Чи про відважного Василька, молодого брата студента, котрого два роки не бачили, котрий стоїть

в свідомості якоюсь загадкою незнаною?.. Останню звістку мали шість місяців тому. Коротка, але яскрава до жаху звістка: «Василька закинено до тюрми». Любого, хорошого Василька... Чи приїде?..

Василько приїхав, несподівано приїхав одного чудового травневого вечора, коли старі полягали спати, коли так палко тьожкали солов'ї й журно дослухались до їхніх співів Ксаня й Наця.

Сестри відразу не впізнали брата, але, впізнавши, почули в собі, що тепер буде не те, що раптом життя їхнє заграло безліччю нових блискучих барв, зогрілось і саме запалало чарівним огнем.

— А як ти схуд! — говорила спочуваюче Ксаня, коли вщухли вигуки вітання, ніжні слова, питання, коли висохли перші сльози зустрічі.— Ти не хворий? Боже, як очі палають? Такий знеможений, а очі палають. Брате, коханий брате!..

Обнімала й гладила цю білявій стриженій голові.

Наця мовчала й спідлоба пильно розглядала такі чужі, але й такі близькі, рідні риси збліднілого обличчя.

«Що за ними ховається? — думала вона.— Він брат, але — хто він?..»

Довгі-довгі розмови про пережите, старечі сльози, лагідні усмішки на рідних, приятних, дорогих обличчях, глибокі зітхання...

Пробув недовго, як здавалося батькам і сестрам, розмовляв, сміявся, спав, їв і співав із Ксенею й Нацею. Ах, як він співав! Не дарма по весні старий не міг байдуже слухати соловейковий спів і поспішався в хату, ховаючись, щоб не чути його, щоб не розридатись при дочках від згадки про свого найдорожчого соловейка — Василька.

Він спочивав після пережитих бур і значно поправився, вилюднів. Та не раз гостро щеміло старече серце передчуттям нової розлуки: всі бачили, як, навіть спочиваючи, горів внутрішнім огнем Василько, як він сквапливо хапався за нові газети й жагуче, не одриваючись ні до кого, читав їх, а глибокі зморшки старили в той час його молоде мармурове чоло, над яким починав витись одрослий упертий чубок. Він читав і хвилювався, а потім розказував про те, що вчитав.

Було цікаво й страшно. І тільки Наця, тремтячи вся, немов у пропасниці, й стискаючи свої маленькі кулачки, з захопленням слухала ті натхненні його балачки. І коли

Ксаня йшла з ненькою до пекарні, а батько, покrexтуючи, до крамниці, Василько й Наця забували про все у тих розмовах.

Незабаром Нацю не можна було пізнати: вона вся горіла, якась внутрішня робота примушувала її ховатись у себе, критись із своїми думками й бажаннями. А стара ненья, дивлячись часом на сю нову, незнану доню, журливо хитала головою і говорила до неї, до Василька:

— Які ви обоє... схожі. Щастя вам, Боже!..

Батько зітхав і, вкладаючись спати, довше, ніж звичайно, молився.

Василько знявся з місця, як тільки відгоріло літо і сумирна осінь подала свої ознаки. Ні прохання, ні сльози батьків, щоб залишив учення на який рік, не втримали його.

Були неспокійні часи, й старих гнітило передчуття.

Василько поїхав уранці, а пізно ввечері, коли старі й Ксаня заснули, зникла й Наця... Де? Куди? — ніхто не знав.

.....

Нещодавно випадково зустрів я в однім південнім вокзалі пані з двома дітками, хорошими, як янголятка.

Блакитні очі її байдужним поглядом сковзнули по пасажирах, але раптом засвітились, зупинившись на мені. Я пізнав її, сю худу, виснажену пані, з таким молодим, але змученим смуглявим обличчям.

Підійшов.

— Ви, Ксаня?

— Я.

— Самі?

— Ось мої діти.

— Хто ваш чоловік?

Вона махнула рукою і, скрививши губи в усмішку, од якої мені занило всередині, тихо промовила:

— Принц... пригадуєте?..

Я чув від когось, що Ксаня вийшла за підрядчика по будуванню кам'яниць, людину сувору.

«Дайте-бо жить, мені, дайте-бо жить» — пригадалося мені і хотілося крикнути від болю, від обурення такою кривдою зрадливої долі...

Другий дзвінок. Прощаюсь.

— Ксаню, люба... Вибачайте... Але... навіщо ж ви тянете далі сю комедію родинного життя, коли ще такі молоді, коли ще...

Знов махнула рукою й насупилась.

— Не треба, не треба. А ось гляньте, хіба се... жарт?..

Вона нахилилася й обняла діток. Гірка сльоза скотилася дівчинці на пальтечко.

Підвела голову й приязно глянула мені в вічі.

— Прощайте... Вам треба поспішатись: зараз третій.

Стиснув руку й одійшов. В дверях озирнувся: дівчинка здивовано заглядала матері в вічі, а хлопець провожав мене ворожим поглядом.

Мати ніжно гладила його по голівці й з ясною усмішкою на устах про щось думала тихо...

1911

ПОБАЧЕННЯ

— І казна-що вигадав ти, Матвію, їй-бо, казна-що..

— Дай цигарку!

— На... Ускочити — раз плюнуть. Досі з кимсь злигалась, їй-бо...

— А, геть к чортам!

— Повір... А вже коли той... то, брат, дорого не візьме,— продасть.

— Задавлю, як собаку!..

Матвій лапнув за кишеню, хоч гаразд і так почував, як мулить йому важкий холодний маузер і одтягає кишеню. Очі йому хижо блиснули, а зуби нервово клацнули.

— Холодно, чи що... чор-р-рт! — буркнув він і зціпив зуби.

— Та таки трохи є, либонь, морозить...

Вони, Матвій Харченко й Петро Галка, сиділи на горі, на руїнах якоїсь будівлі біля великого шляху до заводу й дивились вниз, у лощину, в якій, як у велетенській мисці, розкинулось велике заводське містечко. Праворуч невгамовною пожежею палав завод, випускаючи хмари рудого диму, що одразу підносився вгору, а потім розходився в повітрі, повертав ліворуч і сизим серпанком покривав містечко; вже смеркло, горіли низками електричні ліхтарі, й світло з димом робило ілюзію туманного осіннього вечора. Проміння заводських печей тремтячими відблисками освітлювало безліч чорних, закурених

димарів, що стриміли над містечком і тихо курились, шугало попід небо, й не можна було розібрати, з чим грається воно — чи то з хмарами, чи з власним димом.

Усюди, по довгастих узгір'ях, поперерізуваних балками, й по шпильях купками горіли огні шахт і шахтарських слобідок. Задушливий сморід вугільного диму змішувався з важким духом від різниць, що стояли ліворуч, осторонь від містечка, й отруювали весняне повітря. Сумирно блимали зорі, іноді лякливо притьмарюючись від пекельного беззвучного реготу низового багаторого страховища; край неба на заході ще яснів темно-смарадовою смужкою понад обрієм.

Галка далеко жбурнув недокурок і гучно сплюнув.

— Ходімо, чи що? — звернувся до нього Харченко, але сам сидів нерухомо і, підперши голову ліктями, дивився на заводські огні.

— Та вже коли йти, то ходімо... А може б... роздумав, га?... Перейшли б балку та й на чавунці. Досвіта й дома будемо.

— Чи держу я тебе? — розсердився Харченко. — Ну й іди к чортам, коли тобі не хочеться!.. Сам ув'язався...

— Ув'язався по-приятельському, бо вдвох безпечніш... для тебе ж... А тепер бачу, що витівка твоя не варт доброго слова і що з нею тільки вскочиш. Та хоч би було за що, а то... дурниці якісь... ніжності. Не личить нашому братові антимонії розводити.

— Не можу я.

— Бо дурень. Де ж се видано, щоб баба чотири роки ждала терпляче чоловіка та ще такого, якому й вороття немає. Досі заміж вийшла.

— Чув, що не вийшла.

— Ну, то любчика завела.

— Чи ти замовкнеш, анцихристе!..

— А хіба неправда?

— Нехай.

— Ну, то якого ж дідька пертись туди? Людям тільки заважати.

— А син? Сина хочу побачити. Ходім... буде тобі...

Вони підвелись і пішли мовчки. Гучно лунала в нічній пітьмі хода їхня по сухому, наїждженому вже шляху. Всюди горіли огні — ознака, що життя не перепинялося, але від того, що не чути було, як завжди, ні гуркотні, ні людських голосів, робилось моторошно й власне тупання здавалось якимсь зайвим, гостро-прикрим і при-

мушувало озиратись, хоч навкруги не було ані духа. Мета їхньої подорожі, що потребувала багато відваги й обережності, а також довгочасна звичка, після втечі із заслання, часто критись від людей, настроювали бувалих зацькованих вовків на знайомий лад, і кожний зайвий згук, та ще викликаний власними рухами, драгував їх. Вони звернули з шляху й пішли низенькою м'якенькою травичкою, що недавно тільки вкрила вигони зеленим, не всюди рівним, оксамитом.

— Бух-бу-бух! — покотилося з балки, одгукуючись луною по горах. Потім знов настала тиша, й тільки купки огників приязно мигтіли звідусюди.

— Се ще що? — зупинився Галка, втопивши гострі очі в той бік, звідки почув стрель.

Харченко й собі став, але, догадавшись у чім річ, знов рушив, кинувши:

— Там над балкою церква... Молодь, мабуть, пушку випробовує, щоб стріляти, як заспівають «Христос воскрес».

— Угу, — муркнув Галка.

Далі вже йшли мовчки, кожний із своїми думами. Ся невеличка несподівана пригода зворушила їх більш, ніж вони хотіли того, збудила давні, заснулі й заховані десь далеко в серці згадки, й вони одна за одною нестримним потоком ринули зсередини.

Се було давно, років шість тому. Тоді вони були такими, як і ті, що стріляють ото, звичайними шахтарями. Один мав жінку й сина, другий жив у артілі. Надходив Великдень — вони так само метушились, чекали чогось незвичайного, небуденного, цілу ніч великодню товклись коло шахтарської церкви, допомагаючи пристроювати різнокольорові електричні лампочки попід дахом, на хресті, прибивати проводи до тих лампочок, готувати ракети, прив'язувати паперові ліхтаріки й т. ін., що робить великодню службу в церкві цікавою й урочистою. А потім... тюрма, каторга й заслання, утеча й поневіряння з чужим паспортом у повсякчасній тривозі, повсякчасній небезпеці; грабіжства й наскоки ще збільшували ту небезпеку, бо на ноги було поставлено всю поліцію тієї місцевості, де вони порались, зійшовшись із такими, як самі; тільки бистрі перельоти з місця на місце рятували їх від поліції.

Харченко відтоді, як утік із заслання, не навідувався до жінки з сином, знаючи, що на його там чигають, але

пекучої нудьги не здолав витруїти з свого серця й завжди носив її з собою. Зрештою не витерпів: зацькованого вовка потягло до рідного лігва, потягло стихійно, непереможно. Свідомість величезної небезпеки якось поблідла перед тим пориванням, посунулась назад, глибоко, а наперед виступили знадні картини побачення...

Вийшли над балку. По той бік падали огнища із смоляних кухов. Метушились тіні коло них.

Нічна п'ятьма поривчастими рухами то насовувалась на них, коли огнища притухали, то одбігала геть, розкриваючи білі стіни огорожі й церкви і освітлюючи рухливі постаті дітвори, парубоцтва й дівчат. Лунав веселий гомін, викрики, сміх. Ча́сом огнище розгоралось і палало, як пожежа, сягаючи світлом далеко навкруги і в балку, де шелестів йому назустріч сухий торішній очерет, що виріс після скошеного.

Харченко й Галка пішли сим боком, не спускаючи очей з нічної картини, що відкрилася перед ними.

— А може, й вона там? — промовив Галка, махнувши рукою до церкви.

— Чого їй там бути? Ще рано... З паскою, мабуть, піде, — відповів Харченко й насупився.

— А ти добре знаєш, що вона живе в тій самій квартирі?

— Знаю, переказували мені...

— Хм... дивно. З яких же достатків вона живе? Чи ти їй пересилав грошей?

— Не можна було, небезпечно... Зараз, суки, причепляться до баби. Заробляє пранням по пральнях та по жидах.

Почалась робітницька слобідка перед містечком. На головній вулиці подекуди блимали жовтим світлом ліхтарі. Чути було ходу й говірку; певне, молодь поспішала до церкви, що стояла осторонь від слобідки. Харченко й Галка обійшли слобідку з лівого боку й пішли темним провулком.

— Чорт зна що, скільки тут нових будинків! Ще й не пізнаєш своєї хати, — промовив стиха Галка.

— Мовчи! — буркнув Харченко. — Пізнаю. А здох би ти йому! — раптом зупинився він, почувши, як зірвався з чиєїсь низенької глиняної покрівлі й занявчав з переляку кіт.

В халупках скрізь світилося, але всі вони стояли огорожені парканами, й світло не досягало до вулиці,

освітляючи тільки двори. Коли хто траплявся назустріч, то не звертав на наших подорожніх уваги, маючи їх за робітників, що вирушили до церкви.

— Ось!..— прошепотів Харченко, ухопившись однією рукою за серце й важко дихаючи.— Світиться.

— Хм... Ну, то як же... ти сам підеш?.. Мені поварувати?

— Ні, мабуть, краще буде, як обоє увійдемо в хату, а то стовбичитимеш тут, то хтось і напореться на тебе.

Вони ввійшли в двір. Харченко зазирнув у віконечко.

— Дома,— тремтячим від радості голосом шепнув він і підійшов до дверей.

— Стривай,— зупинив його Галка,— а в другій половині хто живе?

— Хазяйка.

— Адже там так само світиться, мабуть же, й вона не спить. Постукай краще у вікно.

— А й правда.

Харченко обережно стукнув кілька разів у шибку й припав до неї лицем.

— Зараз одчинить.

Дзенькнула клямка, і з хати вийшла Харченкова жінка.

— Хто тут? — спитала вона, придивляючись до гостей.

— Не пізнала, Ярино? — тихо промовив Харченко.

Вона затремтіла й хитнулася. Харченко обняв її й піддержав.

— Що з тобою, Ярино? Чого ти?

Вона миттю опритомніла й злякано озирнулася на сіни.

— Сюди йди, та тихо-тихо... А се хто?

— Товариш.

— Ідіть, щоб хазяйка не чула,— шепотіла вона.

Вони навшпинячки ввійшли в сіни за Яриною, але в ту ж мить одчинилися двері з хазяйчиної половини.

— Ти вже до церкви, Ярино? Ще ж рано... А се хто з тобою? — питала хазяйка, придивляючись до темних постатей.

Ярина швидше пропустила гостей у двері й стала на порозі.

— Се... се... за мною зайшли... до церкви разом той...

Вона зачинила двері й стояла коло порога, пополотнівши від жаху.

— Відьма чортова! — буркнув Галка.— Заткнути б глотку, щоб і не кавкнула. А то піде ще розплеще скрізь.

— Ні, ні, вона добра жінка,— врешті прийшла до пам'яті Ярина.

— Ну, як живеш, Ярино? — підійшов до неї Харченко.— Не скучала за мною?

Ярина кинулась йому на груди й заридала, а він цілував і гладив її голову, ледве втримуючи й себе, щоб не заплакати.

Галка підійшов до вікна й запнув його занавіскою. На столі горіла бляшана лампочка й стояло три паски: дві більших, одна меншенька, миска з крашанками й печеня. Пахло свіжопеченими булками. За піччю на широкім дерев'янім ліжку спало хлоп'я років семи й посміхалося уві сні. Галка одвернувся до вікна й нашорошив уха. Він почував себе дуже неспокійним і в душі кляв і себе, і Харченка, й небезпечну подорож, і всякі ніжності.

Рипнули двері й примусили всіх з жахом обернутись.

— Ти ж той, Ярино...— промовила, всунувши в двері голову, хазяйка: вона не змогла побороти своєї цікавості й заглянула-таки ще раз. Побачивши Ярину в обіймах невідомої людини, вона відразу зрозуміла все й, не скінчивши фрази, причинила двері.

— Я ж кажу, що вскочимо,— буркнув Галка, намацоуючи в кишені маузера.

— Ні, вона нічого...

— А се Колька? — промовив Харченко, підходячи до ліжка.— А виріс як — не пізнати.

— Колю, Колю! — торсала мати за плече сина.

— Навіщо ти його? Нехай спить.

— Виспиться вдень... все одно час уставати; до церкви ж збиралися. Колю, чуєш, моя дитино! Вставай, татко приїхав.

— Що? Де? — схопився миттю хлопець і втопив у батька зацікавлені й разом перелякані очі.

Харченкові щось здавило в горлі; він сів на ліжку, вхопив сина на руки й міцно стиснув в обіймах. Дві буйних сльози скотилися хлопцеві на біляву голівку.

— Господи, який великий уже! Що — не пізнаєш? Та він же сливе не знає мене!.. А! Прокляте життя!.. Краще здохнути, ніж так поневірятись. Голубчику мій! Серце моє!..

— Матвію, час іти,— промовив Галка.

— Стривай, стривай, іще хоч хвилиночку.

— Ой, ходімо, бо лихо буде: баба вийшла кудись...

— Хороший мій! Чого ти так дивишся, Колю? Ти й не знав, що в тебе такий татко?

— Хи... не знав... Мама казали.

— О, от бач, Петре, а ти казав... Знаєш, що він казав, Ярино? Казав, що ти собі тут любчика завела, ха-ха-ха!..

— Чи до того було! Дихати ніколи, не то що...

— Бідуєш дуже?

— Та що там і казати.

Ярина махнула рукою.

— О, от бач... Стривай, стривай же,— заметушився Харченко. Він посадив хлопця на ліжку й поліз у кишеню.

— На, заховай,— ткнув він Ярині гаман з грішми.

Вона одчинила скриню й поклала гроші під одержу, на дно. А він знов узяв сина на руки.

— Матвію, тікаймо... тупотить щось у дворі,— прошипів Галка, і, вихопивши револьвера, скочив до дверей, і притулився коло печі, дослухаючись.

Харченко обережно посадив сина, поцілував Ярину, що повисла йому на шию, й скинув її руки з своїх плечей.

— Прощай... прощай, Ярино... Чи побачимось...

В снігах загупотіло. Широко розчинились двері й у хату вскочило двоє стражників з револьверами в руках.

— Руки вгору! — крикнули обидва разом, але розітнулись по хаті два вистріли, й вони, хитнувшись і махнувши в повітрі руками, повалились на землю.

Галка вислизнув у відчинені двері, прошмигнув крізь другі й зник у темряві.

— Де... де мій картуз? — бігав по хаті Харченко, але, почувши знов тупотняву й голоси, вибіг з хати без картуза.

Хотів проскочити непомітно: зігнувшись, перебіг двір і перескочив через паркан у темний провулок. Але стражники, побрязкуючи зброєю, були вже коло двору — й услід утікачеві посипались кулі. Чуючи за собою погоню й вистріли, він нісся, як вітер. З халуп повиходили люди й здивовано дослухалися до того, що діялося на вулиці. Хтось сміливіший хотів перейняти втікача й побіг йому навперейми. Харченко повернув завзятому назустріч, штовхнув його в груди, й сердега гепнувся навznak, ударившись потилицею об грудки. Харченко на бігу вхопив картуза, що скотився в того з голови, й подався далі.

Вибігши із слобідки на вигін, він зупинився на мить: праворуч мигтіло ліхтарями містечко, а ліворуч, трохи далі, була балка. Харченко згадав про очерет у тій балці

й повернув до неї. За кілька хвилин він був у ній і, важко дихаючи, слухав крики, гомін, тупотіння людських і кінських ніг, що доносились від слобідки. Далі над балкою вся в різнобарвних огнях горіла церква, гамір і сміх коло неї ще збільшились.

— Бов!.. бов!.. бов!..— раптом розітнулось околицею й покотилось балкою. Харченко несамохіть зцупив картуза й перехрестився.

— До утрени вже,— буркнув він. «А що ж далі? — промайнула йому в голові неспокійна думка.— Якби тихенько пробратись до містечка, то звідти вже знайшов би, як утікти. А балка верстов за три кінчається — переймуть на конях. Ну та чорт його бери, вже все одно: гинуть дак гинуть — невелика шкода й собі й людям. А проте — ще поборемося».

Плазуючи очеретом, він доліз до місця проти церкви: далі очерету не було, й він сів, сів і чув, що сю місцину з обох боків уже оточено кінними й пішими стражниками. Гамір коло церкви вщух, і можна було розібрати окремі фрази. Він чув, як його об'їжджали з другого боку, чув брязкіт зброї й пирскання коней.

«Зараз лавою почнуть загін,— подумав він.— Ну що ж, уб'ю одного — двох, а далі... Стрілятимуть на мій огонь і... Що се?...» Він побачив, що в кількох місцях над балкою запалюють огнища.

«Иш ти! Щоб часом нічка-матінка не зрадила. Ну, стривайте ж...»

Харченко хутко скинув пальто й нап'яв його на кущ дебелиших очеретин, ще й картуза зверху почепив, а сам відсунувсь на кілька ступнів і припав до вогкої трави.

— Може, ракетою освітити, ваш бродь? — почув він од церкви.

— А хіба є?

— Так точно, є. Ми для служби зробили.

— Ану, давай.

За хвилину глухо бахнула ракета й прорізала ніч над балкою, освітивши дно.

— Тут він! — почувись раді вигуки.— Ану, ти... повертайся там швидше коло огню!..

Незабаром полум'я від кількох огнищ прогнало геть нічну темряву й виразно освітило на дні балки схилену постать у картузі.

— Гей, ти чуєш? Виходь, бо все одно зараз стрілятимемо,— почув Харченко.

Він не обізвався і напружено чекав. Почулось іще тупотіння багатьох кінських ніг: він підвів голову й при світлі огнища побачив, що на поміч стражникам прибув взвод козаків. Молодий хорунжий щось погомонів з приставом і, кинувши йому: «От ерунда!» — спустивсь у балку, витягаючи з кобури револьвера. Харченко підсунувся ближче до опудала й націлився. Дико скрикнув поранений кулею кінь, став дига й бухнувся на землю. Хорунжий спритно спішився раніш, ніж кінь упав, повернувся до балки й стрільнув з револьвера кілька разів в опудало, та, не вціливши, вилаявся й повернувся назад.

Пристав дав знак стріляти. Рясні вистріли збудили околицю й відгукнулись скрізь по балках. Опудало, пронизане грядом куль, ще більш нахилилося додолу, але встояло на тонких, сухих стеблинах. Харченко лежав і не рухався: він чув, як пристав скомандував перестать стріляти, чув, як він звелів кільком із стражників підійти до опудала, чув, як борсався й бився об землю підстрелений кінь, і підняв голову тільки тоді, як до ушей йому донеслось тріщання сухого очерету...

Блиснув огник, і самотній вистріл в очереті знов зворушив принишклу тишу. Харченко почув, як застогнав один із стражників, підхоплений товаришами на руки, й припав до трави. Розлютований пристав знов звелів стріляти. І знов залопотіли й задзижчали кулі, дощем посипавшись на опудало... Він лежав і чуйним ухом ловив якісь нові згуки, що вдиралися в тріскотню рушниць. Коли перестали стріляти, то згори під акомпанемент дзвонів полилось урочисте:

— «Воскресеніє твоє, Христе Спасе...»

Харченко оперся на лікті й крізь очерет дивився на церкву, залиту огнями, дивився, як маяли в повітрі корогви й багатоголовий натовп, осяяний світлом, поволі сунувся за ними. А попід огорожею темніли постаті тих, що стояли коло пасок.

«І нас на землі сподоби...» — донеслось до Харченка в паузі поміж дзвоном, але він уже слідкував за тим, що діється ближче, й по руках пристава та хорунжого силкувався розгадати, що саме вони вигадують. Близько до нього ніхто вже не підходив, очевидно, ніхто не був переконаний, що його застрілено.

«Що ж далі? Що ж далі?» — думав Харченко, й гостра лютість, і злоба закипали в серці. Він увесь тремтів від

того й нервово клацав зубами, як припертий до стіни вовк.

«...Ангели поють на небеси...»— котилося від церкви, а дзвони підтакували: «таки-таки-таки-так...»

Дзвони замовкли, й спів увірвався... Знов почулось коняче пирскання й легкий брязкіт зброї. Харченко з підозрінням дивився на спокійну розмову пристава з хорунжим і думав:

«Чого ж се вони мовчать?.. Ну, та нехай мовчать... Води б отсе напився... аж душа горить... Хіба попрохати, щоб дали кухоль води»,— гірко посміхнувся він...

...воскресе із мертвих, смертію смерть поправ...— вирвалося з одчинених дверей церкви.

Всі, що стояли поблизу, поздіймали картузи й хрестились. Харченко почув, як занило йому на серці, ніби щось одірвалось там, і очі заволокло сльозами. І пекуче захотілось йому встати, піти до тих... віддатись у руки, нехай роблять, що хотять...

«Що се? солому несуть? Навіщо?..» Та він одразу догадався й знов лютість спалахнула в нім.— «Ну, гаразд, викурюйте, живим у руки не дамся все одно й дешево себе не продам...»

Стражники з оберемками соломи зайшли з того боку, де кончався очерет: там вони склали солому й підпалили її. За хвилину затріщав від огню очерет, і Харченка вкрило густим димом, бо вітер на нього дув...

Натовп коло церкви заворушився й висипав за огорожу дивитись на імпровізовану ілюмінацію. Стражники й козаки стояли з рушницями наготові по обидва боки балки на той випадок, як розбійник вискочить з огню. Очерет палахкотів і кільцем огню охопив те місце, де стояло опудало; огонь підкотився нарешті до нього, лизнув стебла, на яких начеплено було пальто, й вони впали на траву, погасивши коло себе ріденькі язички огню.

— Ба-бах! — розітнулось від церкви. Не вгаваючи дзвонили дзвони й чувся веселий гомін і сміх.

Обережно підкравшись, один із стражників зачепив гаком і витяг з попелу прострелене на решето пальто. Зрозумівши, що тут був підхід, пристав і хорунжий кинулись у балку. Між чорними обгорілими пеньками очерету самотно блищав козирьок картуза.

Утікач зник з димом...

НЕРВИ

Він, той безногий з великими чарівними очима, дратує його й виводить з тієї страшної рівноваги, поза якою розкинулась порожня безмежність, що зветься небуттям...

Овсієнко й тепер вже не має нічого того, що утворює ілюзію життя, давно не має. Якесь химерне почування; не живеш, а гойдаєшся на млявих, спокійних хвилях апатії, байдужності, і коли випадкова, бистра, як ластівка, думка, відгук пережитого проріже холодний мізок, то не лишає жодного сліду, не зігріє, не зворушить, а, ніби черкнувши крилом смерті, жахливо мчить далі й зникає.

І тільки він, отой каліка, що цілими днями сидить... ні, не сидить, а стоїть, як тумба, на своїх обрубках, підшитих грубою сирицею, просто в снігу на розі двох велелюдних вулиць, тільки він має якусь незрозумілу владу над Овсієнком, і надовго зворушує заснулі думи його, й не дає їм заспокоїтись.

Ходити цілими днями довгими вулицями, повними гуркоту, дзвону, викриків, гамору, клопітної метушні, повними людей, ходити й не чути, не бачити всього того, не зацікавитись навіть несамохіть найбільшим проявом життя — се той стан духу, коли й смерть обертається в рядовий, звичайний рух: ні гадки, ні проблиску свідомості: мить — і перехід від небуття умовного до небуття як факту.

Сталося се з ним якось раптом, в розпалі кипучої розумової праці, коли навкруги все ворушилось, жило, поспішалося жити: правителі правили, парламенти складали потрібні норми для людської волі, робітники бастували й знов працювали, хтось воював, інтенданти крали, аероплани літали, шкільна молодь училася й труїлася...

От, от, на сім саме й увралося. Як публіцист великої й популярної газети, що повинна була відгукуватись на всі прояви біжучого життя й освітлювати їх з погляду... більшості, що розкупує й читає газету, Овсієнко одного дня, коли крізь велике вікно редакції видно було, як поволі, меланхолійно сіявся лапатий сніг і на вкритих ним гілках старої груші злякано цвірінькали сангвінічні горобці, сів писати громову статтю, в якій повинен був прибити до ганебного стовба той лад, що панував у сучасній школі. Перш ніж почати

статтю, він ще раз переглянув сенсаційну звістку, з приводу якої треба було писати, і раптом холодний жах пронизав його думку. Він поклав перо й одкинувся на спинку крісла та так і застиг. Сидів довго. Чути було, як один по одному зодягались у сумежнім передпокою співробітники й виходили, грюкаючи дверима.

— Ну, що ж... стаття ваша, Петре Васильовичу? — звернувся до нього, увійшовши, редактор.— Написали?

— А? — кинувся він.— Стаття? Яка стаття? А так, так...

Потер рукою лоба.

— Стаття... Що пак я хотів... Ага... той... не треба статті.

— Як не треба? — скинув на Овсієнка здивований погляд редактор.— То ви не написали? Чом же не попередили?

— Треба, не треба... чи не все ж одно? «Безглуздо тягти безглузду нитку безглузлого життя та ще й обдурювати себе, що виконуєш якийсь страшенно важливий обов'язок. Кому й навіщо все се потрібно? Лишаю безглуздя безглуздим, а сам беру те, що найкраще в так званім житті — так звану смерть». Ось, читайте, се написав студент-медик і повісився.

— Ну, то що?

— Правда.

— Що правда?

— Та се ж... що він написав... То не треба й статті ніякої...

— Ат, чортівня! Не думате ж принаймні й ви повіситись?

— Я? Ні, я поки що тільки... До побачення.

— Що за ідіотство? — почув Овсієнко за собою.— Раптове збожевоління! Ну й народ!..

«Кому й навіщо?» — думав він, ступаючи, як по килиму, по м'якому від снігу пішоходу. І скільки не напружував розуму, не знаходив відповіді на питання. Все те, що так легко викладалося на папері ще годину тому, всі оті готові на всяку подію життєву, на всякий вчинок людський гучні й величні формули здавалися тепера такими беззмістовними, вигаданими, штучними, нікчемними, що думка линула через них і поза ними, навіть не зупиняючись, не чіпляючись за них, і почувалося, що заготовлено їх для когось і для чогось, тільки не для себе. Люди бігають, метушаться зрання й до глупої ночі... — «Кому й навіщо се потрібно»? Будують

життя? Кому й навіщо, коли все одно зі смертю — край усьому?..

— Бариночку любий, подайте хоч копійочку нещасному каліці!..

Овсієнко зупинивсь — не того, що почув старчаچه прохання: щодня такі прохання проводжали його від редакції додому, й він звик не зважати на них; очі його зустрілися з другими, великими й глибокими. Але обличчя... Потвора якась. Хотів іти й знов утопив погляд в очі безногому.

— Бариночку, подайте,— простяг до нього каліка руку й смиренно спустив очі, щоб за мить знову скинути їх на Овсієнка.

— Бог дасть... Ні, стривай...

Овсієнко розстебнув пальто й почав шукати дрібних грошей, обурився, впіймавши себе на сьому, й сквапливо ткнув у руку каліці п'ять карбованців. Безногий захався вклонятись і дякувати, але Овсієнкові здавалося, що се все він робить навмисне, щоб за побільшеними рухами заховати лукавий вогник своїх очей.

«Ех, сердешний ти,— ніби говорили ті очі,— кепсько десь тобі, хоч ти й маєш дві ноги цілих».

Овсієнко несамохіть глянув на свої ноги, спалахнув від сього безглузлого руху, загорнувсь у пальто й пішов далі, відчуваючи на собі насмішкуватий погляд каліки.

До редакції не ходив більш, навіть забув про неї. Про все забув, якось відокремивсь од усього, відчувши тільки, що раптом урвались всі нитки, що зв'язували його з околишнім життям, і він опинився поза ним, як балон у повітрі, самотний, порожній. Ся порожнеча давила йому мозок важким тягарем, ніби нагадуючи своєю вагою, що ще один ступінь, один рух — і не буде й її, порожнечі, не буде нічого...

Сьогодні він знов бачив його. Вийшов з дому вранці, коли ще дружина спала, пішов другою вулицею, щоб не зустрітись з безногим прохачем і не зворушити свого спокою чужим, непотрібним переживанням. Проходив по вулицях до вечора, химерний, захований в себе, ні про що не думаючи, ні на що не звертаючи уваги, відчуваючи тільки страшне задоволення від свідомості, що мети досягнуто: ні життя для нього, ні його для життя не існувало більш.

Одна пригода зіпсувала йому його спокій, сполохала,

як заснулих птахів, його думки, заворушила ними, і він почув, що не все ще скінчено, що лишилося щось вирішити таке, без чого, коли його не зробити, все піде шкереберть, бо рука не зважиться на останній логічний висновок з усього попереднього.

Було надвечір. Овсієнко повернув з однієї вулиці в другу, але, зауваживши, що по другий бік її натовп менший, повернув і хотів перейти туди.

— Бе! бе! бе! — почув він у кількох ступнях від себе хрипуче пронизливе ревище і, підхоплений якоюсь невідомою силою, метнувся з-під самого автомобіля на пішохід.

— Чорт! Тиняється тут! — кинув Овсієнкові услід оскаженілий шофер, здержуючи свою прудку машину, й показав уважистого кулака. Крутнувши рушія, він знов пустив свою машину й зник, лишивши по собі хмари смердючого диму. А Овсієнко стояв, важко дихаючи й дослухаючись до того, як швидко й тривожно тіпалося серце в грудях, тремтіли дрібним тремтінням руки й ноги, а під серцем вчувався гострий холодок.

— Яка срунда! — прошепотів він з глухою досадою. — Злякався смерті, чи що?..

Ні на кого не дивлячись, він повернувся і пішов додому, збентежений, роздратований.

«От тобі й на порозі небуття! От тобі й урвав зв'язки з життям!» — думав він, і вертіла мозок одна, вже остання загадка: «В чім же річ? Що примусило його так гідко затремтіти й учепитись за життя, якого він давно вже зрікся, від якого почував себе вільним навіки? Невже та ганебна вигадка, що зветься інстинктом життя, є чимсь непереможним, перед чим безсилі і розум, і логіка?.. Так ні ж, сьогодні ж, прийшовши додому й замкнувшись у кабінеті від нудної, заплаканої жінки, він зробить те, що вже давно треба було зробити».

І знову він... Без шапки, з кудлатою, пов'язаною на вуха, рудою головою, з червоним носом, з розкуйовдженою, злегка кучерявою бородою, він пильно слідкує за натовпом, що безпереривною течією лине проз нього, і сливе ніколи не помиляється, коли вклоняється й простягає руку: завше щось одержує на своє благання. Овсієнка він помітив ще здалеку, помітив і незвичайний стан його духу, що одбивався і в рухах, і в ході, й на виду. Се, очевидно, зацікавило його, й він пильним поглядом дививсь йому назустріч. Коли Овсієнко звів

очі, наблизившись до нього, то безногий, ніби опам'ятавшись, захитав головою.

— Бариночку милосердний, пожертвуйте копійочку каліці ради празничка святого, ради душ спасіння.

— Слухайте, ви! — промовив раптом Овсієнко, зупинившись, і побачив, як з першим згуком його голосу потухли променисті очі каліці й уся його напівлюдська постать виявила підлесливість і запобігливість.— Заради якого чорта ви цілими днями корчитесь отут перед юрбою, клякнете на холоді? Що вас силує до сього?

Безногий здивовано підняв очі, в яких блискавкою мигнув і в ту ж мить погас насмішкуватий вогник, і, вималювавши на тварі справжнє смиренство, відповів, тяженько зітхнувши:

— Що ж діяти, паночку, кожному жити хочеться.

— Та зрозумій же ти, людська потворо, що се брехня! Чуєш, брехня! Не йму я віри тому, щоб тобі хотілося цілими днями поневірятись, мучитись отут на морозі, чекаючи, поки тобі, як собаці, кинуть щось на прожиття. Брехня се! Ось перед тобою здоровий, цілий ідіот, якому не треба, нема потреби плазувати в снігу, а спитай: чи жити йому хочеться?.. Спитай...

Овсієнко озирнувся і побачив, що круг них зібралась уже чимала юрба цікавих, які вважали його, певне, за п'яного, бо жаденно чекали, вишкіривши зуби, що він утне щось незвичайного. Він плюнув з огидою, підняв комір пальта й пішов. Услід йому розітнувся регіт і кпини.

«Він теж, певне, глузує з мене, отой каліка,— думав Овсієнко.— Одначе, яка чудернацька самовпевненість: ніби людина, що збагнула таємниці життя. Просто, як і всі, мізерний боягуз, та й годі. Цілий день мерзне, як пес, на морозі або мокне під дощем, а на ніч лізе в якийсь барліг, напивається до запаморочення на ті копійки, що за день виканючить, і спить до ранку. А похмелившись і настроївши себе на той лад, коли все навкруги ввижається оповитим рожевим серпанком, знов іде на роздобутки. І заради сього — «кожному хочеться жити!» Ну ні, вельми вдячний!..»

Він не помітив, як увійшов у передпокій і роздягся; не звернув уваги на врочисту святкову атмосферу, що відбивалася й на обличчі, й на вбранні наймички, котра відчинила йому на дзвінок двері, й на всій обстанові в квартирі.

«А проте дивно,— поволі точилася та сама докучлива

думка,— як би там людина не запаморочувала собі голови, але досить тих довгих часів, які він вистоює на морозі, щоб вибралась хоч одна хвилина просвітку, й у набучавілий від алкоголю мозок клінула свідомість, і повстало питання: навіщо живу?.. Не може ж бути, щоб те безноге страховище знало те, чого ніхто не знає, не може бути!.. Ах, хто зна, хто знає!..»

Овсієнко впав на канапу, обхопивши голову руками, й важко застогнав.

«Так, ніхто не знає. Я думав, що знаю, що нема чого й знати, що все так зрозуміло, але чому я так кинувся й затремтів перед небезпекою бути задавленим? Інстинкт життя? Але мусить же він мати, коли він справді є, свою мету, свою кінченість! Кому й навіщо се все потрібно, коли зі смертю — край?..»

— Ти спиш? — почув він з темряви голос дружини.

— Я? Ні, не сплю,— відповів Овсієнко, не поворухнувшись.— А що?

Вона нахилилася над ним, стала навколішки й поклала на його гаряче чоло свою холодну руку.

— Що з тобою діється? Ти хворий?

— Нічого... О, коли б я знав, що зо мною! Ні, не зо мною самим, а й з тобою, й з усіма, й з отим... з безногим...

— Що ти говориш? З яким безногим? В тебе нерви хорі, любий.

— Ат, які там нерви!..

Овсієнко сів.

— Ти тільки уяви собі. Той оцупок, та подоба живої людини, людський непотріб пропадає, як пєс, вистоюючи цілими днями під дощем, під снігом, на морозі, годується, піддержує своє огидливе животіння тим, що йому кинуть від щедрот своїх щасливіші за нього двоногі і... і... він зневажає мене! Еге, зневажає...

— Хто? Де?.. Заспокойся... За віщо?

— За віщо? Хм... Я знаю за віщо. Йому, бач, здається, що він знає, кому й навіщо потрібне моє життя. А може... може, й справді він знає... Стривай! Я дізнаюсь, я мушу дізнатись, бо сам я тепера нічого не знаю. Еге, нічого... Ще вранці, ще годину тому знав, що робити, а зараз не знаю. Стривай!..

Він схопився, хутко вийшов до передпокою й став похапцем зодягатись.

— Петре... сьогодні свято... святвечір...

— Ну? То що? Яке мені діло?

— Не йди нікуди, спочинь, ти хворий. І я так перехвилювалася, знемоглась, занудилась. Вдень праця, праця, праця, а ввечері ти... такий мовчазний... чужий такий, далекий... Се ж не життя, розумієш? Се жах... Кому й навіщо таке життя? Хіба...

— Ага, ага,— зрадів він,— отож отсе саме і я кажу... Та, стривай, я дізнаюсь... Я повинен дізнатись. Ти пожди, я хутко, а тоді поговоримо.

— Та нічого не треба мені того! Ти тільки зостанься й заспокойся.

Але він уже вийшов, грюкнувши дверима, й хутко збігав по східцях униз.

Сіявся сніг. Тихо дрімали коло електричного ліхтаря і візник, і коняка. Гамір зменшився, але вулиця ще жила передсвятковим клопотом і турботами. Овсієнко добіг до рогу вулиці й зупинився, озираючись; безногого не було вже на його звичайнім місці.

«От тобі й маєш!» — подумав Овсієнко й хотів повернути додому, але побачив, як по другий бік вулиці в полі електричного світла, широко розставивши руки й посовуючи наперед то один, то другий бік, коливалася квадратова, незграбна знайома постать. То безногий поспішавсь додому. Овсієнко теж перейшов вулицю й пішов тихою ходою за ним.

Йти довелося довго: каліка звертав у темні вулиці, якісь невідомі Овсієнкові провулки, але по тій певності, з якою той посувавсь уперед, видно було, що дорога йому добре знайома. Почали попадатись уже самі тільки одноповерхові дерев'яні й глиняні хати, під залізними й дерев'яними дахами, потім якісь халупи й землянки. Під ногами чвакала грязюка від розталого снігу, й було слизько. Безногий зупинивсь біля однієї землянки й постукав у двері.

— Ти, Федоре? — почув Овсієнко жіночий голос з відхилених дверей.

— Я... пускай швидше, бо змерз, як собака, Господи прости!..

Безногий зник у сінях.

Овсієнко дослухався: ніде нічого не було чути, тільки здалека донісся безладний спів якоїсь колядки. Він, тихо прокрадаючись, підійшов до вікна землянки й припав до шибки.

Чистенько прибрана кімната. Стіл, на нім все готове до вечері. Серед хати, на дзиглику — чепурненька ялиноч-

ка, а круг неї походжає, задерши голову й любуючи з прикрас, хлоп'я років десяти у формі гімназиста. Коли відчинились двері з сіней, то хлопець кинувся назустріч і повис на шії в безногого. Вхопивши його за руку, він тягнув його від порога, показуючи на ялинку. Дзвінкий, срібний сміх сповняв кімнатку, вражаючи Овсієнка в самісеньке серце.

Каліка щось відповідав синові; на червонім обличчі йому грав ласкавий, ясний усміх, а великі променисті очі сяяли безмежним щастям.

Похитуючись, мов напідпитку, одійшов Овсієнко від землянки й тихою ходою вертався додому. В душі його буяв справжній вихор різноманітних думок, настроїв, почуттів, а над усіма, голосніш за всі, велику переможну пісню співало його воскресле життя.

Йому відчинила двері його заплакана дружина. Глянувши в обличчя чоловікові, вона відступила назад, здивована, а він кинувся їй на шию й міцно стискаючи в обіймах, шепотів:

— Він знав, голубко, він знав... той каліка!.. Смерті нема, нема її! Життя... невмируще... Ах, серце моє! Скільки ж часу потрачено, скільки життя й сил не зужито! Край всім зневір'ям! Тепера я знаю, кому й навіщо буяти-ме моє життя!..

1912

САШКІВ КІНЕЦЬ

— Ану, шквар, Сашко! Чого став? Ну — хі-ха! Тра-та-та-та...

— Вморився,— відповів Сашко, важко дихаючи. Похитуючись, він підійшов до столу й сів на вільнім дзиглику.

— Ат, вигадки! На ось, випий, де й візьметься: самі ноги заходять. Ну, н... не вигадуй, пий всю...

Тремтячими від утоми руками Сашко перекинув чарку в рот; поспішаючись, щоб не скривитись, ухопив шматочок хліба й почав заїдати. А в голові йому наче хвилі гоїдалися, й сивий туман застилав очі. І смішно було Сашкові, що вони, шахтарі й дівчата, можуть крутитись, танцювати тоді, коли і стіни, й поміст не стоять на місці, а тихо-тихо підіймаються вгору, знов спускаються й знов підіймаються, коли хочеться покласти голову — все одно,

на що — й прогнати докучливу, важку знемогу, що налила й голову, й очі, й руки, й ноги, й усе тіло. А ще краще — устромити гарячу голову в діжку з холодною холодною водою...

— Е, та ти, брат, зовсім той... Бери його, дівчата, під руки, нехай танцює!.. Ну, Сашко, шквар!..

— Чи ви не показалися, анцихристи? — сплеснула руками стара Руччиха, зупинившись на порозі.— Де ж ваш сором? Люди в церкві на стрястях Богу моляться, а вони з жиру казяться!..

— А-а, се ти, бабо! — зрадів, немов любку вздрівши, молодий паливода Хицун, кучерявий, чорний од сажі.— Получку, бабо, поливаємо. Ану, з нами!

Хицун, пританцьовуючи й розставивши руки, підбіг до баби Руччихи, вхопив її в міцні обійми й закрутив по хаті під регіт напівпідпилих товаришів і вереск дівчат.

— Одчепись! Одв'язни, сатано, Господи прости! — пручалась баба.— Погибелі на тебе нема, осоружний!..

— Ха-ха-ха! Хо-хо-хо! — розтиналися по хаті, аж стіни дрижали.

Зрештою, баба, спритним рухом видравшись з рук нахабника, дала йому доброго стусана й накрила мокрим рядом Сашка.

— А ти чого тут, га? Чого ти тут? Зараз мені забирайся до хати! Батько вмер... У-у, шибенику! Нема, щоб отця доглянути, побіг гасати з отсими латрижниками!..

Сміх, жарти, гармошка вщухли. Сашко підвівсь і витріщив на бабу помутнілі очі свої, немов уперше бачив її.

— Чого витріщився? — лютувала баба.— Чуєш, що кажу? Йди мені зараз до хати — батько вмер... царство небесне, вишній спокій.

Баба перехрестилась, і Сашко раптом зрозумів усе, а зрозумівши, заплакав.

— А-а, шкода, — бурчала Руччиха, — ото Бог і карає, щоб не витанцьовував у чистий четвер та коли батько вмирає.

— Ну, що ж, Сашко, нічого не вдієш, — розважав Хицун, гладячи хлопця по голівці, — кинь, не плач, не пропадеш. Тільки й того що батьків ремінь не гулятиме більш по твоїй спині.

— А! А! Яке меле дитині! — обурилась баба.— Де ж ти, харцизе, бачив, щоб дитині та не було шкода батька?

— Кинь, бабо, не того... Тобі шкода, Сашко? Говори, не плач.

— Авжеж... шкода...— хлипав Сашко, втираючи сльози обома кулаками.— Обіцяли, як видужають, нового картуза справити... ги-ги... та й померли, не справивши... ги-ги...

Всі зареготались, а баба, оскаженівши від такого повороту розмови, вхопила Сашка за плече й стусанами випхала з хати.

Йти було недалеко, тільки до другого балагану. Баба впхнула Сашка в тісеньку каютку, наполовину зайняту печею й лежанкою, знайшла в печурці сірнички й засвітила лампу. Чорні, виразні тіні заметушилися по стінах і зупинились, коли лампу поставлено було на столі. Сашко скинув свої великі драні шкарбани і, як кіт, стрибнув на лежанку.

— Я ж на часиночку,— промовила баба Руччиха,— піду декого покличу покійника обмивати, а ти мені сиди, нікуди не йди... А проте краще буде, як я замкну тебе.

Баба вийшла, й чути було, як вона в сінях бряжчить залізними кільцями, замикаючи двері. Сашко поставився до свого ув'язнення цілком байдужно. Голова йому палала й була немов свинцем-налита, очі самі злипалися, всередині пекло й нудило. Хотів напитись, та згадав, що діжка з водою в сінях, а баба двері замкнула. Коли за вікном стихла бабина хода, він несамохіть глянув на той бік столу, на ліжко, де під рядном вимальовувалась довга сухорлява постать батькова; на обличчя падала тінь од хліба, що лежав на столі коло лампи, й Сашко не бачив, а тільки уявив собі його таким, як бачив останній раз: рідка гостра борода, запалі лиця, загострений ніс — і все сіре-сіре, як земля, коли висихає. Хотів злякатись, але роздумав: голова тяжко боліла. Схилив її на брудну, засмальцьовану подушку й миттю заснув.

Сердиться бабуся Руччиха — нема Сашка. Вже незабаром і корогви принесуть, вже ось-ось не видно, як і причет з'явиться, а його немов лизень злизав з самого ранку.

— Не бачили? — питає дівчаток, що купчаться біля дверей і з острахом та цікавістю зазирають із сіней у хату, повну ладанового диму, таємних шепотів, гудіння старого волоцюги Капитона, що, осідлавши червоний бучавий ніс окулярами, з обмотаними ганчірочкою дротиками, пріє над Псалтирем.— Не бачили Сашка?

— Сашка? Ні, бачили... на хтором номері по глею з хлопцями лазить.

— Ну, не сибірний тобі! — спліскує баба руками.— Зараз виноситимем, а він... Ну, як же ж таки без нього, се ж не закон! Побіжіть, дітки, котра, та гукніть. Скажіть, щоб зараз біг: батька ховають, мовляв.

Дівчатка зирнулися, але ніхто не йшов.

— Він, бабо, нас не послухає.

— А не послухає, таківський,— згодилась баба.— Доведеться самій бігти. Ну, що ти вдієш у світі Божому.

«Хторой номер» — се стара покинута шахта, оточена височенними валами попеластого, вже порослого подекуди бур'яном, глею. Гордовито ще стримить угору й панує над сірими валами дерев'яний гострий верх копра, в якому ночами стогнуть сичі, а вдень пусто й порожньо, і тільки іноді галаслива згряя малих урвиголов, видряпавшись з спритністю котів на бантини та всякі поперечки, чинить там свої потаємні справи. Верховодить завжди Сашко, бо він дужчий за всіх, бо він не боїться ні вчительки, яка вже давно махнула на нього рукою, заспокоївшись на тім, що Сашко тільки зрідка зазирає до школи, ні батька, чий ремінь, крім навмисне прибільшеного Сашком галасу й лементу, не лишає по собі ніяких наслідків.

Справа у Сашкової ватаги, власне, одна на сій шахті. Коли на ній не водилося сичів, то чимало було клопоту й турбот коло гороб'ячих гнізд; тепера ж горобці, маючи подвійного ворога, уникали селитись у копрі, і малі змовники дряпались туди, щоб подалі від цікавого ока й нестримного язика зажити заборонених солодощів. Під самим дахом, в добре захованім місці, вони мали тютюн, папір і сірнички, здобуті з небезпекою для власної спини з кишені якогось заснулого напідпитку батька, або дядька, або просто необережного шахтаря, що не дійшов додому під вагою гарячої від п'яного чаду голови й оберберився перепочити десь під балаганом. А як такі з'явища на шахтах — світова річ, то й запас Сашкового загону ніколи не вичерпувався.

Сьогодні Сашко був героєм дня: одно, що не щодня ж і не в кожного батько вмирає, і така незвичайність саме сьогодні випала на його долю, а друге те, що тільки Сашко міг поставитись до такої важливої події з таким стоїчним спокоєм і знехтувати її. Він сидів на бантині, звівши ноги й перекинувши руку за крокву, й по-молодецькому спльовував, чвиркаючи крізь зуби, після кожної

затяжки: постать, що була завше предметом великих задрощів з боку товариства. Розмова крутилася коло теми дня.

— Кінчай, хлопці,— говорив десятників Лаврусь,— та на похорон гайда, а то без нас заховують і гостинці пороздають.

— Не заховують і не пороздають,— многозначно зауважив Сашко.— Без мене не можна ховати. Не прийду, то й не ховатимуть.

— Чого ж то так?

— А так, що закон такий, що без мене батька ховати не можна. Баба Руччиха сама мені казала.

Почувши про такий авторитет, всі мовчки згодилися, що без Сашка вода не освятиться.

— Трудно тобі буде, Сашко,— сплюнувши набік, промовив забойщиків Данька.— Головне діло, що страшно ночувати самому в хаті. Я б ніколи сам не zostався на ніч.

— Я не боюсь,— відповів Сашко.— Спав же сю ніч навіть з мертвяком.

— Ну-у, з батьком... З таким мертвяком і я спав би й не боявся б.

— Що ж, що батько! Все одно мертвяк.

— Авжеж, страшно буде,— підтакнув Хома, кріпильщика Власа син.— Я б нізащо.

— Та мені й не доведеться,— пхнувши драну шапку на потилицю й здуваючи попіл з цигарки, кинув недбало Сашко.

— Як не доведеться? А де ж ти спатимеш?

— В артілі.

— В якій артілі?

— В Пуриковій. На роботу до Пурика наймусь.

Хлопці, незважаючи на всю свою віру в безмежні можливості Сашкові, проте неймовірно глянули на нього.

— Хіба він тебе візьме?

— А чому ні?

— Малий же ти.

— То байдуже. Казав — візьме, і баба Руччиха сьогодні казала.

— То до якої ж роботи?

— Водовозом.

А й справді: їм і на думку не спало, що кожний з них годиться до такої легкої роботи. Під'їхав до цмоку, накачав барило — й вези. Головне — вези, прав справжніми живими кіньми й катайся скільки хочеш. В їхній уяві

вималювалася картина, як Сашко з поважним виглядом, упершись ногами в передок водовозки, а задом — у барило, править парою коней і летить вулицею, як вихор, а вони, підкравшись ззаду, чіпляються на водовозку; Сашко, зауваживши се, цьвохає їх батогом по вухах...

Картина надзвичайно принадна, й хлопці з великою заздрістю дивились на майбутнього водовоза. Данька аж зітхнув, не втерпівши.

— Щасливий ти, Сашко,— промовив він.

— Нічого, я й вас кататиму. Тільки, щоб Пурик не бачив. Сердитий!.. А то що в тебе, Хома? Дві копійки?..

Хома хутко сховав гроші в кишеню й з острахом глянув на товаришів. Вони засміялись.

— Мати на свічку дала, як до плащаниці піду.

— Чого ж ховаєш? Не однієм,— заспокоїв Сашко.— Шкода, що не три, купили б десяток папірос.

— Цссс! — нашорошив уха Лаврусь. Славне товариство затаїло дух.

— Та де ж вони, де? — почувся голос баби Руччихи.

— На чардаку, бабусю... вони завсігди там... курять,— відповів дівчачий тоненький.

— Ов? Курять? Ось я ж їм покажу куріння.

Зарипіли щаблі під важкою бабиною ходою. Треба було думати про рятунок, бо Хома вже зблід і ладен був виявити свою присутність хлипанням.

— Лізьмо у вікна,— прошепотів Сашко,— на кришу.

— Страшно,— захлипав Хома.

— Ат... страшно. Лізь ти.

— Ні, ти лізь перший.

— Я? Ну, добре.

Сашко закинув ногу у вікно, сів верхи на лутку, ухопившись руками за дахову дошку, став на ноги й миттю зник, подригавши хвильку у вікні ногами перед здивованими товаришами.

За ним, тремтячи, як у пропасниці, вислизнув Данька, потім Лаврусь, а за Лаврусем, плачучи, за допомогою завязятого товариства опинився на даху й нерішучий, плаксивий Хома. Вони чули, як лаялась баба Руччиха, видряпавшись на горище і побачивши на нім всі ознаки недавнього пробування їхнього там, чули, як рипіли східці, коли вона сходила додолу, і, презираючись, тихо сміялись, стиснувши носа рукою, щоб не пирснути. Коли кремезна бабина постать захиталася від шахти, хлопці перейшли по другий бік даху й присіли, бо вертлява

дівчинка, що бігла з бабою, могла скинути оком на гостроверхий копер і вгледіти їх. Сиділи так, сховавшись, аж поки ворог зник за рогом вулиці.

— Ну, а тепера, — промовив Сашко, — гайда на похорон. А то ждатимуть мене, а їм же треба плащаницю сьогодні виносити.

Щоб не перепсувати духовенству розпорядку дня, справді треба було злазити. Та се легше було сказати, ніж зробити, і в сім наші герої переконались відразу, як тільки Сашко спустив був ноги, діставши ними вікна, але пустити рук не зважився.

— Що? Не злізеш? — промовив підупалим голосом Лаврусь. — Як же воно буде тепера?

Мрійний, блакитноокий Данька тільки глянув униз, обережно нахилившись, і журливо мовчав, позираючи на товаришів. Хома, як не здержувався, захлипав, тихо гудучи. Сашко, скільки не лазив навкруги, зазираючи під дах, скільки не напружував мізку, скільки не морщив свого замурзаного лоба, зрештою, мусів сісти, підкресливши тим безнадійність становища.

— Головне діло, — промовив він, — що без мене не можна ховати... якщо не зліземо зараз, то сьогодні вже не буде похорону, бо попові треба плащаницю виносити. Сердитиметься, скаже, де баривсь.

— Не можна, — кризь сльози кинув Хома. — Брешеш ти! А ото що? — показав він на низку людей, що простяглась від слобідки в степ: попереду маяли корогви, виблискував на сонечку ліхтар і чорніли жалобні ризи.

— Ховають... глянь... — здивувався Лаврусь.

— І дзвонять по мертвому, — додав Данька. — А ти ж казав...

Він замовк, не договоривши.

Сашко повернув голову й дослухався. Весняний вітер доніс здалеку тужливий дзвін, що ніби ножем черконув по серцю, аж зненацька озирнувся Сашко на хлопців — чи не помітили вони такої легкодухості. Се нагадало йому, що треба рятувати престиж, так несподівано упалий. Ховали без нього! Се було такою несподіванкою після заяви баби Руччихи, що віра Сашкова взагалі в усякі авторитети раптом безнадійно хитнулася. Холодна байдужість напала на нього. Він ліг на спину й закинув руки за голову, втопивши погляд у синю безодню, слідував бездумно за білими прозорими хмарками, що поволі пересовувалися десь недалеко, ніби між небом і ним, і схожі

були на шматки легкої бавовни. Забув навіть, що й злазити треба.

Лаврусь і Данька теж принишкли й журливо дивились перед себе в ясні весняні далечені. Було цікаво почувати себе вищими над усе, на що досі дивився тільки знизу вгору, але безпорадність становища важким каменем гнітила серденько й затуманювала очі сльозою.

А Хома вже ревів бугаєм.

— Чорт собачий! — переривав він ревище гіркими докорами. — Лі-ізъ... а тепер... е-е... і не злі-і-зеш. Як скажу таткові, то він тобі... чорт соба-а-чий!..

Сашкові, зрештою, набридло слухати. Він підвівсь.

— Чого ти?.. Адже всі сидимо...

— Сидимо... чорт собачий...

— Ну, стрибай на землю, коли тут погано.

— Розу-у-мний... Сам стрибай.

— І стрибну, думаєш — злякаюсь?

— Ану, стрибни... розу-у-мний.

— Що даси?

— Одчепись... чор...

— Дай оті дві копійки, що маєш, і стрибну.

Лаврусь і Данька, посміхаючись, неймовірно дивились то на Сашка, то на Хому.

— Не бреши, не стрибнеш.

— Побий мене Бог, стрибну. Ого! Стрибав же я з естокаду...

— Ну-у, на купу вугілля.

— А тут стрибну спершу на зданіє, а звідти додолу.

Лаврусь і Данька нахилили голови й зміряли поглядом височінь з гостроверхого даху до розлогої прибудови, що звалась у всіх на шахті зданієм.

— Не... злякаєшся, — впевнено зауважили кирпаті експерти.

— Хто? Я? Ова! — кивнув Сашко головою.

— На, брехло, на! — раптом зірвався з місця Хома. — На дві копійки, стрибай!

Сашко не сподівався такого повороту й завагавсь.

— Е-е, — картав Хома, — тільки хизуєшся.

— И-и, хизуєшся, — перекривив Сашко. — Сам же шкодуватимеш потім за двома копійками й рюмсатимеш, — викручувавсь він.

— Говори... рюмсатимеш... Боїшся та вже назад...

Сашко блиснув очима, рванув з Хоминих рук дві копійки, заховав у кишеню і, лігши на живіт, почав обережно

сунутись з даху. Досунувшись до обрізу, він розставив руки, ухопивсь ними за краї дощок, підгорнув ноги й уперся ними в стінку, потім, пересунувши руки ближче одну до одної, вп'явся цупко пальцями в дерево й повис над широким дахом прибудови.

— Сашко... Сашко... не треба! — скрикнули разом Лаврусь і Данька.

— Ні, хай стриба, — тупнув ногою Хома, — дві копійки взяв...

Вертатись було і пізно, й неможливо, та Сашко й не думав уже про теє. Важко було зважитись і почати, а тепера — дух йому захоплювало; він уже уявив собі, як летить і як босі ноги його гепають об укриті толем дошки зданія, він почував, що стрибне влучно, і — пустив руки.

— А-ах! — вихопилось у Лавруся з Данькою, й вони відсахнулись, закривши очі руками.

Хома нахилився з даху й дививсь униз, злісно блискаючи очима, а до горла вже наvertsались сльози, що дві копійки загинули марне.

— А що! — гукав знизу Сашко. — Ха-ха-ха, не стрибнув?

Лаврусь і Данька, почувши веселий голос Сашків, зраділи й мовчазливими усміхами, повними здивування й погорди за товариша, вітали Сашка згори.

— Е, що на зданіє! Ти додолу стрибни!.. — гукав Хома, і спазми образи давили йому в горлі.

— І стрибну, — впевнено кинув йому Сашко й почав спускатись на животі до країв даху.

Завдання було складнішим — і вище стрибати і вже не на гнучкі дошки, а на суху, як камінь, землю, посипану буйною жужелицею. Та Сашко, підбадьорений успішним виконанням першої половини своєї програми, не зважає уже ні на що.

— Що ти робиш? — гукнув зненацька городовик, проходячи коло копра і вгледівши, як Сашко, вчепившись руками в дах, повис над трьохсажневою висотою.

Сашко од несподіванки здригнувся й пустив руки. Нелюдський крик розітнувся у ямі, замкненій глеяними валами, й викликав розпачливий плач на гостроверхім даху.

— І-го! — котиться луною за шахтарською слобідкою тихого, задумливого літнього вечора, коли сонечко, ніби витративши за довгий день свій пекучий жар, мрійно

спускається за обрій і прощальним злотистим усміхом вибачається за дnevну спеку. По дорозі від недалекої річки степової з голими піскуватими берегами довгою хмарою стоїть курява, хмара робиться все довшою, наближається до слобідки, і з неї, верхи на мокрих конях, вимальовуються зухвалі постаті наших знайомих.

Попереду, звичайно, сам Сашко.

Пролежавши три місяці в лікарні, він таки досяг своєї мети і став у рядчика Пурика за водовоза. Але щаслива доля, що винесла його на недосяжні для простих смертних шибеників високості, не затамувала його товариського серця пихою, властивою обранцям і визначним людям, тому і Лаврусь, і Данька, і навіть Хома лишилися так само близькими йому, як і перше, або й ще ближчими, бо довга розлука не тільки осяяла радість побачення, а й зміцнила давню, ясну, безкорисливу приязнь. Не без впливу на добрі відносини було й те, що Сашко вдень мав під собою пару коней і водовозку, а ввечері — всі рядчикові коні на який час були до його й його приятелів послуг: їх треба було щовечора водити на купання. І Сашко мав на се повне й необмежене право, тому вся дрібна людність слобідки не мала ніякої рації вступати з ним у конфлікт: Сашко, як вареник у маслі, купався у загальній приязні й пошані.

Та сьогодні Сашкові не минулося. Пурик, що рідко пробував дома, лишаючи справи на прикажчика, приїхав додому саме тоді, як наші вершники з гуком і свистом страшним вихором підлетіли до стайні і заїхали в двір, високо підкидаючи ліктями. Вмилені коні були сірі від порошу й важко дихали, пирскаючи тремтячими ніздрями.

— Се ж що таке, га? — як опечений, вискочив з хати без шапки лисий, грубий, присадкуватий Пурик. — Се отак коней купають, га?..

Він зірвав батога, що висів на гвіздку коло одвірка, й кинувсь до хлопців. Тих мов не було на конях. Кинувшись урозтіч, вони бігали поміж усякими бречками, бендюгами, фастонами, водовозками, яких було повно в дворі, й спритно ухилялись від Пурикового батога, один по одному зникаючи у воротях на вулицю. Сам тільки Сашко поставивсь до розгрому ватаги з епічним спокоєм: не звертаючи уваги на розлютованого, упрілого від біганини хазяїна свого, він заводив до стайні коней і прив'язував їх до ясел. Повиходили дехто з робітників і, регочучи, стежили за хазяїном і хлопцями.

Коли в дворі не лишилося нікого з пустунів, Пурик кинувся до Сашка.

— А все ти, все ти! Глянь, що ото з кіньми зробив!

— Що зробив? — спокійно відповів Сашко, скося позираючи на хазяйського батога. — Нічого не зробив: які були, такими й zostались. Не поздыхають...

— Що?! Дак ти ще вчити мене будеш, га?..

Пурик підняв батога й оперезав Сашка по плечах. Кінь, якого той держав за повід, кинув головою вгору, вирвав повід і одбіг насеред двору. Сашко пополотнів на виду й першу хвилю стояв нерухомий; коли ж хазяїн підняв батога вдруге, він кішкою кинувсь на нього і вчепивсь йому в руку, промовивши глухим, здавленим голосом:

— Ну-ну, не дуже! Минулося те, щоб бити... експлуататор!..

Хазяїн отетерів від несподіванки.

— Се ще що за речі? — зрештою, промовив він і, вирвавши руку, ляснув Сашка по виду раз і в другий. — Ось тобі минулося, ось тобі експлуататор!..

Кров ударила в голову Сашкові від образи: він почував на собі глузливі погляди робітників і жагу помсти в серці. Зціпивши зуби, з очима, повними сліз, він нагнув голову і з розгону тарахнув нею в грубе черево Пурикове.

— А-а,— застогнав той, впустив батога, ухопившись за живіт, і поточився на водовозку. — Ой Боже мій... що ж се таке? — водив він посоловілими очима, хитаючись то на один, то на другий бік. Робітники кинулись рятувати Пурика, а Сашко десь зник.

Шахта мовчить — ні гуркоту грохотів, ні важких безпереривних зітхань пароодводів, ні цілоденної і цілонічної метушні сотень і тисяч гномів коло велетенської чорної потвори, що, мов страшений, небачений спрут, розкинула круг себе свої довгі ноги-естокади з величезними купами чорного, блискучого вугілля під ними. Шахта мовчить, мовчить третій тиждень: дрібні гноми кинули страховище, й воно залилось. Он вони зібрались багатоголовим натовпом на майдані, похмурі, уважні, встромивши нерухомі погляди в когось, що з запалом ентузіаста промовляв до них про далеке, прекрасне. І важко було збагнути їх, мовчазних, повних зловісного

спокою. Куди линуть думки їхні, важкі, як товща землі, що виснажала їх роками — чи в літне, повне липневого сьйва небо, чи в далеч рідних сторін, звідки вигнала їх недоля, чи, може, прикуто їх до місця й зрадливих обставин, що ховають у собі щось недалеко — або бажане, або страшне?..

З Пурикового двору метушливо чимчикує пристаркуватий поліцейський надзиратель. Він допіру повернувся звідкільсь, і на обличчі йому застигла глибока тривога. Новий мундир, підперезаний тісно поясом, револьвер коло пояса збоку в чорнім шкуратянім кобурі на рябенькім шнурку, що спускався від шиї, свідчили про надзвичайність моменту.

«Де-е-ло труда отзовьо-оться
На поколеннях живи-их,
На поколеннях живих»,—

донеслось до нього й примусило його зупинитись. З провулка висипала на вулицю юрба босих, в картузах і без картузів, шахтаренят. Попереду, нав'язавши на палицю червону з дрібними жовтими квітами жіночу хустку й високо підіймаючи її вгору, поважно виступав Сашко.

Вгледівши надзирателя, співаки зупинились, урвавши пісню; презирнувшись мовчки, вони ладні були драла дати, та, бачивши, що Сашко, ніби нічого не помічаючи, повернув вулицею проз надзирателя, стояли й мовчали.

— Ти що ж ото вигидав, чортеня? — укрив Сашка мокрим рядом надзиратель.— Кинь, зараз мені кинь, а то вуха обірву! А, яке! І воно туди ж...

— А ми хіба що, ваше благородіє,— виправдовувався Сашко, ховаючи за спину палицю з хусткою.— Наші кажуть: чого ти, Сашко, не ходиш з хлопцями з хлаком?.. Ну, ми й пішли...

— Поговори мені! — тупнув ногою надзиратель.— Кинь зараз палицю! Кому я говорю!.. А, дак ти не слухать...

Сашко метнувся назад і, волочачи за собою «хлак», гукнув:

— Тікай, хлопці, до наших!

Вся згряя з реготом і галасом, знявши куряву, зникла провулком.

Коли надзиратель підходив до сходки, Сашко з товаришами вже сновигав поміж дорослими, уважний, заклопотаний, перешіптуючись з помішниками своїми.

— Хицуне, облиш! — гукнув надзиратель промовцеві.— Облиш і розійдіться, бо гірше буде.

— Та кому ми заважаємо? — відповів питанням Хицун.— Треба ж нам порадитись?

— Знаю... але все-таки розійдіться. Йй-бо, гірше буде. Ви знаєте, я не ворог вам, тому... ну, розійдіться, краще. Навіщо отсе?.. А тобі, Хицуне... та й другим... порадив би не ховатись, а добровільно віддатись. Йй-бо... Я по совісті. Хіба мені приємно?.. Зараз приїдуть, а ви той... Йй-бо, раю вам розійтись од гріха. А ти зостанься, краще, Хицуне... І інші, кого звелено арештувати.

Натовп загув незадоволено.

— Та не я, не я, голово садова!.. Я — ніщо, можна сказати. Самі винуваті: ні в шахту, ні з рудника. Так же не можна, хлопці. Ну, от... ну, от... ба... я ж говорив вам. От і діждалися. Самі ж знаєте, які тепера часи... по голівці не поглядять. Он, ідуть... здобрійте!..

З-за шахти справді виїхало десятка півтора козаків з рушницями за плечима, а з ними й справник. Натовп захвилювався і замовк. Хицун стояв на дзиглику блідий, як стіна, але не ховався.

— Ну, що ж... розходьтесь,— звернувся він тремтячим голосом до шахтарів.— Нас чотирьох заарештують, та й по тому. Право-слово... а то справді...

Мовчання. Брязкіт зброї й пирскання коней. Надзиратель пішов назустріч справникові. Вершники під'їхали й спішилися. Справник витяг якийсь папір і щось шукав очима в нім. Хвиля тяжкої тиші.

— А хто з вас Хицун?.. Ли-твинов... Захаренко... м-м... Туркин? — підвів він зрештою голову й оглянув поверх голов натовп.

— Я Хицун, пане справнику.

— Ти? — скинув на промовця гострий погляд справник.— Ну, от і чудесно: виходь сюди з рештою... з тими, що я назвав,— вас буде заарештовано, а ви — гайда по домівках!

Хицун зник у натовпі й хотів вийти, але його не пустили. Почулись викрики, погрози.

— Та ви не галасуйте,— холодно-спокійно промовив справник,— і робіть те, що вам звелено. Не жартувати ж я приїхав з вами... Ну, дак не дасте мені зробити те, що треба? Ні?.. Попереджаю, що силоміць зроблю. Розходьтесь, вам говорю!..

Між шахтарями знявся страшенний гомін і ремство. Махали руками, лаялись, насувались усією масою на козаків, що стояли, держачи за поводи коней, спокійно посміхаючись. Попереду метушились дітлахи, а Сашко чомусь уявив собі, що саме в сю мить годиться підняти «хлак», і високо замаяла над головами ряба жіноча хустка.

Справник стенов плечима, повернувся й кивнув до приїжджих головою. Хицун в'юном вився поміж шахтарями, благав, умовляв... Нічого не допомогло...

Хицуна з товаришами було заарештовано, і справник, давши наказ надзирателеві, поїхав разом з козаками.

Довго дививсь надзиратель, як виблискували на сонці дула рушниць, потім ухопивсь за голову й шепотів тремтячими губами:

— Я... я ж казав... Навіщо було не слухатись?.. Я ж казав...

Віддалік лежало скільки чоловік шахтарів, розкинувши руки, а трохи ближче, міцно стиснувши свій «хлак», широко розплющеними застиглими очима дивився в небо Сашко.

1913

ЩО СИЛЬНІШ?

Мені, зрештою, надокучило слухати сі крики і гамір двох молодих, здорових горлянок: одно, що спати заважали, а друге — день у день чути те саме — хоч кому надокучить. А до того, все те, про що вони вже третій день сперечаються до запаморочення, мені, що колишню віру, яка гори перевертає, одминив давно вже на спокійний, байдужний скептицизм і тиху покору неминучості, мені все теє здавалося безглуздим, набридливим потрясанням і без того задушливого повітря нашої камери.

Довести се їм якимись там навіть убійче логічними міркуваннями й висновками з них — було все одно, що жбурляти горохом у стіну, але й лежати так та слухати з пекельним болем, як тобі, немов навмисне, шарпають нерви, теж було не під силу. І я, на велике здивування

моїх палких товаришів, рішуче підвівся й почав втручатись у суперечку. Один з них, в звичайні часи тихий і мрійний Антоша, ніяк не хотів погодитись із тим, що людину, яка б вона гідка й шкодлива не була, можна вбити взагалі, а не тільки во ім'я якоїсь, хоча б і найвищої, ідеї. Се було трохи смішно чути в наші часи, коли життя людське так низько підупало в ціні, про що, звичайно, докладно тямив і Антоша; і особливо кумедним було, коли він, втопивши погляд у темну стелю й піднявши палець правої руки вгору, доводив, що ніяк не може збагнути самої психіки людини, яка зважується вбивати і вбиває: бере отак у руки ножа чи там револьвера і ріже або стріляє в живого чоловіка. Він навіть здригався, уявивши собі цю картину, а се, найбільш се останнє, доводило до справжньої оскаженілості його запального опонента, чорненького, маленького, вертлявого Вітика. Він обливав Антошу поглядом, повним презирства й зневажливої ненависті, щоб за мить накопичити перед його харапудним, як він казав, розумом цілу гору доказів, висновків, прикладів.

Антоша перебивав, теж висипав перед Вітиком усі, що мав у запасі, міркування, знов кидав свій погляд у стелю, піднімав палець і кінчав психікою, якої він органічно не може збагнути.

— Розумієш,— говорив він трохи заникуючись,— ось беру, уявляю собі таку людину, такого героя, як ти кажеш, даю йому в руки ножа...

— Та чому ж іменно ножа? — кипів Вітик, зіскакуючи з нар.— Голово ти садова! Який же дурень за ідею вбиває ножем? Чорт його зна! Він навіть героїв має за якихось харцизів!

— Ну, револьвера,— згоджувався мрійно Антоша,— даю револьвера й ставлю перед ним людину...

— Яку? Яку людину? Чорт його зна!

— Ну, ката там чи насильника, і примушую стріляти в ту людину... Ні, ні й ні! Я не можу уявити, щоб інтелігентна нормальна людина могла се зробити...

— Та чому? Чому?

— А тому, що тямить же вона, що не в дерево, не в стіну, не в землю стромляє ножа...

— Знов ножа... чорт його зна!..

— ...а в живе тіло, яке відчуває муку, а ще головніш — має невикорінимий інстинкт життя й відчуває страшний жах до смерті, найпаче до видимої... Уявляє ж вона в ту

мить себе на місці того, кого лагодиться вбити, чи ні?.. А коли уявляє, то... то... і не вб'є. Вбити може тільки людина, в якій психіка...

— Та пропади ти пропадом із своєю психікою!.. Чорт його зна! — знизав плечима Вітик, — ти йому діло, а він тобі психіку...

— На мою думку, — перебив я його, — сперечатись про те, чи зможе, чи не зможе людина вбити, навіть кумедно. Адже ми знаємо, як щодня вбивається десятки й сотні людей...

— Людьми ненормальними, — додав Антоша.

— Та хто його знає... Мені здається, що все залежить від імпульсу. Тільки зваживши на нього, можна сказати без помилки, вистарчить чи ні в людині рішучості вбити другу людину. Коли імпульс буде остільки великим, що переважить Антошину «психіку», то ніякої суперечки бути не може: вб'є і не здригне, застаючись нормальною. А коли ні, то...

— Чорт його зна! Та якого ж ще треба сильнішого імпульсу, як ненависть і обурення, як бажання, порив зіпхнути з шляху якогось...

— Я все-таки не згоден з тим, — промовив і Антоша, — що нормальна людина може вбити, але коли припустити се, то, звичайно, єдиним імпульсом, справді, може бути тільки порив пожертвувати собою для перемоги певної ідеї.

— Авжеж, — схопився й сів на нарах зраділий таким поворотом в Антошиних думках Вітик. — Правильно! За се варт і душу чортові віддати. Що, не віриш? — прискіпавсь він до мене, побачивши, що я посміхнувсь. — Ну-ну! А ти ж як думав?

— Я так думаю, що іменно тих, хто гине за ідею, й не можна назвати нормальними. Іменно в ідейнім убийстві й нема імпульсу, а є...

— Що? Що? — совавсь від обурення Вітик. — Чорт його зна! Що він меле? що є? що є?..

— Є... ну... гіпноз. Ви, я думаю, згодитесь з тим, що людину, яка перебуває в стані гіпнозу, нормальною назвати ні в яким разі не можна.

— Так, але... Чорт його зна!.. Се ж...

— Стривай, не кипи! Нормальна, незагіпнотизована людина, та ще коли вона інтелігентна, ніколи не зважиться на вбийство, хоч би як переконана була в його... ну, потребі, чи що. Не зважиться іменно або в силу тих міркувань, які отсе викладав перед тобою Антоша, або

з певного-принципу, що ніхто не має права одбирати в людини життя, бо не давав його їй.

— Але тоді взагалі,—почав Антоша,—нема таких імпульсів...

— Ну да,—перебив Вітик,—ну да нема. Але ти не одмовишся від того, що нормальні й інтелігентні люди часом убивають і добре вбивають. Якщо ж в ідейнім убийстві одкидати імпульс, то який же інший здолає примусити мене, скажемо, когось убити, коли я маю здоровий розум і здатність логічно міркувати?

— Ого! Ну, от скажемо... помста.

— Єрунда! — кинув Антоша й з презирством ліг.

— Хе! Чорт його зна! І вигадас ж отаке! — пхекав і знизував плечима Вітик.— Помста... хе!.. Наче дикун якийсь!..

— А от розповім вам про себе й питаю тоді, хто з нас правду каже. Ви знаєте, що я одбуваю каторгу за вбийство. Більш нічого досі не казав я вам. Але тепер слухайте. Насамперед, як я попав на рудник, де вчинив злочин. Треба було там дещо зробити й пробути довгенько. Се було в ті часи, коли люди не про вчиття, не про службу дбали, а мали якнайшвидше вхопити кращу долю свою просто за роги. Так, без певної роботи, прожити там не можна, та й ніде було, бо ні міста, ні навіть хутора якогось поблизу не було — тільки величезна, капітальна шахта й слобідка круг неї для служащих і робітників. Отже, треба було конче — або дістати посаду в конторі, або лізти в шахту коногоном чи там забойщиком. Я обрав собі останнє, маючи на увазі більший заробіток, бо переїхав я туди з жінкою. Вона в мене з простих швачок: романчик, знаєте, потім треба було одружитись, ну і т. д. Дитина померла незабаром після того, як на світ з'явилась, і нас було двоє. Правду кажучи, моя Ганна не дуже була задоволена перспективою проживання на шахтах та ще в ролі жінки забойщика, шахтаря, але як любила мене і знала, що се тимчасово, то не дуже ремствувала, а за місяць-другий і зовсім звикла... і добре-таки звикла, ніби там і виросла,— далі самі побачите.

Не буду вам докладно розповідати про те, що я там зробив. Скажу тільки, що нам не зовсім щастило. Кажу — нам, бо за деякий недовгий час я вже мав там гурток певних людей, з яким можна було провадити справу. А не щастило тому, що завідуючим шахтою був хитрий як лис, лютий як звір, штейгер Стасевич, поляк. Він ніби

угадував наші заміри, дотепно вмів їх паралізувати і в той же самий час — нікого з нас не зачіпав, хоч, безперечно, знав, звідки все повстає. Тепер я знаю, чому він, ніби глузуючи з наших силкувань і втішаючись з власної перемоги, давав нам спокій, але тоді — се було загадкою.

Зрештою ми переконались, що поки на шахті завідуючим Стасевичем, нам не пощастить перевести в життя наші заміри. Треба було усунути його...

Виконати присуд випало по жеребку мені. Сказати, щоб се хоч трохи стурбувало мене, я не можу. Поставивсь я до свого призначення цілком байдуже. Та й не було чого турбуватись: перед сим все уже було обмірковано, обговорено до найменших подробиць, виявлено, що ніякої небезпеки для того, хто брав на себе сю ризиковиту справу, нема. Навпаки, я був у перший час навіть трохи радий, що іменно мені припало звірити рахунки з штейгером Стасевичем: лютий і зневажливий до всіх, він до мене ставився завжди з особливою, не зрозумілою ні мені, ні шахтарям, приязню, навіть запобігливістю, і тільки іноді мені ввижалося, що крізь тую прихильність скаженого поляка пробивається нотка глузливості. Я се пояснив погордливою вдачею Стасевича й різницею становищ свого й його, що заважала штейгерові навіть у приязні бути більш-менш щирим і безпосереднім. Проте самі мотиви незвичайної для вдачі Стасевича доброзичливості до мене, звичайного собі забойщика, все ж таки зоставалися для всіх загадкою. Мені не раз траплялося спостерігати, як мої товариші з приводу сього непевно презируютьсь й знизують плечима. Хоч я добре тямив, що за мною уважно простежено, що перевірено мої стосунки з Стасевичем — і в шахті й поза шахтою, але... хто знає, що вони в душі думали. Та се цілком натурально. Отож і кажу, що я зрадив нагоді раз назавжди скінчити з такою непевністю.

Вирішено було не відсовувати на довший час діла й зробити все другої нічної зміни, коли Стасевич, як звичайно, спуститься в шахту перевірити роботу. Вернувся я додому пізенько, але дружина моя ще не спала: ждала вечеряти. Вона стояла перед відчиненою скринєю, і коли я переступив поріг, то помітив, що вона хутко сунула в прискринок якийсь стемна-зелений коробочок і похапливо закрила віком. Мене се здивувало, бо ніколи не помічав я, щоб вона з чимсь там крилася від мене.

— Що то ти ховаєш там? — спитав я, кинувши картуза на гвіздок.

— Нічого,— відповіла Ганна, не повертаючи голови, і зачинила скриню.— Що треба було, те й сховала.

— Е, ні брат,— промовив я напівжартовливо, підступивши до неї,— показуй! Коли ховаєш, то, мабуть, щось цікаве.

— Ат, одв'язни! — стонула вона плечима.— Сережки заховала, та й годі.

— Сережки? — здивувався я.— Ти ж не носиш сережок.

— Не носила, а тепер носитиму, от і край!..

Я більш не намагався, бо давно вже помітив, що вона, певно, знічев'я, почала дуже чепуритись. «Нехай,— думав собі,— кожному своє, і коли вона вміє зберегти од видатків якусь там копійчину, то яке мені діло, як вона її витратить. Хоче сережки — нехай носить собі сережки...» Мені й на думку не спадало, яке велике значення мають у моїм особистім житті оті всі сережки, гребінці, персні...

Вам, бачу, смішно або, швидше, гидко, що в мене, ідейної людини, дружина захоплювалася такими дурницями. Ви навіть ладні сказати, що не мені було робити якусь там ідейну справу, вчити інших, коли я не зміг такої близької людини, як жінка, справити на свій шлях. І ви будете праві, але тільки тому, що самі не були жонатими та ще закоханими в жінку.

— Єрунда! — муркнув Антоша.

— Чорт його зна! — крутнувся на нарах Вітик.— Таке меле...

— Не виправдуватимусь, ні. Але коли б ви побачили її тільки раз, єдиний раз, побачили її смугляве циганське обличчя, на якому горіло двоє чарівних, палких, як сонце, очей, побачили її чорні, як ніч, коси, стрункий і гнучкий, як береза, стан, то... А проте — не в тім річ. Річ у тім, що я сам кохав свою Ганну над усе і був щасливий. На се прошу вас звернути увагу.

Журно дзенькнув ключ у замку, коли вона закрила скриню, і чомусь тяжким смутком відгукнувся у серці... Згадую про се, бо з сього, власне, й почалось... Еге, з сього, бо досі я був спокійний, байдужний і навіть радий, як казав вам. А то ніби щось увірвалось всередині. Я почув у собі страх...

— Хе!.. ще б пак,— з презирством пхекнув Вітик.

— Ні, стривай, не пхекай... Не той страх, про який ти думаєш. Я вже казав, що небезпеки для мене не могло бути ніякої, та й зроду я не з полохливих. Ні, я несамохіть почав малювати собі в уяві момент, коли, заховавшись

у темряві за углом і діждавшись, як Стасевич з ліхтарем пройде повз мене, підніму важку дубову стойку й ударю нею його по голові, малював і вже чув той тупий звук від удару дерева об людську голову, чув глухе падіння ще живого тіла, заюшеного кров'ю, й переживав навіть почуття вмирання. Від самої уяви тільки мороз подер поза шкірою. Де там було вечеряти! Сказавши Ганні, що мені нездужається, я ліг спати. Всю ніч мене давив кошмар...

— Чорт його зна! — схопивсь на нарах Вітик. — І ти, звичайно, не пішов, куди треба було?..

— Ба ні... пішов. Другого дня до самісінького вечора ходив, немов на страту призначений, але ввечері, невважаючи на прохання жінчине зостатись, пішов, спустивсь у шахту і спробував навіть вугіль довбати, хоч товариші, зауваживши стан мого духу, радили піднятись з шахти нагору. Ніхто з сих, що були зо мною в однім забої, не знав про наш замір. Я не пішов, звичайно, а ще подумав собі: «Як гарно, одначе, складається все. О десятій годині спуститься в шахту Стасевич, я скажу їм, що піду додому, а сам зроблю те, що мені треба». Так і зробив. Але коли я став за рогом продольної, в низьок, і взяв у руки міцну як залізо стойку, якою повинен був огріти Стасевича по голові, то вже відчув, що нічого з сього не вийде. Крім жаху, почував таку огиду до себе, до справи, за яку взявсь, до самої ідеї, заради якої пошивсь у шахтарі, що одкинув від себе ганебне знаряддя і, мов оглашений, подавсь до виходу. По дорозі зустрів Стасевича з ліхтарем і весь затремтів. Він щось гукнув мені услід (вилаяв, мабуть, як звичайно, по-московському), та я не слухав: підійшов до ствольного й сказав йому, що я хворий і що мені треба піднятись нагору. Прибіг до квартирі весь розбитий, знесилений, ніби всю ніч до ранку, не спочиваючи, рубав у забої...

— Гарний, — промовив Вітик. — Чорт його зна!.. Береться за діло, а сам... кваша чортова!

— Кваша чи не кваша, а от не міг убити людину. А всі ж дані були: ненависть до Стасевича, бажання послужити певній ідеї, свідомість конечної потреби, а головне — певність, що винуватця не буде викрито. Але як такі речі навіть усі разом не складають відповідного, потрібного вчинкові імпульсу, то й виходить, що ваша теорія хибна. Потрібен був гіпноз, а його й не було, бо не я був під впливом, а мої товариші були під моїм. Можливо, навіть певне, що хтось із них і зміг би зробити інакше. А я не міг...

— Просто з'явився, бо по вдачі харапудний,— кинув мені Вітик.

— Стривай,— підвівсь на лікоть Антоша.— Але ж... ти ж казав, що сидиш за якесь вбийство? То... як же се?..

— Еге... Дак от слухайте ж далі... Прибіг я додому з єдиним бажанням упасти на ліжко, зарити голову в подушки й заніміти, одеревеніти, щоб позбутись свого химерного й страшного почування. Постукав у вікно — ніхто не одгукнувся, ще раз і ще раз — анітелень. Поторсав двері й побачив, що їх замкнено на замок знадвору.

— Що за чортовиння?..— муркнув я.— Куди ж се жінка пішла?..

Пройшовсь повз ті халупи, в яких жили її приятельки,— скрізь темно, не світиться.

«Ну, що ж,— подумав собі,— спробую якось вікно одчинити, а там видно буде».

Витяг ножа, одкинув у кватирці гачок, просунув руку в кватирку, одсунув шпінгалети й відчинив вікно. Вліз і знов зачинив.

«Одначе, де ж вона все-таки?» — думав, засвічуючи лампу. І, не знаю вже чому, згадав про сережки й усі інші дурниці, в які вона убиралася останніми часами. Не знаю також, по якій асоціації згадав і Стасевича, і його глузливу до мене доброзичливість. Серце мені ніби в провалля кудись упало. Не пам'ятаючи себе, знайшов я ключа від скрині, одпер її тремтячими руками й почав перекидати все, що в ній було. Знайшов не самі сережки, а й ще чимало дечого такого, чого ніколи не спромігся б справити. Заробітку не вистарчило б...

Нема що й казати, що за хвилину я вже був у Стасевича під дверима. Крізь щілини в причиненні зсередини віконниці я бачив, що в його світилося, але роздивитись, хто там є, було неможливо. Стукати з парадного ганку? Але вона встигне втікти чорним ходом.

«Спробую зайти чорним,— розважно думав я, стоячи перед вікнами того, чиє життя годину ще тому було в моїх руках.— Ну, а як її нема там, і він, вернувшись з шахти, вкладається ще тільки спати, а тому досі не гасив світла?.. Ат, чорт його бери! Щось вигадую або й нічого не вигадуватиму: все одно з товаришами, після того, що я зробив або, краще, чого я не зробив, доведеться розлучитись. То нехай прожене за пізню візиту».

Обійшов причілок, зійшов по східцях до дверей і послухав. З кухні почулось хропіння його дворника. Пхнув

двері — відчинились. Увійшов у сіни й знов послухав. Тихенько одчинив другі двері і заглянув у кухню. Дворник спав на лавці під стіною; ліворуч були напіводхилені двері в якусь кімнату. Навшпиньках я підійшов до тих дверей, переступив поріг і прислухався... Прислухався і — трохи не впав, ухопившись за серце: за дверима в другу кімнату почув я її... Ганнин сміх. Ще мить — і я вихорем одчинив двері туди і кулею влетів у кімнату. Вона лежала в нього на ліжку, а він сидів в ізголов'ю, роздягнений вже, в пантофлях, і... мабуть, грався з нею. І я і він на якийсь момент немов закам'яніли: він з жаху, а я... не знаю вже, від чого. Ганна пірнула під ковдру, пронизливо скрикнувши. Сей крик примусив його опритомніти. Очі його блиснули хижим огнем. Він сіпнув з-під подушки револьвера й схопився, але... не вистрелив... не встиг. Я... задавив його... Еге... Отсими самими руками задавив. Я, що годину тому трохи не сказивсь від самої тільки думки про вбивство,— я з захватом, з почуттям жахливого задоволення дививсь, як лізуть йому з орбіт очі, а з рота — язик... О... Далі — все, як помагається, аж до каторги...

Я замовк. Мовчав якусь хвилю й Антоша, навіть експансивний Вітик.

— І ти думаєш, що під час такої... операції ти був нормальним? — спитав зрештою Антоша.

— Чи був нормальним? — промовив я, збираючись з думками.— Розмірковував же, пробираючись до Ста-севича в кімнату. Звірі не знають ідей, не знають ненормальностей, але один одного загризають за самку... Людина ж... чорт його зна, коли людина буває ненормальною, чи тоді, як убиває за ідею, чи тоді, як... за жінку!.. Добраніч!..

Я ліг, а Антоша з Вітиком сього вечора більш не сперечались. Про щось думали, лежачи і дивлячись у стелю.

1913

— ЛАБОРАНТКА

Сталося се несподівано якось для самої панни Клави. Як, бува, людина йде-йде, ось уже небагато і йти лишилося, та раптом відчує, що зовсім не в той бік простує.

Вертатись? — не хочеться та й шкода: багато пройдено... Ат, що буде, те й буде!..

Вона не хотіла навіть зупинитись і проаналізувати своє нове почування й нашвидку пояснила його втомою від цілоденного порання коло різних спиртівок, реторт, слоків, числових викладів, у пожовклих від непомітної для ока кептяги чотирьох стінах своєї мініатюрної лабораторійки: з восьмої до шостої години з перервою на обід — хоч у кого голова обертом піде. Припала гарячим чолом до холодної шиби вікна й дивилась у присадок перед конторою, на вулицю, де загруз по самі маточини своєї водовозки робітник і безпорадно борсався з кіньми у крутій, як добре вимішане тісто, багнуці.

Цок-цок-кляц! Цок-кляц!.. — доносилося крізь зачинені двері, крізь стіни кляцання рахівниць. Немов хтось кинув у огонь ящик з патронами. Бігали, човгали чобітьми, кашляли за дверима в коридорі; поскрипуючи, дирчало коліщатко бляшаного вентилятора десь угорі, ніби хто водив ріжком виделки по тарілці. Цілий день, зранку до вечора... Цок-цок-кляц!.. Боліли вуха, крутило у виску й ледве стримувалося бажання затулити вуха, впасти на підлогу, качатись по ній і кричати, кричати до божевілля, до нестями, аби заглушити всю тую болючу марудність життя. Панна Клава зціпила зуби й затулила вуха, не одриваючи чола від шиби. Просто через вулицю, з грузьким болотом посередині й вузенькими стежечками на пішоходах, перетинав «колонію служащих» невеличкий провулок, що виходив у степ, сірий ще від торішньої сухої трави. Далеко праворуч, мов велетенський червоний гробак, поринав у далеченях поїзд. На всьому лежав ледве помітний передвечірній присмерк, але далеч була ясна, прозора, принадна своєю таємністю, загадковістю. Серце панні Клаві болізно занило, защеміло гострою тугою за простором, за безмежністю.

Вулицею проїхало чоловіка з тридцятро драгунів у синіх кашкетах, з рушницями за плечима. Попереду — офіцер. Ціла юрба шахтаренят, балансуючи вузькими стежками по обидва боки вулиці й штовхаючи одно одного, з напруженим зацікавленням проводжала москалів. Видовище було незвичайне для рудника, але все пройшло, як у тумані, повз свідомість панни Клави й не зробило на неї ніякого враження.

— Панна Клава чимсь занадто захоплена... Панно Клаво!.. Чуєте?..

Вона здригнулася й хутко обернулася.

— Вибачте, мосьє Тушаре... не чула, як ви ввійшли,— промовила вона й не ховала свого здивування несподіваною візитом пана директора.

— Ви ще досі не пішли?

— Ще не било шість.

— Давно пробилó, панно Клаво.

— Не чула.

Зграбний, хоч не молодий уже, француз скинув на неї погляд своїх прекрасно окреслених, гарних карих очей.

— Нудьгуєте?

Вона спустила очі під його пильним поглядом, підійшла до шафи з усяким, потрібним їй для роботи, приладдям, і замкнула її, промовивши:

— Ні, чого ж... Мосьє Тушар, по справі якій?

— О ні, о ні,— заспішив директор.— Панна Клава не одмовиться прийти сьогодні о дев'ятій годині до мене на шклянку чаю?

Вона знову підняла брови здивовано, нашвидку перебираючи в думках і відшукуючи ту причину, що примусила пана директора кликати до себе її, одну із звичайних смертних.

— Я?! Що маю робити там?

Чомусь в уяві їй став великий дим нежонатого пана директора з цілим гаремом молодих, чистеньких, гарненьких покоївок, служниць, економок. Панна Клава, напів-обернувшись, чекала відповіді.

— Буде дуже інтересний гість, тому потрібна інтересна дамська компанія. Руський офіцер любить жіноче товариство. М-ле Клава прекрасна жінчина.

Панна Клава спалахнула, зашарівшись до шиї. Очі її сипали прискром.

— Мосьє Тушаре! Ви розумієте те, що кажете!

— Quoi?.. Ай-ай,— догадався зрештою вражений директор.— За кого ви мене маєте? Ай-ай, панно Клаво... Зберуться служачі з жінками. А проте ви вільні прийти й не прийти. Au revoir!..

Збентежений мосьє Тушар надів капелюха і повернувся йти.

— Гаразд... я прийду, мосьє Тушаре,— кинула йому наздогін панна Клава.

Француз обернувся на порозі й з ласкавим задоволенням захитав головою.

— Хто гість, коли се не таємниця? — спитала лаборантка.

— Драгунський офіцер... молодий, інтересний...

Вона поривчасто кинулась вперед, ніби хотіла затримати його.

— Як? Ви таки викликали... А, так, так, бачила...

Мосье Тушар втопив у неї гострий, питаючий погляд.

— Так, викликав. Треба покласти всьому край. Вночі прибудуть нові робітники, то мушу ж запобігти ексцесам. Правда?.. Ну, ви не драгуйтеся, хе-хе-хе... Я знаю, панна Клава завзята демократка, але ся справа її не обходить. Поводитимуться як слід, то нічого й не станеться. Au revoir... Я ж сподіватимусь.

— Так, так, мосье Тушаре,— вже опанувала себе лаборантка.— Тільки, може, не вспію на дев'ять, то ви вже даруйте.

Мосье Тушар прояснів і приязно захитав головою, посміхаючись.

— Розумію, розумію... дамський туалет. Bien, bien...

Він причинив двері. Клава похапцем наділа капелюшок, одягла сак і, замкнувши лабораторію, вийшла довгим смердючим коридором на ганок. З розмови з паном директором вона була дуже задоволена, побачивши, що він нічого про неї не знає; що ж до офіцера... то се знайомство могло знадобитись: певне, одвертий дурненький молодик,— все скаже, що не спитай, пококетуй тільки злегка.

Смеркало. Коло будинку директорового горів навіть ліхтар, хоч потреби в сім ще не було,— очевидно, засвічено його було з нагоди приїзду гостя. Обережно ступаючи, щоб не хитнутись і не потрапити ногою в болото, панна Клава перейшла вулицю висипаною жужелицею стежкою і, повернувши трохи праворуч, опинилася біля хвіртки того будинку, в яким була й її кімнатка. Коли увійшла в свою маленьку темну кімнатку, то знов відчула, як опанувало її те саме важке почуття, яке так несподівано порушив пан директор своєю візитою.

— Та що за чорт! — промовила вона вголос, зірвала з себе сак, відколола капелюшок і впала на ліжко. Хотіла освідомити й зорієнтуватись в новім стані, який приймала справа з появою на руднику драгунів, але все уявилося таким марудним, безбарвним, що й думати про те не хотілося. Тільки ще болючіш, ще гостріш заніло серце, і було таке почування, що варто видерти, позбутись

якось сього нового, що оселилося в грудях, як усе навкруги оживе, повеселішає, зацвіте й набере того захоплюючого інтересу, який, власне, й примусив її стати до небезпечної справи.

Постукано в двері. Вона знала, що се Кость, і не ворухнулася, а тільки промовила: «Увійдіть».

— Ви дома? — спитав Кость, причинивши двері. — Здрастуйте... Що се ви не світите?

— А навіщо? Сядьте, Костю. Чи вже час іти?

— Та схоже на те.

Він повісив на гвіздок коло порога картуза, підійшов до столу й сів.

— Сумно, Костю.

Він глянув на неї в темряві, та, нічого не побачивши, перепитав тільки:

— Сумно? Чого се вам так?

— Не знаю... раптом якось... Така нудьга, така нудьга.

— Хм... дивно... Драгуни приїхали.

— І драгуни, Костю, нудно, і все нудно.

Кость знову глянув у її бік, ворухнувшись на стільці й нічого не відповів.

— З вами траплялося отаке, Костю? Наче хто кілок забив... розумієте? — щось зайве вдерлося в настрій і одразу... таке гидке почування. Не розчарування, не зневір'я, ні...

— Реакція? — спробував підказати він.

Вона підождала, ніби приміряючи формулу до свого почування, й з досадою кинула:

— Кий чорт! Сама не знаю... Ат!

Вона раптом підвелася й сіла.

— Ходімо, чи що? Може, трохи розважусь.

Він ніби зрадів, ніби скинув з себе почуття ніяковості й заметушився, допомагаючи їй зодягтись у темряві.

— Се не довго буде, як ви думаєте? Про що там? — механічно сипала вона питаннями, відчуваючи з дразливою приємністю близькість високого, ставного, дужого й міцного як дуб токаря.

Вони вийшли й провулком звернули в степ. Кость почав оповідати — довго, докладно. Але слова, в які красень токарь вкладав усю душу, не хвилювали її, бо гинули поза її свідомістю. А він говорив, що настав рішучий момент, від якого залежатиме розв'язка довгої, впертої, ризиковитої справи, що багато жертв понесено, що доведеться декому незабаром, може, навіть сю ніч, наложити

коли не життям, то волею... Та що се в порівнянні із здобутками, яких зараз, звичайна річ, не підрахуєш, не усвідомиш, не побачиш...

Панна Клава пильно слухала, але якби він спитав її про щось, зв'язане з тим, що він досі говорив, то вона б не відповіла. Жаденним ухом вона ловила тільки музику його низького, грудного голосу, любуючи з м'яких, часом несподівано гарних, переливів; бачила поруч себе тільки високу темну постать і уявляла, якою жагою, захватом горять його карі променисті очі й палають лиця... Свої міркування, коли бракувало слів, продовжував він виразними, повними сили й зграбності, рухами, й сі рухи його разом з рокотливою мелодією голосу викликали в ній солодко-хімерні, таємно-далекі бажання, втілити які в думку, в розуміння, в слово вона вагалася сама перед собою. А він говорив... В його словах не було нічого нового, чого б не знала вона. Все ті самі міркування, вихоплені з промов, з нелегальних, заялзених від постійного вживання брошур, тільки пристосовані до місця й дії. Але Кость вкладав у них величезну силу переконання, пристрасті, певності, віри, і відчувалося, що він їх не тільки передумав, але перепочув, пережив, що вони зріднилися, злилися з його духовою істотою навіки. Мертві, сухі формули одяглися в плоть і кров, нудна ідеологія перетворилася у вічно живу, неблеклу красу пориву. Се запалало, вимагало відгуку через захоплення, як необхідного закінчення гармонії. І коли панна Клава мовчала, повна невловимих, нез'ясованих переживань, то розмова його щораз холоднішала, робилася все більш уривчастою, рухи повільнішими... зрештою він замовк, мусів замовкнути, але се сталося так несподівано, що вона аж зупинилася. Він так само.

— Що таке? Надалеко вже?

— Зараз будемо, — відповів.

— Так? Зараз?..

Нотка розчарування й жалю забрєніла в голосі. Кость відчув се і замовк, заховався в себе, нічого не розуміючи.

Попереду чорніли в темряві хати німецької колонії. Ніде не світилося: колоністи рано вкладалися спати. В одній із цих напівобідраних халуп (німці доживали останній рік арєнди й не дбали про зовнішній вигляд домівок) мешкав шахтар, в якого сьогодні призначено було на швидку конспіративну нараду, від котрої залежало дуже багато.

Панна Клава трохи оживилася на зібранні так, ніби нічого їй не сталося. Але як тільки вийшли на тихе весняне повітря, вона почула, що збірка й промови анітрохи не розважили її, і те саме тоскне почуття заважало цілком віддатися враженням.

— Ну, не гаймось,— стрепенувшись, промовила вона до Костя.— Візьміть мене під руку, Костю. Мушу поспішати до pana директора на журфікс.

— До pana директора? — здивовано перепитав Кость.— Справу яку маєте?

— Та на журфікс же, кажу. Чому ж ви руки не даєте?.. Так... у-у, незграба. Отак-о треба, ну да... а то... Не часто, певне, доводиться вам ходити під руку.

— Ніколи сливе.

— Та бачу... Ходімо швидше, а то драгунський гість pana директора занудиться. Мушу розважати.

— Драгунського офіцера?!

Кость зайшовся низьким, рокотливим, як перебір струн, сміхом.

— Господи, який чудовий сміх у вас... Ви, мабуть, і самі того не тямите. Але дарма ви смієтесь. Мосье Тушар закликав мене іменно задля того, слово честі.

— Се цікаво! Се оригінально! Х-ха-ха! Товариш Клава в ролі розважниці... та кого?.. Ха-ха-ха! На се варто було б глянути хоч півоком, далебі!

— Що? — роблено насупилася вона.— Ви не вірите, що я можу бути цікавою?

— О, ще б пак! Я певний, що він не нудьгуватиме.

— Справді? Чому ж то?

Він перестав сміятись і ніяково змовк. Хвильку помовчав, ніби щось обмірковуючи, потім, одвернувшись і дивлячись кудись убік, тихо промовив:

— Хороша ви... гарна.

— Правда? Костю... ха-ха-ха! Костю,— шарпнула його руку,— се ви чи не ви?

— Правда.

— Се ви тепер тільки догадалися чи й давно бачили?

— Як то тепер тільки? — наївно здивувався він.— Давно, як уперше побачив вас.

— І ніколи... ні поглядом, ні рухами, ані словом не виявили сього?..

Рука йому злегка затремтіла.

— Навіщо?

Вона одповіла не зразу.

— Ага, розумію.. Гріх думати про жіночу красу тоді, коли на часі важливі справи?

— Ну да... і через те.

— Виходить, якби не було сторонніх справ, то...

— Сторонніх?..

— Ат, не в слові діло!.. Чи тоді б ви виявили те, що... ну, що я вам подобаюсь? Адже так? Я вам подобаюсь?.. Ну, чого ж'ви мовчите?

— Я не знаю, навіщо вам сеє знати і... і взагалі... хіба вам не все одно?

— Ну, а як не все одно?..

Кость нічого не відповів, але по тремтінню його дужої руки вона почувала, що розмова вражала його. Його мовчання ще більш розпалало її, викликаючи бажання сміятись, жартувати, дратувати його.

«Господи, який хороший і який тюхтій!» — думала вона.— Скажіть, товаришу,— промовила панна Клава, ледве втримуючи сміх,— ви кохали коли-небудь?

— Я?.. Ні ще... якимось не до того було.

— Ні ще?.. Ха-ха-ха! Бачу, що ви й не здатні покохати. Боїтесь нашого брата?

— Боюсь? Ні, чого ж... я не боюсь, а так...

— Де там не боїтесь! От хоч і зараз... Казав, що я й хороша, й гарна, а сам одвертається. Чи ви думаєте, що се подобається жінкам?.. Ха-ха-ха! І знов одвернувсь... ось гляньте...

Вона міцно тисла його руку своєю й горнулася до нього, а він не знав, що відповідати од ніяковості.

— В коханні, товаришу,— з робленою поважністю навчала панна Клава,— треба бути сміливим, завзятим, нахабним, як і у всьому...

— Нахабним? — вирвалось у нього.

— Еге. Чого ви дивуетесь! Іменно — нахабним, а не соромливим тюхтієм. Жінщини люблять тільки сміливих і нахабних, а з тюхтіїв, отаких, як ви, шановний товаришу, сміються.

Він знов одвернувсь.

— Так, так... Не ймете віри? Ха-ха-ха! Ех ви, Костику! Ви, як і кохати захочете, то, безперечно, раніш перегорнете Маркса й Каутського, щоб не погрішити супроти пролетарської ідеології. Так?..

Розкотисто засміялася й стисла йому руку.

— Мені нема чого заглядати до Маркса,— ображено буркнув Кость.— Я й так знаю.

— Справді?.. Що ж ви знаєте? От... і не гадала. Ха-ха-ха! Ану, скажіть.

— Та що ж казати... ви й самі знаєте гаразд... і... і я, вибачте... не пізнаю вас сьогодні.

— Та ну?.. Ха-ха-ха! Хочу, Костику, настроїтись на драгунський лад. Ну-у-дно ж із вами, Костику, розумієте? — гарно й нудно...

— Нудно?! То чого ж ви...

— Ну, може, не так я сказала. Не нудно, а... правильно чи, як би його мовити, занадто... А тому — сіро, безбарвно. Еге... безбарвно... як гола формула... як печеня без підливи. Ха-ха-ха!.. Не сердьтесь, Костику, я ж жартую... Бо таки й так... Скажіть, наприклад, — не западала вам ніколи в голову така думка, Костику... еретична думка... що боротьба, якого б вона не була високого гатунку, люба нам, захоплює нас не тому тільки, що нас обурюють, що нам болять кривди наших товаришів, народу, а ще й через те, що... ну, що се задовольняє нас особисто, що в ній ми бачимо зміст... красу життя? Приїлося, оприкріло — і барви злиняли. Се звать зневір'ям. Помилка! Се не зневір'я, а тільки... ну, як вам сказати?.. душа прагне переміни... еге, переміни... і се доводить, що психічні закони мають багато схожого з фізіологічними. Розумієте? Се — звичайно, натурально... і від сього не одкараскаєшся... Фу, аж уморилася, ха-ха-ха!.. А ви хоч би слово... У-у, хо яке!..

Взяла його за руку, нервово здригаючись.

— Ну, а як же, на вашу думку, повинно бути? — помовчавши, промовив Кость.

— На мою думку? — викликаюче відповіла панна Клава. — На мою думку... не треба ховати свої почуття в футляр. Жити треба — боротись, кохати, сміятись, плакати... все, все, все!.. щоб життя було не кривобоке, як каліка. Весна кличе — йди назустріч їй, хочеться сміятись, плакати від повноти життя — не ховайся з своїм почуттям... А то... ха-ха-ха!.. Вам, наприклад, Костику, чого зараз хочеться?.. Ех, ви, — вам, певне, ніколи нічого не хочеться. А я... я не можу... розумієте? — не можу байдужно слухати, як шарудить під ногами суха торішня трава, як дихає ніч... Хочеться впасти на землю... ну, як се вам висловити?.. дочуватись і відчувати, що живеш... буєш, як рослина по весні. Ось стійте...

— Але не раджу вам сідати, — промовив серйозно Кость, обережно, як маленьку, тримаючи її за руку.

Панна Клава скинула здивований погляд на його темну постать.

— Чому? — засміялась вона.

— Трава суха, але під нею вогко, і се може пошкодити вам.

— Пошкодити? Ха-ха-ха! Який же ви чудний, Костику.

— Ні, без жартів. На вогкій землі по весні дуже легко застудитись.

— Справді? То ви й на гігієні добре знаєтесь? Ха-ха-ха!..

Сміялась довго, чудно, ніби штучно, і раптом урвала.

Дійшли мовчки, розійшлись, холодно попрощавшись.

«Який дурень!» — шептала панна Клава, одмикаючи двері. Знов те саме почуття опанувало її й було ще нудніш, ще порожніш... Хотілось плакати.

— Ай-ай, m-lle Клаво, як пізно? — зустрів панну Клаву мосьє Тушар у передпокою.

— Прошу вибачення, мосьє Тушаре...

— Нічого, нічого... Прошу. Мосьє... офіцер... m-lle Клава, наша прекрасна лаборантка.

До панни Клави, брязкаючи острогами, метнувся герой сьогодняшнього вечора.

— Корнет Подліпчастий, — зграбно вклонився він.

До неї вернувся її веселий настрій, коли вона почула се прізвище й оглянула його струнку, складену напрочуд, фігуру.

«Зовсім не схоже», — хотілося засміятись йому в вічі, але вона замість того манірно хитнула головою, поздоровкалась до інших гостей і сіла на канапі біля столу.

— Може, вам чаю, m-lle Клаво? — перегнувшись через стіл, запобігливо спитав мосьє Тушар.

— Ні, дякую... не хочеться.

— Ну, то я гратиму далі, — обернувся француз до дам, що сиділи з тоскним, ніби десь на прийомі, виглядом. Почувши, що до них звернувся пан директор, вони видавили на обличчях привітну ухмилку й захитали головами на знак згоди. Мужчини тоскно Perezирнулись. Директор сів за піаніно і почав грати. Слухачі з ніг до голови були — слух і увага, бо чули не тільки талановиті імпровізації сентиментального француза, а ще виразніш — стук тарілок і брязкіт ножів та виделок у сусідній їдальні.

Панна Клава сиділа, одкинувшись у куток канапи, й оглядала гостей. Все се були здавна знайомі до нудоти фігури, про яких вона без помилки могла сказати, що кожна з них думає в даний момент, що відповідь, коли звернутись з тим або іншим запитанням, як подивиться, як гляне, який зробить рух. Тому всю увагу своєю панна Клава скупчила на корнетові. Він стояв, склавши руки на грудях і спершись на одвірок; здавалось, уважно слухав. Стрижене йоржиком чорне волосся одкривало гарний, хоч і невисокий, чистий лоб, перерізаний повздовжньою зморшкою уваги; чорні, блискучі очі натякали на деякі розумові можливості й неабиякий темперамент; але найхарактернішим було дуже розвинене підборіддя, злегка переділене посередині подовгастою ямкою; воно ніби упереджало всякого, хто дивився на голінного корнета, що юнак ховає в собі ще й інші можливості, від яких у певні моменти за ліпше було б стояти осторонь, про се свідчив і гарний з горбиною ніс та соковиті, червоні, жагучі губи, над якими вився невеличкий чорний вус. Зграбна драгунська форма щільно облягала його ставну, як молодий явір, фігуру, і панна Клава була задоволена своїми спостереженнями. Тільки...

«Подліпчастий,— посміхаючись, думала вона про себе.— Що за ідіотське прізвище! Підліпчастий, певне... Сказати, щоб се багато промовляло про породу, не можна. Синок якогось дукаря, видимо, або особистого дворянина...»

Гості страшенно нудились, а старенький помічник бухгалтера, пан Левандовський, навіть дрімав, глибоко вмостившись у кріслі; тому, коли зрештою мосьє Тушар скінчив гру бравурним фіналом, всі зітхнули з пільгою й з великою вдячністю заплескали в долоні, чим трохи не до сліз схвилювали музичного француза. Його в ту ж мить оточили дами, розсипаючи перед ним всякі приємності й підсолоджуючи їх чарівними усміхами. Мужчини скупчились осторонь і гомоніли стиха про те, що не завадило б, після чималої-таки музичної порції, випити по чарці та закусити, а потім попрацювати коло «пульки».

Панна Клава зауважила, що Подліпчастий так само радий був закінченню концерту мосьє Тушара. Стиснувши музичці руку на знак вдячності, він підійшов до неї.

— Вже вибачте,— промовив корнет, стріляючи очима,— а я до вас підсяду, бо хоч наш високоповажаний

мосьє Тушар пречудовий музика, але мені почало вже ссати під серцем, слово честі!..

— Справді? — посміхнулась панна Клава.— Мосьє Тушар зробив, безперечно, значну помилку, що до піаніно не додав доброго турецького барабану, аби догодити панові корнетові.

Подліпчастий спалахнув, насилу втримавши себе, щоб не зашарітись.

— Хм... Одначе... панна Наталя має язичок, подібний до добре гартованого й вигостреного леза.

— Клава, мосьє Підліпчастий.

Він блиснув очима й нервово підкрутив вуса, але в ту ж мить видавив на обличчі приємну усмішку.

— Вибачте, прошу вас, і не будемо сваритись. Навіщо се, коли можна з приємністю час збавити.

Він устроїв у неї свої хороші колючі очі і з притиском додав:

— Я певний, що в нас із вами знайдеться чимало спільного, такого, на чім ми залюбки порозуміємось.

Панна Клава високо підняла брівки й з зацікавленням скося поглянула йому в його нахабні очі.

— Цікаво... А саме? — глузливо спитала вона.

— Найсамперед, ви чарівно хороші, і вже се саме є найміцнішою підвалиною згоди...

— Хм... се як по-воєнному зветься? Рішучою атакою?

— Облишімо, красна панно, воєнну термінологію. Занадто мені її на службі, щоб і тут розважатись!

— А ви приїхали сюди розважатись?

— До вашого приходу думав, що ні, а тепер бачу, що само небо...

— Ат, облиште ваш високий штіль!.. Стріляти приїхали? Правда ж?

Подліпчастий посміхнувся:

— Здебільшого до сього не доходить.

— «Для устрашення», виходить... Ну, а як дійде?

Корнетові очі блиснули хижим огником. Підкреслюючи слова, він роздільно проказав:

— Перестріляю, не вагаючись...

І знов солодкувато-приємна усмішка заяснила йому на виду.

— Але... яке нам зараз до всього того діло?.. Чого ви так дивитесь на мене?

— А знаєте... ви мені подобаетесь,— цілком серйозно промовила панна Клава.

— Справді? Чим саме?

— Правдивим поглядом на річі.

— Ви думаете, що се 'правдивий погляд? — з підозрінням подивився на неї корнет, насторожившись.

— Безперечно. Не сльози ж проливати над злиденним шахтарським життям приїхали ви сюди. Не люблю ліберального кисляйства, покликання на обставини й таких інших виправдань, яким ніхто ніколи не йме віри. Тут принаймні все ясно, як божий день. Ви й в усьому такий... правильний?

Корнет не спускав з неї очей, ніби бажаючи зміряти, скільки щирості в сих її міркуваннях.

— Я в усьому такий «правильний», — знов з притиском відповів він.

Її се розсмішило...

— Чи не тому ви так зненацька пішли в атаку, як тільки забалакали зо мною?

— Авжеж, — засміявся й він.

— Се теж належить до виконання священного обов'язку?

— О, так!

— У вас і тут «без послаблений»?

— Обов'язок вояка, красна панно.

Мосє Тушар закликав до вечері.

За стіл Подліпчастий сів поруч панни Клави і, на велику спокусу й замішання рудничних дам, перевершив сам себе в упаданні за прекрасною сусідкою. А надто вражало моральних паній те, що корнет тільки те й робив між їжею, що підливав до Клавиної чарки, цокався тільки з нею й ні разу ні з ким, крім неї, не забалакав. Так само й після вечері корнет не одходив уже від панни Клави і, коли вона прощалася, щоб іти додому, він рішуче заявив, що проведе, хоч би там що вона, аж до порогу її кімнати. Вона засміялася й сказала, що після такої його рішучості офірувати навіть життям, вона безповоротно повірила в його хоробрість і лицарство.

— А що ви думаете! — промовила одна з паній. — Тепера страшно самій ходити вночі. Шахтарі з голоду поробились гірш од скажених псів. Так і начувайся, що який-небудь шпирне ножем з-за угла.

— О, мені нема чого лякатись! — засміялась панна Клава. — Маючи такого оборонця, як пан Подліпчастий, не страшно здібатись і з самим... агітатором лице в лице, і хоч би він тиждень не їв, то не зважиться нас проковтнути.

Вони вийшли. Чи під впливом випитого за вечерю, чи від подиху тихої теплої весняної ночі, корнет розм'як і почув приплив мрійного смутку.

— Можна? — спитав він, злегка беручи її під руку.— Вам не неприємно буде?

— Що? — не зрозуміла вона одразу, дочуваючись до того, як на повітрі знову верталоя до неї те саме почуття глибокої зануди.— А-а... будь ласка. Навпаки, мені дуже-дуже приємно. Стежкою ж ітиму я, а не ви... Ви в калошах?

— Тільки через те?.. А мені здалось... мені здалося, що, незважаючи на ваш напівглузливий тон, у вашім голосі і особливо в очах проривалася тепла приязнь.

— Правда? Ви помітили?

— Мені здавалося... Невже я помилився?

Подліпчастий міцно притис її руку й зазірав їй у вічі закоханим, мрійним поглядом.

Панна Клава скоса глянула на нього й розсміялася. Корнет зупинився.

— Отакої,— промовила вона,— чого ж ви стали в болоті? Ходімо, вже недалеко. Ось і моя квартира. Та не дивіться так на мене, а то мені, далєбі, страшно...

Зійшла на ганок. Було темно й тепло, як у льоху, а врочиста спокійна тиша віщувала недалекий світанок. Вона повернулася, щоб попрощатись, подала руку, але в ту ж мить спустила її, ніби дослухаючись до чогось, думаючи про щось. Голова злегка крутилась, як у тумані, й у всім тілі почувалась знемога: так би й упала, не роздягаючись, на ліжку, так би й заснула вмить...

— Спати, спати й спати,— промовила вголос.— Ви таки переборщили, очевидно, підливаючи мені за вечерю. Вам хіба не хочеться спати?

— Ні,— відповів він сухо.— Ми звикли не спати ночами.

— О, я знаю.

— Що ви знаєте?

— Та хто ж не знає, як офіцери проводять ночі. Пияцтво, картярство, оргії.

— Та й се,— злісно кинув ї корнет.— В сім також є своя краса.

— Краса? В пияцтві, в оргіях.

— Так, і в пияцтві, і в оргіях. Особливо, коли тобі треба струснути, позбутися чогось прикрого...

— Се помагає?

— Помагає, красна панно. І зараз я вертаюсь до пана директора, щоб продовжити вечір, поки не покличуть до виконання обов'язку.

— Стріляти? — аж уперед ступила панна Клава.

— Там видно буде... Добраніч!

Він вклонився й повернувся йти.

— Стійте! Чуєте? — гукнула йому навздогін вона.— Ще встигнете напитись. Проведіть мене краще до кімнати, бо я боюсь вступити до темного коридору.

Він зупинився, постояв мить, ніби вагаючись, і вернувся мовчки.

— Натє ось ключа й одімкніть двері,— промовила панна Клава, коли вони ввійшли в коридор.— Так. Калоші скиньте.

Корнет слухняно зробив те, що вона звеліла, й пропустив її в кімнату.

— Чого ж стали? Висмикніть ключа з того боку й замкніть двері.

— Ну, ми тепера дома,— говорила вона, засвічуючи лампу.— Ви собі можете розмовляти... Сідайте ж!.. А я приберу зачіси, бо важко на голову.

Він сів і мовчки стежив за тим, як вона повісила сак на гвіздку, скинула капелюшок і поклала його на стільця, після того підійшла до чепурно прибраного ліжка і, одкинувши м'яку ковдру, кинула подушки до узголов'я.

— Вам не хочеться говорити? — спитала, підійшовши до дзеркала.— Може, спати хочете, то йдіть.

Підняла руки. Кілька бистрих рухів, і пишне золото волосся вкрило плечі. Почала розчісувати.

— Ви таки мовчите? — повернулася вона до нього і, нахиливши голову, обережно водила гребінцем по волоссю, придержуючи його другою рукою.— Скажіть, я вам подобаюсь?

Він зірвався з місця.

— Клаво... не тільки се, а... а... я не знаю... Як тільки побачив вас, то закохався, загинув, пропав...

Корнет стояв серед кімнати й смішно розводив руками, весь захоплений, тремтячий.

— Ви така... дивно хороша... Яке у вас розкішне волосся. І взагалі ви вся якась... ну, не можу сказати яка, бо в такі хвилини не вистачає слів.

— В які хвилини?

— В такі, як ся... Люблю я вас, розумієте, до божевілля люблю.

Він кинувся до неї, простягнувши руки, й чорні очі його дико світилися.

— Стривайте, гребінець зламаєте,— спокійно промовила вона.

— Ат... гребінець!.. Киньте його к чорту! Чи до гребінця тут, коли людина стоїть між життям і смертю.

— Подліпчастий, ви промовляєте, як семінарист, і ваш трагізм анітрішечки не зворушує,— утримуючи сміх і насупивши брови, зауважила панна Клава.— Але я бачу в вас щось інше. Ви маєте серце й вулканічний темперамент і тим довели, що носите мундир з честю.

— Панно! — спалахнув корнет.— В такі моменти небезпечно жартувати.

— Я й не жартую, а кажу серйозно... Ну, буде, пізно вже, незабаром розвидниться...

Вона загасила лампу.

— Яке щастя, яке щастя...— стоячи біля ліжка навколішках і схиливши голову до її руки, шепотів Подліпчастий, сп'янілий, схвильований.

— Що? — повернула вона голову, ніби прокидаючись.— Щастя? А, так, так...

Повернувши голову до стіни, вона закинула за неї свої прекрасні руки й дрімала в знеможі. Він нешвидко підвівся й почав зодягатись.

— Хочете йти?.. Ну... йдіть... або ні, стійте. Побудьте ще... Яка тепера година?

В снігах почулася хода, а потім стук у двері. Подліпчастий заметушився.

— Хто там? — спитала панна Клава, широко розкривши очі й підвівшись на лікоть.

— Се я,— пізнала вона голос Костя.— Чи не вийшли б ви? Справа негайна.

— А що таке?

— Прибули штрейкбрехери... Наші не пускають їх. Директор і надзиратель загрожують стріляти, та офіцера ніяк не знайдуть.

— Я зараз... Ідіть собі.

— Порадитись треба. Се ж ерунда! Якось треба запобігти...

— Гаразд, ідіть... Скажіть, що не стрілятимуть. Авжеж, Подліпчастий? Ви не стрілятимете?

— Як же я можу?.. Добраніч, я мушу поспішати.

— Так? — блиснула вона очима.— Але ви не стрілятимете, чуєте?

— А вам, панно Клаво, що до того?

— Ви не стрілятимете? Слухайте, підійдіть сюди...

— Вибачте... але я повинен... До побачення!

Він узявся за ключ.

Панна Клава хутко вихопила з-під перини невеличкого чорного плесковатого револьвера, націлилась в його темну фігуру й тричі вистрілила.

Подліпчастий хитнувся назад, потім вперед і впав коло порога, застогнавши.

— Казала ж...— прошепотіла зблідлими губами панна Клава.— Казала ж... не стрілятимеш...

Притулила дуло до виска й вистрелила ще раз...

1913

ПАСТКА

Гей! пуста душа моя, залишена надіями пуста... Нема того, що примушує її горіти, і тільки, як тіні заблукані, бродять натомість уривки минулого, мої нечасті, мої некликані гості. Нехай! З-за далекого неприступного кордону, що поклав безповоротну межу між моїм сучасним і між моїм минулим, залітають ще досі до мене білі птахи колишніх поривів моїх, племенистої молодості, повної дзвонів щастя, як день весняний повен світла й пісень. По той бік — рай, по сей бік — пекло, сіре, байдуже, нудне, як висока стіна забутої руїни: кругом життя, а перед очима вона — стіна... Що там за нею? А хто зна, та й знати не хочеться. Навіщо? Все одно не перелетить її — крила позвисали, немов зав'ялі стебла; все одно не розбити її — спустились руки давно, а обійти... не звик ходити манівцями.

Завжди ходив просто, поки не звалився у провалля. Так, так, то було... То було тоді, коли ніхто не ходив манівцями, а йшов просто, куди кликала молодість. Нас було кілька чоловік, молодих, завзятих, безжурних. На нашій обов'язку було — ходити *per pedes apostolorum* * по числен-

---

* Слідами апостолів (латин.) — *Per.*

них шахтах т. з. донецького району й кликати м'яси, а куди — хто ж не знає, куди може покликати палка, відважна молодість! Ми ходили й кликали. Нас слухали й за нами йшли. Може, й не тому тільки, що чули наші заклики, а тому, головніше, що треба було йти, а не стояти на одному ганебному місці. Ми були тільки прапорами, що гордо й вільно маяли в бурхливому повітрі часів красномовними, огневими написами своїми про нову чарівну казку життя.

Коли тепер згадую про те, мені робиться ніяково за мою колишню екзальтацію, ніяково не перед людьми, ні — я знаю, що тоді й тепер навіть вороги наші, що ненавиділи нас усіма куточками свого серця й при кожній нагоді жбурляли в нас і наші заклики болотом, навіть вороги, Кажу, в тих самих куточках свого серця з повагою боялися нас і вважали за героїв... Ніяково перед собою самим було. Чому? Не знаю. Мабуть, через те саме, через віщо давно покинутому, зарослому, запущеному саду й важкій мовчазній тиші пустих, залишених кімнат самотнього дому було б ніяково, коли б хто нагло порушив мрійну дрімоту їх несподіваною візитою, нагадавши тим про минуле буйне життя в них.

А проте... Ні, ні, краще не думати про се... Мені здається, та так воно, безперечно, й повинно бути, — що ніяковість ся довго не тривала б: треба було тільки в понурих гущавинах саду, в непорушній затхлій тиші покинутих горниць забреніти, розітнутись срібному розкотистому молодому жіночому сміхові, як зачарована царівна пустка прокинулася б знову до життя і жодної ніяковості не почувала б. Чому іменно жіночому? Не знаю, — се мені так здається, — здається, що тоді розквітли б знов квіти в душі... Стривайте, що я хотів сказати? Так... розквітли б знов в занедбанім квітнику, засвітилися огні в темрявих кімнатах, заспівали б солов'ї в саду. А без того... пустка душа моя, як той давно покинутий сад...

Зустрівсь я з нею на N-ських шахтах. Коли я закрив мітинг на майдані, між конторою й шахтарською слобідкою, і зліз з дзиглика (з трибуни, як казали шахтарі), щоб пірнути в натовп і щезнути з виносних очей поліцейського надзирателя, до мене підійшов старий, високий, з широкою рудою бородою артільщик шахти № 12: вхопивши обома своїми грубими, шорсткими руками мою руку, він міцно стис її.

— Спасибі, велике й щире спасибі, — промовив він, див-

лячись мені пильно в вічі своїми великими сірими очима, облямованими білими віями.

Я зауважив мимохіть, що не вважаючи на ті білі вії, очі його були дуже гарні, якісь навіть по-дитячому наївні. Се викликало довір'я.

— За віщо? — засміявся я питаюче.

— Ах, як ви чудово говорили! Істинно златоуст, їй-бо... Ви не думайте... я се не заради чогось там, їй-бо... По щирості, право слово. І маю прохання до вас. Пустякове прохання, а для мене зовсім не пустяк, право слово...

— Прохання?.. Та хто ж ви?..

— Я артільщик з дванадцятого номера, Захар Гайдай...

— Артільщик? — здивовано насупивсь я. — Яке ж в артільщика може бути до мене прохання?.. Здається... хм... ніби нам з вами трохи не по дорозі.

— Так і знав, так і знав, їй-бо,— заспішив старий Гайдай, і на обличчі йому вималювався справжній смуток. — А даремно, право слово, даремно обіжаєте мене, старика. Що я артільщик? Правильно, хіба я що кажу. А спитайте, кого хочете,— всі вам скажуть, що Захар нікого ніколи не обидив, їй-бо... ви не думайте...

— Ну, гаразд... Яке ж ваше прохання? — згодився я, аби швидше відчепитись.

— Пустяк, право слово, а мені й Наці моїй велика втіха.

— Кому? Хто то Наця? дружина ваша?

Гайдай махнув рукою й засміявся:

— Ото, де ж таки, право слово. Скажете... їй-бо. Дочка — Наця. Ви не думайте... вона в мене не то що... вона прогімназію в Маріуполі скінчила...

Старий розгладив правицею бороду й тепло-тепло посміхався, повівши хороші очі свої мрійною задумою.

— Гаразд, але прохання, прохання...

Се робилося цікавим — і мені не терпілось.

— Просимо я й Наця пожалувати до нас на чай,— вклонившись, промовив Гайдай. — Вам що, право слово, а Наця буде рада. Ах, як вона зрадіє... Одно гризе мені голову, хе-хе-хе, залич та й залич... Вони, каже, певно, студент і вчений, а то тут, на шахтах, нема з ким і словом перекинутись. Служащі, інженери там, штейгери, вони нехтують нами, а між робочими, самі знаєте, яке ж товариство... Та он і вона стоїть на горбочку, мене дожидає, їй-бо... Дак ви вже той... право слово...

Я повернув голову в той бік, куди Гайдай показав очима. Осторонь від робітників, що чекали на мене, про щось

палко розмовляючи, на купі затоптаной діворою глини якоїсь розпочатої й покинутої ями, на тлі заходячого золотого сонця біліла струнка постать. Тільки й можна було розібрати, бо промінням било просто в вічі. Почувалося тільки в усій фігурі дівчини, що вона напружено слідує за нами й по наших рухах нетерпляче хоче відгадати, чим скінчиться місія батька її.

Не думаю, щоб то навмисне, розраховано було зроблено; але й досі ввижається мені часами той незабутній момент... Коли теперішньої байдужності й забуття торкається іноді ніжно-болючим крилом мрія, то щастя моє безнадійне малюється мені іменно так, в морі золотого сяйва, загадкою невиразною; іменно так, а не інакше я уявляю в своїй хвилевій фантазії його нове пришествя. Те, що вона, як казкова царівна, в осяйно-золотім ореолі, явилася мені вперше, було оригінально, захоплююче красиво, і той підвищений післямітинговий настрій, і молодість, що буяла в мені, й готовність кинутись відважно у вир боротьби, що не кидала мене ніколи, — все се освітілося раптом новим світлом, не знаним ще, й серце мені занило передчуттям найвищого щастя. Моя праця, яку я робив красивою внутрішнім захватом своїм, раптом набрала веселкового сяйва і зокола, блиснувши в уяві моїй пишним тріумфом в невідоме, що ховалося в багатонадійних далеченях.

— Я зараз, — кинув я старому Гайдаєві й одійшов від нього, щоб попередити товаришів про свою несподівану візиту.

— Чого йому, тому старому дідькові од вас? — зустріли вони мене.

— Що воно за людина з нього? — відповів я питанням на питання.

— А хіба що? — посміхнулись шахтарі.

— Кличе в гостину.

— Ов? То Нацька, певне, зацікавилася вами.

— Та він і не ховає сього, навпаки...

— Ну да, я ж так і казав, — зауважив молодий Русанов, — нудиться, а з нами не хоче компанію водити.

— Горда, стерво...

— Горда, а хороша, чорт... — промовив Русанов і одвернувся, загадавшись і дивлячись кудись далеко перед себе. — Ну, що ж, — по хвилі повернувся він, — ідіть... Старий нічого... сволоч, звичайно, як і всі артільщики, але нічого. За Нацьку можна пробачити багато.

— Ви думаєте? — пильно подививсь я в вічі йому.

— Самі побачите,— посміхнувся він криво, а потім додав: — Ідіть — не шкодуватимете. А ми тут на випадок чого — пожартуємо.

— Навіщо ж! — обурився я.— Ото, чи не справа важлива, справді...

— Та йдіть, не вагайтесь,— засміявся Русанов,— ждатимемо вас у нашій казармі.

Я кивнув їм головою й одійшов. Гайдай стояв на тім самім місці, де я лишив його, але вже не сам, а з Нацею, котра щось палко доводила йому, повернувшись до нас спиною. Груба, чорна як ніч, довга коса її яскраво вирізнялася на білій з сіренькими квіточками серпанковій сукні й перетинала чорний лакований пояс, що стягував тісно напрочуд збудовану фігурку.

Не знаю чому, але серце мені солодко защеміло. Яким передчуттям?.. Так, певне, сентиментальність, незвичка давнього активного партійника до жіночого товариства поза партійними справами. Хотів узяти себе до рук, підобратись, як то кажуть... «Ще чого бракувало! — розсердився сам на себе.— Се була б надзвичайно навчаюча картина, коли б я, обстріляний у пригодах життя птах, та звонпив перед сим наївним дівчам...»

Чомусь мені здавалося, що вона мусить бути іменно наївною, простенькою в своїх незачеплених ні брудом, ні бурями дійсності, думками, ідеалами, мріями, з спокійною й прозорою, як лісове озеро, душею й ще не розбудженим і тихим, як передранкове сяйво, серцем. Навіть кумедне її уникання знайомства з робітниками й маріння про «інтелігентне» товариство здавалися мені в сю мить мило-смішними. Як-не-як, а се все ж таки змагання до чогось вищого, кращого, і хто винен, що теє краще й вище малювалося уяві її в образі... ну, хоч штейгера, чи що, або принаймні студента, от як я, приміром!..

— Та от і вони,— зрадів старий Гайдай, і обличчя, а особливо очі засіяли йому, як сонечко крізь хмари.— А Наця ось лає мене, старого, що пустив вас, не умовивши зайти до нас, їй-бо...

Але я не слухав його. Я бачив, як стримано затремтіли плечі її, й вона хутко повернулася якось уся разом, ніби готуючись бистрим поворотом дістати зручну для оборони позу. Матове, ніжно-смугляве обличчя її залило рум'янцем, очі... Ах, нехай їм, очам тим!... Ніяковість, навіть острах першої хвилі, змішаний з непереможною цікаві-

стю, примусив їх широко розкритись, як у зляканого совеняти, а я мимохіть став і... поринув у них своїм захопленим поглядом. Чи ж не було в що поринути!.. Я взагалі ніколи не міг байдужно бачити хороших очей — чи то в мужчини, чи в жінчини, — все одно. Але у перших вони драгували мене завжди, краса їх чомусь здавалася цілком зайвим додатком, чимсь таким, що заважає мужчині бути... ну, самим собою, чи що. Мужчина з прекрасними очима здебільшого або кволий духом невірноважений мрійник, або хижак з жахливим темпераментом: як перша, так і друга категорія не належать, на мою думку, до великобажаних придбань людства. Щодо жінчини, то навпаки. Наділяючи мужчину гарними очима, природа, безперечно, помилялася адресою: гарні очі — це все в жінчини (говорю, звичайно, про зовнішню красу її), от чому мені завжди було сумно дивитись навіть на ідеальну, як людина, але з негарними очима жінчину. Мені здавалося, що навіть така жінчина повинна страждати тим, що має звичайнісінькі очі, які не сплять у собі довше, ніж звичайно, чужого погляду, не примусять хутчій забитись таємничим бажанням, захованим захватом чуже серце, і тільки збільшено розвинені розумові й сердечні здібності, що так само приємно вражають всякого, утворюють для неї ілюзію задоволення. Я певний, тільки ілюзію, хоч знаю заздалегідь, що представниці прекрасної половини людства за сю мою певність накинуться на мене з обуренням, як накидалися часто мої партійні товаришки за те, що мимохіть погляд мій завжди частіше й довше, ніж того вимагав момент, зупинявся в чарівних очах навіть негарного личка і тільки формально, так мовити, в інших.

Нехай мене Аллах скарає, коли на своїм віку я хоч раз бачив щось подібного до очей Наці! Тому, чи дивно ж, що й старий Гайдай, неважаючи на свою не надто вже бистру кметливість у сих справах, звернув увагу на мій очевидячки пришепелуватий вираз обличчя.

— Чого ви?... се ж вона, Наця... дочка моя, що хотіла так з вами зазнайомитись, — говорив він, стоячи в мене збоку й лукаво зазираючи мені в обличчя. — А ти, — накинувся він на неї, — чого стоїш і не поздоровкаєшся?.. Ви вже вибачайте: така вона зроду в мене... несмілива одразу, а потім — куди! сущий хлопець, а не дівчина. Гонивітер якийсь, прости Господи, а не баришня, право слово...

Я муркнув своє прізвище й протяг руку Наці. Ніжні

троянди знову заграли в неї на щічках, і вона, щоб чимсь заховати своє замішання, накинулась на батька, сміючись:

— Ви й скажете — гонивітер! Не вірте татові: йому все, щоб повагом та розважно, як старий. А я не хочу, як старий, от що!..

Я, захоплений, не спускав з неї очей.

— І прекрасно робите,— вихопилось у мене.

— От бач, я ж казав, що так! — сміявся батько.— Знайшла-таки спільника собі... Ну, я ж побіжу вперед та подивлюсь, що там Устя робить.

Він привітливо кивнув мені головою й пішов, а ми лишилися й який час ніяково позирали одне на одного, не знаючи, що робити; зрештою якось разом вибухнули веселим сміхом. Та й було чого: нехай вона, шахтарська дикунка, тільки трохи зачеплена прогімназіальною культурою, почувала себе непевно, але я... Правду кажучи, я сам себе не пізнавав: ще ніколи й ні перед ким не почував себе таким бовдурем, як перед сією хорошою до запаморочення дівчиною. І зрозумів я, які почування буяли в молодечих грудях Русанова, що самотно стояв оддалік і, засмучений, дивився, як ми, як я і моя нова знайома, повернулися до нього спинами і, не поспішаючись та весело розмовляючи, пішли за старим Гайдаєм...

Гей, пуста душа моя!.. Як степ осінній, випалений сонцем літа. Там, де цвіли фіалки весни моєї, жовті стебла засохлих моїх переживань змагаються з нудсю в безпорадності, а спогад вітром осіннім наспівує мелодію минулого. Ах, не забути його... Не можна забути, несила забути, коли душа — пуста! Нехай знов зацвітуть в ній квіти кохання й тіні давнього розтануть у нім, як тіні ночі в сьйві ранковім. Але хто посіє їх, ті квіти, як сіяла їх вона, Наця, мій рай, моє пекло?.. Хто мої пориви, мої змагання, що буяють ще в душі моїй, вбере у веселкові, блискучі барви й оберне їх не в обов'язок, а в щастя? Кохати і горіть — се ж щастя. Тільки кохати — се ж сон, чарівний, розкішний, але — сон. Горіти тільки — се життя, прекрасне, як буря, але — тільки життя. Горіти ж і разом кохати — се вже щастя. І я зазнав його, зазнав, а потім — утратив. Чи знайду ж знов?... Не знаю, відтоді душа моя — пуста без надій...

Те, що на Н-ських шахтах я знайшов темно-сині озера

Нациних очей і поринув у них усім палом свого серця; не відбилосся ані крихотки на моїй партійній роботі. Навпаки, вона набрала для мене досі не відомих мені принад, стала перед мене в блискучім ореолі лицарства. Лицар і кохана панна. Се романтично, але так красиво. Чи розуміла мене моя панна?.. А що мені до того? Досить, що кохала. Правда, як правовірний партійник, я часом заводив розмови з нею про свою працю, але, крім сміху, нічого не виходило в нас.

— Нацю,— говорив я часом, захоплено дивлячись їй у вічі,— в тебе не очі, а казка.

— Як то?.. щось надто мудре...

— Нечувана, таємнича, пречудова казка.

— То що? До чого се ви?

— А до того, що з такими очима можна потягти за собою кого завгодно — всіх! Одним поглядом можна послати всякого в тюрму, в каторгу, на смерть.

Вона дивилася, широко розгортаючи чорні довгі вії, як темні прибережні комиші, і нічогосінько не розуміла.

— На смерть?.. Скажете таке.

— Авжеж! — запалювся я.— Коли б ти забажала тільки, коли б я міг захопити, заінтересувати тебе тим, чим захоплений я, коли б зробити з тебе агітатора, о... ти здолала б зробити те, чого ніхто не зміг би.

Я говорив цілком щиро, бо вірив тому, що говорив, бо навіть не уявляв собі людини, яка б не послухала глибоких, як нічне небо, Нациних очей. А вона одверталася мрійно, щось думала, а по хвилі питала:

— Скажіть, чому ви не носите мундира?

— Що?! — вихоплювалося в мене від несподіванки.

— Чого ви так? — дивувалася.— Мундира вашого студентського чому не носите, а ходите, як... як звичайний собі робітник? Адже у вас є студентський мундир?

Сміявся, звичайно.

— А навіщо се? — питав.— Се так важливо?

— А то як же? Певне, мундир вам так до лиця.

— Не знаю: ніколи не думав над сим... Але в моїй роботі так зручніше.

— Ах, я й забула! — зітхала вона й знов мрійно дивилася кудись убік.

— Нацю! — не витерплював я мовчання.— Ти любиш мене?

Повертала голову і раптом переміялася. Ясніли темно-сині, як фіалки, очі, спалахували жагуче, як відблиск сон-

ця в темно-прозорім плесі. Щільно горнулася до мене, оповивала руками шию й цілувала... Не цілувала, а впивалася устами в мої й довго-довго не одривалася, поки не п'яніла в млості. Тоді клала мені голівку на плече й спочивала, важко дихаючи, з заплющеними очима, слухала, що говорив їй, повний сіяючої радості й щастя невимовного.

А говорив я про те саме, сплітаючи огневий пал слів, повних завзяття, з барвами мрій своїх, з витворами блискучими своєї фантазії. Говорив багато, довго, як на мітингу. Над нами в нерухомій задумі стояли вишні в цвіту; місяць налив пітьму ночі жовтавим сьйвом, і видно було, як курився степ димом шахт і далекого заводу. Одинокий соловей в директорськiм саду вже вдесьте розпочинав розгонисто свою трель, але, зляканий гуркотом падаючого з естокаду на землю вугілля, уривав пісню кохання, щоб за який час під тиском любовного захвату знов почати й знов урвати. Пирскали коні на стайні, що була недалеко, через вулицю; десь скурчав городовик, викликавши у відповідь калатання сторожа десь біля магазину. А слобідка спала, зморена працею, й ніхто не заважав нам — мені говорити, а їй слухати.

— Ти не слухаєш мене, Нацю? — перебивав я сам себе, зауваживши тиху задуму її.

— Ні, я слухаю... я думаю,— відповідала Наця, підводила з мого плеча голову й повертала до мене закоханий погляд свій.

— Цікаво, про що саме твої мрійні думи?

— А так, про все... Я от... одного з того, що ви казали мені, не розумію трохи...

— Нацю! — з радісним докором промовив я.— Питай, питай, чого не розумієш: я все поясню, все розкажу... Мені здається, що коли ти все як слід розумітимеш, то се не може не захопити тебе. О, скільки можна було б зробити, маючи такого чарівного спільника...

— Який з мене спільник?..— соромливо схилила голівку вона, й знову тiнь задуми лягала їй на видочок.— Ви так гарно промовляєте... для сього треба ж так багато знати, а я... я ж нічого не знаю.

— Дурниці! Ми швидко навчимося... Я навчу... Стривай, про що ж хотіла спитати ти?

Підвела голову й повеселішала раптом.

— Хотіла спитати, чим робляться ті, що кінчають інститут,— відразу інженіром чи се не відразу дається?

— Отакі думки в тебе? — сміявся я, любуючи з її наївності. — Але яке відношення має се до того, що я говорив допіру?..

— Як яке? Адже ви кинули вчитись, бо хтось вам, мабуть, платить за вашу роботу більш, ніж одержують інженіри?

Я зарегаувався й міцно обняв її, жартуючи.

— Та зрозумій же ти, дитинко несвідома, що ніхто нічого мені не платить, що...

— Як? За все те, що робите, ви не одержуєте жалування?

В її голосі чулося таке здивування, навіть розчарування, що я аж відсахнувся зі сміху й довго не міг утримати себе, хоч бачив, що вона надула губки, образившись, очевидно, з моєї смішливості.

— Ну, годі, Нацю, годі, — нахилився я знов, обіймаючи її за стан. — Чудна ти яка! Але я розумію тебе, розумію, голубко. Виросши в батька і весь час бачачи, що кожна справа, кожне діло, навіть кожний крок у нього оплачується грошима, ти, само собою, сю мірку прикладаєш і до всякої іншої справи, навіть не підозріваючи, що, крім грошової, матеріальної, може бути якась інша заплата. Се помилка, серце моє, велика помилка. Ти не можеш навіть уявити собі, яке величезне моральне задоволення має той, хто присвятив себе такій, як моя отся, праці. В тім, що наша робота не лишається без видимих навіть тепера вже наслідків, — в тім наша найдорожча заплата.

Довго й палко говорив я їй про високість ідеї, про наші ідеали, про шляхи, якими простуємо до здійснення наших замірів, про жертви, яких вимагає від нас наша боротьба, про те, що нема таких жертв у нас, яких би ми не згодилися принести за наші ідеї, що в сім наша певність на недалеку перемогу над нашими ворогами.

Чи ж трудно було переконати її, мою наївну, прекрасну Нацю. Я бачив, як палали очі її, як жагуче ворушились тонкі, немов виточені ніздрі й між чудових брів, яким рівних не було на цілому світі, ліг глибокий пруг. І я мимохить уявляв собі її на трибуні, перед великим натовпом, коли запалені внутрішнім огнем очі її кидають блискавки, а з прекрасних червоних уст злітають оговні слова кличів. Вона — вся порив, рух, і натовп, багатоголовий, упертий натовп, як одна людина, слухняно йде за першим її закликком. Ні, не я буду, коли, спекавшись згодом

частини роботи, що лежала на мені, не візьмусь за освідомлення її як слід, злучивши свою долю з її долею навіки.

Коли на сході почало ясніти, я підвівсь. Тримав у своїх руках її маленькі, пухкі, тремтячі рученята і не міг одірвати погляду від її хороших, уже трохи стомлених очей.

— Спати хочеш, Нацю?

— Я? Ні... так чогось... Я проведу вас трохи, до степу.

Ми вийшли з вишневого присадку, перейшли широкий битий шлях, звернули направо і поза стайнею потрапили в поле з зеленими ячменями. Пішли проміжком. Мовчали обоє, та чи ж треба було говорити, та й про що, коли ніч така спокійно-урочиста, коли серце співає коханням-раюванням, коли думки всі там, коло нього, слухають не наслухаються чарівного співу. Не треба було розмовляти, треба було дивитись довкола й слухати, що співає серце. Досить сього, щоб забути все на світі. Трищали, ламаючись під ногами, сухі стебла торішнього бур'яну, цьвохала по чоботях і шуміла потривожена висока трава обміжків. Все — і небо, і поле, і степ — було повне злоти-темрявого місячного сяйва, і тільки на заході, над обрієм, тремтіли мрійні зорі.

Дійшли до межі, за якою починався степ. Мені, щоб дістатись додому, в Ю-ку, треба було перейти той дугастий степ навпростець, поминути по дорозі кілька шахт, потім спуститись у велетенську лощину, з якої шугав під небо огнем і димом доменних печей завод, а побіч його низками електричних ліхтарів, як багатooke страховище, дивилося в п'тьму невеличке, але багате й людне місто.

— Ну, прощай, Нацю, — промовив я, зупинившись на межі. — Не боятимешся сама вертатись додому чи, може, провести назад?

— Що?! навіщо ж, хіба первина?.. — відповіла, і в голосі її тремтів смуток.

— Чого ти? — нахилився я до неї й обняв, зазираючи в вічі. — Не хочеться розходитись? Єрунда, голубко, я не забарюсь... О, не забарюсь, не турбуйся. Коли тут такий магніт, то... той, кому потрібен я, може бути спокійним.

Наця спустила очі й навіть не посміхнулася. По тому ж, як сильно билося серце її і вся вона злегка тремтіла в моїх обіймах, я бачив, що вона хвилювалася. Раптом скинула на мене свій погляд, повний такого безпорадного смутку, що

я вжахнувся. Очі, темно-сині, глибокі, прекрасні очі блищали коханням і сльозами.

— Що з тобою, Нацю? ти плачеш?

— Ні... ні... — ледве промовила вона й знов спустила очі, потім рвйним рухом оповила мою шию і вп'ялася палким поцілунком в губи мені.

— Нічого не розумію, — говорив я, ловлячи її погляд. — Що сталося?

— Нічого, — прошепотіла Наця, а по хвилі додала: — Ви так і не сказали, чи будете інженіром, чи ні... а татусь... спитай та й спитай, каже...

— Дак от воно що...

— ...а то, каже, ходить-ходить, просиджує ночі, їсть і п'є, а чи вийде з того щось, чи ні — не знати... тільки люди язиками плещуть... дурниці всякі... Лають, що досі не довідалася про те...

В мене й руки опустилися. Нацині слова немов батогами стьобали мене по лиці. Кров ударила в голову й миттю одхлинула, лишивши в усім тілі важку утому. Барви злиняли раптом... Ні, не те! Хтось гідкий вирвав із серця мені червоний квіт кохання й хутко, на очах, пообривав пелюстки — одну за одною. Лишився голий, общипаний стовбур...

Я не міг спершу слова промовити, а тільки дивився, як вона, схиливши голову, нервово щипала блакитний кісник перекинутої наперед через плече розкішної коси своєї. Коли підняла голову й глянула на мене, то на червонім личку і в синіх очах вималювався жах. Мій вигляд, очевидно, не віщував нічого гарного й глибоко вразив її чисте, хороше, дитяче серце. Кинулася на груди мені, обнімала й плакала, як дитина, крізь сльози промовляла:

— Не я ж, не я ж, любий мій, коханий... не я се, а тато... Ти... ви... ти ж розумієш, що про мене байдуже, аби тільки ти кохав мене...

Вперше вихопилося в неї теє «ти»: до сього, скільки не намагався я, щоб вона зверталася до мене на «ти», нічого не помагало. Казала, що їй ніяково, що рано ще. Я оповив однією рукою плечі її, а другою взяв за підборіддя, підняв голівку й пильно зазирнув їй в очі. І я міг сумніватися!.. Я, що знав її, чисту, прекрасну, знав, як сам себе, до найменшого куточка в серці!.. Невимовна радість охопила мене, і тільки десь глибоко всередині бреніли ще рештки моєї несподіваної образи.

— Правда, Нацю?

— Правда... Ти не віриш?..

Хе, міг я не вірити, дивлячись в її очі! смів я не вірити!..

— Знаєш що, Нацю,— промовив я, пригорнувши її і не одриваючи свого погляду від її очей,— перекажи своєму татові, що в мене два шляхи: один — певний — в тюрму!.. Другий — можливий — в інженіри. Але сього останнього занадто довго доведеться чекати. Розумієш?.. А тепера — до стрівання. Час іти, та й заспокоїтись хочеться... Збентежила ти мої почування добре-таки несподіваною своєю заявою. Ну, та нічого... не бійсь, буде не так, як він хоче, а як ми з тобою.

Міцно поцілувавши її, я хутко пішов степом в той бік, де червоний огонь заводу змагався з небом.

Я не помилився щодо першого шляху свого. Часи й обставини раптово одмінилися. Вже другого дня я мусів поспішати на Ф-ські шахти, де раніше, ніж вираховано було, вибухнув грандіозний страйк, одразу набравши небажаних для нашої тактики гострих форм. Коли я прибув туди, то дізнавсь, що робітники всі до одного залишили всяку роботу в шахті і її починало заливати водою. З великим зусиллям мені ледве пощастило умовити масу, щоб вона дозволила спуститись у шахту робітникам, які б викачували воду, ставили крепіння й не давали шахті обернутись у руїну, бо в противнім разі малося в перспективі затяжне безробіття навіть тоді, коли б страйк закінчився перемогою робітників. Не встиг я залагодити сяк-так справу на Ф-ських шахтах, як дізнавсь, що страйк перекинувся і на П-ські, і на В-ські шахти, й так само і там потрібна була моя присутність. Адміністрація й без того стурбована й збентежена подіями, що саме тоді відбувалися всюди, занепокоїлася ще більш, і на шахтах, де раніше й духу не було воєнного, загарцювали стражники й козаки. Се не віщувало нічого путнього, і мені, як і товаришам моїм, довелось з ніг збиватись, ночей не спати, аби запобігти необережним ексцесам і не допустити провокації.

Коли мене покликано було на Н-ські шахти, то я вже не тільки не обурився, а навіть зрадів. Вже два тижні минуло відтоді, як я востаннє попрощався з Нацею. За роботою якось забувалося се, але варто було годину, другу перепочити, як чарівний образ моєї Наці вже ставав в уяві,

вабив, кликав, обіцяв... Душа моя знудилася за нею, а гадка, що й вона так само за мною, вже саме непереможне бажання робило болюче потрібним, а в думках викликало звабливі картини побачення після довгої розлуки. Отже, й кажу, що я зрадив, хоч справді не було жодних зовнішніх причин для доброго настрою, бо мої сновигання по шахтах давно вже звернули пильну увагу тих, хто до того дивився на мої мандрівки крізь пальці.

— Ну, а як ся має там Гайдаївна? — спитав я, вирушаючи в дорогу, Русанова, котрий прийшов попередити мене про стан речей на N-ських шахтах.

— Нацька? — перепитав він, і тінь смутку лягла йому між брів, але, труснувши бадьоро кучерями, він одігнав її від себе й цілком щиро промовив: — Далєбі, не знаю. Ніколи було за метушнею та роботою. Сливе не бачив її. Та що там, — додав він, м'яко посміхаючись, — певне, жде не дїждється вас.

— Ви так думаєте?

— Атож... Двоє зайців уб'єте за одним заходом.

Далі вже не балакали про се, а йшли степом, докладно обмірковуючи становище, що утворилося на N-ських, і можливі виходи з нього.

Прибули, коли смеркало вже. На майдані чекали на нас зібрані на призначену годину робітники. Зустріли радо, і за хвилину я, вилізши не перекинену догори дном смоляну кухву, заволодів своїми слухачами цілком. Кінчив, коли стемніло зовсім. Перейшли до обміркування й дискусій. Але крізь натовп продерся Русанов, сіпнув мене за полу й шепнув:

— Ховайтесь, товаришу, — козаки.

— Далєко?

— За управителевим садом уже.

В натовпі вже заворушилися, прочувши, очевидно, про наближення козаків, але ніхто не розходився. Чекали, що я скажу. Я закрив мітинг і порадив тихо розійтись по домівках, маючи на увазі скінчити обміркування справи десь конспіративно з свідомими представниками-шахтарями. Ще не встигли робітники рушити з місця, як у натовп вдерлись козаки на конях і почали розганяти його нагаями. Після хвилевого замішання шахтарі кинулись урозтіч, хто куди, і за хвилину майдан був порожній. По тому, з якою поспішністю оточено було місце, на котрому я допіру стояв, неважко було догадатись, що вони знали про мою присутність тут і що малося на увазі

конче спіймати мене. Мусів якомога швидше й спритніше ухилитись від перспективи опинитися в поліцейських лабах. Лишатись, заховавшись у когось з товаришів, на руднику було небезпечно: безперечно, вони шукатимуть, нищпоритимуть по хатах і заглянуть у кожний куточок. Тікати в степ — доженуть. Можна було залягти десь у ячменях, але... Проте роздумувати довго не було часу, і я поза хатами добіг до шляху, оббіг стайню та, почувши за собою тупотняву, перестрибнув паркан і опинився між стійками з сіном. Кілька вершників промайнули в темряві повз мене й розсипались по ячменях. З вулиці доносились перегукування, крики, лайка, брязкіт зброї й тупіт кінських ніг.

«Ну, що ж,— думав я,— пересиджу тут, поки все заспокоїться, а там видно буде. Але, стривай... вони ж, певне, ночуватимуть на стайні й братимуть сіно для коней. Чорт!.. Тра тікати, але куди, коли скрізь повно козаків і поліції?.. Що його робити?..»

Я безпорадно озирнувся. Стояв між двома високими стійками, як у вузькій довгій коридорі. По один бік — паркан, по другий — ожеред соломи, наді мною темне, усіяне зорями, небо. Пішов до другого кінця своїх суточок: і вправо і вліво — знов коридори. Просто перед собою розгледів я на жовтавім тлі яшної соломи високу драбину: певне, вершили ожеред після бурі абощо та й забули прийняти.

«Хіба вилізти на стійок із сіном та там перечекати?» — мигнула мені в голові думка. Вилізти можна з цього боку по драбині, а спуститись з того боку легко й без драбини, як усі поснуть. Кому спаде на думку, що я тут? А там — перестрибнув паркан і — до побачення. Нічка-матінка не зрадить».

Перекинувши драбину на стійок сіна, я хутко видряпався наверх, відштовхнув драбину знов на ожеред з соломою й тихо поліз на другий край стійка. Ліг і почав дослухатись. Ще довго в темряві метушились і кінні й піші люди на вулицях, на майдані, на шляху. Чув я, як перегукувались верхівці по ячменях, пересвистувались городовики по слобідці й біля контори, і се починало забавляти й смішити мене.

«Невже ото стільки пильної уваги до мене? Не думав, що дочекаюся такої шаноби,— сміявся я.— А проте кепсько. Се значить, що візитам моїм сюди прийшов край. А Наця ж?..»

Я мимохіть повернув голову й утопив очі в той бік, де, на розі слобідки, в крайнім балагані, жила вона з батьком. В присадку світилося. Певне, вечеряє старий Гайдай з дочкою за знайомим столиком на одній ніжці та разом дослухається до того, що діється на вулицях. Радіє чи журиться? Певне, радіє глитаюга, що так сталося: йому ж сей страйк влетить у копійку. А Наця?..

Серце мені солодко занило. Уявив, як тривожиться вона: знає ж, безперечно, що то мене шукають усюди, знає — і душа в бідної не на місці. Може, плаче... Напевне, сидить уся в сльозах, а батько сердиться. Можливо, що докоряє моїм знайомством. Я не спускав очей з ясної плями у вишнику — єдиної сьогодні на всю слобідку. Старий Гайдай, очевидно, не боявся ні трусу, ні арешту й не ховався в хаті. І сей вечір для нього був незвичайний тільки тим, що його артіль у сю мить не в шахті, а тому глибока кишенья хазяїна сьогодні, як і вчора, не погрубішає на певну вираховану давно міру. А вона... Певне, так, як і я, ловить згуки нічної тривоги й по них силкується відгадати, що діється — бажане чи небажане. Небажане — се коли мене ув'язнено; бажане — коли я втік гаразд. Гармидер потроху затихає; для старого батька не таємниця, що мене не ввіймано, і Наця заспокоюється і з блискучими від задоволення й радощів очима дратує батька раптово відмінним настроєм.

Так мені здавалося, таку любу мені картину малювала моя фантазія. Не думаю, щоб тут особливу ролю відіграло моє виключно вигідне для фантазування мешкання на несподіваних високостях. Се була простісінька собі логіка. Вона — кохає мене без міри, ergo * — сумує, коли мені загрожує небезпека, і радіє, коли дізнається, що небезпека зникла... Дослухаюсь і чую бренькіт гітари. Виходить, я не помилився: моя Наця моє визволення святкує піснею. Чудово, і бовдур я буду, коли сієї ж таки ночі не побачу її, не обійму міцно, не поцілую.

А довкола й справді потроху затихало. Я чув, як один по одному під'їздили до стайні козаки, порались недалеко від мене, за ожередом соломи, біля коней і голосно балакали, — про що саме — трудно було розібрати. Лаяли, мабуть, і мене й тих, хто послав їх ловити мене. Запанувала тиша. Шахта мовчала, немов заснула, і соловейкові в саду за конторою ніщо вже не перешкоджало виливати

---

* Отже (латин.) — *Perq.*

свій захват. А мені не лежалося на стіжку, і я нетерпляче чекав, поки затихне останній крок на вулиці і козаки на стайні ляжуть спати.

Спуститись на землю було зовсім не важко. За хвилину я вже перестрибнув безгучно паркан, зігнувшись пройшов до рогу й оглянув вулицю. Було темно, і тільки десь далеко, за конторою, яснів електричний ліхтар. На вулиці ні духа. Я швидко перебіг шлях і опинився біля Гайдаєвого присадку. Тихо переліз через низенький частокіл, бо зокола небезпечно було стояти. В гущавині бузку й вишень було темно, як у льоху, а світло лампи на столику біля ганку робило п'ятому ще більш непрозорою. Я став і прислухався. Недбалі акорди й перебір струн на гітарі свідчили, що той, хто грає, витає десь далеко думками, може, глибоко сумує й приграє своєму сумові на струнах. Так, я добре розумів її настрій, я розумів, що він подібний до мого. Се хвиля — коли за мить побачення можна віддати все. Я благословляв за се і обставини, що дали мені змогу пережити такий момент, і свою пригоду, і козаків, і поліцію... Витерплювати далі було несила, і я трохи не прожогом продерся крізь кущі і став перед нею...

Не перед нею, власне... Те, що я побачив, так оглушило мене, що я тільки потім, сидючи в тюрмі, пригадав потроху, дійшовши до пам'яті, все... Пригадав, що Наця сиділа на ослоні за столом, схиливши голову на плече молодому, з чудовими білявими усами, поліцейському надзирателеві, і мрійно перебирала своїми хорошими пальчатами на струнах. Новенький, з блискучими гудзиками й вузькими сріблястими погонами мундир щільно обтягував його струнку фігуру. Я іменно докладно пригадую собі, що на нім був напрочуд гарно пошитий мундир, і мені, я теж добре пригадую, блискавкою мигнула невість чого химерна думка про те, що коли б на мені був завше студентський мундир мій, то... сього не сталося б. Та се була мить. Угледівши мене, вони обоє схопилися, ніби хто підкинув їх, і з жахом витріщились на мене — Наця своїми синіми озерами, а він... А втім, я не бачив його — я ще раз, останній раз, поринув поглядом у ті озера і очунявся тільки тоді, як двоє поліцаїв вчепилися в мої лікті. Наця скрикнула і заридала, впавши головою на стіл. Чого? З ляку?.. від несподіванки? з каяття?..

Чи ж знаю я, коли ось уже четвертий рік не бачу та й не хочу бачити її, тепера жінку N-ського пристава, колиш-

нього поліцейського надзирателя?.. Чи ж знаю я, чого вона ридала тоді?..

Не знаю... Я тільки знаю, що... пуста душа моя, занедбана безпорадністю, пуста, що чекає на нового мешканця, який зігрів би холодні стіни її палом кохання, а в мою працю, високу над усе, але холодну, повну розуму й розважності, влив би огонь безумства. Пуста чекає на нового мешканця... Що?! То буде знов Наця?..

Ат, чорт його бери! Нехай!.. Що можна мати проти сього, коли в тих Наць такі чарівні озера замість очей?..

Нехай!..

Із збірки «ЖАРТИ САТИРА»

ШЛЮБНА ПРОБЛЕМА

— Ні, що там не говоріть,— розмахував руками Ісак Абрамович Штифтик,— а сучасна форма шлюбу оджила свій вік. І всі тепер про се пишуть.

— Чому ж то так? — спитав грубий, вайлуватий інженер Квятковський, здаючи карти.

— Чому оджила? Та ви читаєте нову літературу?

— А на бісового батька я її читатиму? На безсоння я не слабую...

— То-то, що не читаєте. Се дуже цікаво, і мені дуже подобається. Прочитаєш — і як на долоні бачиш, що старий шлюб — нісенітниця, анахронізм. Правдивий шлюб — се поки ти кохаєш, а кохання момент. Розумієте — момент! А то утворили собі люди тюрму, назвали її законний шлюб, та й нидіють у ній до самої смерті. Се ж пошлість, гидке міщанство!

— Єрунда! — випалив Квятковський, одкинувшись на спинку стільця.— Я пас... Єрунда! поезія нещасна, та й годі. Робити нема чого, то й пишуть ото.

— Що?! — аж крутнувсь Штифтик.— Ви проблему шлюбу звете поезією та ще й єрундою? Який же ви після цього інтелігентний чоловік? Наука, література, суспільство всіх країв макітрять голови над розв'язанням проклятої проблеми, а він...

— В Наримський край їх адміністративним порядком, то не дуже б розв'язували те, чого не зав'язували.

— Ну-у, слухайте! — обурився Штифтик.— Вам, як інтелігентній людині про світові проблеми, а ви як чорносотенець який-небудь... Чия задача? ваша?

— Знаємо ми сі проблеми! Нема, щоб жінки держатися й робити своє діло...

— Ну, що ти йому скажеш!.. Зрозумійте ж ви, що справжній шлюб не повинен бути болотом, альковною бридотю, яка тягнеться через усе життя! Се — краса, натхнення, але — момент.

— А я вам кажу, що се філософія! Коли б не псували очей над романами отими та проблемами, то любенько й з жінками ловили б моменти.

— З жінкою? коли ти знаєш її, як таблицю помноження? Пхе!..

— Чорта з два знаєш!.. Я пас... Теж, брат, колись розв'язував проблеми, думаючи, що знаю жінку всю... Годі!..

— Що? ви захоплювались сим питанням? Щось не тее...

— Та, отже, слухайте... Прожив я з молодю жінкою по шлюбі місяців зо три... Нічого, все гаразд, без ніяких проблем. Коли се — візьми та й з'явивсь до мого приятеля, поміщика Верецького, його сестра, прекрасна вдовиця... М-да... Як угледів я її... голова пішла обертом. Одразу ж утаскався у неї, як останній гімназист. І одразу ж тоді відчув, що стара форма шлюбу зовсім оджила свій вік, що світ аж кричить, та потребує нової, і коли в найближчій часі не розв'яжу я шлюбної проблеми, то або повішусь, або жінку вб'ю... Ви пас?! Де й споріднення душ, чи як там, поділося! Мені здавалося, що кохати як слід вона зовсім не здатна, що чогось холоднішого, пошлішого, нуднішого й на світі нема. Гляну, було, на неї й почуваю в пальцях корч, і пожадливо позираю на її повну, білу, лілейну шийку, та ледве здержуюсь, щоб не вчепитись у неї пазурями. Одлягло тоді тільки, коли я помітив, що зрештою й вона почала нудитись за розв'язанням проклятої проблеми, закохавшись у Верецького, що й у них із ним споріднення душ. «Слава тобі, Господи! слава тобі,— думав я потаємці,— може, таки не витерпить свого щастя й кине...»

— Та який же, вибачайте, чорт заважав вам розійтись і без поміщика? — обурився знову Штифтик. — Не розумію! Монстри якісь, а не інтелігентні люди.

— А ви стривайте, не кипіть. Поспішатись нам з розлукою тепер не було рації, бо нас же єднали спільні інтереси, що оберталися коло маєтку мого приятеля. Але до діла. Одного разу гуляли ми у Верецького на іменинах. Бенкет був бучний, але я здержувався й пив мало, бо поклав собі конче дізнатись у той вечір, чи вдова співчуває моїм новим поглядам, чи й по смерті чоловіка лишилася з старими. Ох, і хороша ж вона була, не взяв би її кат! а головне те, що за годину-дві я вже достоту знав, що вона зовсім неодстала людина й чудово спочуває всяким проблемам. Не пригадую, що саме

турчав я їй у вуха, знаю одне, що сердешна вдовиця палала од моїх слів, як розпечена груба, і коли я зрештою призначив їй побачення в альтанці, то вона аж затремтіла од вдячності. Побачивши за якийсь час, що вона зникла з кімнати, я теж підвівся й вийшов передихнути чистим повітрям. Була хоч і темна, але чудова весняна ніч. Із саду віяло пахощами, десь у гущавині тьохкав соловейко, та так же bestія виводив, що я, як оглашений, подався в глибіню саду, де стояла альтанка, густо повита диким виноградом. Я не сумнівався й на хвилину, що вона вже там і що й їй той соловейко та пахощі далися взнаки. І не помилився.

— Ти? — прошепотіла вона мені назустріч: дві лілеї, чи як там люблять казати сучасні поети, міцно обповили мою шию, а вуста опік такий поцілунок, якого ви, панове, і у сні не діставали. Ми сіли... Темно тільки було, матері його чорт, як у негра в кишені, і я, скільки пер з орбіт свої очі, ні чорта не бачив. Не люблю я, правду кажучи, цього: кохання потребує принаймні хоч того ідіотського чи, як там кажуть, поетичного присмерку, щоб моментом упилися всі, без винятку, почуття. Почувати ж себе, як кіт у мішку, було трохи незручно, розхолоджувало трохи. Ну, та дарма: у вдовиці моєї був такий, збираний довгими часами самотності, запас жаги, що за якусь мить я вже забув про темряву і пив солодощі всією істотою. Далєбі! се була не смиренна вдовиця, а самум, пекло. Пішов я, слово честі, так... більше з жиру, а, їй-бо, трохи не плакав од щастя. Темно було?.. Чорт його бери! Вона вся була мені перед очима і в п'їтьмі, вся огонь, жага, порив, захват. «Надовбень ти, пане Квятковський,— мигтіло паузами мені в голові,— під самісіньким носом у тебе такий мармелад, а ти зівка даєш...» Не знаю, які вже ще думки пекли мені голову, але крізь музику поцілунків я почув ходу.

— Чого ти? — шепнула вона.

— Наче йде хтось,— відповів я, наслухаючи.

Та недовго довелось наслухати: в альтанку хтось увійшов і зупинився, теж наслухаючи. Серце мені й без того трохи не вискочило, а тут — маєш!

— Ти тут, Лідо? — муркнув некликаний гість, і я впізнав Верецького.

Але — чорт візьми! — до чого тут Ліда?.. «Ну,— думаю,— вскочив: пан Верецький призначив побачення моїй жінці теж у сій альтанці, а я тут з удовою».

Не діждавши відповіді, нетерплячий приятель мій черкнув сірничка.

— Се свинство! — не втерпів я, спалахнувши. — Перебивати людям так добре налагоджену розмову!

Слова завмерли мені на устах, коли я ненароком глянув на свою даму.

— Ти?! — вихопилось у мене. — Ліда?!

Замість удови, передо мною була моя дружина. О!..

— Ну? — не задовольнився бухгалтер.

— Та й по всьому.

— Що ж ви хотіли сим довести?

— Що?.. А те, що коли ти хочеш розв'язувати отакі проблеми, то заходь до них не з того боку.

— Себто?

— Та здавайте карти, пане Штифтику! — перебив бухгалтера доктор Ружицький. — В самого жінка, четверо дітей, а він про моменти думає.

— І зовсім я нічого не думаю, — образився бухгалтер, — хіба й побалакати не можна? Навіщо ж тоді романи з проблемами пишуть?.. Вони собі пишуть, а ми, інтелігентні люди, повинні ж читати й балакати. Ось, наприклад, пан Квятковський подав дуже цікавий факт. Виходить, справді, що можна й не ламаючи шлюб якось розв'язати питання, зберегти первісну красу й т. інше. Ну, і що ж, пане Квятковський, відтоді ви вже зробили своє життя з дружиною пишним, прекрасним?

— Що? — здивувався Квятковський. — Як же се могло бути, коли після того її й не бачив?

— Як?!

— Втекла...

Штифтик трохи не впав од несподіванки.

— Ну? ну? А я не казав? То й виходить, що проблему не розв'язано.

«СОКІА»

(З історії «благопопечительных мероприятий»)

Тихо та любо на ст. Залезі Н-ської залізниці. Глянеш проїздом — і одразу бачиш, що настало там цілковите «успокоение». Тихо та любо, як у Бога за дверима, і тільки начальствений циркуляр часом «нарушает» там «общественную тишину и спокойствие».

Ніч. Осінній вітер люто зриває червоне листя дикого винограду, що заснував собою весь фасад аж до другого поверху, крутить ним по пероні й мчить безвісти. Темно й пусто. А у вікнах світиться.

За столом в кабінеті начальника станції сидить і дрімає, схиливши голову на «журнал», помічник начальника, Семафоренко. Бляшана лампа під зеленим паперовим абажуром кидає на його потилицю пасма жовтого світла й коптить на один бік, сповняючи кабінет задушливим чадом; кептяга легенькими крапками осідає на стінах, на паперах, на комірчику й манжетах пана помічника.

Ліворуч, у стіні, невеличке віконечко — прозурка. Цок-цок... цок-цок-цок... чується крізь неї. Там телеграф. Коло прозурки стоїть високий, кучерявий телеграфіст Невсипущий і глузливо позирає на Семафоренка.

— Господін дежурний! — раптом скрикує він і ховається за стіну.

— Га? що?.. — схоплюється Семафоренко й безгладими очима водить по стінах.

Насмішкувате обличчя Невсипущого знову з'являється в прозурці. Помішник люто зиркає на нього й знову лаштується спати.

— Лампа коптить у вас.

— К чортам! — бурчить Семафоренко й схиляє на руки голову.

— Господін дежурний...

— Одчепіться, а то вилаю!

— Господін дежурний! служебний вийшов.

Семафоренко схопивсь, як опечений.

— Вже? — витріщивсь він на телеграфіста. — Та ні? брешете, мабуть?

Невсипущий зареготався:

— Не виспались хіба? Пішли б «приседание и поднимание на носках» зробили, де й сон дінеться.

— Ат, к чортам!

Семафоренко розгладив свою ріденьку сиву борідку на зморщенім, виснаженім обличчі, витяг хустку, послинив крайок і протер очі.

— Що за чортівня? — обурився він, глянувши на манжети, тернув хусткою й розмазав на них кептягу.

— Лампа коптить, я ж говорив, а ви спали, — посміхнувся телеграфіст.

Семафоренко подзвонив. За дверима щось гупнуло, закашляло, і за хвилину до кабінету увійшов дядько в свитці і форменій шапці з гербом.

— Се ти, сто чортів тобі в серце, заправляв лампу, га?

— Так тошно.

— «Тошно», опудало чортове. Ти глянь, що вробив, жити б тобі «тошно» було!

Помішник показав манжети й ткнув пальцем на «журнал».

Сторож підійшов до столу, байдужо подивився на папери й, не поспішаючи, підкрутив гніт.

— Трохи коптить, значить...

— «Коптить»,— перекривив його помічник.— У-у, холери на вас нема!.. Дай повістку служебному та поклич начальника.

— Слухаюсь.

Сторож вийшов, а Семафоренко метушливо почав прибирати в кабінеті.

— І чого ти вишкірився! — накинувся на телеграфіста.— Не розумію, чого тут сміятись і з чого?

— І зовсім я не вишкірився. Просто настроєніє таке.

— Та пропади ти пропадом із своїм настроєнієм!.. Яке мені діло до твого...

— Слушайте, пане Семафоренку, завтра ж у вісім годин після нашої сменя гімнастика. Ви ще не справили собі, здається, й досі сокільської одежі.

— І не справлю! — гукнув Семафоренко.— За якого чорта я її справлятиму. І не підую...

— Петро Іванович велить.

— Плювать мені! Що я йому на глум здався старістю? Щоб діти глузували?..

— А циркуляр? Читали? — «Всем без исключения» — не вгамовувався Невсипущий.— Е, не говоріть: коли начальство велить...

— Що ти мені начальством пхасш у вічі! Я й начальству... самому начальникові дороги заявлю, що не до лиця мені в моїх літах...

— Не скажете, злякаєтесь,— дражнив Невсипущий, і бісики сміху виблискували в його булькатих очах.

— Хто? я злякаюсь? — кипів Семафоренко.— Ну-ну, побачимо. Побачите тоді ви із своїм Петром Івановичем.

В кабінет увійшов начальник станції.

— В чім річ? що — побачите? — звернувся він до Семафоренка.

— Та от пан Семафоренко кажуть,— засипав телеграфіст,— що скаржитимуться начальству на гімнастику.

— Ще чого не доставало,— насупив брови начальник.

— І скажу,— провадив своєї Семафоренко.

— Я їм говорю, що ходимо ж ми з Петром Івановичем...

— Ви? то ви, а то я. Вам хоч би звеліли не то що «соколами», а й жеребцями...

— Ну-ну, ви без вираженій. Не вигадуйте дурниць. У вас усе як слід? Скоро служебний.

Начальник станції вийшов на перон, де сторож за-свічував ліхтарі. Вітер крутив сухим листям і гудів на телеграфних дротах.

— Ти хоч би листя попідмітав був,— звернувся начальник до сторожа.

— Або я не підмітав?.. Сто разів підмітав. Та хіба за ним поспішишся. Сказано вітер... вітер і є. Що ти йому свого розуму вставиш?..

Здалеку почувся свищик паровоза й ріжок стрілочника. Сторож поставив драбину біля стіни й «дав підход». З кабінету вийшов і Семафоренко. За хвилину з грюканням і пихтінням підкотив «служебний». З вагона вийшов начальник дороги з цілим почетом інженерів. Начальник станції й Семафоренко, притуливши руки до картуза, зацікавилися.

— Ну, як у вас тут? — звернувся до начальника станції начальник дороги й пройшов у кабінет.

— Все обстоит благополучно,— відповів той, вклонившись.

— Повітря яке тут... важке... Хто дежурний по станції?

Семафоренко виступив уперед. Він увесь трусився, як осиковий лист, і не міг здержати дрижання власних колін.

— Лампа... ва... вашество коптила... так через те...— мурмотів він в нестямі.

— Та що з вами? ви хворий, здається?

У прозурці з'явилося глузливе обличчя Невсипуцого.

— Никак нет, здоров...

— А на вигляд ви зовсім ніби хворий. То все через те, що любите багато сидіти. Ну, що, як тут соколи? — звернувся генерал до начальника станції.— Занімаєтесь?

— Так точно, ваше превосходительство, занімаємось.

— Занімайтесь, занімайтесь... От і ви,— звернувся він до помішника,— частіш ходіть на гімнастику: більше

руху, знаєте, де й бадьорість візьметься. А то подивіться на себе в зеркало; не сокіл, а мокра курка. Треба маладцем дивитись.

— Я... ва... ва... я,— белькотав Семафоренко.

— Що? — насупив брови генерал.

— Я хотів той... старий я, значить... Хотів прохати не той... не «соколом»...

— А мокрою куркою? — засміявся генерал. Інженери зняли регіт, а Невсипущий в телеграфній стиснув двома пальцями носа й аж качався од сміху.

— Що, він хворий? — спитав генерал у начальника.

— Никак нет,— відповів той.— Він просто зморений.

Друге дежурство без одміни.

— Як? а де ж другий помічник?

— Хворий, ваше превосходительство, а запасного агента досі чомусь не прислали.

— Ну, це ж неможливо,— звернувся генерал до одного з інженерів.— Дайте депешу.

— Я зараз,— вклонився той і почав писати депешу.

— А вам,— знов обернувся генерал до Семафоренка,— раю після дежурства зайнятись гімнастикою. Самі побачите, як це гарно впливає на здоров'я, надає бадьорості. Ну, до побачення. Ходімо, панове.

Поїзд рушив.

Семафоренко, немов прибитий, приголомшений, сів записувати «отправленіє». Начальник станції хотів щось сказати йому, але побачивши перед собою мізерну фігуру сердешного «сокола», похитав головою й пішов спати.

В прозурку виглянув Невсипущий.

— М-да,— муркнув він і зареготався.— Завтра розкажу Степаніді Никодимовні вашій, як ви прохали генерала, що хочете бути мокрою куркою...

Семафоренко пополотнів. Вхопивши каламар, він пожбури в голову насмішкуватому телеграфістові, а сам упав на стільця і, схилившись над «журналом», тихо заплакав.

СИЛА КОХАННЯ

Тихо спускається над річкою Ведмедкою червневий вечір: так, ніби набридло сонечкові дивитись на прекрасний світ Божий, і воно заздальгідь дрімає,— очі мої

не бачили б, мовляв, тебе, дивне створіння Боже. Стрімкий берег кидає сливе через усю річку довгу тінь на воду, і весело в холодку підстрибує з води жвава рибка, зрадівши, що згори не стежить більш за нею розпечена, страшна сковорода, од котрої ніяке латаття не сховає, од котрої прикро теплішає кров і моторошно стискається всередині подвійний пузир. Злякано метушаться, сковзаючись по дзеркаловій поверхні, довгоногі комахи: декотрі вродились тільки сьогодні вранці й не можуть збагнути своїм комашиним розумом такого химерного з'явища, як вечір. Тільки завзятий, легкодушний комар скрізь почуває себе своєю людиною, гасає понад водою, понад тернами, понад очеретами, сідає на червоний ніс о. диякона Беззаконієва й ніжно, радісно дзвенить:

— Ку-у-ум...

Диякона й трохи не зворушує комарина приязнь. Втопивши булькати сірі очі в край носа, він перестає працювати щелепами, випростує пухку спітнілу долоню:

— Ррраз!..

Комарина душа сопричислюється з праведними, а жорстокий диякон крутить носом, чмихає і, задоволено покрехтуючи, запиває біль чаркою горілки.

Не сам він на березі, на ясно-зеленім моріжку любує з природи. Насупроти сидить понурий, довговолосий учитель парафіяльної школи, Кушнір, а осторонь, на камені — мрійний, з обличчям поета, псаломщик Всепітій, фінтикувато зодягнений в сірих підлипчастих штанях, рожевій жилетці з золотим ланцюжком, в комірчику з червоним галстуком і синьому піджаці з якоїсь блискучої тканини.

Перед дияконом і вчителем на розгорненому свіжому числі «Почаевських Известий» стоїть напівнадпита пляшка монопольки, чарка, валяються кружальця й шкурки з «московської» ковбаси, перочинний ніжик, шматки хліба, крихти.

— У-ух! у-ух! — чується з-за рогу од Циганського Пlesa вереск і викрики дівчат полільниць з болгарських городів. Журно поскрипує десь колесо поливальної машини й ляскає з відер у прірву вода.

— У-ух! го-го-го...

— М... чорт! — бурчить удівець-диякон, повертаючи булькатими зіньками й ласо облизуючись. — Ще видно, а то... роздягтись і полохнути б оту бабську череду.

Ніздрі йому роздуваються. Він неспокійно випростує одну ногу й сідає на другу. Вчитель здивовано дивиться на його картаті штани, мов на яке диво.

— А з тебе добрий бугай, Нечипоре,— мурчить, ремигаючи, учитель,— сіментальський...

Псаломщик обливає їх гидливим презирством, неспокійно совається на камені й говорить, як соловейко, заплющивши очі:

— Ні, я ніколи не збагну такого життя, брудного, беззмістовного. Відсутність інтересів вищого гатунку принижує індивідуальність до рівня категорій реалістичного, навіть натуралістичного порядку. Відсутність поняття необхідності мати перед очима, нехай навіть далеко поза обрієм, але зримо, абстрагований ідеал майбутньої, конкретної, гармонійної людини, перетворює індивідуумів у якихось плазів, котрим сяйво неба здається дійсною карою...

— Лий ще по одній, учителю благий,— перебиває промову Всепітого дякон...

— А купатись коли ж? — відповідає Кушнір.— Треба ж і після купання... погрітись.

— Істину глаголеши... То якого ж дідька сидимо? Роздягаймося.

Дякон і вчитель одсовуються од «Почаевских Известий» і, не поспішаючись, починають роздягатись.

— Зниження до такого стану,— провадить своєї дяк,— свідчить лиш про моральну вбогість інтелекту і, при зовнішній тожсамості з дійсною людиною, внутрішнє його «я» рівне нулеві... ні, нижче од нуля, бо поняття нуль передкладає певний факт відсутності чогось конкретного, а внутрішнє «я» згаданого суб'єкта передкладає певну присутність чогось самого низькопробного, реального...

— Чого то на тобі, учителю благий, шерсть поросла, як на малпі? — питає дякон, ляскаючи себе долонею по грубих литках.

— А чорт його знає, що за причина! Я й сам не раз думав,— відповідає, чухаючись, учитель і байдуже оглядає свої кощаві ноги, порослі чорним, рясним, злегка кучерявим волоссям.— Кажуть, щастя, либонь, се приносить.

— Хм... щастя?.. А може...

— Оточення,— провадить далі Всепітий, дивлячись на дяконову спину,— що складається з таких індивіду-

умів, утворює неможливу атмосферу, існувати в якій індивідуумові іншого порядку неможливо за відсутністю сприяючих даних. Прецінь йому ж треба існувати...

— Ну, й розумний ти, дяче,— перебиває промовця дякон, підібгавши ноги й длубаючись нігтем у заприлих пальцях.— І де такого навчився?

— О, він і вірші пише!

— Справді? — повертає голову дякон і з цікавістю оглядає псаломщика, ніби вперше бачить його.

— Та пише ж...

— У-ух! Одарко! Одарко-о! — несеться з-за рогу. Чути регіт, ніби пласкіт хвиль.

Дякон нашорошує вуха, роздуваючи ніздрі.

— Чорррт... Га? Не вредно б... та ось і вони...

Насеред річки випливають двоє дівчат, коливаючи задами і вибрьохуючи ногами. Вгледівши на березі кумпанію, вони пронизливо скрикують і хутко ховаються за ріг.

Дякон схоплюється, як опечений, і, закинувши густу гриву на спину, прожогом кидається в річку. Грубе, довге тіло його важко падає в воду. Розтинається гучний, як гарматний стрель, пласкіт. Важкі хвилі розходяться довкола од помахів його дужої руки: здається, то незграбний бегемот борсається в прозорій воді, здіймаючи білий шум. Але то тільки здається: дякон плаває, як дельфін, і за хвилину вже ховається за рогом.

Учитель мовчки дослухається до страшного дівчачого лементу, до тупотіння й лайки, підводиться й обережно пробує ногою, чи холодна вода; потім бреде по коліна, зупиняється й замислюється, дивлячись на свої пальці, що біліють на сірім піскуватім дні в прозорій, злегка зеленкуватій воді.

— Го-го-го!..— вигукує десь дякон.— У-у-ух, ха-ха-ха!..

Всепітий сидить який час, загадавшись, потім рвачким рухом виймає з кишені записну книжку, висмикує олівець і починає щось хутко вписувати туди.

— Пропала справа! — гукає дякон, випливаючи з-за рогу.— Треба було з берега зайти. А славні є між ними, не взяв би їх лисий дідько!.. Ну, якого ж ти ірода стоїш ото статуєм? Кидайся раптом, не думаючи... Е-е, гаспидська іжицяферт! боїться.

Він, важко відсапуючи, підпливає ближче й обдає вчителя дощем скалок.

— Ану, к чортам! — здригається той од неприємного почуття і наміряється виходити з води. Та пізно: дякон хапає його на оберемок і кидає геть од берега.

Гучний регіт, схожий швидше на ржання, плюскіт води викликає по очеретах дзвінку луна й полохає жаб, що шпарко одна за одною плигають у воду.

За чверть години дякон з учителем сидять знов коло «Почаевских Известий» і гріються після купання.

— Що то ти пишеш, дяче? — питає, нюхаючи шкоринку, дякон.

Всепітий не чує, опанований думками.

— Вірші, мабуть... О, глянь... хто воно ото йде? — стурбовано шепоче учитель.

— Отець Василь, — бурчить дякон. — Де він узявся?.. Ну, що, як бачив!..

Пляшка й чарка миттю ховаються під «Почаевскими Известиями».

О. Василій не підходить близько. Він стоїть над кручею й патерицею махає дяконові.

— Добровечір, о. Василю, — підбігає до нього дякон. — Звідки Бог несе?

— По случаю хотенія матушки скупатись, я з бідаркою стояв на прилічном расстоянні од берега і імел наблюденіе. Все бачив.

О. Василій завсігди з підвладними розмовляє офіціальною мовою.

— Тільки не розпізнав, так сказати, автора сих непристойних учинків...

Дякон нагнувся панотцеві до вуха й зашепотів:

— Та хто ж? Звісно, Всепітий. Не буду ж я, маючи такий сан...

— Увіщати треба було...

— Еге, такого огиря вдержиш. Бач, який святий сидить, ніби нічого й не знає...

— Надлежить про се отцу благочинному доложить. Ішли б додому, чого тут сидіти допізна. Прощай.

— Йдіть здорові... І ми зараз ідемо.

Кремезна, довга постать о. Василя ховається за тернами, а дякон, посміхаючись і позираючи на Всепітого, вертається назад.

— Чого йому?

— Та нічого особливого. Завтра панихида вранці... щоб приготувився.

— Не бачив нічого?

— Ні, не бачив.

Вони мовчки допивають горілку й підводяться.

— Ти куди, учителю благий?

— Я... на той бік... хм... Мені не по дорозі з вами.

— До вбогої вдовиці, хе-хе-хе! Ну, я з тобою. Ходім з нами, дяче?

— Куди? На той бік?..— не розуміє Всепітий.— Чого?

— Пастись, хе-хе-хе! Чи ти до Хрущівни?

Очі Всепітому ясніють, і він киває головою.

— І охота тобі... вона ж кацапка, а ти не любиш їх.

Я навіть дивуюся, як ви розумієте одно одного.

Всепітий вибачливо посміхається.

— Але... вона кохає мене.

— Ну, то що?

— А те, що присутність в душі людини сього почуття в силі натхнути її навіть на героїчні вчинки. Сила кохання безмежна й може повести до найширших обріїв. Сфера кохання — всесвіт... Коли людина спалахне коханням, то для коханої істоти вона офірує всім: життям, думками, вірою й т. ін. Інтелект її набирає духу коханої істоти, аби наблизитись до неї...

— Я тебе про Хрущівну питаю, а ти про якусь істоту.

— Про неї я ж і кажу. Вона кохає мене, тому розмовляє зо мною моєю мовою.

— Хрущівна? по-мужичому? Хм...— неймовірно знижує плечима Беззаконієв.— Щось не той... Стривай, учителю благий, куди ж ти?..

— Ходімо, коли йдеш, бо його й до ранку не переслухаєш.

— Зараз... Цікаво мені... хотілося б послухати, як Хрущівна з дяком по-хахляцькому чеше.

— По-українському.

— Все одно... Ну, прощай! Колись послухаю, як Анютка балакає.

«Якісь ідіоти,— думав Всепітий, коли вчитель з дияконом сіли в човна й попливли на той бік.— «Анютка»... Хе!.. Люба, кохана Галя! Одначе вже пізенько. Треба поспішатись, бо поки дійду, то й ніч зуспить».

Він повернувся і пішов, задумливий, мрійний. На березі самотно забілів аркуш «Почаевских Известий».

Хрущівна чекала Всепітого на лаві, біля ганку.

— Наконєц-то,— промовила вона.

— Нарешті, моя кохана,— зауважив їй він.

— Нарешті-то...

— Чекала? — ніжно прошепотів він, оповиваючи рукою гнучкий стан її й закохано зазираючи в її сірі великі очі.

— Чекала. Думала — не прийдеш, розкохав?

— Тебе?.. О, ніколи, моя богине, мій раю.

Вони пригорнулись одне до одного, й серця їм затіпались в унісон. Чарівна ніч непрозорим серпанком ховала од задрісного, поганого ока святе кохання, й палко витьохкував в саду соловейко пісню любові.

Пройшов вулицею підпилий дядько.

— Мене... мене зневажати?.. — мурмотів він. — Ні, брешеш!.. на мені не поїдеш... Ти думаєш, шкурьюхо, як у тебе врандик щовечора сидить, то я не посмію?.. А цього не хочеш?.. На! на!.. З'їла?..

Десь свиснув стражник. Тинялась поблизу незагнана свиня. Зупинившись коло ганку, почала довго-довго чухатись, рохкаючи з великим задоволенням.

— Ачу, — гукнув на неї Всепітий. — Ходімо, Галю, в садок, бо тут... трохи не той... багато прози. Мати спить уже?

— Ні... жде ужинать... вечерять, то-єсть, — похватилася вона. — Ходім мій... любий?

— Ах, проза, проза, — сміявся він, ведучи її під руку по східцях. — Ну, та вже ходімо, нема що робити.

— Без прози теж не можна, коли кушать хатіться.

— Мова, мова. Галю! Боже!..

Всепітий аж за голову вхопився.

— Я вивчусь, мілий, дай срок. Я вивчусь... мені также наравиться твій язик...

— Подобається, а не наравиться... Так, зіронько, коли кохаєш, то швидко вивчишся.

— Кохаю, кохаю ж, любий! — обняла його за шию Хрущівна й міцно поцілувала. — Бач, — засміялась вона, — уже почти вивчилась.

— Серце, рибко, — ракував Всепітий, — тільки не почти, а майже.

— Ну, годі тобі упрікать. Ходім... вечерять.

За столом в їдальні сиділа огрядна Хрущиха. Угледівши Всепітого, вона зраділа й подзвонила.

— Здравствуй, свет, — привітала Хрущиха Всепітого. — Садись, касатик, будем ужинать... Агашка! Агашка! Кудя запропастилась, подлая девка? Подавай вечерять... Ти уж извини, свет, меня, старуху, не могу по-вашему болтать...

— Я вже вам казав,— скривився Всепітий,— не треба перепрошувати.

— Гаварил, свет, гаварил...

Вона ще довго квохтала, а Всепітий сидів і закохано стежив за Хрущівною. Влучивши годину, Галя непомітно моргнула матері, й та заквохтала:

— Уж ты извини, свет, меня, старуху... Я насчет женитьбы твоей...

— Мама! — спустила очі Галя.

— Што ты, касатка, дело житейское, стыдиться нечаво. Уж коли ты затеял, свет, то нужно по всей форме.

— Я вас не розумію,— здивовано промовив Всепітий.

— Обручиться, гаварю, следует. Оно покрепче будет, да и нам спокойней. Нынешняя молодежь, свет, что ветер в поле.

— Якщо вам це потрібно... Як Галя...

— Мені все равно. Я согласна.

— Згодна, а не согласна.

— Згодна...

— Вот так-то спокойней будет,— зраділа Хрущиха.— Я уж и батюшку, о. Василия, зазвала на завтра на вечер. Ты за нас не бойся. Как только рукоположат во священники — все твое, все бери. Мне, старухе, ничево не нужно. Дом, значит, с садом, как следовает, пять тыщ деньгами, серебра и другой посуды, ложки, ножи, вилки тож...

— Мама! — зашарілась од щастя Галя.

— Не розумію, навіщо ото ви мені вираховусте?.. Хіба в тім щастя?..

— Е, свет, молод ты дуже... А уж как я-то порадуюсь на счастье Анюты моей. И спала — думала за священника выдать дочь. Услышал Господь... И Анюта рада... Ты не смотри, свет, што она молчит. А сердечушко, небось, играет.

— Мама! — спалахнула Галя й вибігла з-за столу в другу кімнату.

— Хе-хе-хе! што-то стыд девичий!.. Ты смотри, свет, не обижай Анюту. Любит она тебя, а станешь батюшкой — и того больше полюбит. Так и сказала: уж как мне, мать, хочется скорей матушкой сделаться, уж и как любить буду своего попа, руки целовать буду, за другого ни в жисть бы не вышла...

Довго ще гомоніла стара, а Всепітий, повечерявши, сидів і чекав на зручний момент утікти з Галею в сад.

Другого дня все було налагоджено до заручин. Метушився, жартував на всі боки дякон Беззаконієв, похмуро визирив з кутка учитель Кушнір, зітхали й пріли од задрощів знайомі Хрущині, зазирали з пекарні служниця Гапка й дворник Явтух. Галя прибиралася з подругами в спочивальні, а стара ходила з однієї кімнати в другу й квохтала. А Всепітий підсів до Галиного дядька, крамаря з лукавими очима, й говорив:

— Головне в житті кохання. Воно чудеса діє! Галя, людина чужого мені народу, вихована в чужих для мене умовах, серед чужого загалу, а отже, спалахнула коханням до мене і раптом одмінилася: забалакала мою мовою, перейнялася моїми ідеалами, забажала в житті йти поруч зо мною. А все чому? Через кохання!.. Кохання все діє.

— Всеконечно,— згоджувавсь крамар,— священники скоро будете... Всякому лестно.

— А, не в тім річ,— хвилювався Всепітий.— Та я певний, що зробишь я завтра старцем, вона не вагатиметься доручити мені свою долю.

— Гм... да... Это вы правильно. Как значит повенчал поп в церкви, назад ужо ни-ни!..

— А, Боже мій! Ви мене не зрозуміли...

Ввійшов о. Василь. Хрущиха перехильцем підбігла йому назустріч і цмокнула в руку, за нею підійшли під благословення жінки й крамар.

— Спасибо, отец. Радость у нас, отец. Дочь отдаю вон за него. Уж и как хотела за священника... услышал Господь меня, бедную вдову.

О. Василь суворо зиркнув на Всепітого.

— Дуже радий, дуже радий,— звернувся він нарешті до Хрущихи.— Тільки, на мою думку, ви трохи помилились. Всепітий не буде попом.

— Да што ты, отец? — аж присіла Хрущиха.— Пачему?

Обличчя жінок засяяли од нестриманих радощів.

— Через віщо ж то я не буду попом? — озвався на-смішкувато Всепітий.

— А через те, пане Всепітий, що о. благочинний послав владиці донесеніє о вашем учорашнім поведенні, як ви ганялись в голом виде за голими мужицькими дівчатами.

— А-ах ти, Господи! — вирвалось у жінок. Настала тиша.

Хрущівна миттю опинилась у спочивальні. Крамар витирив з лоба піт рукою й тряс підстриженою головою.

Диякон Беззаконієв пильно стежив у вікно за тим, що робиться на вулиці.

Всепітий нарешті прийшов до пам'яті.

— Ви... ви...— звернувся він до попа,— ви... неправду кажете. Це наклеп.

— Мені про те незвісно. О. благочинний так...

— Ну, то я виведу вас на чисту воду! Я знаю, чого вам хочеться,— палав Всепітий.

З спочивальні вийшла Галя. Личко їй перекривило од злості.

— Галю... Чуєш, який наклеп...— хотів підійти до неї молодий і знов зупинивсь.— Ну, та вам не вдасться, отче!.. Не буду попом, не треба: не тільки світла, що у вікні. А Галя й так за мене піде! На край світа піде! старцем буду — піде!..

— Ну, это дудки! — повернулася до нього спиною Галя.

— И не думай, свет! — заклопотана розлютована Хрущи́ха.— Не будет на то моего благословения...

— Галю! — простягнув до неї руки Всепітий.— Ти ж присягалася, ти ж кохаєш мене...

— Када я говорила? — повернулася до нього Галя.— Выдумайте... Вот невидаль. Не пойду за такого.

— Галю, це ж наклеп, брехня!

— Все еди́но, а я не вийду, када батюшкой не будешь. Вот тебе и весь сказ.

Вона крутнула сердито довгим хвостом і вийшла.

— Уходи, свет... Чтоб и ноги твоей тут не было...

Та Всепітий і сам бачив, що тільки й його, що вийти звідсіля.

Беззаконієв догнав його в сінях і тихо промовив:

— Казав тобі, сватай Мінодору о. Василя.

Всепітий люто зиркнув на нього й засичав:

— Подлец!

На вулиці догнав його Кушнір.

— Хм... а й справді Ничипор правду каже,— говорив він Всепітому.— Сватай попівну, і о. Василь вирятує з біди.

Всепітий зупинився.

— Не можу ж я,— говорив він, кривлячись од внутрішнього болю,— розумієш, не можу, бо не кохаю ж я її. Що то за життя буде. Тільки кохання дає радість життя, бо є втіленим, зреалізованим найвищим щастям. Тільки воно всесильне, бо діє чудеса.

— М... да... чудеса,— зітхнув, дивлячись убік, Кушнір. А Всепітий ще довго тримав його за гудзика й виспівавав з захопленням гімн коханню...

ВІЗИТ

Ще не було й п'яти годин ранку, коли Любина Павловна повернулася з церкви. Все тіло нило, ніби хто добре попобив, ноги підкошувались од втоми, а великі чорні очі ніби хто піском позасипав — боляче було заплющити.

— Спати, спати, спати,— нечутно шептали її вустоньки.— Ох, не дадуть христослави, почнуть грюкати у вікна, у двері... Ну, та дарма! Не сидіти ж, лупаючи сонними очима, як голодна сова. Треба дідові наказати, щоб не пускав.

Вчителька підійшла до вікна й визирнула на вулицю. Ще не розвиднювалося. Було місячно, й чистенький сніжок, що випав звечора, виблискував самоцвітами чудовими.

— Як хороше!..— шептала вона, вдивляючись у широку вулицю, по котрій рухались довгі тіні: люди розходились із церкви, чутно було крізь шибки глуху гутірку й тупотіння ніг.

— Спати!.. Діду, а діду!..

Вона спустила занавіску, й жваві, тендітні, біленькі пальчики її швидко забігали по гачках на сукні.

Ввійшов сторож.

— Добридень, панночко люба! З празником поздоровляю.

— Спасибі, спасибі, дідуню... От що, дідуню, той... Воно, звісно, трохи ніяково не пускати, але... мені страшенно спати хочеться. Ха-ха-ха!.. вморилась я, дідуню. Такою вже нікчемою, певне, вродилася...

— Та спіть, Господь із вами, на здоров'ячко. Ото диви... Та я й близько їх не підпустю... Це ви про христославів?.. Ого, нехай спробують,— заспокоював дідусь.

Любина Павловна одсунула шухляду з комоду, витягла паперову торбинку з цукерками, другу з горіхами.

— Оце, дідуню, обдаруєте, а мене не будіть.

Дід вийшов, не поспішаючись, а панночка нашвидку роздяглася, одкинула червону ковдру з ліжка й хутко пірнула під неї.

— О-о-о, як же хороше, — потягнулась вона, закинувши руки за голову. Як гарно!..

Заплющила стомлені очі, й темна тінь лягла під ними від спущених довгих вій. Вона повернула голову од вікна, в котре через верхні шибки зазірав їй в обличчя підглядач-місяць.

Але сон унікав очей. Пишні чорні коси боляче гнітили голову; в ушах лунали ще досі церковні співи, нило тіло.

Любина Павловна підвелася, розплела коси і вкрила ними білосніжну подушку. Думки роями закрубилися в голові, під думки й заснула, а засипаючи, чула, як приходили христослави із звіздою, як дід прохав їх не гомоніти, бо люба панночка спочивають, пізнавала голоси школярів, своїх улюбленців... Все змішалось в якимсь тумані, солодкім-солодкім, як утома після дневної праці важкої.

Прокинулась, коли вже, замість місяця, сонечко різко світило в обличчя. Розбудив якийсь незрозумілий гомін.

Вона прислухалась.

— Либонь, свариться хтось?

— Сказано ж вам руським язиком, що не можна, не велено, — пізнала Любина Павловна голос діда.

— Кому ти говориш — не можна, хаме, га? Как тето не можна, еслі я хачу? Одойди од дверей, старий чорт, а то я по-салдацькому з тобою розщитаюсь!..

— Інструктор Сопілка, — розпізнала нарешті Любина Павловна, підвелася й почала зодягатись, дослухаючись.

— Молодий ти ще розщитатись зо мною. Кажу: не пустю, ну, значить, і йди собі геть. Иш, залив спозаранку сліпи та й лізе, куди не треба. Ну, чого оце прешся? Не бачили тебе, п'яного? — бурчав дід.

— Как ти смієш тикать на мене, хахляка необразована, га? Ти тямиш, старе луб'я, з ким ти розговарюєш?

— Де ж пак не знати! Цабе велике!..

— Не цабе, а старшой унтер-офіцер Мусей Сидорович Сопелка. Поняв?.. Одойди!.. Разві ти понимаєш обхождєніє благородноє, што міне треба, как полагається по образованому уставу, візіт ізделать баришне.

— К чортам!.. Господи прости, согрішиш з тобою... Геть, кажу! все одно не пустю.

— Не пустиш? га?.. Ну, дак ми штурмом возьмем.

Почулось тупотіння ніг, лемент діда, московська лайка; за хвилину двері грюкнули, й герой втисся в сіни, і дзенькнув клямкою до кімнати Любини Павловни.

— Не можна, не можна зараз! — гукнула вона.— Я ще не одяглася. Постривайте хвилинку.

— З нашим овдовольством, мамзель. Не безпокойтесь,— кланявся й підкручував уса перед дверима голінний Сопілка,— ми покуримо здесечки, поки ви хвасон наведете. Што ж, ми разві не розуміємо? Видали, слава Богу, образованих дам. М-да... Ти от, старий сапог, тето го й не нюхав, потому весь свой век хахлою нікчемним прожив і не сліхав, што значить візит і всьо такое... А Сопелка, брат, п'ять років із панством кумпанію держав, з офіцерством і всьо такое...

— Ішов би ти, Мусію, додому краще та не соромився б. Ти глянь на себе: на ногах не встоїш, цигарки не скрутиш...

— Ну, то ти, положим, не бреш. В ногах у мене нікакого дрожня не замічається...

— Де вже там... А тхне від тебе, як з помийниці. І до кого ти приперся?..

— Как до кого? До вчительки.

— Та хіба вона тобі кумпанія? От, Господи! нажереться спозаранку й лізе почом здря. Ну, і йшов би собі до своїх-таки мужиків.

— Што ти мене словесность вичитуєш? Говорю тобі, што ськаю по сібе обчества. Вона вчителька, а я вчитель, да ішо й старшой унтер... і ні копейки менш.

Одчинились двері.

— Прошу, пане інструкторе,— ласкаво посміхаючись, промовила Любина Павловна.

— А-а, здрастуйте, мамзель,— прояснів Сопілка.— Наше вам... З празником, значить, і всьо такое. От видиш, дед, не всі такії свині, как ти.

Сопілка увійшов у кімнату й стукнув зграбно закаблуками, дзенькнувши острогами.

— Спасибі, Мусію Сидоровичу,— відповіла на вітання Любина Павловна.— Сідайте.

— Тето можна.

— Може, вип'єте чарку вина. Тільки, вибачайте, в мене горілки нема, а вино солоденьке.

— То ість как тето? — образився Сопілка.— Разві я не розумію? Слава Богу, п'ять, можна сказати, лет...

— Та не в тім річ,— сміялася Любина Павловна.— Може б, ви випили й закусили, а в мене тільки вино та цукерки з горіхами.

Вона поставила перед «інструктором» тарілку з гостинцями й одіткнула пляшку з вином.

— І ви ж зо мною?

— А то як же? Авжеж, вип'ю заради свята.

Любина Павловна налила йому шклянку, а собі чарочку.

— Ну, цокнемся. Дай Боже, щоб нам добре вчити та не сваритись цілий рік.

— Хе-хе-хе! зачим сваритись з такою делікатною баришньою? Тето не модель. Тільки зачим така неправильність?

— Ха-ха-ха! яка неправильність?

— Да от, што ви сібе чарочку...

— Ну-у, дурниця. Я більш не можу.

— Хе-хе-хе! скісняетесь.

— Ні, не те. Просто не звикла більш пити. Та й се... тільки на Різдво та на Великдень.

— Хе-хе, розкажіть!.. Другії баришні здорово п'ють, і водку... самим настоящим манером. А про пиво, то хоч куда.

— Де ж се ви бачили таких панночок?

— Ого, ми видали... В городе, звесно. Одпросишся, бувало, з товаришами погулять на цельную ночь і — гайда до барішень. Харашо!.. Дом, знаєте, двохетажной, швіцар і всьо такое. Не встигнеш увайти, как вони вже зустрічають, потому — городської фасон і образованность. Тільки й слішиш: «Душка Сопелка, пожалуйста сюди». «Душка унтер, вгастіте пивом!» Ну, й вгастиш. Поють, танцюють і всьо такое. Вісьолиї баришні, не деревенські.

Любина Павловна так і прикипіла на місці.

— М-да... випийте... Діду,— заметушилась вона,— йдіть до компанії. Сідайте отут із нами.

— Спасибі, панночко, дай Боже здоров'я, пошли вам Господи щастя.

— На здоров'ячко.

— Вдивляюсь я вам, мамзель, што ви любите возиться з тетими мужиками й розговор у вас всьо на мужичий манер.

— Так звикла.

— А я одучился, потому как, пробивши п'ять лет в городе, не чул тетого паскудства, хіба разве, как на побивку заявишся. Потом — учебная команда, образование і всьо такое. Одучился, слава Богу. Та й не до лица какось: усякая сволоч за мужика почитає. А ми сібе ціну понимаємо. Думаю тето на вторительную, потому — разві здесечки міне місце? Разві я учебную команду проходил, штоб тут у вас з тетими вонючими габелками

службу проходить? Разві вони можуть понімаць устав і дісціпліну.

— Випийте ще, прошу.

— Тето можна. Ну, желяю вам, мамзель... Ех, шкода, што ви не салдат: пожелав би вам производства прямо у пільфебелі. Потому — виучка у вас есть, хоч ви, скажемо, й не були в учебній команді. Тольки не харашо, што ви дісціпліні не вмеете поддержать з своїмі чортинятами.

— За віщо ж ви лаєте іх?

— Да как же іх не ругать. Такиі, знаєте, стерви! так і смотрять кажний, штоб как-небудь хронт с...ть...

Раптом одчинилися двері й на порозі з'явилася енергійна постать Сопілчихи з палицею.

— Бач, де він вина розпиває... Йди додому! Там родичів наїхало, а він як крізь землю провалився. Зараз мені додому! Годі тобі пумпувати у цієї хвойди! Додому, кажу, йди!

Любина Павловна трохи не впала од несподіванки. Чорні очі її заблищали сльозами.

— Що ти говориш, навіжена! — обурился дід.

— Знаю що, не вчи!.. Бач, злигалися. Мало того, що трохи не щодня пропадав у будні тут, і на святки прийшов одвідати. Муштру школярам вигадали. Знаємо ми цю муштру!..

— Жена, замовкни! — підвівся, похитуючись, Сопіл-ка.— А то під розстрел.

— А цього не хочеш?

Сопілчиха підняла палицю й огріла чоловіка кілька разів по плечах.

— Геть мені додому зараз, падло чортове!

«Інструктор» кулею вискочив у сіни.

— А ця — свята та божа! Подивишся, ніби й путне щось, а як фіглі-миглі виробляє. Стривай, це тобі так не минеться. Я тобі покажу причаровувати чужих чоловіків. Знаю, що гарний, що припав до серця... Та дзуськи! Знайди собі, а чужого не одбивай.

Любина Павловна впала на ліжку, ридаючи.

— И-и!.. Чорт плаче, що води не настане. Пху!..

— Слухай,— підступив до оскаженілої молодиці дід.— Йди звідси, поки не зайняв по потилиці. За віщо ото зобідила панночку?

— Нехай не...

— Що тут за заколот?

У хату ввійшли батюшка з дяком.

— Чого ти галасуєш тут, а?

Молодиця вискочила з кімнати.

— Любино Павловно, що з вами? Чого ви? — підійшов панотець до вчительки.

— Та тут таке скоїлося, панотченьку, що не приведи Господи!

— Що ж саме?

— Та прийшов отой падлюшний Сопілченко, покруч московський, а за ним прибігла його молодиця. Розверщалась, розрепетувалась, навіщо панночка в неї чоловіка одбила. Чи ви чули таку напасть? О Господи милосердний!.. Опаскудили нізащо...

— Ай-ай-ай!.. Ну, годі Любино Павловно,— заспокоював сердешну панотець,— годі, люба, хороша! Не варто се ваших сліз.

Він обережно взяв її за плечі й підвів з ліжка.

— Заспокойтесь, не звертайте уваги. Починаймо,— звернувся він до дяка.

— Сла-а-а-а-ва в вишніх Богу,— розітнувся по хаті натхнений спів,— і на землі мир, в чоловіцех благоволеніє...

Любина Павловна здригалася од ридання.

Дід побожно хрестився, хитаючи головою.

ХТО ВІН?

Прошу, панотченьки, до уваги,— промовив батюшка до гостей,— щось не ладиться у нас. Нехай краще матушка нам заспіває: голос у неї чудовий. Бери, душко, гітару.

— Якої ж вам? — соромлячись, відповіла молода вродлива дружина панотцева, по-єпархіальному спускаючи свої блакитні оченята.

— Малоросійської, безпремінно малоросійської,— зауважив о. Анемподист.— Нема й краще над українську народну пісню. Оту знаєте — «Тяжко, важко в світі жити»? Чудова, чудова, й слова такі жалібні... Ось давайте, паніматко, вдвох. Я теж колись співав...

Справді, о. Анемподист був непоганий співець і добре-таки окселентував матушці.

Вони скінчили спів, і по хаті залунали оплески задоволених гостей і крики «браво»!..

— Що це? — підвівсь о. Сосіпатр.— Ось стривайте, утнем вам удвох із матушкою дует... Кхм...

— Така її до-оля, о Боже мій милий!..

Чудова, журна мелодія й прекрасні слова українського генія викликали справжній ентузіазм.

— Оце пісня,— витираючи хусткою очі, зітхнув дяк.

— Ні, панотченьки,— філософствував о. дякон, розмахуючи руками,— наш народ... народ наш... Його треба зрозуміти... Пісні — то скарб душі народної, творчість його духу...

— Заткни фонтан, о. дякон... Давайте ще хором... Ті-та-та... Починаймо!..

— *Рече та сто-о-гне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива...*

— Вникнуть треба, вникнуть,— знов почав дякон, коли всі вщухли в журливій задумі.— Ми живемо побіч, можна сказати, і не знаємо нашого народу...

— Облиш, о. дякон, се тобі не мітинг.

— А що ви думаєте? дякон правду каже. Ми й справді якось випадково навчилися отсих пісень народних, а всього багатства їх не знаємо.

— А які чудові слова, які мелодії.

— Ану, матушко, соло.

— Просим, просимо.

— *Ой одна я, одна, як билинонька в полі...*

— Браво! Браво!

— Біс! повторить!..

Матушка знов заспівала.

— Валяй — «Б'ють пороги».

— Ні, краще — «Зацвіла в долині...»

— *Дует, дует... І широкою долину...*

— *Ой, Дніпре, мій Дніпре!..*

— *Гетьмани, гетьмани!..*

— Вам, батюшко, пакет,— перебив суперечку церковний сторож, увійшовши до кімнати.

— Який там іще пакет?

— Я об тім низвестен. Ось...

— Хм... «Від Об'єднаного Комітету»... Ще що вигдали!..

— Що там таке, отче?

— Просять збирати жертви на пам'ятник Шевченкові.

— Якому Шевченкові?

— Хто такий Шевченко?

— Соцький у нас Шевченко Яким.

— Ха-ха-ха!

— Хо-хо-хо!.. То чи не йому пам'ятник?

- По нерозумію глаголіте, отці,— обурився дякон.—
 Поет український — Шевченко.
 — Український? цебто мазепинський?
 — Ну, зась: не розживуться.
 — Дзуськи! що він таке?
 — Ми його не знаємо...
 — Яка з нього користь...
 — Ну, та не хвилюйтесь, панотченьки, годі про се!..
 Під сукно!.. Настрой, душко, гітару.
 — Хором, хором!..
 — Бас, починай, бас... отець дякон!.. Ну-ну...
 — Як ум...

*Як умру, то поховайте
 Мене на-а моги-и-лі...*

Батюшки добре знали й тямли в співах і чудово виконували «малоросійські народні» пісні.

НА ПАРОХОДІ

/З натури/

Перед одходом чергового пароходу «Союзник» на пристані гармидер, галас, метушня. Метушаться всякі чиновники пароходства, грузчики, пасажири. Спритні газетчики тичуть під самісінький ніс усякі «Копейки», «Панорами», «Всеобщие Журналы» й т. ін. Біля каси довгий хвіст дядьків, жінок, жидків; на обличчях нетерплячка: бояться спізнитись. Обачно придержують кишені...

— «Южную Копейку» не бажаєте? Купите, барин. Копейка ведь...

— Куди?! Куди ти поніс, анцихристе? Чи хочеш, щоб городовика покликала?..

— А куди ж тобі? Хіба ти на «Союзникові» їдеш?

— Га! Він не знає... Гарний носильщик. Которий номер?

— Ми без номера...

— Регіт...

— Куди тут іти... садовиться?

— Сюди, сюди, землячки.

— Ваші білети.

— Ганю! Ганю! Соня! Ви ж пішіте. Сlišіте ж?..

— Кланяйтесь Грігорію Соломоновичу... А? что?.. Ну-ну... Я да — прієду.

— Что?.. Да, да... Маму поцелуйте. Что? Боре?.. Миліон поцелуєв.

Під чердаком, у третьому класі так само. Тільки на чердак висипала здебільшого привілейована публіка, лишивши речі в II і I класах.

Якої тільки одежі не побачиш, якої мови не почувеш. Панує, звичайно, російська.

Аж ось пані, пишно вбрана, з лорнеткою в руці, покрикує стурбовано французькою мовою до своїх дівчинки й хлопчика, білявеньких, кучерявеньких, червонолицих, як янголятка.

— Дітки! дітки! не підходьте близько до огорожі. В воду упадете.

Відповідають, щебечуть також французькою мовою.

— Ні, ні, мамунцю, не страшно тут анітрішечки. Ось іди сюди, глянь...

— Не треба, не треба.

— Вы русская? — звертається до пані якийсь пристаркуватий чиновник у форменім кашкеті відомства народної освіти.

Пані кидає до очей лорнетку, примруживши очі, якусь мить оглядає чиновника й непривітно відповідає.

— Да-а, русская... Дітки, дітки! — гукає знов на паненят.— Обережніш. Не завдавайте мамусі клопоту.

— Хм... вот вы русская, а дети, вероятно, слова по-русски сказать не умеют.

Пані знов, уже трохи здивовано, оглядає чиновника.

— Не-ет, зачем...— з протягом відповідає йому.— Ані й па-рускі панімают.

— Хе!..— спалахнув чиновник, звертаючись до сусідів за спочуттям.— «Понімают»... А говорить, конечно, не умеют. Вот вам наше русское воспитание детей!..

Дама гидливо кривиться й одходить, насупившись, до діток.

— Не-ет, мы-таки, русские, подлая нация. Нет того, чтобы поддерживать все родное, воспитываться в духе национальной гордости. Малейшая возможность — и мы забываем все родное. Разве они, выросши, будут любить Россию, будут верными сынами своего отечества? Нет, по-моему,— если ты сознательный отец или мать, то и воспитывай детей в родном духе, в родном языке, как говорили

и твои родители, и родители твоих родителей, деда и прадеды...

— А вы кто будете? — перебиває чиновника молоденький жидок.

— Я?... Я учитель русского языка в гимназии, статский советник Григорий Семенович Макотра... Да-а, воспитание детей — это не пустяк какой-нибудь. Вы посмотрите на евреев. Ведь подражания достойны. Разве еврей вам станет учить ребенка другому языку, пока тот не будет удовлетворительно знать своего? А почему? Потому, что он помнит, что он еврей, что его отец, дед, прадед и т. д. были евреи, потому и его дети должны говорить на родном языке. Я, собственно, не люблю этой нации, а за это уважаю и открыто всем говорю, что нам, русским, нужно пример брать с евреев в этом отношении...

Коло промовця потроху скупчується ціла аудиторія. З пристані турботно й підозріло поглядає жандарм. Галас не стихає-бо, до одплиття лишилося ще з десять хвилин.

— Мамусю, мамусю! Ось глянь, он у того дядька який кумедний бриль,— українською мовою звернувся до мєлодої пані хлопчик літ шести.

— Цссс... моя дитино! не можна так говорити,— теж по-українському відповіла мати хлопцеві.— Який має, такий і надів.

Чиновник здивовано скинув погляд на пані.

— Послушайте, мадам,— звернувся він до неї.— Ви меня простите, но я просто поражен. Как вы допускаете... э-э... я вижу, что вы не мужичка, а сами... и ребенку позволяете коверкать язык... Вы же русские люди...

— Спитайте його,— відповіла пані, показавши на хлопчика.

— Мальчик, послушай... Ты кто?

Хлоп'я здивовано зиркнуло на матірку, потім втопило погляд у чиновника й промовило.

— Я українець.

Чиновник збентежився. Настала тиша. На обличчях присутніх заграла східна ухмилка.

— Хм... «українець»... Но, позвольте... я сам малоросс...

— Ви таки малоросс? — зауважив жидок.— А ежеди вы малоросс, то почему ж вы не говорите по-малороссийски, как ваш отец, дед и прадед, как этот ребенок?

Картина.

У ВАГОНІ ЖИТТЯ

Дійові особи:

Кобзар з бандурою }
Єврей } пасажери.

Кондуктор.

Обер-кондуктор.

Інші пасажери.

Поїзд ще на станції.

Кондуктор *(входить)*. Во всех білети є? Смотріть, щоб були. *(Оглядає пасажирів. До єврея)*. У тебе є?

Єврей. Чому ні? Звісно, є. *(Подає йому якийсь папірець)*.

Кондуктор. Це що?

Єврей. Ну, звісно, правожителство.

Кондуктор. Я тебе про білет спрашую.

Єврей. Про білет? Звольте вам білет.

Кондуктор. Так. Сиди... *(До кобзаря)*. Слухай, діду, візьми ти, значить, струмент свой та пересадись отсюда сюди ближче до єврея...

Кобзар. Спасибі, не клопочіться. Мені й тут непогано.

Кондуктор *(підходить до його)*. Хе-хе-хе! чудной! Знаю, што непогано. Только треба сцудова увайти...

Кобзар. Адже ви мене самі посадили? А я вже розташувався.

Кондуктор. Приказано було, то й посадив, а тепер приказано одной барині, значить, щоб місто було, ну й переходь, потому тут чистая публіка.

Єврей. Какая різниця?

Кондуктор. А ти мальчи, када тебе не спрашують.

Єврей. Мовчать?.. Ну, будемо мовчати... какая різниця?..

Пасажери. Нехай сидить, він не заважає.

Кондуктор. А, Господи! Не можу ж я, коли звелено. Какаясь бариня з другого поїзда пересажується в наш, їдять здалека, должен же я место предоставит.

Кобзар. Бариня? яка бариня? Дідичка чи становиха?

Кондуктор. Об том ми не звесні. Важна какаьясь пані. Чиновниця, здаються.

Єврей *(знижує плечима)*. Какая різниця? Чи не однако-ві в нас гроші?

Кобзар. Може, тій панії недалечко. А мені не близенький світ.

Кондуктор. Їхати недалечко, тільки вона давно вже їде, хоче, щоб дешево й спокійствіє було.

Кобзар. І ми хочемо... Чи душа в нас не однакова? Адже ж усі на цім світі — і панята, і старчата — Адамові діти.

Кондуктор. Ти, старий, розумний, вижу. А знаєш ти, де козам роги правлять?

Кобзар (*важко зітхнувши*). Ох, знаю. Тяжко впасти у кайдани, а ще тяжче жити з отакими, як ти.

Кондуктор (*гратується*). Што ти мені мараль читаєш? Увайди сцудова, я тобі приказую!

Кобзар. Мабуть, дала якогось коповика, а у нас за шмат гнилої ковбаси хоч матір попроси...

Кондуктор. Што? што ти сказав? Ану, похтори.

Пасажири. Дайте спокій дідові. Коли вона велика пані, то й нехай їде в панськім вагоні. А ми якось помири-мось.

Кондуктор. То не моє дело, де вона жилаєть їхать. Хоче дешево, я должон место предоставити. Можете ви тето понімать?.. (*До кобзаря*). Ти перейдеш сьгодні чи жилаєш, щоб струмент тобі побив.

Кобзар (*не рухаючись*). Бий, хай тебе Господь поб'є!..

Обер-кондуктор (*входить*). Что здесь за шум? В чем дело?

Кондуктор. А потому, как тетот старой з бандурою своєю не хочеть перейтить, та іщо й слова виражаєть. Приказую — переходь, значить — переходь, і нечего тобі церемонії розпускать, а то ми й жандарма. Сказано, тут чиновниця сядить.

Обер-кондуктор. А так, так, дедушка. Так уже везде водится: кавалер должен уступить даме. Вон там, около еврея, местечко есть. Перейди, голубчик, туда.

Пасажири. Та нехай сидить: він же далеко їде, а пані, здається, тут десь недалечко і встане.

Обер-кондуктор. А-а, господа, нельзя же. Должны же вы понимать хороший тон и галантерейное обращение: кавалер должен уступить даме.

Єврей. Какая разница?..

Обер-кондуктор. Перейди, перейди, дедушка. Правда, ты имеешь большее право, п. ч. раньше занял. Да что ж поделаешь: кавалер должен уступить даме. (*Выходить*).

Кобзар бере свої сакви й бандуру й переходить до єврея.

Єврей. Може, в тебе, діду, права жителя нема, що вони чіпляються?

Кобзар. Та мені ще поки, дяка Господеві, не треба.

Єврей (*одговуючись у куток і даючи місце*). Як? тобі не треба?.. Хм... Сідай, старий! Яюсь помириюсь. А то ні? Ой-ой, ще й як помириюсь. Може б, ти заграв?

Кобзар (*перебирає струни й починає співати*):

І де я в світі заховаюсь?

Щодень пилати розпинають,

Морозять, шкварять на огні...

Кондуктор (*скаженіє*). Прошу не петь у вагоні, а то висадю!..

Єврей (*знизує плечима*). Какая різниця?..

ПОЛІТИКА

Вагон 3-го класу. Кондуктор перевірів уже квитки, й пацажири одразу виявили нахил надати вагонові хатній вигляд: почувся брязкіт чайного посуду, плямкання, сьорбання, запахло оселедцями, солоними огірками, апельсинами, тютюном. Балачки прибрали загального характеру з відтінком легенького панібратства. Дехто скинув піджак і розстібнув комірець. Тільки білявий, ввесь у ластовинні, з хорошими блакитними очима, телеграфіст, що сів на останній станції, видимо, нудився й не знаходив собі місця: він нервово ходив поміж лавками, підходив туди, де починалась балачка, з зацікавленням дослухався до неї й уважно щипав пушок на верхній губі.

— Це все ваші речі?

— Мої, то що? .

— Навіщо ж ви їх порозкладали на обох лавах, коли можна на полицю?

— Навіщо? Хе... хіба ви не тямите? Щоб не поналазило зайвої публіки. Бачте, а тепер нас тільки двоє. Зараз приберу. Хе-хе-хе! Політика!

— Хе-хе-хе!.. Здорово...

— Я... очевидно, ви... власне кажучи, під політикою розумієте... Це не політика, шановний добродію, а... хм... а відсутність... е... е... свідомості, так сказати би...

— А вас, паничу, коли не питають, то й не в'язніть. Молоді ще вчити, хоч і телеграфіст.

— Се не важно!.. І при чому тут телегра...

— Одв'язніть, ідіть собі, адже вам не тісно?

— Буржуй.

— Отак краще, нам і без вас добре. Газету хочете?

— Ні, ні, ні...

— Чого? Сьогоднішня й дуже інтересна. Тепер якраз у політиці...

— Ні, ні! далі від неї. Другий рік і в руки газети не беру. Далась мені взнаки та політика, нехай їй грець.

— Авжеж, авжеж... От я мужик, скажемо...

— Ви се дарма. Я дуже люблю про політику читати.

— В тюрмі, мабуть, не сиділи за неї?

— А ви сиділи?

— Двічі сидів, годі — більш не попадусь. Лютому ворогові закажу.

— Хе!.. Заяча душонка.

— Слушайте, паничу, ви не дуже пирскайте. Всякий коник — і той цвенькає.

— Се не важно. Ви... того... ви скажіть, ну, за віщо ви могли сидіти? Ви хто? Псаломщик?..

— Слушайте, се ж нахабство. Яке вам діло до того, хто я?

— А, се, не важно...

— Що ж тут дивного, паничу? От я мужик, скажемо, а сидів місяць і три тижні.

— За що?

— Та за політику ж.

— Ти? за політику? Хе... Мені здається, що у вас гречкосіїв... е... е... класова самосвідомість...

— Ви, паничу, не дуже, — не задавайтесь на...

— Се не важно... Ну, за яку, наприклад, політику ти сидів?

— Жидівські крамниці розбивав.

— Хе, чорносотенець!..

— А ви, добродію, за що?

— Я, скажемо, жидівських крамниць не розбивав, але політикою дуже цікавився. Такі часи були. Був я вчителем в Зелених Вербках. Гарна школа: десятина землі при ній, садочок, городина, овощ усяка. Жити тільки та Бога хвалити. Ні, надала лиха година в ту політику носа всунути. Дурний був, отак як отсей «коник», почав усюди...

— Що?.. Яке ви маєте право ображати?

- Слушайте, одійдіть краще од гріха...
- Ні, ви мені очей не замазуйте. Яке ви маєте право, я вас питаю? Я — телеграфіст, пролетарій, можна сказати, але не дозволяю...
- Не чіпляйтесь, кажу, як п'яна баба...
- Добродію, ви не забувайте, що у вагоні є й жінчини, й прошу...
- Мадам, будьте ж хоч ви розумнішою...
- Дак я дурна, на вашу думку? Дурна?..
- Стривайте... Я не говорю... але ви ж повинні зрозуміти... Не мужик же я, не йолоп...
- То це, як я мужик, то й йолоп? Самі ви йолоп...
- Панове, ви не той... не зрозуміли...
- Хе!.. подумаєш! Не зрозуміли... Маркс який. Я хоч і телеграфіст...
- Добре ми зрозуміли.
- А ще з благородних, а ніякої пристойності й делікатності до дам...
- Панове, дайте ж людині розказати.
- Ні, я, мабуть, не буду.
- Ото, дурниці. Ви розказуйте мені, а на них не зважайте.
- Ну, дак ото захопився й я тією політикою, бо не можна ж було. Чуєш усюди — свободи всякі, земля і воля й т. ін. А я вже давно на нашого попа зуби гострив: колись його собаки геть-чисто розпанахали спідницю моїй жінці. Зібрав якось гурток селян, тих, що на сходках звуть «гавкунами», верховодів, та й кажу їм натяками, що треба скласти приговора, щоб піп потруїв своїх собак. Вони з дорогою душею, аби могорич. А якесь стерво візьми та й скажи патлатому, що...
- Слушайте, добродію, я хоч і не священик, а тільки дякон, але так іменувати духовну особу...
- Вибачте, я не бачив, що ви тут...
- Ач, він не бачив, що тут і дами...
- Буржуй!.. Ви, отець дякон, не повинні змовчати...
- Я, по сану дякона, заступлюсь...
- Покличте жандарма. Поїзд став. Яка станція?
- Жандарм! жандарм!
- Мадам! мадам!... та я ж не... та навіщо ж ви?
- А ось ви побачите... начальству повторите ваші слова про духовну особу...
- Що сталося?
- Сей муж, господин жандарм, дозволив...

— Се не важно... Господин жандарм, сей буржуй... Я, як телеграфіст станції...

— А, буржуй?.. Ви, значить, політикою зацікавляєтесь. Пожалуйте за мною. Ваші речі?..

— Господин жандарм... Се ж непорозуміння... Я вже й так два рази сидів за ту політику...

— Ага, то ви запеклий політичний...

— Він образив мене і от — отця диякона...

— І мене... Хоч я і телеграфіст...

— Заспокойтесь, господа... Ми його одставимо од поїзда. Сі політики...

— Та що ви, Бог з вами! Який я політик?.. Спитайте хоч сього пана. Дає він мені газету, а я...

— Я? газету? Не вигадуйте. Коли самі попались, то нічого й других...

— Пожалуйте, пожалуйте, там розберемо...

У ШАХТАРІВ

ЯК ЖИВУТЬ
І ПРАЦЮЮТЬ
НА ШАХТАХ

I

ЩАСЛИВА ЗУСТРІЧ

— Михайлику, сядь! Яка тебе муха вкусила, що не вси-диш на місці?..

— Ось гляньте... Ось подивіться, тату, — сипав, як з решета, Михайлик, перебігаючи від одного вікна вагона до другого і незважаючи на батькові уваги. — Що воно таке?..

А всидіти і вцитіти справді нелегко було, та ще Михайликові, що отсе вперше за все своє життя їхав залізницею у вагоні. Все було незвичайне, нове, цікаве. Картини й краєвиди одмінялися щохвилини, і тільки ніч примусила допитливого хлопця заспокоїтись десь угорі на полиці, поміж скриньками, клунками й іншими невігадливими речами невібагливих пасажирів 4-го класу. Але, як тільки ранкове сонечко зазирнуло крізь вікно у вагон пасмами золотого світла, Михайлик кулею скотився додолу й одно бігав од вікна до вікна.

Те, що він бачив тепера, зовсім ошарашило його палку голівку своєю незвичайністю. По обидва боки залізниці в імлісті далечені хвилястими розлогими горбами, попере-різуваними в різних напрямках глибокими балками, слав-ся сіро-зелений степ. Немов поважні й спокійні вартові, усюди по степу стояли високі скирти сіна, думаючи свою нерозгадану й відому тільки вільному вітрові гли-боку думу. Так само спокійний, розважний чабан стояв на узгір'ї, спершись на свою герлигу, попихкуючи люлеч-ку, й нерухомо дивився, як, немов хмарки блакитним небом, розбрелись зеленим схилом балки вівці. І дивно було Михайликові, що чабан той такий до всього байду-жий, що він не звертає уваги навіть на поїзд, який з гуркотом і свистом мчить його, Михайлика, в нові, не зна-ні ще краї. Чимало перебачив він, певне, всяких див...

Ген-ген в далекій широкій лощині виблискує сріблом на сонечку ставок, а круг нього біліють чепурні будівлі панських служб з червоними черепицевими дахами; на греблі, над водою, журними купами стоять рясні верби,

а вище, трохи осторонь, з густого, темного саду підноситься над усім біла, з стрільчастими вікнами, вежа старого панського будинку, ніби зорить і чатує за тим, що робиться в економії й по степах.

Але щось інше вабить до себе увагу Михайликову. І чабан, і отари, і панські економії — се все йому знайоме з дому: не раз доводилося бачити. А от від того, зовсім для нього не зрозумілого, що розкидано по шпильях і узгір'ях велетенських горбів, він не може очей одірвати. Що воно? Церкви? — так ні: занадто брудні й нечепурні сі дерев'яні й залізні височенні будови; та й замість хрестів на даху стримить на тичині або щось схоже на сокирку й молоток, або й даху зовсім нема, а натомість два рухливих колеса: коли крутяться, то одно в один бік, а друге — в другий. До таких високих веж скрізь прибудовано по обидва боки якісь похмурі закурені сараї; а від одного з них в різні боки розходяться — високий сірий вал глею й якась багатоніга споруда з купами чорного блискучого вугілю під нею; коло другого — височенний цегловий димар. Довкола їх — ще будівлі, схожі на сараї й кузні, а трохи осторонь, сірими брудними рядами, з рівнолежними вулицями поміж ними, стоять хати з чорними, не відомої Михайликові покрівлі, дахами.

— Тату, ось гляньте... що воно? — питає Михайлик батька, не одриваючись од вікна. — Та подивіться, ви ж не бачили.

— Ще надивлюсь, сину, — відповідає спокійно батько. — Шахти то. Приїдемо, то ближче побачиш. Ще й зоружиться.

— Шахти? Се — куди ми їдемо?

— Еге.

— То ото такі шахти? А я думав... ви ж казали, що шахти в землі?

— В землі, сину.

Михайлик скидає на батька непевний питаючий погляд, нічого не розуміючи.

— Чого ти? — ловить батько погляд.

— А я вас про се питаю, — показує Михайлик у вікно.

— А то... будівлі над шахтами, а в них — машини, щоб людей спускати в тії шахти та витягати звідтіля вугіль і глей, якого там накопають шахтарі.

— А он слобода...

— Там живуть шахтарі. Та ти сядь, не крутись, не заважай людям ходити у вагоні.

— Тату,— не вгамовується Михайлик,— туман який скрізь, густий-густий!..

— То не туман, сину, а дим.

— З отих високих димарів?

— Еге.

— Ач, який цікавий! Все йому треба знати.

Михайлик обернувся. Коло нього стояв високий огрядний дядько з рудими грубими вусами й довгим розкуйовдженим волоссям та настовбурченими бровами. Землисте на колір обличчя його всіяно було чорними, більшими й меншими, крапками, вуха й шия — в сажі; в незграбних, порослих рідким кучерявим волоссям, живавих руках він держав кисет з тютюном і карячкуватими, мозольованими пальцями з чорними міцними нігтями крутив цигарку та, посміхаючись, ласкаво позирав з-під насуплених брів на Михайлика великими сірими вогкими очима.

— Чий будеш? — спитав він.

— Батьків,— засміявся Михайлик і знову повернувся до вікна.

— А, який брикун! — промовив дядько й звернувся до Михайликового батька.— Твій?

— Та мій же.

— З села їдеш?

— Еге.

— Куди?

— На заробітки.

— До Маріуполя? *

— Ні, на Н-ські шахти.

— На шахти? Хіба звичний до шахтарської роботи?

— Де там! — доведеться звикнути.

— Так,— протягнув дядько, запаливши цигарку, й сів насупроти.— Скрутно дома?

Михайликів батько безнадійно махнув рукою.

— Крім злиднів, нічого. А се ще жінку поховав улітку... Упорався з хазяйством... Правду кажучи, й поратись добре не було коло чого... Пустив у хату братову вдову з дітьми, а сам отсе з сином їду по щастя.

— Хм... так... Всіх однакова доля, всі однаково починаємо.

— А ти ж... теж на шахтах робиш?.. Так, так, бачу, що на шахтах.

---

* Повітове місто на Катеринославщині, на березі Азовського моря. В нім — заводи, фабрики, торговельний порт.— *Приміт. авт.*

— О, я, брат, старий, давній шахтар. Теж, брат, колись коло плуга... коло чужого, звичайно, потом обливався, гречку сіяв, а потім побачив, що не виорю на чужих ланах своєї долі-щастя, кинув лихом об землю й подався світ за очі. Довго поневірявся по світах, поки не попав аж під землю. Щастя не знайшов, правда, а тільки добре ярмо, та... нічого, потроху звик. Звикнеш і ти.

— А доведеться звикнути, нічого не вдієш.

— Так, так... Хррк!..— несподівано ткнув шахтар Михайлика пальцем у живіт, жартуючи.

Михайлик, що од зацікавлення справжнім шахтарем аж рота був роззявив, скрикнув, одскочивши, й голосно розреготався.

— А скажіть, дядьку,— звернувся він до шахтаря,— у шахті дуже страшно?

— А тобі що? — засміявся той.

— Теж шахтарем хоче зробитися,— зауважив Михайлик батько.— Одно розпитує: як і що?

— Ні, голубе, не страшно, та тільки тебе не пустять.

— Чого?

— Малий ти ще,— малих не пускають.

— О, а тато казали, що там і малі роблять.

— Роблять, хлопче, та тільки не в шахті, а нагорі, коло шахти.

— Що ж вони роблять?

— Знаходиться робота. Постривай, приїдемо, сам побачиш... Ви ж як,— звернувся шахтар до Михайликового батька,— маєте кого там із земляків або знайомих?

— Де там! Нема нікого,— відповів той.

— Хм... Ну, то нічого. Перебудеш з хлопцем який час, поки наймешся, в нашій артілі. А там видно буде.

— А хіба ти теж на Н-ських шахтах?

— На Н-ських, брат. Разом і з поїзда зліземо, разом і на шахти заявимось. Їздив отсе на тиждень до брата на соляні шахти. Весілля одгуляли,— женився він,— то час і до роботи. Ну, збирайтесь: незабаром приїдемо.

II

ПО ДОРОЗІ ДО ШАХТ

Зійшли з поїзда на невеличкій чепурненькій станції, що вся ховалася в гушавині ряснолисних розлогих тополь, зачеплених уже трохи золотом ранньої осені. На станції

шахтар здоровкався й балакав де з ким із своїх знайомих, і Михайлик, придивляючись до їхнього сірого виснаженого обличчя, догадувався, що то теж шахтарі. По розмові зрозумів, що їх рошитано і що вони дождають поїзда, який одвезе їх додому, далеко-далеко на північ.

— Ну, що ж, ходімо, — звернувся зрештою шахтар до Михайликового батька. — Тут недалечко. З нашого рудника є сюди, до станції, колія залізниці, то ми й підемо понад нею. Та скажи, як звуть тебе?

— Петром, — відповів Михайликів батько, скинувши мішка на плечі. — Бери, сину, скриньку! — звелів він Михайликові.

— Давай я понесу, — куди там йому. Нехай побігає, а то в поїзді занудився, мабуть.

Вийшли. Поминувши станцію, пішли наліво понад колією залізниці, що гадюкою звивалась, обминаючи горби й глибші низини та яри. Петро з шахтарем уважно щось обмірковували, а Михайликові не до розмов було. Ні одної височенької могили не минав він, щоб прудким зайцем не збігти на неї й не оглядітись далеко навколо. Скрізь, до самого обрію, то там, то сям він бачив те саме, що і з вікна вагона: високі, як церкви, шахтові будови з робітничими слобідками, що, як курчата до квочки, товпились коло тих будов з височенними цегловими димарями. Чорний і сивий дим довгою стягою вився з тих димарів, розходився всюди й важкою хмарою висів у повітрі.

— Ще далеко йти? — нетерпляче гукнув Михайлик.

— А хіба що? — спитав шахтар.

— Та хочеться швидше шахту побачити ближче.

— Вже близько: ось завернемо діворуч, і вона перед тобою.

Михайлик побіг уперед. Назустріч нашим подорожнім усе частіш попадались робітники, часом з жінками і з дітьми. Де з ким з них шахтар перекидався словом, другим, і виявлялося, що вони або до поїзда поспішають на станцію, щоб їхати додому, або переходять з N-ських шахт на інші, де, як їм казано було, й робота легша, й заробітки кращі. Коли шахтар чув про легшу роботу й кращі заробітки, то тільки посміхався собі у вуса.

— Скрізь добре, де нас нема, — говорив він тоді Петрові. — А отже, не всядять на місці. Риба шукає — де глибше, людина — де ліпше. Може, й справді їм по-

щастить, хоч не про шахтаря теє щастя... А ось і наш рудник...

Михайлик давно вже чекав на них, стоячи на високій степовій могилі й зачарованими очима дивлячись на картину, що так раптом відкрилася перед ним, як на долоні. Зупинився й Петро несамохить.

— Що? цікаво? — засміявся шахтар, витягаючи з кишені кісета.— Ти ж бачив... Тобі ж не новина.

— Еге... Та тільки як він страшенно розрісся після того, як я тут був два роки тому, роботи шукав.

— А так. Дві нових шахти викопано. Он бач, туди далі: ота й друга за нею. Де того добра й береться під землею: кілька літ уже копаємо й тягнемо нагору звідтіля, а його наче й не меншає.

— А то що — церква, либонь?

— Невеличка. А он, поруч... бачиш, новий будиночок цегловий під червоним залізним дахом? То школа.

— Чуєш, Михайлику? — гукнув Петро синові.— Тут і школа є. Коли б дав Бог стати на роботу, віддам хлопця до школи. Яка з нього робота, а те, чого навчиться там, здасться.

— А здасться,— згодився шахтар, запалюючи цигарку.— Тепера й нашому братові не обійтись без грамоти. Тяжко без неї..

Михайлик навіть не чув, про що мовилася та мова й не зводив очей з того, що близько побачив уперше зроду. Він дивився, як залізниця в'юнким ужем звивалася поміж хатами, різними будовами й жилою зв'язувала одну шахту з другою. А їх же було аж шість. Коло кожної більша чи менша слобідка для робітників, а трохи осторонь звертала на себе увагу тим, що ховалася в жовто-зелених присадках, якась інша селитьба з гарними, великими цегловими будинками по обидва боки рівної як струна вулиці.

— Дядьку,— звернувся він до шахтаря,— а що то в садках? теж шахтарі живуть?

Шахтар засміявся.

— Шахтарі, голубе,— відповів він. — Тільки ті шахтарі працюють не копаницею, а пером, і не в шахті під землею, а в конторі.

— Пани то?

— Пани, братику, поки хазяїн пера з рук не видере. А видере. то такі самі пани, як і ми, грішні, бо що то й за пан, коли йому живіт одно їсти просить, а напхати нема чим. Ну, а поки перо в руках, то на панській лінії. Слу-

жаші то, в конторі служать. Що ми зробимо або виробимо, то вони й запишуть кудись там у книги.

Нарешті подорожні наші надійшли до першої робітницької слобідки й пішли вузькою вулицею, порослою прибитою ногами й колесами травою. Все було чудно, не так, як на селі, де жив Михайлик, але його більш цікавили тепера купки дітей, що гралися серед вулиці. Вони, хто спідлоба, хто сміючись, позирали на нового заволоку, і Михайлик чомусь з острахом тулився до батька, озираючись на своїх майбутніх товаришів.

— Чого ти за поли чіпляєшся? — здивувався Петро.

— Вони не битимуть? — питав пошепки Михайлик.

— Ото! за віщо ж?

— Чого вони так дивляться на мене?

— Не зачеплять, ні, — зауважив шахтар. — Я їх усіх знаю. Шибеники завзяті, а гарні. Будеш і сам гарний, то швидко затоваришуеш з ними. А дивляться, бо нові ж люди ви.

— Здрастуйте, дядьку Максиме! — почулося з одного гурту.

— Здоров, здоров, козаче, — відповів шахтар.

— Кого то ви привели?

— Товариша вам.

— То нехай іде до нас.

Михайлик ще цупкіш учепився батькові за полу. Максим засміявся, побачивши се.

— Чого ти, дурненький?.. Дайте йому трохи оговтатись, сам прибіжить.

— А як його звать? — підбіг аж до Максима цікавий хлопець і поздоровкався з ним за руку. — Не знаєте?.. Гей ти, як звать тебе? чого ти боїшся? не вкусимо.

— Михайлом звать, — відповів за сина Петро.

— Нехай іде до нас, — промовив хлопець і вхопив Михайлика за руку. — Ходімо! в нас весело, брат.

— Облиш, голубе, — звернувся до нього Максим, — дайте нам спочити трохи з дороги та пообідати, тоді вже й нас приймайте до гурту. А натщесерце, брат, не розгуляєшся. Сюди, Петре, за мною: отсе й палац наш.

Максим повернув до дверей однієї з численних брудних халуп, що рівними рядами стояли по обидва боки вулиці й кишіли великими й малими людьми: робітниками, жінками й дітьми. Петро, як і Михайлик, почував себе трохи ніяково, та що діяти, — мусив приймати щирі запросини й гостинність.

III

ШАХТАРІ ДОМА

Був час передобідній, і сонечко, підбившись височенько, пекло немилосердно, незважаючи на те, що почалася осінь. І Петро, і Михайлик стомились-таки добре за дорогу і раді були відпочити.

— Здорова, Марино! — гукнув Максим до пристаркуватої вже жінки, що поралася серед невеличкого двору коло нашвидку зробленої на літо печі під дерев'яним дашком на сходах.

— А, Максиме! — зраділа куховарка. — Здоров... Вернувсь?.. Добре гулялося на весіллі?

— Та гуляв, зівка не давав. Досі в голові, як у половнику. Ну, а ви як тут маєтеся?.. Отсе, Марино, вже хоч лай, хоч ні, а привів тобі нових пожильців: мусиш нагодувати сьогодні, а там видко буде. В тебе там знайдеться й для них?..

— Та навіщо ж... — почав був Петро. — Ми з Михайликом...

Марина скинула на нього зацікавлений погляд, потім перевела його на Михайлика й перебила привітно:

— Та чого там навіщо! пообідаєте з нашими в гурті. Вистарчить на всіх. Вже незабаром і обід.

— Чудесно, — підтакнув весело Максим. — Ну, а ми, поки суд та діло, ходімо вмиємося, а то очі з дороги ніби хто піском позасипав. Згода?

— А не вадило б, — промовив Петро.

— Ну, то я зараз винесу води. Давай сюди клунок та скриньку: нехай поки що у сінях побудуть.

Михайлик тим часом здивовано оглядав халупу й подвір'я. Насамперед дивно було йому, що все тут побудовано було вряд, як на німецьких хуторах; тільки там далеко чепурніш і багато гарних дерев та садків, а тут ані кущика нігде, навіть бур'яну й того не видно було. Халупи стояли рядочком, сарайчики — рядочком, льохи, збиті з дощок ящики для сміття — так само. Загат, тинів і барканів зовсім не було, і Михайлик догадався, що се тому, що все тут було чуже тим, хто жив у сих хатках; а коли чуже і у всіх однакове, то й потреби в огорожах не було, та й нічого, власне, було й огороджувати: ані горбодів, ні того, що в горбодах буває по селах, і ознаки не видко тут, а замість ожереду з соломою, он розбитий старий ящик

з земляним вугіллям. Хату вкрито було на два схили дошками, а поверх них — толем; обидва причілки закінчувались угорі фронтонами; в одному з них, тому, що на вулицю, були двері з приставленою до них од землі драбиною. Саме се найбільш і зацікавило Михайлика; звідтіля, чухаючись і протираючи очі, лазили один по одному якісь замурзані люди з розкуйовдленим волоссям, босі, в самих сорочках на випуск. Михайликові стало чомусь боязно, й він підійшов ближче до куховарки.

— Тітко... се... се хто такий? — він показав пальцем на них, — шахтарі?

— Шахтарі, сину. А що?

— Чого вони туди лазили... на горище? — розпитував Михайлик пошепки.

— Чого?.. Спати.

— То се вони так довго сплять?

— Довго? Ні, серце, не довго: вони ж полягали тільки перед сніданком. А се встають обідати та й знов спатимуть.

Михайлик нічого не розумів: люди сплять уночі, а сі... шахтарі — вдень.

А що ж вони робитимуть уночі? — спитав він знов.

— Робитимуть, сину, в шахті, — охоче відповідала артільна куховарка, — в шахту полізуть.

— Хіба в шахті вночі роблять?

— І вдень і вночі роблять. Увечері, о шостій годині, як загудить на шахті гудок, сі подадуться на роботу, а ті, що якраз саме тепера там, поприходять додому спочити. А вранці то й знов підуть, а сі прийдуть, бо там завсігди працює дві зміни: перша — денна, й друга — нічна.

— Хіба їм у хаті не можна спати, що вони на горище лаять?

Тітка Марина засміялась: — Чом, не можна? Можна, на те й хату збудовано. Взимку сплять там, а тепера тісно в хаті й душно, тому, хто хоче, лізе ото собі на горище; вночі ж то й тут, попід хатою сплять... Питає, чого товчетесь по горищі, — засміялась вона до шахтаря, що підійшов до них.

— Скоро обід? — спитав шахтар.

— Хоч і зараз.

---

* Товстелезний картон, просичений земляною смолою (асфальтом) або ще чимсь таким, що не горить, і посипаний піском.— *Приміт. авт.*

— От і добре, а то їсти аж шкура болять... А се ж чий? — повернувся шахтар до Михайлика.

— А тут одного... Максим привів.

— Максим? вернувсь?

— Еге. Якогось дядька... батька його привів. Мабуть, на роботу хоче найнятись.

— Ви звідки з батьком, хлопче?

— З села... з Похилих Верб.

— Ага, знаю. На Курщині?.. Сам, брат, я з тих країв, то чув...

— Михайлику, а йди, сину, вмиешся після подорожі!..— гукнув Петро.

Михайлик зрадів і підбіг до батька. Поки Максим і Петро розмовляли з робітниками, він умився. Тітка Марина тим часом поодсовувала страву з гарячої плити на край і метушилася, готуючи до столу.

Обідали в хаті всі разом коло довгого, нічим не покритого столу, з трьох величезних мисок. Цілі рої мух носились над шахтарями. Було справді душно в хаті, хоч всі вікна й двері було відчинено. Слив не розмовляли, працюючи щелепами, і тільки Максим уривчасто, поміж їжею, оповідав, як йому гулялося на братовім весіллі.

— Та знаємо, що добре було,— зауважив один з шахтарів,— не дарма ж загулявся. Артільщик уже двічі питав.

— Чого йому так заніколилось? — промовив Максим.— Адже ж мені тільки сьогодні строк. Якого ж йому дідька?

— Терешко перейшов на 3-ський рудник... Забойщика нема, а тут ще ти...

— Нічого... Знайде. Та ось... ти, Петре, як — хочеш за забойщика?

Шахтарі з цікавістю оглянули здорову, кремезну, мов з міді вилиту, постать Петра.

— Я? — спитав він.— Не знаю... не пробував же я.

— Ат, дурниця! Не святі горшки ліплять. Одразу буде здорово тяжко, а за тиждень наб'єш руку, то й байдуже. Ходімо по обіді до артільщика — нехай наймає.

— Добре. Коли радите, то чого ж: вам видніш,— промовив Петро, радіючи в душі, що не доведеться довго тинятись, вишукуючи заробітку.

— А хлопця теж наймеш? — спитав другий шахтар.

— Михайлика? Куди ж йому! малий ще. До школи хотів віддати вчитись.

— Куди там! — замахала руками Марина.— Он у куми Домахи більшенький, та й то не прийняли: місця, кажуть,

нема, було б раніш. А вони тільки з тиждень, як переїхали до нас. О!..

— Хм... кепсько,— муркнув Максим.— Байдикуватиме хлопець, розледащіє...

— Чого там байдикуватиме! На глей відправити можна.

— Куди? — перепитав Петро, а Михайликові й у душі похолонуло.

— На глей до підрядчика: глей вибирати з вугілля — або на гротах, або під естокадою. Все ж якогось четвертака заробить у день, хоч на одержину буде.

Михайло нічого не зрозумів з того, що сказала Марина, і страшенно хвилювався. Батько, видимо, знав, про що мовиться мова, бо їв мовчки, щось розмірковуючи сам собі.

Обід скінчився. Шахтарі запалили хто люльку, хто цигарку, й один по одному виходили з хати.

— Ну, що ж,— ударив Петра по плечі Максим,— годі тобі думати. Не зволікаймо надалі та ходімо зараз до артільщика. А Михайлика можна буде потім пристроїти десь: нехай поки що побігає, роздивиться, зазнайомиться з шахтарськими дітьми. Так, Михайлику?..

Михайлик мовчав, а Петро знайшов картуза і разом з Максимом вийшов з хати, кинувши хлопцеві:

— Ти ж тут не пустуй. Іди на подвір'я, погуляй, поки ми повернемось.

Михайликові стало сумно-сумно. Згадалося село, товариство й хотілося плакати.

IV

НА ШАХТІ

Минуло днів зо три. З самого ранку Петро сидів і порпався в скрині, вибираючи, що б одягти на роботу. Правду кажучи, й вибирати добре ні з чого було, а все ж таки шкода одержини: сьака-така, драненька, полатана, але не подарована, а загорьована,— чистенька, а в шахті закаляеш. Та нічого робити — треба було одну сорочку, штани, свитинку призначити на пропаще. Чобіт теж шкода було, і Петро взяв у магазині на боргову книжку вірьовчані постолі й старий драний лантух на онучі.

— Що, брат, мундира приміряєш? — весело промовив, увійшовши в хату, Максим.

— Еге. Шкода одержі.

— Не жалій батька в наймах. Спроможешся згодом на кращу. А отсе маєш до мундира ще й зброю.

Михайлик здивовано розглядав теє кумедне начиння, що приніс Максим.

— Се що? — питався він, узявши в руки щось схоже на величезний молоток, з довгим дерев'яним держалном і гострими сталевими загартованими кінцями.— Хіба се зброя?

— Шахтарська зброя, голубе,— відповів Максим, пихаючи цигаркою.

— Зброєю ж б'ються, а сим хіба...

— І сим б'ються, та ще як!.. Тільки не з людьми, а з матінкою-землею. Довбають її, голубе, в самісіньке серце злії воріженьки-люди, шматують його, теє серце, й палять потім на огні. Хе-хе-хе! чого ти так дивишся?

— Вугіль рубають?

— О, та ти знаєш...

— Бачив уже у шахтарів. А се лампочка,— говорив Михайлик, розглядаючи химерну цинову лампу, в якій, замість шкла, була мідяна сітка.— У шахті темно, то треба світити, щоб видно було працювати.

— Ого, та ти вже справжній шахтар! Може, знаєш, навіщо й сітка тая?

— Знаю, мені хлопці казали. У шахті з вугілля виходить такий дух, що від огню вибухає. Засвіти сірничок — то... таке станеться... і людей повбиває. Правда се?

— Правда, голубе, ох, правда!..

— А як же той... татко?..

— О брат, за нас з татком не турбуйся: ми з ним у такім місці робитимемо, де того духу нема. Безпечно.

— А ви ж почім знаєте, що нема? Хіба його можна бачити?

— Ну, се, голубе, не труднація,— знаємо. Насамперед, коли його багато набереться, то він, той дух — гримлячий газ зветься — смердить трохи. Друге — по лампі одразу помітно: вона притухає трішечки — й полум'я в неї робиться синє. А то ще в конторі є така, брат, штучка, що гримлячий газ уже од неї ніяк не сховається: все покаже — і де він є, і скільки його.

— А чого ж тоді вибухи оті бувають, коли ви все знаєте?

— Хм... чого... Треба, брат, провітрювати шахту вітрогонами, і добре провітрювати. Се коштує гроші, часом і немалі. А хазяйни як хазяйни,— завсігди скупенькі: ат,

думають, може, якось і так обійдеться, нащо витрачатись! А воно раз обійшлося, удруге обійшлося, а втретє, дивись,— і бабахнуло. Та так часом бабахне, що стовби, підпори дубові у шахті повивертає, потрощить, увесь хід завалить, а про людей нема вже що й казати: повбиває, обсмалить на горілі оцупки. Збитків такого накоїть, що хазяїн тільки за голову вхопиться: щоб же було, плаче, в свій час провітрити! а тепера траться... Про людей йому, харцизові, байдуже, йому витрати в печінках сидять... Отакі!.. Та й наш брат часом... Кажуть йому: обережніш поведься, обережніш, бо там помітно, що є газ. Так куди! хіба кожному свого розуму вставиш? Інший, ледащо, візьме та й черкне сірничком, щоб запалити цигарку. Ну... воно й черкне його... навіки, щоб не жартував із смертю. Не маленький, шануйся... і собі лиха накоїть, і іншим.

Михайлик слухав уважно, й мороз йому поза шкурою подирав, а в очах бриніли сльози. Він перевів перелякані очі на батька.

— То, може, ви, тату, не підете? — промовив він крізь сльози.

— Я? не піду? — скинув на нього здивований погляд Петро.— Треба йти, сину: не чого ж і приплентався сюди. Та чого ти, дурненький? Кажуть же тобі, що нічого страшного нема в тім місці, де ми робитимемо. А то б я й не пішов.

Петро переодягся й почав прилаштовувати постолі.

— Тату,— знов почав Михайлик,— візьміть і мене.

— Куди? в шахту?.. Та малим же не можна.

— Я хоч подивлюсь, як вас спустатимуть.

— Не знаю, сину, чи можна...

— Можна,— промовив Максим.— Візьми, нехай подивиться. Дивуюсь, що ти досі ще не бачив: лазять же там хлопці скрізь,— де й посій, то вродять.

— Хотіли раз полізти нагору, та десятник прогнав і вилаяв, щоб не лазили.

— От, бач, я ж казав,— зауважив Петро.

— Нічого, нічого, з нами пустять,— заспокоїв Михайлика Максим.

Опівшостої, по першому гудку, вирушили на роботу разом з іншими шахтарями. Сідало сонечко, червоним золотом обливаючи землю на добраніч. І чудно було дивитись, що люди йдуть на роботу, коли вечір кличе всіх до спочинку, чудно і... журно... Чи то журливий вечір

оповив усе сумом накруги; чи то лагідна, задумлива осінь давалася взнаки, нагадуючи про недалекі сірі, холодні негоди, важкі, мокрі хмари, нудні без сонечка дні, про те, що минають гомінкі дитячі радощі й сміх веселий; чи минулі спогади рідного села, річки, вигону зринули в непокійній голівці Михайликовій,— але йому стало журно, і він усю дорогу до шахти мовчав.

Небагато балакали й шахтарі. Сі люди, що півдобі щодня завжди пробували під землею, в царстві мовчання, кожний сам на сам із справжньою смертю,— не звикли до зайвих балачок, або краще — одвикли від них. Се ще збільшувало сум, і Михайлик радий був, коли їм перерізала дорогу куца, метушлива «кукушка» (паровозик, прозваний так за своє свистіння), пихкаючи од напруги й сіпаючи під ледве помітну гору з десятком порожніх вагонів. До заднього вагона причепилось двоє хлопців: угледівши Михайлика, вони зареготались і махали йому руками, щоб доганяв. Максим посварився на них пальцем, але вони тільки пирснули од сміху на се.

— От шибеники! — муркнув він.— А, які виграшки вигадали!.. І не бояться. Здається, за гроші не сів би ото на буфер*, щоб покататись. А їм байдуже.

Тільки й розмови тієї було, аж поки йі до шахти дійшли. Навіть, коли зустрічали по дорозі товаришів, що верталися з роботи додому,— чорних од вугільного пороху, мокрих, брудних, яким від утоми тільки очі хворобливо блищали,— навіть тоді мовчали, знаючи по собі, що тим не до розмов.

Михайлик, наблизившись до входу, чув, як тремтіла земля від машини. Давно вже кортіло йому глянути на тую машину, та не було нагоди. Отже, і входив він тепера в надшахтовий будинок з якимсь острахом і побожністю, ніби в церкву. Все тут, всередині, було таке дивовижне, що він аж зупинився. Посеред будинку побачив він якесь риштування, або, краще,— кілька пар стовбів від долівки до стелі; в дерев'яній стелі ясніла величезна чотирьохкутна діра, в якій і зникали, продовжуючись далі, ті стовби. Підійти, щоб подивитись ближче на них, не можна було, бо кругом стояли гратчасті дерев'яні штахети. Але Михайлик і так догадався, що воно таке.

---

* Такий пристрій в кожному вагоні,— спереду і ззаду по два,— схожий на сталеві тарілки. Завдяки сталевим пружинам він зменшує силу ударів, коли один вагон набігає на другий.— Приміт. авт.

Знадвору, другими дверима, на рейках робітники підкотили вагонетки з дубовими стойками (стояни, підпори): один з них відчинив хвірточку і гукнув нагору:

— Подавай кліть для лісу!

Дзенькнуло гасло, засопла, застукала праворуч, за пересічкою з великими шкляними вікнами, машина, затремтіло вгорі дві кодоли, і зверху до ніг робітника спустилось щось, справді схоже на залізну клітку; тільки в тій клітці було дно, верх і три ґратчастих стіни; четвертої не було, щоб можна було увійти в кліть знадвору. Перш, ніж вона спустилась, робітник пхнув під неї дві перечки (Михайлик опісля довідався, що вони звуться «кулаки»), й кліть зупинилась. В неї вкотили вагонетку з отими стойками. Робітник знову гукнув нагору, знову хтось там ударив кілька разів молотком по залізній штабі, загрюкала машина... Кліть на мить підскочила вгору і, коли робітник, хапаючись, підобрав з-під неї кулаки, вона пірнула кудись у колодязь.

«В шахту»,— догадався Михайлик і з великим зацікавленням стежив за тим, як тремтіла, спускаючись униз, сталева кодола, до котрої причеплено було тую кліть. Він і незчувся, як поруч неї випорснула із землі друга кліть, завмерла на хвилю, коли робітник підставив під неї кулаки, і легесенько спустилась на них. Туди вкочено було другу вагонетку із стойками, і таким самим чином земля поглинула й другу кліть, щоб за хвилину-другу виплюнути нагору першу.

— Дядьку! — хотів спитати Михайлик, але, озирнувшись, побачив, що біля нього нема ні батька, ні Максима. Він злякано шукав їх очима в юрбі шахтарів, що стояли у дверях.

— Чого ти, хлопче? — звернувся до нього один з них.

— Ви... той... татка не бачили?

— А хто твій татко?

— Татко... Петром звать... Та ось і вони! — зрадів Михайлик, угледівши Петра й Максима, що виходили з конторки.— Де ви були, тату?

— А ти досі тут?..— здивувався Максим.— В конторі, брат, були, з паном штейгером балакали. Ти знаєш, хто такий штейгер?

— Знаю,— відповів Михайлик.

— Ов?.. Ану, скажи, хто?

— Той, що в шахті... і на шахті за роботою наглядає та розказує, що треба робити.

— Е, та ти, хлопче, про всі порядки тут уже дізнався.

— Хлопці мені казали, як гуляв з ними... Дядьку, а глибоко там у шахті? — показав Михайлик на колодязь, куди спустили стойки.

— Та трохи глибше, брат, ніж у криниці.

— Та ні, справді... скільки сажнів!

— А з півтори сотні буде.

Михайлик скинув на Максима неймовірний погляд і зареготав дзвінко.

— Та ні, скажіть правду.

— То ти ще й віри не ймеш? Ах ти ж кирпатий! Ну, то спитай своїх хлопців, вони тобі скажуть. Та чи знаєш же ти, скільки ото півтораста сажнів?

Михайлик засоромився, бо таки й не міг уявити собі такої глибини.

— Ага, то-то бо й є. Се, брат, буде так... ну, як би тобі сказати?.. Як звідси та до нашої казарми *...

— Чого се ви тут?.. Чий се хлопець?.. почув зненацька Михайлик і повернувся. Перед ним стояв молодий панок в одержі з блискучими гудзиками у форменім кашкеті з кокардою, на якій наліплено було хрещиком маленькі позлотисті сокирку й молоточок, так само і на кожному гудзикові.

— Та се ось його, — кивнув Максим на Петра. — Страшенно охотиться подивитись, як батька в шахту спустять... То ви вже дозвольте, ваше благородіє.

— Чого ж, нехай, — промовив лагідно штейгер. — Ну, час у шахту, годі вам отут стовбичити не знать чого! — гукнув він на шахтарів, і сам поліз по драбині нагору, на той поміст, що здався Михайликові за стелю. Шахтарі й собі один по одному почали сходити туди мовчки. Максим пустив уперед Петра з хлопцем, потім уже й сам поліз.

— Ще машини не бачив, — говорив Михайлик, сходячи нагору.

— Ще побачиш. Нехай іншим разом, — відповів йому Максим, коли вони зійшли на чардак. Ну, до стрівання, хлопче: зараз пірнем і вилізем аж завтра вранці.

Михайлик побачив те саме, що й унизу, тільки, замість вагонеток із стойками, в кліть заходило чоловіка по 5,

---

* Халуши, в яких шахтарі живуть артілями, звуть на рудниках «казармами», а в яких сім'ями, ті — «балаганями»; кімнати окремі — іноді звуть, як на пароході, — «каютками». — *Приміт. авт.*

по 8 шахтарів у брудній, обірваній, але сухій одежі — хто з копаницею, хто з сокирою, але кожний з лампочкою — і пірнали кудись у безодню поміж стовбами. Михайлик підняв голову й побачив над собою ще одну, меншу вже, стелю, так само з дірою: в тій дірі крутилося двоє великих, як з гарби, коліс, через які перекинуто було кодоли: одно крутилося праворуч, друге — навпаки, бо одним кодола спускала кліть у шахту, а другим піднімала вгору.

— Ну, йди ж тепера, сину, додому, та не пустуй, слухай Марини, — промовив Петро й разом з Максимом уліз у кліть. Стволовий (робітник, що доглядає вгорі за клітьми) дав гасло. Кліть підскочила: стволовий прийняв кулаки, й вона зникла в дірі, лишивши по собі тільки хвирточку, яку була підняла, з'явившись із шахти.

Михайлик, похиливши голову, повернувся іти. Мимохід помітив, що поміст покрито грубою міцною бляхою, що на ній стоять багато вагонеток, з вугіллям, з глеєм і порожні.

— Можна сюдою, — показав стволовий Михайликові на глеяний вал, що тягнувся далеко геть од виходу. — Там собі злізеш з валу, то й додому недалечко.

Михайлик вийшов і пішов валом, по якому було прокладено до самісінького кінця рейки. Ліворуч, також од виходу, на високих грубих і частих кроквах споруджено було довгий поміст з дерев'яною будівлею над ним. Михайлик знав, що в тій довгій будці — грохоти для очистки й сортування вугілля. Ся довга споруда звалася естокадою, на ній також були рейки, а крім того, ще кілька перекидачів — се довгасті діри в помості з таким пристроєм, що перекидає вагонетку й висипає з неї вугіль униз, на землю. Під естокадою й справді було насипано кілька гостроверхих куп того чорного, блискучого добра.

V

ЗЕМЛЯНИЙ ВУГІЛЬ

— Михайлику! Ми-хай-ли-ку!.. — почулося знизу, з-під естокади. — Чого то ти там ходиш?

Михайлик упізнав свого нового товариша, з яким встиг тільки вчора ввечері заприятелювати.

— Чого?

— Стривай!.. ось я зараз... Куди ти? На зміні був? Хіба тебе пустили? — засипав хлопець, дряпаючись по грудках сірого попільастого глею на вал.

— Я з татком.

— А де ж татко твій?

— В шахту спустилися.

— Вже?.. Ну, а ти ж що? Ходімо до вчителя попросимось, щоб прийняв тебе?

— Кажуть, місця в школі нема... О... а се що воно таке?

Михайлик зупинився над купкою свіжого глею з шахти, взяв один плісковатий шматок у руку і почав пильно розглядати його. А шматок справді був цікавий: на нім по сірому полю ніби намалював хтось дуже гарно лист папороті з усіма зубчиками й навіть жилками. Михайлик підняв другий: на нім ніби хто витиснув малюнок очеретини з усіма рисочками й колінцями.

— Ось глянь, диво яке! — говорив здивований хлопець, кидаючи одну грудку й хапаючись за другу. Трохи не на кожній з них було витиснуто або листочок папороті, або стебла хвощів, або очеретину; а то траплялись відбитки, видимо, з кори якогось велетенського дерева, усіяні химерними кружальцями рядочками; було щось схоже на кістяки ящірок чи риб...

— А я знаю, а я знаю, що то таке! — підстрибував Михайликів приятель Сашко.— Наш учитель у школі показував такі шматочки з малюночками й розказував про них, де вони взялись.

— Скажи й мені.

Сашко взяв одну плиточку глею у Михайлика з рук і почав оповідати.

— Давно-давно тому, може, десятки тисяч років, а може, й більш, коли на землі ще й людей не було, а тільки дивовижні звірі та ящури величезні, по всіх місцях тут росли густі-густі, ніким не зачеплені, ніким не рубані ліси...

— Ліси? — перепитав Михайлик і озирнувся на всі боки.— Де ж вони, ті ліси, коли, куди не глянеш, навіть кущика не побачиш. Он тільки на селі видно садки та попід залізницею садиби...

— Стривай... Та се ж давно було, дуже давно, коли й людей ще на світі не було. Після того тут, на сім місці вже й море було, а потім і моря не стало...

— А коли тоді людей не було, то хто ж бачив усе те, що ти розказуєш?

— Хто бачив... Ніхто не бачив тоді, зате тепер є багато вчених людей, що бачуть те, що ми отсе з тобою, придивляються до всього, що на землі і в землі знаходять, і догадуються, що і як було колись. Отож і кажу, що давно колись були тут ліси, а в лісах сила усяких рослин — папороті величезної, як дерева завбільшки, хвощів великих... Тоді все велике було, не таке, як тепера, дрібне та мізерне. Росло собі теє все, викохувало листя, гілля, стовбури та цівки товсті. Листя осипалося, натомість, виростало інше, знов осипалося, знов виростало; гілля сохло, обламувалося, дерева старілися, падали. А то й бурі великі зривали все теє, валили на землю дерева, одно на одне. Так було довго-довго, протягом багатьох тисяч років. Потім, кажу, було тут море. Воно занесло пісками, замулило товсті шари, що склалися од загиблих лісів... Може, не раз і не два так було. Бо таки так воно й було. Було ще й так, що земля трусилася, в інших місцях западалася, а в інших здіймалася вгору. Глянь навкруги: тут, брат, і горби он які, і яри, й балки. А все, що зосталося від лісів, лежало поховане глибоко в землі, закам'яніло й обернулося в земляний вугіль. Учителю казав, що не тільки отакі відбитки на глею знаходять іноді в шахтах, а часом трапляється ціле закам'яніле дерево.

— Ану, оступись убік! — почувлося за спиною в хлопців.

Михайлик з Сашком одскочили з рейок і пропустили вагонетку, що, зігнувшись, пхав перед себе сірий з голови до п'ят від глею шахтар. У вагонетці було повно з верхом великих і дрібних грудок глею. Шахтар відкотив вагонетку на край валу, зупинив її й перекинув: вогкі грудки безшумно покотилися високим схилом валу вниз. Він знову поставив вагонетку на рейки й, погрюкуючи, покотив її назад уже порожню, а трохи згодом знову вернувся вже з іншою і т. д.

Другим валом котили до перекидачів вагонетки з земляним вугіллям. Се було цікавіш. Михайлик з уважністю стежив за тим, як спритно ставив шахтар свою вагонетку на залізний перекидач, як вона раптом перехиялася сторч і як чорні блискучі грудки вугілля сипались униз на величезну купу, деякі скочувалися схилом її додолу, вистукуючи своє м'яке: ках-ках-ках!.. Юрба дітвори й підлітків — хлопців та дівчат, що лазили по тій вугільній купі, з реготом і галасом розскакувалася й знову купчилася на схилах, вишукуючи шматки сірого глею, що не-

нароком попали до вугілля. Се були глейщики. Кожне складало зібрані грудки або в запіл, або в мішок і односило у заготовану вагонетку, бо од вагонетки платилося за се підрядчиком гроші. Було весело й шумно там, бо до глейщиків тільки зрідка підходив десятник (робітник, що наглядає за роботою в шахті або на поверхні) або підрядчик і сердито гукав на них, щоб менш пустували та більш і пильніш працювали.

— Ходімо до них,— промовив Сашко,— побачиш, подивишся на роботу.

— А десятник не битиме? — вагався Михайлик.

— За віщо? та його й не видко: мабуть, у кузні десь. Ходімо, поки не смеркло. Подивишся... все ж одно доведеться звикати, коли до школи не ходиш.

Вони хутко збігли з валу й підійшли до глейщиків. Сонечко вже зайшло, й журний вечір спустивсь над слободою, шахтою, степом. Було тихо й тепло. Чорний дим клуботавсь тільки над шахтовим димарем, а далі нерухомою, щодалі ширшою й рідшою смугою висів високо в повітрі. Земля двигтіла від важкого ходу під'ємної машини, і здавалося, що то шахта дихає тяжко від якоїсь непомірної ваги. З кузні розтинались повітрям рясні стуки й брязкіт од молотів та залізних штаб, що кувалися там. Дзенькало гасло вгорі, на чардаці надшахтового будинку, або копра. Людського голосу сливе не чуть було, і тільки жваві глейщики сповняли околицю своїм реготом та вигуками.

— А, здоров, Сашко! давно бачились,— промовила одна з глейщиків.— Ти вже которий отсе раз приходиш? Чи на глею краще, як у школі?

— А тобі що? — огризнувся хлопець і перейшов на другий бік.

— Чули, хлопці,— провадила далі дівчина,— що Сашко каже?

— Що? — почувось звідусюди.

— Ніби вугіль отсей та з дерева й рослин?

Юрба зареготалася.

— Каже, що ніби вчитель їхній божився й присягавсь, що бачив, як з папороті робили вугіль...

— Неправда, я сього не казав... Я не так казав.

— Оттакої, ще й одмовляється. Ось Марійка чула...

— Неправда,— зауважила друга дівчина,— він казав, що ніхто не робив, а воно само в землі так зробилося.

— А він бачив?

— Не бачив, а вчитель казав.

— А той звідки довідався?

— Мабуть, знає, коли таке говорить. Цікаво, мабуть, дуже там у школі. Дуже охотилася...

— Чом же не ходиш?

— Три роки збиралася мати віддавати, та за сим проклятуцим глеєм так і не спромоглася. Робиш-робиш, а воно як у прірву той заробіток: все злидні поїдають.

— Ану, бережись там! — почувлося згори.

Глейщики, як сполохані горобці, кинулись врозтіч. Стукнула вагонетка об залізо перекидача й стала догори дном. Грюкнуло, і купу вкрило чорним пилом. До ніг покотились більші грудки вугілля, і глейщики знову раптово вкрили купу, вишукуючи глею. Михайло підняв один шматок і почав уважно розглядати його. Вугіль був трохи вогкий і бруднив руки, немов сажею.

«І що в ньому горить? — думав Михайлик. — Дивно, що камінь горить».

— Що ти дивишся? — підійшов до нього Сашко.

— Та от думаю, що в нім горить, коли се камінь?

— Я ж тобі казав, з чого він. В ньому є все те, що і в рослині та дереві, тому й горить він.

— А вам чого тут треба? — почули хлопці над вухом сердитий голос підрядчика. — Геть звідсіля! заважаєте тільки тут. А ви, — звернувся він до глейщиків, — більш, мабуть, гарцювали та хіхоньки справляли, ніж діло робили. Глядіть мені: якщо доведеться штраф платити за засмічений вугіль, то з вас, з вашої платні виверну. Ти чий? — звернувся знову підрядчик до Михайлика.

Михайлик злякано озирнувся на Сашка, не знаючи, що відповідати.

— Він з батьком... недавно приїхали сюди, — відповів за нього Сашко. — Батько сьогодні тільки вперше поліз у шахту.

— Ну, а ти ж як? Байдики битимеш?

— Він хотів у школу... місця нема.

— І гаразд! У печінках мені ваша школа: хоч вовком вий — глейщиків не знайдеш, — усі в школі.

— А отож? — показав Сашко на дітей, що рачкували, зігнувшись, по купі з глеєм.

«То, то!..» Хіба сих вистачає? Контора лається, що вугіль засмічений, а де я глейщиків наберу? Не вигадували б школи, то й вугіль чистий був би. Плюнь ти, хлопче, на школу та скажи батькові, щоб до мене на глей тебе віддав.

— Татко так і хотіли...

— Ну, от і гаразд. Приходь хоч і завтра зранку. Заробіток добрий, скажи батькові: двадцять і п'ять копійок од вагонетки плачу...

— Жити б тобі так добре було! — муркнув хтось із дівчат-глейщиць.

— Що?! — раптом обернувся, ніби його вкусило щось, підрядчик. — Хто то там такий розумний? Глядіть, щоб язика не втяв тому розумному.

Глейщики вщухли злякано й ще нижче нахилились над вугіллям. Підрядчик одійшов, лаючись, до кузень.

Михайлик і Сашко повернули додому. Обом було сумно чогось.

VI

НА РОБОТІ

Три місяці, аж до снігу, пробув Михайлик на глею. Доводилось працювати і вдень і вночі, як і дорослим: працює малеча цілий тиждень, скажемо, в дневій зміні, з 6-ої години ранку до 6-ої вечора з перервами на обід, а в неділю до вечора спочиває, щоб о 6-й годині, почувши гудок, бігти на нічну зміну, яка тягтиметься так само через увесь тиждень. У неділю знов спочивають — вже до понеділка ранку і йдуть на дневу зміну й т. д.

Осінь була гарна, погожа, золота, і Михайлик працював залюбки у веселім гамірливім товаристві. Заробляти доводилось мізерію, але се мало турбувало його, що не знав іще ані порядків, ні ціни своїй праці, ні того, звідкіля все береться. Помічав, правда, він, що батько його, тепера вже звиклий до діла, справжній шахтар, сумно хитав головою й важко зітхав, коли він приносив йому після получки загорьовані 6—8 карб., але ніколи над сим не розмірковував довго, не знаючи ціни тій заплаті.

Але настали дощі, сльота, холода, а потім і нічні приморозки. Ясно й нерухомо світить з височенного стовба в шахтовім дворі електричний ліхтар; холодно виблискують, ніби усміхаються йому назустріч, чорні грудочки вугілля з велетенського вороха під естокадою; поривчастий пронизливий вітер, мов божевільний, ганяє двором, вдирається в кузню, роздуваючи горни, що сердито мигтять на нього огнево-червоними пащами; а він уже кинув

їх і з розгону злетів на ожеред соломи, потім на стіжок сіна біля стайні, настобурчив їм верхи, як волосся на голові, злетів ще вище, закрутився скажено в чорнім диму, пошматував його й поніс під хмари, а звідтіля хижим шулікою впав на землю знову й холодним дощем облив купку дітей, що, скулившись від холоду, червоно-синіми тремтячими руками шпортались у воросі вугільнім; задовольнившись тут, за хвилину вже вив голодним псом десь аж під дахом копра...

Михайлика було одягнуто досить тепло: на нім була тепла бобрикова на бавовні куртка, на ногах добрі ще батькові чоботи, на голові шапка, поверх якої жалчлива Марина обв'язала його своїм старим теплим платком. Мерзли тільки страшенно, до зашпорів, руки, що мушили розгрібати холодний вогкий вугіль. Товариші й товаришки Михайликові були зодягнені далеко гірш від нього, здебільшого в дірявих чобітках або полуботках, а на голові мало в кого була сяка-така шапка, все більше старі картузи; дівчатка теж не могли похвалитись, що їм тепліше. Хтось з менших глейщиків одійшов навіть набік, до вагонеток з грудками глею, й тихо захлипав, розмазуючи сльози чорним брудним кулаком по замураному виводочку.

— То ти, Гараську? — почувла тее хлипання одна з старших глейщиць. — Отсе так так! гарний з тебе шахтар.

Вона підійшла до нього, повернула його обличчям до ліхтаря, закотила полу своєї юпки й витерла Гараськові сльози.

— Ну, буде, дурненький... Змерз?.. Стривай, зараз погріємось...

— І я змерз!..

— І я змерз!.. — почувлося з усіх боків.

— Давайте грітись, хлопці! — гукнув один з глейщиків, ухопив Михайлика за поперек і повалив на вугіль. Той, як качан, покотивсь униз з купи. Почалось борікання: за Михайликом скотивсь другий, третій, на них насіло ще кілька.

— Мала купа! — кричав верхній, — дайте ще!..

Спідні вивертались, сідали зверху, падали, котились, схоплювались, боролись... Дівчатка так само. Крик, галас знялись неймовірні. Навіть маленький Гарасько розвселивсь, перестав хлипати й борікався разом з іншими.

— Чи не сибірні тобі діти! — раптом розітнулося над хлопцями. — Ач, що виробляють! А робота стоїть...

Глейщики посхоплювались на ноги й миттю опинилися на купі з вугіллям, уникаючи, щоб суворий десятник не наскуб чуба.

— Холодно, дядьку! — ремствували вони звідтіля.

— Холодно? А якого лисого дідька йшов? Було б дома, на печі сидіти, коли змерз. Щоб мені не сміли більш, а то й вас, і вашого підрядчика оштрафую. Робити треба, а не борікатись!..

Десятник ще погримав трохи на них, погано вилаявся, мимохідь завітав до машини, що рухала грохотові решета, повигонив звідти тих, що працювали на грохотах, а тепер грілись коло парової машини, насваривсь на смазчика, підлітка, що доглядав за машиною, пильно наказав йому не пускати в будку глейщиків і потяг, щось бормочучи, до кузень.

А вітер провадив своєї: вив, шарпав, пронизував до кісток, обливав холодним дощем і не одного з малих робітників примушував не раз умиватись гіркими.

Взимку було не ліпше. Не один і не одна з глейщиків і глейщиків приходили з глею додому мерзлі, як оцупок, з одмороженими пальцями на руках або на ногах, з одмороженими носами, лицами, вухами. Мерзли сльози на віях, руки обертались у якісь граблі, бо пальці не згинались, ніг не почувалося в обмерзлих чоботях. І вдень і вночі, на валах і під естокадами, палали смердючі з вугіллям огнища, щоб було коло чого погрітись, розправити хоч трохи заляклі від пекучого морозу руки й ноги, але коли дув холодно-огневий вітер зі сходу, то й огнища не помагали. Дорослим угорі, тим, що працювали, одкачуючи вагонетки з глеєм та вугіллям, коли здійсманась хуртеча й робити не було жодної змоги, шахтове начальство давало горілку, — «погрітись», як вони казали. Шахтарі пили, затуманювали собі голову, робились менш чуйними до холоду й не переривали добре налагодженої роботи; а вертались додому, то мусили часто нести до лікарні свої відморожені руки, ноги, носи.

Глейщики тоді кидали і роботу, і огнище і, мов горобці в стріху, ховалися до будки з машиною, відогрівались коло теплого дихання тієї любої в такі часи машини, а дехто навіть засипав, почувши благодійне тепло на своїм тілі; сміялись, жартували, поки сердитий десятник або підрядчик, з погрозами й лайкою не вигонив їх звідти на мороз і метелицю. Коли ж навісні доглядачі зникали, то глейщики знову тікали до будки. Смазчик здебільшого

не боронив їм, бо сам скоштував змалку сієї праці; коли ж десятник гримав на нього за те, що пускає, то він звичайно огризувся:

— А що я їм зроблю? Притьмом лізуть, а не пустиш — бітимуть: їх багато, а я сам.

Бо такі нічого й не зробиш, та й шкода ж сердешної малечі.

На грохотах було трохи тільки краще. А краще тим, що затишно, бо решета тії, що сортували вугіль, вміщено було у довгасту дерев'яну будку над естокадою. Вугіль сипався зверху, з вагонетки, просто на перше решето й, просіюючись крізь діри, сунувся, підстрибуючи, аж до останнього. Глейщики стояли по обидва боки тих грохотів-решет і пильнували, щоб кожна грудка глею не минула їхніх рук.

Михайликові давно вже кортіло туди, і він щодня прохав батька, щоб той умовив підрядчика перевести його з-під естокади до грохотів. Ще поки тепліше було, Петро одмовлявся то тим, то сим, коли ж настали великі морози із східними вітрами, він побачив, що хлопцеві гірко приходитьсь: вертаючись увечері, а особливо вранці, після нічної зміни додому, сливе одночасно з батьком, Михайлик довго не міг прийти до пам'яті з холоду, мовчав, нічого не балакав, одігріваячись, не хотів їсти і мав хворобливий вигляд та запалені очі. Тільки заснувши міцно, виспавшись гаразд, він робивсь жвавішим і веселішим. Забувалося все, аж поки знову надходив час зодягатись у висохлу над плитою, чорну од вугільного порошу, зашкорублю одежину. Товсто обмотувано ноги онучами, насилу обувано шкарубкі, давно не мазані чоботи, щільно закутувано голову й шию теплим великим платком, і живе опудало брало в руки старий мішок і весело вибігало з хати, щоб за який час повернутись посинілим і пополотнілим із замерзлими сльозами на віях. Журно поглядав останніми часами Петро на те, як Михайлик лаштується на роботу, й усе частіш думав якусь думу. Зрештою таки надумав: пішов до підрядчика в свято й заявив йому, що коли той не поставить Михайлика до грохотів, то він не пускатиме його зовсім на глей. Петро знав, що підрядчикові до зарізу потрібні глейщики, бо дорослих йому наймати не було ніякої вигоди, а малеча здебільшого ходила до школи. Бракувало дитячих рук. Підрядчик, почувши се, сказав одразу, що не може ж він усіх посадити в будку з грохотами, що треба ж комусь і надворі

управлятися; потім почав скаржитись і нарікати, що всі наважились його пограбувати, заподіяти йому лихо, що ніхто не жалує його й т. д. Але, коли Петро похмуро повернувся іти, він сказав, що переведе хлопця, аби той не кидав тільки роботи, що се він робить тільки для нього, Петра, а когось там іншого зроду б не послухав. Та Михайликів батько, хоч і не довго ще працював на шахтах, але багато вже дечого навчився, до всього придивився, пізнав трохи людей, тому знав і ціну отим балачкам глитая-підрядчика. Подякувавши, він мовчки вийшов і поспішив додому потішити хлопця.

Чого найбільше боявся Петро, так се — щоб Михайлик не застудився і не занедужав. Кватирі для робітників на шахтах були погані, тісні; в одній хаті містилося по дві, а то й по три сім'ї, діти часто застуджувались і, як тільки наставала глибока осінь, то багато їх умирало од пошесних хвороб — від обкладок, шкарлятини й т. д. Часто застуджувались і дорослі, особливо ті, що працювали в шахті. Там, під землею, було тепло, навіть душно, а підіймались із шахти на-гора, — як вимовляли завше шахтарі, — спітніле тіло в мокрій одежі пронизувало холодним вітром. Се не миналося дарма всім: дехто тендітнішого складу й кволішого здоров'я не видержував такої раптової одміни тепла на холод і занедужував, лягав у лікарню або, коли там бракувало місця, хворів дома, часом дуже довго. Бідному робітникові хворіти — то вже останнє діло: занепадало здоров'я, бо поправлятися не було часу, — підвівся з ліжка, то зараз і до роботи; витрачались останні, загорьовані кривавицею, копійки, зростали борги і т. ін. Одно лихо тягло за собою десятеро. Коли Петро думав про те, що й його не заговорено від хвороби, що й він, і Михайлик так само можуть застудитись і занедужати, то мороз його подирав поза шкірою. От чому і радів він, вертаючись од підрядчика, радів, що хоч трохи краще й безпечніш буде Михайликові працювати.

VII

ВЕСНА

Чи то тяжка праця на шахті, чи то нудьга за рідним селом, звідкіль уже півроку сливе не приходило жодних звісток, чи то взагалі питома звичка й ніжні почуття до землі впливали гнітюче на селянську душу Петрову, але

він щодалі робивсь похмурішим, часто замислювався не тільки дома, у вільні од роботи часи, але й у шахті, під землею,— так, що іноді товаришам його доводилося гукати на нього, щоб він прийшов до пам'яті й струсив з себе важкі думки та взяв у дужі руки свої гостру копаницю (кайло) й розміреними, розміркованими рухами провадив далі перервану думкою роботу. Старіші, досвідченіші шахтарі похитували головами, позираючи на схудлого — чи то від роботи, чи від думок — селянина-шахтаря.

— Нудьгуєш, Петре,— озивався хто-небудь з них,— до села кортить, до землі?

Петро опам'ятається, гляне ніяково на того, хто звертається до нього, засоромиться і, нічого не відповідаючи, довбає далі, поки знов думки чорною хмарою нависнуть над чолом.

— Дарма, брате, клопочеш свою голову,— роблять уваги шахтарі,— було б до чого вертатись, то вернувся б... кожний з нас вернувся б додому на село. Та нічого не вдієш: тут хоч заробіток маємо, а там що? Злидні, поневіряння по наймах за мізерну плату в панів та дукарів. Удар, голубе, лихом об землю та жени геть думки,— швидше звикнеш, а звикнеш, то й нудьга тебе кине.

Але се легше було сказати, ніж зробити йому, Петрові.

Почавсь березень, почались одлиги, мокрий сніг, теплі дощі, тумани. Повіяв тепляк, потекли усюди — рівчаками, спадинами, схилами, балками та ярами буркотливі струмені каламутної води. Усі шляхи навкруги, скільки оком обіймеш, обернулись у непролазні багнища. Привітніш усміхалося сонечко з неба, й важкі темно-сірі хмари ніби легшими зробились і все частіш одкривали очам чисту-чисту та любу блакить неба, весняного неба, що так милує погляд, що так вабить і будить думки. Про що? А так, ні про що, і про все. Навіть не думки, а легкокрилі мрії. Зліталось птаство. Клопітно метушились уже по таловинах, по шляхах та смітниках сиво-чорні незграбні граки; в сояшнім сяйві десь бриніли перші зворушливі дзвони улюбленця весни, жайворонка; згодом задерчали, засвистали моторні шпаки, оглядаючи старі й нові, наготовлені для них, шпаківні. Виразніш залунали різноманітні звуки: крики погонича на валах глеяних, гуркіт грохотів, свищик паровоза, галас і сміх дитячі на глею і в школі, співи й рипіння гармошки у неділю або в свято; важкий завше, оглушаючий шахтовий гудок розтинався довкола,

ніби полегшене зітхання якогось велетня, сповняв вогке, м'яке повітря хвилястим ревом, що котився понад слободою в степи, в яри та балки й глухою луною відбивався в голих іще вербах далекого ставу.

Зійшов сніг, зачорніли ріллі; сірий цілинний панський степ укритався зеленою травичкою. Петро сумував, замилюваним поглядом стежив, як прокидається до життя степ, а в неділю лишав позад себе і задушливу казарму, і кальні гомінкі вулиці слобідки шахтарської і тікав блукати в степу.

Зате Михайлик і товариство його швидко, як тільки ласкаво блиснуло весняне сонечко, позбулись геть-чисто всяких важких та клопітних думок. Будка над грохотами, що так вабила взимку своїм затишком, тепера втратила всяку принадність і здавалася тюрмою. Працювати у сповненім вугільним порохом повітрі, в напівтемряві, тоді, коли знаєш, відчуваєш і розумом, і серцем, і всією істотою дитячою, що, мов рослінка, пнеться завше до сонечка, відчуваєш, що надворі так хороше, так ясно, тепло, вільно, так ласкаво світить сонце — се ж така нудьга, такий сум! І, коли машина на який час зупинялася, то галасливі працівники горобцями випорхували з марудної халабуди, розсипалися по двору і сповняли околицю страшеним галасом, криками, реготом на велику досаду похмурого десятника й заклопотаного підрядчика. Трудно було загнати брикливу та гамірливу зграю, що почула теплу весну, до нудної роботи.

А в свято де їх тільки не було! Вулиці, церква, майстерні, депо з паровозами, глеяні вали, шурф*, стара шахтова будівля з безліччю гороб'ячих гнізд, вигін, степ, поле, ставок, верби — усюди вони нишпорили, лазили, грались, пустували. Здавалося, хмарам срібlistим заздрили, що ті тихо линуть, ясні, безшумні, високо під небом блакитним, що не можна ніяким чином дістатись на них і скупатись, попустувати в їх пухнатих масах і політати з ними понад шахтою, слободою, степом широким. Се були справжні діти сонця, що з першим ласкавим, привітним усміхом його ожили, як ті козачки червоні, тільки, повні бадьорості, жадоби руху й життя, вони не могли спокійно грітись, купатись у його животворчім промінні, як ті комахи. Жаден кущик у яру, жадне гніздечко пташине, жадне хоч

---

* Ш у р ф — запасний вихід з шахти; служить також для вентиляції (провітрювання) шахти.— *Приміт. авт.*

трохи цікаве місце в степу не уникло їхніх бистрих, винозорих очей. Не було такої речі, щоб не цікавила їх — і вони все знали, що де єсть, що де діється, про що де балакають, що де має щось зробити.

Весна розвивається щораз, збільшуються й їхні турботи дитячі. Особливої метушливості набирають вони з наближенням урочистого весняного свята — Великодня. Се час, коли звичайно і по селах, і по інших людних місцях на Україні життя буденне буває оповито сірим, нудним серпанком утримання від усього, що будить сміх, веселощі, радість життя, — се великий піст, часи покути, говіння. Останнім тижнем перед великим святом життя на шахтах потроху зовсім завмирає, і вже у четвер припиняються всі шахтарські роботи: притихає машина (цілком вона ніколи не припиняє своєї роботи), мовчать грохоти, гаснуть горни по кузнях; на естокадах та глеяних валах самотно поставали лавами порожні вагонетки: ні людей, ні коней, що з грюкотом котили їх, повних чорного вугілля або попіластого глею, безперестанку, безупинно, день у день, ніч у ніч; тільки ворущкі гуртки хлопчаків, дивись, з'являться то там, то сям, розсіплються усюди, де не прохано їх, щоб за хвилину зникнути, знову з'явитись, знову щезнути. В шахтах, під землею, лишається од зміни до зміни тільки три-чотири чоловіка, щоб слідувати за тим, аби не затопило шахти, допоки не почнуться знову роботи: вони викачують паровим цмоком воду, підпирають стоянами дубовими ті місця, що загрожують завалитись, піддирають і прочищають у «печах» чи тих хідниках вузьких глей, коли його, як опару, роздимає часом од тепла й вогкості. Так само мало людей застається й на шахті: стволувий, що слідує за спуском і підійманням з шахти клітей, машиніста із смазчиком, що керують підйомною машиною й доглядають за нею, та кочегар, що нагріває котли — величезні чавуни для пари, якою рухаються машини. Вряди-годи загляне штейгер або конторщик дізнатись, чи не трапилось чого, чи не напіло якоїсь нагальної справи, яку треба неодмінно зробити; тільки підліток або парубок табельщик справно з'являється щоранку й щовечора одмітити тих, що стали до роботи. Так взагалі буває завше на шахтах перед великими святами (Різдом, Масницею, Великоднем, Зеленими Святками) і на одноднівні свята.

На вулицях теж ніби завмерло все. Тільки метушливі шахтарки та дівчатка часом перебігали вулицею з хати до

хати, на базар, до магазину: кому роботу припинялося, а їм якраз гарячі часи були — треба було все приготувати до свята. В чім могли, допомагали жінкам чоловіки, не вважаючи се за роботу, а швидше за розривку після тижкої, каторжної праці під землею.

Під Великдень зовсім усе затихло. Зате ніччю, аж поки з церкви випустили, світилися огні, вулиця жила, гомоніла. А вранці, як сонечко геть-геть підбилось, і вулиці, і майдани, і вигін укрились людьми в святковім убранні, особливо молоддю й малечюю: гри, співи, гомін, сміх не вгавали до пізньої ночі. Так само другого й третього дня. Та й на четвертий, і далі не могли розпочатись роботи на шахтах як слід: хто закурив добре на святках і не міг ніяк вихмелитись, хто просто вилежувався, розправляючи натружені кості, а хто ще грівся на яснім сонечку веснянім, не поспішаючись дуже лізти в темну, мокру, брудну шахту, коли довкола так гарно, так весело, коли так вабить до себе зелений уже степ, зелені верби над ставком. Хочеться, як ота дівтора, забути на який час, що ти невільник-шаhtar, вийти в широке поле й хоч у мріях почути себе вільною, свобідною людиною. Тому-то весь тиждень і стояла шахта похмурою пусткою, тому-то весь тиждень і процвітав степ і вигін різнобарвними дівчачими, парубоцькими й дитячими вбраннями, сіяло сонечко, сіяли людські обличчя.

VIII

ВЛІТКУ

Не самого тільки Петра опанували думи весняні. Більшість робочого люду на шахтах ще й досі не є постійними, фаховими шахтарями, а здебільшого приходять у вільний від хліборобських робіт час на заробітки. Тому, як тільки починав танути сніг і в повітрі віяв, лоскочучи ніздрі, теплий пах свіжої, відталої землі, обличчя чорних від сажі й вугільного порошу хліборобів робились задумливими, рухи полінькуватими, повільними, а серце сповняла не то тривога, не то туга за чимсь далеким, рідним.

Наливалося тривогою й серце шахтового начальства, бо воно гаразд розуміло, що значить для нього, коли в повітрі запахне весною, та як ще до того, гляди, трапиться під літо велике замовлення на вугіль або для пароходів, або для заводів кудись: робітників треба дозарізу, щоб виконати теє замовлення вчасно, а вони якраз під сей

час і роцитуються та виїздять додому поратись коло землі — орати, сіяти, а потім того — жати, возити, молотити. Хазяйни шахт давно вживають усяких заходів, щоб якось прив'язати робітника до шахти. Їм, наприклад, куди зручніш мати шахтарями молодих, нежонатих робітників; але з нежонатого що ти візьмеш? Не сподобалося йому щось, то він знявся і повівся, куди сам схотів, чи додому, чи на другі шахти, чи, може, навіть на якусь іншу роботу. Тому хазяйни будують квартири так, щоб можна було й сімейних оселити в них, бо сімейний, хоч і місця більш займе, хоч і витратишся на нього більш — вугіллям для палива, водою, зате він не такий ворушкий, як нежонатий, бо знятись і піти в світі самотоко зовсім не те, що з жінкою й дітьми. Хоч-не-хоч, а сиди на однім місці — все одно, чи гарно тобі, чи ні,— сиди, аж поки тобі терпець увірветься, себто поки не стане змоги робити при тих розпорядках, які заведено хазяйнами. Крім того, сімейні — то то вже такі здебільшого, яким у себе дома, на селі, нема чого робити, от як і Михайликовому батькові, а то навіщо б вони тягли за собою на шахти поневірятись і жінку й дітей своїх!.. Хазяйнам се на руку було, бо одно, що вони сиділи на місці, а друге — і діти їхні змалку привчалися до роботи (на шахті всім робота знайдеться — й малим і великим), а виростали, то вже зовсім не думали про село, не вміли, не тямали нічого в хліборобстві, і робились добрими, фаховими, як то кажуть, шахтарями. Щодалі все міняється життя й на селі, землі переходять до рук багатих селян, а бідніші шукають заробітків або коло землі ж таки, або йдуть на заводи, на фабрики, або на шахти, так, як Петро,— і фахових шахтарів щораз все збільшується. Незабаром настане час, коли і в нас, так, як за границею, не буде вже, що одна людина і шахтар (взимку) і хлібороб (влітку): кожне знатиме своє діло й працюватиме біля однієї якоїсь роботи, а всі разом складуть велику-велику силу, що здолає перетворити життя на краще, коли не буде ні хазяйнів, ні робітників-наймитів, а будуть усі рівні, усі працюватимуть не з-під батога, не з примусу, а залюбки, бо кожний знатиме, що працює для всіх, а тому й для себе, працює коло того, що йому до вподоби. То будуть часи вільної праці й братерського життя — тоді й робота за розривку здасться.

А поки що хазяйни мали свої клопоти та гризоти, важили на те, як би краще прибрати до рук робітників. Робіт-

ники ж якраз навпаки: маючи свої інтереси, цілком супротивні хазяйським, вони дбали про них, не рахуючись із тим, чи то приємно хазяйнам, чи ні. Весна й літо були найзручнішим часом показати своєю силою й значення. «Весною й під кущиком хата», — говорили несімейні шахтарі, знімались з місця і йшли шукати, де ліпше, де легша робота, де більша заробітна платня. А хто мав на селі землю, хто кинув там жінку й діти, виїжджав туди, і з шахтаря знову перевертався на хлібороба. Робітників меншало, й платня збільшувалась. Коли почувалася пекуча потреба в робітницьких руках і тими, що zostалися, ніяк не можна було обійтись, хазяйни посилали наймати робітників у ті місцевості, де їх багато, а роботи бракує. Найчастіше наймано убогих і невибагливих татар, що мало вередували й не гребали ніякою роботою: робили все з покорою й без ремства, бо були залякані, темні й покірливі. Маючи свої звичаї, цілком несхожі на звичаї інших робітників з України та Москвіщини, а часом не розуміючи зовсім чужої мови, татари трималися завше окремо і ні в яке панібратство з православними не входили. Але вони були здебільшого тихої, лагідної вдачі люди, незадерикуваті, мовчазні й спокійні, тому до них швидко звикали робітники, коли поява їх не збивала ціни на робочі руки, і переставали навіть глузувати з них і з їхніх звичаїв, хоч покепкувати з чужинців наш у більшості своїй робітник дуже любить.

Надивився на них, на тих татар, Михайлик. Як тільки грохоти припиняли свою роботу хоч на короткий час, то вже вся юрба глейщиків або коло грузчиків, під естокадою, або на глею, біля одкатчиків. Одразу несміливо, здаля, стоять хлопці й дівчатка й уважно, з великим зацікавленням стежить за роботою сих нових і, як їм здавалося, смішних, кумедних людей, що ретельно, не огинаючись, не зволікаючи, працюють коло навантажених вугіллям величезних вагонів-платформ, пристосованих до перевозки сього добра. Щоразу острах у дітей зменшується, і вже першого дня, як татари стали до роботи, наші глейщики вештались поміж тими, кого за годину тому ще лякались, реготали з їхньої розмови, навіть перекривляли їх, але, побачивши, що ті не гніваються, а навпаки — добродушно посміхаються доброю, батьківською ухмилкою, перестали се робити.

За який час татари перестали навіть цікавити хлопців, і тільки один випадок примусив їх знову пильніш, здиво-

вано подивитись на сих чужих людей. Михайлик ще тоді, як татари тільки з'явилися на руднику, чув у тій артілі, до якої належав його батько, що татари їдять конятину, але не знав, чи вірити сьому, чи ні, бо й з дорослих — хто діймав такій дивині віру, а хто казав, що то бабські теревені. Та одного разу діти, граючись у шахтовім дворі, вгледіли щось страшне: коняка, що тягала по рейках на валу вагонетки, зірвалася з глею й покотилася по грудках униз в той час, як робітник, відчепивши барок від передньої вагонетки, силкувався коло вилучки. Скрикнувши від несподіванки, діти вмити опинилися коло бідолашної шкапи, що силкувалася підвестися, біла правим копитом об землю і не могла, а тільки жалібними очима безпорадно дивилася на заклопотаних коло неї робітників та дітей. Прийшов штейгер. Дізнавшись у чім річ, він вилаяв робітника й нагримав на нього за те, що той недбало так пильнував свого діла. Коли добре обдивилися коняку, то виявилось, що в неї зламано ліву передню ногу.

— Відтягти геть у балку й пристрелити! — звелів штейгер. — Шкуру здеріть і віддайте на стайню.

Він повернувся йти, але дорогу йому заступив, низько вклоняючись, підстаркуватий татарин і почав прохати, щоб скаліченого коня було продано їм, татарам.

— Навіщо він вам? — здивовано підняв брови штейгер.

— На м'ясо, а шкуру ми вам повернемо, — відповів татарин, і відповідь його зустрінуто було гучним реготом юрби. Сміявся й штейгер. Але татарин на теє не зважав.

— П'ятнадцять карбованців, — призначив ціну штейгер.

Тепер уже татарин здивувався, але нічого не промовив, а прудко метнувся до своїх земляків і пошепотів щось із ними. Вони уважно вислухали його й закивали головами на знак згоди. Тоді татарин знову підійшов до штейгера і сказав, що вони згодні купити коня за ту ціну, яку призначив пан штейгер.

За півгодини під'їхали бендюги; збіглися татари, що працювали поблизу, на сій шахті, зв'язавши, підняли коня на бендюги й повезли. Увечері Михайлик з товаришами, скінчивши роботу на грохотах, подались чимдуж до казарми, в якій мешкали татари: їм хотілося подивитись, що робитимуть вони з конем. Але пощастило побачити тільки шкуру, що сушилась на піддашку. Од хлопців вони довідались, що коня зарізано і м'ясо заховано в льох, а тельбухи вивезено в балку.

— Невже їстимуть? — вихопилося в Михайлика.

— Атож,— відповів Сашко.— Я питав учителя, чи правда тому, що татари конятину їдять, а він сказав, що тут нема нічого поганого: їмо ж ми, каже, яловичину чи баранину, бо звикли до сього, й нам не вадить. А вони звикли до того м'яса, то й їм байдуже. І чудно нам тільки через те, що самі ніколи не вживали ми конячого м'яса. Не знаю, чи учитель куштував його, чи ні, але казав, що воно нічим не гірш од іншого.

Роботи на глею влітку кінчалися для денної зміни ще до схід сонця, та й роботи, власне, було обмаль, не так, як взимку: одно, що і взагалі шахта літом видавала вугілю менш, бо робочих рук було менше, а друге — глейщиків було більше, бо вчиття в школі припинялося на літо, і багато школярів, щоб заробити батькам лишню копійчину, ставали на глей. Після шостої години лишалося ще чимало часу до ночі: можна було набігатись, награтись досхочу, і Михайлика з товаришами можна було бачити всюди: то вони в степу ганяють, то в балці гадюк вишукують, то, зібравшись гуртом на стайні, дожидають, поки їм дозволено буде вести коней купати на ставок. Се було найкращою розривкою й утіхою розбишакуватим шахтаренятам. Підстрибуючи й підкидаючи ліктями на конях, вони женуть їх скільки сили й духу до ставу, хоч підрядчик пильно завше наказує їм не робити сього, щоб не купати та не поїти спітнілої коняки. Та хіба таким гонивітрам свого розуму вставиш: їм аби випередити один одного. Се ж так весело й приємно. Скільки крику, свисту, вигуків, аж луна котиться степом, а сполохані раптовим наскоком жаби у вершині злякано ущухають і ховаються в воду, і тільки сміливіші висувають іноді пукату голівку з води, щоб подивитись на сей галасливий наїзд у їхнє царство. Купають коней, купаються самі. Заходить сонце, тихий вечір спускається над степом, ставком з журливими вербами, над повитими в сивий дим шахтами й робітничою слобідкою.

ІХ

В ШКОЛІ

З кінцем літа в житті Михайлика відбулася неабияка переміна. Петро пішов до підрядчика й сказав, що Михайлик більше не буде робити на глею, а тому треба йому видати роцот.

— Чому не буде? чому? — сердився підрядчик. — Куди ж він у тебе більш годиться, га?..

— У школу віддам.

Підрядчик ухопився за голову.

— А щоб вона запалася вам тая школа! — забігав він по хаті. — Се ж справжній розор. Як осінь, так хоч караул кричи — нема дітей, нема глейщиків: у школу їх бенеря несе! Ну, скажи: навіщо йому школа, га? навіщо? Чи на попа хочеш його навчити?..

— Кажу, роцот давайте, — похмуро перебив підрядчикові скарги та жалі Петро.

Підрядчик замовк, пошукав щось по книзі, підрахував, одлічив гроші і, не дивлячись на Петра, промовив:

— Бери, дідько вас усіх забрав би!

Петро мовчки полічив гроші, надів картуза і вийшов, не прощаючись.

Другого дня Михайлик підвівсь трохи не вдосвіта, вмився, чепурненько зодягся й чекав батька з шахти, щоб іти записатись до школи. Прийшов Петро. Поки він умився та переодягся, поки поснідали, сонечко підбилось височенько, і Михайлик усе турбувався, що спізняться. Він бачив, що повз вікна батьки та матірки вже повели декого з його товаришів. Але Петро позирав на дзигарі, що висіли на стіні, і не дуже хапався.

Зрештою, ось і школа. Вона стояла трохи на одшиб біля колонії служащих, у великому дворі, огороженому частоколом. Невеликий, чепурний цегловий будинок, з мурованими сходами і великими вікнами, не раз вабив до себе Михайлика, тим паче, що коло сього будинку більшу частину року було завше сила товариства, веселого, завзятого. Не раз хлопцеві, у вільний від роботи час, щастило перестрибувати частокіл так, що ні вчитель, ні сторож не бачили, і змішуватись з гамірливою юрбою безжурних школярів, між якими більшина була йому добре знайома. Гравсь з ними у м'яча, у гусей, борікався, кричав, сміявся, а часом бився й мирився. Се були гарні хвилини. Але, коли розтинався дзвінок і двір затихав, спустівши, будинок шкільний наводив на нього якийсь острах: сумно дивився він, стоячи серед двору, на таємничі вікна й дитячою думкою своєю силкувався уявити собі, що там робиться, за сими непроникливими стінами. Даремно, — думка, що звикла літати в іншій обстанові, коло інших справ, не могла намалювати того, чим розважуються там, всередині; ті, що допіру грались із ним

у дворі. Тоді Михайлик, озирнувшись навкруги, чи нема поблизу сторожа, підкрадався до вікон, заглядав усередину. Він радий був, коли ніхто звідти, з кімнат, не помічав його: тоді довше можна було простояти й пильніш придивитись до незнайомої й дивної роботи, що відбувалася там. Та се рідко траплялося, бо товариші-школярі одразу помічали його, сміялись, кивали йому: вчитель, зауваживши се, підходив до вікна й сварився на Михайлика пальцем. Хлопець тоді, як сполоханий заєць, злякано й не озираючись тікав геть і зникав за частоколом. Коли не мав коло себе кого-небудь з своїх приятелів, то помалу йшов, засмучений, додому.

Тепер ось він перед школою, в натовпі чоловіків і жінок, що поприводили сюди таких, як він. Новаки, дівчата й хлопчики, здебільшого не відходили од своїх батька чи матері і тулились до них з острахом або стояли коло них, з цікавістю слідкуючи, як бігають і пустують у дворі старі школярі й школярки. Михайликові теж кортіло погратись із ними, але він не відходив од батька, чекаючи з якимсь химерним почуттям, коли зрештою вчитель покличе їх записуватись.

— Ану, заходьте, хто там привів дітей записуватись! — гукнув нарешті сторож, одімкнувши двері.— Та тихше, не товпиться, поспіште!

Увійшли, і довгий порожній коридор відгукнувся на тупотняву протяглою луною. В кінці коридора, перед дверима до вчительської кімнати, стояв великий стіл з паперами на нім, а за столом сиділи вчитель і двоє вчительок.

— Як звуть хлопця? — спитав учитель, коли черга дійшла до Петра.— Нехай він сам відповідає.

— Михайлом,— затремтівши з несподіванки, промовив Михайлик.

— По батькові? — записував учитель, з приязною усмішкою позираючи на нього.

— Петрович.

— Так і запишем. Маладчина, що знаєш. Ну, а прізвище?

— Киряченко.

— Так... хм... Киряченко... А скажи, Михайле Петровичу Киряченку, то не ти часом сновигав іноді попідвіконням у нас і заглядав крізь шибки?

Михайлові і в душі похолонуло. Петро теж злякано глянув на Михайлика.

«От тобі й маєш,— мигнуло йому в голові,— ще й у школі не вчивсь, а вже нашкодив, сибірний хлопець».

Але скинувши погляд на вчителя й учительок, Петро догадався, що вони жартують, і сам посміхнувся.

— Кажи ж, чого стоїш вовком понурим! — легенько штовхнув він сина.

— Я... — пошепки відповів Михайлик і, нахилившись, соромливо почав м'яти картуза.

— Хіба кортіло дуже до нас? — знов спитав учитель.

— Атож,— помовчавши, знов промовив Михайлик.

— Так... хм... Ну, гляди ж, учись, хлопче, добре, щоб не довелося ізнов заглядати у вікна. Скільки років? Звідки самі?

Петро сказав.

— Ну, більш нічого. Йди, грайся,— звернувся вчитель до Михайлика.— Чому так довго не віддавали до школи? — скинув він погляд на Петра.

— Хотів той рік, та спізнився грохи,— відповів Петро.— А на селі в себе за злиднями та роботою хіба знайдеш час? Все нехай та нехай, та й донехаялись, поки скоро парубком буде, а ні писати, ні читати не вміє.

— Ну, нічого. Пильнуй за ним, щоб не розпаскудився, а решта — то вже зробимо. Хто там іще? — звернувся учитель до інших, і Петро, вклонившись, вийшов.

Минали дні за днями, місяці за місяцями, роки за роками. Михайлик учився добре, і пробування в школі було йому за довге-довге свято. Тільки влітку, місяців на два, на два з половиною вертався він до глею, а потім знов до школи. Чотири роки промайнуло непомітно. Непомітно виріс Михайлик у гарного, здорового парубка, і Петро, сподіваючись скорого скінчення сином науки в школі, вже клопотав голову тим, куди б його пристроїть. Не хотілось йому, щоб Михайлик зробився звичайним шахтарем: по собі знав, на своїй шкурі спробував він, яка тяжка тая шахтарська праця.

Він бачив, що декому з робітників щастить пристроїти хлопців у магазині або в конторі за телефоніста або писарчука, ходив прохати за свого Михайлика. Йому обіцяли кілька разів, та не траплялося, як на те, вільної посади. Прошло місяців зо два по скінченні Михайликом, а тепер вже Михайлом, школи, а нікуди його не приймали. Тра-

пилось місце смазчика біля підйомної машини, і Петро, стративши надію зробити з хлопця служачого, махнув рукою й найняв Михайла до машини.

Х

ДЕНЬ У ДЕНЬ

Почалося для Михайла життя справжнього робітника. Дитячі забавки та іграшки вже не вабили його. Він тримався більш гурту своїх давніх товаришів, тепер таких, як і він сам, парубчаків, з яких кожний знайшов собі підходящу роботу або в майстерні, або на стайні, або на шахті і в самій шахті здебільшого.

Старшим над собою Михайло мав машиніста підйомної машини. Коло неї їх, машиністів, було троє, перемінялись вони в роботі тричі на добу, себто, працювали по вісім годин на добу кожний. Інші робітники пробували на роботі більш, ніж машиністи сі, бо перемінялись тільки двічі на добу. Се через те, що праця машиністів хоч і не важка, але відповідальна. Їм сливе безперестанку треба було дуже пильно напружувати і увагу, щоб не прогавити, як кажуть, чогось у роботі, і слух, щоб чути раз у раз гасло, і очі, щоб слідкувати за рухами машини. Першого дня, коли Михайло став привчатись до того, як поводитись коло машини, він з великим зацікавленням придивлявся до роботи свого старшого й до того, як він по-мистецькому спритно керує велетенським знаряддям. Бо се й справді-таки було надзвичайно цікавим.

Машина містилася у величезній кімнаті, що була поруч з так званою «качагаркою». В тій качагарці замуровано було аж вісім величезних чавунних котлів, з піччю в кожному. Сю піч завше топлено вугіллям, щоб нагріти налиту в них воду і обернути її в пару. Пара по чавунних трубах проходила до машини й рухала двигуни, а сі, останні, вертіли товстелезний «барaban», вал, що накручував на себе і розкручував дві грубих, сплетених з багатьох сталевих дротів, кодоли. Кодоли сягали крізь стіну до поверху надшахтового будинку, під якими містилося двоє великих чавунних коліс, що звались шківками, огинали їх і спускались униз; до кінця кожної було прив'язано по великій залізній кліті, якими спускались у шахту й підіймалися звідтіль робітники, вагонетки, вугілля, глей, дубові стояни

й ще інше, що було потрібне там або що треба було віддати з шахти.

Михайло спершу з якимсь острахом вступив у машинове помешкання. Та й не диво: туди було пильно заборонено увіходити всякому, хто не мав діла до машини, щоб не забавити часом машиніста та не накоїти там лиха і йому, й усім, хто залежав від його роботи. Підйомна машина з усім своїм начинням займала трохи не всю кімнату, і тільки од вхідних дверей до дверей у качагарку був досить широкий прохід попід стіною з великими вікнами, та ще можна було обійти навкруг машин теж попід стінами, щоб щось там чи полагодити, чи підмазати.

Машиніст сидів на міцнім стільці спиною до задньої стіни, лицем до машини й до передньої, шкляної: йому треба було бачити все, що діється поперед нього, аби готовим бути в кожную мить, коли зауважить щось непевне, зупинити машину. І все в ній прилаштовано так, що коли він оком не вглядить, то ухом почує. Насупроти його, на передній стіні прироблено такий пристрій з дошки із списаними крейдою поділами; по тій дошці то вгору, то вниз ходить стрілка. Ось машиніст, почувши згори гасло, повертає рухало машини, вал починає потроху вертїтись, щодалі все швидше й швидше; стрілка сунеться вниз, доходить до зазначеної крейдою ознаки: задзвенів попереджаючий дзвінок, щоб машиніст, коли не побачив, то почув, що треба поволі припиняти машину, бо одна кліть ось-ось удариться в дно шахти («колодязь»), а друга підлетить аж під шківів: Сила від того така велика, що як не здержати завчасу машини і не спустити однієї та не підняти другої кліті потихеньку, обережненько, то можна й кліті потрошити, хоч вони й залізні, й людей побити та покалічити...

Спочине машина якусь хвилину-другу, і знов гасло дзвенить об залізну штабу й знов машиніст береться руками за рухало та пильнує стрілки, що потиху повзе по перьстїй дошці. Коли то спускається або підіймається людей — а про се машиніст знає по гаслові, — то пускає машину тихше, а як вугіль, глей чи стояки дубові, то двигуни сталеві скачуть, як шалені, здіймаючи оглушаючий гуркіт, — дрижить земля, тремтять кодоли, й кліті — одна каменем летить в шахту, друга птицею вилітає звідтіля. Та досвідчений вартовий-машиніст знає, що діє: звичним рухом він встигає припинити, коли слід, машину й обережно садовить кліть на кулаки.

І здавалося тоді Михайлові, що він стоїть не коло неживої істоти, а коло страшної потвори, страховища, яке тільки й жде, щоб схибила тверда рука дужого машиніста та щоб вільно було поглинути, покалічити людей. З острахом, обережно ступаючи й озираючись, щоб десь не зачепитись одежею, ходить він коло машини й робить своє немудре діло: в руці в нього велика бляшана маслянка з нафтою й жмут клоччя або негодящих шматків тканини та пасом ниток з фабрики; підмазавши, де знає або де машиніст звелить, Михайло ставить бляшанку на вікно, обтирає тим клоччям руки й мовчки чекає, поки знов треба буде зробити те саме. Коли машина часом стоїть довший час, і машиніст, користуючись вільною хвилиною, витягає з кишені газету та наспіх перечитує її, Михайло йде до качагарки й слідкує за роботою чорних од вугільного порошу качагарів. І дивно йому, що в них тільки очі блищать у червоних від огню повіках. Вони одно тільки роблять, що відчиняють та зачиняють дверцята печей, згортають докупи розкиданий по камінній підлозі вугіль залізними лопатами й спритно кидають його в огневу пашу котлів.

— Гей, Михайле! не лови гав! — покрикує на парубка машиніст і велить йому підмазати то в тім, то в іншому місці, де гострий слух його зауважив щось непевне.

Михайло кидає качагарів і шпарко поспішає до машини. День у день те саме, без жодних одмін, як у заведеному годинникові, і коли шахтарі все ж таки знали неділі й свята, то машиністи й їхні підручні святкували їх тільки тоді, як не їм випадала черга ставати до роботи. А випала, то все одно — чи неділя, чи Різдво або Великдень, чи інше яке свято. Тільки й того, що в свято роботи менш, бо машину пускається тоді рідко. Одразу було дуже цікаво, а потім усе набридло, і те, на що так хотілося колись поглянути хоч одним оком, зробилося таким собі буденним, звичайним, і навіть чудно було постерігати іноді, як дітвора, ризкуючи власним чубом і ухами, прокрадалася обережно до вікон і, втопивши свої бистрі оченята в середину кімнати, де працював Михайло, з великим зацікавленням стежила за роботою, поки десятник абощо не розганяв їх суворим накриком.

Та не забути Михайлові й до смерті однієї страшної пригоди, що сталася через тую страшну машину. Одного разу, піднімаючи й спускаючи в шахту людей, машиніст повернув як слід своє рухало, але машина не змен-

шила руху. Машиніст не звмпив і іншим способом, який мав, поспішив припинити хід машини. Але спізнився на мить, і під шахтовою будівлею розітнулись нелюдські крики й стогони побитих, покалічених робітників. Кліть ударилась у стелю під шківами, а друга в дно колодязя. І там, і там було кілька чоловік убитих і поранених. Знявся страшенний галас, ремство. Машиніста трохи не побито за недбальство. Але коли дізнались, що не він у тому винен, що те нещастя скоїлося через зіпсуття машини, а про нього машиніст нагадував кому слід, та його не послухано, то йому дано спокій, і весь гнів обурених робітників упав на шахтове начальство. Се були страшні, неспокійні дні, бо робітники покидали роботу, забастували й тільки тоді згодились знов стати до праці, коли було скинуто з посади штейгера, якому машиніст заявляв про несправність машини.

— А чому ж він не звернув одразу уваги на вашу заяву? — не розумів такого недбальства Михайло й питав машиніста.

— А тому, — відповів йому суворий машиніст, — що вони всі жиріди. Полагодити машину — се значить припинити на який час роботу в шахті й витратитись на полагодження. Чим більш прибутку й чим менш видатків, тим більшу премію (грошову нагороду) дістає завідуючий шахтою. Отож, зазіхаючи на вигоди, він і не поспішався лагодити зіпсовану машину. А що вийшло з того? Душогубство й ще більші збитки, бо машину й усе, що поламалося, треба ж полагодити, а крім того, чимало заплатить шахта сім'ям побитих та тим, хто через таку пригоду скалічився й зробивсь негодящим до роботи. Не без того, щоб вони й тут не обшахрували нашого брата, а все ж таки... чухають собі потилиці, що так сталося.

ХІ

У ШАХТУ

Три роки попрацював Михайло біля машини, виріс за цей час, змузнів, а головне докладно вивчив і свою роботу й роботу машиніста, котрий іноді, не відходячи сам од рухала, дозволяв парубкові керувати машиною. Петро ж увесь час працював у шахті, куди досі ще не доводилося спускатись Михайлові, хоч він мав уже право на роботу під землею, бо в шахту не пускають тільки до 16-ти літ.

Одного разу в машинний відділ завітав штейгер і звернувся до Михайла:

— Завтра бере роцот камеронщик. На його місце до камерона станеш ти, а на твоє пришло смазчика.

Михайло знав, що камерон — то такий паровий цмок у шахті: ним викачується нагору всю ту воду, що збирається в шахті; а камеронщик — то той, хто доглядає тієї машини. Се вже була самостійна посада, і Михайлик зрозумів, що йому, як доброму робітникові, доручають таку роботу, за яку вже він сам відповідатиме, коли станеться щось лихого. Був задоволений, хоч праця під землею трохи лякала його, так само й тая відповідальність за неї.

— Ат, не святі горшки ліплять,— промовив він, розповідаючи про се батькові.

Батько тільки глянув на нього, але нічого не сказав, хоч згадав сам собі про довгі роки своєї тяжкої щоденної праці, від якої не раз кістки нили й давило в грудях. Був спокійний, мабуть, тому, що знав, куди призначено буде з камеронщиків його Михайла. І парубок знав, що довго не пробує на тій посаді, що ще кілька років роботи під землею, потім у майстернях, і з нього вийде машиніст. А се не те, що працювати у вогкій шахті, де часом і повітря бракує,— нема чим дихати, де шахтарі дістають і гостець, і сухоти, й усякі інші хвороби.

— Магай-бі! — гукнув стволувий, коли Михайло вперше за все своє пробування на руднику став разом з іншими робітниками на кліть. Було трохи моторошно, хоч він щодня бачив спуск у шахту. Брязнуло гасло, застукав вал машинний. Кліть, підхопивши хвірточку, підскочила вгору, зупинилася на мить, щоб дати змогу стволувому прибрати з-під неї кулаки, й пірнула, як здалося Михайлові, в безодню. Густа темінь обхопила його, й чути було тільки, як сковзає кліть своїми жолобами (пазами) по сторчових дерев'яних рейках, добре помашчених нафтою. Холод підкотив під серце Михайлові, й мороз подер поза шкірою: здавалося, що не вниз, а вгору піднімається він. В одного з шахтарів була засвічена лампочка і, хоч блимала вона в темряві дуже тьмяно, але шахтар помітив, що Михайлик боїться.

— Страшно? — засміявся він.

— Щоб дуже, то ні,— відповів Михайло,— а проте думаєш: ну що, як кодола увірветься!

— Не ввірветься. Та хоч і увірветься, то не стільки, либонь, того лиха.

Михайло здивовано глянув на шахтаря.

— Тут же, над кліткою, — казав той далі, — прироблено так званий «парашут».

— Що воно таке?

— А се такі залізні грубі лаби: їх пристроєно до кліті так, що коли кодола перерветься, то вони виприсають на боки, вгрузають у дерев'яні стовби-рейки, й кліть задержиться й не впаде на дно.

— Так то воно так, — муркнув другий шахтар, — та чи ти ж певний, що вони не заіржавіли од води, яка й тобі за шию отсе капле? А вже коли заіржавіли, то нічого з ними не зробиш, і кліті вони не держатимуть, бо й не випростаються. Крий, доле, нас від такого нещастя, а сталося б, як отсе нещодавно на З-ських шахтах, то каюк: живими б не повилазили вже.

Замовкли. Тихо здригалася, падаючи поволі вниз, кліть, бриніла по стінах вода, а зверху капало Михайлові на голову, за комір.

«Швидше б уже абощо», — думав він, бо тая хвилина друга здалася йому за вічність.

Нарешті кліть пішла ще повільніш, потім зовсім стала. Михайла обхопило теплим вогким, як у льоху, повітрям. Стволовий відчинив хвірточку, і він за іншими ступив на залізну підлогу. Озирнувшись довкола і поздоровкавшись, він побачив, що стоїть у просторій мурованій кімнаті, з високою стелею, щодалі сходилася склепінням і переходила в якийсь хідник, де кінчалась мурована стіна й починалися густо, один коло одного поставлені, дубові стояни, з такими самими поперечками замість стелі. Проте, як воно там у шахті, він не раз і не два чув і від батька, й від шахтарів, тому догадався, що опинився у так званім рудничнім дворі, що той хідник далі не що інше, як «квёршляг». На підлозі, порізаній рейками, стояло, так як і на горі, кілька повних і порожніх залізних вагонеток. Стволовий, як тільки шахтарі повиходили з кліті, швидко вкотив туди одну з тих вагонеток і дав гасло. Кліть затремтіла й зникла, а за кілька хвилин поруч з'явилася друга з шахтарями. Вони погомоніли, запалили цигарки, позасвічували лампочки і один за одним зникли в хіднику.

— Ну, а ти? — звернувся до Михайла стволовий.

— Мені до камерона треба...

— А-а, то ти новий камеронщик. Тобі, парубче, недалеко. Іди за мною.

Вони загнули за ріг і опинились у просторій мурованій печері. На Михайла тхнуло добре знайомим йому пахом теплої нафти, якою підмазують машини, і він, при світлі лампочки, побачив той камерон, тую нову машину, за якою мусив доглядати. Тут же стояв і старий камеронщик.

— Здоров, Михайле, — радо привітав вің товариша. — Нарешті діждався! Остобісіло тут, як у норі. Посидь, брат, ще ти, а з мене доволі. Побуду сю зміну з тобою, покажу й розкажу, що і як робити, та й до побачення!..

Стволовий вийшов, і товариші лишилися самі.

— А ти сам тут? А не страшно було? — питав Михайло.

— Чого ж страшно? — відповів той. — Адже ж ось тут зараз і люди вештаються... Чи ти про що питаєш?

— Ні... Не страшно, питаю, сидіти чи працювати тут, коли знаєш, що ти під землею, що над тобою сажнів сто землі висить.

— Байдуже. Одразу, правда, трохи моторошно було, поки звук. А потім — як у кімнаті сидиш собі. Газету читати можна, шкода тільки, що світла замало. А то спиши машину, поки тієї води набереться, і йдеш побалакати із стволовим, з шахтарями.

— Можна, виходить, одійти від неї?

— А чому ж: аби справно все було.

Молоді робітники приступили до камерона: один пояснив, що і як — як пускати його в рух, як зупиняти, як підмазувати, а другий уважно слухав і пильнував, щоб усе теє запам'ятати.

ХІІ

ПІД ЗЕМЛЕЮ

Другої зміни коло камерона вештався вже Михайло сам. Йому, добре знайомому з тим, як збудовано підйомну машину, легко було розібрати, як робить така, нескладна порівнююче, машина, як той цмок. І вже третьої зміни він почував себе так, ніби весь час перед сим тільки коло цмока й працював.

Коли цмок припиняв свою роботу, Михайло виходив у рудничний двір, розмовляв із стволовим, слідкував за тим, як спритні коногони підвозили сюди цілі партії повних вугіллям або глеєм вагонеток, знизавши їх у довгу низку один до одного. Що одразу найбільш дивувало Михайла, так се те, що й під землею також робили кіньми. Коні

в шахті!.. Дививсь він на них, плохих, добре годованих, і одна думка завше довбала йому мізок: а чи вони відчувають свою отсю неволю в неволі, чи почувають, що вони глибоко під землею, що високо десь над ними світить сонце золоте, цвіте весна, пишає, красується літо, плаче дощами осінь, виє хуртовинами білосніжна зима? чи нудяться за вільним вітром степовим, за дневним світлом, блакитним небом, чи вже забули зовсім про все теє й гнітючу темряву шахти, осяяну жовтим, тьмяним світлом бензинової лампочки, вважають за природу?.. Одного разу він пройшов квершлягом кілька ступнів по шпалах і завітав на підземну стайню. Се була велика печера, видовбана збоку: в ній було пристроєно ясла для половий вівса, а над ними, до стіни, причеплено драбини для сіна. В стайні стояло кілька гладких коней, які повернули голови й з цікавістю оглянули гостя, одірвавшись від ясел і пирскаючи своїми м'якими, воружками ніздрями.

— Здрастуйте, діду,— звернувся Михайло до старого конюха, що сидів біля входу на перекинутім догори дном цебрі й кутив люлечку.

— Здоров, козаче,— хитнув дід сивою головою в картузі.— Що скажеш?

— Та от нема чого робити, то шахту обдивляюсь.

— Ніколи не був тут, чи як?

— Не траплялося, хоч чув і знаю добре, що тут робиться. Хочеться на свої очі побачити все.

— Дивись, дивись, парубче... Ти, либонь, Петрів?

— Еге, діду.

— Так, так, бачив тебе нагорі, біля машини. А тепер що робиш?

— За камеронщика, діду... недавно.

— Так, так... діло добре... За камеронщика, кажу, діло добре... еге... А от шахтарем не раджу: зведешся з чоловіка на драний чобіт... еге... Важка, каторжна робота... Батько твій добрий шахтар... еге... забойщик, кажу, батько твій добрий, та одна шана тут усім. І він зведеться... еге... А ти ж як думав?..

Михайло вже й не слухав, а дід усе бубонів собі під ніс, видимо, пригадуючи сумно й своє шахтарювання, пролитий під землею піт і покладену на працю силу свою.

— Діду, ви не знаєте, як їх спустили сюди? Мені не доводилось бачити.

— Кого, сину? — скинув на Михайла старечий помутнілий погляд конюх.

— Та коней.

— Як? А так: зв'язали по одному, як баранців, навантажили на вагонетку... еге... є така... платформою зветься.... навантажили одну, вкотили в кліть і спустили, потім другу, третю, і так усіх... еге... А ти як думав?.. Як треба, то спустять, усе спустять. Так і нагору підіймають, як треба. Ти ж куди?

— Та піду далі роздивлюсь, що там робиться.

— А лампочка де ж твоя? Без неї не можна... еге... зблукнешся, спіткнешся — впадеш... еге... Стривай, робити мені зараз нема чого, то підемо вдвох: може, десятника здибаю — справу маю до нього.

Дід зняв з гвіздка лампочку, і вони пішли хідником туди, звідки чув Михайло гуркіт вагонеток, викрики коногонів і заглушені стуки шахтарської копаниці. За хвилину, вийшли вони до другого хідника, що йшов на обидва боки, і пішли праворуч.

— Се, продольна,— промовив конюх,— або штрек, кажуть іще... головний штрек, інші то вже звуться проміжними штреками, а се — головний. Ану, стань набік та щільно притулись до стінки, а то наїде партія.

Михайло й сам чув, що назустріч з грюкотом і брязкотом наближається щось страшне, тому й без дідових уваг, мимоволі, притуливсь до вогких стоянів. По хвилі перед ними промайнула тая химерна «партія», себто низка насипаних з горою вугіллям вагонеток; спочатку, при світлі дідової лампочки, з темряви виринула, коливаючи головою, щоб не вдаритись об переламану перетичку, коняка; важко чвакаючи по калюці й стукаючи копитами по шпалах, вона тягла тую низку за собою; на першій вагонетці лежав лігма на вугіллі парубок, весь чорний од пороху, тільки голову йому було трохи піднято, щоб слідкувати за конем; на голові було надіто картуза, до якого причеплено було спереду кумедний мідяний, схожий на грушу догори хвостиком, засвічений каганчик. Руки потрібні були йому для роботи, то світло причеплено до картуза. То був так званий коногон, на обов'язку якого було зчеплювати повні вагонетки й відтягати їх конем геть від роботи до шахтового ствола, тобто до того колодязя, яким їх піднімуть угору.

Пішли далі.

— Чуєте, діду,— наче ізнов партія суне нам назустріч,— дослухався Михайло.

Дід посміхнувся.

— Ні, то не те, — промовив він. — Зараз підійдемо ближче, то сам побачиш.

— Куди підійдемо?

— До буфету.

— Жартуєте, діду? Який же в шахті буфет? Коли сюди п'яним навіть спускатись заборонено, то невже тут одкрито буфети і є де напиться, як на вокзалі?

Дід нічого не сказав, а тільки засміявся.

— Та ось і він, той «буфет», — муркнув конюх, зупинившись коло збитої з дощок хижки, що приліпилася до стіни головного штрека. В сю саме мить відчинились двері, шахтар викотив звідти вагонетку і хотів знову зачинити.

— Стривай, — зупинив його дід. — Десятника не бачив?

— А там десь пішов, — махнув шахтар рукою кудись убік.

— Пустя, мені до нього тра. Ходи за мною, — обернувся він до Михайла.

— А сьому чого тут треба?.. Ну, та йдіть... глядіть тільки під вагончик не попадіть!

— Ученого, брат, не вчи, — промовив старий. — Недарма сили свої в шахті закопав... еге... знаю сам що і як.

Шахтар тим часом вкотив у будку порожню вагонетку, причепив її до кодоли й гукнув кудись у просторінь, що, мовляв, уже зроблено що треба. Коли Михайло увійшов за дідом у будку, то побачив, що з неї починається вбік новий хідник трохи під гору, а вагонетку, котру причепив шахтар до кодоли, якась незрима сила хутко потягла хідником тим вгору. Михайло здивовано глянув на діда й на шахтаря.

— Що? чудно? — засміявся дід, запалюючи люльку. — Се, щоб ти знав, зветься «бремсберг». Ось ми зараз підемо ним угору, й тим сам побачиш, як воно усе тут пристроєно.

Не встигли вони пройти кілька ступнів наперед, як мушили знову притулитись щільно до стіни, бо назустріч їм котилась рейками сама собою повна вугіллям вагонетка. Коли вона промайнула повз них, то Михайло побачив, що й до неї прив'язано ззаду кодолу. Як людина, що докладно ознайомена з будовою машини, Михайло почав догадуватись, в чім річ.

— Сю кодолу, — звернувся він до діда, — десь, певне, перекинено за блок (жолобкувате колесо): повна вагонетка своєю вагою тягне один кінець кодоли вниз, а другий кінець десь тягне порожню вагонетку вгору. Так, діду.

— Хе-хе-хе... догадався! — відповів старий, спльовуючи набік. — Так, сину. Се ми йдемо до одного з проміжних штреків, звідки ото й передають повні вагонетки до головного: там їх і відтягнуть коногони куди слід.

Коли дійшли до проміжного штрека, то Михайло побачив, що не помилився. Пішли сим новим хідником, повернувши ліворуч.

— Що воно, діду, за діри отсе? — питав знов Михайло, угледівши, що по обидва боки, сажнів за три-чотири одна від одної, були вузьенькі діри, в які хіба одна людина пролізе, та й то тільки рачкуючи.

Якраз у сей час з однієї діри показалаась голова, а потім і ввесь чоловік: він, упираючись руками й ногами в землю, тяг за собою невеликі санчата, навантажені вугіллям. Витягши їх з діри, він скинув шлейку, що спереду спускалася з шиї поміж ноги й була прив'язана до тих санчат, важко відітхнув, розтер на виду брудний чорний піт і озирнувся.

— Сі діри, — промовив дід, — звуться печі, а отсей парубка — саношник...

Саношник здивовано глянув на Михайла.

— А ти ж, парубче, — зауважив він, — з неба сюди звалився, що сього не знаєш? Либонь, бачив я тебе на руднику, та й не раз. Ти смазчик?

— Був смазчиком, — відповів Михайло, — а тепера в шахті роблю, біля камерона. А про все те, що дід і ти кажете, чув не раз, але ще не бачив.

— Не бачив? О, то поліземо зо мною в піч, докладніш роздивишся.

Михайло скинув питаючий погляд на старого конюха.

— А чому б тобі й не полізти? — порадив дід. — Я піду далі: десь там повинен бути десятник, а ти тим часом із печі вилізеш.

— Як так, то й так! — згодився Михайло. — Ліземо.

Саношник перекинув свої санки на купу вугілю, накинув на шию шлейку й зник у дірі.

— Лізь за мною! — почув звідтіль Михайло й поліз, рачкуючи, за ним. В проході було темно. Руки упирались у землю, густо всипану дрібними, колючими шматочками вугілю, ноги сковзались, і довелось колінчити. Мабуть, більш хвилини чув Михайло перед себе, як крехтав і сопів саношник од напруги, нарешті він замовк. Блиснуло жовте тьмяне світло, і Михайло опинився в «печі». Се була кімнатка, в якій хіба сісти тільки вільно було. Стелю під-

пирало кілька коротких дубових стояків, розставлених то там, то там, як попало. В глибині, де горіла зачеплена гачком за виступ вугільного шару лампочка, простягнувшись на вугіллі, лежачи, довбав у той шар копаницею дужий напівголий шахтар. Стук копаниці глухо лунав у сій невеличкій низенькій дірі, а десь за стіною чути було й інші стуки.

— Там теж рубають? — звернувся Михайло до саношника.

Шахтар раптом кинув рубати й сів, озирнувшись.

— Хто то з тобою? — спитав він саношника.

— Камеронщик, — відповів той.

— Се ти, Михайле? — знов спитав шахтар, і Михайло впізнав забойщика, сусіду з другої артілі, з яким приятелював батько.

— Я, дядьку Антоне.

— Чого се ти заліз у се пекло?

— Подивитись... цікаво, що ви тут робите... або, краще, — як робите.

— Дивись, дивись. А знаєш, де батько?

— Ні, не знаю... Десь у забої, певне.

— Еге, тільки се по другий бік головного штрека буде... далеко звідсіля.

Антін витяг з кишені кисет з тютюном і почав крутити цигарку. Саношник коротенькою лопаткою накидав вугіль у свої санки, а Михайло оглядався навкруги і думкою дякував долі, що йому не довелось і не доведеться працювати тут, у сих печах та забоях. Серце йому швидко тіпалося, голова горіла, у виски стукало. Він догадався, що тут і дихати добре нема чим: отже, й не диво, що шахтар був трохи не голий і весь обливався потом. І лампочка ледве-ледве блимала, також, очевидно, через брак свіжого повітря. Михайло озирнувся на вихід.

— Що? не до вподоби наша гостинність? — засміявся Антін.

— Еге. Дивуюсь просто, як се можна витерплювати цілими роками.

— До всього, брат, звикнеш, як їсти треба... Нічого, ось зіб'ємося з тими, що ото — чуєш? — стукають нам назустріч, тоді вибиратимемо увесь вугіль, що між печами, аж до продольної, — йтимемо лаву. Вільніш буде. Та се ще нічого. А є місця, в далеких забоях; де й зовсім дихати нічим, де й світло не горить.

— Як? А що ж тоді роблять?

— Провітрюють, а не помагає, то просто наганяють у той куток задушливий повітря вітрогонами. Є такий пристрій для сього. Ще побачиш.

— Ну, рушаймо, чи що,— промовив саношник, упрігся в санки й поволік їх за собою в діру до виходу. Михайло, попрощавшись з шахтарем, поліз за ним.

ХІІІ

ПРИГОДА

Далекий кінець продольної. Забій. Журно блимають шахтарські лампочки, глухо, як у могилі, лунає стук шахтарської копаниці об твердий як камінь блискучий шар вугілю. Похмуро нависла грізна стеля над шахтарськими головами, і таємниче чорніє позаду довгий-довгий хідник. Страшна тиша залягла всюди, в найменших щілинах, ніби чатує, ніби чигає на когось. І коли під стосажневою вагою лусне десь товстелезна дубова перетичка, то згук від того гарматним пострілом розітнеться по всіх далеких кутках. І здригнуться загартовані, звичні до всього забойщики, що сидять, перепочиваючи, покурюють люльки і про щось думають. А може, й так собі мовчать, не думаючи ні про що. Похмурі печери підземні, жахливе повсякчасне чекання лиха, тяжка праця й їх зробили задумливими, понурими.

— Ти б, Максиме, підпер стелю за собою,— промовив Петро по хвилі.— Щось дуже сьогодні стріляє.

— Байдуже,— відповів Максим, Петрів товариш по праці, з однієї з ним артілі,— не завалиться. То десь гнилі перетички вбито над стоянами, ну й ламаються.

Петро скинув погляд угору: незакріпленого місця за ними було аршинів зо два з чимсь.

— Ні, час уже закріпити, а то й незчуєшся, як лихо спіткає.

Та не встиг він і підвестись, щоб узяти сокиру й товстелезного дубового стояна та вбити його між долем і блискучою від примішки в лупцю (сланець, глей) вугілю стелею, як почувсь страшений гуркіт: перетички й сторчові стояни поблизу попід стінами поламалися на тріски. Раптом усе вщухло, і зчорна-сірий при світлі лампочки порох сповнив те невеличке місце, що лишилось незава-леним. Двоє забойщиків з пополотнілими обличчями, з поширеними від невітського жаху очима прикипіли до того

місця, де рубали вугілля, і кілька хвилин стояли нерухомі: переляк одібрав у них на який час здатність розмовляти.

Коли пил осів трохи, Петро перший прийшов до пам'яті й повернув голову.

— Живий?— спитав він Максима, ледве передихнувши. Максим і собі важко одітхнув і поворухнувся.

— І сам... не знаю,— тремтячим голосом вимовив той,— чи я живий ще, чи... чи то тільки... здається мені.

Він лапнув себе за голову й озирнувся, був немов не при собі.

— Хм... а лампа не погасла...

— Еге... горить. Ну, що ж: дяка Богові, що так сталося. Не нас перших завалює, та й не останніх, мабуть.

— Та воно так... Але... то завалювало когось, а ми відкопували... рятували: страшно було, та за інших, а тепер самих той... еге... самих поховало... може, й навіки.

— Ну, чого ж там і навіки вже!— підбадьорював його Петро, а в самого й усередині похолонуло від самої тільки думки про се.— І нас одкопають.

— А коли? Хіба не було, що й з голоду вмирали, поки одкопають. Якщо всю продольну завалило, то не скоро до нас доберуться.

— Не всю, либонь,— нерішуче промовив Петро.— А втім — хто зна: може, й довгенько доведеться посидіти. А в нас же, як на те, ані крихти хліба. Добре хоч попоїли недавно. І чого воно, скажи на милість, скоїлося отаке?

Петро підняв голову й почав розглядати стелю над собою. Власне, її й не було: обвалюючись, земля не впала просто на них, а сковзнула, зустрівши не вибраний ще косяк вугілля, поза них, лишивши їм порожнє місце, де можна було тільки повернутись.

— Чудо, справжнє чудо,— промовив згодом Петро, важенько зітхнувши.— Казав, Максиме, закріпи за собою.

— Не допомогло б, а може, ще й гірш було б. Зустрівши, падаючи, перетичку, стеля могла скопитись у наш бік... Досі й духу нашого не було б.

— Виходить, і так негарно, й так погано. Ну, що ж, чекатимемо, поки нас одкопають. Шкода, що світла не вистарчить. Ти погаси свою лампочку: вигорить у моїй, тоді твою засвіtimo.

— Та нічого не вдієш, треба гасити. Сірники маєш?

— Є ще.

— Гаразд. Ну, сідаймо, чи що? Чи, може, робитимемо далі?— спробував пожартувати й засміялись Максим, але

нічого з того не вийшло, і вони мовчки посідали на купи нарубаного кожним перед завалом вугілю. Сиділи, похилюючись, і мовчали, думаючи кожний про своє. Іноді хтось із них підводив голову, нашорошував уха й дослухався, сподіваючись почути або голос людський, або стук лопати чи копаниці. Даремне: могильна тиша була на се відповідею, й кожний з них чув тільки шуми й дзвони у власних ухах.

— Хм... кепсько,— муркнув Максим, витяг кисета і почав крутити цигарку.— Та буває й гірш... Доводилось зазнати лиха... ледве вискочив. Отсе й тепер дивуюся, як мені серце не вискочило з ляку... Ляканий же я...

— На З-ських?

— Еге. Двісті чоловіка загинуло в шахті, а мене врятовано. Так судилося... десь-інде, мабуть, помру... не в шахті. А хіба не все одно? Тут принаймні без жодних клопіт — готова могила, та ще й глибока: нікому такої не викопають. Тільки засипле — й край.

— Годі тобі про се... й без того сум давить. Десь досі Михайло плаче за батьком.

Петро знову схилив голову.

— А плаче. Чув я того плачу на своїм віку. Там же таки, на З-ських. Двісті з чимсь чоловіка загибло... Трохи чи не сто вдів зосталося, а дітей — сила-силенна. Як повитягали з шахти замість людей трупи... часом і не трупи, а обгорілі оцупки, то цілий тиждень плач і стогін стояв у слобідці. Горе: нема краю йому, гіркому.

— З чого вона скоїлася... ота страшна пригода?

— З чого? Хто їх там розбере? Начальство звертає на недбальство й необережність робітників, а робітники — на недбальство й зажерливість начальства. Дух такий, бач, виходить подекуди, в деяких шахтах, з вугілю, зветься він гримлячим газом. Шкодлиий дух, нехай йому грець! Часом аж сичить, наче дихає ним той вугіль. На З-ських шахтах його так багато збирається, як нігде, тому й заборонено в шахті огонь засвічувати, бо, як збереться його скількоось там, то від огню він вибухне. Та так, що й кісточок не позбираєш. Крім того, скоїться пожежа, одріже од виходу тих, що десь далі робили, й загинуть ні за цапову душу. Хтось необережно черканув сірничка або, вдаривши копаницею, викресав іскру — і люди гинуть. Трудно, дуже трудно погасити пожежу, коли вугіль загориться, а дим від нього спирається в хіднику такий, що, хоч не згориш, то все одно задихнешся. Спуска-

ється згори рятівнича команда або хто й сам захоче допомогти людям у лихій пригоді, та не завжди щастить се зробити. Часом і самі задихаються, коли не мають коло рота надітої на голову машинки з чистим повітрям, — респиратором вона зветься, — доводилось бачити.

— Та невже ж не можна якось там запобігти лихові? — обурився Петро.

— Як запобігти?

— Та щоб не було тих вибухів.

— Чом не можна? Можна. Треба тільки частіш і ліпше провітрювати шахту, особливо там, де збирається того шкідливого газу багато. Задля сього й вітрогони (вентилятори) добрі є.

— То чого ж вони...

— Се, бач, дорожче коштує. А хазяїн, ти знаєш, як має до біса грошей, то хоче ще більш мати. Зажерливі вони. Не хоче втрачатись на те, аби полагодити, коли що несправне.

Максим замовк. Смутні, невеселі думки ворушились обом у голові, а вуха мимохіть нашорошувались у надії спіймати хоч якийсь згук серед мертвої тиші.

За тиждень одкопано було бідолах ледве живих і одвезено в лікарню. Ніколи Михайлові не доводилось бути в лікарні, але за той час, поки там лежав, видужуючи, батько, він надивився того лиха людського, бо ходив одвідувати хворого трохи не щодня, як тільки вільний був. Бачив тут поламані ноги, руки, пробиті голови — все на роботі, в шахті; бачив, як конав недобитий, якого придавило під землею брилою глею. Лежали в окремії кімнаті й недужі на пошесні хвороби. Всі вони здебільшого не верталися вже до роботи: їм давали належну за те чи інше каліцтво за плату й виряджали з рудника. Часто тая заплата не видавалась як слід, по справедливості, і обшахраєний хазяїнами позивав їх на суді. Про се й про інші несправедливості багато балакалося хворими на дозвіллі. Михайло слухав, і думки його линули на село: він згадував свої дитячі роки, і хотілося йому, щоб вони вернулись. Але нікуди було вертати й ні до чого: хату й обійстя Петро давно вже продав і зробився справжнім фаховим шахтарем. Батьківським робітницьким шляхом мусів іти й Михайло. Вертатись не було куди, треба було лишатись на

шахтах. Тяжко? Треба боротись за краще життя. Як? Саме діло показувало. Не бачив він, як робітники змагаються за право на людське життя, але незабаром довелось не тільки побачити, а навіть і собі взяти в тій боротьбі участь.

XIV

ЗАБАСТОВКА, АБО СТРАЙК

Почалося з того, що в майстерні зменшено було ковалям, слюсарям, токарям платню за роботу кожної речі, яку вони робили. Коли ці робітники почали ремствувати й нарікати, то їм загрожували, що увільнять того, хто не скориться й не згодиться працювати по тій новій ціні, яку було призначено хазяйнами. Се зовсім обурило робітників, і вони одного ранку всі, як один, не вийшли на роботу. А шахтарі давно вже були незадоволені мізерною платною, яку їм давали за їхню роботу; тому, коли почули, що їхні товариші з майстерні застрайкували, себто кинули роботу й вимагали побільшення платні, то й собі зробили те саме, лишивши в шахті тільки тих, без кого затопило б шахту.

Михайло, як камеронщик, що викачує з шахти воду, ще який час ходив на роботу. Коли одного дня він піднявся з шахти нагору, то дізнався, що робітники-шахтарі й собі склали вимоги до хазяйнів: в тих вимогах говорилося про те, що треба збільшити платню, поліпшити квартирі для робітників, зменшити робочий день і ще багато дрібніших потреб. Дізнався він також, що хазяйни вирішили не піддаватись робітникам і дошкулити їх голодом: не довго, мовляв, продержаться в своїй упертості, — не стане заробітку, то стануть до роботи. Робітники й самі знали, що се найдошкульніш для них, що, справді, довго не буде змоги так продержатись, тому, порадившись, вирішили не пускати на роботу й ту невелику решту своїх товаришів, яка не давала воді затоплювати порожню шахту. Коли хазяйни й шахтове начальство довідались про такий їхній намір, то викликали москалів і заарештували ватажків, які, на їх думку, всьому лихові були привідцями. Але сим своїм вчинком ще більш обурили й роздратували робітників, і одного дня всі роботи на шахтах припинилися. Аж моторошно було дивитись тому, хто ще недавно бачив тут усюди рух, роботу, метушню та чув

гуркіт. Замовкло все, навіть люди поховалися по домівках, і тільки часом то там, то сям збирались гуртки молоді й чоловіків, щоб порадитись, та проїжджали кіньми кілька разів на день озброєні москалі або поліцаї.

Звернулись хазяїни на інші шахти за робочими руками, але всюди знали про страйк на Н-ських шахтах і ніхто не хотів найматись, щоб не нашкодити товаришам. А шахти тим часом потроху затоплювало. Се загрожувало хазяїнам великими збитками. Приїздив справник, умовляв робітників, обіцяв, що хазяїни дещо зроблять для них, коли вони стануть тихо та мирно до роботи, потім загрожував геть виселити неслухняних. Але се легше було сказати, ніж зробити, і сам справник тямив, що ніхто йому не йме віри, бо хто ж тоді робитиме?.. А з шахтами йода-лі все гірше коїлося. Ще день-другий і їх затопило б зовсім: треба було б багату часу, щоб тую воду повикачувати з них. Тому, порадившись із справником, хазяїни вирішили за краще якось погодитись з робітниками. Знали вони, що й тим не мед від забастовки, і скористувались сим: платню збільшили, пообіцяли ще дещо дрібнішого зробити, а на решті затялись, бо тямали, що між робітниками сила вже є таких, яким скрутно прийшлося без заробітку. Робітники, порадившись, вирішили, що далі тягти забастовку небезпечно, бо декому з товаришів було надсилу, що поки що досить обіцяного, і шпарко взялись за роботу.

Так скінчилася перша, яку довелося бачити Михайлові, боротьба з хазяїнами за поліпшення гіркого робітницького життя. Небагато було зроблено, але побачив Михайло, яка то сила робітництво, коли воно держиться гурту й обстоює один за одного. Може, також уперше він почув або й сам зміркував, що всі живуть працею робітників, що все навкруги — то є ділом їхніх рук, що варто їм скласти руки — і життя припиниться. Се надало молодому робітникові сили, самоповаги, й він з бадьорістю глянув уперед, у будучність, і праця здалася вже не такою важкою, бо бачив Михайло, що в ній робітнича сила й надія на краще життя. Коли він переказав про свої думки батькові, той глянув на нього замилувано й промовив:

— Так, сину: наша праця — то наша сила, а ще більша сила — в єднанні. Пам'ятай се завше, і будеш людиною й добрим товаришем для таких, як сам.

ПРИГОДИ МОЛОДОГО ЛИЦАРЯ

РОМАН
З КОЗАЦЬКИХ ЧАСІВ

*Вельмишановним і дорогим Леонідові
Тимофійовичу й Надії Михайлівні Білецьким
з їх любими Калинкою та Ялинкою —
в почутті глибокої приязні й відданості —
цю книжку присвячує*

Автор

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Єдиною більшою вулицею міста котився веселий регіт. Удова Василиха, вертаючися з ринку з порожнім кошем на руці, гнала поперед себе свого єдинака Павла, ще молодого, але знаного всім містом гультя й гульвісу. Рясна, як раптовий град, лайка сипалася на високого, як дуб, красеня велета, але відскакувала геть, як горох від стіни.

Павло, не поспішаючи, посувався вперед і тільки лагідно посміхався, кидаючи скоса лукаві погляди вправо й уліво та киваючи іноді приятелям, що їх заглядить, на добровечір.

Канівські міщани й міщанки з дітьми висипали з хат, хоч добре знали, що це за гамір, бо не раз бачили й чули це; стояли спокійно й незлобно сміялися. Від яких-будь уваг утримувалися, знаючи здавна химерну вдачу старої Василихи. Тільки пси валували слідком, але на поважній відстані, й ще більш баламутили звичайний спокій тихого весняного вечора.

— Та ти ж що це, лобуряко, ані обернешся, га?.. Мати аж захрипла, приказуючи та навчаючи на розум, а тобі й за вухом не свербить?.. Гарний, поштивий синок, нічого сказати... Може, ще й смієшся собі тишком-нишком та кпиш з ньеньки?.. А матері твоїй сто сот чортів під серце!.. Хоч огризнися, стерво прокляте!. Чи тобі позакладало?..

Павло спокійно йшов далі, не озираючись.

— Ой, людоньки! ой, сусідоньки! згляньтеся, на Божу ласку! Укоротить мені, старій, останнього віку мій паливода, щоб я крізь землю запалася, коли не вкоротить! Вигнався, як той дуб, а глузду ані крихти! І в кого воно таке вродилося, осоружне? І за що мене Господь покарав, сердешну, вбогу вдову, таким сином!..

Не втерпіла Супруниха.

— А що ж там сталося?— гукнула з порога.— Украв що чи побив кого?..

— Що?!— зупинилася як стій Василиха.— Хто каже — вкрав?! А бодай ти не діждала бачити мого сина злодієм! А бодай тобі, старій печериці, язик руба став, коли таке слово на мою дитину гавкнула...

— Тю на тебе, навіжена!— замахала на Василиху Супруниха.— Питаю ж тебе тільки, чого й за віщо лаєш парубка.

— Та як же мені не лаяти, голубонько сивенька! Таж він у мене один, як серце у грудях, таж тремчу над ним, як осика над водою, як той скнара над скринєю з грошима, ночей не досипаю та пильную, щоб нічого не сталося хлопцеві... Аж гульк — під коршмою в Лейби аж курява здійсмається: запорожці гуляють... Хотіла вже пройти, сплунувши, хвороба б їм у печінки, коли дивлюсь — аж і моє золото з ними!.. Я так і охолонула... Налетіла шулікою, надавала стусанів одному, другому, вхопила дитину за руку та насилу виволокла... Смійся, смійся, дурню, з матері!.. Батько твій догулявся з ними, з отими харцизами, поки й сам подався безвісти, то вже буде з мене... Десь або вбито, або в турецькій неволі конає... А тобі зась, чуєш?..

Павло засміявся, повернувся й пішов далі вулицею.

На майдані, коло урядового козацького будинку, стояло п'ятеро осідланих коней, а біля них, тримаючи їх за повіддя, троє запорожців. До них підійшло з урядової стайні кількоро лейстровиків і напівголосно розмовляли про щось.

Павло не чув, про що саме, але зупинився на вулиці, чекаючи матері, й з великою цікавістю розглядав пишне, кольористе вбрання січових гостей та дорогую збрую на конях. Думи вихором закрутилися в палкій юнацькій голові, й на їх легких крилах полинув молодик далеко-далеко, куди сам хотів і звідки прилетіли до Канева на своїх татарських огирах оці й ті, що він балакав з ними коло Лейбиної коршми, цяцьковані, степові гості. І за неньчину лайку забув.

Та вона сама про себе нагадала борзо.

— Так і знала! так і знала, що ні на кого, як на них, і знову рота роззявив, на отих харцизак із Низу!..

Павло пробудився з дум і ласкаво озирнувся на неньку, знов розпромінивши уста під молодим кучерявим усом у ясну усмішку.

— Коні які чудові,— додав.

— Ось гляньте, людоньки!— вдарила об поли руками Василиха.— Йому не неньчина гризота — йому коні на

мислі та оті ледацюги січові, вигинули б до ноги, прокляті!.. Зараз мені йди додому, стерво собаче!

Павло стояв, як зачарований, і не рухався з місця.

— Не дивись, кажу, на них!.. Не слухаєш, то маєш, маєш!..

Рясні удари кошиком посипалися Павлові на спину. Тільки полоскотали юнака, бо він стенивши плечима, весело зареготався, а козаки перед ганком залишили розмову й, сміючись, із цікавістю стежили за сценою. Горобцями позліталася дівтора з вулиці.

На ганок вийшов козацький старший, полковник, а з ним полковник і писар, січові гості. Павло звичайненько вклонився старшині.

— Чого ти репетуєш тут, бабо, на всю вулицю?— гримнув старший на Василюху.— Іншого місця не знайшла, хрін тобі в ніс?..

— Та як же не репетувати мені, прошу вельможного пана полковника,— вклонилася низенько Василюха,— коли ледащо оце моє ні за що мене, свою неньку, має й слухати не хоче? Кажу йому йти додому, а він...

— Як?!— визвірився на Павла старший вояка, й вуси та брови йому настобурчились, а в очах мигнуло блискавкою.— Неньки не слухати?! А хрін тобі в ніс! Та ще де!— в моїм полку? Га?.. Таке беззаконня й гріх у моїм полку?!

— Ой Боженьку!— злякано перехрестилася Василюха.— Що ж це воно буде?..

— Ах ти ж, шмаркачу жовтодзюбий! Я тебе повчу, як почитувати отця-неньку!..

Павло стояв і, погідно посміхаючись, дивився на грізного полковника.

— Та він у тебе що — блазень, що сміється, мов дурень на подзвіння?.. Хлопці!— гукнув полковник на лейстровиків.— А візьміть-но пресучого сина на стайню та всипте йому десятків зо два гарячих, щоб знав, як матір шанувати, та щоб перед старшими зуби не шкiрив!..

Помітивши, що біля уряду на майдані щось коїться цікаве, з поближких дворів збігалися люди й цікавим півколом оточили Василюху та її неслухняного сина. Мовчали.

Зайшло сонечко за Дніпрову гору й прибрало довгі передвечірні тіні, кинувши натомість на весь майдан і на всеньке місто тонкий до незримості та ніжний серпанок смутку. Полковникова постава на ганку стала ще грізнішою.

Трое лейстровиків одрізнилося від гурту й простували до Павла.

Шепотіли жінки:

— Ой лелечко!.. Тікай, Павлусю, чимдуж додому,— гнатись не будуть...

Павло затявся. Він спідлоба позирав мовчки то на полковника старого, то на лейстровиків, що, не поспішаючи дуже й ніби даючи тим йому змогу втекти, наближались до нього. Усмішки на устах не гасив. Чекав не знати чого.

І всі чекали й мовчали, й чи від цього чекання, чи від мовчання було душно, як у спеку в хаті з зачиненими вікнами.

— Ой батечку!— нарешті очутилася Василиха й як стояла, так і впала навколішки перед ганком.— Ой пане полковнику! не карайте його так тяжко! Воно ж мале... воно ж дитина, немовля сливе... воно ж помре під канчуками!..

На ганку посміхалися кляті січовики, а полковник грізніш гукав:

— Не заважай, стара! Сама потім дякуватимеш... Ану, боржій, хлопці! дайте йолопові добру хлосту!..

Козаки підступили до Павла:

— Ходімо!

Ані руш.

— Ти чуєш чи тобі позакладало?..

Павло й бачив і чув, але не йшов.

— Та чого ви з ним панькаєтесь!— нетерпеливився старший.— Не хоче доброхить, несить на руках!..

Козаки зирнулися й раптово, як на розказ, ухопили парубка попідруки, а третій пхав іззаду.

Василиха зойкнула й трохи не зомліла, та жінки підтримали, щоб не впала.

А Павло ніби в землю вріс: стояв як укопаний слуп та сміявся, немов не тягли, а лоскотали його.

— Оце дак немовля!— реготав на ганку старий довгусий січовий полковник.— Таких немовлят і в матері Січі небагато,— нехай мені дідько плюне межі очі, коли брешу!

— Авжеж, небагато!— підтакував, регочучи, січовий писар.

— То це в тебе така дитина, хрін тобі в ніс?!— скрикнув старший, та до тих, що стояли коло коней, лейстровиків:— А ви чого гав ловите? Поможіть узяти ведмедя та всипте йому добрих півсотні!..

На поміч товаришам кинулося ще троє.

— Та що ж це, люди добрі,— отямилася врешті Васи-
лиха,— на бідну дитину цілим військом?!

Розлюченою шулікою налетіла на напасників і товкла
їх по чому попало порожнім кошиком.

Було і страшно й весело, й люди аж за боки хапалися.
Сміявся й Павло, а далі до неньки:

— А відступіть-но, мамо, щоб не зачепило нена-
роком!

Він стиснув кулаки, випнув лікті й бистро повернув
плечима. Лейстровики, як груші, розкотилися від нього
людям під ноги. А один докотився перевертом аж до ганку
під ноги старшому, та так і не підводився відразу, а тільки
сидів та від несподіванки лупав очима: чи мені сниться,
мовляв, чи це увіч.

Сміх ущух.

— Лепсько! Нехай мені дідько межі очі начхає, коли
брешу!— гукнув січовий полковник.

— Далєбі, лепсько!— підтакнув писар.

Та лейстровий старший був іншої думки. Отямившись
від несподіванки, він так оскаженів, що аж запінився
й тупав ногами та зіпав на всю горлянку несамовито:

— Щоб моїм лейстровикам та якийсь паршивий міщух
завдав такого сорому й ганьби?! Рубайте його, проклятого!
шаблями його!.. Чого ж ви огинаєтесь?..

Василиха скам'яніла. Павло прогнав усміх з уст і три-
вожно озирнувся довкола. Угледів біля ганку стовпа з
великим залізним кільцем, у два кроки стрибнув до
нього,— де й вайлуватість поділася!— вхопився за вершок
обома руками і, впершись ногами в землю, з усієї сили
потяг до себе й вивернув із землею, так так і став, не
випускаючи його з рук і позираючи спідлоба на козаків.
Скоїлося це в одну мить, і навіть ошелешений старший
не знайшовся з лайкою або якимсь наказом.

До нього підійшов полковник із Січі, вдарив легенько
по плечі й промовив:

— Не йде, пане-брате, так, не йде... Еге ж, не по-ли-
царському це... на беззбройного молодика з шаблями.

— Та й шаблями, як бачу, його не візьмеш,— додав
пан писар.— Хіба з гаківниці звелиш палити в цього тура,
пане полковнику.

Старший ще вагався якусь хвилю, далі махнув рукою
козакам своїм: дайте йому спокій, мовляв. Сам звернув-
ся до старої:

— Ну, не іродів він у тебе син: якої шкоди накоїв!

— Ще б пак!— стара Василиха йому.— Навіщо так розтривожили дитину, що себе не пам'ятає!..

— Кинь мені зараз стовпа, хрін тобі в ніс!— гукнув до Павла.— Та йди геть під три дияволи! А ви,— до козаків,— незугарні були трохи не десятеро впоратися з одним міщухом, то хоч стовпа знов закопайте в землю, та поглибше.

— Спасибі, вельможний пане, за ласку,— вклонилася Василиха старшому.— Ходімо, Павле, а то бач, як оті запорозькі братчики повитріщались на тебе: ще зурочать.

Довкола засміялися. Засміявся й Павло та, зауваживши, що вже ніхто не збирається кривдити його, верг стовпа на землю й підійшов до матері.

— Що, ледащо, не слухав матері, будеш тепер пам'ятати!.. Прощавайте...

— А постривай-но, стара!— озвався з ганку січовий полковник.— Може б, своє немовля та на Січ нам віддала? Лепський з нього буде січовик...

— Що?! А щоб ти не дждав,— пху!— засипала Василиха, як з мішка.— Занапали вже там мого старого, волоцюги чортові, то й хлопця корт...

— Якого старого?

— Не знаєш? Мого старого... Пошила Василя... Та щоб я свою дитину...

— Та стривай, не торохти так, бісова коцюба! Дай же розпитати...

— Нема що питати!.. Ач, який розумний: батька десь убили, нехай царстеує з праведними, ледащо, та й до сина підбираються... Ходім мені зараз додому, чого баньки на них вирячив!..

— То той Василь Похил — твій?

— А чий же! Твій, чи що?..

— Таж я Василя знаю, як самого себе: в однім курені були. І зовсім не вбито його.

— А де ж він? Чи за двадцять літ не озвався б, якби живий був?

— Не озвався, стара, бо вже п'ятнадцятий рік, як у неволі турецькій.

— То відкіля ж ти знаєш, що живий він?

— Такі дуби, Василихо, як твій старий, так скоро не валяться. Дужий козарлюга був.

— Чом же ви не визволите його? Похваляєтеся ж по коршмах, що б'єтеся з турками за віру та щоб невольників визволяти...

— І визволяли, не раз визволяли, а Василя між ними не було. Я так гадаю, чи не в Синопі він у якогось баші на роботі або на галері.

Павло не втерпів.

— То татко живий, мамо? У неволі?.. Пустіть мене з ними, мамо...

— Що?!— визвірилася Василиха.— Слухай ти їх, все-світніх баламутів, вони набалакають — півтора людського!.. Зараз мені йди додому, поки не надавала стусанів!..

Павло, може, вперше в житті, гнівно зиркнув на неньку, сердито стенив дужими плечима, повернувся мовчки й, ні на кого не дивлячись, похнюпно почвалав додому.

— Бачили? бачили?— репетувала Василиха.— Бачили, що ви з дитини слухняної зробили?.. А щоб вам світа-сонця не бачити! Щоб на вас пропасниця та пристріт, зайдиголови чортові!.. Постривай же матір, лобуряко!..

І Василиха підбігцем подалася за сином.

Сутеніло.

Люди, жваво розмовляючи, поволеньки розходилися з майдану. Лейстровики поралися біля вкопаного назад стовпа, вбиваючи чобітьми землю круг нього. Запорожці коло коней, попихкуючи люлечками, кпили з них, що не подужали молодого міщуха.

Старий запорозький полковник довго ще дивився вслід Павлові, посміхаючись у довгого вуса, нарешті повернувся до старшого, що розмовляв з писарем, і промовив:

— А молодець утече від старої на Січ, нехай мені дідько начхає в самісіньку пику, коли брешу!..

II

Орися була в заміжньої сестри, що жила недалеко від козачого уряду. Вона все бачила, але так, що Павло не запримітив її. Тепер верталася додому, на передмістя, вражена, задумана...

Різномодні почування боролися в ній і сповняли душу якоюсь незрозумілою тривоною.

«Що таке?— думала собі, доглушуючись до причини свого химерного настрою.— Сват він мені чи брат, що й з думки не йде?..»

Пробувала думати про щось інше, але велетенська постать парубкова живою стояла в неї перед очима з його безхитрою дитячою ухмилкою та великими, добримися карими очима. Згадавши, як покотилися на всі боки від його дужого руху лейстровики, посміхнулася, а впіймавши себе на цьому, розсердилася сама на себе:

«Ото, чи не лицар!.. Ведмідь, вайло... Он, ті... січовики... Зовсім щось інше...»

В Орисиній уяві раптом виріс бравий, як намальований, січовий лицар у дорогому червоному жупані з вільотами: червоний же таки шовковий пояс обхоплював тісно могутній, але гнучкий, пружний стан; чорні, як воронове крило, кучері накривала зсунута набакир шапка, облямована дорогим хутром, з перехрещеним срібним пасаманом денцем; жовті... ні, краще теж червоні сап'янці з срібними підківками; при боці — коштовна шабля, цяцькована, аж сяє, самоцвітами. А сидить лицар на баскому румакові вороному в золотій збруї, ноги в стремена срібні, одною рукою поводдя держить, другою в бік узявся, — сидить, пишний, величний, дивиться ласкаво на неї, а під чорним молодим усом промінем грає... добра, дитяча ухмилка... вже чомусь знайома Орисі...

«Пху, мара! — трохи не скрикує дівчина. — Та це ж Павло... Чи не лицар!...»

Вона призро надимає губенята й прискорює ходу. Як вона забарилася через того ведмедя, а спитати — чого стояла? Не бачила дива... Вже смеркло зовсім. Досі ненька тривожиться та виглядає.

На заході красчок неба ще жеврів вузьенькою смужечкою, але на темному склепінні вже закомашилися зірки, все ясніші на схід. Владкиня-ніч повільною ходою насувалася на землю.

В хатках подекуди світилося. Часом сям-там гавкне знічев'я пес; у сусідньому дворі здивовано обізветься до нього другий, гей би спитає через паркан або пліт — чого тобі? — і знову вулиця тиха в своїх зелених садках, тільки здалеку, з міста, долітає ледве чутний бренькіт струн та глухе гупання бубна... Десь запорожці ще не вморилися гуляти.

Чудні вони, ці січовики. Нема-нема, а то раптом де візьмуться. — і загудить місто козацьким п'яним гомоном, піснями та музикою, застугонить земля від танців, річками полетяться оковита, меди, пиво, заряхтять головні вулиці

ці червоними кармазинами, срібною та золотою зброєю, затрясється пархата жидова і з ляку і з неситої хтивості, а надто коли якийсь отакий бравий козарлюга та в запалі від буйного хмелю розстібне свого червоного чи синього жупана, розперіже шкуратяного череса з червінцями, підніме й потрясе ним у юди над пейсатою головою: аж ярмулка йому, жидюзі, на потилицю зсунеться, й очі засвітяться, як у kota, й губи затремтять, як у пропасниці, а серце мало не вискочить від захватної побожності перед повним ще чересом: скаже козак — упади навколішки й цілуй кудись там, дам червінця! — і падає юда, й цілує, аби того золотого та переманити з козацького череса в засмальцьовану, смердячу жидівську безодню кишенью. А січовик гуляє далі, поки в чересі бряжчить. Міщани тільки посміхаються та головами похитують, парубки від заздрості чухають чуби та літають мріями за січовиками, а жінки, молодиці та дівчата ходять самі не свої.

«І що воно за люди, — думає Оріся, — ніби ж теж козак, та не ті... Лейстровик наш немовби зв'язаний, все робить на наказ і гуляє, мабуть, з дозволу. А січовик — орел, вітер степовий: літає, де схоче, гуляє, коли схоче, а віється, куди схоче. Ні впину йому, ні заборони. От, кажуть лише, що до жінок та до дівчат йому зась... А чого б, сказати? Зарік дають, чи що?..»

Замріялась Оріся й не чула позад себе бистрої козацької ходи. Та й те, що козак пильнував ступати безшумно й шаблю придержував рукою, щоб не бряжчала.

— Добривечір, білявко! — промовив стиха, наздоганяючи.

Здригнулася від несподіванки й стала — ні жива ні мертва. Озирнулася з острахом. Побачивши січовика, хотіла бігти, але ноги, як не свої.

— Оце добре, що не тікаєш, — підступивши ближче, правив козак. — Не люблю вганяти пішака, а коня в заїзді лишив. І добре зробив, а то тупотняву на всю вулицю зчинив би, а це не до шмиги. Всіх псів побудив би...

Поки він отак-о балакав, Оріся потроху отямилася, хоч і злегка ще трепетала на тілі, як спіймана пташка.

— А чого... чого тобі, козаче, від мене треба? — насмілилася нарешті. — Чи ж пристало гордому лицареві серед ночі за бідною дівчиною вганяти, немов якомусь ледацюзі з наших міщухів? Чи на славному Запорожжі у вас цього звичай велить?..

Козак засміявся, блиснувши в темряві білими, як гуся, зубами. Цей сміх ніби осяяв його твар, і Орися заглядела й його пишного русявого вуса, й великі ясні очі, й гарного, як виточеного, прямого носа під густими бровами.

— Без ножа зарізала,— озвався жартівливо,— без кулі поцілила в самісіньке сумління! І не знаю, що мені тепереньки робити: і мати Січ дорога, і ти, моя горlichко...

— Ого! вже й горlichко...

—...дорожча мені за все на світі... Як побачив тебе, коли ти гордою павою проходила повз Лейбину коршму, то відтоді й світ мені немилий став без тебе: прослідив тебе аж до якогось двору на майдані, крадькома любував на тебе, коли ти з якоюсь молодницею дивилася на тес видовище, біля козацького уряду, почекав, поки звечоріло зовсім і ти верталася додому, та й не зміг себе, щоб не піти за тобою. Отже, хоч за мою терпеливість не проганяй мене, дівчино люба... Скажи, як звуть тебе?

— Знаєш що, великотерпеливий козаче,— зовсім уже сміливо й навіть впадаючи йому в мову, відповіла Орися,— труди твої справді заслуговують на нагороду, і я певна, що ти її таки дістанеш, вернувшись на Січ, коло стовпа з киями. А тепер прощай, вертайся краще до товариства...

Вона легкою сарною стрибнула через перелаз у двір. Із хати рипнули двері.

— Добраніч, козаче! Чого ж стоїш?..

— То ти, Оришко? — почулося від хати.— З ким ти там — з Павлом?

— Та тут мені пеня, ненечко,— не знаю, що й діяти...

— Ой, лишечко! яка пеня?..

З темряви вийшла постать пристарої жінки й підійшла ближче.

— Запізналася я трохи в Катрі, незчулася, як і смеркло... Біжу чимдуж додому, та й не туди-то, що за мною в темряві... хто б же, ви думали?..

Мати підійшла до плоту ближче й намагалася розпізнати темну постать козакову коло перелазу.

— Чабан, чи що, в сіряку?

— Де пак чабан, мамо? — реготала Орися.— Запорожець.

— Січовик?! — ужахнулася стара.— Свят, свят,— перехрестилася вона.— Чого йому?

— А отже, спитайте! Ув'язався, та й уже... Я йому — відчепись, козаче! а він мені — і сяка, і така, й горlichко, й люба... Та щастя моє, що забалакав аж коло нашого двору...

— І не сором тобі, козаче,— звернулася мати до січовика,— чіплятися до бідного, безоборонного дівчати?.. А ще зап...

— Та хоч ви, паніматко, не сповідайте,— озвався козак,— висповідала добре й без вас ваша недотика...

— І добре зробила!..

— Краще покладіть таку милість і дозвольте завтра прийти до вас по-доброму в гості та...

— Що?! в гості?..— аж скрикнула мати.— Та ти що собі, степовий вепрю, гадаєш — що в мене не чесна господа, а жидівська корчма з дівчатами?! А бодай ти не діждав! Ходи в хату, дочко! наслухаєшся тут...

Стара вхопила доньку за руку й потягла до хати.

— Та почекайте ж, паніматко, дайте слово сказати! Я ж...

— Не хочу чекати, не хочу слухати! — чулося від хати.— Йди геть під три вітри, звідки прийшов!..

Заскрипіли й грюкнули двері. Козак постояв, почував потилицю, витяг із кишені кисета з тютюном і почав набивати люльку, лагідно й роздумливо посміхаючись собі в уси.

«Гарне дівча, не взяв би його кат,— думав козак, не рухаючися з місця,— далебі, гарне... І те гарно навіть, що сміливо одшила мене та ще й висповідала. Ех, за таку не сором і коня, й шаблю, й навіть січову волю проміняти, пошившись ізнов у посполиті. Хм... Коси золоті, як достигла пшениця, а брови темні та дугасті... А очі великі-великі, сині, як небо... Гнучка, як тополя, хоч і повна, як рожа... Бррр... аж мороз поза шкурою!... Стривай-но... стара якогось Павла згадала... Хм... то в неї єсть Павло... Це гірше... А проте, мабуть, міщух якийсь дзюндзюрестий: на один ніготь поклав, другим розчавив... Такі не страшні...»

Було тихо-тихо та гарно. Погасли останні, де-не-де позасвічувані, світла по хатах. Гавкне десь на кутку пізній собака та й замовкне відразу, нізвідкіля не чуючи підмоги. Поблизу, в білих від цвіту вишнях, тьохнув несміливо соловейко. В сусіднім садку до нього обізвався другий, ще далі — третій, четвертий, п'ятий, і за якусь хвилю козацькі думки розплилися в морі соловейкових пісень.

Січовик як ніс люльку до губи, то так і застиг, мов зачарований, наслухаючи, а мужне, тверде як камінь, серце тануло від раювання, як віск від сонця. Хотілося й собі зітхнути на всі могутні груди й у голосній пісні виляти

те, без краю чудове, що сповнювало їх по береги. Чомусь защеміло в носі, й непрохані сльози набігли на очі.

«Пху! бий тебе сила Божа! — отямився врешті запорожець і поквалливо всунув чубука в зуби, а сам почав мацати руками по кишенях за кременем та кресалом. — Лепський козак, нема що казати... Розкис, як сухар ув окропі... Ще заплачу, гляди... Причарувала вража дівка... Оце дак так!.. Навіть на співи підіймає... Мав би добрий голос, то так, здається, й розлився б на всі садки, як оці соловейки... Ач, якої затинають!..»

Зненацька, немовби у відповіді на його думку, десь поблизу покотився вулицею й долинув до нього гарний, чистий, як срібний дзвінок, парубоцький голос, повний нестримного поривання до ясного весняного щастя.

«Гей, гей по каміннях
бистра хвиля рине,
А козацькеє серденько
до дівчини лине...»

«Маєш, — зупинився січовик із кресанням, — ніби підслухав або підглядів, вражий син, що в мене всередині коїться... Сміха!..»

«Гей, спіши, козаче,
та не забарися, —
Вийде мила, вийде люба,
кохана Оріся...»

— Еге, то й цей сюди, бачу, — буркнув січовик, розпалюючи люльку. — Орісею ж, либонь, назвала стара дівчину... А це чи не Павло, що про нього вона згадала, коли нас почула, вийшовши з хати...

«Гей, гей...» — почав був, наближаючись, парубок ізнов, але раптом урвав, помітивши в темряві огню цяточку.

Підійшов ближче й звиклими до п'єтми очима розпізнав під плотом ще темнішу за ніч постать.

— Хто тут? — гукнув сміливо.

— А що хіба?.. Здоров, Павле! — обізвався січовик.

Павло наблизився щільно, зазирнув мовчки під шапку й оглянув незнайомого з голови до ніг.

— Запорожець?.. Чи мені ввижається? — мовив спокійно, але підозро.

— А хоч би й запорожець? — так само відповів січовик і аж тричі пихнув люльку.

Вогник блиснув ясніш, і Павло встиг запримітити й довгого вуса, й витрішкуваті глузливі очі. Те, що в очах тих грала ніби поглумка, почало дратувати Павла. Став до козака боком:

— А чого тобі тут треба й звідки тобі відомо, що я Павло?

— Е, пане-брате,— засміявся січовик,— я характерник. Знаю не тільки те, що ти Павло, а й те, що ти сподівався, йдучи сюди, поженитися з білявою, синьоокою Орисею, та не пощастить тобі цим разом, бо дівчина до тебе не вийде. Чув?

Павло спалахнув.

— А чого б їй і не вийти? Тебе мусить спитати, чи як?

В цю мить стукнуло віконце й почувся голос, що відразу прогнав Павлові й досаду, й гнів, лишивши саму радість:

— То ти, Павле?

— Я, Орисю,— затремтів від захвату парубок.

— З ким ти?

— А хто його зна... Запорожець якийсь!

— Як?! То він досі стовбичить тут?.. Пеня, та й годі.. Отже, забирай його з собою та йди звідсіля, бо я все одно не вийду.

Павлові й серце впало.

— Орисю! — вихопилося в нього з докором.

— Йди, йди собі! — суворо говорила дівчина.— Нічого там — Орисю.

А далі ласкавіше додала:

— Завтра приходь, коли маєш що сказати. Добраніч!..

Віконечко стукнуло знов, і все затихло, лишилися самі соловейки з піснями та їх двоє: один із глузливою усмішкою під важким усом, а другий — із понівеченою радістю в серці.

Павло помовчав хвильку, не відриваючи очей від чарівного віконечка, далі круто повернувся до січовика:

— Це все через тебе, дідьку непроханий!.. Де ти взявся тут, заволоко, і чого шукаєш гупої ночі там, де не загубив?..

Січовик мовчав, і Павло виразно відчував, що він у душі кепкує з нього.

* — Не хочеться тільки гвалту здіймати, щоб не згнатьбити дівчини,— бурчав він, збираючись відходити,— а то я тобі відбив би охоту чіплятись до неї... Де чорт не візьметься, та...

— Ну, буде, буде, — раптом обізвався запорожець. — Ти звідси куди — додому?..

Павло отетерів спочатку від несподіванки, далі спалахнув:

— А тобі що до того?

— Рано ще. Ходімо лише до Лейби: там наші до ранку гулятимуть, то й ми поможемо. Я пізнав урешті тебе: ти той парубіка, що жбурляв оце нещодавно лейстровиками, як грушами. Хочу почастувати тебе й погуляти з тобою. А за дівчину не турбуйся: не хотів і не хочу її кривдити, а до того — звідки міг я знати, що вона твоя дівчина?.. Отже, ходімо помиримося, не сварившись.

Павло відразу завагався, але можливість попасти в таке товариство була занадто принадна. Махнув рукою й згодився.

III

Велика Лейбина корчма гула всередині й зокола. Надворі, в мальовничому безладді, розставлено було кілька довгих столів із скамницями та дзигликами до них, а за тими столами, заставленими дзбанами, поставцями, куклями, кубками, сиділи, хто як уподобав, січовики — пристарі, молодші, зовсім молоді; сиві оселедці за вухо та сиві вуси аж на груди мішалися з добре підголеними аж по маківку чорними, руськими, білявими чупринами й пишними молодецькими вусами, зачепленими часом аж за вуха, щоб не заважали пити меди. Біля кожного столу, на зумисне вкопаних для ночі стовпах, червоно палав смолоскип, курячи їдким чорним димом іноді просто на гуляк, на що ніхто з них не звертав найменшої уваги.

Поміж столами увихалися із спритністю, що їй позарив би найсторожкіший вуж, часом сам Лейба, а то здебільша рудий зять, Хаїм, та молодий іще, але вельми рахубний, як і батько, чорнявий син. Незважаючи на незвичайну велелюдність та на примхливу витребенькуватість низових гостей, Лейба, Хаїм та юний Нухим усюди поспівали, на всіх потрапляли й догоджали, без нарікання, без сварки та лайки: вони добре тямили, що запорожець заплатить, скільки заправиш, але слова накриво не стерпить — стане на цабе, тоді вже й накланяєшся й напросишся, а то й по потилиці дістанеш. Коли якийсь — все одно, старий чи молодий — чуприндар, відпивши з куб-

ка чи поставця, вилається, що мед чи горілка не міцні, то не супереч йому, а краще сам про людське око пригуб, скривись і нагукай на того, хто приніс: «Нухиме там чи Хаїме, кому ти подаєш? Звідкіля ти вточив — з того барила, що про посполитих? Зараз мені вилий це, та вточи для пана сотника, чи там полковника, з того — панського!» Нухим чи Хаїм хапає дзбана, летить стрімголов, аж пейси та цицел йому розвіваються, до льоху, забариться там хвилику й вихорем мчиться із тим самим назад; а щоб показати, що він напій перемінив, витирає дзбана полою лапсердака. Підпилий низовець задоволений, що не дався одурити, а парх, уклонившись йому низенько, біжить до інших. Спосіб задовольняти п'яних, що його вживали й уживають всі шинкарі всіх часів і народів.

— Ходімо краще досередини, — звернувся наш січовик до Павла, коли вони ввійшли у двір. — Тут, хоч би й хотів, то нема де примоститись... А до того — маю тобі дещо сказати... порадитися в чотири очі...

Павло скинув на нього здивований погляд і стеноу плечима: мені все одно, мовляв.

Ніхто на них не звернув жадної уваги, й вони переступили поріг корчми. Тут коїлося те саме, що й на дворі, тільки замість смолоскипів, серед кожного столу блимав тьмяним світлом великий каганець. Хоч обидва вікна були відчинені, як і двері, але повітря було аж густе від кептяги, курева та хмелю й свіжа знадвору людина відразу почувала, що чуманіє. Химерні, фантастичні тіні коливалися по стінах, а п'яний гомін до того густо сповняв кімнату, що Павлові здалося, ніби він пірнув у нього, як у багнисту теплу воду.

Як із землі перед ним виросла зігнута постать Лейбина.

— Чого пани хотіли б собі!.. Маю чудесну оковиту... Пан сотник уже пили — знають... Маю вишнівку, слив'янку, тернівку, запіканку... А мед! уй, який мед! Сам староста ясновельможний, нехай живе здоров, тільки в мене й бере... Може, вечеряти чого забажаєте — і вечеря всяка буде: і печеня, і...

— Та постривай, жиде! — переняв йому мову січовик, оглядаючи корчму з гостями. — Даси й оковитої й меду, та й на зуби щось, але... може, в тебе є десь такий, хоч невеличкий, закапелок, щоб нам удвох ось із цим парубком побалакати...

— Чому нема? Є, далібуг, — засипав знов жидисько. — Ласкаво прошу сюди до валькиру... Всі наші за роботою,

то він порожній... Щось там пан сотник подарує бідному жидові за це — і вже. Прошу панів...

Він повів гостей попід стіною до валькирових дверей, відчинив їх і, вклонившись, пропустив козака й парубка досередини, потім увійшов сам і щільно зачинив за собою двері. Густий, затхлий, своєрідний пах ніколи не провітрюваної жидівської спочивальні прикро вдарив їм у ніс.

— Тут маєте, — метушився жид, — змітаючи полою порошок зо столу. — Там справді й гамір великий, і душно, й повітря важке, а тут... — він заплющив очі й потяг до себе носом повітря, — ах, як у квітнику. Прошу сідати, — додав підставляючи стільці. — Чого пани хотіли б випити чи з'їсти?..

— Дай поки що оковитої й чогось попоїсти, а там побачимо...

Жид метнувся з покою другими дверима.

— Сідай, пане-брате, — кивнув січовик Павлові на стільця, сам скинув шапку й кинув на ліжко. Скинув і кирею.

Павло побачив перед собою високу, огрядну постать степовика з гарним мужнім обличчям і темними хитрими очима. Пригладивши обома долонями підголену старанно чуприну, запорожець і сам важко опустився на скрипучого стільця і втопив у парубка свій пильний погляд.

— Дак от який ти, козаче, — мовив по хвильці. — Юнак, нестеменний юнак, хоч і вус чорний уже під носом закрутився. Хоч два понад два десятки маєш?

— Три, — засміявся Павло й чомусь зніяковів.

— Дитина, далєбі дитина, й аж дивно, як ти сьогодні з отими лейстровиками впорався сам без чужої потуги. Хм... добру силу маєш. Чом же тут її марнуєш?

— А де ж маю з нею подітись? — знов засміявся парубок.

— Де?.. Ото спитав!.. Там, де й усі, що не хочуть до смерті на печі ханьки мняти та волам хвости крутити, а воліють помірятися силою молодецькою своєю з потугою ворожою, з татариним лихим у чистім полі чи з турчином бундючним на буйних хвилях морських. Он де молодецькі місця!.. Чи волієш і сконати ледачим міщухом у запічку, як старий облізлий кіт?..

— Міщухом? — образився Павло. — Таж батько в мене січовиком був.

— Справді? — здивувався низовець.

— Щоб ти знав...

— А де ж він?..

— Або я знаю?..

— От тобі й маєш! А як же?..

— Мати казали, що як я ще малим був, кинулися батько разом з нашими канівчанами наздогнати ногайців, що пожакували околиці села й хутора, та так і слід по них загув. Далі чули стороною, що подались аж на Запорожжя, а це сьогодні ваш старий полковник казав, що батько в Синопі в турецькій неволі, якщо живі ще...

— Як звали?

— Похил Василь.

Січовик на хвилину замислився, щось ніби пригадуючи.

— Ні, не чув...— мовив урешті.— Не знаю... Та й не дивина: сам я всього шість років, як на Січі, а це ж було, сам кажеш, як ще ти був малий...

Двері наче вітром розчинилися, й у покій влетів Нухим, несучи перед себе печеню, хліб, солоні огірки, а за ним сам Лейба з горілкою, з поставцями, кубками й величезним дзбаном меду. Жидок примостив усе на столі, низенько вклонився січовикові й нечутно вислизнув геть.

— Вже! — промовив Лейба, розставивши посуд.— Доброго здоров'я, ївши й пивши!.. Якщо матимете ще в чомусь потребу, прошу гукнути в ці двері.

За цими словами зник.

Запорожець наляв поставці оковитою, взяв свого, цокнувся з Павловим і мовив:

— Випиймо!

Пили й їли спочатку мовчки.

— То ти Похиленко,— врешті, сповняючи знову поставці, почав січовик,— Павло Похиленко... Ну, а мене дражнять Денисом Кригою... Кажуть, що занадто я холодний та розважний, тому, мовляв, дражнитимемо тебе Кригою. Крига, то й Крига, хіба мені що!.. На Січі всякого новака мусять перехрестити, хоч і не хоче... щоб потім ніхто вже не пізнав поза Січчю, про кого мова. Отже, й мене, Дениса Бідяченка, зробили Кригою... Тож, мабуть, і твого батька з Похила зробили кимось іншим, тому й не дивина, що ні ти, ні навіть ньенька твоя й усі, хто знав його, нічого про нього не чули... А що він у неволі, то це світова річ у козацтві: сьогодні всяк із нас вільним вітром у полі гуляє, турка, татарина й усякого бусурменина коле-рубас за віру православну християнську та за рідний край Україну, а завтра, дивись,— чужим-чуженицею в не-

волі бусурменській пропадає, визволителів із рідної землі виглядає, та, не дочекавшись, часто там і помирає...

— То буває, що й визволяють невольників? — раптом перебив Павло, затаївши духа.

Крига на якусь мить зупинив на нім свій пильний погляд і посміхнувся, ніби відповідаючи тим таємній думці своїй.

— Визволяють... Чом не визволяють... Але не ті, що вдома по ньєчниних запічках сили свої молодецькі марнують, а тільки ті, що в полі чи на морі з бурями б'ються.

— Це ти мені навздогад буряків? — насупився Павло, налив повного кубка медом і вихилив одним духом.

— Може, й тобі, пане-брате, — відповів січовик, — а може, й сам собі. Скажу тобі лише одно, що коли б мій отець гинув десь у неволі, а я мав би турову силу, як оце ти, то наплював би сам собі межі очі, якби хоч зайвий день один висидів під материною стріхою!..

Парубок мовчав, але став ще хмурніший.

— Чи не до мислі тобі наше лицарське життя?.. Знаю ж і бачу, що до мислі, але не знаю й не бачу, що тебе вдержує тут!.. Скажи мені, мій приятелю, щиро, одверто — чого ти сидиш у Каневі, коли душею й серцем з нами?..

Павло — немовби не до нього річ, тільки важко дихав, наче тамував гнів на когось.

— Чом же ти мовчиш? Чи не маєш чого сказати? — правив своє Крига.

— А що я тобі скажу?.. — з серцем відказав Павло.

— Та чи чув, про що питаю?

— Ну то що, що чув!.. Скажу одно: рада б душа в рай, та гріхи не пускають.

Він знов налив кубка й випив.

Крига не спускав з нього важкого погляду й чекав, що він далі казатиме, але молодик сидів і мовчав, дивлячись кудись убік.

Гомін в корчмі не вщухав, навпаки — до всього почувся бренькіт струн, а далі й тупіт козацького танцю та вигуки. Задрижали стіни, задзвеніли кубки на столі. Січовик скривився з досадою.

— Розгойдалася січова воля... — муркнув він набік. — Тепер уже ніхто й нічим не спинить, хіба хміль або сон зможе.

— У вас на Січі все так? — спитав Павло.

— Не все, а буває... Як щасливо з якогось походу вернуться та понавозять усякого добра.

— Хіба й там шинки є?

— В самій Січі — ні, а поза валом січовим — аби гроші: всього знайдеться, як і у вас у Каневі. Ну, та сам побачиш, бо я певен, що тут ти не всидиш довго... Не таку вдачу маєш, та й силу твою тут нема де подіти...

— Може, й так.

— Не — може, а напевне так. Одного не розумію, які гріхи тебе не пускають.

Павло сердито зиркнув на Кригу:

— Чого лукавиш? Адже сам добре знаєш.

— Мати?

— Та й мати.

— А хто ж іще?.. Дівчина?

— Та й дівчина.

— А хто ж чи що ж іще?

Парубок спалахнув.

— Як то що?! — дратувався Павло. — А з чим, у чім і на чім дістануся на те дідче Запорожжя?.. На кожного з вас глянеш — лицар, вельможний пан — і не підступайся. За все життя не спроможешся вратися так... Де вже нам!.. Шкода говорити!..

Павло махнув рукою й схилив голову на долоні. Голова йому з хмелю йшла обертом, і звичайна в тверезого рівновага кидала його.

— Кажі краще, про що хотів побалакати зо мною! — промовив він, повертаючись до низовця боком і підперши голову рукою.

Крига й сам бачив, що давно вже час було сказати голубне, за чим привів парубка сюди, — власне, весь час він до цього й справляв розмову, — але все ще вагався розкрити карти зовсім, не знаючи, як сприйме це Павло, а вразити юнака було шкода, та й небезпечно.

Але ж і до ранку не сидіти з цим...

— Та про що ж балакати? — розважно почав він. — Коли казати правду, то ми вже давно балакаємо про те, що треба... Ти хочеш зробитися січовиком, а я... хочу кинути січове товариство й записатися тут, у Каневі, в лейстровики...

Павло підвів голову і втопив у бесідника свій затуманений хмелем зір, що в ньому виразно заіскрилося вже неховане підозріння.

— Запорожжя, голубе, річ не проста, — казав далі низовець. — Для запорожця не може бути ні матері, ні дівчини; одна в нього родина — січове товариство, одна

справа — козацький промисел, війна з бусурменом... Тож не думай собі, що зміг би двох зайців разом піймати: або ти січовик — і забудь про те, що тебе в'яже в Каневі, або лишайся при цьому, але викинь із голови й думку про неньку Січ. І панотець у церкві читає часом нам слово Боже: не можна двом панам служити, бо врешті якогось із них утратиш, коли й не обох разом.

Павло уважно слухав, дивлячись січовикові просто в вічі, а неспокійні думки, попереджаючи одна одну, вибором крутилися в голові.

— По мені, бачиш, пане-брате... Ще шість літ тому я собі був простий посполитий у панів. Знадила запорозька воля; шість літ був у Січі — й не кепським братчиком, — про це спитай кого хочеш, — не раз бився завзято й у степах з невірними, й на морі...

Він налив кубка, взяв люльку з губи й одним духом спорожнив його. Помовчав хвилину, немовби прислухуючись до гамору й пісець, що доносилися з корчми. Скривився, як від прикрого вчуття.

— Так, — озвався нарешті, — ніхто не скаже, що був я поганий товариш, поганий вояка... так, ніхто, крім мене самого, але... там тільки побачив я, що помилився... Наоприкріло скоро все те... Я внедовзі побачив, хоч нікому не казав, що не про мене неспокійне те життя січове... Внедовзі шашелем у серці почала точити мене туга за селом, за рідною стріхою, за землею, за всім тим, на що я, як лицар запорозький, мусів дивитися з погордою. Дивуєшся?.. Не дивуйся: я пересвідчився, що не самого мене їсть ота туга, лише не всякий навіть собі самому признається в тім. У боях та в гульбищах, у горілці топили тугу тую аж до старості, коли кого Бог карав, і він не поляг у бою, або до каліцтва: коли тоді треба було виходити з товариства, то ніби аж радів старий чи каліка, вибирав собі на землях запорозьких захисний куточок і осідав там зимовником коло вимріяної в боях кривавих любої, спокійної селянської праці. Хто міг, женився навіть... Їхатимеш на Січ, то сам побачиш ці зимовники по дорозі. А я... я не хочу чекати аж до старості або каліцтва, бо вже тепер не в силі побороти в собі тую тугу... Та з якої речі!.. Хочу зараз — і вийду з товариства зараз, тим паче, що як вільно в нього входити кожному християнинові, так вільно й виходити... Вийду й, поки гарненько розглянуся, послужу в лейстровиках, а потім незабаром — на той бік Дніпра, на вільне, не панське, господарство...

Тільки тепер почав Павло потроху розгадувати, куди гне низовець. Кинувши низове товариство, догадувався парубок, запорожець захоче одружитися з якоюсь дівчиною, бо яке ж господарство без вірної дружини! А на таку дружину він наглядів собі Орісю, це не інакше... Ба, витрішкуватий дідько,— не в тім'я битий!.. На якусь каліку кривобоку, рябу чи підсліпувату не натрапив...

— Казав би коротше,— перебив Павло, посміхнувшись, радий, що сам відгадав козаків замір,— що задумав оженитися, а за жінку взяти Орісю, а то бач, як здалеку заїжджаєш. Треба, мовляв, дурного міщуха обчеркнути курячим зубом. Теж митець!..

Січовик засміявся.

— Та, правду кажучи,— промовив він, наливаючи обидва кубки й торкаючи своїм Павлів,— я якраз до цього підійшов, та ти, бач, перебіг мені дорогу. Пий!..

Випили.

— Ну, ну, кажи, до чого ти йшов,— парубок йому.

— Річ, бач, ось у чім... Ти хочеш на Січ, а я — тут зостатися. Тобі потрібна козацька одежа, зброя, а головне — добрий кінь, а мені — гарна дівка, щоб оженитися з нею. Отже, й одежу, й зброю, й коня з сідлом я тобі дам, а за це ти — відкинись від своєї дівчини.

— Та ти що,— скипів Павло,— глузуєш, що міняєшся за людину, як циган за кобилу?

— Стривай, козаче, не кипи! — спокійно зупинив його Крига.— Сам же хотів коротше,— ну, а коротше як же сказати?.. Та й кінь ти забобони всякі, а кажи просто — згоден чи ні? Коли моє не в лад, я із своїм назад, а дівчина нехай сама вибере.

— Нічого їй вибирати, вона й так моя.

— Та ви що — заручені з нею?

— Не заручені, та будемо заручені, а тобі зась.

— А Запорожжя як же? Чи й жінку туди візьмеш?

— То не твоя журба,— буркнув похмуро Павло й відвернувся.

— Іносе,— промовив Крига якось убік і ніби потемнів на тварі.— Що правда, те не гріх... Ну, що ж,— ще пити-мемо чи кликати жида?..

— Як хочеш, а я вже йтиму.

Павло підвівся й узявся за бриля. Запорожець і собі, муркнувши:

— Ні вже: разом увійшли, разом і вийдемо.

Він гукнув Лейбу й розплатився з ним. Жид, видимо, був розчарований.

— Чого так швидко?.. Я думав... такі молоді, такі лепські козаки... Може, дівчат покликати... Уй, які слічні дівчата!.. Правдиві паненки з...

— Пропади ти пропадом із своїми дівчатами! — визвирився на жида Крига, знайшовши нарешті, на кому зірвати невдоволення, що гризло його по нещасливій розмові.— Виведи нас краще цими дверима надвір, а то через корчму тепер і не протиснешся: ач, закурили як, аж земля стогне!..

— Що пан хоче,— козацька вдача,— відповів Лейба й через жидівську світлицю вивів їх у сіни.

Крига й Павло, обережно пробираючись поміж п'яними, вийшли на вулицю.

— Тобі сюдою, либонь,— махнув управо рукою низовець,— а мені в цей бік. Добраніч! Може, надумаєшся все ж таки, то знайдеш мене тут, між братчиками. Вони вертаються на Січ позавтрьому вдосвіта. Бувай здоров!..

— Добраніч! — відповів Павло.

Вони розійшлися і за хвилю злилися з темрявою. А в корчмі гуляли далі.

IV

Запорожці не вирушили з Канева так скоро, як заповів, розлучаючися з Павлом, Крига.

Старший козацький дістав повідомлення, що за кілька днів до міста прибуде сам польний гетьман, і якраз для того, щоб зустрітися з січовим полковником у дуже важливій і нагальній справі.

Відвідини такого високого й рідкого гостя природньо викликали силу всяких здогадів про ціль приїзду й безліч найрізноманітніших чуток; але що й як — до пуття ніхто, oprіч старшого хіба та ще січового полковника, нічого не міг сказати. Навіть братчики не могли як слід доглупатись, у чім річ, і, сидючи в Лейбиній корчмі за кухлем пива, глухо ремствували на свого полковника й писаря. Про одно вони тільки з певністю догадувались, а саме — що січове товариство раптом стало для чогось потрібне панам, хоч вони на Січ завжди чортом дихали; а це — сам бундючний польний їде з ними на побачення.

Лейба, дослухаючись до їхніх розмов, тільки в бороду посміхався, бо коли хто й знав усе докладно, то це лише він, а якими шляхами — хіба жид скаже?..

Коли кому до цього всього було байдужісінько, то це хіба тільки Павлові.

Другого по зустрічі з Кригою дня він і з дому не виходив, ходив, як неприкаяний, та все про щось думав.

Стара Василиха ще зранку, виходячи з дому на ринок із свіжими пиріжками та печеною рибою, помітила, що з «хлопцем» щось коїться непевне. Аякже: то, було, спить удосвіта як мертвий, і не добудишся парубка, а це — вернувся пізно вночі, а лежить на спині, голову поклавши на руки, й видно по всьому, що за цілісіньку ніч і очей не заплющив: встромив їх у стелю, ніби думаючи якусь важку думу, й навіть голови не повернув, як мати підійшла; хотіла була вилаяти, та подумала, що, може, в дитини голова болить, та ще, гляди, й на похмілля (не інакше, як із тими паливодами знов зійшовся й випив), то вже нехай вилежиться, Бог із ним, а то ще занедужає...

Але коли, вернувшись увечері з ринку, побачила, що Павло її сидить, як туман, на призьбі, уткнувши лікті в коліна й підперши похилу голову долонями, та не звертає на матір жодної уваги, коли, метнувшись до хати й оглянувшись по ній, побачила, що він не їв нічого й не пив, стара не в жарт затривожилась і вибігла з хати.

— Що тобі, Павлусю? — нахилилася над ним.

— Нічого... — буркнув, не ворухнувшись.

— Як то нічого! — аж руками в поли вдарила, закудку-дакавши сполоханою квочкою, Василиха. — Таж у тебе, бачу, з самісінького ранку ріски в роті не було!.. Та підійми голову, чого похнюпився: дай подивитися на тебе, — може, хворий ти, хай Господь милує, Цариця Небесна...

— Зовсім я не хворий, — промовив він, глянувши неньці в вічі, й якимось криво усміхнувся. — Вигадають...

— Та як же не хворий! — аж руками сплеснула Василиха, пильно вдивившись в нього. — Та ти змарнів зовсім, і очі позападали... Ой, лишечко ж мені!.. Чом ти не обідав, скажи мені?..

— Невже не обідав?.. — щиро здивувався парубок. — Хм... чудасія... Мабуть, їсти не хотілося.

— Та чого ж не хотілося?.. Ой Боже ж мій! зурочили мені дитину, — щоб я з місця не зійшла, як не зурочили! А хто, хто?.. Не інакше, як оті харцызяки січові, оті характерники, бодай їм світа-сонця не діждатися більш! Ходи,

синку, в хату, та будемо хоч вечеряти, — може, воно минеться, а ні — то бабу Мацачку гукну пошептати...

— Добре, добре, я зараз, — засміявся Павло, — обіде-ться й без шептання.

Мати, зрадівши, що парубок трохи ніби повеселішав, заметушилася коло вечері та все бурчала й сипала прокльони на чубаті голови запорозькі. Припинила їх тільки за столом, за хлібом святим. Дивилася на сина, з якою охотою він їв, і потроху заспокоювалася. А все-таки цікаво було довідатися, що з ним.

— Десь учора ввечері був ізнову з отими гульвісами? — обережненько почала вона.

Він ласкаво подивився на неї, не відриваючись від їжі, й засміявся.

— Був і не був, мамо, — відповів.

— Водись, водися з ними, вони напутять... Аякже... на все добре напутять... Батько завіявся, безвісти, а може, й на той світ, то й тебе напутять...

— Це правда, мамо, — помовчавши трохи, почав Павло. — Один уже казав мені, щоб кидав усе й їхав на Січ...

— На будячині верхи? — гримнула стара, знову драгуючись. — Сідало наколеш.

— Давав коня з сідлом, одержу, зброю й навіть грошей на дорогу.

— Ов?! Де це такий щедрий вирискався?.. Слухай їх, сину, — вони тобі й золоті зорі в небі подарують, тільки позбирати їх муситимеш сам.

— Ні, мамо, цей навсправжки.

— Звідки це такий добродичинець узявся?.. А сам же як? — голий пішки побіжить на Січ, чи коняці за хвоста вчепиться?

— Ні, — засміявся Павло, — сам він тут застається в лейстровиках.

— Отакої! міняє шило на швайку! — мовила Василиха й раптом гостро вдивилася в сина, діткнута якимсь тривожним передчуттям. — А, власне... чого це в нього до тебе саме така велика ласка?

Павло помовчав хвильку, спаленівши, як варений рак, а далі несміливо:

— Та... не знаю, як вам і казати...

— Кажі, кажі вже, коли почав, — чого раки печеш?

Павло рвйним рухом відсунув від себе миску й насупився.

— Він побачив Орисю й закохався в неї... от!

Василиха отетеріла. Вона нічого не зрозуміла.

— Яку Орисю?.. Що ти мелеш півтора людського?

— Орисю... вдови Обеременчихи Орисю, — не знаєте, чи що?..

Стара й ще не второпала.

— Гаразд... А тобі яке діло?

Павло спалахнув:

— Як то, яке діло?.. Таж то моя дівчина, а він: відкасняся, каже, від дівчини, а за це матимеш від мене й коня, й зброю, й одежу.

Василиха аж підскочила на місці.

— На якого дідька — не при хаті згадуючи — воно тобі... одежа тая харцизяцька та зброя?.. З жидами канівськими герці справляти, чи що?.. Чом ти не послав його під три вітри?.. Чи, може...

Страшна думка блискавкою протяла їй мізок, і вона з гострим підозрінням ловила його блукаючий у замішанні погляд.

— Та... бачте... — почав він, то опускаючи, то підіймаючи очі, — він питав... той... чи до мислі мені січове товариство...

— Ага-а, ось воно що?.. І ти сказав, що до мислі?.. Кажі ж, чого замовк?..

В серці в неї кипіло, й вона на превелику силу здержувалася, поки випитає все.

— Авжеж, що до мислі мені, бо... кому ж воно не до вподоби! — зважився нарешті вимовити Павло й уперто глянув матері в вічі. — Але я не поїду з ними, бо... хочу одружитися з Орисею.

Мати ще трималася й удавано спокійно розпитувала далі:

— Так, так... А ти ж її... Орисю тую свою, питав, піде вона за тебе?

— Ні, ще не питав. Сьогодні хочу оце піти дізнатись...

— Ну, а як дівчина, що ви із своїм гонивітром низовим менжуєте нею, як цигани кобилою, піднесе тобі гарбуза?

Зір у парубка став ще впертіший, немовби аж скам'янів.

— Не піднесе... А як піднесе, то все одно життя мені тут нема.

— На Січ майнеш, тобто? — промовила вона глухо й підвелась.

— Подамся, бо що маю тут робити?

Мати підійшла до печі, вхопила макогона.

— А оце бачив? — показала йому.

Павло засміявся.

— Облиште, мамо... Я не маленький. Самі добре знаєте, що це пусте...

— Та знаю ж, знаю... які тепер поставали... велико-розумні дітки...

Зовсім несподівано для Павла вона кинула макогона під піч, піднесла полу фартуха до очей і запхикала.

— Вигодувала... вилюляла синочка... нічого сказати... Гарна поміч... ста... старій неньці... Одного лиха година та нещаслива завіяла безвісти... Та ти що собі, ледащо, думаєш? — раптом визвірилася Василиха на сина, й сльози їй миттю висохли на розлючених очах.— Ти на Січ, а ма-ти ж як? попідвіконню?..

— Е, мамо,— спокійно підводячись і хрестячись у куток з образами, мовив Павло,— чого ж там — на кого?.. Адже ж не ви досі в мене, а я у вас на шиї був. Не буде мене, то вам ще легше буде...

— Легше,— відповіла, прибираючи зо столу.— А вми-ратиму — хто очі закрие?.. Розумний який зробився... Коли це? Сьогодні, мабуть, сидючи під хатою натще-серце?..

— А таки й правда, що сьогодні,— обіззався, посміхаю-чись, парубок. Він безмірно радий був: розмова, що її він сподівався з прикрим почуванням у серці, навіть тро-хи з острахом, розрядилася лише тихим дощем докорів та жалів.— Чимало я дечого передумав за цей день...

— Бачу, бачу,— як віддалений уже по бурі грім, гуді-ла мати, змітаючи в жменю крихти.

А він, осмілений несподіваною лагідністю неньчиною, правив далі,— де й мова бралася:

— Що маю робити вдома, коли не оженюся? Людей смі-шити гультайством, чи що? Зледащю зовсім. Вам пома-гати у вашому ділі — не хлопська це річ, а жіноча... Ремества ви мене не віддавали чомусь учити змалку...

— Де ж би таки! — дитину, одніську, як мізинець, у чужі люди,— обурилася мати.

— Отже, й я кажу, що не навчили, а починати тепер — люди сміятимуться...

— А оженишся, то чим жінку годуватимеш? Чи й кралою свою посадиш мені на шию?..

— Передумав і про це, мамо...

— Що ж ти вигадав, розуме?

— Попрошуся в старшого лейстровика...

— А як не прийме?

— Прийме,— засміявся Павло, згадавши вчорашню пригоду біля козацького уряду.— Якого ж йому ще козака треба!.. А не прийме — наймуся до старости за челядина... ну, та вже десь приткнуся, щоб заробити на жінку й на себе...

— А на матір?! — аж крутнулася з обурення стара.— Ще не оженився, та вже про матір забув, а як приведеш свою оту кралю, то матері й місця в хаті не буде! Знаю я їх, тих невісточок, що єдиначки в батька-неньки: ні за холодну воду, а свекруха — слова накриво не вергни, зараз розприндиться й надметься, як миш на крупу, а то й синові наскаржиться та ще й накаже неньку бити. Ач, який лобуряка вигнався,— в батька!..

Павло взяв був чумарку з жердки, щоб одягти мовчки під материне бурчання, але, почувши це, спочатку отетерів, а далі почав реготати, аж за боки взявся:

— Я? бити?! Ха-ха-ха!.. Вас бити?! Матусенько моя рідненька, що ви говорите!..

Він ухопив її за попереk, і, піднявши, як пер'їну, високо вгору, цмокнув у щоку, й пустив на піл.

— Пусти, осоружний! — борсалася в його могутніх руках Василиха.— Пху! навіжений!.. Не казала я, що лобуряка! Тепер цмокаєш, а тоді чим цмокнеш матір, як жінка наскаржиться,— люшнею або вилами?.. Ні, вже краще йди геть собі з отими гультяями на Січ, ніж матиме оту мені в моїй хаті кралю твоя коверзувати! От що!..

Парубок трохи чумарки не впустив, почувши це.

— Де чорт не візьметься, та почне отут усе по-своєму,— правила своєї Василиха, пораючись коло ліжка.— Знівечить мені хлопця, нацькує на матір...

— Ха-ха-ха! — реготався Павло.— Ревнуєте мене до Орісі? й хату ревнуєте?.. Та ж ви її не знаєте як слід!

— Аякже, цяця яка!.. Не знаю... Знаю, голубе, оту руду Оберемчишину вирлату дівулю... Ходить, як пава, й набік не сплюне, пишна та горда й не підступи!.. Знайшов золото... Куди це знов проти ночі? До своєї вирлокої?

— Та до неї ж... Треба ж дізнатись...

— Нічого не треба!.. Сказала, і в хату не пущу — й не пущу!..

— Нічого, мамусенько, помириться, аби тільки вона згодилась...

— Ось гляньте! — вдарила об поли руками Василиха,— вона!.. А як мати не згодна, то тобі байдуже?..

— Добраніч, мамо! — кивнув головою Павло, надів бриля й потяг із хати.

Стара сердито подивилася йому вслід.

— Пху!.. Синочок... Дві краплі води батько: і той волоцюга був, і цей такий самий... не держиться матері... Голівонько моя нещаслива, з такими батьками і з такими синками...

Почала поратись коло печі, помила начиння, принесла з сіней помийницю, вилила туди помії з рештками від вечері й винесла надвір, до хліва, кабанові... І все бурчала, бурчала тихо під ніс собі... Часом бурчання переходило в жалібне скигління та скаргу на лиху долю жіночу, на гірке самотнє життя. Вона вперше почула матернім серцем, що син уже виріс, а не «дитина», як вона звикла звати з немовляти, а коли виріс, то так і знай, що відрізана скиба від хліба.

Помила руки і вчинила на завтра на ранок. Надворі смеркло зовсім. Стара вдова засвітила перед образами лампадку й довго молилася в п'ятьмі, ставши навколішки серед хати: ревні сльози, непомітно для неї самої, текли по висохлому, худорлявому обличчі, зібганому коло очей і вуст у дрібні зморшки. Не за себе саму молилася: прохала в Бога покою з праведними для раба Божого Василя, якщо він неживий, і благала милосердного, щоб поміг йому визволитися й вернутися додому, коли мучиться десь у неволі,— цебто молилася за те, про що жадній душі в світі ніколи б не призналася. Навіть синові... Дуже вже вразив колись, кинувши її, раб Божий Василь... Вболівала в молитві тихій і над долею своєї «дитини», благаючи їй від небесних можновладців усього, що тільки є на світі гарного.

А підвівшись і згадавши, куди хлопець її подався проти гупої ночі, знову почала бурчати та посилати всякі лиха на голови тих, що ніби її «дитину» з розуму зводять.

Згадала, що не засунула надвірні двері, вийшла в сіни й засунула. Довго поволі розбиралася, хоч і не було з чого, власне, врешті, перехрестившись, уклалася...

Довго не спала, крутилася на ліжку, покректувала, зітхала...

V

Вдова Обеременчиха жила з дочкою Орисею сливе край села, в невеличкій старенькій, але дуже чепурненькій хаті з вишником перед нею, огородженим з ulиці добрим (ще

старий Обеременко заплітав) плотом. За хатою простягся великий город, на якому насаджено й насіяно було всякої всячини, і все те вже давно походило й буйно розросталося та зеленіло, завдаючи господарням чимало праці й клопоту з полінням та доглядом. Тут же таки, недалечко за городом, у лощині, належав їм величезний шмат поля, що частину його займав підмет з уже доволі високими зеленими коноплями, а решта красувалася густою, гарною темно-зеленою пшеницею. Весна була напрочуд красна, тому все аж раділо рости та тішити господарське око.

Був ув Орисі й ще один клопіт, але водночас і її пиха й гордощі: не маленький перед самісеньким вікном квітник. Правду кажучи, й було чим пишатися, бо не всяка з дівчат канівських могла похвалитися тим, що було в Орисинім квітничку: тут і різнобарвні рожі випиналися вгору, намагаючись усе перерости в своєму гоні у височінь; тут кучеряві кущі півоній, мережеволисті чорнобривці духовиті; тут і блідо-зелені нагідки, що ось-ось засвітяться золотими свічечками, і червоні крокоси, й мак — не той, що навгороді, а повний, що цвіте й червоно, й рожево, й біло, й усяко; по тоненьких тичках зеленіє-в'ється квасоля й горошок — теж не такі, як навгороді, бо ті для спожиття, а ці для цвіту, для милування, а горошок ще й пахне ніжно так, гарно; була й красоля, й васильки, й любисток, і півники, й гвоздики — всього було. Шкода тільки, що все те ще не починало цвісти, а лише зеленіло... А проте весна нестримно швидко розгорюється, й не оглянешся, як усе почне цвісти одно за одним.

Мала Обеременчиха поряд із хатою комору, а в другій половині великого двору — хлівець і в нім — двох кабанців і свинку; а в дворі — кури, гуси, качки — потроху, але всього було, oprіч коней та худоби: ці останні вже не на вдовине господарство.

Хоч і багато праці, клопоту, турбанини було в хаті й поза хатою, — ніколи було зранку до пізнього вечора й угору глянути, — але не раз на день стара вдова ні-ні та й спиниться, буває, й замислиться, кинувши оком на свою Орисю. Непомітно розквітла дівка, як повная рожа, налилася, як яблучко, гарна, як королівна, струнка, як тополя, гнучка, як лозиночка, тьмаво-золоті коси нижче пояса, над великими синіми очима густі тоненькі темні брови, а вустонька вишневі так і просять поцілунків... Мати Божа, Царице Небесна! відверни від любої дитини всяке

нагле лихо, не попусти лихій людині занапастити красу дівочу!.. Щоправда, змалку, ще як почало тільки дибати, вже навчала дитину, напучувала на все добре; пильнувала паче ока, коли дівча почало вирівнюватися, красуватися; та хіба тепер світ який! незчуєшся, як налетить лиходій, закрутить голівку молоду солодкими, звабливими речами, спозираючи вроду її пишну та принадну, зобидить тяжко, скривдить, а потім повіється безвісти — шукай вітра в полі!..

Ось чому так переполошилася бідна вдова вчорашнього вечора, почувши від доньки, що за нею в темряві уганяв улицею якийсь низовець; тому й вчитала тоді напасникові хоч і звичайненько, та твердо, що нема чого, мовляв, походеньки справляти, коли ти не ледащо, а чесний лицар. Воно правда, що дівчина виросла горда та пишна й сама потрапить удержати таких лиходіїв на відстані, але хто не знає, що може накоїти тая пристрасть злочинна, коли опанує несамовиту людину до безумства. А врода ж Орисина — пху-пху! в добрий час сказати — хоч кого може з розуму звести. Інший може й на душогубство піти, аби свого доскочити. О Господи милосердний! коли б уже боржій навинувся статечний, гарний молодик, що здолав би вродою своєю та любовою, красною вдачею підбити горде серце дівчини й завершити щире кохання чесним шлюбом. Та й потреба конечно відчувається в мужній силі, в мужніх руках, а коли правду мовити, то й у розумові. Кепсько без цього на господарстві...

З усіх хлопців, що залицялися до її Орисі, ніхто не був їй у такій подобі, як удовиченко Павло. Щоправда, гультяй був, але це тому, думалося їй, що ні за що парубкові було рук зачепити вдома, тож і тинявся, як неприкаяний, і гуляв із ким попало знічев'я; а дай йому якесь діло, щоб цікаве було для молодика, щоб захопило його всього — вона певнісінька була, що де й гулі тії поділися б! Гострим, досвідченим оком доброї господині бачила, що з нього вийшов би гарний, запопадливий господар, та ще при його здоров'ї. А до того ще й красень парубок саме для її Орисі: пара вийшла б усім сусідам на заздрість та надивовижу. Приглянулася й до того, що Павло, нєвважаючи на його надмірну силу, вдачу мав дуже лагідну, донечку її любив щиро, всім молодецьким серцем, а матір, її, вдову Обеременчиху, шанував, як нєньку рідну, — отже, можна було сподіватися, що не зобидить ніколи ні жінки молодої, ні старенької тещі.

Само собою розуміється, що знала, хоч і не так уже зблизька, й стару Василиху, бо хто ж у такому малому місті не знав би когось; знала й химерну, сувору навбач, вдачу вдовину; знала й те, що Павла свого любить пристрасно, ревниво аж до поглуму людського, і це трохи непокоїло Обеременчиху, вносячи якийсь нелад у вимріяний нишком, потай навіть від дочки, порядок одруження й майбутнього подружнього життя дітей. Орисина мати інакше й не уявляла собі зятя, як господарем на її господарстві; може, тому й серце її так прихилилося до безгосподарного парубка, що легко пішов би в прийми; але стара Василиха... хто знав її думки й заміри?.. Відомі всім були тільки її примхи та дивацтва.

А дочка? Чи знала Обеременчиха, що на думці в її єдиначки й що на серці в неї? Здавалось іноді, що знає, але бувало й так, що тільки руками розводила, нічого не розуміючи. Чи кохала Оріся Павла так, як він її?.. Що потура-ла його впаданням коло себе, то з цим вона не ховалася; а от оскільки це потурання мало місце в її далекосяглих замірах — про це тяжко було поки що сказати щось певне. І мати терпляче чекала дальшого розвитку молодой приязні, тільки, непомітно для молодят (власне, для Орісі), всякими обережними способами сприяючи їй.

Вже смеркало, коли мати з дочкою вернулася з городу. Повечеряли в хаті, й мати, обійшовши та оглянувши господарство в дворі, лагодилась до сну, а Оріся нашвидку принесла з криниці води й поливала з глечика квіти. Вечір був тихий та гарний, і, неважаючи на втому по довгим трудовим дні, дівчині не хотілося спати. Та й те ж ще, що вчора казала Павлові прийти, й він ось-ось заявиться. Можна було б на це не зважати й знов не вийти до парубка, подразнити його, помучити, але Орісі дуже кортіло розпитати про вчорашнього нічного гостя.

— Кидала б, дочко, своє поливання, — мати їй у вікно, — йшла б спочивати: навешталася, наробилася з отим полінням за цілісінький день, натомилася... В мене й руки й ноги, як не мої, а в попереку — наче хто кілка загнав...

— Я ще не хочу, мамо, спати, — відповіла Оріся.

— Де вже там не хочеш! То так здається, а схилиш голову на подушку, то незчуєшся, як і заснеш...

Але тут згадала Обеременчиха, що вчора, лягаючи, Оріся закликала на сьогодні Павла, тому не вмовляла далі, а тільки сказала: «Ну, та Бог з тобою, тільки не барися», — й зачинила віконце.

Десь на другім кутку передмістя чувся веселий регіт, вигуки, а далі й співи,— буяло молоде життя, як те шумне пиво, відганяючи сон-дрімоту в душні хати, на старечі роздумні голови, на застояну, холодну кров. А у вишнику відважно затьохкав завзятий співець ночі, викликаючи на співне змагання своїх пернатих сусідів.

«Гарно... ах, як гарно!» — замислилась Оріся, й нахилений над кущем півоній глечик застиг, нерухомий, в її руці.

Та й не мислі то були... Вчуття якогось неусвідомленого щастя в рості, в буянні, щастя, що переймало всю істоту, хотів би того чи ні, викликало ніжні, як мрійний сон, рожево-осяйні видіння, що й темінь вечора сповняли срібним, мерехтливим, прозорим сяйвом...

— Орісю! — почула вона приглушену позву від перелазу.

Затрепетала, як пташка, від раптовості й збудилася з солодкого марення.

— Ти, Павле? — озвалася. — Йди сюди.

Скрипнули в темряві ступійки в перелазі під могутньою ногою вечірнього гостя, а за хвилику його велетенська темна постать виринула з пільми перед дівчиною.

— Добrivечір! — привітався напівголосно, скинувши й знов насуваючи на голову бриля. І дивно було Орісі, й радісно разом, що голос велетня ніби, як їй здалося, тремтить... Чула в тім і повагу — де повагу! побожність — до себе, й його якийсь незрозумілий острах перед нею...

«Боже! — мигнула блискавкою думка. — Такий дужий і боїться мене!..»

— Добrivечір! — відповіла й засміялася вголос на свою потайну, бистру думку, дрібно-дрібно, гарно-гарно, ніби урвала й розсипала по тихій воді разок намиста. — Не поломив перелазу?

— Ні, Орісю, — засміявся він і собі.

«Чого в нього голос тремтить? — подумала знов, і знов, і знов засміялася. — Змерз, чи що?..»

Взяла відро й глечика й занесла в сіни. Вийшла знову, витираючи руки фартухом.

— Ну, чом же не кажеш, чого прийшов, на ніч глядя? — запитала, вдаючи невдоволену. — Прийшов і мовчить...

А йому й справді немовби язика відібрало, хоч добре ж знав і не забув, чого йшов. Взагалі волів би все мати її коло себе, спозирати красу її безвічно, але мовчки, бо бентежився, балакаючи з нею, та й що можна додати словами до того щастя, що грало в нім від її близькості!..

Сьогодні прийшов би, якби й не покликала була, бо ж мав справу, що про неї конче мусів говорити. Сам себе підбадьорював у думці, підстьобував думкою, як батіжком, і, проте, мовчав. Може, й найбільше саме тому, що справа була надто нагла й зачіпала, головне, її.

— Он той... учора...— почала знов, упадаючи в звичайний з ним поглум,— видно відразу, що молодець,— де й речі взялися, хоч і заговорив уперше тільки...

Це дошкулило. Раптом забалакав.

— Та я, Орисю, й прийшов... правду кажучи... побалака-ти... Про все з тобою... сьогодні... Завтра вже той...

«От лиха година! — думав уводночас, досадуючи сам на себе.— Наче не мій язик...» Обличчя її він не бачив як слід у темряві, але відчував, що воно насмішкувате, й гаряча кров заливала йому твар.

— Ну? — підстьобнула його.

Помовчав хвильку, важко дихаючи, далі.— як у прірву зірвався, заплющивши очі:

— Орисю... я прийшов... той... Давай поберемось!..

Вимовив врешті, а сам аж голову вбгав у плечі, ніби обуха по тім'ю сподіваючись.

Сміх застряв у неї в горлі... Всього сподівалася сьогодні, тільки не цього. Аж хитнулася від нього, серце забилося, як спіймана пташка. Відчула, як спаленіла аж до вух.

— Ти... ти що ж,— вимовила нарешті згорда,— хочеш щоб я пішла?

— Ото, хай Бог милує! — кинувся він на місці й благу-ще простягнув руки.— Таж у мене тільки й той... що тебе бачити біля себе, а ти...

— Що це тобі на думку спало? — промовила по хвильці спокійніш і поважно. Оріся відчула, що це не пустота звичайна парубоцька, що з Павлом щось діється, а що саме — поки що не в силі була збагнути.

— Та мені, Орисю,— говорив уже сміливіш,— інакше й не приходиться... Так випало, що або сьогодні дізнаюся, чи ти вийдеш за мене, або подамся на Січ.

— На Січ?! — здивувалася ще більше.— Чого?.. А мати ж як?

— Мати?.. Так і будуть, як досі були... Що я їм?.. Вони мене хлібом годують, а не я їх.

— Добрим хвалишся.

— Я не хвалюсь, Орисю, а так воно якось сталось... Та я ж навідуватимусь додому, якщо поїду... А коли б не поїхав і зостався, то... тільки заради тебе...

— Ні, Павле,— перебила рішуче,— так не буде... Я не держу тебе...

Помовчав хвильку.

— Нелюбий я тобі?

— Ні, не те... Не думала ще про це... Ти не сердься на мене... Просто я ще не хочу віддаватися... рано ще...

Раптом засміялася й казала далі:

— Не надівувалася, не нагулялася ще в неньки... Ти їдь, куди надумав, а я подивлюсь, який з тебе козак вийде...

Оглянула темну поставу його з голови до ніг.

— Так собі міркую, що не в послідніх, ха-ха-ха!.. Їдь, їдь, Павле, заживеш козацької слави та, мабуть же, й багатства.

— А ти тим часом заміж вийдеш за якогось багацького сина,— процідив крізь зуби похмуро, але здержливо.

— Може... зарікатись не буду... Чи можна знати, що завтра буде? А серця не вмовиш, коли притьма забажає...

Сміялася ще, а серце боляще щеміло: гамувала його сміхом.

— Ну, то прощай, Орисю,— промовив понуро.— Дай хоч руку на розлуку...

Він міцно стиснув тоненькі теплі пальчата її й важко зітхнув:

— Покохав я тебе, голубко, паче всього на світі, та... Ат! — махнув рукою.— Бувай здорова!.. Згадуй часом, може, десь і мені легко гикнеться... Вклонися від мене неньці... гарна вона в тебе й до мене все ласкава була... Прощавай!..

Повернувся, зігнувшись, і злився з темрявою.

Що з Орисею?..

Відчула раптом, як здавило всередині й кров відхлинула від серця, а земля захиталася під ногами.

— Павле!! — зойкнула не своїм голосом, почувши, як закрипіли ступійки на перелазі. Зляканий соловейко урвав своє тьохкання, дослухаючись до шепотів ночі. Мати прокинулася на ліжку, теж прислухалася, перехрестилася, думаючи, що то вві сні їй учулося, й знову заснула.

Павло швидкою ходою вертався до квітника, стривожений не в жарт. Серце йому трохи не вирвалося з грудей. Почувши знайому важку ходу, Орися кинулася назустріч і повисла йому на грудях.

— Любий... милий, коханий мій,— щебетала крізь сльози, а він, щасливий до безкраю, обняв її своїми могутніми руками й вів до хати.— Не їдь... не треба... Тоді тільки, як

ти зник у темряві, відчула я, яка без тебе самотна... й той... який ти мені любий... Не поїдеш? ні?..

— Не поїду, серденько, не поїду... Хто ж від свого щастя тікає? — говорив, пригортаючи й цілуючи її. — Який я щасливий... так, зненацька... несподівано...

— Я побалакаю завтра з ненькою й скажу тобі ввечері, гаразд?

— Гаразд, гаразд, голубко, — я на все згоден і ждатиму, скільки сама схочеш, бо ж я знаю тепер, що ти моя й ніхто не відбере тебе в мене...

Соловейко, заспокоєний тим, що тривога була даремна, засвистав на дсбраніч ще голосніш.

На другім кутку співали дівчата й хлопці...

Крига марне чекав цього вечора в Лейбиній корчмі.

VI

Польного гетьмана привітав Канів за два дні тільки.

Приїхав із малим шляхетним почетом із кварцяних старшин та з сотнею кварцяних жовнірів. Ні обозу, ні гайдуків, ні слуг: про все це мав подбати староста канівський, що врочисто зустрів гетьмана геть-геть за містом і, разом із козацьким старшим та січовою старшиною, супроводив через усеньке місто аж до свого уряду.

Тому що, за січовим звичаєм, старшина сама не мала права приймати жадних важливих рішень без товариства, перед старостинським урядом зібралося з нагоди прибуття польного гетьмана все січове товариство, що наїхало в той час і гуляло в Каневі. Не знаючи, в чому справа, чого жадає від товариства польний, низовці зустріли його й його почет мовчки, вишикувані на своїх румаках, у повній зброї, півкругом на майдані перед самим урядом.

Увесь майдан укрито було цікавими. Коли високий гість під'їхав на своєму білому арабові до січовиків, а кварцяники покрилися в старостинським великим дворі за довжелезними стайнями та надвірнім будуванням, цікавий натовп присунувся ближче, щоб чути, про що гетьман говоритиме з січовиками; а січовики теж чекали цього з цікавістю, хоч були похмурі й не ховали на обличчях свого виразного недовір'я та підозри.

Польний згорда привітався й став до товариства якомсь боком, а передом до натовпу більше, ніж до тих, що до них мав справу. Видно було з усього, що гетьман ненави-

дить козаків з усього серця панського й глибоко зневажає їх, а коли й приїхав, щоб єднатися з ними, то лише тому, що примушений був якимсь наказом згори.

А говорив він про те, що найясніший король, піклуючись із ласки монаршої про своїх підданих днями й ночами, звернув свою високу увагу й на кількаразові прохання Війська низового Запорозького, обіцяючи його задовольнити в повній мірі, коли військо січове й надалі лишиться в покірному послушянстві в його королівській мосці й Речі Посполитої польської. Говорив далі про те, що про це вже освідчено уряд Січі Запорозької й що Військо Запорозьке з великою вдячністю прийняло цей новий вияв монаршої милості й з щирою відданістю й готовністю обіцяло свою лицарську поміч у війні з турками, що її королівська величність має розпочати в найближчому часі.

При цій звістці кінними лавами прошумів глухий гомін не то здивування, не то задоволення, та гетьман на це навіть голови не повернув у їх бік, а пасучи очі дівчатами з рясного натовпу, правив, як завчене, далі... Найяснішому королеві відомо, що український народ, пам'ятаючи великі милості й високу ласку до себе королів польських, пам'ятаючи їх щиру приязнь і любов, з великим піднесенням прийняв звістку про війну з невірними там, де про це вже стало відомо, й, на випадок потреби, заприсягся офірувати для цього не тільки майно, а життя своє. Він, його королівської мосці польний на всю Україну гетьман, певен...

Високий речник давно вже не спускав очей з якоїсь постаті в стовпищі цікавих міщан, врешті не витримав, кинув одному із старшин свого почету, й коли той запобігливо під'їхав до нього своїм конем, то він, злегка нахилившись із сідла, щось зашептав до старшини, урвавши промову, й показав йому очима на натовп. Старшина так само метнув зизим оком, не міняючи постави, на міщухів, подлявся мить, кивнув головою, посміхнувшись, і хутко від'їхав геть у старостинський двір, а польний, немовби нічого не сталося, казав далі. Він певен, що такими самими почуваннями горять і лицарі Війська його королівської мосці Запорозького, а тому, вертаючись оце тепер негайно на Січ, не тільки прихилатимуть по дорозі людінь до готовності зюковати бусурменів, але й затягатимуть затяги з колишніх досвідчених козаків, з виписчиків та й з молоді для посилення й збільшення Війська Низового Запорозького,

на яку ціль хоч зараз мають одержати кошти з його, польного гетьмана, військового скарбу.

Все далі не спускаючи очей з якогось місця в натовпі міщанським, додав тим самим одноманітним, байдужим голосом про те, що він, польний гетьман, знаючи заслуги перед отчиною й непохитну вірність Речі Посполитій січового лицарства, сподівається, що й цей свій малий і тимчасовий обов'язок присутні оце тут низові вояки виконають якнайкраще, оправдуючи тим високе до них довір'я його королівської мосці, Речі Посполитої польської й його, свого польного гетьмана.

Скінчивши своє слово до зібраних для вислухання його запорожців, він і після цього навіть не глянув на козаків, а смикнув за поводдя свого араба й від'їхав геть до староства. Почет його, опріч запорозького полковника й писаря, від'їхав слідком за ним. Запорожці як слухали високого гостя мовчки й не рухаючись, так і лишилися ще якусь хвилю на місці, похнюпившись і роздумуючи.

— Ну, що ж, панове-браття,— розбив нарешті тишу старий полковник,— перш, ніж маємо щось відказати ясновельможному, мусимо відбути раду!..

Глухий гомін згоди був йому за відповідь, а далі, з наказу полковника, січовики ладними лавами від'їхали геть за полковником. Почали розходитися поволі й міщани, обговорюючи те, що бачили й чули.

Був і Павло в юрбі цікавих. Здалеку розпізнав у квітчастій зграйці міських дівчат Орисю й поклав собі конче підійти до неї, коли люди розходитимуться, й провести додому; тому, як тільки рушили з майдану запорожці, він почекав, поки стало вільніше, підійшов до неї й привітався.

— Додому, Орисю? — спитав.

— Ні,— відповіла,— ще не зараз... мушу зайти ще до Катрі...

— Ну, то нам по дорозі... Проведу тебе. Довго там будеш?

— Не знаю...

Павло тепер тільки помітив якусь непевність в її очах, якусь тривогу в голосі й збентеження.

— Що з тобою, голубко? — зважився запитати.

І в голосі його вона відчула стільки щирості, теплого спочуття й ласки, що мимохіть сльози навернулися на очі їй захотілося, як малій дитині, поскаржитись йому. Але на

що поскаржитись, коли й сама до пуття не знала, що саме бентежило її серце?..

— Я не знаю, Павлику...— нарешті промовила, відвернувши обличчя вбік і ховаючи сльози.— Ти, мабуть, бачив... я стояла з дівчатами... а він усе на нас позирав... наче, крім нас, нікого не було на майдані...

— Хто, Орисю? — здивувався парубок.

— Таж той... що оце допіру приїхав...

— Польний?

— Еге ж.

Павло нічого не розумів.

— Ну, то що, що позирав?

Вона мовчала хвилику, не повертаючи голови.

— Дівчата сміятись почали... То на тебе, кажуть, Оришко, циркас той витрішкуватий пан... Я не знаю... але... глянула на нього... й мені здалося, що... на мене... Й серце в мене впало з переляку... Відвернулася, стала боком, але гляну на нього, а він... очей не спускає...

Павло нарешті зрозумів, у чому річ, і весело засміявся.

— Оце й усе?..

Вона здивовано глянула на нього, а далі й сама засміялася, й уся подія раптом здалася їй тільки смішною.

— Серденько,— говорив тим часом парубок,— таж на кого йому було й дивитися, як не на тебе, коли ти найкраща з усіх?.. Чи боялася, що зурочить?..

— Ат, вигадай! — удавано розсердилася дівчина.— Всім така гарна, як тобі...

Вони вийшли на майдан, що на нім кілька день тому Павло воював з лейстровиками городовими.

— Ось прийшли,— додала вона,— тепер іди геть! Приходь увечері...

Кивнувши голівкою парубкові, вона бистрою легенькою ходою зійшла на ганок і зникла в Катриній хаті.

Він мовчки провів її закоханим поглядом, далі посміхнувся на якусь власну думку й потяг додому.

Сонечко сідало за недалекі гори. Довгі тіні слалися по землі, приймаючи часом найдивовижніші обриси. Спадав поволеньки денний вар, і від Дніпра дихало приємною прохолодою. Безлюдний до того майдан почав потроху комахитися людьми: верталися з торгу перекупки з порожніми кошами; висипала загнана спекою до хат дітвора й весело бавилась серед просторого майдану; а з хат виходили розварені духотою обивателі й прохолоджувались, або сидючи на ганках, або походжаючи в тінях садоч-

ків та позираючи байдуже на місто й його мляве, сонне життя.

«Десь і мати досі вертаються,— думав ідучи, не поспішаючи, Павло.— А може, вже й удома... На старостинським майдані не бачив їх... мабуть, ще не спродалися тоді й не хотіли кинути діло на ринку, щоб подивитись, як зустрінуто польного. Та й не цікаво їм, а тепер і поготів... Усе сердиті й не заговорять як слід... лаятись навіть перестали...»

Це була правда. Стара Василиха, почувши ото від свого єдинака про його заміри, як води в рот набрала: говорити — говорила хіба тоді, як уже дуже треба було про щось у хатніх справах, і то одно-два слова, а вже щодо лайки, то наче забула, як лаються. Старенька цілком доцільно для себе міркувала, що її бурчання й лайка у великій мірі виявляє, що син для неї далеко не байдужа істота, а вона якраз цього, після того пропам'ятного вечора, й не хотіла виявляти: ти так, мовляв, хочеш змінити мене на молоду жінку, то й я ж до тебе так само: чи є ти, чи нема — мені байдуже.

Згадавши це, Павло посміхнувся: він добре тямив, що мати любить його паче життя й навіть сердиться тому, що любить дуже, ревнує до інших. Усе це було б нічого: посердиться, мовляв, та й перестане, більш копи лиха не буде; та трохи дратувало його спокійну вдачу те, що йому треба було тепер остаточно й докладніш побалакати та обрадитися з ненькою про сватання, а ненька — хоч не підступай.

— Агов! — почув зненацька за собою, а обернувшись, побачив, що його наздоганяє Крига.— Постривай, пане-брате!..

Павло став.

— Оце добре, що натрапив на тебе,— сказав січовик.— Здоров! Куди ти — додому?

— Та додому ж,— відповів Павло.

— Ну, гаразд,— то я трохи проведу тебе.

Вони пішли.

— Так і не прийшов другого вечора, як ми тоді так чудно зустрілися, до корчми... А я чекав... і, признаюсь, нетерпляче чекав...

— Не було чого,— посміхнувся Павло.

— Я так і догадувався. **Тобі** подала слово?

— Подала мені.

— Щасливий...

В його голосі забренів тихий жаль і смуток. Павло скося

глянув на козака й мимохить відчув у серці спочуття до недавнього супротивця.

— А ти що?.. вертаєшся на Січ? — спитав по хвилі.— Коли вирушають ваші?

— Та вирушають завтра вдосвіта,— відповів Крига,— але я застаюся. Я ж казав тобі, чого саме...

— А як же ж той...— здивовано почав парубок і урвав, замовк, насупившись.

— Про що ти?.. Може, про дівчину?..

Крига махнув рукою.

— Глибоко зачепила моє серце,— це правда, але я, пане-брате, не з тих, що нахрапом лізуть навіть туди, де їх вітають носом об лаву... Потрібна мені не любка для втіхи, а вірна, статечна дружина, добра господиня на господарстві, кукібниця до нього та гарна мати дітям. Чого ж би я ліз притьма до дівчини, що серце своє віддала другому?.. Ну, та що про це говорити. Багато я за цей час передумав і сказав сам собі врешті: коли щось замислив чесно й поважно, то й чини чесно й поважно, бо дурні витівки та пройдисвітства до добра не доведуть. Зостаюся я, пане-брате, як і казав уже, але знайду собі іншу дівчину, щоб не тільки вона мені, а й я їй до мислі був... Балакав уже із старшим: охоче приймає в городові козаки. Наші сердяться, та що чинити: чоловік робить, як йому краще, а не як комусь там подобається.

Павло став.

— Чого ти? — спитав здивовано Крига.— Чи це вже ми прийшли?.. Це ваша хата?..

Павло підтакнув.

— Ну, то бувай здоров, пане-брате!.. Дуже радий, що побачився з тобою, а то все чекав і не знав, на яку ступити в цій справі... Отже, ти махнув рукою на Запорожжя?.. Як так, то ще зустрінемося не раз. А то, може, й на весілля покличеш,— засміявся січовик.

— Чого ж,— засміявся Павло,— дай Бог діждати, то й покличу.

— Спасибі, пане-брате, прийду... Ще й затанцюю на весіллі...

В цю хвилю поуз них пройшла з кошиком Василиха, кинула на запорожця сердитий погляд і, грюкнувши хвірткою, увійшла у двір.

— Ненька твоя, либонь? — спитав Крига, проводячи стару очима.

— Еге ж.

— Бачив тоді, як на тебе напали городові. Й тоді серди-та була.

— Вони таки не дуже вподобали вашого брата, січовика,— все за те, що батько пішли на Січ та й слід по них загуб.

— Так, так... Ну, прощавай.

— Добраніч.

— А коли б той...— казав, відходячи, Крига,— замір свій ти чомусь перемінив і тобі все ж таки заманулось би зажити січової волі, я від того, що казав, не відрікаюся...

— Не бійсь, не переміню! — махнув рукою, засміявшись, Павло.— А тобі моя порада, пане-брате: викинь із голови все це й заспокойся. Будемо приятелями.

— Хм...— муркнув Крига й почухав потилицю.— Може, й правда... Прощай!..

Пішов, побрязкуючи шаблею.

Почало смеркати. Павло ввійшов у двір і заціпнув хвіртку на заціпку. Мати поралася мовчки коло хліва, що з нього чулося задоволене кректання кабана. Павло ввійшов у хату й засвітив свічку. На столі вже було приготовано до вечері, але тільки для нього. Ввійшла Василица.

— А ви вже хіба повечеряли, мамо? — спитав він, посміхаючись.

— Сідай он і жери мовчки! — визвірилася стара й почала банити руки, буркочучи під ніс.— Повечеряла... Чи не ти тую вечерю приготував?..

— Не журіться, мамо,— казав, сідаючи за стіл, Павло,— ось оженюся, то невісточка все гарненько готуватиме...

— Що?! — аж крүтнулася Василица на місці.— А щоб ти не діждав, щоб отут, у мойй хаті, поралася твоя вирлата нечупайда!..

— От тобі й маєш! — вечеряючи, правив спокійно парубок.— То ви не хочете, щоб я з Орісею побрався?

— Про мене,— відвернувшись від нього й витираючи руки, бурчала вже спокійніше стара мати,— хоч із відьмою з Лисої гори... А до хати й господарювання зась!..

— Хм... А я думав оце побалакати з вами та попрохати вас, щоб ви поклопоталися знайти когось за старостів...

— Аякже!.. Так зараз і полечу по сусідах.

— Бачу, що не любите ви мене...

— Аякже... чи нема за що любити!..

— Ну, то що ж я маю діяти?.. Мушу дати вам спокій і не мозолити очей.

Мати з підозрінням повернула голову й глянула на нього:

— Тобто? У прийми підеш, чи як?

— Соромно в прийми йти, хоч мати Орисина й не від того...

— Ще б пак!

— Завтра вдосвіта вертаються на Січ низовці...

— То що? Хай ідуть хоч і безвісти!..

— Піду оце попрощаюся з Орисею, скажу, що ненька не хотять її за невістку, а тоді...

— Що тоді?

— Вернуся з вами попрощатись, прохатиму благословити в дорогу та й собі з низовцями на Запорожжя.

Василиха іспитуюче глянула на сина довгим поглядом, не сказала нічого й почала вчиняти на пиріжки. А він скінчив вечеряти, встав із-за столу, перехрестився, подякував неньці й узявся за бриля.

— Чи не того й прудиус отой січовий стовбичив оце з тобою перед ворітьми, як я додому верталася? — не дивлячись на сина, почала стара.

— Та того ж, — відповів Павло.

— Ледащо прокляте! Збаламутив мені хлопця... А дівчина ж як?.. Лишаєш на поталу тому харцизяці?

— А що маю робити? Коли ненька той...

— А щоб він не діждав!.. Ненька... А ти дуже прохав неньку, щоб дозволила тобі шлюб узяти з дівчиною?..

— Та як же не прохав?..

— Хіба так просять? «Хочу одружитися з Орисею»... — перекинула вона Павла. — «Хочу»... Добрі діти у вітчаненьки поради шукають, кого їм узяти, а діставши туя пораду, благословення благають на чесний шлюб, а то — «хочу»...

Всередині в парубка все грало від свідомості перемоги, але він стерігся виявити це перед примхуватою матір'ю; навпаки — удавав винуватого й покірною неньчиній волі.

— Матусенько! — скрикнув із великою, щирою розпучкою. — То ви тільки через це так гніваєтеся на мене?..

«Через це...» — буркотіла стара, не дивлячись на нього. — Може, не було за що?..

Впав навколішки:

— Простіть мене, дурня-неотесу, що не знав звичаю й забув про шанобу! Богом присягаюся, що чинив неумисне... Забудьте, перемініть гнів на ласку: благословіть на чесний шлюб із Орисею.

Стояв так із простягненими до матері руками, тримаючи бриля в одній, й дивився на неньку благащими очима.

Василиха не квапилася: вона й задоволена була в матерніх гордощах, але й не хотіла виявити це відразу, — нехай, мовляв, не думає, лобуряка, що серце материне — таке собі щось, ніщо, жарт!.. Мовчала, пораючись біля печі, й не дивилася в його бік.

— Матусю! — знову Павло по паузі.

Потривала ще хвилю, врешті зміркувала, що може переборщити в такій покуті й тим стратити такий несподіваний, почесний та вигідний шлях для відступу з позиції, на яку так далеко загнало її примхливе серце, вона промовила вже трохи м'якшим голосом:

— Гаразд, гаразд — матусю... Як припекло, дак і — матусю, а то... Буде вже тобі колінчити!.. Нехай уже Бог благословить, коли таке діло...

— А ви, матусенько!

Повернулася сердито й зиркнула на нього:

— А я старша за Бога, чи що, що піду йому наперекір!.. Уставай, кажу, — чого колінчиш!..

— А як же той...

— Не твоє діло! сама все зроблю! Чи будеш мене вчити? Встань, кажу!..

Та парубкові вже не треба було наказувати далі: буйна радість і глибока вдячність вмить поставили його на бистрі ноги, метнули ним до матері... Він ухопив її, як малу дівчинку, попідруки, підняв угору...

— Ой, матусю моя ріднесенька, які ж ви хороші!..

Далі притиснув міцно до грудей своїх і дзвінко поцілував у щоку.

— Та ти не сказився, лобуряко! — зойкнула стара. — Трохи костей не потрощив, старих, ведмедю дикий!.. Оце випестила тура на своє лихо...

Та Павло вже не чув, як бурчала мати. Кинувши на голову бриля, він вихорем винісся з хати.

VII

«Гей, гей, по каміннях
бистра хвиля рине!..» —

розлягалось темного вечора знайомою нам улицею передмістя, гвалтуючи по міщанських дворах сонних собак.

У вдови Обеременчихи й серце впало... Стояла коло перелазу, пронизуючи старими очима навісну темряву, вся охоплена несвітською тривогою за дочку. Як пішла по

обіді дивитися на те вітання польного гетьмана, та й досі не вернулася. Думала спочатку мати, що Оріся загаялася в старшої доньки, але чого ж би? Та й не така вона, щоб гаялася залишне, а надто вночі, й завдавала неньці турби та клопоту. Ще була невеличка надія на те, що забарилася десь на вулиці з парубком (сказано, молодість!), але коли почула оце добре знайомий Павлів голос,— знала ж, що цею піснею Павло завжди викликає дівчину,— то відразу догадалася, що Орісі з ним нема, й ноги в неї затрусилися.

— Мати Божа! де ж вона? — зойкнула старенька.

— Це ти, Орісю? — почулося поблизу, й перед нею стала темна постать вечірнього доньчиного гостя.

— Ні, Павле, це я,— відповіла, й голос її забренів словами.

— Добрий вам вечір, паніматко! — звичайно зняв бриля й низенько вклонився парубок.— Виглядаєте кого?

— Та ж виглядаю, голубе, та ніяк не дїждуся. Як пішла по обіді, то й досі нема додому...

— Хто?! — вжахнувся Павло.— Оріся?

— Та вона ж... Думала, в Катрі загаялася, та пізно вже дуже... Чи не сталося з нею чого?.. Й серце в мене не на місці... Пішла б пошукати, та хати нема на кого кинути... Боже мій, Боже мій... страшно мені чогось...

Павло слухав і не слухав. Всякі думки бистрим виром закрутилися в голові, а серце чомусь болізно застогнало. Був приголомшений нежданою звісткою.

— Я, паніматко...— наважився врешті,— надвечір я бачився з Орісею перед староством... як польного зустрічали... й привів її до сестри, а сам пішов додому...

— Ну, бачиш... Але не зосталася ж вона почувати там... Цього ніколи не було...

— Та, мабуть, же не зосталася... Не забула ж вона, що вдома ненька тривожиться сама... Та й мені казала, щоб прийшов увечері...

— Боженьку! — сплеснула в розпуці руками Обеременчиха, втративши цілком останню надію, й сльози градом покотилися з очей.

— Постривайте, паніматко,— промовив, опритомнівши нарешті, Павло,— ось я збігаю до Катрі та дізнаюся...

— Збігай, серце, збігай,— зраділа крізь сльози мати.— А як нема, розпитай у людей, кого зустрінеш... О Господи милостивий, що з нею, що з дитиною?.. Може, якийсь напасник зобидив... Може, отой... січовик, що уганяв за нею кілька день тому?..

Павло слухав неньчин лемент тихий, і серце краялося йому на шматки. Він мав уже свій здогад про зникнення дівчини, але не висловлював його, щоб не вбити матері на місці,— такий страшний був той здогад навіть для нього самого.

— Ні, паніматко, це не січовик,— сказав лише, а далі додав: — Ідіть спочивайте з Богом, а я вам Орися приведу.

Обеременчиха витерла фартухом очі, хотіла ще щось сказати, але тільки почула його важкі кроки в темряві, що все далі затихали; вона перехрестила його вслід, постояла ще хвильку й, потиху квилячи та нарікаючи на долю, вернулася до хати, але не спочити — де там!..

У Катрі вже не світилося, коли Павло підійшов до хати. На майдані було темно й пусто; тільки у вікні козацького уряду блимало тьмяне світло. Від Лейбиної корчми чути було невиразний гомін та бухкання бубна. На небі — ані зірочки: всеньке небо покрилося затемними громовими хмарами. Було душно...

Павло швиденько зійшов східцями на ганок і застукав у двері; сам поглядав на віконечко й прислухався. Знов застукав. За кілька хвиль у вікні блимнуло світло, а з хати в сніи рипнули двері.

— Хто там такий? — пізнав Павло голос Максима, Катриного чоловіка, ремісника з канівської шаповальні.

— Це я... Павло,— відповів.

— Який Павло?

— Та Павло... Похиленко.

Заскреготав засув, і на порозі виринула з темряви сіней постать людини в білій сорочці.

— Добривечір! — привітався парубок.

— Доброго здоров'я... Чого тобі, Павле?

— У вас нема Ориси?

— Маєш! — розсердився Максим.— Та ти при розумі, парубче, що...

— Та постривай-бо,— почувся з сіней Катрин голос,— чого нагороївився замість розпитати.— Що сталося, Павлику? — запитала лагідненько, а в голосі почулася тривога.

— Та Орися досі додому не вернулася...

— Ой, лишечко! — скрикнула молодиця й стала на порозі поруч із чоловіком.

— Мати страшенно турбуються, плачуть... Послали мене запитати у вас...

— Таж вона пішла від нас, як тільки смеркло... Боже ж мій! що ж це таке?.. Максиме!..— звернулася до чоловіка.

— Дивно,— почувався той.— Де ж вона поділася?

— Постривай, Павлику, я щось накину на себе та підемо вдвох до матері...

— Ні,— промовив парубок,— ви йдіть, а я загляну ще в одно місце, щоб часу не згаяти.

— А що хіба?

— Та я ще нічого не знаю, а довідатись треба ж... Добраніч!..

Павло бистро зійшов східцями з ганку й зник у п'ятні. Катря вбігла в хату й почала хутенько убиратись. Максим одягся теж. Вони загасили світло, замкнули двері й швиденько подалися до матері.

Парубок увійшов до Лейби в двір і почав шукати очима між січовиками Кригу. Побачив його аж геть біля причілку за столом у товаристві братчиків. Обійшов кругом це правдиве пекло, підійшов до Криги ззаду й, нахилившись, тихо сказав козакові:

— Маю діло до тебе, пане-брате.

Крига обернувся.

— А, це ти, Павле!.. Сідай до гурту!

— Не можу, пане-брате... Пильна справа...

Крига помітив глибоке збентеження й тривогу свого молодого приятеля й підвівся.

Відійшли набік.

— Що з тобою? — спитав січовик.

— Орися пропала,— відповів Павло.

— Як пропала?!

— Пішла по обіді з дому й як кризь землю запалася,— промовив парубок і розповів про те, що заходив допіру до її сестри.

— Хм...— замислився Крига.— Що ж ти той... які твої думки про це?

Павло розповів про те, як польний, коли говорив до запорожців, не спускав із неї очей; парубок висловив здогад, що це має якийсь зв'язок із наглим зникненням дівчини.

— Я тоді, як вона це розповіла мені, сміявся з неї, а тепер думаю, що, мабуть, дарма я сміявся.

— Хм...— думав далі Крига.— Може, й твоя правда... Потоцький відомий бабій... Ось і тепер Лейба всіх кращих повій своїх одіслав до староства на бенкет... А коли поль-

ний справді взяв таку красуню, як Оріся, на око, то нічого дивного нема, якщо вона опинилася там.

Тільки тепер Павло збагнув і розумом і серцем усю небезпеку, в якій опинилася його Оріся. Він аж побілів на тварі, й серце йому завмерло.

— Що робити? Порадь...— ледве вимовив.

Крига, одвернувши голову набік і дивлячись кудись у темряву, напружував мізок, думав...

— Порадь, пане-брате,— опритомнюючи трохи, глухим голосом благав парубок.— Я піду на все... аби видерти її з лиходійських пазурів... Треба буде — вб'ю... задавлю власними руками самого польного, старосту — всякого, хто торкнувся до неї своїми нечестивими руками... Тільки порадь, як туди добутися...

Важко дихав і стискав кулаки, а очі палали божевільною рішучістю. Ввесь тремтів з нетерплячки.

— Тільки заспокойся, пане-брате,— почав Крига, глянувши на нього й при світлі смолоскипів зауваживши душевний стан бідолашного парубка.— Діло таке, що так зопалу не годиться... Треба все добре обміркувати...

— Нема часу міркувати довго...

— Спокою, голубе, спокою, коли хочеш удачі. Насамперед треба дізнатись, чи справді її заборвав польний і вона в старостві. Якщо справді там, то де саме переховується її. Не полізеш же притьма битися з усіми...

— На ввесь світ піду сам!..

— Уб'ють, і дівчини все одно не визволиш. Скажи краще от що: чи не маєш часом якого приятеля або знайомого з-поміж старостянської челяді?

Павло подумав хвильку.

— Маю кількох.

— Це добре. Отже, я піду з тобою. В старостві саме тепер бенкет з нагоди прибуття вельможного гостя... Десь досі п'яні всі, а біля двору і в дворі сила цікавих міщухів гав ловить. Це нам на руку ковінька. Втремося між них, а потім і далі, та й розвідаємо, що нам треба. От тоді й порадимось, що чинити.

Крига підійшов до своїх, щось сказав їм пошепки й вернувся.

— Ходімо,— крикнув Павлові.

Обійшли братчиків і вийшли на вулицю. Після світла смолоскипів ніч здалася ще темнішою. Вряди-годи чули кроки й говірку в темряві, але хто йде — не можна було розібрати.

— Вертаються з бенкету міщухи,— буркнув січовик.— Охота ж ото витрішки продавати, замість спати, як усі добрі люди...

Павло мовчав і все прискорював ходу. Йому здавалося, що його товариш тягнеться як за напастю, і він ладен був ухопити його на оберемок і помчати вихором туди, куди хотілося не йти, а летіти. Розпалена уява малювала йому всякі жахи та страхіття, що в них його кохана не мала ні помочі, ні поради. Десь кличе, сердешна, свого Павла, благає в Бога рятунку, а він, надобвень, вештається пустими вулицями й не знає, де її знайти.

«Ну! — стиснув кулаки й зціпив зуби парубок.— Хіба не доскочу, а то...»

А що саме, сам не знав, лише уявляв собі щось жахливе для ворогів-лиходіїв.

Наближаючись до старостянського двору, чули музику, гомін, викрики.

— Ба, як гуляють,— промовив Крига,— не гірше за наших братчиків... Голодрабі кварцяники... Дорвалися до дурнички, як дурень до лою... Вип'є на шага, а галасу на всю Річ Посполиту...

Бенкет справді був у повному розпалі. У дворі, як і в Лейби перед корчмою, порозставлявано було столи, що за ними вже до запаморочення п'яне жовнірство розмахувало руками, обіймалося, гвалтувало, співало, танцювало під музику, що ринула сюди вікнами старостянського палацу. Челядь з ніг збилася, увихаючись поміж столами, бігаючи з посудом на пекарню, до льоху й назад. Сама теж була вже напідпитку, хоч намагалася з усієї сили триматися твердо на вже нетвердих ногах. Широка брама була відчинена настіж, і в ній, і навіть далі в дворі товпилися цікаві з міста, переважно молодь, перекидаючись дотепами та влучними спостереженнями й слухаючи музику. Їм не боронив ніхто, навпаки — припускали до самісньких столів: поляк любить похизуватися. Щоправда, сідати за стіл нікого не запрошували: нехай, мовляв, дивляться та слину ковтають.

Крига й Похиленко протислися наперед і почали розглядатися довкола. Першого не так цікавив бенкет, як розполог у дворі панських та інших службових забудовань; другий шукав очима когось знайомого з челяді.

Дім був, як звичайні доми в багатих канівських міщан, лише збудований з дерева,— мабуть, нашвидку,— і дуже великий. Ліва половина його сяла відчиненими вікнами

спереду й з причілка, а права, по другий бік високого, освітленого каганчиками ганку, була майже темна. Крига догадався, що там міститься старостянський уряд. Праворуч від дому була величезна кухня й льох та помешкання для челяді, а ліворуч — стайні й казарма для надвірної військової варті, що була тепер п'яна, розуміється, як і наїзжі кварцяники. Між казармою й домом два ряди великих, розлогих лип: вони продовжувалися вглиб, у темінь, і січовик догадувався, що позад дому — сад, та ще, мабуть, і не малий. Досадував, що не поцікавився за дня, а проте — Павло, мабуть, знає.

Він обернувся до парубка. Той кивав пальцем одному із слуг, що, набравши порожніх дзбанів од пива, протискувався з ними поміж столами.

— Кого ти кличеш? — нахилившись до парубка, тихо спитав Крига.

— Овсія, — відповів Павло. — Він з наших міщан.

Овсій, углядивши приятеля, повернув поміж столами до нього, широко посміхаючись. Протисся нарешті.

— Здоров, Овсію, — привітався Павло.

— Здоров... З ким ти? сам?

— Та ні, ось із приятелем, — показав Павло на Кригу.

Овсій глянув на запорожця й засміявся: видко було, що хміль уже добре розібрав слугу.

— Оце приятель, я розумію, — промовив він. — Хоч би й мені такого...

— А що нам на заваді бути приятелями? — сміявся й собі січовик, підкручуючи вуси. — Я чоловік не гордий.

— Ов? — аж скрикнув з утіхи челядник; забувши, що в нього в руках під пахвами порожні дзбани, хотів махнути руками в захваті й трохи не повпускав посуду додолу. — Ну, то будемо й удвох приятелями.

— А чому й ні? Приятелі то й приятелі. Меңе звать Іван Гуркіт, а тебе, пане-брате?

— Мене? Овсій Крутько... Ось він знає, — показав очима на Павла челядник.

— От і гаразд! — сказав Гуркіт-Крига. — Шкода тільки, що ти мусиш оце прислуговувати чортам отим, — кивнув він головою на жовнірів, — а то б махнули до Лейби та хіба так запили б заприятелювання! Ще черес у мене не порожній...

— До Лейби?! — обурився діткнутий на гонорі челядник. — Якого чорта? Хіба в пана старости льохи позамикано?.. Стривайте... Ходімо отуди, ближче до пекарні, де

людей нема... Та я вас почастую таким медом, що ви ще й зроду не пили...

— Ходім,— згодився січовик, і Овсій повів їх за собою.

У Павла все кипіло всередині.

«Маєш,— думав він,— замість діло робити, будемо частуватися медами!..»

Але він мовчав поки що.

— Та й здорово ж бенкетують у вас! — казав січовик, удаючи захопленого тим, що бачив.— І там, чую, в палаці не марнують часу?..

— Ого, ще й як! — зареготався Овсій.

— Паній нема, кажуть, ні в польного, ні в старости, а я чую жіночий сміх... Дівчат понакликали, чи що?

— Ого! повнісінько... Там таке пани витівають, що просто сміха.

— Невже?.. А що ж воно за дівчата?

— Та звісно що: повій понастягали...

— Як?! — дивувався Крига.— І такий великий пан, як польний гетьман, та теж із папюгами...

— Е, де пак польний... Для польного,— лукаво підморгнув січовикові Овсій,— умисне впіймано таку пташечку, що ой-ой-ой!.. Справжня жар-птиця..

— Яку ж, яку? де спіймано?

— Та з наших же таки з міщаночок із передмістя.

— О-о...— застогнав Павло й рухнувся вхопити свого приятеля за горло, але січовик не спускав і його з ока й устиг сіпнути парубка за руку. Овсій ішов попереду з своїми дзбанами, розповідав, весело сміявся й нічого не помічав.

— От так штука! — реготався тим часом Крига.— Добро цим панам... Ну, а як же дівка та чи молодиця? — зраділа, мабуть, що такої честі доскочила?

Овсій зареготався й став:

— Ось отут постійте, а я зараз: віднесу тільки тим чортам пива, та й верн...

— Ні, ні,— намігся, регочучи, Крига,— постривай... Ти такі цікаві штуки розкажеш, що я й не встою, далєбі, поки не докажеш. Чи рада, питаю, була?

— Де, пак!.. Покойовий панський розповідав нам, що як увели її до пана гетьмана й розв'язали, то вона була, як божевільна, та все розглядалася по покоях,— шукала, мабуть, очима, кудюю втікти. Ха-ха-ха! якраз, втічеш з пазурів!.. Ми, каже покойовий, повиходили й лишили її сам на сам з паном. Коли, каже, чуємо: лясь!..

лясь!.. Що таке? Аж пан гукає... Вбігли назад, аж пан стоїть коло ліжка й за щоку держиться, а вона залігла в кут за грубу й тільки дико очима водить. «Візьміть,— каже пан,— та замкніть десь саму, нехай прохолоне трохи.» Витягли дівку з кута та до пана старости: так-от і так, куди її? «Одведіть,— каже пан,— у сад та замкніть ув альтанці: справді, нехай прохолоне трохи!..» Чудасія!.. Всі аж за боки бралися та реготались...

— Ну, ну! — підштовхував низовець.

— Що ж — ну?.. Сидить пташка у клітці, а стерегти поставили жовніра з шаблюкою... Ну, я побіжу, а ви почекайте: я не забарюся.

Овсій одійшов і пірнув із своїми дзбанами в льох.

— Йдемо,— шарпнув Крига парубка за лікоть.

Вони протислися крізь натовп, вийшли за браму на майдан і зупинилися.

— Ну? — промовив Крига.— От тепер можна й радитись, що далі чинити.

— Нема чого довго радитись,— понуро сказав Павло.— Ми тут будемо балакати, а дівчина мучиться... Ще з розпуки щось заподіє собі: чув же, що вона сама не своя.

— Та воно так, але треба щось узяти з собою, щоб замка чи засува розламати.

— Обійдеться... Я знаю ту альтанку.

— Гаразд, а як же ти додому її доведеш, якщо вона знесилена й не зможе йти?

— На руках донесу.

— Добре, але з такою ношею навіть ти не збіжиш проти нагоні, якщо хтось здійме тривогу. Та й сад же той, певне, огорожений муром...

— Дурне, частокіл тільки...

— Ну, та все одно ламати треба буде: можуть почути. Ні, не так...

— Ну, а як же?

Крига замислився на хвильку.

— Та кажи вже швидше! — нетерпеливився Павло.

— Ось що: ти йди, залізь через частокіл у сад, розвідай усе гарненько, а я збігаю за конем. Як почувеш моє пугукання, озовися, а потім роби що треба, а зробиш — веди дівку на моє «пугу»: сядеш на коня, а я підсажу її тобі, тоді вези... Ну, я біжу... Може, шаблю візьмеш, бо той же вартовий...

— На дідька вона мені,— ще брязне, гляди, де не треба.

— Ну, як знаєш. Дай же Боже удачі!.. Я об'їду сад іззаду... Де тобі найліпше, щоб я почекав?

— Та ззаду ж і чекай, бо з другого боку яр глибокий.

— От бач,— добре, що сказав, а то був би вперся. Щасливо!..

Запорожець пірнув у п'їтму, а Павло потиху, щоб не звернути уваги, коли ненароком хто зустрінеться, обійшов старостянський двір і пішов попід частоколом. Він знав, що невеличка дерев'яна, але дуже гарненька альтанка стоїть аж у глибині саду й від палацу до неї веде широка доріжка, облямована з обох боків кущами. Через частокілі крізь дерева він світла не помічав,— виходить, вартовий вартує в темряві, якщо не спить, п'яний. Серце парубкові стукало, як молотом; він не боявся, та і взагалі не думав про себе, але страшенно тривожився, що може опізнитися, що польний з п'яного глузду знову забажає, щоб йому приведено було Орисю,— що тоді?.. Ах, навіщо він згодився чекати!.. Ну, та чорта з два! він і в палац добудеться, власними руками задавить проклятого пана!..

Обійшовши сад, він дійшов до яру й прислухався. Тихо й темно було довкола, тільки від староства чувся глухий, п'яний гамір, пісні й музика. Павло вхопився за одного із стовпців огорожі й потряс ним. Задрижала огорожа під дужими руками, й він побачив, що з цим мороки буде небагато. Не роздумуючи довго, вперся однією ногою в землю поперед себе, другу відставив назад, з усієї сили потяг стовпа до себе й вивернув з ґрунту, далі притиснув його до землі; за стовпом похилились по обидва боки й в'язані поперечками частини діловання. Вихід із саду було забезпечено. Павло переступив у сад і обережно попід кущами став крастись до альтанки. Не зупинявся й не дослухався, бо певен був, що в саду, опріч хіба вартового коло альтанки, нікого нема.

Нарешті ось і вона. Парубок зупинився й почав дослухатися, чи не чутно кроків вартового. Тихо, ані шелесне...

«Спить, мабуть, стерво»,— подумав собі Павло, підкрався до стіни й, ступаючи навшпиньках, наблизився до дверей. Нікого не видно й не чути. Серце йокнуло й болісно занило. Помацав руками й ногами перед сходами на землі, по сходах — нікого. Кинувся до дверей — замкнені на замок. Притис до них ухо й стиха покликав: «Орисю!.. Орисю!..» Тиша. Покликав гучніше, прислухався: **анітєлень...** Ледве втримав шалений рик, що дерся йому з горла. Зціпив зуби й стис кулаки до болю в нігтях. Озирнувся

в темряві, як безумний, і, вже не звертаючи уваги на небезпеку, кинувся бігти доріжкою до палацу.

«Пугу! пугу!» — розітнулося луною в темному саду за-порозьке пугання, але Павло не чув, забувши й про свою умову з Кригою, й про все на світі, та пам'ятаючи лише одно, що Орися в пазурях польного.

З дому в сад був другий ганок, що від нього й вела доріжка, всипана піском, аж до альтанки. Павло добіг до ганку, зупинився й розглянувся в темряві. З цього боку світилося лише єдине вікно ліворуч. Було досить висо-ченько, та ще й загразоване. Парубок метнувся, як боже-вільний, до нього, підскочив, ухопився руками за ґрати й здерся на підмурок ногами. Зазирнувши всередину, весь обімлів і ледве вдержався, щоб не зірватися на землю... Він побачив, як у великому, розкішно прибраному покої Орися борсалася, пручалася з останніх сил у дужих руках п'яного гетьмана. Кров бурхнула в голову Павлові. Схопившись обома руками за ґрати, він скажено, з усієї, скільки було, сили рвонув до себе й вирвав вікно із стіни з луткою, кинув його набік на землю й блискавицею вскочив до покою. Польний, почувши тріск позад себе, кинув дівчину й метнувся до ліжка, що над ним висіла всяка зброя, але встиг лише вхопитися за шаблю, як залізні парубкові пальці вчепилися йому ззаду в горло й стисли так, що він у ту ж мить стратив притомність. Відчувши це, Павло розняв пальці, пхнув його на ліжко й кинувся до Орисі, що ні жива ні мертва стояла розпатлана й розхристана серед покою та тільки дивилася пере-ляканими очима на те, що діється.

— Боржій, Орисю! — шепнув парубок, ухопив її за руку, підвів до пролому в стіні, підняв і обережно спустив у сад, вихилившись із діри й тримаючи за руки. Далі вистрибнув і сам.

“Тільки тепер, опинившись в саду з Орисею, згадав про умову з Кригою, але ніколи було пугукати. Він ухопив дівчину на свої могутні, ще тремтячі з напруги, руки й побіг чимдуж доріжкою, ніби не людське тіло, а вівсяного снопа ніс перед себе. Від альтанки звернув праворуч і кущами добіг до поваленого частоколу, переліз із ношею через нього й поставив здобич на ноги, а сам озирнувся й тихо пугукнув.

Під'їхав Крига.

— Ти, Павле?

— Я, пане-брате, а це ось Орися.

— Лепсько!.. З альтанки?

— Ні, з палацу.

— Божевільний! — вжахнувся січовик, зіскакуючи з румака.— А пан польний?

— Не знаю,— відповів Павло, взявши повода й злізаючи на коня.— Трохи давнув, ірода, й кинув на ліжку...

— Задавив?! — аж хитнувся Крига.

— А лиха година його знає!.. Давай Орисю сюди!..

Низовець підвів до коня дівчину й підсадив; Павло підхопив її під руки, підняв, мов пір'їнку, й посадив перед себе: в одній руці тримав поводдя, другою пригорнув до себе виволочену дорогу бранку.

— Ну, їдь, а я слідом за тобою прийду за конем. Та їдь манівцями, щоб ніхто той...

— Знаю.

— Стривай... а де ж твій бриль?

Павло пустив поводдя лапнув себе за голову.

— Ат... мабуть, за куща зачепив та загубив... Не велика шкода... Бувай здоров!

— Ні, голубе, це велика...

Але вершник сіпнув уже за поводдя й покритися темрявою.

«Ну, зух! — поспішаючи слідом за ними, похитував головою січовик...— А яке ніби плохе... Хм... одно паскудно, що бриля загубив: знайдуться такі, що пізнають, чий... Кепсько... хм... кепсько... Як очуняється польний та дошукається, хто видер йому з рук пташку, а до того ще й його самого трохи не задавив,— не втіче парубіка палі... Далєбі, тікати доведеться з міста, а куди?.. Тільки на Січ, куди ж більше... Ні, пане-брате, так тобі, мабуть, на роду судилося... Від долі не втечеш...»

ЧАСТИНА ДРУГА

VIII

Ранкове сонце, після багатї несподіваними подіями ночі, зустрів Похиденко Павло на Росі.

Ще вчора чужий, а сьогодні його власний, вороний румака стояв на високім березі красуні річки, що ніжно пестилася ще в стрімких скелях під прозорим імлістим уквивалом, тихо плещучи й буркочучи крізь мрійний сон з приборежним камінням. І праворуч і ліворуч, долиною,

що нею протікала річка, клуботався срібний туман, як у тій пісні співається: туман, мати, по долині у кучері в'ється; широкою синьо-білою стягою перетинав він безкрає зелене море гаїв, чагарів, смарагдових ланів і зливався на сході й заході з ранішньою мерехтливою млою, перевитою радісним промінням весняного сонця. По зелених ярках та байраках, що подекуди по обидва боки збігали до річки, білими плямами цвіли купи тернових кущів та диких груш. Було тихо-тихо й безлюдно, тільки поблизу десь мирно воркували горлички, кувала зозуля по той бік у байраці, та незримий жайворон у блакиті відзвонював дрібно свій ранішній псалом осяйному богові життя й усього сущого.

Куди ж далі? — стояло перед Павлом питання.

«Ідь так, щоб Корсунь, Охматів, Торговиця були все по праву руку в тебе, — згадав парубок напучування свого бувалого в бувальцях приятеля, — а Черкаси, Чигирин — по ліву. Та уникай більших селищ, де по корчмах можеш наразитись на догоню, а зачіпайся, коли треба розпитати дорогу до Чорного Лісу, хіба по хуторах та нових осадках»...

Добре йому наказувати, знаючи де той Корсунь, Чигирин тощо, а яково тому, хто вперше в житті вибрався з рідного дому в далеку дорогу! Бачив Павло праворуч зелені руна засіяних ланів і по них догадувався, що недалеко десь або велике селище, або й сам Корсунь, — отже, шукати броду в той бік — річ небезпечна. Треба повернути ліворуч. Він знав, що у високих берегах бродів не буває; що треба шукати рівного, низького або принаймні спадистого берега, тому сіпнув коня за повіддя й повернув у лівий бік. Де можна було, їхав понад самою річкою, де ні — ухилявся вбік од неї й з великими труднощами пробирався лісом. На його щастя, ліс скоро скінчився.

Виїхавши на узлісся, Павло зупинив коня й став роззиратися. Перед нього стелилося широке, скільки оком сягнеш, піскове поле; тільки на обрію чорнів, злегка повитий прозорою млою, новий ліс. Праворуч сліпуче лисніло на сонці широке плесо річки, а на другому боці, геть-геть від річки, стояв невеличкий хутір, огорожений довкола високим, щільним частоколом. На вигоні побіля хутора, під доглядом якогось парубка, паслося з десятеро коней і лошат; трохи далі — хлопець у накиненій на плечі свитці пильнував невеличкого шматка овець, а під самим

частоколом маленька дівчинка з довгою лозиною в руці пасла гусей з гусенятами. Старенький дідок гонив до річки худобу на водопій.

«Треба й собі коня напоїти та й розпитати в дідка дорогу»,— думав Павло, але з місця не рухався, аж поки старий не ввігнав своїх биків та корів з телятами у воду.— Мілко, бачу,— отже, тут і переберуся на той бік».

Дід уже загледів його й стояв на розгруженому копитами та ратицями березі, однією рукою спершись на кия, а другу приклавши долоню до чола, вдивляючись у червоно-чорну пляму на зеленім тлі лісу. Павло під'їхав до плеса.

— Добридень, діду!

— Дай Боже здоровля! — озвався скрипливим голосом дідок.

— А чи не скажете, дідусю, чий це хутір?

— Чому не скажу? Скажу, козаче... Це хуторець полковника Гудими Петра, козацького старшого в Каневі, якщо знаєш.

Павло мимохить усміхнувся.

«Ще б пак не знав би,— подумав сам собі,— це ж той сердитий дундук, що хотів був канчуками відшмагати мене... То це його масток?.. Хм... цікаво».

— Чому не знаю — знаю,— сказав голосно.— Та пана, мабуть, нема на хуторі?

— Нема, сама пані. А ти заїхав би, козаче... Старенька буде рада... Дуже добра та гостинна пані... Й донечка рада буде... Нудяться ж самі... З місяць тільки буде, як прибули з міста. Взимі там перебували... А ти, бачу, з братчиків запорозьких... По одежі бачу... Хоч і молодий ще дуже...

Павло нахилився, й, не злізаючи, розгнуздав коня, і в'їхав у воду. Кінь нагнув голову, важко відсапнув і почав пити, вряди-годи відриваючись, ніби розкуштувуючи, чи добра.

— Ні, дідусю,— відповів по хвилі Павло,— щиро дякую, але не заїду, хоч і кортить, бо дуже хапаюся. Десь надвечір мушу вже бути за Чорним Лісом, там де Чорний Шлях повертає, коли їхати з Торговиці, на Низ: там зустріну братчиків, що вертаються з Канева...

Сказав і прикусив язика... «Що це я розп'ятився! — подумав неспокійно.— Таж нагоня може сягнути й сюди, а дід справить услід за мною... Ну, та вже сказав, не вернеш...»

— Я поїхав уперед, та добре шляху не знаю, бо вперше в цих місцях, і збився,— і брехав і не брехав він.

— Та й звідси можна потрапити,— заспокоїв його старий пастух.— Я добре ці місця знаю... Поїдеш отак попід цим ліском усе вперед та вперед, аж поки й край лісові буде... Там, у ліву руку, буде дорога на Черкаси, до Дніпра, та ти не їдь на Черкаси, а все просто, просто на Чигирин...

— Та мені, діду, й до Чигирина не треба,— сказав, усміхнувшись, Павло.

— Я знаю, сину, що не треба, а ти їдь, їдь та їдь, аж поки не найдеш на хутір полковника Гулого Дмитра. На хуторі спитаєш дорогу на Чуту, а в Чуті вже знатимеш, де тобі чекати твоїх братчиків.

Худоба дідова стояла у воді, ремигаючи й витріщившись на Павлового румака та розбризкуючи довкола себе воду хвостами; видно було, що вийти на беріг не мала жодної хіті, коли в тихому плесі так вигідно. Павло знов нахилився, щоб загнuzдати коня, й мимоволі задивився на свій власний образ, що злегка похитувався в свічаді спокійного плеса. Вперше міг розглянути себе в січовім убранні.

«Хм... а правду казав Крига, що з мене не кепський козак...»

З води задоволено посміхнувся до нього молодий, гарний, як князь, козак із великими карими очима й чорним, уже закрученим над краями уст, вусом, у червоному жупані, підперезаному китаєвим поясом, у шапці, облямованій видниховим хутром; два пістолі за поясом та гарна шабля збоку надавали поставі вершника зовсім мужнього вигляду, притаюючи ще виразно позначені риси й рухи юнацькі.

— А що, сину,— озвався здивований дід,— дивишся в воду на козацьку свою вроду чи спитуєш, чи глибоко?.. Їдь, бреди сміливо: по черево румакові, глибше не буде.

Парубок стенувся й спаленів. Щоб заховати замішання, сіпнув поводдя й торкнув коня острогами.

— Щиро дякую вам, діду, за ласку,— сказав, вибрівши на другім березі, здійняв шапку й уклонився з коня.— Тепер уже не зіб'юся з дороги, спасибі вам. Прощайте, zostавайтесь здорові!..

— Та й гарний же ти нівроку! — вдивляючись у парубка й любуючи на його поставу на коні, сказав дід.— Пху, пху! щоб не зурочити... Може, хоч скажеш, як на ймення тебе, красного лицаря?

— Левко Вернидоля,— відповів, засміявшись, молодик.— Прощайте!..

Стиснув румака острогами й почав вибиратись на зелений спади́стий беріг.

— Дай же Боже,— почув за собою,— щоб твоя доля, козаче, й справді не відверталася від тебе!

Ще раз іздійняв шапку, махнув нею, повернувшись на сідлі, дідові й повернув до лісу.

«Хм... доля не відверталася,— думав, їдучи узліссям у показаному дідом напрямку.— Вона вже відвернулася, ще й жити як слід не починав, а тільки замірився... А чи багато від неї бажав? Лише стільки, скільки й найбідніший міщух має... І на це навіть лихі супостати полагалися. Та ще хто!.. В самого всього по зав'язку, дак ні — ще й сирітське щастя треба загарбати. Правду, мабуть, кажуть, що пани неситі й немилосердні... Чи очуняв же, прокляту́щий, чи так і пропав песьою смертю, без покаяння?.. Туди й дорога нечестивому...»

Їхав отак мовчки і в бистрих думках перебирав наглі події минулої ночі, що так несподівано перевернули всі його наміри шкереберть. Усе згадав: як хитромудро з'єднав неньчину згоду на своє одружіння з Орисею; як на крилах своєї власної пісні летів того вчорашнього вечора до неї й як, замість коханої дівчини й її глумливо-радісного сміху, зустрів стареньку вдову Обеременчиху в сльозах і з жахною звісткою в старечих устах. І далі все згадав: як визволив свою горличку з хижачьких пазурів, як привіз до неньки; згадав тую безкраю радість і щастя зустрічі крізь сльози; а потім... Потім — бодай не згадувати!.. Прийшов за конем Крига й умовив його тікати на Січ, бо чи прочуняє пан, чи ні, а його, Павла, знайдуть по брилеві, що його він так по-дурному загубив у саду, а може, й у покоях панських, як боров пана, або як поривав із покою невільницю. Згодився, бо вмовили — і Орися, й ненька її, та й Максим із Катрею щиро радили. А з своєю рідною ненькою навіть не попрощався — для рідної матері й часу не зоставалося... Як батько колись... Те горе пережила, сердешна, а чи переживе це?.. Обіцяли всі гуртом навідати неньку й розказати їй про все, що скоїлося й що могло статись, якби він зостався, обіцяли розважити, розговорити. Чи pomoже?.. Послухає чи ні, а горя того, глибокого, нерозваженого матернього горя та гірких сліз буде до смерті. Бідна мати... Один же в неї, одним один... І не знатиме, сердешна, чи за здорові подавати в

церкві на часточку, чи за упокій,— як і за батька. Чека-
тиме, виглядатиме... І Орися... обіймала, цілувала, прися-
галася дождати, поки вернеться... А приятель обіцяв до-
глянути й заступитись, оборонити, якби що сталося. Хм...
приятель... Ще ж недавно давав цього самого коня, зброю
й січове вбрання за те, щоб відкинувся від дівчини...
Може, й умовив тепер із лихим наміром, щоб тікав на
Запорожжя... щоб самому вільна дорога була до Орисино-
го серця?.. «Ну, що ж — нехай спробує... Гора з горою
не сходиться, а приятель із приятелем... хіба помру або
загину в бої, то не зійдусь»,— блиснув очима, стелу-
вшися в сідлі, аж кінь здригнув і кинув головою вгору.

Та це дурне... Орися любенько відшиє, коли що... Так,
вона ні на кого не проминяє його, свого Павла... Та ще після
того, що сталося...

Дивне почування до Орисі сповнило всю його істоту.
Відтоді, як вони востаннє довгим, незабутнім, поки й живі,
поглядом подивилися одно на одного,— почування, що він
його й тепер іще не міг, та чи й зможе коли, освідомити
в своїй простецькій безпосередності. Почування це —
це тая солодко-солодко щемлива туга, що він її ще ніколи
до того не зажив і ракування нею зазнав оце вперше.
Він почував себе трохи чи не щасливішим, ніж досі, і це
почування, як найкоштовніший скарб душі, ревниво за-
ховав на самому дні серця від чужого дотику словом чи
згадкою. Воно було тільки його й нічیه більш, тому він
нізащо не дозволив би собі вийти з ним на люди, викрити
його перед ними. Дивна річ: воно ніби переродило його
вдачу гультьяйську, легкодумну, означило його відношен-
ня до околишнього світу й порожню, пустотливу досі
душу його налило змістом, ошляхетнило й піднесло, дало
мету життя. І про те, що Орисю схопили були якісь
панські попихачі для свого пана, він уже думав тепер не
так, як ще недавно, коли біг визволяти її, цебто як про
нахабний, брутальний жарт тільки. Він уперше загадався
над тим, хто й чому міг допуститися такої страшної
зневаги ні в чім неповинної людини. Ставив у думках себе
на місце панове: чи зважився б він учинити таке з якоюсь
дівчиною полькою, все одно, чи то панна, чи проста
дівка?.. Ні, ніколи в світі, і не тільки він, а й ніхто з украї-
нських людей. Для того щоб заподіяти комусь таку кривду,
треба з усієї душі зневажати й ненавидіти тих людей, що
їх кривдиш, уважати їх за ніщо, за бидло, що не має ні
душі, ні честі, ні розуму та почуттів. Свої люди так не

думають про себе, — виходить, що так думає про них тільки пан, та ще, може, бусурменин, що вряди-годи нападає ордою на рідну землю й бере ясир та поводить з ним, як із бидлом. Але ж то бусурменин, невіра, а це ж... Сказати би, пани з жиру таке коять, але не раз і не двічі чув він, тільки уваги не звертав, не зупинявся думками над цим явищем, бо воно не дотикало безпосередньо його самого, — чув про ті бешкети й злочинства, що їх допускається і в мирні часи наємне жовнірство, гайдуки та панська челядь над українським людом по селах, містах тощо. Виходить, що не тільки пани, а й узагалі всі дивляться на тутешній народ не як на таких самих людей, як вони самі, а як на бидло, що його дозволено зневажати, ганьбити, кривдити, поганяти його, поневіряти ним по своїй уподобі, а коли почне ремствувати, допоминається права й правди, то гамувати, приборкувати непокірних канчуками, вішати на шибеницях, садовити на палі. Те, що часом доходило до нього, як чутка, оповідання про такі кривди й знущання, сьогодні виринуло з пам'яті в усій своїй життєвій страховинності й набуло такого великого змісту, що не вмещалося в голову, що й без того йшла обертом од усяких думок про своє становище нове.

«Та хто ж ми такі?!» — раптом зойкнула душа його розпучливим питанням.

— А, прокляті хлопці, попались!? — немовби у відповідь почулося зблизка. — Втікли? Маєте ж, маєте!!!

Свиснява нагаїв, крики, зойки й плач жінок та дітей.

«Що воно?» — здригнувся Павло й відрухово стис коня острогами. Кінь крутнувся від несподіванки, далі чвалом порвався вперед і виніс вершника на край лісу.

Перше, що кинулося Павлові в вічі, — це двоє здорових гайдуків на конях; вони вперлися в якийсь невеличкий табір і, нахилившись з сідел, стьобали нагаями якихось обідраних, виснажених людей. Жінки й діти кричали не своїм голосом, благуще простягаючи до вершників руки. Він знову стис коня острогами й умить опинився серед шарварку.

— Стій!!! — гукнув на гайдуків так, що луна покотилася лісом, і вихопив пістоля.

Гайдуки, як на наказ, зупинилися й, випроставшись у сідлах, сердито оглянули несподіваного заступника. Все стихло.

— Сто дияволів! — гукнули згостра обоє разом і теж

ухопилися за пістолі.— Тобі чого треба, лайдаку запорозький?!.. Геть з дор...

Та Павло не дав договорити, стріливши одному просто в рот. Гайдук, махнувши в повітрі руками, беркицьнувся на землю. Другий підняв пістоля й націлився, але двоє з чоловіків блискавкою підскачили до коня, вхопили гайдука за ноги й стягли з коня. Вистріл пішов у небо. Третій з подорожан огрів лежачого довбнею просто в писок. Гайдуцькі коні потягнулися мордами до Павлового й тремтливими ніздрями обнюхували його. Чоловіки, жінки й більшенькі діти стояли мовчки, розкидано позираючи то на Павла, то одно на одного, меншенькі горнулися до материних запасок.

— Що ви за люди? — спитав Павло, засуваючи пістоля за пояс.— Чого ці клятї пси напали на вас?

Озвався той, що з довбнею:

— Ми — утікачі з-під Умані... Тікаємо на той бік Дніпра.

— Утікачі? Від кого?

— Від пана Потоцького...

— Потоцького?! — аж скрикнув Павло. «І- тут він... Потоцький той...» — подумав про себе.— Чого ж ви тікаєте?

— Бо далі вже, козаче, нікуди терпіти,— життя стало гірш за пекло.

— Таж пан, кажуть, ніколи й дома не сидить, а воює...

— Пан, може, й не сидить, зате підпанки, панські посіпаки, сидять, жиди-орандарі останню драну сорочку із дитини ладні здерти, якби за неї хтось хоч півшага дав. Дожилися до того, що все стало не наше, а панське, навіть живоття, бо як розгніваєш жида, то він цькує панських посіпак, а вони виробляють із нами таке, як оцих двоє, земля б під ними запалася!..

— Чом же не боронитесь громадою? — обурився Павло.

— Чим? — презирнулися чоловіки.— Голими руками проти шабель, мушкетів та гармат?.. Та й збери ж ти громаду тую, коли кожен боїться й зизом глянути не тільки на пана, а навіть на паршиве жиденя. Хто зміг, то втік уже на вільні землі за Дніпром, а ми оце за ними, та ба... наздогнали проклятї посіпаки... Сам Бог послав тебе, козаче, спасибі тобі...

Він і інші низенько вклонилися йому. Павло відмахнувся.

— Ат, пусте!.. Подбайте краще сліди замести,— кивнув

він головою на трупи.— Та не гайтеся, щоб другі не наскочили.

Подорожани-чоловіки знову перезирнулися, посміхнувшись.

— Не турбуйся, козаче, других не буде. Там чекають цих назад... Нехай же чекають... Ми занесемо їх глибоко в хашу: там сіроманці дадуть собі з ними раду.

— А коні?

— А коні згодяться: бачиш же, що в нас на дві поганенькі шкапині аж дві повозчині, а тепер,— слава Господові й тобі, молодий, але завзятий братчику,— і в нас буде запряг панський: дві шкапині в одну повозчину, а другі дві, трохи кращі,— в другу, сідла на дно в повозку, та й вйо-вйо! — ще сьогодні, як смеркне, з Дніпра коней напоїмо та й самі нап'ємось.

Павло слухав, дивився на них і дивувався, що навіть у таку хвилю лиху, після всього, що сталося, не кидав їх жартівливий настрій.

«І на палі сидячи, мабуть, жартують наші люди»,— подумав про себе.

— Ну, то й добре,— додав голосно.— Щастя Боже!.. А мені треба поспішати.

— Далеко?

— Та поки що до Чорного Лісу на Чорний Шлях.

— Навпростець?

— Еге ж.

— Так отак і їдь, козаче, просто. Ще раз дякуємо, що від наглої смерті врятував. Скажи ж хоч, за чие здоровля будемо Богу молитися, щоб і тебе, красний та молодий лицарю, Господь рятував від смерті й на морі й на суші.

Павло всміхнувся й, дивлячись кудись убік, на мить замислився.

— Спасибі й вам за тепле слово, люди добрі,— промовив урешті,— коли згадаєте, бува, то помоліться за раба Божого Павла та ньеньку його стареньку Марію. А про те, що бачили мене, нікому не кажіть... Щасливо!..

Здійняв шапку, вклонився й лишив подорожан з їх турботами й печалями.

Сонечко підбилося вже геть-геть височенько. Їхав знову попід лісом. Ставало варко, але не звертав уваги. Думки, як оси, роєм закрутилися в голові... Чи встигне своєчасно на місце, чи доведеться доганяти братчиків? Ну, та буде треба, то й дожене, тільки навад, щоб вони випередили

його: знов же запорозький звичай — жодної корчми по дорозі не минуть...

Думки вернулися до того, що допіру скоїлося. Ніколи не думав, що так легко чоловіка вбити. А отже, вбив, і нічого... Може, й той... польний пропав, то це вже, виходить, двох на той світ послав: пана й панського посіпаку... А третього поміг забити, як пса... Й вони — ті посполиті — так легковажно поставилися до цього, що навіть жартувати пробували. Чого ж тоді варте життя людське? Так само гайдук той міг застрелити його, якби він не поспішився всадити йому кульку в губу, й лежав би тепер він, Павло, в лісі, як і ті гайдуки, чекаючи, поки не збіжаться паювати молодецького трупа лісові сіроманці. А там... там, вдома... Серце його солодко-солодко защемило. Махнув рукою й одігнав думку про це.

Голова йшла обертом од важких дум, що напосіли на нього вперше за все його життя. Поклав собі неодмінно розпитатися про все у братчиків, як тільки нарешті пристане до них під Чорним Лісом. А поки що відігнав од себе докучливі мислі й почав роззиратися довкола.

Сонечко котилося все вгору та вгору, не стояло на місці. Треба було поспішати...

ІХ

На своїй обряді по гетьманській промові запорожці зговорилися про те, що не до шмиги їм заклик польного, хоч би то й правда була, ніби він вийшов від короля. Достотно волі всього січового товариства вони ще не знають і про неї повинні почути від своєї старшини, а не від польного, чи старости, чи ще когось там. А тому жодних обов'язків класти на себе не хотять, а той, що з ним вирядило їх товариство на Україну, вони гаразд виконали й мають негайно вернутися додому, на Січ.

Цей рішенець братчиків і переказав запорозький полковник із писарем, прийшовши до староства саме тоді, коли підпилий польний встав із-за бенкету, щоб перейти до того покою, де мав іншу розвагу й де спіткала його, як ми вже знаємо, зовсім несподівана пригода. Польний погано вилаявся, почувши таку запорозьку відповідь, загрозив братчикам королівським гнівом і карою, махнув зневажливо рукою й відпустив післанців.

Доручення, що з ним вирядило наших низовців на Україну січове товариство, полягало в тому, щоб закупити по

наддніпрянських містах та селищах якомога більше борошна для Січі, де малося всякої поживи подостатком, а борошна не було, бо запорожці не хліборобили й борошно купували або міняли на сіль та сушену рибу на Україні. Діло було зроблено. З багатьох місць на Дніпрі вже давно попливли на Низ байдаки, навантажені мішками з борошном, під охороною братчиків, а тепер ще попливуть із Канева. Десь аж у Переволочній переймуть їх більші ватаги низового й, боронячи від татарських наскоків, перепровадять аж до луку Базавлуку на Січ.

Другого, по приїзді до Канева польного, дня вранці січовики вирушили з міста. Останнє, що почули, лаштуючись нашвидку в дорогу, це була звістка із старостянського двору, що польний вночі тяжко занедужав.

— Перепився, стерво, на бенкеті,— говорили, сідлаючи коней, братчики.— Панська кишка не запорозька — дуже тонка.

Тільки старий полковник знав, у чім справа: ще вдосвіта, як він тільки підвівся й вихилив цілий глек сирівцю на похмілля, до нього добувся Крига й розповів йому те, що сталося, прохаючи прийняти під захист свій і протекцію молодого міщуха, що його зустрінуть братчики край Чорного Лісу. Коли полковник довідався, що це той самий парубок, що так добре жбурляв городовими козаками біля уряду кілька день тому, був вельми втішений, обіцяв свою поміч молодикові дуже охоче, а з усієї пригоди так реготався, що забув навіть ще зайвий раз вилаяти Кригу за зраду, як він казав, неньки Січі Запорозької; навпаки — обняв його щиро й поцілував.

— А шкода,— нехай мені куций біс у самісіньку твар начхає, коли брешу! — говорив старий козарлюга.— Добрий з тебе, братику, вояка був... Ну, та як наостобісіє волам хвосту крутити, йди знов до нас у товариство.

— Та вже ж не куди, батьку,— відповів Крига,— як до вас. Іншого й шляху для правдивого козака нема, як лицарство січове.

— От за те спасибі, що шануєш нас, братчиків своїх! — утішився полковник і ще раз почоломкався з новим лейстровиком.— А за того молодого... як його...

— Павлом Похиленком звать,— нагадав Крига.

— Ага... я й забув, бач... Я ж батька його добре знав... Не турбуйся, догляну...

Крига вклонився:

— Спасибі, батьку!.. Прощайте.

— Ходи здоров, сину.

Лейстровик вийшов, а старий почав збиратися в дорогу.

І знов закомашилася головна канівська вулиця цікавим міщанством, знову зачервонілася кармазинами, заряділа ясною зброєю та цяцькованою зброєю на конях, але цим разом не в безладді, як у звичайні дні: попереду їхав полковник із осавулою та писарем, а за ним кінними лавами по чотири в ряд січові братчики. Которі молодші з канівчан, проводжали козаків аж за місто й тепло прощалися, махаючи брилями, хусточками й просто руками.

Ще довго було балачок про січових гостей, ще довго й Лейба, замкнувшись у валькірі від власних кривих, лічив багаті бариші.

Цим разом братчики, нехтуючи запорозьким звичаєм зачіпатися по дорозі за жидівські корчми, їхали, не зупиняючись ніде. Тільки в Росі понапували коней. До Чути, минувши Чорний Ліс, прибули смерком і стали табором серед села, щоб підгодувати коней і самим покріпитися, — хто тим, що мав із собою, хто по селянських хатах, а в кого ще бряжчало в чересі — в жидівській корчмі. Але не впивалися, бо вже перед світом мусіли бути на конях.

Полковник ще був у таборі, коли до нього під'їхав конем Павло. Впізнавши старого, він зіскочив з коня, зняв шапку й низенько вклонився.

— Добривечір, пане полковнику! — привітався звичайненько.

— Здоров, здоров, синку! — відповів старий, пильно оглядаючи в сутінках гостя. — Еге, та ти той самий молодець, що про нього казав мені сьогодні Крига! Данило чи як тебе?..

— Павло, пане полковнику.

— Еге ж, еге, Павло, — так, либонь, і він казав... Старого Пошила синок... Мого колишнього приятеля... Бач, і не пізнати в козацькій одежі, а я ж бачив тебе тоді... на майдані, хе-хе-хе... Добре ти їх тоді, хе-хе-хе! І Потоцького добре почастував, далєбі, — насилу, кажуть, прочунявся, слабий лежить, паскудник...

— То він прочунявся?! — аж скрикнув Павло.

— Прочунявся, синку, але ти не бійсь за дівку: її не зачеплять більше, — не до дівчат йому після твоїх обіймів; а от тебе, голубе, шукатимуть, — це вже запевне, і нехай мені сам луципер межи очі чхне, коли брешу!.. Та нехай шукають, — до матері Січі руки короткі!..

Коло них зібралосся кілька братчиків, розглядали моло-

дого незнайомого товариша, слухали старого отамана, але нічого не розуміли.

— Ну, я рад, синку,— казав далі полковник.— Я й тоді казав, що бути тобі з нами... Маю око, голубе, хе-хе-хе...

Павло знову низенько вклонився:

— Прийміть мене, пане полковнику, до товариства.

— Е, синку, це не наша воля: це на Січі кошовий скаже, чи бути тобі в товаристві, чи ні. А поїдемо туди разом. Приставай поки що до нас. Маєш що їсти?

— Спасибі, батьку,— знову вклонився Павло,— маю.

— От і гаразд... Коня постав до гурту... Це Денисів, бачу, бахмат,— звичний... Оце дітки,— звернувся старий до січовиків,— новий товариш вам. Батько його — запорожець, наш братчик, мій великий приятель... Десь у неволі тепер, якщо живий ще. А він, оцей молодик, принагідно давнуч самого польного вчора вночі так, що той ледве прочуняв сьогодні вранці,— звісно, мусів парубок тікати, щоб на палі не посидіти, хе-хе-хе... А куди ж і тікати, як не до нас, на Січ... Прийміть же його, як свого, а я тим часом піду до корчми покріпитися з дороги. Без пригод потрапив до Чути? — звернувся знову до Павла.

Павло збентежився й мняв шапку в руках, опустивши очі.

— Та як вам сказати?.. Я й не знаю, чи то добре, чи ні...

— Кажи, кажи, чого мнешся! Що там таке?

Парубок розповів свою пригоду з панськими гайдуками, а закінчивши, додав:

— Я не хотів той... заступитись тільки за тих людей хотів, та коли ж панок отой, дуже палений,— був би застрелив мене, якби не той... Я не хотів...

Братчики сміялися задоволено, а старий обурився:

— Не хотів?! Як то не хотів?! Та бий харцизяку на кожному місці, коли треба за душу християнську заступитись!.. Добре, лепсько вчинив, нехай мені анциболот у саму губу начхає, коли брешу!..

— То вам із того ніякої халепи не станеться? — повеселішав Павло.

— Нам?! Що тебе прийняли?.. Дурне говориш!.. В'яжи краще коня, та гайда з нами вечеряти.

У Павла зсунулася вага з плечей: цілу дорогу до Чорного Лісу сумління й неспокій гризли його: як би там не було, а чоловіка застрелив, та ще й панського посіпаку... дізнався б пан, то шукав би винуватця,— й певне, що на братчиків нагримав би... Аж виходить, що вони бояться

цього, як позаторішнього снігу, а заступатися за бідних людей, хоч би довелося і вбити напасника,— це «добре, лепсько». Але — знов напосідали на парубка сумнівнi й непевніть — чом же, як так, самі вони не встануть на все панство, що так кривдить наших людей?.. Поклав про все розпитатися згодом.

У корчмі було повно, але — жадного гамору. Братчики мирно вечеряли, прикладаючись до поставців до міри, тому над усім панував лише легкий гомін та принагідний сміх. Коли ввійшов старий полковник з осавулою й писарем, та ніхто навіть уваги не звернув, опріч жида, що кинувся назустріч із-за шинкваса, та, зігнувшись в три погібелі, вхопився старому за полу й поцілував.

— Пане полковнику... вітаю... Прошу сюди, тут дуже вигідно...

Вужем він протисся до одного із столів у кутку, стер полами лапсердака порохи й знов почав:

— Прошу ясновельможного пана полковника... Що ясновельможний пан полковник зволять?.. Суть у мене добра оковита, а мед такий... такий... тц!..

Жидюга аж очі примружив, щоб показати, який у нього чудовий мед.

— Гаразд, Гершку, гаразд,— промовив, уможцуючись за стіл, старий.— Не до медів твоїх нам, а от оковитої по михайлику даси. Та й закусити, що там маєш...

— Маю, все маю! — метнувся жид від столу й за хвилю подав, що треба було.

Братчики тим часом оглядали молодого прибуду, що сів за один стіл з отаманом, нахилилися один до одного й напівголосно розпитувалися, що за один. Дехто з них бачив уже Павла з Кригою; були й ті, що постерігали парубкове змагання з лейстровиками на канівському майдані, але чого він тут опинився, ніхто з них не знав.

Та скоро дізналися...

Не встигли за старшинським столом і по другому михайлику випити, як під вікнами почулася кінська тупотнява.

— Ще якісь гості до тебе, Гершку,— звернувся полковник до жида, що стояв за шинквасом, витягнувши шию, як гусак, і чекаюче дослухався.

За хвилюк двері в корчму наче вітром розчинило, і поріг переступив ротмістр кварцяного війська з п'ятьма жовнірами. За ними в сінях видно було січовиків, що почули, мабуть, приїзд кварцяників і поспішили до своїх у корчму.

Жид, углядівши польського старшину, як навіжений, кинувся назустріч із поклонами, хотів ухопити за полу й поцілувати, але ротмістр так стусонув його чоботом, що він, болізно зойкнувши, відлетів до шинкваса. Ротмістр грізно й гостро оглянув гостей січових, що сиділи ані руш, не перериваючи вечері й лише зизом позираючи на кварцяників (не у звичаю в братчиків виявляти надмірну цікавість).

— Є він тут? — повернувшись до одного з жовнірів, сердито запитав ротмістр.

— Нинне знаю... ніби нема...— вагався той, пильно бігаючи очима по січовиках.

— Ніби, ніби... пся крев! — розлютився старшина.— Запевне треба, а не ніби...

— Єсть! — зрадів урешті жовнір, і Павло пізнав у нім переодягненого за кварцяника слугу із старостянського двору, Овсія.— Ондечки він! — показав Овсій пальцем на Павла, а сам заховався за ротмістрову спину.

— Хто у вас старший? — гримнув ротмістр до запорожців.

Братчики — наче не до них.

— Кого я питаю?! — ще грізніше гукнув ротмістр і вхопився за пістоля.

Жид із ляку присів за шинквасом, а Павло через стіл нахилився до полковника й щось шептав йому, показуючи очима на Овсія.

— Хм... гаразд,— відповів старший, а далі звернувся до ротмістра: — Я старший поки що... А навіщо здався я тобі, небоже?

— З наказу ясновельможного пана польного гетьмана мусимо взяти того молодого хлопа, що з вами! — виголосив урочисто ротмістр.

— Чуєш, синку? — питав старий, моргнувши многозначно Павлові.

— Чую, пане полковнику.

— То, може, підеш із паном ротмістром до польного в гості?

— Мені, батьку, й тут непогано.

— Не хоче він, пане ротмістре,— знов звернувся старий до старшини, перехилиючи в рот поставця з оковитою й протираючи сиві вуси.

Ротмістр аж зачервонівся, скипівши, але ще намагався здержатись.

— Мені на те начхать, хоче він чи ні,— промовив квар-

цяник.— Звелено взяти його, то візьму, хоч там що!..

— Живого? — спитав полковник, закусуючи михайлика.

— Тільки живого — мертвих на палю не садовлять!..

Глухий гомін обурення покотився поміж січовиками. Старий махнув на них рукою.

— Це правда... Ну, то візьміть, коли таке діло.

Ротмістр кивнув жовнірам і пропустив їх повз себе.

Павло, спокійно посміхаючись, налив михайлика, випив і вечеряв далі.

— Ходімо! — промовив один із жовнірів, поклавши йому руку на плече.

— Куди? — озвався, не повертаючись.

— Як то куди! Ти ж чув?..

— Та чого ви панькаєтесь! — аж підскочив старший.— Тягніть його за руки та за ноги, лайдака!..

Павло підвівся.

— Здоров, Овсію! — звернувся до панського челядника. Той закліпав очима.— Продав?..

Овсій мовчав, відвернувшись.

— А заплату вже дістав?

Челядник спалахнув.

— Ніякої заплати я не діставав! — сказав сердито.

— Ну, то маєш!

Павло махнув рукою, й важкий, як довбня, кулак упав Овсієві на тім'я. Не скрикнувши навіть, він опустився на землю.

Жовніри всі разом кинулися на Павла, але він махнув однією рукою — й двоє покотилося в один бік, ударившись головами об стіл; махнув другою — й інших двоє покотилося ротмістрові під ноги.

Ошелешений кварцянний старшина оскаженів і вихопив з-за пояса пістоля. Полковник моргнув комусь очима до дверей, і палений пан не встиг вистрелити; його пістоль підлетів під стелю і впав за шинквас просто жидові на голову. Жид зойкнув і повалився. Гомеричний регіт розітнувся по корчмі, а ротмістр хопився шаблі, та її не було при боці: хтось із братчиків у загальнім замішанні крадькома відтяв її від пояса й заховав.

Ротмістр посатанів, аж посинів і запінився. Несамовито гримнувши на своїх жовнірів, що, очунявши трохи, підводились тяжко й чухали та мацали потовчені місця на ребрах та на голові, він погрозив січовикам кулаком і вибіг геть. Жовніри пошкандибали за ним під регіт і кпи-

ни братчиків, лишивши лежать під столом перебраного в жовніра Овсія.

— Оце потіха! — засміялися січовики.

— Ну й молодець же міцух!

— Вип'ємо за твоє здоровля!..

Але потіха на цьому не скінчилася й точилася далі. Розлютований до краю ротмістр убіг знову до корчми, підбіг до полковникового столу й почав вимахувати в нього перед очима кулаками й погано лаялись, вимагаючи вернути коней. Старий відразу зрозумів, у чому річ, і захотів іще повеселити товариство.

— Які коні? — спитав. — Ми не можемо дати тобі коней, бо в самих лише по одному.

— Моїх, наших, сто дияволів, коней! — репетував ротмістр, стукаючи кулаком по столі.

— Таж ви пішки прибули!

— Як то пішки?! Що ти, старий дідьку, блазнів із нас робиш!

— От тобі й маєш! Я ще й винен... Хлопці, — звернувся полковник до тих, що в дверях, — хто бачив, як пан ротмістр прибудився сюди, — пішо чи кінно?

— Де пак кінно? Пішки причвалали, сам я бачив, — озвався один.

— І я!

— І я бачив!

— То яких же тобі, вражий сину, коней треба? — вдав розгніваного старий. — Найми в когось та й їдь під три вітри до свого польного!

— Наймати?! — кричав ротмістр. — Де я їх найму?.. Та й з якої речі?.. А наші ж як?.. Чи пішки маю вертатись?..

— Гершкову козу осідлай, а жовніри й пішки пошкандибають після хлопського штовхана!..

— Не дочекаєте! — гукнув до тих, що в дверях, ротмістр. — Сяду отут у коршмі й сидітиму доти, доки не вернете коней!

Він опустився на скамницю й, люто позираючи довкола, витяг із кишені люльку й цяцькованого кисета і став напихати тютюном.

Січовики зареготалися.

— От так би й давно! — сказав полковник. — А то чого нам сваритися? Гершку! а Гершку! Де він подівся?

З-за шинкваса почувся стогін і нерозбірне скигління.

— Та де він?.. Гершку! панові ротмістрові дай добрий дзбан меду! Та доброго! Зараз мені!

Жид скочив на ноги:

— Я в ту ж мить!

Лапаючи себе за поранену голову, він другою захопив найбільшого дзбана й метнувся до льоху.

Запорожці вже повечеряли, а тепер сиділи, попихкуючи люечки, балакали й сміялися, пригадуючи окремі подробиці невдалого ув'язнення Павлового. Згадували Канів, Кригу, польного...

— А що — як польний? — звернувся писар до ротмістра. — Вже видужав чи ще лежить?

Ротмістр зиркнув на нього лютими очима й почав кресати огню.

— Лежить, — буркнув нарешті, розпалюючи люльку. А розпаливши, промовив: — Побував би ти в таких ведмежих лапах, то, мабуть би, й дуба дав.

Павло спаленів і відвернувся.

— А дав би, що й казати! — згодився полковник, лукаво поглянувши на нього.

— В яких лапах? — перепитав писар і кількоро братчиків.

— Не знаєте? — здивувався лях. — Ну, то й не треба вам знати. Жиде! ти скоро там?..

— Несу, вже несу, — озвався, вбігаючи, Гершко, захопив кубка, вибіг із-за шинкваса й поставив і дзбан і кубка перед ротмістром.

Полковник підвівся.

— Ну, дітки, розплачуйтесь, та й на спочив час. Трохи прикорхнемо, та й далі... Скільки тобі, Гершку?.. За всіх, що оце зо мною... Та поклич ще отих жовнірчиків, що десь надворі. На ось і на них, а то десь голодні з біса, хоч і з'їли запорозького штовхана... А з отим, що під столом спочиває, роби з паном ротмістром що знаєш: очуняє — ваше щастя, а ні — котюзі по заслугі. Добраніч, пане ротмістре!

— А коні ж як?! — спалахнув ротмістр.

— Якщо ви справді не пішки прийшли, то як будемо своїх сідлати, може, й ваші знайдуться. Тим часом попоїжте та спочиньте й ви. До стрівання!..

Старий вийшов, а за ним, один за одним розплатившись з Гершком, почали виходити й братчики.

Ніч була темна, й тим ясніш сіяли зорі. Полковник задер голову, глянув на Вожа, на Чумацький Шлях і позіхнув.

— Спати, дітки, спати!..

Х

Почало тільки на світ благословитись, як старий отаман уже підвівся й звелів вартовим будити братчиків.

— Вставайте, дітки, вставайте,— говорив він, сідлаючи свого румака,— та вирушимо холодком, поки спеки нема... А коні напоїмо в Саксагані.

— А що, батьку, чинити з панськими кіньми? — звернувся до нього один із вартових.

— Відведіть їх до коршми та й віддайте кварцяникам: нехай ідуть ік лихій матері. Тепер уже нагоню не встигнуть закликати... А коли ж оті панки ще сплять після вчорашнього, то прив'яжіть коней коло корчми, а самі вертайтеся боржій, бо вже не рано...

Козаки, що таборували серед села на майдані, на погуки вартових бистро схоплювались, протирали очі й, побачивши, що полковник уже в сідлі, хапали сідла, що були їм за узголов'я, й квапилися з ними до коней. За кілька хвиль усі були на конях.

— Готові, дітки? — гукнув старий.

— Готові, батьку! — відповіли.

Полковник ізняв шапку й перехрестився.

— Ну, то рушаймо з Богом! — сказав і торкнув вороного свого острогами.

В сірому, непевному світлі ще сонного досвітку потяглася вулицею червоно-чорна стяга, згвалтувала собачню по ще безлюдних дворах, висунулася скоро за село на вигін, а переїхавши його, повернула на південь у степ.

Павло на своїм воронім пристав аж іззаду, в останній лаві, розваживши зовсім слушно, що не годиться йому, прибуді, та ще такому молодому, пхатись поперед братчиків. Щоправда, сьогодні, — мабуть, тому, що не в місті, а в степу — вершники почували себе вільніш, не так пильно додержували стрункості в шерехах, а то й зовсім мішали їх, палили люльки, балакали, сміялися, а як хто, то й пісеньку стиша мугикав. Зачепили, звичайно, й нового товариша. Багато з них не все зрозуміли в нічній пригоді з кварцяниками, — отже, розпитували деякі подробиці, тішилися, жартували, і Павло почував, що вчорашня приязнь і ласка до нього старого ватага високо підняла його в очах братчиків. Соромливість його не припускала й думки, що це могло статися ще й від його нічних учинків у корчмі і взагалі від того, що довелося йому зазнати в ці останні дві ночі. Всю прихильність нових товаришів він

пояснював тільки прихильністю старого, й більш нічим. Це позбавляло його відповіді братчикам навіть тіні якогось хизування, чванливості, самолюбощі, зарозумілості, а ще більш привертало до його загартовані в боях, суворі серця лицарів. А ті, що бачили його надзвичайну тілесну силу, спокійну вдачу та здержливість, не відмовляли йому в приязні ще тому, що передбачали в молодикові в недалекій майбутності визначну лицарську постать, що — може статися — не раз прославить Січ-матір далеко поза межі вольностей Війська Запорозького й України. Не останню причину загальної прихильності до недавнього міщуха становила, розуміється, й його проста, чарівна краса при милій, ласкавій, безхитрій вдачі. Коли старий полковник дивився часом на юнака в одязі січового братчика, то мимоволі грізне обличчя його з насупленими аж на носа кострубатими бровами немовби розтавало й розпливалося в проміністій ухмилці, а рука сама потягалася до довгого сивого вуса й підкручувала його. «Ех, колись і ми такі були! — ніби хотів він сказати, — нехай мені лисий дідько межі очі чхне, коли брешу!..»

Що далі на південь посувалися козаки, то все дикіших прикмет набував степ. Досі Павло тільки чув про широкі, вільні степи та про вільних лицарів степових, а тепер сам був між ними, степ же поволі розгортався перед ним у всій своїй первісній, непорочній, цілинній красі й повабі. Тепер тільки зрозумів як слід Павло, чому в піснях, та й у розмовах, завжди говориться про степ: широкий. Ні вперед, ні праворуч, ані ліворуч, скільки оком скинеш, кінця-краю йому не бачиш. А обрії!.. Аж потім, коли козацька доля вергла його, молодого лицаря, на морські хвилі, він побачив, що є й ще така сама по величності краса, що її зазнав оце вперше в степу.

Дніло. Захід був іще імлісто-темний, загадковий, непроглядний... Але схід... Боже всемогутий! що творилося на сході!.. Спочатку можна було подумати, що далеко-далеко, десь аж за виднокругом, хтось підпалив велике село або й місто; за далеччу пожежі не видно, але заграва її обіймає поволі весь небосхил, ніби граючись з хмарками, що випадково опинилися над велетенським пожаром, У які тільки барви вона не розквічувала їх! Кине на них синій серпанок, приглянеться — яково воно на блідо-блакитному тлі небеснім: ні, не те! Міниться тло в легко-жовтаве, золоте, накладається фіалковий серпанок, — ні, й це не те! бузковий — знов не те...

Спокою ж!.. Крайнебо раптом заливається злотисто-зеленою барвою, а на хмарки накидається ясно-червону намітку,— ні!.. Врешті — рожеву: ось воно!.. тільки геть зо тла барву зелену, натомість — більше золота на тлі й срібла в хмарки...

Але що це? Це не гра, не загравання заграви з хмарками... Все застигає в чеканні... Кого?.. Душу всього живуцього сповняє вчистість, напружене серце завмирає в німому захваті... не видержує нарешті... З приишкої перед величністю хвилі землі здіймаються до пустинних високостей тисячі вісників, щоб ізвідти опанувати таємну далечинь. І вони вже опанували, вже узріли те, чого при землі ніхто ще не бачить, хоч усією істотою солодко передчуває. І з тисяч малих пернатих грудей, мов на наказ, лине дзвінкий, як срібні суремки янголят, прекрасний, ніжний, як бреніння струн на кобзі, як леління струменів по каміннях, надхненний гімн назустріч осяйному, всемогутньому, що творить ізпередвіку рожево-перлові росяні ранки й тихі, молитовно-співні, мрійно-дрімливі вечори, повні огнево-буйним життям дні й заткані мерехтливими діамантами ночі, шумливу, як юне пиво, молодість і розумно поважну, як спокійне лоно вод, старість, іскристо-переливчасту радість із блискавкою-сміхом на рожевих устах і задумливий смуток із перлинами сліз на довгих віях,— творить барви, згуки, лінії, а разом — усе, що дає красу життя.

На одностайний чарівний гімн із блакиті, наче на клич до щастя, прокидається заснулий степ у звуках, що їх тільки здолає уявити собі людина... Далекий табун тарпанів стрясає сонне повітря різким, стрибливим іржанням; з далекого степового озера відгукуються дикі гуси; голосно скрикують, підлітаючи вгору, сполохані наглим шумом після тихої ночі, чайки-небоги; з радісним кличем пугають угору й повисають у повітрі кібці; свистять у високих травах тисячі ховрашків; сюрчать коники; ген у байраці закували зозулі; знялося хмарою гайвороння й деручим краканням намагається перекричати шуми ранку...

— От так музика! — засміявся Павло, звертаючись до сусіда.

— Це що! — відповів той.— Ось побуваєш у наших плавнях та в лугах... Не такої ще почуєш.

Зненацька на сході як прорвало. З-за обрію простяглися золоті списи віялом і наче відсунули рожево-перлові хмарки геть-геть угору, позолотивши їх краї, а за

кілька хвиль на золотім колі викотився на обрії величний, осяйний бог, що його пришествя так напружено чекав буйний степ із усім суцим на ньому.

«Сонце!» — з повного лона свого зідхнув степ.

«Сонце зійшло!» — стрепенув прозорими крилами мрійний сон і розтав у сліпучому сяєві.

«Сонце! сонце! сонце! сонце!» — дзвеніло, співало, гукало, сюрчало, свистіло, кувало в степу, й досі несміливий день прогнав останні тіні на заході й запанував над світом.

Старий отаман мовчки зняв шапку й тричі широко перехрестився на схід. Так само братчики, а за ними й Павло.

Любо було йому почувати, що він — щось єдине, нероздільне з цими людьми, такими простими в звичайному поводінні й такими значними десь у своєму ділі. Не багачко було їх тут, але ж ця горстка їх — це маленька частка тої великої, уславленої на весь світ, родини, що звалась товариством запорозьких лицарів. І хоч мрія його молодеча здійснилася так незвичайно, так сумно, — сказати б навіть, мимо його волі, — але саме це надало його свідомості не тільки поважності й безповоротності того, що сталося, а й доцільності цьому чині, цебто порив молодика до подвигу налило високим змістом. Одним одна ніч зовсім переродила парубка, легкодумного гульця; а друга — закріпила вже прийнятий рішенець, позбавивши прилучення його до січового товариства гірких прикмет змушеності й запаливши серце Павлове щирою любов'ю до братчиків і негаснущою жадобою подвигу. Все це поки що лише глибоко відчував парубок, воно сповняло всю його істоту, бо якби хто спитав у нього — куди й чого їдеш, то на це дістав би єдину, можливу в цю хвилию, відповідь: тікаю на Січ, а там видно буде.

Та глибоке відчуття поважності нового становища не заважало Павлові бачити всю безмірну красу степу. Цей схід сонця в новій обстанові він пережив, як урочисту, повну значення, великодню службу Богу, й серце його грало радістю. Все, на що тільки падав його зір, здавалося йому також повним значення й змісту. Ген високо-високо в блакиті ширяє степовий орел; нижче трохи, то там, то сям, немов спущені з неба на незримих ниточках, повисли на однім місці, тріпочучи крильцями, кібчики; ген попереду, почувши, мабуть, кінську тупотняву, злинув хмарою табун дров; поблизу, збоку, пирснула рясним водограєм із трави купка куріпок, перелетіла десь

далі й знову пірнула в траву; з другого боку з шумом знялася зграйка хохітви й теж перелетіла на інше місце... А трава... Ватага братчиків на конях пліла в ній поволі, як у тихому, спокійному морі, і назверх витикалися лише кінські голови та червоні вершники, — така вона була буйна та висока. І той орел у блакиті, й усі оті кібці, куріпки, хохітва, крики гусей та чайок із далекого степового озера, ржання тарпанів невідомо де, ляцання й сюрчання трав'яних коників, гудіння й дзижчання найрізноманітніших комах, мерехтіння мотилів та всяких, ще не бачених комах, гра барвами пишних у вільному степу квітів, буяння озброєних гострими колючками будяків, лоскотливий, п'який пах жовтих буркунів, синіх васильків, непоказного та й невидного в бур'янах чебрику й т. ін., вся ця музика барв, згуків, руху, запахів, а над усім глибока, прозора блакить і сонце, сонце... — все це здавалося Павлові — все, до найменшої комахи й найдрібнішого зела, — таким потрібним, таким конечним, без чого не було б степу, а без степу не було б і їх, степових лицарів, та їхньої гучної слави. І степ і вони — це одно, ціле, неподільне. Ясне, непорочне, як усміхи діток малих, щастя залило солодким теплом його юнацьку, повну жадоби до життя, душу, обнялося з тим найкоштовнішим у світі, з тим, що ховав він на самому дні серця, скупалося в новім, радіснім почуванні братерської єдності й любові та передчутті славних подвигів, і мимо його волі ринуло з могутніх грудей його буйною, як цей степ, піснею. Йому хотілося, його поривало на всю широчінь степу розлитися голосною козацькою піснею, що її вивчився він таки у братчиків у Каневі; та природня соромливість стримала його.

— Гей, та не знав козак, не знав, Сопрон, — почав Павло на весь голос, але відразу ж зникнув, спаленів, глянувши соромливо на поближчих товаришів, і далі вже півголосом продовжував: — Як славоньки зажити...

Шкода!.. Немов приском сипнули перші згуки пісні в серця козацькі, стрепенули ними, — братчики розпромінили свої, зосереджені в задумах, обличчя й з усіх багатьох грудей погналі степом таку ж широку, як степ, і вроджену ним піснею...

Гей, зібрав військо, Військо Запорозьке,
Та й пішов орду бити!..

Одностайний, стихійний порив пробудив козаків. Їхали сливе мовчки, кожен із своїми думками, і раптом злилися

в однім почуванні, в однім льоті вперед, як перед боєм, в льоті туди, куди ніс вихор пісні,— до бою з ворогом під зверхністю оспіваного нею одного із славних попередників, лицаря Сопрона.

У двох чи навіть у трьох знайшлися дзвінки кобзи. Рокіт струн, як гук сурем, подвоїв піднесення, покотив хвилястим морем зеленим у далекі далечені вже не пісню, а саму щирю душу козацьку в ній, на вільну волю, на буйне гуляйполе, до невідомого, але славного славою козацького майбутнього.

Співаків чимало гарних було між січовиками, але з усіх найкраще бував дужий і чистий, як срібло, молодий голос Павлів, і старий ватаг попереду, вчуваючи знайомій, захватній пісні, досвідченим гострим слухом ловив з усіх той голос, упивався ним, розкошував; а коли пісня урвалася, й останні згуки її розтали десь високо вгорі, їхав якусь хвилю мовчки, потім, розгладивши глибокі пруги на старому чолі, промовив, ні до кого, власне, не звертаючись:

— Лепсько, далєбі, лепсько!.. І нехай мені сатанаїл плюне в самісіньку пику, коли це не отой міщух із Канєва!..

А козаки, що були поблизу, дивилися на зачервонілого від збентеження, вродливого міщуха ласкавими, закоханими очима й з усіх боків сипали словами похвали, ласки, захвату.

— І де ти такий узявся? Чи не в любистку купала, породивши тебе, рідна ненька, чи не чарувала на зорях, сповиваючи? Чи не буйні вітри виколисували твою силу, чи не соловейки вилюляли твій голос? чи не ранкова зоря дарувала тебе вродою, чи не досвітні тумани завивали хмелем твої кучері?..

— Ой не кпїте з мене, панове-браття,— відказував, паленіючи, юнак Павло,— бо нема краси краснішої від запорозького лицаря, нема сили сильнішої від матері Січі, нема гласу голоснішого від слави козацької низової.

— Вітай нам, молодий братчик,— казали й знов,— гарний не тільки красою й силою, але й розумом та звичайністю. Маємо в тобі не тільки лицаря, а й щирого товариша. Будь же здоров собі на щастя, всьому лицарству січовому на втіху!..

Заржав раптом кїнь під старим отаманом, підняв голову, звернувши в правий бік, і насторочив уха. За ним заїржали й деякі інші. Полковник ласкаво погладив вірного друга

по лебединій шиї, схилив трохи голову набік і скося глянув на сонце, далі повернув голову в протилежний бік і, підвівшись на стременах, почав вдивлятися гострим зором удалечінь. Зміркувавши врешті щось, круто повернув коня праворуч і знов спокійно заколихався в сідлі. За ним повернула й уся ватага.

Павло придивлявся до всього з великою цікавістю, але нічого не питав, давно вже покмітивши, що не звичай у січових лицарів дерти очі та набридати всякими питаннями, що треба самому власним розумом та кмітливістю всього доходити. По своєрідному ржанню коней він догадувався, що розумна тварина чує воду й хоче пити. Тож, мабуть, недалеко тая Саксагань, що в ній ватаг, виїжджаючи з Чути, обіцяв напоїти коней. Він глянув перед себе вдалеч, але всього тільки й побачив ген-ген далеко синювато-сиву стягу, що легко курилася над зеленими просторами й тяглася, не перериваючись, на південь.

«Тож, мабуть, і вона... річка... — подумав собі Павло. — Але коні, коні!.. З такими не заблудиш... Боже милосердний! скільки цікавого на світі!.. Сидів би в місті вік, то не побачив би, не зазнав, не зажив такого...»

Та цікавому в степу, мабуть, не було краю. Він не помітив навіть, як поволі мінився коло нього степ, як бур'янисті буйні просторища потроху ніби лагідніли, рідшали, а ще далі й зовсім обернулися в яскраво-смарагдове море ще молодой, але густой, як щітка, тирси. Глянув Павло перед себе, в один бік, у другий — і ледве втримав у грудях крик захвату небаченою ніколи красою... Безкрайний зелений килим наче побризкав хто криваво-жаркими плямами буйних воронців *. Це була така чарівна краса, що парубок мимохіть спинив коня й, затаївши духа, не відривав очей від розкішної картини.

«Боже, яка краса! — мигнуло йому в думці. — Чом Орисі нема зо мною?.. Вона так любить це... вона сп'яніла б від щастя...»

Подумав, і спаленів, і чомусь ізлякався своєї думки. Бачив, що товариші віддалились геть-геть, озирались і сміялись. Стиснув коня острогами й догнав їх, збентежений, зняковілий. Та вони знали, чого він зупинився був.

— Що, красно? — ласкаво-глузливо глянувши на нього, спитав один із них.

Павло кивнув, притакаючи головою, а далі промовив:

---

* *Paeonia tennifolia* L. — Приміт. авт.

— Як кров... Наче хтось кривцею покропив зелену траву.

— Це правда,— підтакнув братчик, а по хвилі додав: — Старі люди... наші ж таки... старі запорозькі діди розповідають, немовби так воно й було в давню-давнину, ще за княжих часів, а може, й ближче до нас... де ото розкидано по тирсі оті червоні воронці, там лилася християнська кров у боях із татарами... Мабуть, правда, бо й тепера так воно є. Тож хто зна, чи й виведуться коли в степах ці квіти, бо татарва з християнами ніколи не замирить, а все буде нападати та ясир брати, а християни все боронитимуться.

Сказав, і замовк, і, немовби похватившись, зирнув на товаришів: згадав, мабуть, що братчикові не личить багацько балакати.

Може, й так воно було, як казав запорожець, та в Павла, при погляді на ці степові чари, виникла зовсім інша думка. Йому здавалося, що це велетенський коштовний килим, що ткано його й розквітчано жаркими шовками, а потім постелено під таким самим дорогим велетенським наметом із ніжно-блакитного едвабу для самого Бога, що тільки він, великий і всесильний, годен походити в таких розкошах, а не звичайна людина, хоч би то був і славний лицар із Запорожжя... Та цієї думки своєї не висловив він уголос, а їхав із нею мовчки, відчуваючи жаль, що топче копитами невимовну Божу красу.

Вже височенько підбилося сонце, а сиза мла над річкою все ще була десь далеко попереду. Але все частіші балки та яри, а далі й байраки, зарослі тернами, глодами та шипшиною, свідчили, що вода вже недалеко. Та й під копитами в коней почувалося вже не тверду землю, а пісок. Рідшала трава, а подекуди біліли навіть лисини. Коні щодалі все більш нетерпеливились і поривалися вперед, ледве стримувані твердою рукою.

Нарешті ось вона, тая річка. Означився виразний похил зеленої рівнини до води, а далі й зовсім не було. Коні грузли в піску вище копит. Крізь легеньку імлу над водою сіріли скелі протилежного вищого берега. То там, то там на горі над ними й у їх розколинах та розпадинах, повиснувши над водою, кучерявилися кущі тернини, або глоду, або гордини. Від річки війнуло ледве відчутую прохолодою. Коні підбадьорилися.

Старий ватаг нахилився з коня, побачив, що дуже грузько в піску, й мовчки повернув у лівий бік понад берегом, де зéленів, спадаючи до річки, байрак. Козаки ледве

коней повернули, щоб їхати за ним. Переїхали байрак, трохи освіжившись у його прохолоді. Тут берег був трохи вищий і вкритий травою аж до води. Полковник став, за ним і вся ватага.

— Відпочиньмо, дітки, трохи,— промовив голосно, а далі тихше додав, глянувши на сонце: — Хм... вже під обідню пору, а ми ще й не снідали. І не помітив, як час минув...

Посміхнувся й скося лукаво глянув на ватагу. Скочив з коня з легкістю молодого козака, а козаки за ним, думаючи кожен про себе:

«Та й хитрий же старий... Він не помітив... Якраз таківський».

Напоїли коней не зразу, а дали трохи прохолонути, а напоївши, спутали, поодв'язували від сідел торби з харчем, та так, не розкульбачивши, й пустили попастись. Самі зібралися до гурту, посідали на траві й почали снідати. Хто мав горілку в запасі, прикладався сам до боклажка й ділився з іншими. Багато відмовлялося, покликуючись на спеку: знали ж, що отаман не дасть довго розсиджуватись та вилежуватись, а як тільки коні трохи відпочинуть та підживляться, скаже рушати в дальшу дорогу.

— А що, козаче,— звернувся старий, краячи ножем сало, до Павла,— десь добре далися взнаки з незвички наші степові переходи? Добре нагепав зад, та й усе тіло, мабуть, як побите...

— Та трохи є, пане полковнику,— відповів Павло,— але що це!.. Пусте... звикну...

Снідали, гомоніли, жартували, сміялися.

А сонечко котилося все вище та вище.

XI

Далі їхали спочатку понад річкою й десь о полудневій годині знов напоїли коней в Саксагані, але після цього ватаг круто повернув на схід, і козаки знов пірнули з кіньми в буйні бур'янисті простори безмежного степу.

Чого не довелося Павлові побачити досі з того, що розповідав Крига,— це т. зв. зимовника, що в нім, зморені запорозьким життям, старші січовики в мирній господарській праці знаходили благородний, тихий відпочинок. Розпитатися в братчиків просто, молодик не важився, тому вдався до хитрощів.

— Дивно,— казав зовсім байдужо й ні до кого, власне, не звертаючись,— скільки їдемо й ні разу не напали на хутір або хоч на зимовняк...

— Бо нема їх тут ніде,— пояснив сусід, а далі коротко й уривчасто, ніби говорив сам для самого себе, з'ясував, чому саме нема.— Це ж Чорний Шлях тут проходить... Татарва часто вештається... Харцизства чинить... Особливо коли наші десь на морі в поході... або в Молдавії з турками б'ються... Недавно під королем були аж у Московщині... москалів били, а татарва тут наших жакувала... Та й без того безперестанку сливе тут нишпорять... Буває, й більшими загонами, а частіше малими... Іноді по кілька чоловік навіть... Коли бачать, що подужають, нападають,— шукай потім вітра в полі... Ну, й не важиться ніхто осаджуватися тут...

Коли почало смеркати, наїхали знов на невеличку степову річку й зупинилися. З козацьких розмов Павло довідався, що це Базавлук, що тепер їхатимуть понад цією річкою до самої Січі, цебто до того місця, де вона вливається в Дніпро, й що вони будуть там завтра надвечір, якщо не трапиться в дорозі ніякої пригоди.

Розкульбачили коней, напоїли, спутали й пустили пастись. Самі повечеряли, чим Бог послав, позапалювали люлечки й почали вмощуватись кожен коло свого сідла на ніч. Осавула призначив вартову чергу до коней. Павлові припала друга черга.

— Та пильуйте, дітки, цим разом не тільки коней, а й поза кіньми пантруйте,— промовив, позіхаючи, хрестячись та вкладаючись, старий. Далі додав, уклавшись: — Щось мені в траві ніби показалося... А може, то сайгаки або тарпани подекуди траву потолочили злегка... Ну, та береженого й Бог береже... Добраніч, дітки!..

Останні слова означали — вкладайтесь, не гайтеся. Братчики добре знали свого старого ватага, тому не чекали, поки хтось удруге нагадає, що час спати, погасили люльки, перехрестилися й повкладались. Та й утома давалася взнаки...

Невважаючи на невігідну козацьку постіль, Павло за хвилику заснув, як убитий. Насилу прокинувся від чийогось торсання.

— На варту,— буркнув у темряві братчик і почав торсати сусіда.

Побудивши кого треба було, повів кожного на його місце. Павлові припало вартувати аж геть-геть від річки, де спа-

дисте надбережжя вирівнювалося й переходило в бур'янистий степ. Ніч була хоч і зоряна, але темнісінька, та ще й пронизана легким туманом із річки. Запорозьке око і в темряві бачить, але Павлові була первина отак ніч зоріти на варті. Не так бачив він, як чув, що коні пасуться ось тут перед ним, хрумають свіжу соковиту траву й відпирхуються злегка. Озираючись довкола — хоч в око стрель.

«Від кого, власне, стерегти коней? — думав він, тримаючи в руках мушкета, що його, відходячи з стійки, ткнув йому в руки попередник. — Від вовків, чи що? чи просто, щоб не розбіглись?.. Мабуть, і те й друге...»

Скинув мушкета на плече й став походжати в темряві сюди й туди, дослухаючись до шепотів ночі. І дивна річ, за весь час, як виїхав із дому, вперше огорнуло душу його безпорадне, холодне, як осіння мряка, почування такої самотності, що хотілося з усієї сили кричати кудись у ніч, погнати чорною пустелею степу своє розпучливе пробі.

«Пху, лиха година! — буркнув, ухопившись рукою за груди. — Що зо мною?.. Боюсь, чи що?..»

Серце билось часто й сильно, ніби хотіло пробити груди й видертись на волю, а до того ще й тяжко нило. Здрігнувся, як від холоду, й знову заходив по траві з мушкетом.

«На бісового батька мушкет цей, — чомусь спало на думку Павлові, — коли я не знаю навіть, як із нього стріляти?..»

Зупинився знов і став обмацовувати його руками, напружуючи зір, щоб хоч що-небудь побачити в нім, але так нічого й не догупався.

«Нічого, — подумав, узявшись обома руками за дуло, — як треба буде, то я й без стріляння обійдусь: штука замашна й важенька. А треба буде стрельнути, то й з пістоля потраплю...»

Він любовно помацав пістолі за поясом і посміхнувся, згадавши гайдуків. Згадав при цьому про те, що один із пістолів не набитий. Котрий саме?.. Ну, та все одно тепер не наб'єш. Нехай, як розвидниться... Він сперся на рулю мушкета руками й замислився.

Хрумали коні, пирхали... Тихо, як в усі. Десь поблизу хававкнув перепел, трохи далі відгукнувся підпадьомканням другий, і знов тихо...

Обережно, як коштовний камінь-самоцвіт, виймає він думкою свою заховану глибоко в серці таємницю, — на-

віть ще раз озирається довкола, щоб і в п'їтьмі ніхто не підгледів,— і кохані образи встають перед ним, як живі... Мати... Орися...

«Мати наша, мати,— згадуються чомусь промовисті слова пісні,—

Де ж тебе узяти?..

Чи намалювати?..»

Лагідно усміхається в темряві: йому не треба малювати! Стоїть вона в уяві перед ним жива... Але — дивна річ — і та, й не та... В цьому уявленому образі рідної неньки ані рисочки суворості та сварливості! Сама лиш безмежна любов до нього в старих очах... Дорога, люба нєня! Що там з нею?..

— Хаввав! хаввав! — Підьпідьом! підьпідьом!

Десь поблизу й ще один:

— Підьпідьом! підьпідьом!..

«Бач,— думає Павло,— не знайшли іншого місця й часу клятї перепели!..»

Але в тую ж мить забуває, захоплений спозиранням другого прекрасного образу, що вириває з темряви перед очима в усій своїй непорочній красі. Час зупиняється, думки перестають текти, солодко-болючий захват стрясає всією істотою парубка... Він ледве здержується, щоб не впасти на коліна й не заніміти в тихій молитві до образу, що...

— Хаввав! хаввав!..

— Підьпідьом! підьпідьом!..

Ах, ті птахи... Але привид не зникає — Павло не хоче, щоб він ізник, тому не квапиться гасити викликану в нерушній нічній самоті мрію й захвати її знов на дні серця, далеко від чужого ока й цікавості. Він так яскраво, виразно бачить свій осяйний привид перед собою, що ладен побожно забалакати до нього. Та хіба є такі значні й разом ніжні слова в людській мові, що ними міг би він сказати все, що почуває в цю хвилю! Ні, таких слів нема, але захватне мовчання його й погляд проречистіше за всі слова в світі скажуть те, що треба його найкращій, його найдорожчій, його найукоханій Орисі, його... Від захвату він не в силі договорити,— йому здавлює в горлі... Він прокидається... Чує, як чиїсь чіпкі пальці впиваються йому в карк і в горло, тягнуть його голову назад... Від несподіванки він упускає мушкета на землю, але в тую ж мить опритомнює, згадує звичайний в таких випадках парубоцький спосіб борні, з усієї сили шарпається нахи-

литися рвійно вперед, і напасник, замоловши ногами в повітрі й важко крякнувши, гепається об землю перед Павлом; але зненацька чийсь дужі руки з одного й другого боку хапають його за рамена й намагаються скрутити їх назад; Павло почуває, як черкає йому об руку ремінь із сириці, — отже, хочуть зв'язати його; робить іще одно зусилля, розпростує якнайширше дужі руки; руки напасників засковзують із ліктів і тим цупкіше хапають його за кулаки, але йому, мабуть, цього тільки й треба: блискавичним рухом він зводить до купи свої руки поперед себе й стукає напасників головами з такою силою, що вони, не писнувши, валяться на траву, непритомні.

«Що це таке?.. Що воно за напасть?..» — думає Павло, приходячи до пам'яті й розтираючи руками шию. Далі згадав про ремінь та про те, що можуть же напасники прочунятися, нахилився над ними й почав мацати рукою за ременем в одного, а тоді в другого. Намацав і сирицю й цілого оркана з м'якого ремня коло пояса.

«Оце добре, — подумав, — зв'яжу всіх трьох до купи, щоб не повтікали, поки почне розвиднятися. А може, треба стріляти на тривогу? Може, тут десь поблизу й ще їх є?..»

Він прислухався: тихо, ніде анічирк.

«Не чути нічого... Шкода будити людей... Ат, зв'яжу цих, а там побачу: як почую, що хтось крадеться, тоді стрельну з пістоля... Не інакше, як татари...»

Павло нахилився над ними, ще раз обмацав руками, далі підняв одного з напасників і поклав на другого головою до ніг, потім ухопив за попереk третього й поклав так само на тих двох, тісно й густо оповив арканом і зав'язав міцним узлом.

— О, — промовив задоволено, намацуюючи мушкета, — тепер не втечуть... Ач, іродове насіння, задушити хотіли! Добре, що я здержався й не крикнув, а то дарма тільки людей пополохав би... й виспатись не дав би... А чого їм треба було?.. Не інакше, як коней... Але як загляділи нас? Мабуть, ще за дня ховались десь і пантрували нас. Не дарма полковник перестерігав...

Почав ходити взад і вперед із мушкетом на плечі та дослухатися до згуків і мовчання ночі. Вже не хотів зупинитись, а тим паче спиратися в задумі на мушкета: боявся, що засне...

Хтось із зв'язаних засовався й залопотав щось своєю мовою. Павло підійшов, нагнувся над бранцями й, роз-

глянувши, которий із них прочунав, ткнув йому мушкета в пику, щоб замовк. Татарин справді перестав лопотати, й парубок ізнов заходив сюди й туди, відганяючи всякі думки, що відвертали всяку увагу від чатування. Довго так міряв землю кроками в темряві, нарешті з задоволенням покмітив, що небо на сході почало блідіти: отже, внедовзі край і нудній ночі, й клопітній варті.

Зоря ранкова розгорювалася дуже швидко, й Павло міг тепер при блідому світлі ще несміливого дня роздивитися на своїх напасників. Став над ними, сперся на мушкета й дивився, не ховаючи цікавості на виду. Вперше бачив і довгі халати, брудні й засмальцьовані до того, що тяжко було розпізнати барву; й стерті об траву, аж сірі дебели мешти на ногах, із загнутими вгору гострими носками: нагадували чабанські постолі з доброго ременю. А найчудніші були голомозі голови та рідке волосся під носом і на підборідді, а також вузенькі скісні очі: всі троє вже прочунали, один стогнав і кречтав насподі, а двоє, що були поверх нього, позирали на Павла своїми очима-шпарками з таким жахом, що він аж засміявся. Вони теж оскалилися.

— Ах ви ж дурні, дурні,— похитав головою, сміючись, Павло,— і якого дідька ото лізли серед ночі на небезпеку?..

Той, що був зверху, знову залопотав, і вся його, заюшена кров'ю, твар із широкими вилицями прийшла в рух.

— Що?! — перепитав парубок.— Нічого, голубе, не розберу, бо не вмю по-вашому. Якщо ти про те, щоб розв'язав, то не буде діла: розв'яжи вас — дременете так, що й вітром не догониш... десь же в бур'яні, мабуть, маєте й коней прихованих... а що мені тоді старий полковник скаже?.. Ні, краще, й не проси,— не можу, не моя тепер воля. Лежіть спокійненько, поки полковник прокинеться: може, й скаже пустити вас, тоді й розв'яжу.

Татарин залопотав іще щось, але Павло махнув рукою й задивився на щось інше. Він тепер тільки звернув увагу на те, що спутав своїх бранців разом із їхніми шаблями. Та ще які шаблі! — криві і в гарних цяцькованих піхвах і з срібними різьбленими держакками. Різкий холодок пронизав йому серце: тепер лише зміркував, що ще недавно був на ніготь від смерті. Але він засміявся...

— Ах ви ж, невірні капосні! — скрикнув.— То ви хотіли живцем мене взяти, що, маючи кожен шаблю, не зарубали, підкравшись?.. Та мене ціла вулиця канівських па-

рубків не змагала взяти, а то вас троє, голомозих! Дурні ви!.. Що ти там лопотиш язиком? Кажеш, може, що брешу?.. А оце бачив? — труснув він над татариним мушкетом.— Я тобі дам брехні мені завдавати!..

Татарин справді замовк, бачачи, що з козаком не розговорився.

Почало дніти. Заклуботався, закучерявився туман над річкою. На сході на обрію заграли срібним сявом вістуні нової зорі ранкової.

Прокинувся старий отаман, озирнувся довкола й схопився на ноги.

— Га? проспав?..— вигукнув спросоння.— Бо й так-таки! І нехай мені нечистий у пику плюне, коли не заспав!.. Оце дак так!.. Агов, хлопці! — гукнув на весь голос.— Ану, вставайте, коні сідайте!..

Подався з уздечкою відшукувати свого румака. Табор закомашився.

Вартові кинули чати, тільки Павло стояв і чекав, а чого й сам не знав. Бачив, що братчики поять коней, що старий ватаг уже в сідлі, тільки його румака ще пасеться самотно, а відійти, кинувши бранців, не хотів, що ж чинити з ними — ніяк не міг зміркувати. Врешті примудрував: поклав мушкет на землю, підійшов до зв'язаних, ухопився за реміння, напружив усі сили, скинув ношу на спину й, угинаючись під нею, підтюпцем подався до табору.

— А чий то ще кінь? — тим часом питав полковник, показуючи на самотнього Павлового румака.— Який воно вражий син гаїться?..

— Та то ж, мабуть, того... Похиленків! — почувлися голоси.— Та ось і він, либонь... щось пре на спині, чи що?.. Вепря, чи що, вбив?..

Увага всього товариства скупчилася на Павлові, а він, нічого не помічаючи, підбіг, покректуючи, до старого ватага, обережно, щоб не потовкти, спустив ношу на траву перед його конем і важко відсапнув, витираючи рукавом спітніле чоло; далі метнувся до сідла...

Всі стояли й дивилися на це мовчки, як зачаровані.

— Що це таке? — нарешті отямився старий.— Що це ти припер?..

— Постривайте, пане полковнику, я зараз,— відповів Павло, хапаючи, як пир'їну, своє сідло й уздечку.— Бач, усі вже сливе готові, а я той... Та й мушкет лишив там...

Швиденько побіг, не озираючись, до свого коня, накинув на нього уздечку, осідлав, скочив у сідло, під'їхав

до того місця, де чатував, підобрав мушкета, а вгледівши три повстяні шапки татарські на траві, позбирав і їх, потім тільки повернув коня до табору.

Тим часом полковник, розпізнавши вже з коня, що це за химерний сніп із живих людей перед ним на траві, зліз із сідла й нахилився над татарами. За ним позіскакували з коней і братчики. Тісним колом оточили бранців і, не вірячи власним очам, тільки презиралися мовчки.

— Та нехай мені всі чорти очі заплюють,— вигукнув, ударивши об поли руками, полковник,— коли це не справжніські бусурмени!..

Бранці й без того були ні живі ні мертві, а тепер, бачачи кругом себе стільки своїх запеклих ворогів, оніміли з ляку й духа притаїли.

— Де ви тут узялися? — звернувся по-татарському до бранців старий.

Почувши рідну мову, бранці засовалися в пугах. Той, що лопотав до Павла, й цим разом забалакав, але про що, ніхто, крім полковника, не розібрав.

— Чуєте? — засміявся старий до братчиків.— Вони собі мирно попасали коней, а отой молодий шайтан наскочив на них, сонних, уночі й пов'язав.

Братчики реготалися, хапаючись за боки, на таку відповідь.

— Ну, не гаспидський син! — жартував далі ватаг.— Бідних людей так скривдив... Та у вас і коні десь тут пахнуть? — знов по-татарському питав він.

Татарин щось відповів.

— Недалечко тут, у ярку,— переказав полковник і знов засміявся.— Бідакам тісно в степу, дак вони в яру коней випасали. Ану, що скаже нам наш здобичник... А послухайно, сину,— звернувся старий до Павла, що якраз під'їхав до гурту,— не козацьке діло чиниш, бідних людей кривдиш...

Павло ніяково глянув на полковника, потім на товаришів, але, побачивши, що всі сміються, й собі всміхнувся.

— Ану-ну, розкажуй, як ти їх приспів!..

Він зіскочив з коня, віддав мушкета одному з січовиків, шапки кинув на купу татар.

— Та де, пане полковнику,— промовив, немовби вибачаючись,— не я їх, а вони мене приспили!..

І Павло, не раз перепинений реготом, увагами й кпинами, розповів про нічний напад.

— І ти не стріляв на гвалт? — обурився старий вояка.

— А навіщо, коли сам із ними впорався? Дарма тільки сон братчикам перебив би.

— Та їх, голомозих, могло бути до ста бісів поблизу!

— Я прислухався, але до самого світу не чути було нікого.

Полковник похитав головою з докором, але хіба повернувся б язик на догану після всього, що сталося з молодиком.

— Ну, гаразд, гаразд... Нехай буде так, але для науки скажу тобі ось що, а ти закарбуй на носі: коли доведеться вдруге чатувати темної ночі в степу, а недалеко від тебе почнуть свої зальоти перепели,— готуй, сину, й тримай напоготові мушкета та шаблю. Розумієш?

— Розумію, батьку.

— То-то ж. А тепер розв'яжи свою здобич,— хочу про дещо розпитати вражих синів, а так незручно.

Павло витяг із піхов шаблю й підійшов до бранців. Татари зойкнули, побачивши це й помисливши, що він хоче їх рубати, й усі троє разом щось залопотали до полковника.

— Заткніть губу! — гукнув він на них.— Нічого вам не станеться.

Павло поперерізував гострою шаблею реміння, далі в одного, другого й третього повідривав із поясів їхні шаблі й простягнув їх полковникові.

— Е, ні, голубе,— сказав старий,— це вже твоя здобич.

— Навіщо вони мені? — засміявся Павло.— Таж у мене є краща.

— А то вже твоя жура: хоч у воду повкидай,— зауважив полковник і далі звернувся до татар, що ледве підвелись, похитуючись і розминаючи тіло: — Багато вас чи тільки троє?

Татари перезирнулися.

— Та кажіть правду, а то звелю прив'язати до конячих хвостів і...

Татарин із розбитою мушкетом твар'ю забелькотав, що їх невеличкий загін, але що решта, не дочекавшись їх, досі подалася степами на південь.

— Ну, гаразд, побачимо,— сказав полковник.— На коні, дітки! Будемо їхати повз той яр, то візьмете звідти їхніх коней, а поки що оточіть їх кругом: нехай біжать за нами піхотою.

Поки полковник розпитував бранців, Павло напоїв коня,

прив'язав шаблі до сідла й разом з усіма був готовий у дорогу.

Їхали, де можна було, понад самою річкою. В яру справді побачили троє прив'язаних до тернового куща татарських коней. Одв'язавши їх, козаки скрутили їхньою ж таки сирицею назад кожному татариніві руки, посадили їх у їхні сідла й, поставивши в середину ватаги, рушили далі.

— Хутенько, дітки, хутенько! — підганяв отаман, позираючи на схід. — Бач, як забарилися через оцих нехристів: ось-ось і сонечко зійде. Та будьте насторожі.

Сам їхав попереду й пильно вдивлявся вдалеч, повертаючи голову на всі боки.

Павлові дуже кортіло розпитати сусідів про той загін татарський — чи нападе він на них і чи буде бій, але він не зважився. Натомість, згадавши пересторогу старого, витяг з-за пояса спочатку одного пістоля й оглянув його; пересвідчившись, що набитий, він засунув його назад і висмикнув другого: намацавши коло себе все потрібне, став набивати його так, як навчив Крига. Ближчі братчики ухвально поглядали на його роботу.

— Добре робиш, пане-брате, — зауважив один із братчиків, — пістоль усе повинен бути набитий, бо ж не для краси носить козак їх при поясі. А сьогодні й справді може трапитись робота. На мою думку, дарма ми тягнемо за собою цих голомозих: ті, що від них вони відбилися, не заспокояться доти, доки знатимуть, що бранці в наших руках.

— Це правда, — промовив другий, — але напасти не зважаться. Мало їх, бо якби була їхня сила, то вже давно напали б.

— Мало-то воно, мало, а хіба ми знаємо, скільки таких загонів іще гасає степами, може, навіть десь тут поблизу.

— Навдак... Близько коло Січі вони не люблять харцизити.

— Таж сам бачиш, що харцизять!

— Це якісь шибайголови, джигіти, мабуть.

— А дідько їх знає, котрі з них джигіти, а котрі простісінькі харцизяки.

— Що воно за джигіти? — питав Павло.

— Та лицарі ж їхні... найкращі комонники й герцьовники.

В цю хвилину татари, що їхали із зв'язаними руками серед ватаги, озираючись на всі боки та вдивляючись

своїми гострими очима вдалечені, щось раптом залопотали, звертаючись до козаків, підводилися на стременах і кивали головами, показуючи кудись у степ. Бачачи, що ніхто з козаків не розуміє їх, гукали через голови козацькі до ватага, але той їхав спокійно, не звертаючи на татарське лопотання уваги, хоч сам гостро теж удивлявся в той бік, куди показували татари.

— Що за лиха мати! чого їм? — запитав у старого осавула.

Полковник показав рукою праворуч. Всі обернули голови в той бік. Придивившись пильно, загляділи над поверхнею зеленого моря якусь чорну цятку, що пливла сюди, все збільшуючись і, то виринаючи, то потопаючи, здавалася човником, розгойданим хвилями.

— Ну й очі ж у нашого старого! — буркнув напівголосно хтось із братчиків.— І старість їх не бере. Краще за татарина бачить.

— Але що воно за мара мчиться сюди?

— Таж, мабуть, татарин... Не дарма ці так заметушилися та забелькотали.

Павлові все було вдивовижу. Він теж заглядів уже їздця, а щодалі почав розбирати, що це справді татарин, такий самий, як і ці бранці. Але чого йому? Чого він самохить преться на небезпеку?..

Минуло ще кілька хвиль напруженої уваги. Павло бачив, як його бранці повеселішали й палко щось лопотали проміж себе. Нарешті таємничий вершник наблизився остільки, що всі виразно побачили, хто він. Не доскакавши з добрі гони до козацької ватаги, він раптом осадив коня так, що той дйба став і закрутився на місці; далі їздець підніс долоню до чола й став пильно розглядати козаків. Один з бранців не втерпів, випростався на коні й щось на весь голос гукнув до їздця. Той, почувши це, скинув шапку, настромив на пужално з малахая, підняв угору й покрутив у повітрі.

Старий ватаг став, а за ним і вся ватага.

— А чекайте, дітки, я дізнаюсь, чого йому треба.

Він від'їхав з ватаги набік, зняв шапку й помахав нею, гукнувши щось по-татарському. Вершник сіпнув коня за поводдя й за хвилину осадив його перед полковником.

— Чорт, а не їздець! — говорили січовики, любуючи на спритного татарського лицаря й його вправність.

Татарин приклав правицю до серця, тоді до чола й низенько вклонився, схилившись з коня, полковникові. По-

чалася розмова. Козаки не розуміли сливе нічого, зате бранці, напружуючи слухи, ловили кожне слово, виявляючи на плескатих обличчях своїх то радість, то острах, то надію.

Так минуло кілька томливих хвиль. Нарешті полковник обернувся до своєї ватаги й промовив:

— Дак от, панове-браття! Цей бусурменський лицар каже, що їх тут у степу загін, не менший від нашого, що вони з учорашнього дня пантрують нас, що цієї ночі хотіли напасти на нас, та оті троє дурнів перекапустили їм усю справу. Тепер вони хочуть мирно визволити своїх невдах і кажуть обміняти їх на п'ятьох наших братчиків, що загін їхній виловив десь у степу, як ті полювали на звіря...

Між січовиками пронісся глухий гомін обурення. Бранці злякано презирнулися.

— Дак отже, якої ви, панове-браття, думки про це? — питав старий, перечекавши, поки все стихло.

— А може б, — озвався один з братчиків, — оточити їх, проклятих, та вибити до ноги й визволити наших...

— Дивно, батьку, й підозро, — промовив писар, — що вони так дорого дають відразу: де ж пак — за трьох аж п'ятьох. Чи не хочуть нас підсісти?.. Не можу тільки догнупатись, що в них на думці.

— Дорого тому, — знов почав полковник, — що один із трьох отих — брат у других їхнього мурзи. Каже, що ганьба їм перед своїми буде, що не вберегли його, та й мурза не подякує. А оточити їх із нашою ватагою — дарма заходів: коли оце скажу йому, що нема нашої згоди, то він блискавкою опиниться серед свого загону, бранців переб'ють, щоб їм не заважали, а самих — хоч вітра осідлай, то не доженеш.

— Ну, то й чини, батьку, як знаєш, — почувлися голоси.

— То згода, виходить?

— Згода, згода!..

Старий повернув коня до татарського їздця, що мовчки слідкував за обрадою, дивуючись химерному звичаєві козацькому, коли ватаг мусить питатися у підвладних, що йому чинити. Перемовивши ще кілька слів із полковником, він, посміхнувшись, забажав поглянути на того козака, що сам, серед темної ночі, взяв у полон аж трьох здоровенних джигітів. Полковник засміявся й сказав потатарському, що, власне, кожен із його ватаги потрапить це вчинити, але коли гість так уже хоче, то він покаже йому.

— Павле! — гукнув старий по-наськи. — А під'їдь, сину, сюди!

Павло від несподіванки кинувся на сідлі, змішано озирнувся по товаришах, врешті побачив і зміркував, що це до нього, легко стиснув румака острогами й виїхав уперед, питаюче позираючи на старого. А той засміявся та до їздця:

— Ось він, той самий.

Татарин, поглянувши на молодого лицаря оком знавця, ледве втримав у собі крик захвату, але захвати його в погляді не зміг, дивився на Павла, любуючи на його постать довгу хвилю, а далі спокійно й байдужо промовив:

— Красний юнак, але трудно повірити, щоб ото він дав собі раду з отими трьома дужими лицарями нашими.

— Що?! — спалахнув старий. — То я брешу?.. Та нехай мені шайтан ваш у самісіньку твар начхає, коли оцей юнак та не впорається сам з усім загоном вашим!

Татарин посміхнувся й знов оглянув Павла з голови до ніг.

— Навіщо ж увесь загін? — сказав спокійно. — Знайдуться і в нас дужі лицарі, що сам на сам підуть.

— Та де вони у вас узялись? — кипів полковник і аж розчервонівся спересердя. — Давай їх сюди, вражих синів! Ми їм покажемо, по чому ківш лиха!

Козаки й Павло слухали тільки й дивувалися, що старий сердиться, бо нічого з розмови не второпали. Лише бранці скалили зуби, дослухаючись до обурення старого ватага козацького й любуючи на самовпевнений спокій свого земляка.

— Добре, — згодився їздець, — один із них явиться з бранцями, щоб помірятися силою з вашим юнаком. А поки що — до стрівання!..

Він знову приклав руку до серця й до чола, вклонився старому, стиснув коня коліньми й кількома скоками вже був далеко.

— А, який! — в свою чергу задивився полковник. — А ви кажете — оточити... Оточи таких, спробуй... Ні, вже краще мирно...

Не сказавши Павлові ні слова про те, що говорив про нього з татариним, він знову став у чолі ватаги, глянув скоса на сонце й промовив:

— Рушаймо, дітки... Татари перестрінуть нас трохи далі.

Павло, здвигнувши плечима, вернувся на своє місце.

Не до мислі йому було це величання ним старого й зіпсувало настрій.

Ватага рушила далі. Сонце підбилося вже геть-геть і припікало по-степовому. Тільки східній вітер ще дихав легенькою прохолодою ранковою й навівав бадьорість і свіжість і людям і коням.

Бранців не пізнати було. Невважаючи на пов'язані назад руки, вони раділи, щось безперестанку белькотали між собою й тишилися вочевидь недалекою свободою. Павло, дивлячись на них, згадав батька. Намагався уявити його образ, його живоття в неволі й не міг. Глуха ненависть підіймалася в душі проти цих, що так швидко визволялись. Шкодував уже, що не добив їх тоді вночі, але в тую ж мить згадав, що на їх місце буде визволено п'ятеро братчиків, і трохи заспокоїв серце.

В'їхали в байрак і за хвилику виринули на другому боці. Ось і вони — кілька татар і п'ятеро братчиків — всі на конях. Але в братчиків, як і в цих бранців, руки пов'язано назад грубою сирицею. Ватага над'їхала ближче, й козаки, повитягувавши шиї, намагалися розпізнати, чи нема знайомих між татарськими бранцями. Впізнали аж наблизившись зовсім. Страшенно зраділи й голосно вигукували прізвища.

— Ось глянь — Храпко, далебі, він!

— А он Тріска Семен!

— І Жолоб Грицько тут!

— Здорові були, братчики!

— Гей, Скачинога, й ти попався в татарські тенета?!

— А то ж хто п'ятий?.. Передерій, хрест мене побий, він... Мартин...

Полковник махнув назад рукою, і все стихло. Він виїхав наперед і став.

— А що, дітки,— звернувся до козаків-бранців,— смашна татарська кобилина?

— Де пак смашна, батьку! — відповіли врадувано, почувши рідну мову.— З учорашнього вечора, як попалися в пастку, не то що кобилини, а й ріски в роті не було!..

— Кепсько, кепсько трактують нашого брата голомозі здобичники. Ну, та нехай віддячимо колись, а тепер...

Донього під'їхав уже знайомий усім їздець, і вони почали про щось говорити. По хвилі татарин обернувся до своїх і махнув рукою. Ті бистро прискочили до бранців і почали розв'язувати їм руки.

— Ану, дітки,— звернувся полковник до ватаги,— роз-

путайте которі голомозих наших та пустіть їх к лихій матері!

— З кіньми? — озвався хтось.

— Така умова, діти.

Бранців розв'язано, й вони, залопотавши весело щось до козаків — дякували, чи що, — бистро й спритно вибралися з козацької ватаги й чвалом помчали до своїх. Тим часом визволені козаки, повітавши старого ватага, дякували йому щиросердне за скоре визволення.

— Гаразд, гаразд, — махнув той рукою. — Приставайте до гурту та подякуйте там молодому міщухові з Канева: то він визволив вас.

Козаки перезирнулися, нічого не зрозумівши, й пристади до гурту. Почалося вітання та чоломкання.

— Ну, — звернувся старий до татарина, — бувай здоров. Час нам далі, бо добре-таки забарилися з вами. Та й вам раджу не гаятись та тікати з наших степів під три вітри, а то не все може так мирно скінчитись.

Татарин не рухнувся. Він, усміхаючись, дивився з-під чола на полковника, врешті мовив:

— Пан старший забув?

— Про що? — здивувався полковник.

— Про герць.

— Ага, — зареготався старий. — А я думав, що ти жартував.

— Ні, не жартував, — відказав татарин, і очі його хижо блиснули.

— Та ти що: хочеш, щоб тому твоєму моцакові голомозому печінки повідбивано було.

— Хочу, — посміхнувся татарин.

— Хм... Ну, давай його сюди, я подивлюся на неборака хоч на його Божій дорозі.

— Це я сам.

Старий здивувався не в жарт.

— Ти? Хм... Ну, гаразд. Зараз спитаю молодика свого, чи захоче стягатися з тобою... Агов, Павле!..

Павло стояв із конем осторонь від братчиків і дивився на стрівання їх із бранцями та слухав розмов. Почувши гукання полковниковоє й побачивши, що старий досі з отим татариним, спалахнув. Думав, знов на показ кличе його. Але не смів не послухати й під'їхав до них. Козацька розмова раптом ущухла, а визволені братчики, нахиляючись до вуха то одному, то другому, розпитували пошепки, в чім річ і хто той молодий козак.

— Постривайте, побачимо,— відповідали їм, бо й самі не догадувались.

— Ось цей лицар, сину,— звернувся старий до Павла,— намігся, хоч там що, спробувати з тобою сили. Що ти на це?

Павло глянув на татарина. Те саме, лукаво усміхнене лице, але в карих очах його вже не зустрів того любування, що перше: натомість прочитав у них стільки хижої ненависті, що серце йому огорнулося холодком.

«Видно, помститися, проклятий, хоче за отих трьох...— мигнула думка.— Та й здоровий, мабуть, коли сам викликає...»

Від гострого полковникового ока не умкнуло парубкове вагання.

— Та ти, голубе, як хочеш,— промовив старий,— нема хіті, то й не треба. Нехай їде до дідька, невіряка! Може, тобі бридко з ним зчепитися, то...

Павло спаленів.

«Поступитися перед голомозим?! Таж він засміє, й братчики також... Ні, хай він буде дужий, як Самсон, хай краще вб'є, вдаривши об землю, ніж здатися на поглум...»

Страшна зненависть закипіла в нім, але він силою волі втримав її, згадавши, що до змагання завжди треба ставати спокійним. Він кивнув старому головою на згоду й мовчки зіскочив з коня. Став розперізуватись.

— На що будемо змагатись? — звернувся татарин до полковника і, взявши в руку свою коштовну шаблю, сказав: — Шаблі цій нема ціни... Якщо буду поборений — шабля дістанеться переможцеві; коли ж моє буде зверху, то... я дістану оті три шаблі.— Він показав на прив'язані до Павлового сідла три шаблі, відібрані в бранців.

Старий ватаг глянув на шаблі й подумав: «Та й покмітливий же, гаспидів син! Я кілька разів дивився й не бачив їх, а він, ще, мабуть, як уперше бачив молодика, то взяв на око».

Він перетлумачив татаринове бажання Павлові.

— Мені все одно,— сказав Павло, скинув жупана та шапку й поклав на сідло.

Татарин, діставши згоду, теж ізліз з коня, скинув халата й шапку, підкликав одного з своїх і передав йому поводдя та одержу.

Тільки без халата можна було оцінити велетенську поставу татарина, його широкі, могутні плечі й груди, а

також міцні, як стовпи, хоч і кривуваті від постійного сливе сидіння на коні, ноги в гарних мештах.

Отаман оглянув його, покрутив головою — нівроку, мовляв,— і перевів погляд на парубка. Цей стояв напоготові, гарний, ставний і міцний, як молодий дубок, та чекав, поки настане хвиля почати. І знов покрутив отаман старою головою, тільки тепер уже думка була інша, а саме: «Ну, не дурень ти, старий чорте! — віддав хлопця на поталу ідоляці... Таж іродяка десяток таких укладе!.. нехай сам чорт мені межі очі нахаркає, коли брешу!..»

Та було пізно каятись. І братчики й татари зрозуміли вже, до чого йшлося, й напружено чекали: перші з острахом, а другі, не ховаючи хижої зловтіхи, бо бачили по обох поставах, чия буде перемога.

Борці зчепились.

Татарин, мов павук, легко обняв навхрест струнке тіло молодого супротивця довгими руками й міцно затиснув у залізних обіймах, намагаючись зігнути його назад, але — диво дивнеє — відразу ж відчув, що те, що здавалось йому таким гнучким і утлим, не гнеться, немовби він обняв не живе тіло, а кам'яного слупа; натомість дужі рамена козакові й тверді, як дерев'яні, груди його ніби втратили свою природню пруживість і обернулися в залізні щимки: татарський велетень почув, що йому спирає духа, хоч змагання ще тільки почалося, й серце його тіпнулося тривожно. Павло відчув це й відразу ж увесь його страх і побоювання розтали в свідомості, що не такий чорт страшний, як здається. Ще міцніш здавив він татарина в своїх щимках і поволеньки почав гнути його вперед себе. Побачивши небезпеку, хитрий бусурменин, розірвав обійми, з усієї сили вперся руками в Павлові груди, стряснув тілом своїм і, визволившись з щимків, нагнувся й ухопив парубка за попереk. Павло не дав йому підняти себе в повітря: шарпнувшись назад, він бистро нагнувся й зробив те саме. Борці почали тупцювати, нагнувшись, по траві, силкуючись усяко підняти один одного, щоб кинути об землю.

Пруги над кострубатими бровами в старого ватага розгладилися, й під сивим довгим усом заграла ухмилка. Від серця відлягло, він уже не боявся за свого улюбленця й тільки ласкаво підбадьорював його:

— Лепсько, синку, лепсько!..

Козаки, затаївши духа, напружено стежили за надлюдськими зусиллями свого молодого братчика, й тільки

вряди-годи хто-небудь звертався до сусіда з тихою увагою, а не діставши відповіді, замовкав і дивився далі.

Зате татари гамірливо виявляли свою нетерплячість і зацікавлення: вони розмахували руками, щось голосно лопотали, притоптували своїми мештами й реготалися на всякий удалий поворот свого дужого старшого. Видно було, що їх не турбують жадні сумніви щодо закінчення борні. Тільки тих троє, що спробували на собі Павлової сили, мовчали понуро й не спускали очей з борців.

Сонечко піднялося ще вище, але ніхто цього не помічав.

Не помічали й нічого круг себе не бачили й не чули і татарин із Павлом. Несила одного й другого якимсь сильним рухом покласти нарешті край змаганню почала дратувати обох. Очі в татарина блиснули хижим огником, твар його аж посіріла з натуги: зібравши всю свою силу, він урешті крутнув своїм супротивцем з такою оскаженістю, що той, відірвавшись від нього, відлетів на кілька кроків геть і покотився по траві, але й сам татарин не вдержався: поточившись назад, він тяжко гепнувся на землю, задерши ноги, що викликало страшений вибух реготу.

Перелякане птаство хмарою знялося над байраком, над річкою й літало над степом, гвалтуючи.

Борці як упали, так і схопилися на ноги разом. Обидва дихали важко й їли один одного очима, повними ненависті. Та Павлові здалося, мабуть, усього цього задосить. Нагнувши голову, буйним молодим туром налетів він на страшного татарського лицаря...

— Спокою, сину, спокою! — почув тривожну пересторогу.

Та не до споксю було обом їм. Вони знов ухопилися за попереки, але Павло, не пам'ятаючи з люті сам себе, несподівано цілком для татарина, підняв його вгору й з усієї сили вдарив ним об землю. Сам поточився набік, але здержався на ногах і лише вхопився правицею за серце, постояв мить, зчаста й важко дихаючи, далі, ледве пересовуючи ногами, підійшов до свого коня, сперся на нього ліктем і схилив голову на руку. На татарина, що, розкинувши руки й ноги, лежав на траві без пам'яті, навіть не глянув.

Всі стояли якусь хвилю остовпівши. Старий не сказав навіть свого звичайного — «лепсько, сину, лепсько», лише, коли Павло став, спершись на коня й злегка дри-

жачи всім тілом, він пильно глянув на нього з-під на-
суплених брів і промовив спочутливо, по-батьківському:
— Відпочинь, сину, відпочинь... Натуга не мала впо-
ратися з отаким дияволом...

Татари, опритомнівши з ошелешення, разом зойкнули
розпучливо й усі кинулись до ватага. Опріч трьох: ці, хоч
і не виявляли назверх свого почуття, але були задоволені:
перемога над ватагом того самого козака, що так жорстоко
посміявся й над їхнім завзяттям уночі, позбавляла їх
догани, лайки, кепкування земляків, а може, навіть і кари.
Прославши халата, татари обережно поклали на нього
ватага й хотіли нести до коней, але він у цю мить закліпав
очима, розплющив їх, подивився на тих, що схилилися над
ним, безрозумним поглядом, важко підвівся й сів. Татари
щось забелькотали до нього. Він озирнувся довкола і,
видимо, почав пригадувати те, що допіру сталося; далі
знов повернув голову й, знайшовши очима супротивця,
зупинив на нім свій погляд. Те, що Павло ще стояв, трем-
тячи з натуги, підбадьорило татарського велетня; він, хоч
і з великим зусиллям, але підвівся на ноги й щось бурк-
нув до одного з татар. Той прожогом кинувся геть і зараз-
таки вернувся з шаблею.

Полковник і козаки мовчки дивилися на це й намагалися
вгадати, що буде далі. А далі татарський ватаг узяв
шаблю та, держачи її перед себе й ледве пересовуючи
ноги, підійшов до Павла й простяг її парубкові, а до цього
ще й забелькотав щось, силкуючись усміхнутися. Павло
підняв голову й здивовано глянув на нього.

— Візьми, сину, шаблю,— розтовмачив полковник,—
татарюга віддає її тобі, яко переможцеві, бо ж такий
уговор був.

Павло байдужо простяг руку і взяв ятагана. Татарин
знов простяг руку. Парубок питаюче дививсь на нього, не
розуміючи, чого йому ще треба.

— Подай йому, сину, руку,— знов промовив старий,—
так годиться.

Павло подав руку, й татарин міцно потиснув її, знов
щось сказавши по-своєму.

— Каже, що не ховає до тебе в серці жадної неприязні,
а навпаки — бажає всякого успіху, й щоб ти і в боях так
боров ворогів, як оце його поборов. Скажи ж і йому,
Павле, кілька гарних слів звичайненько.

Павло посміхнувся.

— Та що мені йому казати?.. Дякую на добрім слові

й за гарний подарунок, а боротися з ним удруте не зважився б, хай йому біс! — трохи духа з мене не виперло.

Козаки весело засміялися, а старий переказав татаринів те, що сказав Павло.

Татарин засміявся теж, поляскав парубка панібратськи по плечі, вклонився старому, прикладаючи руку до серця й до чола, й відійшов до своїх.

За яких кілька хвиль і слід за татарами загуб.

XII

Коли стара Василиха прокинулася другого по приїзді польного гетьмана, дня вдосвіта й побачила, що Павла нема, що постіль його навіть незаймана, то вельми стривожилася й переполохалася.

— Чи не осоружний тобі хлопець, — бурмотіла, пораючись коло печі та заходжуючись біля пиріжків, — десь, мабуть, до ранку гуляє з паливодами запорозькими!.. Ну, начувайся ж ти в мене! Я тобі справляю не такі гулі!..

Але цим хотіла лише потішити себе й угамувати інший здогад, що в нім боялася сама собі признатись, а саме: чи не дурив він її вчора ввечері, улещуючи ласкавими словами та благаючи навколішках її згоди сватати Обеременківну, щоб приспати пильність материну на той час, коли мав дременути за січовиками на Запорожжя?.. В глибині душі вона сливе певна була, побачивши нерушену синову постіль, що так воно й є, але цей здогад був такий страшний, що вона вперто не хотіла признатися собі, що в нім більше певності й, як той, що потопає, хапалася за тріску, аби хоч на деякий час іще відволікати лиху правду.

Сама себе дурила, з побільшеною щирістю працювала коло свого невеличкого господарства, навіть у вікно на вулицю не раз виглянула, чи не йде, хоч давніше цього ніколи не робила. Як же вона здивувалася й перелякалася, коли, скінчивши роботу й одягаючись іти на торг, виглянула у віконце й побачила коло воріт жовнірів.

— Ой, лишецько! — аж зойкнула. — Чого їм тут треба?.. Чи не накоїв чого мій паливода вночі? чи не вскочив у якусь халепу з тими харцизами січовими?.. Ідуть... сюди йдуть... Бідна моя головонька!..

Ноги в неї затрусилися, й вона як стояла, так і опустила-ся на лаву, дослухаючись до тупотняви в сінях.

У хату ввійшов лише ротмістр і двоє кварцяників, решта чатувала надворі.

— Здоров, стара! — привітався старшина й озирнувся по хаті.— Ти сама?.. А де ж син?

«Я ж казала, що так»,— подумала про себе стара, а далі вголос:

— А навіщо він вам?

— Не треба було б, то не прийшли б.

— Нема його... не ночував у хаті... Он і постіль не рушена.

— Ага, ми так і знали...

«Ой Боже ж мій! — знов мигнула старій думка в голові,— коли б не нашкочити дитині...» Вороже почуття до непроханих гостей спалахнуло раптом і витиснуло весь переляк, що був запанував у серці.

— Що ви знали? — схопилася Василиха й ступила кілька кроків уперед.

Ротмістр узяв із рук у кварцяника бриля й показав їй:

— Це не твого сина бриль?

Василиха підійшла ближче й пильно оглянула бриля. Не було сумніву, що бриль Павлів.

— Де ви його взяли? — спитала суворо, але голос їй затремтів, і різне страхіття полізло в голову.— А де ж хлопець?

Старшина іспитуюче задержав на ній свій погляд.

— То ти, бабо, не знаєш?.. Ну, то я тобі скажу... Твій син цієї ночі видер вікно в покоях пана старости, щось, мабуть, потяг, бо там багато дечого є, й утік, а бриля цього загубив у покої.

В старої й серце впало. «Павло її злодій?!.. Ні, це брехня... це наклеп... хлопець гультай — це так, але злодій — ніколи!..»

— То мій син злодій, виходить? — промовила, ледве здержуючи лютя, якою раптом закипіло серце.

— Певне, що злодій!

— А щоб ви так дихали, проклятущі!.. — не видержала стара.— Щоб на дитину отаке брехати!.. Та він у рідної матері без попиту дрібнички не зачепить, а то щоб поліз видирати вночі чужі вікна!.. Брехали твого батька діти, та й ти з ними!..

— Но-но, стара, дивись із ким говориш! — спалахнув старшина.

— З ким говорю?.. Та я за свою дитину й самому старості очі повидираю з лоба...

— Пху! чорт, а не баба!.. Та коли твій син такий святий, то яким же чином бриль його опинився в покоях у самого старости, та й вікно видерте...

— А я знаю?! У нього й питайте...

— Та де ж він?

— Вони мене питають! — ударила руками об поли Василиха. — Чи я з ним до вашого старости в покої вікнами лазила?! Гетьте мені зараз із хати, а то як візьму коцюбу...

— Та ти сказалась?! На кого зіпаєш?!

— Сам ти скажений, і батько твій скажений!.. Гетьте, кажу, — мені на торг треба поспішати, а не слухати ваші теревені...

— Пху, диявол!.. Ану, обшукай котрий хату, а другий — у сінях та на горищі.

Жовніри кинулися виконувати наказ. Василиха дивилася, як один із них помацав постіль, заглянув під ліжку, під лаву, що на ній послано було для «дитини» й ще не прибрано, далі скочив на припічок і зазирнув на піч; навіть відтулив заслонку й подивився в гарячу піч із горшками. Це останнє викликало в старій новий вибух обурення:

— Чи хто видав таке, чи чував! У піч поліз, ледащо! Та що я спекла його та держу в гарячій печі, щоб не захолюнув?! А бодай на вас чума! А щоб вам очі повилазили заглядати, де не треба!..

— Ну, заторохкотіла... Що там? — звернувся ротмістр до того, що оглядав горище й сіни. — Нічого?..

— Нічого, пане ротмістре, — відповів жовнір.

— Ще б пак! — буркнула, відвертаючись, Василиха.

— Ну, — звернувся ротмістр ізнов до господині, — то так і не скажеш, де твій шибайголова?..

Вона скинула на нього лютий погляд, а далі з притиском:

— Я б тобі сказала щось, та святих образів і людей сором!..

Ротмістр зареготався.

— Ну, й чортова ж баба, — люта яка! Недарма й син чкурнув десь так, що й з псами не знайдеш. Ходім пошукаємо ще в дворі та в городі.

— Ідїть під три вітри, шукайте... Та кабанця мені з хліва не випустїть, а навгороді грядок не потолочіть!.. Пху! — ще й плюнула вслїд кварцяникам Василиха, але коли вони зачинили за собою двері, вона, ледве пересуваючи ноги, підїшла до лави й важко опустила ся на неї.

Всього могла сподіватися, тільки не цього. Нічого не могла зрозуміти й не знала, що думати. Павло — злодій, — це не вкладалося їй у голову, та й матернім серцем чула, що тут щось не те. Але що?.. Коли не злодій, то чого криється десь і додому не з'являється?.. Каже — вікно відер і бриля там загубив, тікаючи...

Той бриль найбільш збивав стару з пантелику. Якби не він, узяла б коцюбу або лопату й вигнала б напасників із двору, не то що з хати, й на шаблі та на пістолі їхні не подивилася б, а то... Хто зна, може, й справді...

Вперше, відколи жив Павло, закрався в душу її сумнів у його чесноті.

«Не інакше, як ті анциболоти низові збили мені дитину з пуття! — врешті вирішила про себе. — Мушу якось довідатись та й його пошукати... Не крізь землю ж заповся хлопець, — десь мусить бути... Досі голодне й холодне, ховаючись десь по бур'янах. Хоч би повечеряло було вчора до пуття, а то ж бачила — хап-хап до рота та швидше чумарку на себе... До дівчини, казав, а виходить...» — Сама не знала, що виходить, підвелася мовчки й виглянула у вікно. В дворі вже не видно було нікого: пішли й хвіртки, прокляті, не причинили. Взяла коша з пирогами й вийшла. Поставила коша на землю й почала замикати надвірні двері. Почула, як хряпнула хвіртка й здригнула, трохи ключа не випустила. Через двір швиденько йшла якась молодиця. Здається, Катря, Максимова Шаповалова жінка молода.

— Добридень, тіточко! дай Боже здоров'я, — привіталася й звичайненько вклонилася молодичка.

— Добридень, Катре, — відповіла Василиха, думаючи: «Чого це вона? Не було ніколи того, щоб заходила до мене, а це... Може, про Павла щось знає?..»

— Я до вас, тіточко...

— Та бачу ж, бачу... Що скажеш?

Катря озирнулася довкола.

— Може б, ми в хаті побалакали... Таке діло, що... краще в хаті... Я бачила, як від вас вийшли жовніри, переждала на тім боці, поки їх лиха година зажене геть, й оце крадькома до вас...

— Та чого ж до мене крадькома? Чи я крадене перекупаю?

— Не те, тіточко, а справа така, що... щоб ніхто не почув і не побачив.

Василиха хвильку вдивлялася в неї, щось міркуючи суворо, далі повернулася й відімкнула двері. Вона передчувала щось страшне,— не дарма ж молодиця така переполошена,— й руки в неї тремтіли. Пустила Катрю наперед, узяла свого коша й увійшла за нею, засунувши двері.

— Ну, сідай, розкажуй,— промовила, ставлячи коша долі біля печі.

— Спасибі, я й постою. Та й ніколи засиджуватись, бо на одну хвилиночку вискочила з хати й то не своєю волею, а прирадили наші...

Стара слухала й мовчки стежила за молодницею: вона бачила, що та не знає, з чого почати, щоб не уразити її, й уже певна була, що це про Павла.

— Та кажи вже, не крути,— буркнула.— Що прирадили?

— Та, бачте... Ви, мабуть, не чули, яке лихо спіткало було цієї ночі Орісю?..

— А що там таке? — трохи розчаровано запитала Василиха: вона чекала про Павла, а їй про Орісю.

— Верталася вчора смерком від нас додому, а на неї напали якісь харцизяки з старостянського двору, затулили хусткою рота, скрутили назад руки, подали комусь, що був на коні, й той примчав її в панські покої...

В голові у Василихи почало розвиднюватись.

— Для старости? — спитала.

— Ні, для польного...

— І Павло кинувся викрасти її назад?

— Ви вже знаєте, тіточко? — здивувалася молодиця.— Жовніри розказали?

— Ні, я догадуюсь... Ці падлюки казали, що він щось там украв... Я не повірила й вилаяла їхнього старшого... Та ти розкажуй!..

— Польний хотів обняти її, а вона надавала йому по пиці.

— Ще б пак, який ласий! Я б йому й очі повидирала.

— Пан скипів, покликнув на слуги й звелів замкнути її в капиці, чи що, в саду.

— В церкві Божій! Харцизяка!..

— Трохи не вмерла дівка від страху...

— Ще б пак!

— А перед світом приведено її знов до польного в покої. Пан і те й друге їй, а вона ні приступу. Тоді він кинувся на неї, обняв з усієї сили й поліз цілуватись...

— Пху! паскудник!.. Бідна дівчина...

— Орися не далася. Він силоміць збороти хотів, та в цю хвилину Павлусь рвонув і видер із луткою вікно, вскочив усередину, схопив пана за шию й кинув ним на ліжко так, що той і обмер...

— Ой лишенько! Ну, не осоружний тобі хлопець!..

Тоді він спустив Орисю через вікно в сад, ухопив на руки, переніс через поламаний частокіл, а край саду чекав січовик із конем...

— Який січовик?! — аж підскочила стара.

— Я не знаю... Його приятель...

— Знаємо тих приятелів!.. Приятель... як свиня мішковиї...

— Не знаю, тільки казав він, що приятель Павлові. Та, мабуть, так воно й є, бо як привіз Павло Орисю до матері, то він теж прийшов і дуже бідкався, що Павло загубив у покої чи в саду свого бриля... Казав, що по тому брилю можуть знайти, хто зняв руку на польного...

— Вже знайшли, проклятущі.

— ...а коли, казав, знайдуть, то бути парубкові на палі...

— Ой Боже ж мій! що ти говориш?

— Це не я, тіточко, це він так говорив і прирадив Павлові тікати...

— Куди?!

— Тікати на Запорозжя поки що...

— І одержу, й коня, й зброю давав?!

— Еге ж... Та ви знаєте про це? — здивувалася Катря.

— Де б пак не знала, давно знаю... Ну, а мій що ж на це?

— Та що ж... Мусів послухати ради.

— Тобто, як мусів послухати? — аж зблідла, почувши це, Василиха.

— Та як же, тіточко... Переодягся хутенько за січовика та й виїхав, на ніч глядя. Прохав, прощаючись, щоб вас навідали й переказали... Ой Боже ж мій! що з вами, тіточко?..

Василиха, як стояла, так і опустилася, як нежива, додолу. Катря кинулась до неї та, побачивши, що стара зомліла, увихнула по хаті, шукаючи кухля з водою, вибігла в сіни, зачерпнула з діжки води, вбігла назад і, набравши в рот, бризнула їй у лице — раз і другий. Поставивши кухля на стіл, ухопила Василиху ззаду попідруки й з великою натугою підтягла й посадила на лаві.

— Ой тіточко! ой ріднесенька, що ж це воно буде?.. Головонько моя безпорадна...

Взяла кухля, набрала в рот води й знов приснула нею на стару.

Василиха нарешті потроху розплющила очі, глянула на молодицю й повела рукою по чолі й очах. Знову глянула Катрі в перелякані очі й очуняла, а очунявши, почала жалісно плакати, втираючи полою скроплене водою лице й сльози.

— Ой, не плачте, ріднесенька, бо й я з вами заплачу,— бідкалася, втішаючи її, Катря, сіла поруч на лаві, однією рукою обняла згорблену постать старої за плечі, а другою втирала свої сльози.— Не плачте... Звелів переказати, що не забариться й унедовзі вернеться... Як тільки пригода ця забудеться трохи панами, так і вернеться...

— Спасибі, дочко,— тихо квилла Василиха,— що розважаєш мене, стару, покинуту всіми... Одна... сама тепер зосталася... і цей покинув... Нікому не потрібна... Не приїшов попроситися навіть... як і той... батько його...

— Він не міг прийти, тіточко, бо дуже квапився... Боявся, що слідком прибіжать посіпаки... Ніхто не знав, що аж уранці кинуться шукати його.

— Так, так, голубонько, я знаю... та все одно тяжко мені... Краще б умерти, ніж дочекатися до такого лиха... Що я тепер?.. кому потрібна?.. Сама-самісінька як палець... Умру, то й очей не буде кому закрити... й не заплаче ніхто...

Катря сиділа, притулившись до неї, й слова розважання не йшли з уст, бо здавалися такими мізерними проти тої безодні матернього горя, що годі було набридати ними. Дала волю сердешній матері хоч трохи витужитися, виплакаться. Знала Василишину чинну до краю вдачу, чекала, поки серце втомиться боліти, а очі плакати. Лишити саму не хотіла, хоч удома було повно роботи тої, того порання. Дивилася крізь сльози на стару Василиху й не пізнавала її, вічно живої, метушливої, завжди готової вибухнути на вразу бурхливою лайкою, на неуразливий поглум — щиро-веселим гострим дотепом, на сердечно-приятне слово — словом привіту. Перед нею чи, краще, поруч неї сиділа тиха, згорблена, пририта лихом, нещасна істота, якась далека тінь іще кілька хвиль тому повної життя, хоч і невеличкої, сухорлявої пристарої жінки. Дивувалася молодиця, як нагло може змінити людину тяжке горе.

— Годі вам, люба тіточко, плакати та побиватися,— нарешті промовила й устала,— все одно вже того, що ста-

лося, не вернути. Будемо молитися Богові милосердному, щоб послав здоров'я пережити це та діждатися, поки Павло, здоров, вернеться додому. А тим часом робитимемо те, що досі робили. Вже нерано: мені час до хати обід чоловікові варити, а вам на торг. Вставайте, тіточко, будемо йти. Я проведу вас аж до торгу.

Василиха підвела голову й питаюче подивилася на Катрю, а далі зрозуміла, чого їй треба, витерла сльози й важко, поволі встала з лави.

— Спасибі, тобі, моя голубонько, що нагадала... Пора, час уже давно, а я, бач...

Вона взялася за коша й з великим зусиллям підняла його.

— Ох, що це він мені такий важкий? — мовила здивовано.

— Стривайте, тіточко,— сказала молодиця, відбираючи в старої коша,— я піднесу вам, а ви позамикайте двері.

— Дякую тобі, моя дитино люба, що шануєш і жалієш старість. Відразу видно доброго батька й неньки дитину. Нехай же Бог пошле тобі щастя й здоров'я.

Вони вийшли.

Сонечко справді піднялося височенько вже, та Василиха на те не вважала: поволі замкнула хату, навідалася до хлівця, а виходячи з двору, замкнула на заціпку хвіртку й тихо пішла за молодицею.

Перекупки сьогодні не пізнавали старої Василихи, дивувалися, розпитували, але на всі розпитування вона тільки зітхала та безпорадно рукою махала.

XIII

Поволеньки Оріся опритомнювала від того страшного душевного потрясіння, що його так несподівано, так нагло зажила тої ночі, коли староста вітав польного гетьмана бучним бенкетом, а Павло мусів утікати з Канева. Це подвійне лихо, що впало на бідну голову Богу винної дівчини тільки тому, що краса її сяяла над звичайну вроду дівочу й затуманила отруений мізок і розбещене серце одного з найвищих можновладців на Україні,— ця подвійна напасть не могла не відбитися й не лишити сліду на всьому духовому складі навіть її, простої міщанки, напівселянки і вихованням, і освітою, й трибом життя. І це стало помітним від тієї самої хвилі, як її примчав Павло до матері,

й вона в неньчиних обіймах урешті очутилася й прийшла до свідомості; це позначилося на всій її до цієї пори життєрадісній вдачі й рівній, невимушеній поведінці. Щось безпосереднє, дитяче в тій дівочій вдачі її, що так чарувало в ній всіх, невражаючи на прищеплену материним навчанням та напучуванням поважність і навіть гордовитість,— як вітром звіяло. Наче хтось раптом відчинив перед неї двері в інший світ і сказав: «Досі, дівчино люба, був лише рожевий, прекрасний, як усмішка дитини, сон, а справжнє життя — ось воно, за цим порогом, що ти переступила».

І назовні позначилася ця нагла відміна: глибокі сині, як небо, очі її стали ще глибші й таємничіші, як рівнява глибокого лісового тихого озера; між темними тонкими, гарними, як намальовані, бровами у хвилину задуми чи напруження мислі лягала ледве помітна сторчова риска; рухи зробилися повільніші, а дзвінкий, перлистий молодий дівочий сміх не ринув з уст вільно й жартливо, мов гірський потічок із прискалка на прискалок, а так, немовби тривала дівчина його на припоні: часто посміхалися лише уста, очі ж — наче в саму душу твою хотіли проникнути. А пісня, якою бреніли сливе щодня, й ранок і вечір, на вдовиному обійсті, затихла, завмерла.

Від покмітливого материного ока не умкнула ця відміна в Орісі, але мати глибоко розуміла свою єдиначку, не тільки як мати, а й як жінка жінку,— жінка, досвідчена в бурях життя,— жінку, що вступає в теє жорстоке, неблаганне життя й переживає, освідомлює перші його іспити. Щоправда, не зазнала вона за свого дівування саме такого великого й жорстокого життєвого спробунку, але багато гірких пригод, напастей і розчарувань теж зажила, поки об'якорилася в тихому причалі з молодим Петром Обеременком, хай царствує з праведними. Тому тільки поглядала й стежила крадькома за тим, що коїлося з донечкою, але не рушила її духового переродження докучливим розпитуванням.

Ще й друга відміна відбувалася в душі Орісі,— відміна, що її можна було б назвати переоцінкою людей і свого до них відношення. Не маючи ще життєвого досвіду й певної, усталеної власним розумом, мірки для цього, вона зчаста зверталася за роз'ясненням до неньчиної досвідченості.

— Мамо,— питає, бувало,— чи вони всі отакі, як цей?

— Та хто, доню? — лагідно перепитує старенька вдова.— Про кого ти?

— Та пани оті?

— Мабуть, доню, всі. Від пана поли вріж, та тікай, хай їх Господь поб'є!

Орися замислилась на хвильку над якоюсь там роботою та й знов:

— А чого вони такі, мамо?

— Та Бог їх зна...— відказує ненька.— З жиру, мабуть, та від того, що безкарні. Якби почували над собою доброго кия, то, може б, і шанувались, як і всі добрі люди, а то хто їм розказуватиме, коли кожен сам собі й над усіма пан!..

Нова робота для допитливої голови Орисиної. Але за якийсь час ізнов:

— Вони пани, мамо?.. Чому воно так, що як тільки чужий, то й пан?

— Цього вже, дитино, я тобі не скажу... Мабуть, так Бог дав.

— Бог?..— задумується дівчина й крутить головою.— Хіба Бог гарніший до панів, як до нас, що поробив їх панами, а нас упослідив?

— Кажу ж, доню, що не знаю.

Дівчина замислилась над роботою й навіть по виду її помітно, як напружено працює її думка. Думає отак, думає та — дивись — і надумає щось.

— На мою думку,— каже, наприклад,— це тому, що коли Бог створив людей, то нашим дав таку вдачу, що вони мерщій хапалися за чепіги в плуга, а пани на плуга й не глянули, а мерщій хопилися зброї. Наші люди безоборонні zostалися, а ті й землі в їх позабирали й самих у хлопи повернули. Бо як же інакше могло так статися на світі?..

— Може, й так, голубко,— казала на це стара,— ти до школи ходила, тобі видніш, як мені, старій.

— У школі цього не говорено, а тільки я так собі міркую, що якби одного разу наші люди, замість хліб робити чи що ще там, та хопилися зброї, то й панів були б позбулися, і ніхто б нас не кривдив...

— Е, дочко, лихих людей на світі — нема переводу: як не пани, то жиди.

— Жидів пани позаводили, а то б їх, може, й на світі не було. Де пан, там і пархатий, бо пан лінується сам навіть обдирати своїх хлопів та й порозводив для того жидів,

як хортів для полювання. Не було б пана, то й жида не побачили б.

Дивилася Обеременчиха на доньку, на її златоволосу голівку, схилену над гаптуванням чи вишиванням, і дивувалася, звідки в неї такі думки об'явилися. Про своє вчорашнє лихо, про тую тяжку кривду свою немовби вже й забула та про інших скривджених і упосліджених голівку клопоче. Навіть про Павла не згадує про самого, а все якось так, що й другі гноблені по всій Україні з ним. Не догадувалася старенька в простоті своїй, що до жалю над загальним горем людським шлях стелеться через власне горе, і кого воно не зачепить глибоко й боляче, той і людського горя не відчує як слід.

Минуло вже кілька день із того часу, як над бідною Орисею прошуміла така буря; вже й польний, очухавшись після Павлових обіймів, виїхав із Каңева, й життя невеличкого міста потекло своїм звичайним ладом. Та, власне кажучи, коли й позначилися на кому, коли й залишили слід останні події ці, то тільки ж на двох родинах, і то лише тому, що обидві вони були зв'язані спільністю прямувань до однієї мети; а то б усе нещастя впало тільки на голову бідної вдови з дочкою.

Спільне нещастя зблизило Василюху з Обеременчихою й її дочкою. Незгідлива Павлова мати, лишившись сама-самісінька, відчула, що ґрунт у неї під ногами захитався; що жила вона досі тільки Павлом своїм, але освідомила це тільки тепер, коли його не стало коло неї; що він саме й був для неї тією підпорою, що держала її на світі, сповняючи сіре, одноманітне та безцільне вдовине життя змістом і не допускаючи, щоб удови старої хата тхнула пусткою. Довго ще по Катриних відвідинах не в силі вона була не тільки віднайти рівновагу, але хоч прочуняти до пуття, й почувала, що сама вона з своїм лихом без чужої помочі не дасть собі ради. А до кого вдатися? Рідні й близьких людей у місті не мала: першої тому, що сама була з села, а других через свою незгідливу вдачу. До чоловікової рідні навіть не признавалася після того, як Василь подався на Січ, і за довгі роки навіть забула про неї. І от тепер, опинившись у такому стані, коли потреба підпори, й поради відчувалася якнайгостріше, згадала небога, як гризла сина за те, що хотів привести в хату невістку. Була б невістка — була б і порада, й поміч. А згадавши про це, згадала й про ту, що її так кохав Павло, що безоглядно пішов назустріч страшній небезпеці, аби тіль-

ки врятувати з поганих рук. Коли б біля неї був її старий, то хто зна, чи не зненавиділа б вона дівки, що через неї втратила сина; але тепер, у страшній самоті, коли в хаті-пустці нема з ким і словом перемовитись, Василиха раптом почула смертельну тугу за близькою, рідною душею, й думки її самі полинули до Орисі й її матері. Вона раптом відчула в своєму старечому серці таку гарячу приязнь до старої й таку матерню ніжність до дівчини, що не вагалася довго й першої ж неділі, вернувшись з церкви, попорала по господарству, що треба було, й пішла до них на відвідини.

Добре не знала навіть, де живуть, і розпитувала в людей. Обеременчиха саме давала дробині їсти, побачила стару перед перелазом, щиро зраділа, нашвидку висипала на землю все, що було в підрешітку, кинула його на призьбу й метнулася несподіваній гості назустріч.

Василиха тим часом перелізла в двір.

— Добридень, моя голубонько,— привіталася здалеку,— з неділею будьте здорові! Чи приймаєте некликаних гостей?.. Вибачайте, що так нахрапом...

— Господи милосердний! що ви говорите, Василихо, люба моя? — з докором говорила Обеременчиха, обнімаючи й цілуючи стару.— Я така рада, така рада... А Орися як зрадіє!.. Самі давно пориваємося навідати вас, моя матінко, та після тої халепи остереігаємося й з двору вийти... До церкви навіть перестали ходити...

— А звісно, перестанеш і в хаті замкнешся від лихих людей,— згодилася Василиха.— Та чула, що пана того з жовнірами вже винесла лиха година з міста.

— Та хто їх зна, душе мила! Одного сьогодні винесе, а другого завтра принесе... Просю ласкаво до хати. Якраз вчасно нагодилися: саме обідати збиралися...

— Спасибі, серденько, я не голодна... Стомилася, змудилася душею на самоті, та й неділю Господь послав,— дай, міркую собі, піду навідаю тих, що мій Павло так шанував... Може, й сама на добрих людях трохи розвію свій жаль пекучий та розважуся...

— Павло... Боже мій, Боже ж мій! — згадала Обеременчиха.— Спаситель наш і оборонець... Страшно подумати, що з нами було б, якби не він!.. І через нас мусів утекти, кинути рідну неньку, хату...

Так балакаючи, вони ввійшли в сіни. Орися готувала до обіду, але ще, як тільки Василиха вступила у двір, побачила стару у віконечко й уся здригнулася, а коли та переступила поріг у хату, вона кинулася з сльозами до

неї, цілувала їй руки, не в силі промовити слова. Якусь хвилию стояли, обнявшись, мовчки й тихо плакали. Господиня дивилася, як обнялися старе й молоде горе, й собі ронила сльози.

— Ой лелечко, що ж це я! — врешті відірвалася дівчина від дорогої гості. — Ще ж не все подала на стіл, та й хліба не накраяла...

Витираючи фартухом сльози, заметушилася коло обіду.

— Роздягайтесь, серце, та сідайте в нас, — шанобливо припрохувала гостю стара господиня.

— Господи як у вас гарно в хаті, — роздягаючись і оглядаючи хату, говорила Василиха, — як у віночку. Сказано, до старого розуму та ще молоде життя на господарстві, то й у хаті, як у раю...

Розпитувала про двір, про садок, про городину, скільки чого насаджено, насіяно, і всім тішилася, немовби тее все було її власне. Господиня охоче розказувала про все.

— Та в нас іще геть там за городом, у видолинку, невеличкий підмет та різочка поля. Цього року засіяли пшеницею. Слава Господеві, зійшла добре: як Бог пошле дощі вчасно, то й цього року матимемо хліб не купований. Ой, серденько! але ж скільки тої праці, мороки, клопіт, поки всьому даси лад та поки впорасешся... А без чоловічої руки все ніби не так, все ніби не те, та з самих думок, із самого щоденного страху, що, може, й те не так зроблено, й це не так упорано, занедужась...

— А звісно, без чоловічої руки й розуму тяжко, — підтакувала Василиха.

— Ох, як тяжко, душе мила! Часом ночі не спиш від самих думок тих, хоч і наробишся, навештаєшся за день, зрання до пізнього вечора...

Поки старі отак собі гомоніли про всяку всячину у вдовецькому господарстві, Оріся подала на стіл, потім підійшла до гості і вклонилася низенько:

— Просимо, паніматко, хліба-солі з нами зажити.

Глянула на неї Василиха, й замилувалася мимохіть, а серце налилося таким теплом, такою ніжністю до дівчини, що непрохані сльози знов навернулися на очі.

— Голубонько моя, господинько люба, кукібничко, — говорила, підводячись і сідаючи до столу, — яка ж ти красна та звичайна!.. У гарної матері й дитина гарна, звісно...

— Ой, не хваліть, Василихо, люба моя, бо перехвалите! — сміялася радісно стара господиня. — Призволяйтесь, прошю ласкаво.

— Та як же ж, рідна моя, не хвалити сонечка, коли воно тепле та ясне, як не хвалити дитя в матері, коли воно добре та красне!.. Чи сальце в борщику своє маєте, чи куповане?

— Своє... Дякувати Богу, все своє...

— От бачите, а я вже давно купую... Та оце закинула кабанця в саж... Погано тільки, що на літо, та мусіла, бо без сала не обійдешся, а купувати все — не накупишся.

— Де там!.. звісно, не накупишся...

Рідка за обідом гутірка точилася, як годиться, тихо, поважно, злагідливо. Стара господиня зумисне не згадувала ні про що таке, що зворушило б, внесло у зрівноважений теплим, щирим привітанням гості настрої її замішання, гострий жаль та смуток. І Василюха почувала себе, як у раю, як давно вже не почувалася. Понівечена тяжкими пригодами життя душа розтавала в теплі, що ним огорнули її, ніби змовившись, стара господиня з дочкою, а серце, відчувши велику, без найменшої тіні лукавства й умисності, щирість їхню, загорялося такою самою широкою, теплою приязню до них.

По обіді Оріся почала банити в гарячій воді начиння, а мати повела гостю показати город, підмет, поле...

Оріся лишилася сама в хаті. Намагалася розібратися в тих почуваннях, що хвилювали душу її в присутності Павлової матері. Давно чекала зустрічі й боялася її. Знала ж незлагідливу вдачу старої, а до того ще свідомо була того, що як-не-як, а стара жінка не вважатиме ні на що й у Павловій втечі з дому обвинувачуватиме її, Орісю, що заради неї він безоглядно кинувся в страшну небезпеку. Цей острах чекання минув тепер. Була безмірно задоволена наслідками зустрічі, й тиха радість світилася дівчині на видочку. Ніжним, жадібним до приязні й ласки, молодим серцем своїм відчувала, що якась — нехай невелика — частка тої безмежної Василишиної любові перейшла й на неї, що вона, сливе наречена Павлова, не тільки не стягла на себе ворожого відношення його старої примхуватої неньки, а навпаки — можна думати, що запосіла в серці її місце поруч сина. Як же його не радіти!.. Тепер спокійно можна чекати без кінця, поки вернеться Павло. Може, щаслива доля її навмисне вчинила так, що через її страждання парубок переміниться на краще в козацькій товаристві, побачить світа, побачить людей, навчиться хоч козацького ремесла, коли, тут перебуваючи, не навчився ніякого. Он Крига

отой... кинув братчиків і відразу знайшов де рук зачепити. Й Павло, вернувшись додому, зможе знайти собі службу в лейстровиках... Аби живий був, не поляг у бою. Та Крига ж живий, а шість років, каже, воював із невірними. Дасть Бог і Павлові щастя...

Упоравшись з начинням, вона зібралася йти на город, де були ненька й гостя, але, виглянувши у вікно, побачила, що до них іде Крига,— вже й через перелаз переступив та простує до хати.

Не зраділа Орися новому гостеві, бо не знала, як Павлова мати поставиться до того, хто прираїв її єдинакові тікати на Запорожжя, та ще й допоміг конем, одежею тощо. Й сама вона, неважаючи на ту поміч, що її козак подав Павлові, щоб урятувати її від гвалту, не могла побороти в собі якусь несвідому неприязнь до Криги, що загніздилася в її серці ще з того вечора, як уперше сказала йому кілька терпких слів.

«Ах, як не до речі він!» — подумала про себе й швиденько вийшла з хати в тій надії, що в хаті він може засидітись, а надворі не застоїтсья.

— Дай Боже здоровля! — привітався козак, скинувши шапку й уклонившись.— З неділею будь здорова!

— Добридень, козаче,— відповіла звичайненько й стала, чекаючи, що казатиме далі.

— Сама чи й ненька вдома? — питав Крига, щоб щось сказати.

— Та вдома, а де ж їм бути?.. Десь навгороді з Василюхою.

— З якою Василюхою?

— Таж із Павловою ненькою. А ти діло яке маєш, козаче, до матері? То я покличу,— сказала Орися, опускаючи очі під його пильним та химерним якимсь поглядом.

— Діло?.. Хм... Та не так, щоб діло,— промовив він, розтягуючи слова, поволеньки,— а так... Неділю Бог дав, а я вільний сьогодні, то дай, думаю, зайду навідати.

— Спасибі, козаче, що не забув про нас,— відповіла дівчина, а сама думала: «Господи, хоч би мати верталися! Ну, про що я з ним балакатиму! А мовчати не годиться — подумає, що незвичайна, невдячна...»

— Забути про вас? — з притиском промовив Крига.— Ні, не забув... Про таких, як ти, Орисю, не забувають.

Позирнула здивовано на козака й спаленіла, а він стояв перед нею мужній, гарний, як намальований, і не зводив із неї своїх великих, зеленавих очей.

— Навіщо ти це кажеш, козаче? — нарешті отямившись, почала Оріся. — Якщо навідати нас прийшов для того, щоб мені тільки це сказати, то можна було не трудити ніг. Мені дуже шкода, що мушу знов, як уперше, казати ці терпкі речі, але сам подумай, як я інакше можу тобі відказати?..

— Це правда, — промовив, зітхнувши. — Порано пхнувся з тим, чим серце живе.

— Порано?.. Ні, козаче, бо вчасно ніколи не буде — повір мені.

— Ти так гадаєш?

— Не гадаю, а знаю.

— Хто може знати, що завтра буде?

— Для мене те саме, що й сьогодні.

— Аж до якої пори?

— До якої?.. До смерті.

— Чисі? Твоєї чи Павлової?

Оріся спалахнула, не сподівавшись від козака такої незвичайності. Кров ринула знов їй в обличчя, а в синіх очах заряхтіли іскорки гніву. Крига глянув на неї, й лукава ухмилка щезла з його лица: він бачив, що переборщив, і зніяковів.

— Скажу тобі, козаче мій, щиро, — важко дихаючи, почала Оріся, — дивні мені оці твої підходи. Чи ж не ти при мені присягався Павлові в побратимстві, завіряв у тому, що певно й нелицемірно берегтимеш туяю приязнь братерську аж до його повороту, а мене боронитимеш від напастей?.. А це що?.. Може, твій побратим ще й до Січі не доїхав, а ти...

— Що ж я, Орісю?.. — питав, угамувавши збентеження своє, сміливо й одверто. — Слова свого я додержую й додержуватиму вірно й буду завжди йому побратимом, поки сам він не покладе кінця нашій приязні. Але чи хоч одним словом обіцяв я йому, що охоронятиму тебе паче ока для нього?

— А для кого ж? — обурилася дівчина.

— Мав на мислі вас самих, тебе з ненькою. Отже, й тут сумління моє чисте, й ніхто не дорікатиме мені, що я зраджую побратима, коли кажу тобі, що ти гарна, як квітка, що, хто раз побачив тебе, ніколи не забуде, а все тягнеться до тебе, як рослина до сонечка, і коли це я так чиню, то винуй, дівчино люба, себе й свою вроду.

— Лукавиш, козаче, й хитрими речами хочеш уговорити не так мене, як своє сумління, щоб не кричало воно

тобі про твою неправду й зраду. Та тільки знай: сумління своє, може, ти й приспиш лукавими речами, але мене — ніколи. Я все нагадуватиму тобі про твою зраду, козаче, а вернеться Павло...

— Він не вернеться!..

Орися здивовано й злякано глянула йому в вічі.

— Як не вернеться? — спитала по хвильці. — Казав тобі, чи що?

Крига посміхнувся:

— Та не то, щоб казав так... просто в вічі, а так... Знаю ж я думки його й норови...

Дівчина знов кинула на нього допитливий, пильний погляд. Ледве помітний пружок ліг їй між бровами. Відвернула захмарені напруженою думкою очі кудись убік і по хвилі промовила, немовби до себе самої:

— Побачимо...

І якось відразу все стало цілком байдуже — і козак, і його лукаві вмовляння та виправдування, і те, що є, й те, що буде; серце немовби легенькою кригою взялося, й зникли всі почування, лишилася сама байдужість.

Сипався на землю білий квіт із вишень, мов той рідкий-рідкий, повільний лапатий сніжок пізньої осені. Ніжно курилися в квітничку ясно-зелені васильки, довголистий любисток, дрібномережеві чорнобривці.

Підійшла до квітника й почала вирівнювати тонкими пальчиками широкого пожелобленого листа в рожі. Мовчала. Й він мовчав, — легенько посміхаючись, стежив за нею.

З-за хати почувалася гутірка, а за хвилюку з-за рогу виїшли старі жінки. Здивувалися, побачивши козака. Крига, знявши шапку, привітно поздоровкався й гречно вклонився.

— Це, сестрице, той самий козак, що поміг Павлові виїхати на Січ, — сказала Обеременчиха своїй гості.

— Спасибі тобі, козаче, — мовила Василиха, — що порятував хлопця в скрутний час. Тільки ж, як же ти сам zostався, віддавши йому й коня свого, й зброю?..

Крига засміявся:

— Не турбуйтеся, паніматко, маю все те дурно від козацького уряду. Все одно довелось би спродувати комусь.

— Ну, та вторгував би все ж таки за тее все якісь там гроші, а то...

— Поки що, паніматко, не маю великої притуги, щоб за такою дрібницею вганяти. Та й те сказати, що не подарував я Павлові, а тільки позичив: жив буде, то поквитуємся.

— Хіба що так,— згодилася стара, а в самої виникла в пам'яті призабута розмова колишня з сином про Кригу й Орісю.— Ну, а як же ти?.. Чула від Павла, що кинув ти оте Запорожжя на те, щоб оженитися з якоюсь гарною дівчиною та осістися десь за Дніпром, подалі від панів, на вільних землях.

— Та є така думка.

— Дак за чим діло стало? Чи пари, козаче, не знайшов іще?

— Не легка справа, паніматко,— засміявся Крига.

— Ов?.. Чи дівчат обмаль у Каневі гарних?.. То, може ж, хоч оком накинув?..

«Куди вона гне? — думав Крига.— Хоче хитромудро розвідатись, чи не намірився я на синову дівчину...» — Та, може, й накинув на яку — промовив уголос,— а як тобі ні привіту, ні одвіту, то дарма праці.

«Це добре,— міркувала Василиха про себе.— Та й по дівці бачу, що лихом дихає на вирлатого». — Що правда, то правда,— згодилася вона,— знайти дружину до мислі, та щоб і ти їй до серця припав,— це не поставець окувитої вихилити в Лейби або в бубна забубнити. А проте — маєш час, козаче,— ще не одна навинеться. А тоді словечко тільки скажеш нам із господинею — висватаєм і незчуєшся.

— Авжеж, висватаєм,— сміялася Обеременчиха.

Оріся все вирівнювала того нещасливого листа з рожі й тільки посміхалася, схиливши перед себе голівку та скоса поглядаючи на Кригу.

— Згода,— промовив він, перехопивши її глумливий погляд.— Дякую красенько... Як прийдеться до чого, то я вже до вашої ласки. Тільки ж не відмовляйтеся тоді.

— А чого б нам відмовлятися? — пильно поглянула йому в вічі Василиха.— Діло чесне й почесне... — «Ні, тут щось не так,— подумала про себе,— не інакше, як до Орісі моститься... Треба не спускати їх з ока». — Ох, моя голубонько,— звернулася до господині,— час мені й додому... Хоч як не хочеться, та треба йти...

— Та чого так покvapно, душе мила? — вговорювала Обеременчиха.— Посиділи б іще, побалакали б...

— Нехай другим разом, серденько. Так мені у вас мило та любо, що я не забарюся й знов надокучити,— засміялася Василиха.

— Що ви говорите, сестрице! Ми такі раді, такі раді...

— Прощайте, мої любі!

Василиха обнялася з господинею.

— Я, мамо трохи проведу тіточку,— повернулася Орися, й вид її розпромінився. Зраділа, що трапився вихід з ніякового становища.

— Гаразд, дочко,— згодилися мати,— тільки ж недалечко.

«Мене уникає,— подумав Крига.— Нічого, звикнеш потроху. Не треба тільки до неї так притьма, а спроквола».

— Прощай, козаче,— звернулася Василиха до Криги.— Щиренько дякую, що допоміг хлопцеві при лихій годині. Може, почувеш що про нього, то не полінуйся й матері його звістити, а хата моя все відчинена для тебе, як я вдома.

— Спасибі, паніматко,— промовив Крига,— навідаю, коли що. Бувайте здорові!..

Орися пішла провждати гостю. Не говорили нічого, аж поки пішли потихеньку вулицею.

— А що він... той витрішкуватий... почаству до вас заглядає? — почала стара.

Орися засміялася:

— «Витрішкуватий»?.. Ні, відколи поїхав Павлусь, оце вдруге він...

— Досить і того! — обурилася Василиха.— Це вже виходить двічі на тиждень... Нема чого йому вчашати... Орися не перечила, хоч добре розуміла, до чого це стара говорить. Мовчала.

— Ач, який меткий! — знов забурчала Василиха.— «Тільки ж не відмовляйтесь тоді...» Знаємо, куди гнеш... Наздогад буряків...

Довгенько ще бурчала старенька, і — дивна річ — бурчання її було приємне Орисі: з нього відчула вона те, чого ще бракувало їй, цебто певності, що Павлова ненька полюбила її тепло й щиро, як свою дитину. О, тепер вона зможе чекати Павла хоч цілий вік!..

Тому прощаючись із Василихою й цілуючи їй зморщені старечі руки, Орися промовила:

— Прощайте, паніматко! Спасибі, що навідали нас... Зву вас тепер паніматкою, та певна, що діждуся того щастя, коли назву вас матусею, ріднесенькою... А про те... про того, як ви кажете, витрішкуватого... будьте спокійні: свахою від нього на моєму весіллі вам не доведеться бути.

Сльози радості й утіхи ринули з очей у старої. Тремтячими від зворушення руками вона обняла й пригорнула Орісю до себе.

— Люба дитино моя...— тільки й могла вимовити.
Ще раз поцілувала й перехрестила.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

XIV

— У Бога віруєш?

— Вірую, батьку.

— Ану, перехрестись!

Павло здійняв шапку й широко перехрестився.

Кошовий пильно оглядав парубка своїми гострими живими очима, немовби ціну йому складав або звіряв, оскільки можна пойняти віри тому, що про молодика оповів йому старий козацький полковник Омелян Граб.

— Тебе, либонь, Павлом звать?

— Павлом, шановний батьку.

— Похиленком?

— Еге ж.

— Хм... Гаразд. Павлом ти, хлопче, й зостанешся: так свята церква тебе найменувала, тож не нам, грішним, її приписи ламати. Похиленко ж — це вже від людей... Звичай в нас такий на Січі, щоб, хто вступає до нас у товариство, лишав поза валом січовим своє старе прізвисьце, а приймав від братчиків те, що йому накинуть, і вже ти відхрещуйся не відхрещуйся від нього, а воно так тобі й прилипне, хоч би тебе й собачим сином продражнили, а не тільки чимсь пристойним.

— Воля товариства, мій батьку,— мовив Павло, вклонившись.

— Так, сину, без волі товариства тут нічого не починається й не робиться.

Дивувалася січова старшина, присутня при розмові, що звичайно суворий в січових справах і скупий на мову, завжди такий короткомовний кошовий понад звичай так багато говорить із новаком. «Десь дуже до мислі припав йому цей молодий подобень»,— думав про себе кожен, а старий Омелян аж не тямився з утіхи, що досвідчене око й розум січового голови зуміли відразу оцінити його улюбленця.

— Оповідав мені батько Граб дещо про тебе,— по-сміхнувся самими очима кошовий і розгладив бороду.— Жбурляєш, казав, не тільки звичайними собі людьми, а й такими, як отой ногайський велет, що зборов його.— Жбурляєш ними, як снопами вівсяними. Тож будеш ти в нас не Похиленко, а Жбурляй. Як ви на це, панове-браття? — звернувся до старшини.— Добре буде молодцеві, коли його так подразнимо?

— Добре, батьку, добре!

— Краще й не треба!

— Лепсько! — гукнув старий Граб.— І нехай мені дідько в пику начхає, коли брешу!

— От і гаразд,— задоволено промовив кошовий.— А ти як?

— Спасибі вам, батьку,— знову уклонився Павло.— Ваше й товариства слово для мене закон. Як сказали, так і буде.

— Гаразд... Маєш, козаче, силу надлюдську, але не розкидай її по-дурному, не хизуйся нею, не чванься перед братчиками, бо Господь дає силу козакові на те, щоб нею бити ворога-бусурменина й усякого супостата, а не на чорт батька знає що. Ти придивляйся до наших звичаїв січових, а у вільний від роботи час навчись від братчиків орудувати тим, що красить лицаря, цебто козацькою зброєю. Багацько, мій друже молодий, дав тобі Господь із щедрої своєї руки, тож шануйся, пам'ятай завжди про Бога, про рідний край і чесне товариство запорозьке, а старших шануй, старшини слухай, а надто в боях із ворогом, і заживеш великої слави, як і наші діди та батьки. А тепер ходи собі здоров, вибирай курінь, який хочеш, і розташовуйся в нім.

Вклонився низенько Павло кошовому отаманові й славній старшині січовій і вийшов із паланки, як у тумані. Перед очима все стояв образ величного, з довгою бородою й вусами, лицаря із зсунутими над переніссям соболевими бровами, а під ними — гострими, як сверла, мудрими, допитливими очима, що зазирали — хотів ти того, чи ні — в самісіньку душу. Не визначався постаттю (були там постаті й далеко показніші), але саме тим своїм проникливим мудрим поглядом. Немовби той погляд промовляв: не блуди словами, бо я бачу наскрізь усю твою душу, бо я все знав, знаю й буду знати,— отже, від мене й не важся сховатися!..

«Дак оце він, той необачний Сагайдачний, що проміняв жінку на тютюн та люльку,— крутилися Павлові в голові

слова славної пісні про завзятого гетьмана запорозького. — Але то, мабуть, тільки в жарт складено пісню, бо на необачного він анітрохи не скидається, — навпаки, швидше на дуже обачного, а ще й мудрого, та ще й з сильною, залізною рукою. Гляне, то аж мороз поза шкуру»...

Так із канівського гультя Похиленка Павла зробився братчик січовий Павло Жбурляй. Потрапив до славетного запорозького гнізда лицарського саме в найгарячіший час. З наказу королівського Січ готувалася до війни з турками, але поки запорожці споруджали чайки й запасалися всім, що треба було для морського походу, Річ Посполита польська раптом прийшла до згоди з султаном, щось йому заплативши, — мовляв, на тобі, чорте, груш, та мене не руш! — але запорожці на це не вважали: зібравшись на нараду січову, постановили одностайно розпочате діло довести до належного кінця: нехай собі, мовляв, король мириться або воює — на це його королівська воля, а воля товариства — й цим разом іти боєм на бусурменів, а не сидіти та нудитись без лицарського діла по куренях. Та й шкода тієї велетенської праці, що пішла на лаштування походу: самих чайок споруджено було півдругаста, в повному риштунку, та козацтва для них рихтовано піввосьма тисяч — що з ними робити? Розпустити? Але не тим духом від нього дхне. А до того ще одержано певні звістки, що під Очаковом стало кількадесят турецьких галер, що вони не прийшли, звичайно, з хлібом-сіллю до січового товариства — і незчуєшся, як турки висадять військо та підпливуть на човнах та сандалах Дніпром під самісіньку Січ Запорозьку.

Отже, на Січі кипіло, як у казані: братчики готувалися до походу, латалися, запасалися кожен усякими потрібними в поході дрібницями, чистили й гострили зброю тощо. П'яних ніде ані однісенького, грізне око «необачного» сягало всюди, й горе тому жидови, вірменинові чи грекові на «шамбаші», на тому базарі за січовим валом, коли він, жаденний шинкар, не вдержиться й продасть нерозважному, нездержливому братчикові кухоль горілки, — годувати йому раків у Дніпрі білим тілом своїм: та й братчикові тому не з медом буде: погодує він комарів та різну іншу комаху своєю кривцею, коли його, голісенького, прикують до гармати. Бородатий кошовий не любить жартувати й за військового стану вмів тримати своїх буйних лицарів рукою залізною.

Павло брав у всій цій метушні найближчу участь, дивуючи всіх своєю запопадливістю, своєю відданістю новому для себе ділу, але ніколи не висувався наперед: мовчазний, сміливий, поважний у роботі, він соромився й ніяківів, коли хтось із старших звертав на це свою увагу, навіть сердився й від ухвального слова ховався за спину братчиків, ніби хотів тим зазначити, що сам він ніщо, що діла довершує вся громада. Робив так, наче роботою бажав розбити свою глибоку затаєну тугу. Братчики, що оце свіжо побували на Україні; в Каневі, й вернулися на Січ із Павлом, догадувалися, яку тугу розбивав молодий козак у роботі, а іншим здавалося, що новак своєю запопадливістю хоче прискорити вихід у море, що його ще ніколи не бачив, і горить поривом швидше зчепитися з турком; вони посміхалися ласкаво в уси, але не зачіпали словами, щоб не бентежити соромливого молодика: з часом, мовляв, уговкається, вгамується молода потуга, стане твердішою, але й рівнішою, а на юнацьке завзяття накинеться вуздечку розважності; а поки що— нехай потішиться, адже ж йому удивовижу!..

Ціла ж правда була в тих і других разом. У роботі Павло топив свою тугу за тим, що блискучим сном промайнуло ще недавно в його зеленому житті, й уводночас квапився винести ту тугу свою на буйні хвилі в море й пустити нагонцем за вітром у безкраї простори. Тісно їй було за валами січовими в людних курінях громадських. А що туга тая не кидала юнака й у роботі, це не тяжко було покмітити по його задумі, що вряди-годи опанувала козака просто серед роботи. Траплялося, наприклад, при риштуванні чайок гарматами, звалить Павло на себе сам цілу гармату, як мішок полови, несе по сходах із берега на чайку й раптом зупиниться в задумі на хвильку, поки хто не погукне, щоб ішов далі або оступився й дав дорогу. Тоді, очутившись, із подвійною запопадливістю робив, що треба було.

У товариських взаєминах з усіми був однаковий, не розрізняв у велелюдному товаристві кращих, гірших, бо ще не встиг як слід розібратися в тому, що діялося довкола; був рівний у приязні до всіх і до кожного зокрема; на поглумки й жарти неуразливі сміявся або відповідав тим самим, а на зачіпки уразливі здивовано дивився на напасника й відмовчувався, тим паче, що хтось інший нагукає, було, на напасника. Але останнє траплялося дуже рідко, бо сливе ніхто з братчиків не почував до безхитрого,

лагідного юного велетня ворожнечі й неприязні; та й те ще, що знали вже, за що його сам кошовий продражнив Жбурляєм. «Цур і пек йому, жовтодзьобому! — думав усяк, хто любив заїдатися з товаришами, — цього зачепи тільки: дошкулиш — печінки відіб'є...»

У неділю та у свято Павло розважався з молоддю січовою за валом, вправляючись у двобоях на шаблях, ув орудуванні списом, у стрілянні з мушкета, з пістоля й навіть із лука. Або брав уздечку і йшов на луки, де випасувалися січові табуни, розшукував свого коня, сідав на нього охляп, забивався геть-геть від Січі аж у степ і вертався лише до вечері. Чекав нетерпляче походу.

І він нарешті прийшов.

Не у звичаю було в Сагайдачного зволікатися: як тільки все до найменшої дрібниці було готове, гетьман розподілив товариство по чайках, у чільній осівся сам, і козацтво рушило уплинь за Дніпровими хвилями в море, лишивши в Січі тільки невелику, із кількасот козаків, залогу для господарювання й охорони. Перед походом відправив січовий панотець молебінь і посвятив чайки. Навдивовижу всьому товариству й старшині, гетьман, розподіляючи козацтво по чайках, звелів покликати до себе Павла.

— Слухай, Жбурляю, — звернувся до збентеженого несподіванкою Павла, — навчився битися на шаблях чи промарнував час на казна-що?

— Трохи навчився, мій батьку, — відповів молодик, уклонившись.

— Ну, нічого, на ділі навчишся краще. А з мушкета палити?

— Навчився, батьку.

— От і гаразд. Сядеш у моїй чайці, — може, потрібна буде твоя потуга.

— Спасибі, батьку! — аж вигукнув радісно Павло, зрозумівши, що гетьман відзначає його перед усім товариством. — І силу свою й здоров'я віддам товариству, а битимусь до загины.

Сагайдачний здивовано й разом задоволено глянув на нього й промовив, ні до кого, власне, не звертаючись:

— Гей, мати Січ Запорозька! не одного героя-лицаря виховала ти в своїм курені, відколи побралася з козацьким батьком — з Дніпром-Славутою, й ще не одного виховаєш! Саме повітря твоє з телят творить відважних

турів... Ну, дай Боже, Жбурляю, щоб моє око та не зрадило мене.

Далі звернувся до всіх:

— Отже, дітки, завтра вдосвіта рушаймо, а сьогодні спите на чайках.

Лишивши в курені саме сідло з уздечкою, Павло пороздаровував свої шаблі тим, хто не мав, а собі залишив тільки ту, що виборов у татарського лицаря, засунув за пояса пістолі, взяв ще деякі дрібниці, накинув кирею й, перехрестившись, вийшов із братчиками з куреня. Ночував на чайці.

Ще тільки почало на світ благословлятися, як гетьман уже вступив на свою чайку й звелів розпустити вітрила. В ту ж хвилину з башти січової гримнув вистріл із гармати. Сполохане птаство хмарою злинуло з околиць лісів і плавнів у повітря й сповнило його страшним криком та гамом. На січовій дзвіниці задзвонили дзвони. Гетьман здійняв шапку й перехрестився, далі, промовивши: «З Богом рушаймо!» — махнув булавою. Заскрипіли в кочетах весла, залопотіли вітрила, й чайки одна за одною легко й плавко посунули Чортомликом у Дніпро.

Сонце, зійшовши в легенькій прозорій млі, повітало запорозьких лицарів уже геть-геть від луку Базавлуку. Павло потім через усе своє життя не забув цієї чудової картини першої в його лицарському стані виправи на море. Бистро, як стріли, линули чайки серединою старого, як світ, широкого, як море, Славути. І північно-східній вітер, що повіяв зо сходом сонця, і дужа нестримна від порогів течія, і веселі надувані вітрила по одному на кожному байдаку-чайці, і потужні, влад, помаху опачин, а над усе — піднесений дух і завзяття козацьке, надхнене тим, що стояв на передньому чардаку, соколиним оком вдивляючись у далечі, оглядаючи пильно то один, то другий берег і вряди-годи повертаючи голову назад, щоб сягнути зором аж до найдальшої чайки й переконатися, чи все гаразд в його рухливому, хороброму війську. Знало воно добре свого грізного в поході гетьмана, тому, й розмовляючи між собою, все було начеку, готове у всяку мить виконати гасло, подане таким чи іншим рухом його гетьманської булави. Тишу весняного ранку порушував лише скрип опачин у міцних кочетах, гамір сполоханого птаства та іноді одна-друга увага гетьманова стерничому.

Дивився Павло, сливе очей не відривав від величної постаті на чардаку, стежив за кожним її виразним і впевненим рухом, і що більше слідкував, то глибше переїмався невимовним почуттям захвату й поваги. Уявляв гетьмана в бою з невірними з його грізною, непохитною волею, з достеменністю й короткомовністю в найвідповідальніших наказах, із безоглядною відвагою й презирством до найбільшої власної небезпеки, а водночас із любовним, хоч навбач і суворим, гарячим піклуванням про своїх вояків,— і починав розуміти таємницю його численних звитяг над ворогом. І дивна річ — Павло відчував зненацька так наявно, немовби ось-ось це станеться справді, що обернися в цю мить гетьман і скажи йому: «Жбурляю! сторч головою у вир Дніпровий!» — і він, Павло, не завагається ані на мить, а схопиться на бистрі ноги й кинеться стрімголов у страшний вир, щоб не виринути вже ніколи. Це вже була не повага звичайна, навіть не захват від спозирання великої людини, а цілковита побожність до неї. Він так виразно уявив собі той наказ і свій викон його, що аж зітхнув глибоко й озирнувся на товаришів, чи не підглядів которий його дивацької мрії.

Очі його зустрілися в погляді з другими великими карими очима. Вдивившись у них, Жбурляй покмітив і заховану в них лагідну усмішку й одверте любування на нього, Павла Жбурляя, і збентежився, а зніяковівши, зашарівся, мов калина жаркая, й питаюче глянув на цікавого знов.

— Правду казали про тебе, пане-брате, деякі козаки з вашого куреня,— засміявся вже одверто незнайомий Павлові, молодий теж, братчик,— що наш дужий Жбурляй може ні з того ні з сього зашарітися, як дівча.

Павло зовсім спаленів і розсердився раптом і сам на себе, й на молодика.

— Звідки ти знаєш, що я Жбурляй, і хто такий ти сам, що, мов шпиг, підглядаєш за людиною? — гостро звернувся він до цікавого.

Той погасив під юнацьким чорним вусом свою ухмилку й промовив:

— Та ти не дратуйся, пане-брате, бо вразити тебе я не хотів і не хочу. Я не шпиг, а такий самий братчик, як і ти, лише з іншого куреня, а звуть мене Зінько Хмель. Що ти дужий Павло Жбурляй, знаю, бо чув, як старий лицар Граб, вернувшись з Канева, розповідав про твої пригоди батькові кошовому, а oprіч того, ніхто ж, як я, вписував тебе в наші рестри.

Павло, поки він говорив, заспокоївся й опанував себе. Він пригадав, що й справді бачив мигцем цього козака між старшиною, як уперше став перед кошовим.

— То ти писар січовий? — спитав він його, вже без жадного забентеження, дивлячись йому в вічі.

Хмель засміявся:

— Та так щось... ніби привчаюся коло січових паперів ходити.

Дивився Жбурляй на молодого, як він, братчика, й мимохіть почув до нього повагу, а що саме було в нім гідного поваги, не міг собою вбагнути. Щось було в нім таке, що він покмітив тільки в самого лише Сагайдачного, але що ж?.. Розпитувати докладно не годилося, тому він постановив собі якось довідатися від других, бо й те ще знав, що братчик ніколи сам не виявить своїх духових здібностей і звідки вони в нього, — навпаки, скорше приховає їх, щоб не визначатися, не підноситися над загальним рівнем духовим усього товариства. Такий був звичай. Ні значність роду, ні велика освіченість, ні надзвичайні здібності й хист у братчиків не були в пошані доти, доки не виявилися на ділі, а не на язичі тільки, тому всяк, хто хоч трохи обізнаний був із січовим ладом, прикладав над виявлення себе язиком — виявлення ділом.

— Стежив я за тобою, — говорив Хмель, — як ти заохано дивився на нашого гетьмана, думаючи якусь думу, й глибоко розумів, що в тебе в душі коїться. Адже ти ладен молитися на нього, — правда?

Павло здивовано поглянув на товариша, вже з самого питання й з того, як він висловив його, зрозумівши, що цей Зінько Хмель не простий собі козак із посполитих або міщан.

— Молитися? — перепитав. — Не знаю, але такої людини я ще не бачив... Не знаю, чи молитимусь на нього, чи ні, а що піду за нього в огонь і в воду, то це так, бо відчуваю, що він знає, що чинить, і не поведе під дурного хату.

— Маєш правду, Жбурляю, — відповів на це Хмель, — гетьман січовий Петро Конашевич-Сагайдачний належить до тих людей, що за бистрим розумом їхнім відчуває себе на певній дорозі. Орел!.. Кожному з нас лишається тільки виконувати без жодного опору й слухняно його накази. Та й не з тих він, що можуть стерпіти, особливо за походу, якийсь опір, і саме тому, що це взагалі розходиться із звичаєм військовим, коли над усім повинна бути одна воля — воля військового гетьмана, і тому, що,

як ти зауважив, Сагайдачний знає, що чинить, а це вже кількакратно довів своїми звитягами славними й над турками, й над татарами, й над москалями. Та побачиш сам: за кілька день будемо під Очаковом, де зібралася на нас ціла громада турецьких галер та сандалів.

Слухав Павло й усе більше впевнявся, що має діло, хоч і з молодого, але розумною, освіченою й бувалою людиною. Спало на думку давнє бажання розібратися в тих сумнівах, що бентежили душу його ще з Канева, що на них сам він не міг знайти відповіді й які відкладав на слушний час. Величність ближчого наміру Сагайдачного цілком захопила, полонила його, а віра в те, що гетьман ліпше знає, що чинити треба для рідного краю, примусила Павла приховати свої сумніви й робити те, чого вимагало від нього його нове становище. Чомусь здалося йому, що саме тепер настав той слушний час, коли з ним розмовляє товариш, що, як видно з усього, багато знає й близький до гетьмана.

— Доводилось мені... — почав він несміливо й плутаючись трохи, — і в Каневі, та як і сюди їхав, думати про те, хто нам більший ворог... чи турки, що їх ми сливе ніколи й не бачимо на Україні, чи магнати, що панують над нами разом із своїми посіпаками, жидами. Ти ж знаєш, пане-братче, яково живеться нашому людові під магнатами... Ще як польний говорив до січовиків у Каневі, закликаючи їх до війни з турками, то я собі думав: хіба нас турки гноблять, хіба вони нами поневіряють? Вороги найбільші наші — магнати, а коли турки збираються їх бити, то й нехай б'ють, чого ж нашим козакам іти накладати головами, обороняти від загибелі нашого ворога? Щоб він зміцнів та ще дужче напосів на нас?.. Коли я їхав з Канева до Чути, щоб там зустрітися з січовиками, то мусів оборонити наших людей від гайдуків пана Потоцького, що били їх канчуками за втечу від нелюдського життя в пана... І це, кажуть, скрізь так, по всій Україні... Коли б я не був певний, що наш гетьман ліпше від нас знає, з ким нам треба битися, то кинув би Запорожжя й пішов би шукати правди десь-інде... А ти, пане-брате, якої про це думки?..

Хмель уважно слухав і дивився, дивуючись, на молодого велетня, що так легко давав собі раду з дужими напасниками і водночас був такий безпорадний у боротьбі з своїми думками і сумнівами. Але не признати слушності цим важким, як колоди, та невкладистим думкам канівського колишнього міщука він не міг.

— Твоя правда, дорогий Жбурляю,— відповів він по хвилі Павлові,— і не сам ти тільки доглунався до неї. Були такі, що так само думали, як і ти, та й не тільки думали, а людно й оружно повставали на панство. Ти ж чув, мабуть, про повстання славного лицаря Наливайка Северина?

— Та дещо чув, аякже...

— Ну, а чим скінчилася його боротьба з панамі? Теж чув?

— Чув, чому не чув... Погано скінчилася.

— А чому?

— Таж тому, мабуть, що потуга панська була далеко більша. А ще, кажуть... згоди не було між нашими.

— Отже. Боротися, пане-брате, з панамі — це не пусте діло, як, може, декому здається, тому й гетьман наш, пам'ятаючи долю Наливайка й Лободи, варується поки що стати на цей шлях і воліє вичікувати... Щоб побороти панів, для цього треба всім по всій Україні одностайне стати, інакше кінчиться так, як і в Наливайка, й наступить ще гірше безправ'я й гніт.

— Та само ж це не станеться, а мусить хтось почати?

— До цього прийде, Жбурляю, я глибоко в це вірю, але коли — ніхто не знає поки що.

Хмель глибоко замислився на хвилю, а потім, стенившись, додав:

— Так, прийде... І ми ще, Жбурляю, доживем до цього.

З розмови цієї побачив Павло, що не його самого посіла ця думка, що вона носить в повітрі, зріє, набирає сили й розгону, і вельми втішився.

Щодалі Дніпро ставав усе ширший та ширший. Супроводжені криком чайок, бистро линули запорозькі байдаки мерехтливими на сонці хвилями, й не один із козаків, особливо з новаків, що не збайдужів іще в обставинах суворого січового життя до краси, цілими годинами вистоявав, спершись ногою на облавок свого байдака, й не міг очей відірвати від величного видовища. Тікали назад мінливі смарагдові береги з плавнями, лісами, чагарями; піскуваті просереді, мілізни-острови; мрійливі саги з нахиленими над ними велетенськими вербами та осокорами; широкі, як озера, лискучі на сонці затоки, вкриті табунами всякої дикої птиці; зелені острови — і ніде-ніде ані людини, ні людського житла...

А сонечко котилося все вгору, вгору...

XV

Не зупинялися ніде і вночі, тому вже другого дня надвечір опинилися в широкому, як море, гирлі Дніпра.

Із того, що на бородатому обличчі рухливого невсипущого гетьмана весь останній час грала весела ухмилка задоволення, Павло догадувався, що все йшло добре, що гетьман певен у собі і в товаристві й повен надії на щасливий кінець своєї великої виправи. Він говорив із старшиною більше, ніж звичайно, й навіть жартував, а на вечерю звелів роздати братчикам по доброму михайлику окуви-тої, без якої й у найважливіших походах не обходилося в харчових запасах.

— Бачу, що все гаразд,— звернувся Павло до Хмеля, коли той відійшов від Сагайдачного по якійсь короткій розмові,— гетьман веселий, а за ним і товариство повеселішало.

— Гетьман задоволений, що все йде так, як він собі розрахував іще на Січі,— відповів Хмель.— Річ у тому, що незабаром із лівого боку почнуться Прогної — озера сильні, а на тих озерах завжди вештається багацько всякого чужого люду коло сильного промислу... Невигідно нам, щоб нас бачив хто з берега й порахував потугу нашу, тому гетьман і важив на те, щоб проминути цей берег уночі: зустрінемо кого на воді — потопимо, а з берега вночі ніхто не побачить і не почує. Вранці, як сонечко підіб'ється геть-геть, будемо коло Очакова, де стоїть більш, як п'ятнадцять, каторг і велика сила сандалів із турецьким військом. Сонце буде туркам просто в вічі, й нас вони запримітять тоді тільки, коли вже пізно буде...

Хмель поглянув на захід сонця:

— І година сприяє нам,— промовив задоволено,— ранок буде напрочудо гарний, а сонце сліпуче сяятиме. Легка рука в батька гетьмана...

Покмітивши величезну зацікавленість у Павлових очах, він поляскав його панібратськи по плечі й засміявся:

— Вчись, Жбурляю: досвід на війні не менше важить, ніж зброя. В дурного ватага гинуть тисячі там, де в розумного горстка звитяжить.

Те, що відбувалося на чільному байдаку, через ближчі до нього передавалося далі, й бадьорий настрої кошового не лишився ні для кого таємницею, підбадьорив іще більше жадне бою козацтво, окрилив лицарський дух його новими надіями, струсонувши всією істотою. Ніхто

про смерть не думав, хоч це було ж ніби такою природною річчю. А може, й думав, як про річ, не варту лицарської уваги. Кожен думав про те, як він буде бити невірних на славу козацтву й собі, й не припускав навіть, що й його може спіткати така сама доля, а коли хто з розважніших усе ж таки хоч жартом нагадував про «кирпату», то на це був або поглум із неї, або зухвале — «ат! раз мати родила, раз і помирати...» Бажання впитися хмелем бою, пораювати його шалом, зажити лицарської честі й слави було в кожному з козаків могутніше за чуття смерті; а на тім світі — на тім світі всякому, кому судилося полягти в бою, уготовано пишне місце в раю. В цій мірі вони, вірні, мало чим відрізнялися від невірних.

Лагідна літня ніч спустилася на широкий, як море, лиман Дніпра-Славути й розсипала небом зорі, ніби прибралася в свої найкоштовніші шати. Та ніхто з козаків на те не зважав, або зайнятий коло опачин, або дрімаючи під одноманітний плюск весел. Лише невпокійний, невгаваючий гетьман знав ціну самоцвітам небесним. Винозорим оком прозиравав він п'їтму над тихим лоном води і, кидаючи зчаста погляд угору на зорі, напівголосно й коротко давав наказ стерничому. Вів сам, нікому не довіряв, бо сам за все й відповідав. Гасло було: ані люлечки й тихо, анічичирк до світанку!.. І все завмерло на байдаках...

Скінчивши чергу на гребці, Павло обережно просунувся між заснулими й дрімаючими братчиками назад, сів, спершись на облавок, щоб хоч трохи задрімати й перепочити до ранку, й замислився, дивлячись у темінь ночі. Десь далеко-далеко — певне, на тих сільних озерах на Прогної — горіли огні: мабуть, робітники на сільних промислах варили свою вбогу вечерю й розпалили для того веселі вночі багаття. Повечеряють мирно при їх світлі й лягатимуть відпочивати, а завтра прокинуться, як задніс, й нікому на гадку не спаде, що цеї ночі, під покровом темряви, близько від них, морською затокою простуючи в море, просунулася велика козацька сила. Тільки згодом, як буйні хвилі в затоці прибіють на плитку, піскувату мілізну уламок байдака чи галери або посинілий, набряклий труп голомозого турка чи запорозького чуприндиря, — тільки тоді догадаються, що десь на морі був бій. Поховають трупа глибоко в пісок, ще й могилку насиплють, а якщо то будуть люди з України або козаки з Запорожжя, що вирядилися сюди по сіль для товариства, то ще

й хреста поставлять над братчиком; а копаючи могилу, все питатимуть один одного: і коли потуга тая січова пропливла в море, що ми й не бачили й не чули?..

Так, бій... Завтра, як сонечко підіб'ється геть-геть, щоб світило бусурменам просто в вічі й сліпило їх... Так казав Хмель... Чи він бував уже на морі, що знає, чи це йому сам гетьман сказав?.. Схоже на те, що бував у бувальцях, хоч і молодий ще. Та, мабуть, не тільки на морі бував, а й світа бачив...

І знову думи Павлові вертаються до завтрашнього бою. Не боявся він його анітрішечки,— навпаки, хотів його, як і всякий братчик, але... якесь чудне почування було. Адже і полягти може в цьому бою, і дивного нічого не буде. Перемоги був певний, але переможе все товариство, в цілому, а деякі окремі братчики можуть і не побачити тієї звитяги, і навіть напевне не побачать. А він, Павло?.. Защеміло серце, й разом перед очима став образ ньеньки й образ Орисі. Підкотило до горла, й непрохані сльози набігли на очі. Злякано озирнувся — чи не бачив хто... Козакові не годиться сльозам потурати... Але було темно остільки, що міг і виплакаться тихо, й ніхто навіть не догадався б... Дивна річ,— почув себе серед численного товариства без краю самітним. Але чому? Серед братів — самітний?.. Зміркував, або, краще,— відчув, що не сам він самітний серед людей, а самітні ті образи, що встали перед нього, й його почування до них. Нікому не було жадного діла до них, тільки до нього, і не як до Павла, міщуха з Канева, з його серцем та переживаннями, а як до козака січового Жбурля з його надлюдською силою... Решта — пусте, бо слави братчикам не придбає... Може, так воно й повинно бути? Що таке слава?.. Що таке козацька слава, що для неї людина мусить зрікатися вітця, ньеньки, милої, всього, для чого ніби ж і живе людина на світі?.. Слава — це коли чоловік безоглядно йде на смерть — так, чи що?.. Ага, ось воно! — йде на смерть у боях за всіх отців, ньенок, милих, за всіх своїх людей, за весь рідний край, в якому вони живуть і поза яким їм нема де подітися, бо то чужа-чужаниця... Але йде на смерть не з примусу, бо ж яка то буде слава, коли тебе довбнею гонитимуть битися або коли ти волів би краще сидіти в батька-ньеньки під стріхою та чекати, що хтось за тебе піде вмерти... І солодка ж повинна бути тая слава, коли без жадного примусу, ось хоч і тепер оце, тисячі дужих людей ідуть здобути, зажити її... Та що без примусу! — кожен із них

горить нестримним бажанням славної смерті, а ні — то славного життя, зазирнувши їй у самісінькі очі... Чому ж він, Павло Похил, ніби такий байдужий до тієї слави? Чи в ньеньку вдався?.. Батько заради втіхи тієї козацької, заради слави, зрікся роду, дружини, сина й погнався за нею безвісти, а він... Чи, може, це тому, що ще не скоштував насолоди, втіхи того бою, що дає славу?.. Батько її скоштував, погнавшись за татарами, і не вернувся... Батько... Небагато доброго казала йому про нього ньенька, але ж... вона жінка, а войовничий гуркіт слави жінок лякає, бо руйнує їх улюблене тихе родинне щастя... Який він був, той таємничий батько?.. Старий Граб знав його, але він, Павло, соромився розпитувати про нього докладно. Чому — й сам не знав, а тепер шкодував... Намагався в уяві відтворити образ старого лицаря, що так безоглядно пішов назустріч славі й зник сливе безслідно. Десь у неволі, казав Граб... І перед очима Павловими стала дужа, огрядна постать пристарої людини... Але, Боженьку мій! це ж не чоловік, а страховище якесь: і голова, й груди заросли довгим сивим волоссям, збитим у жовті, брудні ковтуни; голий був до пояса, але замість міцного, пружного тіла стояла ширококоста снасть, обтягнута шкірою, вся в струпах та в січених терниною чи тією червоною таволгою ранах... Світилися тільки великі карі очі, щоб свідчити нашійникам турецьким, що дух у цьому страшному, понівеченому тілі ще не згас і сила ще держиться. Дивилися вони, ті гострі, проникливі очі, на Павла, а чорні уста, що ледве помітні були в жовто-сивих зарослях на тварі, тихо розкрилися й промовили: «Сину, прокинься, — світає вже!..» Та не міг Павло очуняти відразу й скинути обмарення. Тоді чоловік узяв його своєю кощавою рукою за плече й злегка поторсав.

— Батьку! — легенько зойкнув Павло й прокинувся. Перед нього стояв кошовий і ласкаво посміхався в бороду.

— Це я, я, синку, — промовив лагідно, — час уже вставати.

Павло, як опечений, схопився на ноги, аж братчики засміялися.

— Пробачте, батьку, — незчувся, як і заснув.

— Нічого, нічого, — заспокоював його гетьман, — це добре, що задрімав трохи, покріпився, це не завадить. Я теж прикорхнув трішки отут під чардаком, — тепер веселіше й діло піде... Еге ж, еге.

Сагайдачний відійшов, просуваючись до переднього чардаку, й Павло побачив, що на його місці стоїть там, вдвляючись удалечінь, один із старших, значних старшин, Бородавка. Побіч нього стояв Хмель і щось жваво доводив йому, розмахуючи руками, а коли підійшов гетьман, то вони почали радитися втрьох, позираючи вперед і праворуч.

Почав розглядатися Павло. Що перше звернуло його увагу — це те, що ні праворуч, ні ліворуч, ні перед себе він не бачив берегів. Вітру сливе не було, але значна хвиля гойдала байдаки так, як на Дніпрі й за вітру не гойдала. Море? — майнула думка, й серце його затрепетало. Тепер він догадувався, про що радилася старшина: вони пливли просто на Очаків. Ще кілька годин — і почнеться бій, мета їхньої кількадечної подорожі водою.

Вже розвиднилося сливе зовсім, і ранкова зоря веселою сіяла край східного неба. Легкий, прозорий туман вився над хвилястою поверхнею моря. Зрідка літали, покрикуючи, мартини, й Павло догадався, що хоч він і в відкритому морі, але берег не так уже далеко.

Обрада старшинська нарешті скінчилася. Гетьман дав гребцям знак зупинитися, а на байдаки — гасло оточити гетьманський байдак з усіх боків тісніше й стати. Наказ виконувалося так швидко, що Павло почав підозрівати якусь змову ще з місця, з Січі: так похіпливо, так звинно змогли б довершити цього лише ті, що наперед знали, чого від них забажає їх ворушкий, суворий і покмітливий ватаг. Та забув молодий братчик, що саме так воно й було, що це тільки йому та ще багатьом у цій виправі все — первина, бо вони — новаки і вперше на морі, а більшість не раз уже обкурювало турецьким димом із галер, і гетьмана свого не раз мали вони над собою і в морі й на суходолі, тому знали наперед усі його забаганки й норови.

За кілька хвиль з усіх боків гетьманської чайки мріло море голів, як на січовому майдані. Рада січова на широкому, безбережному морі... Та не на раду скликав своє лицарство пан отаман. Давно вже в нього все було обраджено, обмірковано, передумано... Зібралось чубате лицарство слухати останній перед боєм наказ свого гетьмана й його останнє перед боєм слово до них, чесного й хороброго лицарства. Хвиля була врочиста й велична. Настала мертва тиша, й руки мимоволі потяглися до шапок: вогкий морський вітрець заграв козацькими чупринами.

— Мої діти! — раптом почув Павло гучний голос кошового й здивувався тій силі, що була в тім голосі, немовби не та людина промовляла, немовби то був голос не Сагайдачного, що ще хвилю тому будив Павла тихо й лагідно, а голос велетня, що дзвонком б'є і в найдальні слухи.

— Мої діти, славне, хоробре лицарство січове! Вже як тільки сонце підніметься трохи, ми станемо груди в груди з ворогом. Отже, ще перед цим хотів би я сказати своє до бою передне слово. Не для того, щоб учити когось... Хто каже — вчити?! Кого вчити?! Тих, що посивіли від порохового курева? Не до них моє слово, бо вони й без нього знають, як треба вмирати за віру християнську, за рідний край та за визволення братів із неволі бусурменської, тобто вмирати за друзі своя. Їм не треба нагадувати, отим старим лицарям, що таке любов до рідного краю, бо вони знають, що любити рідний край — це бути щасливим умерти за нього повсякчас і хвилину. Хто сів на байдака з якоюсь іншою любов'ю до рідного краю — плигай, собачий сину, сторч головою в воду й пливи до берега або топись, бо така любов, як твоя, куцою під хвіст! Шага щербатого ніхто не дасть за неї, і любов тая — лише ганьба козацтву!.. Може, й такі сіли на наші лицарські байдаки, що не боронити рідний край, святу віру та визволяти бідного невольника мали на думці, а бажали тільки погріти руки коло здобичі?.. І таким здобичникам нікчемним моя щира порада — он море, а там — берег, щоб не паскудили собою чесного товариства. Дайте дорогу їм!.. Ну?..

Кошовий урвав на хвилю мову, почекав і оглянув військо своє довкола.

— Нема таких?.. — ще раз запитав, і в очах його засвітилася радість і задоволення. — Я рад, і всі ми раді, що в нас — і в старих і в молодших — одна любов і одно щастя в серці: вмерти не на печі, а в бою з ворогом, коли того вимагає рідна справа. Більшого щастя, більшої честі й більшої слави над цю нема, а здобути цю честь, цю славу, це щастя — це привілей лицарства, козацтва, війська, тому й нема на світі, поки живуть вороги, достойнішого стану, як наш — лицарський.

Надія рідного краю і всіх покривджених та гнблених ворогами тільки на нас, лицарів славної матері, Січі Запорозької. Хто ж той нікчемник, паскуда, мерзенний син свого народу, що посміє зрадити ці надії?.. Вірю щиро, що таких між нами нема. Вірю й у те, що нема між нами

таких, що повернуть зухвалому ворогові потилицю, бо краще на світ не родитися було б такому падлові: коли хто вгледить такого в бою — вбий його, як червивого пса, без вагань!.. Та нема між нами таких, а коли нема, то я сміливо владою, наданою мені від славного лицарства запорозького, кидаю всю вашу потугу на ворога, не питаючи, скільки його, а тільки шукаючи, де він, — кидаю, бо знаю, що ми — або звитяжимо, не пустимо ворога шарпати рідний край і визволимо братів, що на ворожих каторгах, або поляжемо з честю й славою лицарською в чеснім бою, як і належитья лицарям.

Гетьман знов оглянув гострим оком своє військо, й знов лице його розпромінила ясна усмішка задоволення. Та й було від чого радіти. Павло, сам піднесений духом і запалений зчепитися з ворогом на життя й смерть, бачив, як тим самим огнем палали всі до одного — від старого до молодого.

— Тепер слухать наказу! — твердо й гучно знов промовив гетьман і зсунув грізно брови. — Битися до загину, один одному помагати, а для цього не зариватися до осліпу й запаморочення, в полон не брати нікого, каторг не палити й не рубати — потрібні ще будуть, — із невольниками, що на гребках, не вовтузитись, аж до кінця бою!.. Тепер ватагам — ушикуватися зараз у довгу лаву з байдаків, щоб оточити ворога півколом до берега й не дати йому втекти! В бою веду я, а поляжу — веде Бородавка, а поляже й він — веде Граб! Щасти ж Боже!

Сагайдачний скинув шапку й перехрестився. Мовчки те саме зробили братчики, понадівали шапки, й під приглушені накази ватагів байдаки почали шикуватися по обидва боки гетьманської чайки. Кошовий звелів спустити вітрила і йти на самих веслах.

Сходило сонце над брижуватою опуклістю моря. Від самого обрію на сході простягалася через усеньке море широка мерехтлива стяга й заграла на хвильках усіми барвами. Павло, завжди вельми чуйний до всякої краси, трохи не скрикнув від захвату. Озирнувся назад і мусів аж очі затінити долонею від золотого сліпучого блиску, яким палало на схід осяйне сонце, відбиваючись на рухливій поверхні води, мов на велетенському свічаді. Тепер лише зрозумів він як слід усю вагу, дотепність і доцільність замислу кошового напасти на ворога з соняшної сторони: не тільки тяжко було взагалі дивитися на схід, але хто й найпильніше придивлявся б, то мало що вгледів

би на морі, бо все потонуло, злилося із морем сяйва. Якби хто гнався іззаду за байдаками, то нагоню цю побачили б козаки з човнів хіба лише в безпосередній близькості.

Сонце підбилось геть за сніданок, коли з гетьманського байдака дано було гасло — приготуватися до бою. Павло пильно глянув перед себе вдалечінь і на обрію побачив узеньку смужку землі. На чайках заворушилися. Де були гармати, там гармаші ще раз гарненько оглянули їх, набили гарматними кулями й уже не відходили від них. Оглянуто було й мушкети й теж набито. Інші знова повитягали з-під облавків дрючки з насадженими на них залізними гаками, тобто очепи, подоставали добре нагострені сокири й поклали під рукою, а далі кожен витяг із піхов шаблю, ще раз любовно оглянув її й навіть рукою погладив: мовляв, береженого Бог береже, а козака шабля стереже. Кожен випробував, чи не зачіпається, чи легко ходить у піхвах, і заспокоювався тільки тоді, коли впевнявся в тому, та так, що аж посміхався від задоволення, немовби переконаувався, що забезпечився цілком від яких-будь несподіванок. Недарма всяк любив свою шаблю, як вірною дружину.

Павло й собі оглянув шаблю й пістолі, а далі знов дивився вперед, слідкуючи за тим, як поволеньки смуга берега ширшала, як почали означатися на темно-сірому тлі обриси башт і мінаретів, а далі білими плямами з чорними цяточками на них очаківські будівлі з пласкими дахами.

Але не тим була захоплена увага Сагайдачного. Немильне око його вже нагляділо в широкій затоці перед містом високі щогли турецьких каторг. Віддихнув із пільгою. До цієї хвили не був твердо певний, що застане їх ще в Очакові. Показав на них рукою Бородавці й Хмелеві: обидва, приглянувшись пильніше, радісно закивали головами,— вони, мовляв. Дано було гасло змінити вже потомлених гребців свіжими, й цим, свіжим, наказано гребти з усієї сили.

— Жбурляю! — раптом почув Павло голос кошового й аж здригнув.

Козаки з цікавістю обернули голови й дивилися на нього.

— А ходи сюди, сину!..

Павло звинно просунувся до переднього чардаку й зійшов на нього. Бородавка й Хмель, посміхаючись в уси, зацікавлено чекали, що скаже гетьман.

— Готовий до бою? — ласкаво запитав кошовий, обернувшись до Павла.

— Готовий, батьку.

— Не боїшся?

— Де пак! — спалахнув молодик.

— То-то ж... Це тобі не навкулачки з канівською босою: турки, голубе, добрі вояки, незгірші від наших, тож візьми очі в руки. Ну, та будемо якимось давати з ними раду вдвох. Будь тут, коло мене, — будеш потрібен.

— Слухаю, батьку!..

Сагайдачний знов обернувся до них плечима, а Бородавка й Хмель здивовано Perezирнулись. Павло ж почував себе дуже ніяково під зверненнями на нього поглядами братчиків.

«Нащо я йому здався, що аж тут треба було поставити, наче на публіку?» — думав Павло.

А кошовий, дивлячись уперед, потирав руки й кидав до Бородавки короткими увагами:

— Лепсько, лепсько... Далєбі, лепсько!.. Вони ще й досі нас не добачили... Ані руш там... А сандалики опріччєнько стоять... Еге ж, еге... нам цього тільки й треба...

Він звернувся на правий бік і грімним голосом гукнув:

— Праве крило все вдарить на сандали!..

Далі знов заговорив уривчasto:

— Авжеж, усе... Чимало ж їх, тих сандалів... Еге ж, еге...

Ну, та нічого: впораються якимось дітки...

І знов грімний гук у лівий бік:

— Лівє крило все на каторги!..

І далі ніби про себе:

— Два десятки каторг, мої панове, це не жук начхав...

Еге ж, еге... Лівим крилом усім мусимо...

Дивився Павло на свого, в звичайну пору такого неговірного, хоч і похіпливого, кошового й думав: «Що з ним? Хвилюється, чи що?.. Але ж наче з нетаківських він... Чи підстьобує сам себе й своїх козаків...»

— Ану, розтягніть лаву якнайширше! — урвав гучним наказом гетьман Павлові думки й, показуючи рукою Бородавці й Хмелеві на галери, додав:— Заворушилися клятї... побачили... Ну, хіба не так?.. Зараз почнуть гавкати на нас...

Не тільки сам він бачив це, — побачили всі. Не встигли ще крила розтягнутись у довгу лаву, як на одній каторзі, на другій, на третій у кількох місцях закучерявився дим клубками: грімний гуркіт гармат збудив місто й стрімкі скелясті береги й вилясками покотився по хвилях.

— Я ж казав, що так,— засміявся Сагайдачний.— Он іще, й ще, й ще... Е, та в них, сухих синів, є чим гавкати.

Гарматні кулі з шумом падали в воду позад байдаків, що стрілами неслись уперед, відвертаючи носами воду на обидва боки скибами й лишаючи за собою білий шум на хвилях. Та кошовому мало було...

— Натисніть, дітки, натисніть на весла! — гукав він на обидва боки.— Та загніть краї! у перстень сандали! у перстень каторги!.. Ану, гармаші, по сандалах з усіх гармат!..

Обізвалися запорозькі гармати; але чи поцілили — не знать було, бо галери й сандали обгорнуло гарматним димом. Це останнє мало ті щасливі наслідки, що ворог стратив вірність прицілу, бив навмання й не робив козакам сливе ніякої шкоди. Гарматні кулі бухали в воду де попало, обхлюпуючи байдаки, й лише кілька їх вдарило в байдаки, попсувавши їх зовсім і вбивши та поранивши кількох братчиків. Сусідні чайки миттю повитягали з води живих, а решта байдаків, не зупиняючись ані на хвилю, мчалися далі.

Рішуча хвиля наближалася.

— Ану, Жбурляю, ходи зо мною, бери очепу та допоможеш братчикам зачепитися за каторгу й притягнутися з байдаком до неї щільніше, а потім допоможеш мені злізти на неї,— говорив, не то поважно, не то жартуючи, гетьман і зійшов із чардака. За ним зійшли й інші. На їх місце стало двоє козаків з очепами, так само, як і на задньому чардаку коло стерничого.

— Бери, синку, очепу — зараз ізчепимося! — повторив кошовий і взявся за шаблю. Смикнувши її з піхов і пересвідчившись, що ходить вона в піхвах легко, він задоволено оглянув, чи всі на місці, й поляскав Павла по плечі.

— А може б, батьку, ми якось самі...— почав був Хмель, але кошовий грізно зиркнув на нього спідлоба, й він урвав на півслові.

— Ні, голубе,— зауважив кошовий,— ти вже не втручайся... я вже якось сам... Та й треба ж мені десь на підвищення стати, щоб діти бачили, що батько не скапуться, а добре дбає... Підсадиш, Жбурляю, якщо я старістю погано дертимусь на каторгу... А де хорунжий?

— Я тут, батьку! — озвався молодий, дужий козарлюга, що держав у руках козацьку хоругву.

— І хоруговка з тобою?.. Це добре, добре,— здасться...

Отак гуторячи, коли вода кипіла довкола від граду куль, що сипалися на байдаки з галер, коли взагалі все кипіло,

нуртувало в скаженім руху, падало, вставало, ламалося, перекидалося, отак гуторячи спокійненько, Сагайдачний не спускав очей із лівого крила. Був задоволений: байдаки обпливли праве крило турецької морської сили, а на правому боці вже зчепилися чайки з сандалами, й бій набирав повного розпалу.

— А що ж ми оце гав ловимо?.. Ану, натисніть, дітки! — гукнув кошовий на гребців, а далі до стерничих:— Причалься до оцієї першої, що так димом обкурена!..

Гребці з усієї сили натисли на весла, а стерничий справив байдака просто на каторгу, досвідченим рухом круто повернув стерно, виждав певну хвилю, й облавки обох суден зударилися один із одним. Ударившись об каторгу, байдак не відскочив далеко назад, бо водночас із зударенням кілька гаків учепилося в верхні краї облавків галери. Тим часом дві других чайці зробили те саме, а ще дві зайшли з другого боку. Турки готові вже були зустріти непроханих гостей чубатих, але гармати ворожі не переставали палити невідь на кого, й усе судно було обкутане густим димом. Козаки швидше вгадували, ніж бачили, де ворог, і палили з мушкетів, щоб прочистити дорогу тим, хто дерся по очепах та линвах на каторгу.

— Ану, підсади, синку! — гукнув на Павла кошовий, витягаючи шаблю.

Павло, не пускаючи з однієї руки очепи, підставив праву руку Сагайдачному, і коли той став на неї, як на стремено, він легенько підніс його на рівень із краєм облавка. Війнуло вітром, віднесло дим набік; і Павло побачив, як працює шаблею кошовий, а з ним попліч Зінько Хмель. Це була одна невеличка хвилинка, але він не міг потім забути за неї через усе життя й завжди згадував із захватом. І гармати й мушкети замовкли, стояв у повітрі лише брязкіт шабель, галас, крики, лайка, прокльони, стогін. Билися на всіх боках галери. Сагайдачного й Хмелева шаблі блискали, «як сонце в хмарі», відбиваючись від турків, що напосідали з усіх боків; а билися вони так спокійно й розважно, немовби не голови ворожі рубали, немовби не від шабель яничарських відбивалися, а гралися у вигадливу гру,— мовляв, ану, хто швидше, спритніше й найбільше зрубає гілля з дерева! Видно було неперевершених майстрів лицарського діла.

А ворога все прибувало й прибувало,— хто його знає, де він і брався. Ускладняло те справу, що звелено було зберегти каторги цілими — не рубати їх і не підпалювати, а то справа посунулася би швидше.

— Алла!.. Алла!..— кричали турки, підбадьорюючи себе й хмарою насуваючи на козаків.

— Непереливки, мабуть, нашим,— промовив Бородавка.— Ану! — гукнув він.— Лишайтеся тільки ті, що з очепами, а мушкетники, гармаші, гребці на поміч!..

Не треба було казати вдруге: козаки, як мурашки, з усіх трьох байдаків по цей бік подерлися на каторгу.

У Павла й серце впало. А він?.. Так з очепом і стоятиме та витрішки продаватиме, коли душа горить стятися з ворогом? Та на якого ж біса тая велика сила в нього? Та на якого дідька він козак? Чи батько кошовий хотів поглумитися з нього, коли, замість кинути його в бій, поставив очепи доглядати?

— Пустить мене, батечку, до них! — благує звернувся до Бородавки.

Подивився на нього старий козак, і шкода йому стало молодого лицаря.

— Правду, Жбурляю, кажеш! — промовів він.— Чого тобі огут стовбичити та силу свою марнувати! Та ти ще й не хрещений, либонь, у бою?.. Ану, підсади мене перше, а тоді й сам дряпайся на каторгу: бачу, що тяжко нашим — сила бусурменська переважає...

За мить обоє були на каторзі. Бородавка просто з місця кинувся в бій, а Павло вихопив свого ятагана й став у нерішучості. Він побачив як тісно на каторзі й від турків, і від своїх, і розглянувся, де йому протиснутись, щоб як слід розмахнутися. Ще невправний для бою, він зміркував, що як кинеться в тушу туром, то може не стільки ворогам нашкодити, як своїм. От якби пробитися назад — до біса їх, ворогів, там,— але як?.. Вагання була однісінька коротенька хвилька: нічого не бачачи перед себе далі, він кинувся попід облавком уперед, розсік по дорозі двох чи трьох турків трохи не надвоє й опинився поза своїми ззаду в яничар. Багато їх — шаблею мало що вдієш, та ще коли не вмієш так, як батько кошовий, або Хмель, або он старий Граб, нею орудувати. Озирнувся Павло довкола, чи нема дрючка доброго: під облавком лежав чималий дубець від поломаного демена... Кинув Павло шаблю геть, ухопив ув обидві руки ломаку, й не встигли яничари оглянутись, як затріщали під страшною довбнею турецькі черепи. Та побачив канівський велетень, що товкти по одному — загайна справа, махнув ув один бік — лягло навіки кілька хоробрих турецьких лицарів, махнув у другий — двоє впало, а ті двоє, що зачепив кінцем, замололи

в повітрі мештами й перекидьки полетіли сторч за облявки. Раз, другий, третій... Хтось випалив із пістоля, далі другий.... Ревнув несамовито Павло, почувши, як одна куля вкусила його за плече, а друга пробила шапку на голові. Кров бурхнула йому до голови: скажена лють удесятерила силу... Зчинилася страшна замішанина, крики, лемент...

— Алла! Алла! — вигукували турки з невітським жахом, бачивши, як із блискавичною швидкістю піднімається й падає на них важким обухом дубове страшило.

Від зойків та лементу здригнулися ті турки, що билися попереду і в інших місцях, затремтіли шаблі в уже непевних руках; раптом відчули це потомлені братчики, й козацькі руки запрацювали з подвійною силою й прудкістю.

— Що за бенеря на них? — гукнув Сагайдачний, не перестаючи мистецьки орудувати шаблею й підбадьорившись. — Що з ними?.. Ану, натисніть, дітки, натисніть!..

Врешті гостре око отаманове впіймало помах дубця й переверти турків, що, крутнувшись в повітрі, гепалися з плюскотом у воду.

— Гей, гей, дітки! та то ж наш Жбурляй орудує! — гукнув він грімним голосом і зареготався. — Та то ж Жбурляй жбурляє їх у море... Чи не хоче загатити затоку яничарами?..

Вже й козаків багато бачило Павлову роботу, й дотеп кошового викликав буйний регіт по всій каторзі. Цей, незрозумілий туркам, регіт остаточно збентежив бусурменських бійців: відчули вони, що бій програно, й раптом, мов на наказ, покидали на поміст зброю, попадали навколішки, попіднімали вгору руки й благали покласти на них милість. Шкода! розпалене кров'ю й несподівано дужим опором та великою стратою в людях козацтво ні на що не вважало, замірившись вирубати бусурменів упень або потопити в морі.

Та махнув булавою гетьман і гукнув:

— Постривайте-но, дітки! Порубаємо їх упень, то хто ж нам галери гнатиме до Кафи? Визволіте краще бідного невольника від опачин, а натомість посадіть та в кайдани закуйте цих недобитих бусурменів!..

Не треба було казати вдруге: позганяли братчики турків до купи на гузу, а самі спускалися вниз, де сиділи бідні невольники, прикуті ланцюгами до опачин, з кайданами на ногах. Тут уже давно почули, що нагорі звияжили коза-

ки, тож сміялися, плакали від щастя, обіймалися й цілувалися, як на Великдень, а далі покрикнули на своїх дозорців, що стояли, пополотнівши смертельно по кутках, і тряслися, як у пропасниці:

— Ану, проклятущі, виймайте ключі та відмикайте нас, бідних невольників, а самі на наше місце сідайте. Скошуйте й ви тепер і тернини, й червоної таволги, що нею нас по голім тілі затинали й милосердя не знали!

Та дозорці з ляку ані руш.

У цю хвилину звернувши поодиноці спускалися до них сходами козаки із закрававленими, заюшеними обличчями й руками. Криками щастя й вітання та сльозами радості зустріли їх невольники...

— Воля! воля! воля!..

Відібрали ключі від дозорців і всіх порозковували, а тих посадили на їх місце, згори постягали ще кількадесят' і так само вчинили, а решту в море повкидали.

Чи треба описувати докладно щастя визволених і радість визволителів?..

Павло, коли побачив, що турки попадали навколішки, перестав махати своїм дубцем і зупинився, а покмітивши, що бій по всій каторзі перестав, він опутив дубця, скинув шапку й почав утирати піт на лиці й бризки ворожої крові. Згадав, що десь ятагана свого кинув на поміст, і пішов відшукувати. Знайшов, упхнув у піхви й заспокоївся. Почав роззиратися. На переднім чардаку побачив кошового, Бородавку, Хмеля й старого Граба; коло них стояв знайомий хорунжий. Весело маяла на вітрі січова хоругов, оповіщаючи звитягу.

Поглянув Павло туди, куди старшина дивилася, й побачив, що звитяга повна була тільки на цій каторзі та ще на кількох коло неї, а що на інших і на сандалах бій у повному розпалі. Він думав, що крики, лемент, стріли з мушкетів та пістолів — що то в нього в ушах ще не втишилися відгуки бою на цій галері, а тепер побачив і почув, що то не відгуки, а дійсність. Забувши про все, він не міг відірвати очей від страшної, але й величної картини, що стелилася перед ним. Ще невтихомирена жадоба боротьби буяла в могутніх грудях: дивився, весь був там у самій гущі, в самім пеклі, рука мимоволі шукала шаблі, а груди важко, мов міх ковальський, дихали.

Осередком бою з каторгами була одна з них, що звертала на себе загальну увагу, бо була й більша від інших і, як у тій думі співається, «процвітана, мальована». Мабуть,

тільки за димом не впала вона в око Сагайдачному, й він зчепився з першою, котра трапилася на дорозі. Павло, повернувши голову, бачив, що вся увага старшин зосередилася на ній, тим паче, що з тієї галери вже побачили турки програму справу, й навіть молодий, недосвідчений лицар покмітив, що всі зусилля турецької військової обсади на тій галері справлено на те, щоб вихопитися за всяку ціну з цього пекла й дати тягу назад, у море. Кілька запорозьких чайок марне намагалися зчепитися з нею: проморгавши найвигіднішу хвилю, коли вся ця морська потуга турецька обкутана була димом із її власних гармат, байдаки були безсилі взяти боєм цю велич і крутилися коло неї, мов хорти коло тура. А підбадьорена цим обсада ще кількох галер уживала й собі відчайдушних зусиль, щоб утекти за своєю головною каторгою.

Гетьман був у розпуці.

— Втече, далєбі, втече! — скрикнув він, тупнувши ногою.— А там же сам Алі-баша!.. ну, діти, гребіть туди, на поміч!.. На поміч! — грімно гукнув він до інших, уже відбитих у турків, галер і показав булавою напрям.

Здригнулася галера, смикнулася кількокрратно на місці й не зрушилася.

— Що за дідча мати?! — гукнув несамовито Сагайдачний і аж затрясся спересердя.

— А котву підняли? — гукнув хтось із визволених невольників.

— Пху, сто бісів його матері! — аж булавою стукнув гетьман.— Зовсім у голові саламаха стала з мозку. Де вона в дідька? Підніміть її!..

Невольники кинулися до переднього чардаку, хопилися ланцюга котвичного й почали тягти, скільки сили було у виснажених неволею кощавих грудях. Глибоко вчепилися в дно морське залізні лапи котви — шкода було невольницької праці. Гетьман кипів, тупав ногами, лаявся, аж просива довга, скроплена ворожою кривцею, борода ййого тряслася.

Бачивши це, Павло підскочив до невольників, ухопився за ланцюга й потяг з усієї сили, аж галера нахилилася носом наперед: відірвалася від мулкого, зарослого всякими куширями та іншою рослинною поганню дна вперта котва так, що й невольники, й сам Павло не втримались і беркицнулися назад, задерши ноги, а ніс галери високо піднісся вгору, мов кінь баский дйба став. Усі, хто був на галері, схитнулися, ледве на ногах удержалися, а кошовий і вся

старшина вхопилися руками за облавки, щоб не полетіти з чардака сторч головою.

— Лепсько! — вигукнув старий Граб, регочучи.— І нехай мені сам чорт у твар начхає, коли не лепсько!..

— Пху! — сплюнув, отямившись, Сагайдачний із прихованим задоволенням.— Знов той Жбурляй! Трохи нас не пожбурляв за облавки.

Галера плавко рушила з місця.

Невольники підтягли котву до самого носа галери, закріпили її й верталися на своє місце, хто з подивом, а хто й з острахом позираючи зизом на Павла, що знов уже жаденно вдивлявся в незвичайно мальовничу, але й страшну картину бою.

Даремні були гетьманові заходи: велика цяцькована каторга, а за нею ще три менших прорвалися крізь оточення й, розпустивши вітрила, білими хмарками полинули на західній південь синьою, осяяною золотим сонцем, дорогою: спочатку відстрілювалися із своїх гармат на козацьку нагоню, а далі, пересвідчившись, що стріли не долітають до мети, припинили й це. А відбиті у ворога галери Сагайдачного не встигли навіть погнатися.

Страшенно гнівався гетьман і на себе, й на тих невдах, що не здолали звоювати башу й випустили найбільшого птаха з рук, а найпаче на тих невольників, що сиділи там на опачинах і далися туркам примусити себе гребти, щоб утекти від козаків.

— Гаспидської матері сини! — бурчав гетьман, вертаючись назад.— Не могли покидати весла... Потурнаки якісь, мабуть. Ну, й сидіть тепер у неволі, поки й дух із вас випре!..

— Дарма нарікаєш і гніваєшся, батьку, на невольників християнських,— промовив один із тих визволених, що були на галері.— На тій каторзі, де баша, сидять на гребках здоровенні чорні гарапи, та й на тих трьох інших, мабуть, якась погань.

Глянув на невольника спідлоба гетьман, подумав хвилику й буркнув:

— Хіба що так.

Соколим оком оглянув видовище бою, і чоло його почало розхмарюватись. Останні сандали, останні галери, що хоробро відбивалися від козаків і не хотіли піддаватись, побачивши втечу баші, а інші свої судна в обсаді козацькій, покидали зброю й піддалися. Тридцять вісім курінних хоругов замаяло весело в повітрі, а тридцять

дев'ята — найкраща, найпишніша — на галері в бородатого кошового.

Гордий та пишний стояв він високо на турецькому чардаку й махав булавою назустріч гучному вітанню свого звияжного лицарства, що надсаджувалося, вигукуючи славу й підкидаючи шапки вгору.

— Але ж, діти мої,— звертався до своїх,— по всьому бачу, що бусурменська потуга була трохи чи не двічі така, як наша?

— І сумніву ніякого нема,— сказав Хмель.

— Авжеж, що двічі,— сказав Бородавка.

— Та нехай мені дідько очі заплює, коли менше! — сказав, тупнувши ногою, Граб.

— То ми добре-таки попрацювали, хоч і шкода баші з його галерою,— ой, як шкода! І як я, дурень старий, не передбачив, що він може кинути військо своє напризволяще, а сам дмухача дасть!.. Ну, та нічого: втік наших рук, то повисне на султанському шнурі,— падишах не подарує йому нашої звияги.

— А не подарує, нехай мені сам люципер межі очі начхає! — реготав Граб.

— Омелян! далєбі, Омелян! — радісно загував із сусідньої каторги якийсь старий невольник, простягаючи до Граба руки.— Побратим Омелян Граб,— щоб я сказився, коли не впізнав!.. Тільки ж він на Січі лаявся такою довгою лайкою...

Павло ніби збудився з снання й глянув на нещасного обідраного, з тілом, укритим ранами й струпами, старого діда-невольника.

«Десь наче бачив його? — подумав собі.— Але де ж би?..»

Граб підійшов до облавків, пильно вдивляючись у страховище в людській подобі.

— Не пізнаю,— говорив, не спускаючи очей,— хоч у пику начхай, не пізнаю.

— Ще б пак пізнав! — засміявся старий невольник.— Коли бусурмени чорта в болоті зробили з Василя Сокири! «Василь?! — тьохнуло Павлові серце.— Але ж... Сокира...»

— Василь?! Сокира?! — аж підскочив Граб.— То це ти, братику?! Перебирайся сюди!..

Старий отаман обернувся.

— Де б його очепи взяти, щоб підтягнути каторгу?.. Стривай, братику, зараз... Хлопці! ану, той...

Але кожен був коло свого діла. Тоді Павло взяв з-під облавка очепу, перекинув з своєї галери на другу, зачепив гаком за облавок і, наче рибальського легкого човна, підтягнув чужу каторгу до своєї.

Старий невольник мимохіть задивився й на вроду Павлову козацьку й на його силу.

— Оце козак! — аж гукнув, перелазячи через облавки. — І на волі був і в неволі півдруга десятка літ, а такого не бачив. Спасибі тобі, сину, що поміг старому...

— Йо-о-лопе! — вдарив себе по лобі долонею Граб. — Та це ж, брате, не тільки син, а твій рідний син.

Павло затрусивсь й сполотнів.

— Як мій рідний? — зсунув кострубаті жовтаво-сиві брови старий невольник.

— Та нехай мені сам сатанаїл очі захаркає, коли не син! — радісно гукав старий козарлюга, обнімаючись і чоломкаючись з дідом.

— Ти ж, либонь, Похилом звався, поки тебе не продражнили в Січі Сокирою?

— Та ж Похилом, не яким дідьком...

— Ну, а це Павло Похиленко з Канева, старої Василюхи син...

— Батько... — прошепотів побілілими устами Павло, світ йому померхнув ув очах, і він як стій поточився назад, але вдержався, вхопившись за облавок.

— Бач, як зворушили молодця! — ласкаво промовив Сагайдачний до старого Сокири, що стояв, як зачарований, не спускаючи очей з сина, й тільки скупі сльози капали одна за одною на брудні, зарослі сивим волоссям, груди. — Гарного лицаря подарував неньці Січі Запорозькій ти, старий козарлюго, спасибі тобі. Ще не раз побачиш, як б'ється молодий Павло Жбурляй!..

— Жбурляй?.. мій син?.. б'ється?.. сам не знав, що говорив, тремтячи ввесь, Сокира; врешті очуняв і обняв сина. — Та... за цю хвильку... одну... хвильку... дарую проклятій долі... всі півдруга десятка каторжної неволі... Дякую тобі, Господи милосердний...

Павло взяв батька під руку й відвів набік. Старий Граб стояв, моргаючи довгим усом і всім обличчям, щоб і собі не розплакатись.

Із зібраних довкола гетьманської галери каторг, чайок, сандалів бачили, що на ній діється щось цікаве, але що саме — ніхто не міг догадатись. На чардаку гетьман махнув булавою, все стихло, й усі очі обернулися на нього.

XVI

Кригу не пізнати. Ходить, як тума. Де ділася й звичайна запорозька самоцєвність та його крижана рівновага, що за неї ото й прізвище дістав на Січі!.. Дратується від кожної найменшої дурнички й навіть на звичайне ласкаве до нього слово відповідає так, немовби відгризається.

Навіть полковник звернув увагу.

— Що за лиха мати! Що з тобою, Денисе? — запитав якось.

Крига й на нього, на старшого свого, поглянув, як золотого подарував, і тільки рукою махнув.

— Е, ні,— спалахнув старий Петро Гудима,— ти, голу-бе, на свого дурного батька махай, що тебе на світ пустив, а мені відказуй по-людському, по-чеськи, а не по-песьки. То тільки пес махає хвостом, як забалакаєш до нього, а ти козак, а я твій старший...

— Та що ж відказувати, батьку? — розв'язав урешті язика Крига.— Все одно не порадите нічого. Таке діло... не військове...

— А звідки ти знаєш, хрін тобі в ніс, що не пораджу? Та хіба мій уряд тільки про військові справи?.. Зараз мені кажи, який тебе понурий біс осідлав?..

— Пробачте, батьку, але... справа не козацька... Вона тільки моя, та й годі...

— Баба?! — визвірився полковник.

Крига завагався, зніяковівши.

— Та... скажемо... хоч би й баба...

— Я так і знав!.. Ну, то що ж тая баба — зрадила тебе, чи що?

— Де там!.. Вона ще не була моєю...

— А ти хочеш, щоб була,— так чи ні?

— Ну... та коли ви вже той...

— А вона кирпу гне,— так чи ні?

— Та не то, щоб гнула, а...

— А має до мислі якогось другого любчика,— так чи ні?

— Та ніби так.

— Ну от, а ти кажеш, що старий полковник дурень...

— Коли ж я казав?

— Не казав, то на думці мав,— знаю я вас, молодих!.. Отже, що там? — сповідайся: може, що й обрадимо вдвох, а то гидко дивитися на тебе,— не козак, а мокрий віхоть. Щоб у мене в полку не було цього, чуєш?

— Чую, батьку... Але...

Крига не сподівався такої атаки й не знав, що чинити, — казати чи ні? Негарно якось виходило. Добре ще, що хоч у канцелярії якраз нікого не було, навіть писарчуків, а то ж сорому не обібраться би. Ну, та, мабуть, нічого не вдієш, коли причепився й лізе з ножем до горла: не скажи нічого — живцем із'їсть. Повагавшись ще трохи, він коротко розповів старому про свої наміри ще з Січі, осістись десь хутірцем і загосподарювати, про намір оженитися з гарною, чесною, впадливою до господарства дівчиною...

— Ну? То що ж на перешкоді? — не розумів полковник. — Наглядів молоду?

— Та наглядіти наглядів, але... не туди вона дивиться, — відповів Крига.

— Шукай другу! Чи мало того зілля? По семеро за цибулину!..

— Хм... це правда, та жодна друга не припала до мислі так, як...

— Як хто?

— Як Обеременківна Ярина.

— Обеременківна?.. Що воно за краля?

— Вдови Обеременчихи дочка.

— Та що тая вдова — гетьманиха, старостиха, полковниця чи якась інша вельможна пані?

— Ні, проста тутешня міщанка.

— Що?! — скипів полковник. — Якась задрипана міщанка та не хоче віддати дочку за козака з мого полку, та ще за такого, як ти?! Е, ні, в моїм полку я не дозволю такої зневаги до себе!..

— Та стара, батьку, може, й віддала б...

— А хто ж — молода кирпу гне?

— Та, виходить, так.

— Іншого, чи що, має на думці?

— В тім, батьку, й усе лихо.

— Кого ж? Князенка? гетьманенка?..

— Ні... Парубка тут одного... Він тепер на Січі... Похиленка Павла.

— Похиленка?! Це не того, що видер вікно в старости?

— Того самого.

— Таж я не дозволю, щоб і нога його тут була!.. Е, ні, так не буде!.. Я не дозволю!.. Не бути йому більш у Каневі, так і скажи своїй отій Явдосі чи як її...

— Я вже казав, що він не вернеться...

— Ну?

— То ще, каже, побачимо.

— Ач, яка запекла!.. Ну, та постривай, я за це діло візьмусь: побачимо, що відповідатиме вона такому сватові, як я! Чи посміє пхекати... Гей, хто там! — гукнув старий у сні.

Із сіней вбіг до канцелярії молодий козак із канівських міщухів, полковників джура.

— Я тут, батьку,— промовив, уклонившись, від порогу.

— Осідлай коней для мене й для себе... Тобі, Денисе, не треба з нами, так краще. Але... де тая вдова живе?.. Ти, Йване, не знаєш часом, де живе вдова Обеременчиха?

— Чом не знаю, батьку,— знаю,— відповів джура,— це ж на нашому кутку.

— На вашому?.. То ти, може, й до дочки її залицявся?

— Де пак,— засміявся джура,— там така горда та пишна, що ні приступу. Й на вулицю рідко виходила, хіба якого великого свята, та й то й на мову не давалась.

— А, яка!.. Ну, йди ж та роби, що сказав.

Джура вклонився й вийшов.

Крига був у розпуці. Коли б знав, що так обернеться справа, ніколи не признався б. І надав же нечистий, зіпсує всю справу старий дурень... Він думає, що це йому в уряді...

— Пане полковнику... батьку,— звернувся благуще до старого,— я вас дуже прошу, не робіть цього...

— Зроблю, безпремінно зроблю! — грюкнув кулаком по столі полковник.— Щоб якась ледач міщанська в моїм полку сміла зневажити козацький стан? А не дінде!.. Побачу, як вона посміє мені відмовити!.. А ти дурень: сам же дякуватимеш потім...

— Та де дякуватиму, батьку!.. Після ваших відвідин мені вже туди й поткнутися годі...

— Мовчи!!! — визвірився Гудима.— Ти мене будеш учити?.. Йване!

— Коні готові, батьку,— вбіг на поклик джура.

— То-то ж... Зараз ідемо!..

Він узяв шапку, грізно глянув на Кригу й вийшов разом із джурою.

Крига захопився за голову.

«Пропало тепер усе,— думав, скрегочучи зубами.— Ах, ці бундючні старі дундуки! Надметься з пихи на чотири міхи, та й думає, що все може вчинити по щучому велінню... Через те й надимається, що порожній, що остання крихта того розуму давно висохла в старечій

макітрі. А я! а я! — вдарив себе по лобі кулаком.— Розчулився й усе розплескав, як баба нікчемна... Бракувало тільки, щоб і про тую халепу з польним губу розпустити...»

Увійшов писар і, покмітивши незвичайний душевний стан Криги, здивувався.

— Що з тобою, Денисе? — спитав.

— А що хіба? — сердито питанням на питання відповів Крига.

— Та що ти такий... якийсь... наче збентежений чимсь... Куди це старий так нагло?

— А чом же ти не спитав його? — буркнув Крига, надів шапку й вийшов.

— Пху! — плюнув услід йому писар.— Сказився козак...

Розстеливши велике рядно посеред двору, Обеременчиха перевіювала на легенькому вітрі пшеницю. Оріся помагала матері.

— Ледачий вітер якийсь,— говорила стара, трусячи зерно з піднятого високо підрешітка,— от-от стихне... Не дасть і мішка довіяти.

— Стихає надвечір,— зауважила Оріся.— Може б, ми завтра, мамо, довіяли, а то...

— А як завтра зовсім вітру не буде?.. Ні, доню, довіємо вже сьогодні якомсь, недарма ж кажуть: що можеш зробити сьогодні... Ой лишечко!.. що воно?!

Підрешіток випав у старої з рук і покотився по рядні, мішаючи непровіяне ще зерно з чистим.

— Що з вами, мамо?! — здригнула Оріся й озирнулася, а озирнувшись, ізблідла на виду, як і мати.

До воріт під'їхав полковник Гудима з джурою.

— Здоров, стара! — гукнув несподіваний гість, не злізаючи з коня.— Це ти вдова Обеременчиха?.. Чого ж мовчиш? чуєш, про що питаю чи ні?

— Я, вельможний пане полковнику,— відповіла, не рухнувшись з місця, й голос у неї затремтів.

— Ага, от і добре,— промовив Гудима, злізаючи з коня й кидаючи поводдя джурі.— Маю діло до тебе.

Господиня побігла назустріч, хотіла відчинити ворота, але полковник сказав:

— Не треба, стара, не треба, я й через перелаз.

Він легко переліз у двір і знову звернувся до неї:

— Ну, здорова була ще й у дворі...

— Доброго здоров'я, пане полковнику,— низько вклонилася стара вдова.

— Що, не ждала гостя?

— Не ждала, батечку... Прошу вашу милость ласкаво до хати...

— Добре, добре, звітаю і в хату. А це ж хто? дочка, мабуть...

— Дочка, пане полковнику,— затремтіла мати.

— Так, так... Гарна дівчина, хрін йому в ніс!.. Марина, Явдоха чи...

— Ярина, батечку.

— Ага, Ярина... Здорова була, Ярино!

Орися низько вклонилася:

— Здорові були, пане полковнику!

— Ну, то веди, стара, в хату, діло є.

— Прося ласки, мій батечку...

Вони покрилися в сніях, не зачинивши ні сінешніх, ні хатніх дверей. Вся тремтячи, Орися підійшла й стала коло порога. Полковник не крився з розмовою, говорив, немов перед лавою козаків на муштрі, й Орися чула все до останнього слова.

— Ти вдова? — гримів старий, як грім.

— Вдова, пане полковнику,— відповідала перелякана Обеременчиха.

— От і добре... Пху, чорт... Що це я кажу!.. Маєш господарство?

— Маю невеличке.

— Тяжко без чоловіка?

— Ой, батечку мій, ще й як тяжко!

— От і гаразд... чи то пак... Мусиш дочку заміж віддати, то й буде кому господарювати.

«Маєш,— затремтіла й знов Орися.— Куди він гне?..»

— Молода ще вона в мене, дівча...

— Не говори дурниць, стара! Саме на порі дівка. Коли коротко казати, то я оце до тебе сватом. Маю жениха гарного — на весь Канів молодий козарлюга...

— Красенько дякую, пане вельможний,— вклонилася господиня,— але...

— Жодних — але! — почав дратуватися гість.— Ти з ким говориш?! У мене нема жодних тих «але», сказав: раз, два, три — й до шлюбу!

— Ой Боже ж мій!.. То, може ж, ваша милость хоч скаже, хто він... той жених...

— Осавула мого полку, Денис Крига.

Обеременчиха трохи не впала, почувши це ім'я, й тільки й могла промовити побілілими устами:

— То... треба ж і в дочки... спитати...

— Нема що її питати! Я тобі наказую, а ти їй: повинна слухати!..

Орися далі не могла витримати, почувши, від кого цей нежданий сват, вона спалахнула, й весь острах миттю розвіявся. Ледве стримуючи гнів, вона ввійшла, неклика-на, в хату й звернулася просто до гостя:

— А постривайте-но, пане полковнику, ви, либонь, забули, що я ні козацької, ні урядової служби у вас не несучу, а то б, може, й без наказів обійшлося, та ще в такому ділі...

— Оришко, що ти говориш! — сіпнула її за рукав мати.

Старий Гудима отетеревів: відколи старшим став, то таких речей не чув від своїх людей.

— Що ж, мамо, я кажу? Де ж це чувано або видано, щоб полковника урядово наказували дівчатам, з ким їм побратися?.. А вашому тому Кризі перекажіть, пане полковнику, що дарма він турбував вас: не буде діла.

— Буде! — ревнув, оскаженівши, Гудима й тупнув ногою. — Що це за речі, хрін тобі в нісі! Чи я не старший у своїм полку?!

— Над козаками, пане полковнику, а не над дівчатами.

Обеременчиха стояла ні жива ні мертва.

— Над усіма! Чуєш?.. Над усіма!! І не смій мені перечити, а то в мене не довго — раз, два, три, й так одмантачуть лозою, що й десятій закажеш!..

— Ой Боже ж мій! — сплеснула руками мати й пополотніла на виду.

— Ще не вирости ті лози, пане мій, — мовила погірдливо дівчина. — Швидше я на мотузку або на своїх власних косах повисну, аніж попушу якомусь іродові знущатися з мене!..

— Мовчи!! — grimнув Гудима, тупнувши ногою. — Ач, яка довгоязика!.. Знаю, чого так перцюєш: сподіваєшся, що вернеться із Січі отой злодюга Похиленко!.. Дак знай же, що й нога його більш не буде в Каневі!

— Про те, який він злодюга, розкаже вам, пане полковнику, отой ваш Крига. А що ви не пустите його в Канів — хто зна ще, як воно буде... Та й те сказати, що не тільки світу, що в вікні...

— Пху! — плюнув Гудима, звернувся до старої. — Гарну дочку виховала, стара, хрін тобі в нісі! Бачив я на своїм віку дівчат, сам дочкū маю, але такої запеклої ще не

бачив!.. Ти їй слово, а вона тобі десять... І дурний той козак, що оженився з нею! Та я тепер не тільки не той... а звелю тому Кризі й не думати про неї: оженився — то вона його живцем ковтне... Пропаде козак ні за цапову душу!..

Старий полковник бачив, як тільки Оріся забалакала, що з його сватання нічого не вийде, й надумав найкращий вихід із непевного становища, що він у нього попав через свою паленість, гарячу кров та своєрідне розуміння полковницької влади: сказати, що роздивився на тее золото й не тільки радить, а навіть забороняє козакові одружитися з такою відьмистою дівкою. І полковницький гонор не буде ущерблено через оце невдале сватання, й Кригу врятовано від родинного пекла, що в нім опинився б, одружившись з Обеременківною.

— І добре зробите, пане полковнику,— промовила, легко зітхнувши, Оріся.— Може, й він охаменеться та не докучатиме більш.

— Ач, яка! ач, яка! — говорив уже м'якше Гудима, мимохіть любуючи на дівчину.— Та їй не в запасці ходити, а з ногайцями та турками воювати!..

— Що ви говорите, батечку! — обурилася господиня.— Дитина як дитина: тиха, слухняна, звичайна...

— Еге ж, звичайна, з власного досвіду бачу, яка вона в тебе звичайна... Ну, та Бог з нею, хай живе здорова!.. Прощай, стара! А тому дурневі скажу, щоб і носа не квапив до вас, коли не хоче, щоб жінка потім собкала ним, як волон. Прощай, пишна! Хотів, як краще для тебе, а ти, бач, яка, хрін тобі в ніс! Нарікай тепер сама на себе... Прощайте!

Полковник надів шапку й вийшов.

Стара й молода господині провозжали його з поклонами, а коли й гість і його джура покрилися за хатами, вони здивовано глянули одна на одну й здвигнули плечима.

— Ой моя дитинко,— говорила стара, беручись за підрешіток,— навіщо ти йому так гостро вимовляла... Він же великий пан: якого лиха схоче, такого й накоїть...

— Е, мамо, більш копи лиха не буде! Хай добріє тим та не квапить носа до чужого проса... Він у себе пан, а ми в себе...

— А все ж таки... Бач, як гнівався, аж ногами тупав...

— То погана звичка, мамо, та й годі... Звик на своїх писарчуків тупати, та й думає, що скрізь йому канцелярія... Мене не це дивує... Мене дивує те, що наш заступ-

ник витіває... Коли він гадав собі, що полковник його присилує мене вийти за нього, то... я не знаю... чи всі в нього вдома...

— А мені, доню, здається, що це не він, а полковник сам... Старого Гудими примхи всі знають.

— Та воно так, мамо, але ж... звідки, як не від Дениса, знає полковник про все? Виходить, що він скаржився старому чи як на вашу гадку?..

— Та воно ніби так, але... чом же він нічого досі нам не казав?..

— Нам казати не наслідився після тих обіцянок, що надавав Павлусеві, але мені не раз натякав наздогад буряків...

— Невже?.. Як же він наслідився після того, що...

— Е, мамо! Ви самі добрі, то думаєте, що і всі люди такі... Та ось і він сам,— урвала мову Орися, побачивши Кригу, що підходив до перелазу.— Про вовка помовка...

Вони замовкли й зосереджено поралися коло рядна, ніби не бачили гостя.

Крига здаля помітив цю вдавану зосередженість і догадався, що з полковником у них була не вельми приємна розмова й що старий хрін наговорив чимало дурниць, цебто якраз сталося те, чого він із жахом сподівався. Ну, та нема що робити: для того прийшов, щоб розвіяти те прикре важке вражіння, що його справив своєю незвичайністю примхуватий дундук, і виправдати себе в їхніх очах. Трудне завдання, та... де відвага, там щастя!..

— Добривечір, паніматко! — привітався сміливо Крига, пильно стежачи за собою, щоб не зірватися з голосу.— Добривечір, Орисю!..

— Добривечір,— відповіли обидві разом, не повертаючи голів.

— Прийшов оце я до вас про дещо побалакати, та... далєбі, не знаю, як і з чого почати...

Глянула на нього скоса Орися й посміхнулася. Він помітив, і кров ринула йому до обличчя.

— Що ж би таке дражливе маєш, козаче, на думці, що аж не знаєш, як приступити до розмови? — питала стара, не відриваючись від роботи.— Може, й ти із сватанням, то вже спізнився: вже твій сват був допіру в нас. Десь же, мабуть, зустрів його.

Крига спалахнув.

— Ну от... Я так і знав...— почав він, заникуючись трохи, але далі виправився.— Зустріти старого дідька я не

зустрів, бо іншою вулицею йшов умисне, але що він до вас поїхав із джурою, про це знав... І чого поїхав, знав... Прохав, благав не соромити мене, не втручатися в справу, так де там! І на мову не дався старий дундук.

Обеременчиха Perezирнулаcя з дочкою.

— Про яку пак справу ти, я не знаю,— промовила, досипаючи з підрешітка мішка.— Про сватання, чи що?

— Та про це ж,— відповів Крига.

— Хм... Дивно мені: оскільки пам'ятаю, такої справи не було в нас із тобою. Отже, ми думали, що ти з полковником...

— Та хай я крізь землю западусь на цьому самому місці, коли я хоч словом прохав його їхати до вас!.. Кажу ж, що якраз навпаки...

— Добре, але звідки ж він узяв, що ти хочеш сватати Орісю, та ще й те, що на перешкоді Павло?

— То він і про це згадував? — ужахнувся Крига.

— Аякже... Ще й сварився, казав, що не пустить злодюгу до Канева, хоч би той і вернувся з Січі. Отже, хто йому наплескав, що Павло злодюга?

Крига потемнів на виду.

— Якщо ви думаєте на мене, паніматко,— промовив глухим голосом, але щиро,— то не по заслuzі скривдите мене... Про Павла він тільки й знає — мабуть, із старостянської канцелярії,— що той виламав вікно, більш нічого. А коли видер вікно, то, на його думку, злодій. Я не заперечував, бо тоді довелось би все йому розповісти, а це не до шмиги, самі, здорові, знаєте. А от... про те, що я... хожу сам не свій, бо... не можу посватати Орісю... про це мусив йому признатися, бо вчепився, як реп'ях... В цьому щиро каюся, бо це правда... Але... чи сподівався я, що його лиха година пожене до вас із сватанням!.. Ніколи в світі, хоч вірте, хоч не вірте, але я Богом святим присягаюся, що тільки й провини моєї, що не вдержав язика, й пробовкнувся, й виплескав те, в чім навіть сам собі боявся признатись.

Схоже було на правду, і стара вдова глянула на нього вже трохи спокійніше.

— Бач, який ти,— промовила з докором,— присягався парубкові, що будеш нам за оборонця, а сам он які лихі думки носиш...

— Проби, паніматко! — перехлпив мову старої Крига.— Які ж лихі думки?.. Чи є що лике в тім, що вподобав вашу дочку понад самого себе?

— Що ти говориш, козаче!.. Таж ти знаєш, що вона заручена..

— Знаю, паніматко, але серцю не закажеш... Та й не козак той, що не вповає стати отаманом.

— Не второпаю, до чого це ти...

— До того, паніматко, що всі під Богом ходимо.

Орися з ненькою презирнулися й здвигнули плечима. А він казав далі:

— Не гнівайтесь на мене за мою надію... Чи винен я в ній?.. Бог свідок, що ні... А заспокоюся, розвіявши за вітром свої сподіванки, лише тоді, коли власними очима побачу Орисю й Павла на рушнику. До того ж благаю вас — не бороніть мені плекати мою найдорожчу надію.

Стара й дочка мовчали.

— Я знаю, що поки що у вас нема чого мені сказати, але я буду сподіватися, що колись і про мене знайдеться у вас тепле слово. Прощайте!..

— Ходи здоров, козаче,— відповіла стара,— та викинь із голови оті думки: й для тебе й для нас буде спокійніш.

Крига махнув рукою й пішов.

В Орисі стислося серце, а чому — сама не знала. Провела його довгим поглядом і мовчки заметушилася знов коло роботи.

XVII

Від людей почув Крига, що вельми древній запорозький полковник Дмитро Гулий має спродати свій хутір і постригтися в ченці.

Хутір старого козарлюги стояв на шляху з Охматова до Чигирина й уславився не тільки в своїй околиці величезною пасікою, що коло неї старий лицар упадав так віддано, як колись коло своїх козацьких роїв-ватаг на Січі і в походах. Осівся Гулий тут давно вже, спочатку зимовником; але щодалі хазяйство потроху розросталося, бо старий не цурався людей і приймав до себе всякого сірому, що з тої чи іншої причини (а їх, тих причин, і тоді було подостатком) не мав де притулитися; дурно хліб їсти та баглаї бити запорозький дідуган не дозволяв нікому: всяк мусів бути при своїй роботі на хуторі, а тому, що займище — скільки оком скинув довкруги — Гулий вважав за власність, то тая заблукана сірома ставала на хуторі звичайними робітниками, щось ніби наймитами

без наймиці, тобто тієї заробленини. Та, правду кажучи, на тую наймицю ніхто й не важив, навіть мови ніколи не було про неї: люди селилися, жили, працювали, харчу всякого мали здобіль і були задоволені. Коли кому засвербіли п'яти, той вільно міг, коли схотів, кинути хутір і віятися за щастям-долею на всі чотири. Як на Запорожжі. Ніхто нікого не кликав, ніхто нікого не держав, але коли вже ти осів на місці, то дурно хліба не їж. А робота була й на пасіці, й на полі, й коло худоби тощо.

Проживали в Гулого на хуторі й такі, що поприбивалися з жінками, навіть із дітьми. Небагацько тих жінок було — три-чотири, та стільки ж дівчат із ними, ще кількоро дітей — сливе всі малі,— але це надавало хуторському побуту якоїсь людяності, привітності, м'якості та теплоти у взаємовідносинах. Сварок та тих усяких каверз не було: над усіма й усім пантрувало гостре око господаря й його суворий потяг до миру, спокою й ладу.

Почувши про намір старого, Крига не гаявся. Взявши дозвіл у свого старшого, він розпитав у нього ж таки докладно дорогу, хоч сам її приблизно знав, бо ще недавно вештався в тих краях із братчиками в січових справах.

— А оцього листа від мене,— промовив після всього старий Гудима,— передаси моїй старій. Та не загуби гляди... В мене на хуторі будеш надвечір. Раджу там і заночувати, чого тобі десь у жидівській корчмі пархів набиратися...

— Дякую, батьку, вчиню, як кажете,— вклонився Крига.

— Кланяйся старій і дочці... Оце й усе. Тепер іди з Богом та спочинь на дорогу. Та не гайся на хуторі в того старого характерника: він уміє погостити, запорозька вдача, хрін йому в ніс!

— Не турбуйтеся, батьку, не для того їду, щоб бенкетувати. Та й не таку вдачу маю, щоб загуляв до безпам'яття.

— Та знаю ж, знаю... Недарма ж і Крига ти. Ходи здоров!..

Крига вийшов.

В дорогу вирушив раннім-рано, ніде не зупинявся й справді надвечір став на Росі перед тим самим бродом, що перед ним колись стояв Павло. Той самий дідусь-пастух пригнав до річки напувати череду, а віддалік стояв огорожений міцним високим частоколом хутір.

— Агов, діду! — гукнув Крига.

Старий підійшов ближче до берега.

— Це хутір полковника Гудими Петра?

— Це, це, козаче,— закивав головою дід.— Тут мілко, брід... Ходи на цей бік.

Крига розгнуздав коня, в'їхав у воду й дав коневі напиться; далі перехопився на противний берег.

— Добри вечір, діду! — привітався до пастуха, що, забувши й про череду, з великим зацікавленням оглядав городового лицаря.— Пані полковникова вдома?

— Аякже, аякже,— знову закивав головою старий чередник,— де ж їй бути? Звісно, на хуторі — і пані й дочка. Ти до них? Може, з Канева?..

— Та до них же, діду, а потім іще маю в одно місце... Не знаєте, діду, далеко звідси до хутора полковника Гулого?

— Да б пак не знав — знаю... Він таки далеченько, на Тясміні-річці... Буде, як звідси до Канева. Як переночуєш у нас, козаче, та вирушиш удосвіта, то надвечір там. Еге ж...

— Добре, так мені й полковник казав...

— Так, так... Та я вже знаю, і полковник знає... А як же пан там — живий, здоровий? Ти від нього до пані чи сам яке діло маєш?

— До пані від нього, а сам... Скажіть, діду, чи не чули ви часом... чи то правда, що старий полковник Гулий кидає хутір і хоче в Києві постригтися в ченці?

— Та є така чутка, козаче, а чи правда — цього достеменно не скажу. Вельми вже старий він... мабуть, літ на двадцять старіший від мене, то, може, й правда...

— Ну, гаразд... То я до вас на хутір. Сподіваюся, що брами не замкнено?

— Де пак — день і ніч замкнена: сказано, жіноча стать — боїться... Та то байдуже, ти постукай, зразу відчинять... Челядь там...

— От і добре... Прощайте, діду.

— Ідь здоров... Я й сам незабаром той...

Крига не слухав далі й подався вигоном просто до хутора. Під'їхавши до високої, важкої дубової з залізом брами, він постукав келепом у неї, роз'юшивши на подвір'ї всіх собак. Почулися погуки на псів двірської челяді, а далі хтось відсунув зроблене в брамі вічко, оглянув їздця й запитав, не відмикаючи брами:

— Тобі, козаче, кого?

— До пані полковникової я, з Канева,— відповів Крига.— Маю листа до пані від пана полковника Гудими.

Вічко закрилося, але брама не відчинялася. Чути було тільки, як гавкали ще загнані по кутках собаки та погукувала на них челядь. Так минуло кілька томливих хвилин. Нарешті заскреготав засув, і брама широко розчинилася. Крига в'їхав у широченний двір. Кілька здоровенних презлющих псів кинулося до коня, але челядники киями загнали їх аж до обори.

На широкому піддашші великого панського будинку стояла пристара жінка в гарному темному саетовому літньому кунтуші й з грезетовим корабликом на сивих косах, а з-за спини в неї виглядала не молода вже панна з тонкими рудими косами, що спадали до пояса нової голубої саетової сукні. Вони з великою цікавістю дивилися на бравого гостя на коні, намагаючись розгадати, чи старшина який, чи простий козак: від цього ж залежало, як його вітати.

«Це ж і вони, мабуть,— мати й дочка»,— побачивши їх, подумав Крига й сміливо під'їхав до ганку. Зіскочивши з коня, він кинув поводдя челядникові, витяг із кишені полковникового листа й, підходячи до пані, зняв шапку й низенько вклонився.

— Добривечір, вельможна пані,— промовив і подав листа.— Пан полковник велів передати листа.

— Спасибі, пане... пане...— завагалася пані, відбираючи в нього листа.— Пробач, не знаємо, як звати...

— Та я собі,— посміхнувшись, промовив гість,— осавула в пана полковника, а звуть мене Денисом Кригою.

— Ага,— зраділа пані,— то прошу пана осавулу до покою. Це моя єдина доня, Марина.

Панна злегка присіла на панський лад і зашарілася по саму шию.

«Хм... на панський триб учили дочку,— подумав Крига.— Але чого вона раки пече?» — Спасибі, пані,— сказав уголос,— я тільки на хвильку... впораю коня, а тоді зайду до покоїв.

— Гаразд, гаразд,— промовила стара й пішла з дочкою до покоїв читати листа, а Крига з челядником до стайні.

Полковник повідомляв у листі коротко про своє здоров'я, про деякі урядові справи, давав накази й указівки щодо господарства на хуторі, обіцяв за місяць навідатися перед жнивими, а наприкінці...

Марися спіткнулася на слові й зашарілася, аж вуха почервоніли. Мовчки самими очима перебігла кінець

листа й ще дужче почервоніла. Мати поглянула на неї здивовано й промовила:

— Чом же ти далі не читаєш? Чи вже все?

— Та я не знаю... тут таке далі, що мені соромно читати,— відповіла Марися манірно й відвернулася, закривши негарне, веснянкувате личко рукою.

— Що ти верзеш? Що може написати батько таке непристойне, знаючи, що листа читатиме рідна дитина? Не вигадуй, доню, читай, знаєш же, що сама я не втну писаного!..

— Не непристойне... але... мені соромно читати про... Вона знов закрилася рукавом.

— Та про що?

— Та про... жениха...

— Якого жениха?

— Та ж оцього, що приїхав...

— Оцього козака?.. Який же він жених? Нічого не розберу... Та ти прочитай, щоб я сама почула...

Марися, то червоніючи, то блідніючи, прочитала батькову раду повітати й погостити його осавулу якнайкраще, та щоб Марися не тікала від гостя, як звичайно це робить із гостями, а щоб звичайненько з ним обходилася, бо чоловік він іще молодий, гарний, з немалими грошима, а головне — шукає молоді, щоб оженитися; тож нехай люба доня на себе потім нарікає, коли й цим разом упустить молодця.

Вона насилу дочитала кінця, почервоніла так, що аж засльозилася, а скінчивши листа, кинула його на стіл перед неньокою й вибігла в опочивальню. Стара теж не в жарт схвилювалася. Вона вхопила листа зо столу й побігла за донькою, гукнувши услід їй:

— Куди ж ти?.. Візьми листа, заховай там та приберись гарненько... Та чого ж ми тільки час уводимо?.. А вечеря?..

Вона кинулася з опочивальні через світлицю та передпокій до пекарні, гукаючи на ходу:

— Прісько! Горпино!.. Застилайте стола та готуйте вечеряти!..

Коли Крига, впоравши коня й умившись та почистившись трохи в челядні, ввійшов і привітав господиню в ідальні, то побачив на столі пишну вечерю. Марисі не було в покою, а пані полковниця привітно забалакала до нього й прохала до столу хліба-солі зажити.

— Марисю! — покликнула до спочивальні. — Де ти там баришся?.. Гість наш десь добре здорожився та зголоднів...

— Я зараз, мамочко! — відгукнулася полковниківна.

— Щиро дякую, вельможна пані, — промовив Крига, — щоб дуже, то ні... Наше діло козацьке: часом на коні їмо, на коні й спимо.

— Ну, то в поході, пане осавуло, а вдома, в приємному товаристві, а ще краще у теплім родиннім колі можна собі дозволити трохи вигідніше влаштуватися, — сміялася господиня.

— Це правда, та ми, козаки, так звикаємо до тих наших невигод, що вже й у вигодах почуваємося, як ведмеді...

Нарешті з другого покою вийшла виряджена, як на весілля, вицяцькувана, як належить багатій, вельможній панні, Марися. Крига гречно вклонився, оглянув її пишне вбрання бистрим оком і не міг заховати ледве помітну глузливу усмішку під козацьким усом, та господині — і стара й молода — покмітили її, але зрозуміли, як стриманий вияв захоплення блискучою красою пишної панни. Тут лише побачив Крига всю безпідставність приказки: убери красно й пень, то буде подобень. Ні дорога адамашкова сукня на панський лад, ні надмір коштовних самоцвітів та золота на ній, на худій веснянкуватій шії та на таких самих руках, не тільки не скрашали вбогії вродою панни, а навпаки — підкреслювали тую вбогість. Жадні оксамити, саети, едваби, адамашки, жадні самоцвіти й перли не могли затаїти ні рудого рідкого волосся на голові, ні рясних, хоч і тоненьких, уподовжних пругів на низькому чолі над безбровими сливе, невиразними сивими очима, ні кирпатого червонявого, немовби облупленого, носа, ні коцавих плечей і плиткого погруддя...

І перед очима в Криги стала друга постать простої канівської міщанки, майже селянки, що так владно захопила його всього з душею й серцем, і йому стало невимовно журно й жалко цієї бідолашної вицяцькованої так, що далі й годі вже, істоти.

«Небагато десь радощів зажила в дівуванні, — думав він про себе, — та чи й заживе їх у тому заміжжі... Таких щастя цурається... Але навіщо вона вистроїлася, як на весілля?.. Невже заради мене?.. Ох, кепські десь твої сердечні справи, небого, коли хочеш запобігти внятливості та прихильності в простого козака, хоч і в осавулі...»

Такі думки роїлися в гостевій голові, хоч назверх він був і веселий, і говіркий, охоче відповідаючи на всі запити цікавої й допитливої з певних причин полковниці.

За недовгий час господиня непомітно, як їй здавалося, випитала в гостя все, що треба було, аби скласти собі свою думку й про нього, й про його заміри та щоб усе це втямити й далі накерувати розмову, як найобережніше, розуміється, й найполітичніше, на те, про що пише наприкінці свого листа полковник. Вона, як і всяка гарна мати, глибоко любила свою безталанну дитину, може, тим більше, що вона безталанна, але щодо її здатностей зачарувати якогось молодика, коли не зовнішніми, то внутрішніми своїми якостями, не оманювала себе, тому вважала за потрібне прийти їй на поміч своїм досвідом і знанням людського серця і вдачі, тим паче, що бачила те гарне враження, яке справив на її єдиначку бравий осавула. І походженням, і освітою (не мала, властиво, жадної освіти, могла лише с'як-так слєбізувати друковане), й складом розуму була проста собі жінка, але за довгий подружній час із Петром Гудимою добре збагнула науку всіх наук — життя, тому й у найтяжчій хвилі могла дати собі раду з обставинами.

— Всякий маєток, — говорила за вечерею, — навіть найменший, потребує повсякчасного, безупинного догляду й упадання коло нього, потребує господарського ока. Та й господар — це тільки половина догляду: жадне господарство не може обійтись без ока жіночого. А ще як господар — от як у нас. — і поза маєтком має якусь службу чи уряд, то без жіночої помочі не обійтись.

— А певне, що не обійдешся, — підтакнув цілком слухним міркуванням старої Крига.

— Отже... Ти, пане осавуло, хочеш купити хутір, а ще не жонатий, як же думаєш обійти цю справу?

— Та дуже просто, вельможна пані, — засміявся Крига, — оженюся, та й край.

— Ой, пане мій, це зовсім не так просто, як ви, молоді, гадаєте. Щоправда, взяти шлюб — проста річ, але з ким? Чи ви часто здаєте собі справу, з ким женитесь? Сливє ніколи! Красне личко, чорні брови — от і все, чого ви вимагаєте до шлюбу, і лише по шлюбі ви починаєте міркувати, що цього для щасливого й розумного подружжя занадто мало, що — особливо, коли мається неабияке господарство, — гарне личко й чорні брови зовсім не така вже конечність, що краще, якби натомість та в дружини була

гарна, спокійна вдача, не було вітру в голові, а щоб вона була всею душею прихильна до дому, до господарства, дбайлива коло нього, кукібниця, а до всього того й гарна мати своїм дітям.

Довго ще повчала полковниця в такому дусі, але так обережно, що гостеві й на думку не спало запідозрити вмисність саме такої, а не іншої розмови, і тільки перед кінцем вечері, коли полковниця почала говорити, що розумний, статечний чоловік і тим не повинен нехтувати, що бере за жоною, яке віно, аби й самим не жити в злиднях, і дітей не пустити по світі старцями; що найрозумніше брати за дружину дівчину, єдиначку в своїх багатих батьків,— тільки тоді Крига зміркував, куди й до чого вона так хитромудро хилить розмову.

Він мимохіть позирнув на панну й зустрівся з її трохи не благоштим поглядом, що в нім можна було прочитати все: і закоханість, і відданість, і прохання зглянутись на її занадто забарне дівування — все-все, що може виявити очима бідна дівчина, що засиділася в дівках, до підхожого для жениха молодика. Шкода й знов стало йому дівчини, але коли уявив він її своєю жінкою, то ледве втримався, щоб не скривитися від неприємного вчуття, а перед очима блиснув осяйний образ другої єдиначки, на котру чи не дивився він сам так, як оце дивиться на нього бідолашна панна Марися. Від самої згадки твар його спалахнула захопленням, а очі заграли щастям так, що Марися спаленіла, як калина, й спустила очі, покривши їх ріденькими білими, як у біленького поросяти, віями.

«Та й погана ж вона, нівроку»,— подумав, не гасячи щасливої ухмилки, Крига, а далі промовив углос, обернувшись до старої, аби щось сказати:

— Та про віно, власне кажучи, мені нема що дбати: маю й сам чим і жінку, й дітей контентувати...

— От і видно відразу, пане осавуло, що молодий ти ще,— засміялася господиня: від неї не втаїлася усмішка щастя на устах гостя й його погляд захоплення, кинутий на Марисю: вона взяла це на карб доньки, й настрій її, й до того гарний, піднісся.— Маєток до маєтку ніколи не вадить, а навпаки — приносить і багатство, й честь, і повагу.

— Це правда, вельможна пані,— згодився Крига.

— Авжеж, правда,— провадила далі господиня.— Чому польські магнати і сильні, як королі, й у вели-

кій повазі та шанобі?.. Бо в кожного маєтки незчисленні: чого забাগнеться, те й уродиться, як по шучому велінню. І всякий тобі вклоняється, всякий запобігає в тебе ласки, а ще як і рідню маєш значну, а не якусь хлопську або міщанську, то й до значних урядів дорога перед тобою вільна...

Довго ще говорила полковниця, малюючи привабливі далечені, й тільки-тільки не сказала: коли ти не дурень, пане осавуло, то сам, здоров, догадаєшся, що маєш чинити.

Крига й справді догадувався, що і як, але чинити не квапився, а, подякувавши за вечерю, хотів іти до коня, щоб там десь примоститися на коротку ночівлю, бо на світанку мав вирушити далі; та пані не пустила.

— Бог з тобою, пане осавуло! — обурилася вона. — Хочеш скривдити нас, чи що?.. Ми ще не так дуже зубожіли, щоб відсилати гостя в челядню чи на стайню спати. Коня твого ніхто не вкраде, без тебе нагодують його й доглянуть, а ти виспишся в покої. Прошу ласкаво, вже постелено. Горпино! — гукнула господиня через сіни в пекарню. — Покажи панові осавулі його покій.

Дівчина стала чекаюче на порозі.

Крига подякував господиням, попрощався сердечно, ознаймивши, що виїде вдосвіта, дав на добраніч, уклонився й вийшов.

Невважаючи на пізні обляги, довго ще мати й дочка сиділи при світлі в опочивальні, пошепки повіряючи одна одній свої враження, й положилися спати тільки з другими півнями.

XVIII

Другого дня надвечір Крига під'їхав до хутора старого запорожця, Дмитра Гулого.

Так само, як і хутір Гудими, маєток Гулого огорожено було густим, щільним, міцним і високим частоколом, з тою хіба різницею, що, на січовий взірець, огорожу було поставлено на шанці, — отже, довкола хутора, oprіч цієї майже кріпості, було викопано глибокий рів. У частоколі, в різних місцях, пороблено було діри для мушкетів і гаківниць, а над брамою навіть підносилася

невисока рублена вежа, що з бойниці її визирала паща гармати, щоправда, дерев'яної, але згуста окутої грубими залізними обручами.

«Добре забезпечився старий вояка,— думав Крига, пильним оком знавця оглядаючи укріплення.— Якщо справді в його збройниці знайдеться хоч стільки вогнепальної зброї, скільки дір у частоколі, то жоден загін татарський не здобуде хутора... Це добре...»

Він ще раз озирнувся, кинувши оком на займище характерника. Кругом хутора, з одного боку, від річки Тясмина, була толока, вигін для худоби: пасухи коло череди, коло коней, коло овець у різних місцях спокійно стояли, спершись на свої киї, й з подількуватою цікавістю стежили здалека за незнайомим їздцем. З другого боку, по той бік хутора, зеленіли поля всякої пашні. В одному місці, на широкому розложистому спаді до річки, можна було пізнати величезний баштан, облямований уже височенькими довго- й широколистими стеблами пшінки та пишними зеленими соняшниками по краях. То там, то сям вешталися люди, а на баштані працювало сапами кількоро зігнутих жіночих постатей.

— А чого тобі, козаче, треба тут? — озвався згори, з вежі голос.

Крига задер голову й побачив у бойниці, поряд із пащею гармати, кудлату голову якогось пристарого чоловіка з довгими запорозькими вусами.

— Та хотів би побачитися з паном полковником Гулим,— відповів Крига.

Собаки в дворі, почувши чужого, позбігалися до брами й зняли страшенне валування.

— Десь на пасіці полковник! — намагалася перекричати собак голова.— А хто добивається?.. А бодай ви виздыхали!.. Йї звідки? Треба сказати старому...

— Городовий осавула, Денис Крига, з Канева.

Голова ще раз оглянула гостя з цікавістю й заховалася. За хвилику почув Крига, як вона покрикнула на собачню, відігнавши її від брами, а далі все стихло. Чекаючи, поки його впустять, канівський гість оглядав уважно околиці й невеличку, але міцну фортецю старого характерника.

Сонце заходило. Довгі тіні послалися від вершника, від частоколу, а найдовша — від башти. Чередник вийшов із стану мальовничої нерухомості й,

жбурляючи свого кия по неслухняних волових та коров'ячих хребтах, гонив череду до річки. Те саме робив табунщик з другого кінця широкого вигону. Безпорадно скаржилися на свою дурну долю вівці... На баштані сходилися до гурту дівчата й жінки, скинувши сапи на плечі й весело перегукуючись.

Нарешті брама розчинилася.

— В'їзжай, пане осавуло, в двір,— промовила вже знайома пелехата просива голова на широких плечах, що належали здоровенному чоловікові в чорній полотняній сорочці й таких самих штанах.— Пан отаман зараз прийде.

Крига не дався на друге прохання і в'їхав брамою на широкий двір, що скидався швидше на маленький січовий майдан. Брамний зачинив браму, й гість тепер тільки зауважив, що він орудує лише лівицею, що замість пра-виці теліпається брудний, порожній рукав.

«З колишніх невольників, мабуть,— подумав про себе Крига.— Видно по вусах, що з запорожців...»

— Братчик? — не втерпів, щоб не запитати, він, кинувши на порожній рукав.— Де?..

— Та братчик же, пане осавуло,— відповів, замикаючи браму, пелехатий.— Під Фелином, де загинув батько Самійло.

— Чув,— хитнув головою Крига й почав оглядати двір.

По один і по другий бік його стояло по три довгі хати, що скидалися на запорозькі курені, тільки менші. Далі з одного боку була величезна стайня, а з другого так само велика обора для худоби. У глибині зеленів великий овочевий сад, а по всьому саду рясно розкидано було вулії з бджолами,— отже, разом і сад і пасіка. Перед хатами теж красувалися ще не старі, але великі, високі й розлогі липи, а під ними стояли довгі столи з довгими ж таки скамницями до них.

«Хм... все просто, не по-панському,— думав Крига,— але ж кріпко й ґрунтовно, по-господарськи...»

Під валування псів під'їхав він до стайні, зіскочив з коня й почав розкульбачувати. В цю хвилю з саду вийшов здоровенний дідуган із сивою чуприною на голові, дбайливо підголений, з білими вусами, що спадали йому аж на груди, в чистій полотняній сорочці з широченними, як у попівській рясі, рукавами, в темно-червоних широких запорозьких штанах і чорних чоботях. Ішов, не поспішаючись, але твердою ногою і здалеку вже вдивлявся в гостя.

— Семене! — гукнув на безрукого. — Чом же ти не гукнеш на когось із хлопців, щоб узяли коня? Є хто на стайні?

— Прокіп, батьку.

— Скажи йому взяти коня!.. Кинь тую справу, пане осавуло, — без тебе впорають.

Крига лишив коня й пішов назустріч запорозькому патріархові.

— Здорові були, батьку отамане! — промовив, низенько вклоняючись.

— Здоров, здоров, сину!..

Вони тричі почоломкались.

— Як тебе?.. Крига, либонь, казав Семен?..

— Денис Крига, батьку.

— Міцне, холодне, прізвище... Чи не братчики найменували?..

— Братчики, батьку.

— Таж я кажу... То ти з братчиків?.. Ну, ходи до хати: десь іздорожився добре, — з Канева ж ти?

— З Канева, батьку, але по дорозі ночував на хуторі в нашого полковника.

— В якого це?.. в Петра Гудими?

— У нього ж.

Легенька тінь промигнула світлим обличчям старого січовика, й Крига догадався, що не у великій уподобі в нього канівський старший. Та господар уже звів тую тінь, і в ясних старечих очах його знову засвітилася привітність.

— Ти від нього до мене?

— Ні, батьку, сам від себе. Маю діло одно до вас.

— Діло?.. Ну, гаразд... Заходь же до мого куреня, — засміявся старий, запрошуючи рукою до хати, — повечереємо та тоді й про діло побалакаємо.

Крига переступив порога й опинився в середині правдивого запорозького куреня, аж зупинився, здивований.

— Що? — запитав старий, помітивши це, й посміхнувся. Січ-неньку нагадало?.. Стареча примха, голубе... І на Божій дорозі, мабуть, не позбудуся тих звичок січових. Це в мене для моїх хлопців, котрі молодші, а сам я ось у цій хижі на останці віку свого проживаю. Старий став, покою душа просить...

Він показав на двері ліворуч: від загального житла відділено було «хижу» старого грубою, як догадувався Крига по одвірках, стіною.

— Малий! — гукнув господар.

З далекого кутка, аж під образами, схопився з-за столу хлопець-підліток у козацькому січовому вбранні й, протиснувшись між столами та лавами до порога, вклонився гостеві й став перед старим.

— Це мій джура, — засміявся господар. — А збігай, сину, до матері та скажи, щоб подала нам дечого випити й причаркнути, а далі й добру вечерю хай приготує... Гість у діда, скажи.

Хлопець крутнувся й зник надворі.

— А тепер прошу ласкаво, пане осавуло, в мої покої. Дідуган відчинив двері в «хижу», й Крига ввійшов у велику світлицю. Що перше кинулося йому у вічі — це покуття з цілим іконостасом образів: посередині, по обидва боки в кутку, — в коштовних — золотих і срібних — шатах із самоцвітами, а далі вже не такі дорогі — на дереві й на полотні в гарних рамах. Найповажніше місце займала січова Покрова та Межигірський Спас, майстерні списки з первотворів, а далі були св. Миколай, св. Дмитро й багацько всяких угодників та вгодниць. У самому кутку висіла велика — трохи не ціле панікаділо — лампада, оздоблена довкола невеличкими по-світачами з восковими недогарками в них. Лампада ясно горіла й, мабуть, постійним, негаснучим огнем, а свічечки запалювалося, розуміється, в урочистих випадках.

Гість не був із дуже побожних людей, але капличний вигляд світлиці так подіяв на нього, що рука сама потяглася перехреститись. Друге, на що не можна було не звернути уваги, — це багато килимів — і чужих, здобутих, мабуть, у численних походах старого, й місцевого виробу: ними запнуто було сливе щільно всі стіни й застелено й стола, й лави, й велику, окуту залізом, скриню в кутку, й навіть поміст. Над грубим, як звичайна лава, ліжком висів великий розкішний перський килим, а на ньому в мальовничому розпологу навішано було всякої холодної й вогнепальної зброї, до лука й мушкета включно: все гарно цяцьковане, дороге, вичищене, лискуче.

— Здорові були в хаті, батьку отамане! — ще раз повітався Крига, вклонившись.

— Здоров, здоров, сину... Сідай, спочивай...

Старий лицар показав рукою на лаву, застелену гарним килимом, і сам сів, усе, ніби ненароком, пильно придивляючись до гостя.

— У вас, батьку, ціла збройниця в хаті, — казав, сідаючи, гість. — Трапляється вживати чи так тільки, для окраси?

— Та, коли хочеш, і те й друге. Сам, здоров, знаєш, що для братчика й окраси кращої нема, як гарна зброя: постригся б у ченці, то, мабуть, і в келії, замість святих образів, понавішував би шабель та пістолів і молився б на них, хай Бог простить гріха...

Гулий засміявся.

— Це правда,— посміхнувся й гість.

— А друге... правду кажучи, збройниця в мене окремо, в льоху, а це — так, забавка. Коли наскочуть часом голомозі, то з цього всього хіба шаблю якусь візьмеш, та й то так, аби слави, що озброєний: досередини не пускаємо,— маємо подостатком гаківниць, мушкетів і запасу.

— І, здається, гармату на вежі?

— І гармату,— знов засміявся Гулий.— Та то більше для того, щоб налякати, а головне — стріляємо з неї, щоб оповістити своїх, коли дехто опиниться в ту хвилю поза хутором далеко, щоб ховався.

— І часто трапляються наскоки татарських гостей?

— Де пак, зрідка, та й невеличкими загонами. Біда, коли б уся орда котилася через нас або хоч путні ватаги... Було й це, але давно... років із двадцять, мабуть, буде тому. А поки що, спасибі братчикам, остерігаються бусурмени ордою пертись далеко на Україну, принаймні понад Дніпром.

— Ви, батьку, пробачте мені, що я, ніби забувши звичайність, розпитую вас про це. Не бабська це цікавість... Чув я, що надумали Боже діло — ускромити козацьку силу свою й буйний дух січовий у святім монастирі й дати душі своїй спочинок хоч на останці віку... Чув і про те, що для цього воліли б продати те, що в'яже ще вас із цим грішним світом,— продати цей ваш хутір. Якщо поголки ці правдиві й такий намір ви маєте справді, то, мій батьку, я — купець.

Легенька хмарка затінила на хвилюк ясне старече лице господареве. Пильно дивився на гостя й ще пильніше слухав його обережний, як ступання по хисткій кладці, й розважний, немовби кожне слово важилося на чуйних терезах, підхід,— слухав і думав: «Навбач такий бравий, щирий козарлюга, а в душі, мабуть, хитрий, як лис...»

— Та є така думка,— по короткій хвильці відповів старий,— але... діло це не таке, щоб так похапцем його рішити. Виспишся, спочинеш з дороги, пане осавуло, оглянеш завтра хутір із його добрами, тоді можна буде й поторжитися.

— Свята правда, а коли я почав про це, то лише для того, щоб ви, батьку, наперед знали, чого я приїхав: за ніч можна багато передумати й до всього приготуватися, а тоді й діло піде бистріш.

— Та, правду кажучи, нам тут квапитися дуже нема великої потреби: поки що милосердний Бог тримає в здоров'ї. Ну, та коли ти вже почав про це, то... спитаю я наперед: ти, пане осавуло, для себе хочеш купити хутір чи для свого старшого, полковника Петра?

Запитавши це, господар спідлоба уп'явся очима в гостя й немовби наскрізь хотів прошити його своїм гострим поглядом.

Кригу цей запит здивував трохи.

«Чи йому не все одно? — подумав собі.— Аби гроші».

— Ні, батьку,— сказав уголос,— хочу купити хутір для себе.

— Ну, то й гаразд,— заспокоївся старий,— бо твоєму Гудимі хутора свого не продам ні за які гроші, от що. Крига нічого на це не сказав, але на виду його вималювалося подивування.

— Так, так,— трохи з серцем навіть сказав господар, зауваживши це,— не продам своєї кривавиці недоляшкови!.. Чи ти гадаєш, я не знаю, як він запобігає ласки в магнатів, та й сам у великі пани пнеться, як жаба на купину?.. Знаю, голубе, добре... І пані з панянкою рудою знаю: теж за ним дмуться, а люд християнський на хуторі в нього, як худоба. Почекай, виканючить у панства якесь, хоч поганеньке, село, то ще й жидюгу заведе, щоб дерти шкуру з християнських людей, і вже ті нещасні не люди в нього будуть, а бидло... А щоб він не дїждав моїх людей допасти!..

— Не знаю я, батьку, який він...— почав був гість, але старого запорозького діда наче муха вкусила.

— Ну, то тепер знатимеш,— бурчав він.— А якщо й ти одного норову з ним і вдачі, то дарма приїздив, бо й тобі хутора не продам.

— Та я ж іще не мав ні хутора, ні людей під собою,— засміявся Крига.— Та й де нам, простим козакам, у пани лізти!..

— Дурне верзеш! — скипів ізнов дід.— Ми, прості козаки, лицарі, нічим не гірші за них, тільки що самі собі і пани, а ті — кров і піт людський п'ють і цураються правди й сумлінням власним торгують, аби допасти того панства, а доповшись, гнатися за ще більшим...

Увійшла до світлиці ще не стара жінка й перебила старому лицареві його обурення.

— Це ти, Параско?..— промовив, аби щось сказати.— Дай нам чогось випити та й з вечерею не забарись.

Параска звичайненько вклонилась гостеві, поздоровкалась і промовила:

— За хвильку все буде, батечку.

Вона застелила стола поверх килима, що ним було покрито його, великим льняним обрусом і хутенько вийшла, а трохи згодом вернулася з хлопцем, джурою старого: в обох були повні руки всякого посуду. Далі тихенько виходили й знов увиходили, готуючи вечерю.

— Той, що перебере від мене хутора,— говорив тим часом старий,— мусить запрягтись мені, що провадитиме й далі той самий лад, що я тут запровадив понад два десятки літ тому, а ні — к лихій матері нехай іде з своїми грошима...

Гість уважно слухав і ледве втримував усмішку під своїм пишним усом.

«Що він собі думає, цей старий січовий дундук? — крутилося в голові осавуловій.— Що хтось, витратившись велико, аби дістати у власність статок, почне, замість статкувати, як усі розумні державці, виконувати якісь дурні витребеньки колишнього господаря?.. Якраз!..»

— У мене все тут по-січовому, й сам я живу, як на Січі,— правив своє Гулій.

Крига мимохіть кинув очима по хаті, але старий покмітив це.

— Ти не дивись, що в мене така світлиця: старий я — мушу і про кончину свою недалеку пам'ятати та милосердному Господеві докучати, а це потребує самоти: на людях, опріч церкви, з Богом не розмовишся... А де тут тая церква? де тії попи, щоб напутили й приготували в Божу дорогу?.. Нема їх, тож мимоволі мусиш шукати тихого, пристойного кутка для молитовної бесіди. І я маю його тут, в оцій моїй світлиці... А коли тебе дивує, що в моїй Січі й баби є,— засміявся Гулій, кивнувши головою на Параску,— то це тому, що до мене приходять і осідають тут не тільки січовики, а здебільша простий, посполитий люд, часом із жінкою, а то й з дітьми: не приймеш же його, чоловіка, самого, треба ж і бабі десь із дітьми подітися... Та й те ще скажу: на справжній Січі люди збираються для козацького промыслу, ну, то й лишня там бабська стать; а втім — тяжко без баби з її золотими ру-

ками... А решта в мене — все по-січовому: всяк може прийти й осістися, якщо має хіть до роботи господарської, але всяк може, коли схоче, й піти звідси на всі чотири, його волі не в'яжемо, як пани...

Довго іще, мабуть, говорив би байки й господар, та Параска, скінчивши своє діло, підійшла до них, уклонилася низенько й прохала вечеряти. Сама вийшла.

— А ти, малий,— звернувся Гулий до свого джури,— не заходь далеко, будь напохваті, може, потрібен будеш, то гукну. Просю ласкаво, шановний гостю, до хліба-солі.

За вечерею старий запорожець пив за славне товариство січове, за його славних гетьманів, кошових, отаманів; згадав Ружинського, Голубка, Кулагу, Наливайка, Косинського, Самійла Кішку — всіх він знав, з усіма був у походах і боях проти татар, турок, поляків... Це був живий літопис славетних і невдалих подвигів Низового війська Запорозького й один із найтиповіших його представників. Тільки древня старість і свідомість того, що безповоротно все це минулося, що, замість ворога-бусурменина чатує смерть за плечима, здержувала цю, невгамовану й тягарем літ, буйність козацьку, а то часом здавалося, що в розпалі спогадів про незабутні діла лицарські, стариганлицар гукне джуру, велить сідлати вороного й, плюнувши на все — й на хутір, і на господарство, й на всі свої побожні заміри,— скочить молодиком у сідло, здійме шлика, помагає ним челяді своїй і покриється степовою далеччю. Добре вже підпивши, дідуган-господар пробував навіть утнути старої козацької — щось ніби «Ой вре море, вре», але обірвавшись на третім слові з голосу, махнув рукою, покрутив головою й налив знову кубки.

Надворі почало смеркати. Чути було, як заскреготав засув у брамі, як повз вікна, з страшенною, аж земля застугоніла, тупотнявою, гунули в двір коні, за ними по хвилі череда, далі вівці, потім заскреготала брама знов, і до слухів Криги долітали лише лайка й перегукування пастухів та челяді.

Коли стало поночіти, господар гукнув хлопця й звелів засвітити свічі в посвітачі. Гість, зморений довгою мандрівкою, доброю вечерею й гойним випиванням, уже почав і позіхати нишком і не від того був, щоб і хропака дати, але старий не вгамовувався.

— Що? — запитав, побачивши, як гість позіхнув, затуливши рота долонею.— Вже спати хочеш?.. Гай-гай!.. Таж

ми щойно розохотилися... І що воно за козак тепер пішов,— пху! а не козак. Та ми хіба так пили замолоду!..

Він почав був довге оповідання про те, як вони колись пили, але якраз до речі вбіг джура й перебив.

— Там, батьку, дядько Семен чогось до вас,— сказав хлопець.

— Семен?.. Чого йому?

— Я не знаю... Вони не сказали.

— Кажі, хай увійде.

Увійшов безрукий колишній братчик.

— Чого тобі, Семене?

— Нові гості, батьку, перед брамою: приймати чи ні? — відповів запитом брамний.

— Які гості? Звідки?.. Кажі по-людськи!.. — сердився старий.

— Невольники, кажуть,— спокійно правив Семен,— їдуть із Січі... Всі п'ятеро комонні... Просять переночувати їх. Вертаються до Канева.

— Невольники?.. На конях?..— міркував Гулий вголос: прирощена обачність та обережність заговорила в нім і крізь хміль.— Може, ледач якась: пусти, то ще підпалить уночі, а потім щезне — **шукай вітра в полі.**

— Ні, батьку, ніби не схоже на те...

— Ніби, ніби... Треба напевне знати... Постривай-но, я сам погляну.

Господар важно підвівся й бурчав про себе далі:

— До Канева... Хіба шлях на Канів стелеться через моє займище?.. Та 'дже ж тут дорога на Чигирин...

Устав і Крига. Навдивовижу, його теж зацікавили несподівані гості так, що й спати розхотілося.

Вийшли.

— Відчини браму! — звелів господар.— Подивимось, що воно за гості.

Семен відімкнув колодку й загуркотів засувом. Собаки з усього двору кинулися, валуючи, до брами, але робітники, побачивши, що вийшов сам господар, відігнали їх киями назад.

Відчиненою брамою у двір в'їхало п'ятеро вершників.

— Добrivечір! — привіталися вони, не злізаючи з коней.

— Доброго здоров'я,— відповів господар, пильно оглядаючи їх, оскільки дозволяла темрява.— Ви ж хто такі?

— Та ми, батьку отамане,— озвався один із них,— ще з місяць тому були гребцями на турецьких каторгах,

а днесь, спасибі батькові Сагайдачному, що побив бусурменів під Очаковом,— днесь уже вільні. А хто ми тепер — ще поки й самі добре не знаємо. Вертаємося додому, як і багацько інших, що визволилося разом із нами, а там побачимо, хто має очі.

«Що за лиха мати,— думав, удивляючись у вершника, Крига,— голос немовби по знаку мені, а хто — не пізнати...»

— А хіба шлях із Січі сюдою? — спитував далі старий.

— Та ми, батьку, хотіли навпростець, щоб швидше,— засміявся вершник,— аж вийшло, що правду старі люди кажуть,— хто ходить навпростець, той вдома не ночує, а тиняється невідь по яких усюдах, так і ми оце. Отже, просимо уклінно, не оставте ласкою вашою, батьку отамане, пустіть переночувати... Воно правда, що козакові все одно, де простягти свої кістки — чи під стріхою в когось, чи й у чистому полі або в темному лісі, та... не вам кажучи... з харчу вибилися ще зранку, а голод не дівка — живота не власкавиш, до завтрього ж іще далеченько, поки трапиться якийсь, хоч ледачий, шинок абощо...

— А звідки знаєте, що я отаман? — перейняв мову байкому вершникові Гулий, а Крига слухав мовчки та все пригадував, де він чув колись цього балакуна, а поночі не міг як слід роздивитись, що воно за людина.

— Оце спитали, батьку! — відповів вершник.— Та хто ж на Січі або й у неволі, та, мабуть, і по всій Україні забув про славного лицаря Дмитра Гулого?.. А що це ваш, а не чийсь інший хутір, я відразу впізнав, як тільки мені товариші сказали про шанці, про частокіл та башту над брамою: перед п'ятьма роками був тут, як тікав на Січ.

— Товариші сказали... А сам ти не бачив, чи що?.. Чи в тебе куряча сліпота, що надвечір недобачаєш?

— Де пак куряча! — засміявся вершник.— І вдень нічого не бачу.

— Як?! — ужаснувся старий.

— Та так, батьку отамане, спробував раз із неволі навідатись додому — спіймали клятї бусурмени й погасили мені одного ліхтаря; спробував удруге — погасили другого, а далі я вже й не намагався: одно, що прикутий був на каторзі до опачин, а друге — без ліхтарів усе одно на Січ не добіжиш...

Він жартував і сміявся, а в усіх, що слухали його, морозом подерло по хребтові.

— Семене,— звернувся старий отаман до брамного,— прийми братчиків, чи хто тут іще, та розпоряди, щоб добре їх уконтентували, а коней поставте до наших.

— Спасибі, батьку отамане,— зняв шапку і вклонився сліпий, а далі взявся за облука й спритно зіскочив із коня.

Те саме зробили й інші вершники. Всі зодягнені були в козацьку, але стару одежу. Крига підійшов до сліпого.

— Дозволь, пане-брате, запитати,— звернувся він до нього,— як на ймення тебе звати?.. Десь ніби я знав тебе...

Твар сліпого раптом розпромінилася.

— Гей, стривай! — радісно вигукнув він, щось ніби пригадуючи.— Й мені твій голос по знаку. Стривай, стривай... дай Бог пам'ять... Знаю, вже знаю!.. Ти не Денис, котрого в Січі Кригою дражнили?..

— Та він же, він,— відповів Крига.— А ти...

— Що? не пізнаєш?.. А все кляті очі...

— Проноза!! — аж по лобі ляпнув себе розважний осавула.— Далєбі, Стах Проноза!.. Братику мій! що ж вони, прокляті невіри, зробили з тобою!..

Крига й сліпий обнялися й тричі почоломкалися, як звичай січовий велить.

— Пізнав-таки,— зрадів і Проноза.— Хоч і твар тепер на болотного дідька скидається, а пізнав...

— А це ж хто з тобою? — запитав Крига, оглядаючи в темряві інших.— Теж братчики?

— Ні, голубе,— це... були гречкосії, потім невольники, а тепер... А тепер вони, мабуть, і самі не знають, хто вони такі. Іване,— звернувся сліпий до одного з визволенців, передаючи поводдя,— візьми, голубе, й мого коня...

— А що це в тебе за спиною? — раптом звернувся до сліпого Гулий.— Я думав, що мушкет стирчить за плечима, а воно...

— А воно,— перейняв старому мову Проноза,— казна-що: кобза, та й годі... Не стріляти вже мені, батьку, ворогів-бусурменів з мушкета, стріляти серця християнські влучними словами-переказами та думами-піснями голосними...

— То ти, братчику, й на кобзі такий меткий, як на язик?..

— Є трохи того дива, батьку.

— А коли є, то тягни його, пане осавуло, разом із кобзою до моєї келії!.. А ти, Семене, подбай тут про гостей!..

то добре погости, щоб не нарікали, як виїдуть, на нас із тобою.

Довелось Парасці подавати ще й другу вечерю. У пізні лягови Крига лишив старого й Пронозу самих, а сам пішов на стайню й уклався спати на сіні. В «келії» ж сліпий визволенець грав і співав доти, поки стареча голова отаманова не схилилася сама на стіл і не захропла по-запорозькому.

Скинув молодий кобзар свою кобзу на плече, гукнув малого й казав йому вести й себе на стайню.

XIX

Не спалося Кризі. Голова була важка від випитого й палала від думок, що зненацька роєм обсіли її на самоті. І втома не змогла їх. Вони крутилися скажено, як оси, й тіль-тіль не бреніли в уха в тихій темряві, що порушувалася хіба зрідка конячим хруманням, пирсканням, віддихами: одна, друга, третя... покрутяться-покрутяться й заспокояться; натомість кілька інших, далі знову перші, а там нові, нові, нові... Що родило їх, або краще — що сполохало їх саме оце тут, бозна-де, далеко від тих, про кого бреніли вони...

«Це все отой, невгавучий і в сліпоті своїй, Стах розворушив і роздрочив їх так», — знайшов нарешті причину свого неспокою Крига й повернувся набік із рішучим наміром заснути, щоб на ранок устати для остаточного договору з Гулим свіжо й бадьоро.

Але тії мислі докучливі гейби сміялися, кепкували з його зусилля, а очі немов хтось піском позасипав.

У коротких між співами, що їх усе вимагав співати підпилий господар, перервах Крига обережно й хитромудро намагався хоч дещо розвідатися в бойкого Пронози про Павла Похила — чи не зустрічав у бою під Очаковом? а може, хоч чув що-небудь про нього? чи не пізнав такого, як вернувся з неволі на Січ? казав навіть, що його легко було пізнати серед усіх по його вроді та величі, — але наразився на сміх, та й сам сміявся, зміркувавши, що бевкнув дурницю, питаючи в сліпого, чи не бачив... Стах Проноза багато декого зустрічав, чимало дечого чув, але про такого не доводилося. А що сили великої був той братчик — дак хіба мало поміж славним товариством низовим дужих моцаків-лицарів! От хоч би, скажемо, його

побратим Жбурляй: здоровенний козарлюга, ще молодий, такого віку, як і він, Стах, а вуса аж за вуха обкручує; його хотів був батько Сагайдачний лишити на Січі за свого намісника, як сам рушав у похід, але де там! Жбурляй загрозив, що перекине й байдака з ним, не подивиться, що він і гетьман, якщо й його, Жбурляя, не візьмуть. «Як то, каже, намісником? Чхать я хотів на твоє намісництво, коли мій побратим Стах у турецькій неволі страждає! Мушу ж, каже, його визволити чи ні?..» Отже, мусів кошовий взяти й Жбурляя, та ще й на свого байдака. А в бою виліз Жбурляй на галеру самого баші, вхопив дубця й усіх бусурменів вилупив до ноги, башу першого торохнув по голові так, що той і не писнув, а побивши турків, ухопився за ланцюга з котвою, сам зірвав її з дна моря, трохи каторги не перекинув, і погнався за ними, що тікали. Він, Проноза, сидів якраз на гребці й т. д., й т. д. Крига вже не радий був, що запитав, бачивши, які теревені править його давній товариш, тим паче, що сам же він, Крига, всього кілька місяців, як із Січі, й жадного такого Жбурляя з нелюдською силою й з усами, що закручувалися за вуха, не знав і не бачив; та й поведіння з гетьманом запанібрата й оті погрози йому — кому? Сагайдачному? за виправи в похід? якраз! спробував би, відважився б нехай хтось! — все не в'явки скидалося на банелюки й химині кури. «А добрий з нього кобзар буде», — тільки й подумав канівський осавула, посміхаючись, а старий перебив тії баляндраси й казав заграти і заспівати ще якоїсь. «Не інакше, як поліг у бою там твій отой Петро чи Прокіп, а то я знав би його», — сказав на це Проноза й почав щось веселе наспівувати на кобзі.

«Коли б то цьому була правда, — думав далі, вдивляючись у темряву в стайні, Крига, — за таку звістку я озолотив би тебе»... І знов ще бистріш закрутилися думки його коло цього, й розпалена уява почала малювати картини, повні поваби й щастя на цім хуторі вкупі з чарівною, коханою дружиною Орисею. Він увесь час, відколи й спізнався з нею й Павлом, був певен, що якби цього, останнього, не було, то дівчина й хвилини не вагалася б і пішла за нього. Ах, той Павло!..

Раптом нова, страшна думка пронизала його обважнілий від безсоння мізок. Він аж затремтів, здригнувся весь і сів, потираючи палаюче чоло рукою. Серце затіпалося, кров застукала в виски. Таж коли він, Павло, не вмер, не загинув у бою, то його можна зробити мертвим... Авжеж,

можна... Аби тільки Проноза згодився допомогти... А чому б і не згодитись йому?.. Він, Крига, знає його ще з Січі, — знає, що Проноза здатен на які хоч пройдисвітства, і то даремне, просто з непереможної пристрасті до всяких штук, каверз і пригод: а помани його доброю заплаатою, гарною базаринкою з уважистого капшука з червінцями, то він і рідній неньці підвезе візка. А що зробить доручене діло чисто, то за це можна бути певним, не дарма ж у Січі його Пронозою продаждали.

Просидівши отак кілька хвиль, Крига заспокоївся трохи, розгладив руками опанчу, на якій лежав, і знов уклався, а думки всякі попливли вже повільніше, одна за одною, щодалі набуваючи потрібного для обміркування всякої важливої справи ладу, а не пурхаючи врозкид, як мотилі по луках. Тепер усі вони крутилися коло однієї, головної, що так раптом, несподівано майнула була сліпучою блискавкою в голові й аж кинула всім його тілом і трохи серця не зупинила... Чи ж несподівано?.. Таж вона, — почав пригадувати Крига, — вродилася, як по правді казати, давно-давно, чи не тоді ще, як він у Лейбиній корчмі вмовляв парубка канівського, Павла, їхати на Січ і дарував йому й свого бахмата з сідлом, і запорозьку дорогу одіжку, й не менше коштовну зброю. Зародилася, як той хробачок у капусті, потаємці навіть від нього самого, в серці десь аж на дні, жила там, годуючись його негасимою жагою до Павлової дівчини, росла, оберталася в тверду лялечку, з котрої ось допіру вилетів такий пишний мотиль. Пригадував усе це Крига й щодалі все більше переконувався в тім, що вона справді ніколи не кидала його, що вона через увесь той час, відколи він у Каневі, керувала не тільки його почуваннями, поведінкою, а й замірами всіми. Він тепер тільки освідомив у собі, що навіть те, що він оце тепер тут, торгує в старого Гулого його займище й хутір, — лише наслідок того безнастанного гону за щастям через нещастя або й труп другого, гону, що в нього вона обернула його життя, що коли б не вона, то він не квапився б так і, як і запорожець Гулий, міг би розглянутись, розпитатися й зайняти собі зовсім нове займище десь подалі, по той бік Славути, куди ще не ступила важка магнатська нога, і не було б потреби витратити гроші, зібрані хоч і в щасливих, але страшних і небезпечних для життя походах і боях. Але... чого на світі не віддав би за те, щоб тая думка його переборолла всі перешкоди й дала йому врешті те щастя!..

Заснув десь аж перед світанком. Не чув навіть, як джура привів і вклав коло нього на сіні сліпого Пронозу, що, як ліг, так і захріп на всі заставки. Марилася осавулі руда полковниківна на хуторі: ніби любенько розмовляв із нею в тій самій світлоньці, де позавчора обідав із нею й ненькою її; вона закохано дивилася на нього, сміялася до нього звабливо, а від її рідкого, рудого волосся падало просто в вічі йому таке сліпуче сяйво, що він аж... прокинувся, а прокинувшись, мусів затулитися рукою, бо просто у відчинені настіж широкі двері лився на нього золотий світ ранкового літнього сонечка.

— Пху! — плюнув з досади й пересердя.— Оце дак так!.. Люди вже досі поснідали, а я хропака затинаю.

Озирнувся по стайні й тоді лише завважив, що не сам, що біля нього хропе, аж свистить, Проноза. Згадав, що йому приверзлося в сні, знов плюнув і скочив на бистрі ноги. Коли вийшов у двір, то побачив Семена коло брами й привітався.

— Доброго здоров'я,— сказав, підійшовши Семен.— Добре десь спочив пан осавула?

— Так добре, що далі й нікуди,— відповів, кривлячись із похмілля, Крига,— людям у вічі сором глянути... Чорт зна... спати до тої пори... І старий, мабуть, висипляється ще?..

Семен засміявся.

— Батько отаман устав із курми сьогодні,— відповів він.— Заспав і він трохи...

— З курми й заспав?!

— Атож... Встає ж завжди вдосвіта.

— Де він? у себе в світлиці?

— Де пак!.. До схід сонця на пасіку пішов. Казав не будити вас із отим... із сліпим музикою, а як прокинетесь, то щоб справити до нього на пасіку.

— Гаразд... А де тут у вас криниця абощо,— треба ж хоч умитися?..

Семен виніс із хати рушника й показав на колодязь серед двору.

Вмившись і перехрестившись, Крига в супроводі безрукого баштового подався в сад відшукати господаря та разом і пасіку й сад оглянути.

— Та не відмахуйтеся від бджіл руками,— напучував Семен,— хоч би й на твар якась сіла... Вона не вжалить,— полазить і полетить собі. А як почнете відбиватися від них, то буде гірше,— так і відкриють...

Старого отамана заглядили далеко-далеко, десь аж у протилежнім кутку. Семен вернувся до своєї башти над брамою, а Крига підійшов до господаря й привітався.

— Що, виспався, пане осавуло? — питав він не то в жарт, не то поважно: лукава ухмилка миготіла під сивим усом і в очах.

— Та спасибі вам, батьку, — відповів із ніяковістю Крига, — виспався, краще й годі.

— От і гаразд. Ходімо ж оглянемо господарство, щоб знав, що купуєш, та й снідати давно час. Після сніданку поїдемо оглянути займище, череду, овечок, коней.

Старий поведив гостя садом, показуючи насажені ним овочеві дерева, ягідні кущі, вулії, розкидані по всьому саду. Коло вуліїв поралося ще два діди, опріч господаря. Вони звичайненько відповіли гостеві на його вітання.

— Як бачиш, пане осавуло, — кивнувши головою на дідів, зауважив Гулий, — якщо доведемо торг до бажаного skutku, не лишу тобі бджілок сиротами: буде кому подбати про них... Старі ці знають це Боже діло не гірш від мене.

Оглянули обору, стайню, льохи, хати й «куріні» для тих, що жили на хуторі, й інше господарське побудовання з коморами, засіками тощо, вилізли навіть на вежу, де знайшли Семена на своєму місці — на чатах.

— А де наші гості, Семене, що їх не видно? — спитав Гулий.

— Подалися до річки коні поїти, — відповів старий баштовий. — Та онде й вони, — показав він рукою крізь бойницю, — коней купають.

— А сліпий?

— Ще спить, — хіба не бачили в стайні?

— Ні, не запримітили якось... Ну, пане осавуло, тепер ходімо поснідаємо. А ти, Семене, скажи Прокопові осідлати коня пана осавули й для мене: поїдемо оглядати околиці.

Вернулися перед обідом, замкнулися в старого у світлиці й довго про щось — ніхто не знав — розмовляли. Прийшли, мабуть, до доброї угоди, бо коли нарешті відімкнулися двері, то старий вийшов задоволений і веселий.

— Ану, малий! — гукнув на Джуру. — Кажі подати нам чогось попоїсти.

— Та мати вже давно ждуть, — відповів хлопець і кулею вилетів геть.

— Семене! — гукнув старий, ставши на порозі, вгору до башти.— А розбуркай лишень нашого музику та приведи сюди... Чи він, може, вже встав?..

— Давно вже,— відгукнувся згори баштовий.

— Я тут, батьку! — почувся звідти ж таки другий голос.

— Ба, де його занесло! Ану, злізай лишень та йди сюди: час обідати, а ти ще, мабуть, і не похмелявся.

«Ой, наступає та чорная хмара...» — поскрипуючи східцями з вежі, замуликав сліпий.

«Щось не дуже засмутила його сліпота,— думав, вертаючись у світлицю, Гулий.— Безсумний, веселий такий, хоч би й здоровому, не каліці»...

Крига квапився швидше пообідати й не дуже наполягав на питво: мав зараз по обіді вирушити, а надворі стояла спека. Проноза, почувши, що він від'їжджає, виявив рішучу хіть і собі їхати з ним. Крига охоче згодився товаришити визволенцям. Сліпий прохав старого звеліти дати попоїсти його товаришам та й на дорогу щось видати: запас, мовляв, біди не чинить.

— Шкода, що так наглитесь,— промовив господар, казав малому покликати матір і велів їй зробити все що треба.— А то б, може, ще переночували та вдосвіта холодком...

— Ні, ні,— покрутив головою Крига,— мушу завтра на ніч, найпізніше позавтрьому на ранок бути в Каневі.

— Куди голова,— додав Проноза,— туди й хвіст.

— А що тобі в Каневі? — питав його Гулий.

— Як то що? — засміявся веселий сліпець.— Там мила досі очі виплакала, мене дожидаючи: ну, то візьмемо десь малого, сироту-безбатченка, за поводаря та й підемо гуляти світами та людей веселити. Ви, батьку, маєте займанщину звідси й поти, а наша буде — весь світ, аби ноги винесли та струни не порвалися на кобзі. І всюди почестка й шаноба, мовляв: геть, грибе, хай кобзар сяде!..

Отак погупорили ще трохи, поки інші визволенці пообідають, розпрощалися; подякувавши за хліб-сіль, і казали сідлати коней. Старий полковник із челяддю випроводили гостей за браму й сердечно та щиро побажали подорожанам гаразду й безпеки.

Іхали мовчки. Крига з Пронозою попереду, решта на невеличкій відстані ззаду. Та жвавий і балакливий братчик-визволенець не міг довго мовчати: небавом уже замуликав собі під ніс щось про Байду й його пригоди в Царгороді, а далі запитав:

— То ти, пане-брате, зовсім махнув на ньеньку Січ рукою?

— Та, мабуть, зовсім,— відповів Крига.

— В городових хочеш слави здобути?

— Де пак... Може, десь за місяць кину й городовий уряд.

— Ов?! Чому це?.. Знов на Січ?

— Ні... Осяду, мабуть, на займанщині старого полковника Гулого й почну господарювати. Того оце й приїздив до нього.

— Як? У приймах, як інші?.. Яка неволя?..

— Ні, за господаря.

— А він... старий...

— Іде в монастир.

— Та-а-к... Та ти йому що — рідня, чи що, що маєш одичити по нім його спадщину?

— Ні, пане-брате... Просто сказати — купив, та й усе.

— Ого! — аж крутнувся в сідлі Проноза.— То ти багатир?.. Старий десятками літ і своєю й чужою кривавицею обростав, а ти,— відразу з козака-голоти — шапка-бирка, зверху дірка, травою пошита, вітром підбита — та навпростець у дуки-срібляники скочив!.. Яким чином? Де грошви стільки набрав?.. Жіда якого чи багатого пана зарізавав?

Крига засміявся:

— Цур їм, пек, і жидові твоєму й панові! Нехай живуть собі, поки на охочого зарізяку натраплять... Я пане-брате, приховав свої достатки з козацького промислу. Тільки й того, що не розвіяв їх по жидівських та вірменських кишнях у Гасан-Баші * за січовими окопами, як інші це робили.

— Хм... Мудро, далєбі, мудро,— крутнув задро головою сліпий.— Ти, либонь, із посполитих?.. Це тільки з посполитих такі вирискуються.

— Які?

— Хитрі та мудрі, що знають ціну грошам. Я й тоді, як із тобою спізнався, бачив, що не козацька в тебе вдача.

— Та чому?

— Козак, пане-брате, живе не глуздом та розумом, а серцем...

— Ну, й по-дурному! Тому й ота шапка-бирка й усяка інша дурниця.

---

* Базар біля Січі.— *Приміт. авт.*

— То, Денисе, що кому: іншому його ота козацька семиряга лихая, що й на хлів негожа, дорожча за панські шати дороги, бо в ній воля й він сам собі пан.

— І нехай буде сам собі пан, а я волюю бути паном і сам собі й доброму хуторові, повному всякого добра ще, опріч тієї волі. Моя, пане-брате, воля ліпша.

— Може, й твоя правда...— промовив тихо Проноза й замислився.

Їхали довшу хвилю мовчки. Крига позирав на сліпого товариша й посміхався. Дуже добре пам'ятав, що це за людина, тому й знав, як до нього підійти. Розрахунок був певний: розпалити задрість і хтивість голого як бубон, та ще й з пройдисвітською вдачею, товариша, поманити доброю базаринкою й використати для задуманої цілі.

— Чорт його зна! — з озлістю раптом озвався Проноза.— І вміють же люди... А ти вертаєшся — куди? — й сам до пуття не знаєш... з чим? — із кількома щербатими шагами в чересі та з дірками в кишені... Продаси коня, проп'єш уторговане, кобзу на плечі, поводитаря за плече та попідвіконню... Ех, доля козацька-невольницька!.. Ти ж як... може, й оженився вже?

Крига відповів не зразу.

— Рада б душа в рай...— зітхнув він.

— А що хіба? Дівки не накинув оком?

— Може, й накинув, та небагато з того пуття. Не дається. Капшук червінців дав би тому й повне держиво до самінької смерті на хуторі, хто поміг би мені взяти її.

Проноза аж слину ковтнув і облизався.

— А яка поміч? — запитав.

— Та не важка, а без неї нічого не вдію.

— Я міг би?

— Що?

— Таж у пригоді тобі стати! — аж дратувався сліпий із нетерплячки.

— Ти? — умисне барився відповісти Крига.— А ті...— він озирнувся на тих чотирьох, що їхали пооддалік і про щось палко сперечалися,— ті теж до Канева вертаються?

Проноза аж на лиці мінився.

— Та на дідька вони тобі?! — вигукнув.— Ти кажи, що треба зробити... Вбити кого, зарізати?.. Вб'ю й заріжу кого хоч і я: за таку ціну хоч і знов у неволю, аби на палю не потрапити. А ті — лише до Канева, а під Каневом звернуть до свого села,— почав уже брехати Проноза.

Крига помовчав іще якусь хвилю, ніби обмірковуючи щось, далі промовив:

— Добре... згода... Поможеш мені й дістанеш обіцяне ти, Стаху, але гляди, щоб потім, як треба буде, не зрікся.

— Хто? я?! — обурився Проноза. — Здайся й покладись на мене, як на турецький мур!.. Тільки скажи, що треба зробити.

— Дурниця... нічого важкого й страшного... Потім скажу...

— Ну, гаразд. Та гляди ж і ти... той... не обдури, а то роздумаєш, та комусь інш...

— Слово твердо, Стаху, — сказав Крига. — Та й певен я, що ти це зробиш краще за своїх товаришів.

— От і гаразд! — прояснів Проноза, здійняв із плеча кобзу і, кинувши поводдя, вдарив гучно по струнах.

«Ой п'є Байда мед-горілочку,
Та не день, не два і не годиночку...»

Буйна, пристрасна козацька дума-пісня покотилася степом, відгукнувшись у скелях над Тясмином.

Крига лукаво посміхався в ус.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

XX

Тепла літня ніч. Море дримає. Злегка погойдуючись на його чорнім спокійнім лоні, незримо й сливе безгомінно линуть уперед на схід чорні привиди потуги січової. Та й хто міг бачити їх, стежити за ними, коли вони завжди з'являлися там, де їх найменше сподівано. Тільки зорі в високостях єдиними свідками привітно кивають їм назустріч і вслід, а цікавіші з них падають у море й проводять їх далеко-далеко й довго-довго, граючись, як діти, в темній купелі морській, поки перші вісники гордого дня не нагадають, що час їм на спочив...

Хлюп-хлюп, скрип-рип! хлюп-хлюп, скрип-рип! — це й уся мова, якою озиваються на їх тремтливе, трепетне загравання привиди-велетні й линуть, линуть, далі, на таємничий схід.

На передній галері, просто на чардаковому помості, загорнувшись в опанчу й сперши голову на звій причальної линви, сном праведного спить сам гетьман. На чатах

нерушимо, як вирізьблена постать, стоїть старий Граб, кинувши гострий зір свій у безкрайню темінь ночі й поринувши в глибоких думках. Хлюп-хлюп, скрип-рип... Червоною цяточкою блисне й згасне, блисне й згасне люлечка стерничого на гузенім чардаку, хтось замурмоче невідьщо в сні, хтось обачно кашляє — і знов німо, безмовно, тихо.

Не спиться Павлові. Сів на якомусь турецькому стільчику край галери, обіперся ліктем на облавок, схилив голову на руку й замислився. Тиждень минуло вже по тім славнім бою під Очаковом, а в нього ще досі голова палає від пережитого. Стільки всього відразу!.. Гуркіт тої морської баталії, крики, прокльони, стогін, рев, виття, весь той шум, пальба, гвалт досі лунають в ушах при самій згадці про те, що сталося того бурхливого ранку. А те раптове піднесення, захват, що запалив і його самого й кинув безоглядно в страшний танець кирпатої, як кажуть братчики про смерть, — хіба можна все це скоро забути?.. А головне — батько... Як уже ж таки пощастило йому, Павлові! Те, про що так несміло мріяв іще вдома, здобув уже в першім бою. А кажуть, що доля зрадлива, що доля мачуха... Не для нього, мабуть... Після того, як усе втихомирилося, до пізнього вечора падькався, упадав коло батька, стриг, голив, промивав, перев'язував оті струпи та рани на його виснаженому, але ще такому міцному й дужому тілі (десь дорого кляті бусурмени дали за такого невольника!), аж поки не дав старому людського образу. Спить десь унизу старий — котору це вже — свою вільну нічку під скрип опачин, так йому знайомий, що вже не помічав і не чув цього докучливого, одноманітного шуму, — спить не першу вже спокійну нічку по п'ятнадцятилітній неволі. Тепер на гребках сиділи ті, що весь цей довгий час були його катами.

Батько... Тепле, ніжне почуття сповняло Павлову, ще не загартовану до вдаваної чи щирої безсердечності, безхитру душу... Рідний батько... Це не батько отаман, батько кошовий чи загалом старий, заслужений братчик, що до нього всякий правдивий козак, молодий лицар почуває — повинен почувати, бо інакше він не щирий братчик — і любов, і шанобу, — це рідний батько, що з ним людину в'яже щось таке, що тяжко зміркувати, — от як рідна країна: нехай вона буде вбога, дика, сіра, неродюча, холодна й т. ін., а краєнин любить її всім серцем над усі чужі найпишніші краї, любить її вбогість, її пущі, бескеття, пuste-

лі, студінь, любить усе в ній, що чужа їй людина ніколи не полюбить... Мати завжди, як тільки, було, нагадає про батька, плює спересердя, кляне його на чім світ, узиває ледащом, полежієм, п'яницею, нікчемою, падлюкою й усяко ще прозиває, але Павло й тоді почував до невідомого йому батька якийсь непереможний потяг серця... Що воно?.. Люди кажуть — кров... Може, й кров, та, мабуть же, не сама тільки кров, а й ще щось, чого не збагнути... Від Бога, мабуть, теє щось, і не людському розумові проникнути в те, що він потаїв від нього...

Бідна мати... Тільки тепер, побачивши батька, пізнавши його за цей тиждень, зміркував Павло, що то не вона, ненька, промовляла на батька всяке невідь-що, — що промовляла її устами смертельна образа, що він покинув свою дружину, хоч і присягнувся у вірності, скривдив її, промінявши на запорозьку шаблю, на козацьку широку волю, на безжурне життя; промовляла досада, гризота, безвідрадісна жіноча доля в ній; а ті болі, жалі, нарікання, лайка, прокльони — це тільки вбога, безсила помста зраженої глибокої жіночої любові... Павло усвідомив аж тепер те, чого тоді не міг збагнути через свою молодість, безхитрість, незнання людського, а особливо жіночого серця, а саме: мати тому кляла батька, що любила його, любила, може, ще більше, ніж як тоді, коли він при ній був, що коли б вона була до нього байдужа, то вже давно махнула б рукою й забула. Тепер тільки зрозумів молодий лицар, чому самий вигляд січовика запалював бідне серце неньчине таким гнівом і лютістю. Бідна мати... як тремтіла пристрасно над тим, щоб і улюбленця-єдинака не спобігло таке саме «лихо», як батька спобігло!.. Сталося... Така, мабуть, доля, життя таке... Чи не клене любя няня, якщо жива ще й здорова, й його, свою єдину надію й підпору, за те саме й так само?.. Та нехай клене, аби жива й здорова дочекалася, поки він вернеться й привезе їй хоч на старість того, хто так тяжко й назавжди вразив її бідне, повне любові, серце й високу жіночу гідність!..

А батько... Придивився до нього Павло, пізнав ближче й побачив, що ні вдачею, ні норовом, ні поведінкою своєю з людьми пристара людина ця не схожа на той потворний образ, що малювала так барвисто ненька в своїм надмірнім гніві на нього. Не було в нім ані безстатечності, ні ледарства, ні взагалі чогось такого, що ганьбить людину, і коли все ж таки він двадцять літ тому допустився зради найближчих до себе істот — дружини й дитини, то Павло,

міряючи цей його вчинок міркою власною, тільки й міг з'ясувати його великим надміром незужитих у буденщині міській сил та буйної, широкої вдачі, що їй тісно було в чотирьох стінах. Він, ще тепер, цей визволений старий лицар Василь Сокира, перебувши таку довгу й тяжку неволю бусурменську, виснажився лише тілом, але духом зостався таким, гейби й не кидав, не розлучався ніколи з товариством січовим. Отже, попавши в неволю через необачність ватага в бою з несподіваною великою татарською потугою, Сокира сприйняв це, як щось випадкове, тимчасове, що з кожним козаком може статися, тому замкнувся в собі, байдужно робив, що наказувано було, й дожидав, дожидав рік, два, три... десять... п'ятнадцять років козацького вітру з Січі й таки діждався; а діждавшись, в ту ж хвилю розімкнувся й ухопився за турецьку шаблю та попрохав люльки й ніби вчора лише з Січі виїхав та десь у наглій пригоді загубив шаблю й люльку. Тільки старі шрами на тілі та нові струпи й рани свідчили про пережити. В усьому, що помітив Павло в старому батькові, не було ані на ніготь чогось такого, що міг би закинути йому за зле, й чого, як син, мав би ганьбитися. Перед ним був старий, заслужений, шанований тими, хто його пам'ятав, лицар січовий Сокира, його, Павлів, славний батько. Сердешна неня!.. скільки треба було перегорювати, перегужити, перекипіти серцем і душею, щоб таку людину (а двадцять літ тому чи не був батько ще кращий!) обернути в уяві й на словах у потвору.

Цікаве було те, що про матір не запитав старий ані словечком, наче й на світі не було її. І Павло знав, що це тільки тому, що соромився перед лицарством своїх родинних почувань; знав і те, відчував серцем, що колись запитає, як нікого не буде поблизу, й чекав тої хвилі з трепетом. Нічого так не бажав, як тої великої, соняшно-ясної радості, коли не почути (від запеклого в лицарських звичаях старого братчика таких речей не жди), то хоч безпосередньо й виразно відчути, що він любить матір так, як її любить він, Павло. Сказати, нагадати йому про неї самому — він не важився: січові звичаї й над його почуваннями, що вивіз їх із дому, брали гору.

Від батька й неньки думи його звернули на ту вулицю з вишневыми садками, де не раз лунала вночі його клична пісня, повна чистого, молодого кохання; звернули в той садочок із перелазом, де вперше оповили його шию гарячі руки дівочі, а ще палкіші уста подарували щастям неза-

бутнім. Що там? як там?.. Витяг він обережно, мов квітку ніжну, тендітну, захований на дні серця свій скарб дорогий, і світле, захватне щастя сповнило всю його істоту. Було воно таке осяйне, що йому здалося, ніби ввесь він освітився зсередини, аж озирнувся неборак і, сам посміхнувшись своєму рухові, поринув у нього, в теє щастя своє, всім єством. А вода об облавки так легенько, м'яко — хлюп-хлюп, а весла в кочетах так одноманітно раз у раз, як вервечки в колисці,— скрип-рип...

Прокинувся від гомону й тупотняви на каторзі. Розвиднялося. На передньому чардаку відбувалася ціла рада. Гетьман був уже на ногах і щось гаряче доводив старому Грабові, показуючи рукою на схід сонця й уліворуч. До розмови додавали й своє слово Бородавка та Хмель. Прислухався до їхніх голосів Павло й розібрав, що гетьман уважає за краще плисти далі від берега, щоб ніхто з берега не побачив і не догадався, хто, куди й чого пливе, та не подав про це звістки до Кафи; а Граб казав, що хоч хто й заглядить і догадається, то все одно не встигне сповістити, бо пливуть вони дуже швидко, а тому, хто їх побачить, верхи доведеться дряпатися по горах та обминати всякі урвища й бескеття; а коло берега держатися — річ безпечніша: на випадок, хай Бог боронить, бурі на морі, можна заховатися в якусь, хоч поганеньку, затоку.

— Ні, Омеляне, ти помиляєшся,— мовив розважно Бородавка,— добрий татарин-їздець випередить нас, бо нема чого йому дертися по горах, коли він може берегом скакати. А наші каторги та байдаки, які б не були бистрі, а все одно — як келепи * проти коня.

— На мою думку,— хопився до слова й Зінько Хмель,— є тут ще й друга небезпека. Що до Кафи подано буде звістку й що там як слід приготуються зустріти нас, некликаких гостей, то це певна річ. А зважте, мої батьки, ще й на те, що ми не можемо знати, коли саме й як доведеться нам добувати міста й замків — чи відразу, чи виждавши якоїсь слушної пори. Отже... А тим часом, побачивши нас із берега, татари встигнуть подати обложенцям поміч військом.

Гетьман стояв, слухав і посміхався в бороду.

— А може, й справді так,— згодився нарешті старий Граб.— То треба взяти шлях правіше?..

---

* Черепаха.— Приміт. авт.

— Візьми, візьми, голубчику,— промовив Сагайдачний поспішно,— а то ось-ось імла здійметься з сонечком угору, й нас бачитимуть згори, як на долоні. А буря — це дурне, та й не буде її сьогодні, вночі ж ми будемо перед Кафою.

Граб дав стерничому гасло справити галеру від берега й передав чати Бородавці, а сам відійшов набік, до кошового й почав із ним тихо про щось розмовляти. Хмель зійшов із чардака й підійшов до Павла.

— Здоров, Жбурляю! — весело привітався він.— Ну, як батько? Оклигав хоч трохи після довгого гостювання в невірних?..

— Слава Богу,— промовив Павло, відповівши на привітання.— Ще, мабуть, сплять.

— Ти що ж... радий?

— Де б пак не радий!.. Така вдача з першого разу... Мені говорено було, чи не в Синопі він, аж вийшло, що доля чекала мене далеко ближче.

— Не казав, як він потрапив до турків?

— Казали... Як Кулагу було вбито в Козлові, то батько з багатьма братчиками попався в полон. Із Козлова їх погнали татари через піски й гори в Кафу на невольницький ринок, а там усіх їх купили турки й відразу ж перевезли на каторги й прикували ланцюгами до гребок.

— П'ятнадцять довгих років на гребках! — ужаснувся Хмель.— Це тільки такі тури, як ти, в силі витривати.— Мабуть, і батька твого не скривдив Господь на силі...

— Та каже пан полковник Граб, що мали чималу силу.

— Виходить, кажуть правду: яке коріння, таке й насіння,— засміявся писар.

— Не знаю, може, й правда,— засміявся й Павло.

— Та далєбі... Дарма тільки батько Сагайдачний стільки війська з собою веде: пустити вас двох із батьком, то ви самі весь Крим догори ногами перевернете.

— Шкода, самою силою багацько не візьмеш: от якби до сили та вміти орудувати шаблею, як ти, пане писарю, або батько кошовий, то й мова інша була б тоді,— відповів на дотеп дотепом молодий лицар.

Хмель задоволено посміхнувся й уважно подивився на співбесідника. «А молодий міщух потроху вилюднює,— подумав про себе.— Будуть люди з нього, далєбі...»

— Не вельми мудра річ,— сказав уголос.— Хочеш — навчу?

— Невже цього навчитись можна?

— А ти ж як гадав собі, що людина родиться з цим умінням?

— Не з умінням, а з хистом до нього. Мені от, приміром, здається, що я тільки дрюком і зможу орудувати... Хіба що й шабля була б така завбільшки, як дрюк, а то коли нею б'єшся, то все здається, що... хапаєш шилом патоки.

Писар зареготався, аж за боки вхопився.

— Ха-ха-ха! оце втяв, пане-брате!.. От би подивитись, як ти орудував би в бою такою шаблею з дрюка. Та ж ти косив би бусурменів, як добрий косар траву косою!.. Ха-ха-ха!.. От би подивитись!..

— А що там, пане писарю? — озвався на цей пориваючий регіт гетьман і вже задалегідь сам мимохить посміхнувся. — На що подивитись?

Павло зніжковів і зашарівся по саму шию.

— Та от, батьку гетьмане, — відповів крізь сміх Хмель, — Жбурляй нарікає на наші козацькі шаблі, що вони не такі завбільшки, як добрий дрюк, і що битися на них — все одно, що шилом патоки хапати.

Грімний вибух реготу на гетьманській галері збудив ранкову тишу на морі й покотився мовчазним лоном вод удалеч. Сміялися всі, й навіть Бородавка на своїй стійці обернувся назад, знайшов очима молодого велетня-братчика й засміявся.

— Лепсько! — аж не тямився від реготу Граб. — Нехай мені куций чорт у пику чхне, коли не лепсько сказано!..

— Е, сину, — мовив Сагайдачний, — даремне ганьбиш так нашу найкращу лицарську зброю: хіба й ми не добре дбали, орудуючи ними хоч би оце свіжо ще під Очаковим?.. Шилом патоки не вхопиш — це правда, але й дрюком чобота не пошиєш, та й до боку його не причепиш, щоб напихвати був.

— Жартує, батьку гетьмане, пан писар, — насмілився врешті Павло. — Не штука гепати дрюком по турецьких черепках на плечах, а штука шаблею порахувати їх так, як славне лицарство лічить їх. От я й прошу пана писаря навчити й мене, молодого, цієї рахуби козацької, щоб удруге без дрюка обійтись.

— А хіба ти на Січі не навчився?

— Навчитись навчився, батьку, але коли побачив, як на каторзі під Очаковом орудує шаблями правдиве лицарство, то сказав сам собі: дурень ти, Жбурляю, проти нього! кинь краще, не завдавай сорому перед ворогом і собі,

й славному товариству! берись за дрюка — якраз по тобі та по твоїх незграбних руках!..

Щиро сміялося лицарство молодечій мові, а Хмель ізнов уважно вдивився в недавнього міщуха й подумав: «Так, так, вилюднює канівський простачисько, обтирається потроху між славним товариством».

— Нічого, молодче, — підбадьорив його кошовий, — з часом та в ділі розімнеться й рука, та вчитися ніколи не пізно. А вчителя доброго вибрав: пан писар і шаблею орудує не гірше, ніж пером. У такого лицаря навчитися — честь.

Прийшла черга Хмелеві зняковіти. Він здійняв шапку, вклонився кошовому й у збентеженні промовив:

— Рад служити славному товариству й тобі, батьку гетьмане!..

— Знаю, знаю, голубе, — махнув рукою Сагайдачний і, повернувшись до Бородавки, почав з ним і Грабом якусь розмову. Але за кілька хвиль Павло, що розмовляв іще з Хмелем, знову почув його рокітливий голос:

— Жбурляю!

— Я тут, батьку гетьмане! — стрепенувся молодий лицар.

— Батько спить чи встав уже?

— Зараз подивлюсь, батьку!

— Якщо встав, поклич до нас, а ні — то хай ще спочиває з Богом.

Павло спустився вниз до гребців. Сокира, вже вмитий і одягнений, розмовляв із дозорцями над прикутими до гребок турками. Заглядівши Павла, він прояснів.

— А що там, сину?

— Пан гетьман кличе вас, тату, до себе.

— Ов?.. Чого йому?

— Не знаю, тату... Сказав лише покликати вас.

— Іду, — промовив старий, кивнув співбесідникам головою, надів шапку й пішов за сином услід.

— Ага ось і він, — зарокотав, побачивши його, кошовий. — Просимо сюди, батьку!

Сокира підійшов ближче, здійняв шапку й привітався, далі твердо вступив на чардак.

— Слухай, старий, — звернувся до нього кошовий, — ти до турків попав через Кафу, кажуть?

— Через Кафу, батьку, — відповів Сокира.

— Ще пам'ятаєш її? Можеш нам розповісти дещо про неї?

— Давно це було, батьку, а за той час, відколи не був там, міста досі не пізнати.

— Постривай, старий... Але ж тамтешні башти й фортеці, либонь, ще давніші? Їх, либонь, іще старі греки чи латинці побудували?

— Так кажуть...

— Ну, от... Про саме місто нам поки що байдуже,— з ним хлопці дадуть собі раду. А ти нам розкажи, будь ласкав, як ті укріплення розпоміщено там, щоб нам наперед хоч приміром зміркувати, як і що, поки доброго язика допадемо. А людина знающа, бувала розкаже й усе ж щось розумне порадить. Ти ж, батьку, не раз, певне, й під Кизикерменом, і під Аслан-городом, і під Очаковом бився, тож догадаєшся, здоров, про що саме нам цікаво знати.

Сокира, не хапаючись, поволі, розсудливо й усе до діла почав розповідати про Кафу. Старшина уважно слухала, перебиваючи вряди-годи його спокійну, розумну мову потрібними запитами. Хмель і Павло підійшли ближче й також дослухалися.

На галері все стихло. Було перед сходом сонця. Легенький туман гойдався над поверхнею моря й заважав далеко прозирати найбистрішим очам. Через це саме несподівано сталася пригода, що раптом урвала старшині обраду, переполошила всіх, а далі наробила чимало реготу, та й не без користі закінчилася для товариства.

— А глянь лишень сюди, батьку гетьмане,— звернувся Бородавка, перейнявши мову Сокирі, до Сагайдачного.

— А що там? — озвався останній, підійшов до Бородавки й утопив у туман свої бистрі очі.— Дві турецькі каторзі, либонь?.. Чи то мені ввижається? — протер він рукою очі.

Бородавка засміявся.

— А мені?..

— Та нехай мені сам сатанаїл межі очі плюне, коли це не турки! — вдарив об поли руками Граб.

В далечі, в прозорому тумані, справді можна було виразно розглядіти обриси двох великих суден з обвислими через безвітря вітрилами на високих щоглах.

— Але ж дивнеє диво,— здвигав плечима, не відриваючи очей від суден, кошовий,— вони мусіли б нас перше забачити, а проте пруть просто на нас.

— Таж ми, батьку гетьмане, теж на каторгах пливемо,— завважив Сокира,— то чи не взяли нас за своїх?..

— І то правда,— все ще вдивляючись удалеч, згодився гетьман.— Що ж його чинити?

Старшина чекаюче мовчала. Хмель штовхнув легенько Павла під бік, нахилився до вуха й зашепотів:

— І пречудесно ж він знає, чого ті каторги пруться на нас, і що чинити вже знав відразу, як тільки заглядів їх, а питає, лукавий бородань.

На інших каторгах також уже загляділи чужі судна, й старшина на кожній з них не спускала очей з гетьмана.

Нарешті він обернувся, витяг з-за пояса булаву й подав гасло — бути напоготові, а сам, лукаво примруживши очі, глянув униз на Хмеля, немовби чув, що той шептав Павлові.

— Слухать наказу! — раптом розітнувся його грімний голос.— Маєте турецьку одежу: нехай на кожній галері кількоро козаків одягне поверх козацької й стане на чардаку, решті присісти й чекати, поки ворожі каторги не впруться між наші, тоді оточити з усіх боків. Бій — лише за гаслом! Ну, з Богом! Та швиденько, бо вже недалеко.

П'ятнадцять козацьких галер розтяглося в одну лаву й прикрили за собою ту велику силу байдаків, що пливли за ними. Наказ гетьманський бистро перенісся по всіх каторгах і байдаках, і за кілька томливих хвиль на всіх чардаках і біля керм стояло по кілька вусатих турків у чалмах і киреях турецьких. Решта — і старшини й козаки пощезали, немов їх поглинуло.

Бусурменські судна наближались.

Перебрані за турків козаки вже виразно бачили, як на них купки турків про щось гаряче сперечались, розмахуючи руками й показуючи вперед, тому й самі почали те саме проробляти, ледве втримуючи сміх. Нарешті ворожі галери, перегукнувшись, почали гребти в ліворуч, щоб оминути свою, як думалося на них, військову морську виправу, але в ту саму хвилю козацьке праве крило почало розтягатися туркам навперейми. Галери знову перегукнулися, видимо, не розуміючи, чого від них хочать, і вмалили ходу.

Сагайдачний сидів унизу під облавком і пильно стежив за тим, що відбувалося в ранковім тумані. Видно було по ньому, що він бавиться цим з насолодою, мов кіт із мишею, й дає побавитися й розважитися своїм козакам.

— А хто з вас уміє добре по-турецькому? — звернувся він до тих, що стояли на чардаку.

Козаки мовчали.

— Погані ж із вас турки! — засміявся гетьман. — Тільки й слави, що в одежі.

— Таж між нами, батьку, нема нікого з визволенців, — завважив один із них.

— Яка шкода, що не догадався перебрати по-турецькому когось із невольників!..

— А що тобі, батьку? — озвався Сокира. — Я не погано, коли треба, втну по-їхньому.

— Вмієш, старий?! — зрадів Сагайдачний і звелів одному з перебраних козаків злізти вниз, скинути чалму й кирею, а Сокирі натягти все теє на себе. Все зробилося з блискавичною швидкістю.

— Отже, — наказував жартливий гетьман, — лізь старий, на чардак і з усієї сили гаркни туркам, щоб пливли всередину, а не оминали: баша, мовляв, велить оглянути судна і, якщо в них не знайдеться чогось недозволеного турецьким законом, то відпустить їх з Богом.

Сокира ступив на чардак, став попереду й гукнув на всю стару горлянку, аж луна покотилася морем. Дивно й смішно було Павлові дивитися й чути, як батько говорить по-бусурменському. Та й усе товариство сміялося.

Турки на стрічних галерах, почувши наказ «баші», погмоніли щось і справили свої судна просто в середину козацької лави. Проминувши її за кілька хвиль, вони опинилися серед байдаків і стали. Сердеги, мабуть, мали їх у тумані за турецькі сандали. Як же бідолашні бусурмени були ошелешені й як поперелякувалися, коли раптом на всіх козацьких каторгах та байдаках розітнувся грімний регіт і перед очима їхніми з'явилася велика сила чубатого лицарства в повній зброї. Кілька хвиль стояли, мов задерев'янілі, а коли гетьманська галера на наказ Сагайдачного наблизилася до них і вони побачили на ній кошового з булавою в руці, то попадали навколішки й почали щось жалібно лопотати, простягаючи руки до нього.

— Чого їм? — звернувся гетьман до Сокири.

— Кажуть, — відповів той, — що вони не воюють на морі, що вони собі мирні, звичайні купці, їдуть із крамом із Кафи до Царгорода, аби там спродати його або аж у Смирні, а потім і знов до Кафи.

— Не вертатися їм більш ні до Царгорода, ні до Кафи, — засміявся гетьман. — Запитай, який у них крам!

Сокира запитав. Турки збентежилися й замовкли, не знаючи, що казати, й поглядали на старшого, що стояв на чардаку й злісно вертів очима.

— Конячі шкури,— буркнув він урешті по-своєму. Сокира перетлумачив. Сагайдачний засміявся.

— Козацькі, мабуть, хотів сказати, а може, й жіноцькі,— промовив він,— та помилився. Ну, та треба, проте...

«Ой Січ-мати, ой Січ-мати,
А Великий Луг бать...» —

раптом почувлася з середини галер запорозька пісня, але в тую ж мить урвалася на півслові, а натомість розітнулося глухе гепання, ляскання, крики, боротьба.

— Чули? — гукнув гетьман.— Кінські шкури заспівали по-наськи, по-запорозькому!.. А на тій тихо,— цікаво, які там шкури... Ану, хлопці, хто охочий подивитись на шкури, лізьте до бусурменів у гості!..

Козаки цього тільки й чекали. Цілий ліс очеп з усіх боків перекинувся на турецькі галери й залізні гаки з грюкотом уп'ялися в облавки. Павло з товаришами напружили всі свої сили й підтягли свою каторгу щільно до турецької.

— Піди з ними, пане писарю,— звернувся гетьман до Хмеля,— подивись, які там у них шкури, та й нам скажеш. А ти, старий, гукни їм усім по-їхньому, що тільки хто з них здіме зброю на козаків, то всіх перетопимо в морі.

Сокира гукнув туркам гетьманський наказ. Сагайдачний махнув булавою, й козаки, як ковшина, подерлися по очепам на судна. Турки знову зняли гвалт, але ніхто не звертав на них жодної уваги. Тільки старший їхній стояв мовчки, поклавши руку на держак ятагана. Але, коли Хмель переступив на облавок ворожого судна, турок блискавично висмикнув із піхов ятагана й заніс його над головою молодого лицаря, що не сподівався нападу й не встиг витягти шаблю, щоб відбити замах. Зойкнула з жаху старшина, зойкнули братчики, хто бачив це...

Та не судилося цим разом лицарській душі преподобитися з праведними: з дзвоном гепнулася турецька шабля об поміст, а сам турецький старший, замахавши руками, ногами й полами своєї пишної киреї, злетів у повітря, настромлений, як галушка на шпичку, на Павлову оче-пу. Молодий братчик, як тільки зачепився за облавку, помітив лихий намір старшого й увесь час пас його очима, а коли той вихопив ятагана й кинувся на Хмеля, Павло вгородив йому в живіт оче-пу й підняв угору. Під страшенний регіт козацький він переніс його обережно з ворожої

галери на свою й скинув з очепи на поміст: турок іще якусь хвилю подригав ногами, покорчився, розкинув руки й сконав.

Старшина козацька так була ошелешена несподіваною пригодою, що відразу не змоглася на мову. Тільки, як турок уже корчився на помості, старий Граб ударився в поли руками й гукнув у захваті:

— Лепсько!..

На більше не спромігся від хвилювання.

— А бодай ти... жив-здоров був! — промовив Бородавка.

А гетьман посміхнувся лише й звернувся до старого Павлового батька:

— Бачив, старий?

— Таж бачив, батьку, — відповів Сокира.

— Що ти на це?

— Та що ж, батьку: шануватиметься хлопець, то будуть і з нього люди, — сказав старий, відвернувся й крадькома змахнув непрохані сльози з вій.

Старшина засміялася й ще раз любовно поглянула на «хлопця». А «хлопець» уже знов учепився своєю очепю за чужий облавок і весь поринув увагою й очима в те цікаве видовище, що відбувалося на турецькій каторзі. Зсередини судна виходили нагору один по одному невольники, все люди міцні, кремезні, як на вибір, але виснажені, оброслі бородами, голодрабі. На всіх обличчях ясніла невимовна радість, і вони голосно дякували козакам за несподіване визволення, обнімалися й цілувалися, як на Великдень. Із них восьмеро підійшло й скупчилося біля самого облавка й низько кланялися та дякували кошовому.

Сагайдачний кинув на них бистрий свій погляд, і лице його прояснилося.

— Братчики, либонь? — звернувся до них.

— Братчики, батьку гетьмане, — відповіли небораки.

— Стривайте... чи не з тих ви, що два роки тому попалися татарам у лаби на Прогноївських озерах?

— З тих самих, батьку, — зраділи вони, що гетьман пізнав їх.

— То-то я дивлюся, що наче по знаку мені. Багато вас?

— Вісім чоловіка, батьку.

— А то ж хто? — показав гетьман на інших визволенців.

— Посполиті.

— Вас хіба восьмеро тільки забрано тоді татарвою?

— Ні, більше, але де вони — не знаємо. Декого тільки бачили оце в Кафі.

— Ага, до речі, Кафа... Ви добре розглянули її, як там пробували?

— Де пак добре! Більше під замком сиділи... Але дещо бачили...

— Ну, то гаразд, розкажете мені потім. А поки що перебирайтеся всі восьмеро сюди до нас. А що там, Хмелью? — звернувся гетьман до писаря, що підійшов до облавк.

— Оце й усі шури,— засміявся Хмель, кинувши головою на визволенців.— Багацько ще всякого добра — одежі, зброї, начиння всякого...

— Гаразд, гаразд, здасться... А ти погосподарюй тут із хлопцями сам, поки я навідаюся до другої галери: пороздягайте бусурменів та посадить на гребки, а своїх поодягайте, щоб не світили грішним тілом... Ну, та ти знаєш, що чинити.

— Все буде зроблено, батьку,— вклонився Хмель, а гетьман велів наблизитись до другого судна.

— Тут бабське панство,— кинувши погляд на тиск жіночий на помості другої галери, промовив Сагайдачний,— біла челядь...

Жінки й дівчата, побачивши в його руці булаву, догадалися, хто перед ними, почали кланятися, дякувати й зняли такий крик, що гетьман мусів погукнути на них, махнувши булавою:

— А цитьте, бісові сороки! Чи ви на весіллі, чи в корчмі, перепившись, галасуете?!

Козаки, що поралися на турецькім судні, сміялися, а турки, збившись до купи на другій половині, вглядівши козацького старшого, пополотніли й тіпалися, як у пропасниці.

— Що там у тебе? — звернувся гетьман до курінного, що порядкував на каторзі.

— Оце й усе, батьку гетьмане,— відповів курінний.— Добра ще там, усередині, всякі...

— Гаразд, гаразд, а хто на гребках?

— Та наші ж люди, козаків трохи, а то з посполитих...

— Як?! То ти й досі не посадив на їх місце турків?.. Зараз мені пороздягайте бусурменів та посадить у опачин, а наших людей поодягайте в їхню одежу! Та нагодуйте всіх добре...

— А з нами що робитимете? — почулися голоси з жіноцького гурту.

— Те саме, що й з усіма,— відповів гетьман,— поведем до Кафи...

— Та нехай вона западеться вам!

— Хай згорить, щоб і сліду її не залилося!

— Чи мало ще поневіряли нами в тій Кафі?..

— Станеться по слову вашому, як говориться в Святому Письмі,— сміявся гетьман,— але для того, щоб сталося, мої любі, мусимо ми там побувати, а тоді вже й додому. Десь у тій Кафі чимало й ще вашої сестри залилося?

— Тьма-темрява, батьку! — загомоніли визволенки разом.— Як хмари тієї на ринку! І чоловіків, і жінок, і дівчат!..

— От бачите,— перечекавши трохи галас, промовив гетьман.— Треба ж і їх визволити. Отже, сидіть терпляче та дивіться готового... помагайте з нудьги та знічев'я братчикам по господарству на каторзі... Ну,— звернувся до старшини,— загаялися ми трохи: час рушати далі.

За гетьманським гаслом виправа рушила вперед. Зійшло сонечко, й туман щезав.

Пильно придивлявся до всього, що відбувалося перед ним, Павло, й гострим слухом ловив кожний зойк, кожне слово з уст невольниць, і стискалося, щеміло вразливе серце молодого лицаря, а легкокрила думка линула бознакуди. Роздумував навіть над тим, чи не спіткала, боронь Боже, й його дівчину така сама доля, як оцих нещасних. «Та ні, мабуть,— заспокоював сам себе,— за такий недовгий час нічого не могло статися: де Канів — а де Кафа!.. Ні, ні... А проте... поки я тут, у походах, все може статися... Хіба не було, що наші під Царгородом, або в Молдавії, або й у Московщині навіть, а татари — в Україні? Бувало...» І чує Павло, що його непереможно тягне додому, відмахується від спокусливої мрії й починає слідкувати, як у прозорій зеленкуватій воді, піненій і хвильованій бистрими галерами, граються наввипередки морські свині. «І чого їх свиньми прозвали? — думає собі мовчки,— адже свинячого в них нічого нема... Хіба хребет, а то більше на рибу скидаються... Таж воно, мабуть, і є риба?.. От тільки луски не видно... як у сома... та той широкопашецький, а ці гостропискі...»

— Жбурляю! — почув зненацька ззаду й обернувся. Думки, як сполохані мухи, війнули врозтіч.

Привітно зазираючи йому в вічі, перед ним стояв Зінько Хмель.

— Дай я тебе поцілую,— мовив січовий писар і, не чекаючи відповіді, тепло, по-братерському обняв молодика за широкі плечі й поцілував у червоні уста.

Павло зачудовано видивився на нього й посміхнувся.

— Що сталося, пане писарю? — спитав.

— Він ще й питає! — здивувався й разом засміявся Хмель.— Ну, пане-брате, тепер і я бачу, що ти сам собі ціни не знаєш, далєбі!

— Якої ціни? — ще більше зчудувався Павло.— І що це за речі?

— Як?! Ти навіть не догадаєшся, за що саме я дякую тобі?

— Далєбі, ні,— знизав плечима Павло.

Хмель пильно подивився на нього й теж плечима стєнув.

— Дивно... Коли б я не знав тебе за широго, безхитрого братчика, то помислив би, що ти глумишся з мене,— сказав він.— Допіру врятував мене від наглої смерті і вже забув.

— Та ти про що?.. Може, про того турка?.. Але ж то пусте,— скривився Павло,— не я, то ти сам дав би собі раду з ним.

— Хіба на тім світі, дорогий мій. А поки я на цім іще, хочу побрататися з тобою, голубе, на віки вічні, поки й життя нашого. Згода?..

Дуже глибоко й приємно вразило це Павла; пан писар, старшина й один із перших лицарів — і він, простий козак... Честь неабияка, тож і не дивниця, що він аж розчервонівся від хвилювання й несміливо відповів:

— Така мені честь, пане писарю, що...

— Та, облиш ці забобони! Кажі: згода?

— Та як би ні?

— Маєш хреста?

— Ото, чи я невіра, що не мав би!

— От і гаразд... Поміняємося ж хрестами на безвічне побратимство!..

Один і другий розстїбнули комір сорочки, подоставали хрести й надїли один на одного, потїм обнялися побратськи й тричі почоломкалися.

— Отже...— промовив розчулений Хмель,— нема тепер для тебе пана писаря, чи як там іще, а є лише побратим Зїнько Хмель, мій брате. Так і зви надалі, як і я тебе.

Молода душа Павлова не тямилася від щастя. Коли Хмель відїйшов від нього до старшини, він довго стояв

на однім місці нерушимо й дивився в блакитно-голубу далеч, без дум, без мрій, ясний, розпромінений, відчуваючи лише, як співає радість у душі. Голова палала й стукало в виски. Зняв шапку. Легенький противний вітрець заграв чорними, ще ні разу не голеними, кучерями.

— Побратим... побратим...— шептали уста невідь-що, милуючи слухи й не зачіпаючи тями.

Не помітив, як і батько став попліч.

— Мати здорова? — почув тихе питання й увесь іздригнувся. Хвиля нового щастя так нагло ринула в душу, аж хитнувся. Повернув голову й сам повернувся лицем до батька.

Старий не ворухнувся: пильно дивився вдалечінь, попихуючи люлечку. Жодна риска на виду не затремтіла. Та серцем відчував Павло, що коштував старому цей спокій.

— Були здорові, як від'їздив,— відповів так само тихо.

— Простила?

Павло зніяковів і зам'явся. Сокира, не повертаючи голови, повів скоса очима в його бік.

— Ні,— зважився врешті син.

Затремтіла злегка рука, що тримала люльку. Старий витяг із рота люльку й плюнув за облавок, ховаючи хвилювання.

— Лаяла все? — буркнув він.

— Все кляли.

— Хм... так і думав,— мовив, поквапно засмоктавши чубука.— Не кляла б, може, й у неволю не попав би.

— З великої любові до вас кляли,— задумливо дивлячись у воду, ніби про себе промовив Павло.— Любили вас сильно... й тепер люблять...

Сокира повернув голову й здивовано оглянув сина.

— Казала тобі, чи як?..

— Ні, не казали... Я сам знаю... Не любили б — забули б давно...

Батько ще якусь мить вдивлявся в сина, а далі, охаменувшись, вихопив люльку з губи й почав витрусювати попіл, стукаючи об облавок.

— Клята люлька... Хм... а креміль та кресало віддав Омелянові та й забув...

Повернувся й відійшов, не глянувши більш на сина.

Сміялося сонце, сміялося море, й душа Павлова сміялася.

XXI

Другого дня надвечір усе населення славного своїм невольницьким ринком міста Кафи несподівано сполошене було гарматною пальбою на морі. Ніхто не знав, що воно й до чого. Юрби татарського люду лавинами котилися до берега, щоб ліпше бачити й дізнатися, що сталося. На стінах замків, на баштах, у бойницях, у вікнах — усюди комашилися люди з устромленими на море очима, галасували, махали руками, показували ними на те, що діялося там по заході сонця, трясли, погрожуючи, в повітрі кулаками, плювали, лялись. Купи невольників на ринку з тривогою, а разом і з надією, в понурім мовчанні наслухали той гуркіт гармат із моря й намагались із шумного татарського гамору й метушні хоч догадатись, чи то бій, чи тільки гучна яса якомусь прибулому татарському, або турецькому, чи ще якому там, можновладцеві. Мовчання гармат на баштах фортеці ніби свідчило, що не вітальна це яса, а бій, але з ким і хто б'ється?.. По реготу й задоволених обличчях татар, що бігали сюди й туди, перемовлюючись нашвидку з їхніми дозорцями, невольники догадувались, що хтось б'є татарських ворогів. Через якийсь час із окремих, знайомих слів, бідні бранці почали розуміти, що то турки б'ють запорожців, і не в одному з них похилилася низько голова й гіркі сльози полилися з очей на радість і поглум невірних.

А на морі, просто навидноці, справді кипів гарячий бій. Ціла велика виправа з сімнадцяти великих галер, стріляючи на ходу з гармат, гналася за численною запорозькою виправою з чайок, що тікали від турків чимдуж на північ повз Кафу, також відстрелюючись від ворога. З берега зовсім виразно можна було бачити на каторгах окремі постаті турків, а на байдаках — козаків. Коли ця нагоня стала якраз проти замків, то з однієї, другої, третьої башти гримнули гармати — раз, удруге, втретє; але гармаші, пересвідчившись, що гарматні кулі до козаків не долітають, мусіли перестати даремне порох палити й далі задовольнялися лише радісним спозиранням ганебної козацької втечі й звитязної нагоні своїх одновірців.

Та й було чого радіти. Всяк розумів, що коли запорожці були поблизу десь, то зовсім не для того, щоб рибу ловити в морі: поява такої величезної виправи на байдаках свідчила не про мирні наміри чубатих лицарів, а про бажання напасти й пожакувати місто з його замками, багацькими

палацами в розкішних садах, крамними коморами, а головне з невольницьким ринком, що на нім не переводився живий крам з України, з Польщі й навіть із Московщини. Та велика милість Аллахова до правовірних і могутня сила й мудрість падишахова: його морська потуга з Царгорода наздогнала невірних запорозьких собак на їхнім шляху до Кафи й от-от знищить усіх до одного, хоч, як видно по всьому, клятї гяври вміють добре тікати. Де ж пак — нагоня перед очима кафських глядачів триває від заходу сонця й сливе до смерку, а з турецьких галер не потоплено жодної чайки. Та помітно й те, що турки не збираються спочивати й заспокоїтися на цьому: нагоня щодалі набирає все більшого розгону. Хіба що ніч перешкодить. Але ж обізнане й загартоване в морських боях падишахове військо, безперечно, дасть собі раду з ворогами й у темряві.

Коли в примерку розтали останні обриси турецьких галер на півночі, натовп на березі почав рідшати, а трохи згодом і найцікавіші верталися до міста, сперечаючись і жваво обмірковуючи бачене. Всяк поспішав надолужити прогаяний на березі час. На обличчі кожного татарина видко було велику радість і задоволення від свідомості, що неждане лихо було таке близьке й що воно так щасливо проминуло.

Метушливий, гомінкий день скінчився. Крамарі замикали свої крамниці й комори. Вулиці пустіли. Продавці невольників гнали, постьобуючи батогами, свій двоногий живий крам із ринку до в'язниць, до льохів, до сараїв. Мовчки, похнюпо йшов бідний невольник на ночівлю на вогкій, брудній, повній всякої нужі, соломі, щоб завтра перед сходом сонця знову вернутися на те саме місце й чекати на себе покупця. З гуком гармат прилетіла була несмілива надія на волю, але з тим самим гуком і подалася в безвісті, лишивши страшне, беспорadne горе, сльози й розпуку. Краще були б оглухли на ту хвилю, щоб нічого не чути й не ятрити так глибоко, так боляче вже трохи загоєних безнадією своєї долі ран!.. Лежали в тяжких думках на гнилій соломі й один до одного навіть словом не озивалися. Навіщо?.. Так і поснули, втомлені цілоденною спекою на ринку, важкими переживаннями й безпорадністю.

Не надовго прикорхнули. Глупої ночі розбуджені були якимсь незрозумілим гамором, криками й тупотнявою поза своїми мурованими стінами. З того, що крізь мале-

нькі віконечка високо вгорі лилося й до них непевне, миготливе світло, як від пожежі, догадалися, що горять передмістя та ще, мабуть, пристань. Посхоплювались, наслухали й питалися один в одного: що сталося. Тільки, коли й знов долинув до них крізь грубезні мури гуркіт гармат, почали догадуватися, що сталося. Знову легкокрила надія злетіла в змучені душі... Та все ще сиділи, не рухалися, боячись необережним рухом сполохати ніжне, легке, як дух, видіння.

А на передмістях, на морі коло пристані й у пристані справді коїлося щось незрозуміле навіть для сторожі замкової на баштах. Перше, що почула сторожа, це — глухий гуркіт гармат із півночі, що все наближався й наближався. Зловісні огневі омахи, що спалахували то далі, то ближче на морі, свідчили про морський бій, але хто кого гнав — не можна було розібрати. Вистрілено було з однієї гармати на сполох, щоб розбудити на всякий випадок залогу. А бій усе наближався й вневдовзі кипів у пільмі перед самим замком. Запалали зовсім несподівано на пристані крамні комори й судна, й тільки при світлі пожежі зо стін замку помітили, як до берега раптом прибилося кілька галер, нашвидку викинули сходи, й з них у несвітському жахові посипалися на берег, як з мішків, турки; інші не чекали черги на сходи, кидалися просто в воду й пливли до берега. А тим часом на передмісті почали горіти один за одним будинки з плескатими дахами, великі розкішні палати кафських багатирів із пишними садами й різним надвірним будуванням. Почувся страшенний лемент, крики, прокльони, плачі, голосіння, виття собак, ревище, іржання коней... Залога на замкових стінах нічого не могла второпати й усю увагу звернула на турків, що висадилися так поквально з галер на берег і, під пальбу з козацьких мушкетів, шугнули просто до замкової брами.

Старий турок, що був попереду, несамовито застукав держакон ятагана в браму, а коли згори з башти запитав старший, хто вони й чого їм треба, то старий відповів по-турецькому, що вони, падишахове військо, дістали на морі поразку від козаків, що козаки вже на пристані й от-от будуть під стінами фортеці, що він, Ізбет-баша, просить відчинити браму і впустити рештки його війська в замок, щоб самим урятуватися й стати в пригоді кафській славній залозі. Інші турки, скільки їх було, попадали навколішки, простягали вгору руки й щось белькотали

по-своєму. Старший над залогою глянув на брамного, щоб відчинив браму, а як усі ввійдуть, щоб зараз і замкнув.

— Ну, брате,— тихо промовив Хмель до Павла, прийдешов і наш час.— Будьте напоготові, хлопці,— сказав до інших.

Вони з кількома сотнями братчиків стояли геть-геть, щільно притулившись до стіни замкової з того боку, де нікого на стіні не було. Тепер усю увагу залоги було звернено на козацькі чайки, й поки брамний відчиняв браму, з бойниць заgrimіли гармати по пристані.

Ступивши за браму, старий турок став коло брамного, а коли той впустив усіх, він ухопив його за горло обома руками й так здавив, що той, не писнувши, повис у старого на руках. Турок відкинув трупа набік і сам став на брамі, якою вже ринули, як вода прорваною греблею, Хмелеві козаки. Турки, не гаючись, кинулися на тих, що метушилися коло башт, готуючись до козацького приступу, а січовики, що втислися в замок із Хмелем і Жбуряєм, почали палити з мушкетів у тих, що на стінах стріляли назустріч козакам, що наступали від пристані. Це внесло в натовп оборонців на стінах страшне сум'яття; багато їх не чекало, поки їх розстріляють ізсередини, з безпосередньої близькості, й кидалося сторч головою з муру вниз, а кому в голові не запаморочилося з переполоху, той встиг заховатися в башті. Чи надовго?.. Утлі двері замкових башт уже тріщали під натиском дужих козацьких плечей.

А в широко розчинену браму буйним потоком, ніким і нічим не перепинене, ринуло вже козацьке військо з гетьманом на чолі.

— Спасибі, Сокиро! — гукнув Сагайдачний, побачивши нового брамного, старого турка.— Добре, батьку, подбали!

— Нема за що, батьку гетьмане,— відповів турок і додав: — Зараз, мабуть, вискочить залога на вас, то будьте напоготові.

— Авжеж, авжеж,— мовив гетьман і дав наказ шикуватися до бою, а «туркам» — розсипатися по місті й підпалити його з усіх кінців.— А ти, старий, знаєш, де ті льохита в'язниці, що в них бусурмени замикають невольника?

— Знаю, батьку,— відповів Сокира.

— Візьми ж собі на поміч ще кілька братчиків та поодмикайте двері й пустіть невольника на волю. Тих, що не хитаються ще від вітру, озбройте й пустіть погуляти по

місту, а ми вже тут якось самі... Та ось, либонь, і наші господарі наближаються вітати несподіваних гостей...

При нерівному, млявому світлі, що лилося через високі стіни з палаючих пригородів, козаки побачили, як з противного боку через величезний майдан насувалися на них темної лави залоги.

— Темно, матері його хрін! — гукнув гетьман. — Ану, дітки, підпаліть ці вежі, щоб видніше стало!.. А ви,— звернувся до вишикованих до бою лицарів,— зустріньте невір'як сальною та почаствуйте поки що олив'яним бобом.

Махнув булавою гетьман, і грімний гук із мушкетів розітнувся в стінах замку, покотився містом, перелетів стіни й голосною луною пострибав хвилями морськими в темні далечені. Татари відповіли, не зупиняючись, тим самим. Дехто в лавах козацьких повалився від ворожих куль, але пальба не припинялася: козаки вміли стріляти без перерви, бо палили з мушкетів тільки передні лави, а задні тим часом набивали передані їм спереду порожні мушкети й подавали їх переднім. Це безперервне стріляння завжди робило страшне спустошення у ворожих лавах, тепер же вчинило його тим паче, що татарва й турки насували стислим шиком. З криком і галасом вороги зупинилися, але під погрозові вигуки своїх старших покидали, хто мав, мушкети, вихопили з піхов шаблі й, порозривавши лави, бігцем кинулися вперед.

— Гей, браття-отамання! — гукнув кошовий до куріних, що кожний стояв на чолі свого куреня. — Киньте й ви ваші пукавки, хопіться за правдиву козацьку зброю та біжіть бусурменові назустріч.

Він махнув булавою знов, і козацька сила з шаблями наголо ринула вперед.

— Ну, брате мій,— звернувся до Жбурдя побратим Хмель,— покажи й ти тепер, чи багато взяв від моєї науки, показати є де: я й не сподівався, що їх, голомозих, така сила. Вперед з Богом!

І вони за курінним свого куреня порвалися на ворога.

Тим часом запалали башти, запалало місто в багатьох місцях зразу, освітливши жахним проміттям іще страшніше видовище січі. Пожежа міста підбадьорила козаків і найпевнішому з них подвоїла силу. Натомість на татар та турків справила гнітюче враження. Непевно розтиналися їхнє «алла», й тремтіли криві шаблі в дужих руках. Бачили при світлі заграви, що їхня сила більша, але й це не підбадьорювало їх. Стіни мовчали, а башти горіли —

це жахало, й невідомо було, що обіцяє палаюче місто. Звідусюди, здавалось їм, чигала страшна неминучість... Гетьман цим разом не взяв участі в січі з бусурменами. Оточений старшиною, він стояв на підвищенні осторонь і бачущими очима стежив за всіма відмінами в бою й довкола. Тільки вряди-годи чули ті, що билися, його гучне й бадьоре:

— Добре, дітки, добре! Натисніть, натисніть! Рубайте псявіру без милосердя!

— Лепсько, лепсько,— посміхаючись у довгі сиві вуса, підтакував Омелян Граб.— Нехай мені сам їхній шайтан чхне в пику, коли не лепсько!

— А Хмеля, батьку, бачиш? — промовив, не спускаючи палаючих очей з січі, Бородавка.— То митець, то лицар!

— Митець-то він, митець,— завважив незадоволено Сагайдачний,— та якого дідька вліз у те пекло! Чи без нього ради не дали б собі з бусурменами наші братчики!

— Лицар правдивий усе хоче бути на своєму місці, батьку,— відповів Бородавка.

— Та хто каже, але таких лицарів, як Хмель, мусимо берегти для рідного краю: нам потрібна не рука його, а голова.

— Це правда,— згодився Бородавка.

— Не журись, батьку,— додав свого слова старий Граб,— буде цілий: має попліч себе янгола-охоронця.

— Якого? — здивувався гетьман.

— Молодого Жбурляя.

— Ум-гу,— мугикнув гетьман,— це, може, ще гірш: зарвуться один поперед одного так, що й не вилізуть.

А молоді побратими й справді рубалися всьому козацтву й ворогам навдивовижу. Ще й дотепними словами перекидалися вряди-годи.

— Ще не впрів, брате? — питає Хмель.

— Та трохи є, брате,— відповідає Жбурляя.

— Нічого: поки не впріти, поти не вміти.

— Та й багато ж їх, гаспидських синів!.. Отут би мені доброго дрюка або хоч ломаку: хоч не так зручно, зате влучно.

— Бачу, брате, що пішла за вітром моя наука, коли душа твоя прагне дрюка!..

Накинуло наших рубак оком і двоє старших татарських: обидва славні лицарі й силою й умінням орудувати шаблею. Загорілися зарні до лицарської слави серця їх огневим бажанням стягтися в смертельному герці з рівни-

ми собі запорозькими лицарями. Це було тим легше, що йшли в бою так само в парі. Перемовившись кількома словами, погукнули вони на своїх голомозих вояків, щоб дали їм дорогу до неборних лицарів козацьких. Шугнули в обидва боки на той наказ татари й двоє красних невірних бойців стали перед Хмелем і Жбурляєм.

Лише на коротку мить зупинилися в здивуванні наші побратими, але відразу ж таки вбагнули собою намір супротивців і, не вагаючись ані хвильки, кинулися на них з усім молодечим запалом.

— Держись, брате, — чорт ухвате! — гукнув Хмель, відбиваючи татарську шаблю, аж іскри приснули.

— А ми чорта за хвіст та об поміст! — озвався, сміючись, Жбурляй, схрестивши свою шаблю з шаблею татарського велета.

Бойці — татари й козаки — різалися й далі, не зупиняючись, але, ніби за змовою, не втручалися в цей несподіваний герць серед загального бою й трималися осторонь.

— Що там таке? — аж підскаочив на місці гетьман і показав рукою в той бік, де схопилися лицарі.

— Хо-хо-хо! — зареготав старий Граб, ухопившись за боки. — Нехай мені чорт межі очі харкне, коли то не герць!

— Не яропужі тобі сини! — тупнув ногою Сагайдачний. — Вони серед бою герці розпочали!.. Ну, начувайтесь же!..

А герць набирав щодалі все більшого запалу. І Хмель, і Жбурляй відразу почули, що мають супротивців неабияких, і миттю споважніли, зосередилися, стали уважними й сторожкими. Слухи їх закрилися для того пекла, що нуртувало довкола, що кипіло й кричало, вило, ревіло в місті. Перед очима в кожного з них гадючкою вилася й вилискувала коротенькою блискавкою на пожежній заграві зловісна криця шабель, та немов у корчах здригалася ворожа рука, й світилися гостро, ніби аж сверлили злобою та зненавистю, пара чорних татарських очей. Кожен із них відразу став свідомий того, що на кін мовчазною згодою поставлена в цьому несподіваному закладі не якась дурничка, хоч би й найкоштовніша, а смерть переможеного. Ні вони, ні їхні супротивці смерті не боялися, але кожен з них думав: з якої речі!

Дзвеніли, дзижчали, скреготали, зударюючись, леза дамаської криці, часом сичали гадюкою й знов відскакували одно від одного; в'юнами вилися, згинаючись, то

розгинаючись, стрункі постаті лицарські й то наступали, то відступали, немовби в якомусь химерному танці або в узлуватій грі з поклонами й різними поворотами. Змагалися всього лиш кілька хвиль, але піт заливав очі, й груди важко дихали...

— Ну, я кінчаю, брате,— мовив раптом Хмель.— Досить забавки!.. Тра діло робити...

Нападаючи й відбиваючи напади, він вишукав слабке місце в умілості свого супротивця й викликав його на повторення того непевного руху, і коли той, запалившись, пішов на принаду, Хмель спритним і сильним рухом вибив у нього шаблю з руки, махнув у повітрі своєю, й полинула лицарська душа правовірного з долини плачів і стогонів просто в райські прохолодні оселі, в обійми чарівних гурій.

— Вже! — сказав Хмель і почав відбиватися від татар, що, побачивши загин свого старшого, кинулися в страшній люті на переможця.

Жбурляй іще вовтузився з своїм, шкодуючи, що має в руці шаблю, а не добру ломаку.

Зненацька гамір і галас бою збільшився, обернувшись у потворне ревище. Ззаду на татар та турків кинувся з міста старий Сокира з своїми «турками» й визволеними з льохів і в'язниць та озброєними невольниками. Сам ішов попереду і вривався в самісіньку гущу. Роззираючись на всі боки, загледів тяжке змагання свого Павла з татарським велетнем. Довго не розмірковуючи, скаженими помахами шаблі проклав цілу вулицю аж до сина, ще раз махнув у повітрі гострою крицею й розтяв синового супротивця навпіл.

— Тату! — тільки й устиг скрикнути син.— Таж у мене з ним герць...

— Герць?..— здивувався Сокира.— Чорт його бери! В усіх у нас тепер герць... Не стій, сину, по-дурному, а то ще якийсь' голомозий побачить, що гав ловиш, та й рубне зненацька шабелькою. За діло, хлопче!..

Й старий знов поніс свої страшні удари в саму гущу. Озирнувся Жбурляй за побратимом і тепер тільки побачив, у якій він, його Хмель, небезпеці. Роз'яреним левом стрибнув, себе не пам'ятаючи, до нього, й покотилися татарські та турецькі голови з плечей додолу, а побратим витер лівою полою заюшене ворожою кривцею лице, промовив голосно: «Спасибі, брате!» — й знову запрацював шаблею попліч із побратимом, доганяючи Сокиру.

Бачив усе теє винозорий гетьман і тільки головою покрутив та пишну бороду свою розгладив, а старшина легко відітхнула й потиху обмінювалася вражіннями.

Бій поволі затихав. Зрадливий, як собі думали татари, й підступний напад «одновірців» відразу перехилив терези щастя і вдачі на бік запорозьких лицарів. Багато з недобитків ворожих, неважаючи на покрики й погрози ще зацілілих старших своїх, почало розбігатися з боєвища хто куди,— переважно до палаючого міста, але козаки наздоганяли, переймали втікачів і вбивали. Решта ворожих лицарів боронилася, як леви, поки всі до одного не полягли смертю славних.

Бій скінчився. Але сумний, задуманий стояв гетьман на підвищенні й дивився очима, повними сліз і смутку, перед себе — на величезний майдан, укритий лицарським трупом. На боєвищі вешталася ще братчики, що їм доручалося виносити з бою ранених: поранених ворогів вони просто добивали, а своїх брали на ноші й несли на берег на чайки та на каторги, де інші, переважно старі запорожці, оглядали їхні рани, промивали їх, лікували й перев'язували. Аж тут стали в пригоді й жіноцькі руки: з своєї каторги розсипалася тая біла челядь по всіх галерах і байдаках, де були ранені, й упала коло них, як коло рідних.

А гетьман усе стояв смутний, невеселий і спозирив укрите трупом і залите християнською й бусурменською кров'ю поле. Козаки, розбившись по куренях, ворухились осторонь, оправляючи себе після бою. Курінні отамани, що не полягли на полі бою, рахували кожен своїх козаків, чухали потилицю й крутили головами; а де отаман наложив головою, там за нього справували діло живі осавули та писарі. Багатьох славних лицарів не дорахувався сьогодні кожен курінь, тому не тільки гетьман, а й усі були зажурені, понурі, зосереджені, мовчазні перед маєстатом смерті.

Розвиднялося. Ще блідий, недокровний ранок не в силі був перемогти бурхливого проміття палаючого міста, та й башти палили ще, як велетенські смолоскипи, кидаючи на всіх багрове рухливе сяйво. Східний вітер односив дим на море, далеко-далеко, де навіть не було кому звістити про те, що сталося; хіба що якийсь, може, самітній татарин-рибалка з далекого приморського аула, закидаючи в море вбогу свою сіть, з острахом поглядав скоса на страшну заграву й тихо про себе молився й дякував Аллахові, що завжди справедливий гнів його впав не на маленький

рідний аул, а на велике місто багатіїв, розкошів та розпусти, на місто веселощів, гульні, сміху й водночас місто людського, невольницького горя, плачу й мук. Великий Аллах і Магомет, пророк його!..

Діамантова капка канула на довгу просиву бороду гетьмана, другу він змахнув із вій сам і озирнувся на гук і гомін, що в глибокій жалобній тиші вхопило його вухо. Підвелись і поникли голови старшини. Всі вони побачили мішаний людський потік, що котився з міста просто на них.

— Невольники, невольники, невольники... — вітром пронеслося по козацьких гуртах.

Гетьман стояв, дивився журними очима на цей людський потік і мовчав чекаюче. Потік із чоловіків, жінок і навіть дітей у лахмітті, що тіль-тіль прикривало голе тіло, підкотився до гетьманських ніг. Передні, а за ними й усі інші впали навколішки і з сльозами радості дякували гетьманові за визволення з тяжкої неволі та благали його забрати їх із собою.

Сагайдачний, ледве втримуючись, щоб і собі не заплакати, зійшов із підвищення до них, узяв одного з хлопчиків на руки й поцілував його в щоку.

— Такий гарний козарлюга, — мовив до зниклої дитини, — а попав татарам у ясир. Як же це так?

— Татка вдома не було, — відповів малий, збентежено дивлячись на свої пучки й вертячи в них кінець драного, брудного рукава своєї, зотлілої вже на плечах, сорочечки, — а вони вдерлися в хату, маму вбили, мене з Оленкою, — показав пальцем на дівчину, — потягли з собою, а хату підпалили.

Видно було, що дигині вже не раз доводилося відповідати на такі, як гетьманове, питання, й воно говорило це, як завчене.

— Та чом же ти не оборонив і себе й Оленку? А звешся козаком.

Хлопець здивовано повернув голову й скоса глянув ув очі гетьманові й на його бороду.

— Хіба ви, діду, не розумієте — чом?.. У них і шаблі, й списи, й луки, а в мене навіть палиці в руках не було.

Довкола засміялися.

— Встаньте, люди добрі, годі вам клячати, як у церкві! — погукнув гетьман на невольників, а далі знов до хлопця: — Це правда, що без зброї не оборонишся. А ти хотів би мати шаблю?

— Атож,— посміхнувся хлопець.

— А що ти нею робив би?

— Утік би на Запорозжя, як дядько Мартин, та рубав би татар...

— Який Мартин?! — раптом вихопилося з поблизького гурту, й немолодий уже братчик поквапно продерся крізь натовп невольників наперед.— Чи не Махненко? — питав, звертаючись то до Оленки, то до хлопця.— В мене справді була племінниця й звалася Оленка... Хлопця не пам'ятаю...

Дівчина дивилася на нього поширеними очима, спочатку попалотніла на виду, потім залялася червінню по саму шию...

— Дядечку ріднесенький! — кинулася козакові на шию.— Таж я вас пізнала тепер...

— Ну, дивись!.. ну, глянь,— радісно говорив Мартин Передерій, колишній Махненко, здіймаючи її руки з плечей своїх і ворущачи вусом, щоб не засльозитися.— То сестру... неньку вашу, вбито?.. Ну, прокляті! — потряс він кулаком у повітрі.— Бив вас та й ще битиму!.. Пробачте, батьку, що перебив вам...

— Нічого, нічого, Мартине,— лагідно промовив розчулений Сагайдачний.— Візьми ж ось і небожа та дай молодому козакові добру шабельку: добрий з нього запорожець вийде.— Він іще раз поцілував хлопця в щоку й спустив на землю.— Дякуй Богу, що поміг визволити з неволі бусурменської й не допустив невірним зробити з нього яничара.

Мартин із небогою й небожем малим відійшов набік.

— І ви, мої любі,— звернувся до людей,— не мені дякуйте, а милосердному Господеві, що дав нам силу й справив нас сюди.— Дякуйте й моліться за благородні душі отих,— гетьман зняв шапку, перехрестився й показав рукою на боевище,— що поклали в чеснім бою лицарське життя своє за ваше визволення з безвічної неволі. Царство небесне їм!..

Невольники скидали шапки, хто мав, і побожно хрестилися, шепочучи молитви.

— Дякуйте, люди добрі, й отим, що лишилися живі, щоб і далі визволяти й боронити таких безталанних, як ви. А тепер... Ви ж, мабуть, голодні на татарському кошті? Та й пообдиралися, бачу, так, що сором глянути... Тож ідіть попастися й одягтися в місто: там же ще не все згоріло, й буде що вам і попоїсти, буде в що й одягтися. А потім pomoжете козакам попереносити татарські добра

на наші каторги та байдаки. Та стережіться, щоб якийсь недобиток бусурменський потайний не підстрелив...

— Нема вже, батьку, нікого в місті,— загуло в натовпі.— Всі багатії їхні встигли поховатися в другім замку!..

— Нічого, ми ось трохи відпочинемо, та й за тих візьмемося,— промовив гетьман,— довго варуватися не будемо. З Богом же, мої голуб'ята!.. Та не паліть там нічого більш поки що: може, нам треба буде на ніч розвести багаття, то щоб було чим.

Невольники, кланяючись, відходили до міста, розчулені, врадувані... А гетьман, відпустивши своїх боеків до вечора підкріпитися й виспатися, сам із старшиною пішов оглянути боевище й укріплення другого замку. Зненацька погляд його зустрівся з поглядом Хмелевим. Він зупинився.

— Слухай, пане писарю,— промовив зсувора,— з яких це часів поведося серед бою герці справляти?.. Де той другий тур, Жбурляй?

— Я тут, батьку гетьмане! — озвався від свого куреня Павло, що стояв, розмовляючи з батьком.

— Лицарський гонор, батьку, велить не ухилитися й не ховатися за чужу спину, коли тебе викликають,— відповів, ховаючи під усом веселу усмішку, Хмель.

— Гонор?.. А розум?

— У доброго лицаря вони все в парі.

Гетьман посварився на нього пальцем.

— Ходи з нами, старий! — погукнув на Сокиру.— Та й тура свого тягни з собою: нехай привчається.

XXII

Надвечір цього самого дня ворожі чати на баштах бачили, як уся козацька виправа, лишивши на березі озброєних невольників, одплила далеко в море. Перед цим дивилися крізь бойниці в стінах і вікнах на баштах, як гяври визбирували на боевищі трупи своїх одновірців і переносили їх на галери, лишаячи трупи правовірних лежати й далі на полі бою; отже, догадалися, що невірні вирушили в жалібний похід — ховати в глибинах морських своїх мертвих і що всі оті галери та байдаки не забаряться вернутись назад. Що тоді?.. Страшне питання,— краще не думати над ним. Щоправда, кафеський

мурза їхній устиг погнати до Бахчисарая вистовця, прудкого, як північний вітер, за потугою, але чи наспіє тая ханська поміч у свій час?.. Шкода! Хіба що ворог спочиватиме після тяжкої, кривавої різанини ще хоч одну добу...

І як же мудро та хитро пошили їх усіх у дурні ті невірні собаки з отими «турками», з отією «втечею» й «боєм» на морі! Хіба могли б козаки здобути замок, якби одурена лукавим способом старшина замкова не відчинила їм назустріч важку браму сама, аби врятувати від видимої «загибелі» отих «турків»? Ніколи в світі: не такі будівничі споруджали замок, щоб перші-ліпші здобичники опанували його!..

Що ж далі?.. Мурза сподівається, що козаки, пограбувавши місто, гулятимуть і пиячитимуть кілька день за козацьким звичаєм, і замку відразу не полізуть здобувати, а тим часом наспіє бахчисарайська потуга. Але щось не видко й не чути, щоб невірні гуляли та пиячили, хоч у місті по багацьких льохах є тих напоїв, заборонених кораном (для бідних людей, розуміється!), хоч залийся. Щоправда, не видко й не чути, щоб і до приступу готувалися... Чи не думають, поховавши оце своїх мертвих, знятися — коли не вночі, то на ранок — і забратися звідси до лиха?.. Хоч навіщо тоді зчаста-згуста чати їхні довкола замку?.. Хіба їх розбереш... Може, й знов якусь вигадку готують, щоб одурити... Великий Аллаху! що це?!

З моря, куди відпливли запорозькі байдаки й галери, розітнувся глухий гуркіт гармат: раз, удруге, втретє. Вартові прислухались, а тому, щодалі знову стало тихо, догадалися, що то невірні, поховавши загиблих у бою товаришів своїх, прощали їх жалібною ясою з гармат. На тому заспокоїлись і почали відправляти свій звичайний намаз при заході сонця, хоч і не кликав уже до нього дзвінкий і співучий голос муедзина з вежі мінарету, бо від мечеті в місті лишилися самі закурені стіни та чорні слупи, а мулла з муедзином поховалися в покоях у мурзи в замку.

Та помилялися вартові, гадаючи, що гетьман, опанувавши пристань, пригороди, фортецю й місто, тим задовольнився, добрів. Ще виряджаючись із Січі, він поклав собі до оцадку зруйнувати Кафу, це прокляте гніздо хижаків, що торгували християнськими душами й тілом. І коли тепер не кинув він своєї потуги відразу й на другий замок, то лише тому, що намірився здобути його з

найменшими стратами людей своїх. Він уже добре розвідав, що залоги там жодної, oprіч нечисленної варти, нема, зате в замок, як тільки почали вчора з ночі горіти пригороди, повтікало похапцем із міста, захопивши все, що мало найкоштовніше, численне татарське вельможне панство й багатії.

Щоб не викликати чорта з пекла самим, татарські гармати на баштах мовчали через увесь день, хоч легко могли накоїти чималого шелесту й шкоди, коли б почали бити по пристані. Сагайдачний добре знав причину такого татарського миролюбства й тільки посміхався в бороду, а вернувшись з похорону на морі в пристань, він сам із старшиною побував на галерах і сам понаводив, понацілював усі гармати свої на ті кілька башт, що стриміли в різних місцях над замком; а зробивши це, звелів не рухатись і чекати гасла. Частину свого війська з озброєними визволенцями послав під покривкою ночі в обхід на допомогу чатам, якби бусурмени поривались втікати через стіни із замку. Велено було не ховатися, а на безпечній відстані запалити в пригородах усе, що ще не спалено там, і навидноці у татарських вартових удавати, що готується рішучий приступ: це примусить обложенців відірвати частину оборони, щоб забезпечити задні стіни, й значно послабить опір біля брами. Головна частина війська, не засвічуючи жодного світла, тихо шикувалася попід стінами на майдані, а з міста підвезено було два величезні дубові тарани на добре підмазаних колесах: зроблено їх було за вказівками Сагайдачного ще за дня й приховано в густім саду одного з утікачів-вельмож татарських. Щоб приспати увагу варти й обложенців, пущено з наказу гетьмана ману на них: на одній за одною галерах засвітились вогні, почулася музика, дудніння бубнів, а найголосніше — співи та гучний невгаваючий регіт, що вилясками котився лоном спокійного моря, вдарявся в стіни замку, вертаючись назад химерною луною, й стрибав спустошеними вулицями передмістя.

Татарська варта на баштах і в дірах бойниць бачила й чула той гамір на пристані, й спасенна надія на те, що буря пронесеться й не зачепить замку, окриляла пригноблений дух її. Не звертала навіть особливої уваги на досить підозру шамотню в противнім кінці майдану, гадаючи собі, що то жадливі здобичники з козаків, а певніше з невольників, грабують у темряві ніким не вартовані трупи правовірних. Глуха зненависть і злоба воруши-

лася в кожного в серці, й не в одного з них свербіла рука вдарити з гармат по тих, що так бучно, весело й безпечно гуляють у пристані. Але — краще не зачіпати: може, вдосвіта щезнуть без вісті, а як забаряться ще день-два, то будуть мати рахубу вже з ханським військом.

— Готові, дітки? — почувся в темряві голос кошового.

— Готові, батьку гетьмане, — буркнули у відповідь курінні отамани.

— Добре, добре... То нема чого гаятися, — можна й починати. Ну, дай Боже щастя!..

Він висмикнув із-за пояса пістоля, й гримний постріл розбудив зловісну тишу на майдані, видерся розчиненою настіж брамою із замку й долинув гармашів на галерах. У тую ж мить блиснуло на всіх їх кількадесят омахів у п'яті ночі, й страшений рев гармат потряс землю й стіни. Кількох башт над замком наче й не було, тільки нелюдські зойки тих, що обвалилися разом із вежами, розітнулися в притаїлій з ляку тиші.

— Добре, добре, дітки, — задоволено промовив гетьман. — Ану, ще раз!

Справді, за хвилю новий гук гармат, і крики та галас у замку. Тим часом козацькі лави відлипли від стін і одна позад другої стали на невеликій відстані від брами перед стінами замку та, не чекаючи довго, почали палити з мушкетів по дірах замкових бойниць, а по той бік замку заграло проміння пожеж. То там, то там із замку пробували вилізти й стати на стінах якісь темні постаті, але, махнувши в повітрі руками, зараз же падали назад.

З обох боків козацького шику викотилося й стало перед брамою по тарану: коло кожного було по кількадесят дужих братчиків, а на чолі біля однієї стояв Сокира, біля другої Жбурляй, — батько й син.

— Ану, спробуй, старий, — гукнув гетьман, — чи міцна брама до магометового раю!

— Спробуємо зараз, батьку! — відповів Сокира й хопився тарана. — Ану, разом, дітки!

Шарпнулася потвора на колесах спочатку назад, зупинилася одну коротеньку мить, потім раптово кинулася оскаженілим багатоногим драконом уперед, з усієї сили гепнулася лобом у куту залізом дубову браму й відскочила на кілька кроків назад.

— Лепсько! — гукнув Граб.

— Добре, дітки, добре! — підбадьорював гетьман. — Ану, ти, Жбурляю...

На розвалі брамної вежі з'явилося кілька обложених із мушкетами, але вистрілити не встигли під градом козацьких куль і покотилися назад.

Розігнав свого тарана Жбурляй із моцаками-братчиками й ударив ним у другу половину брами з такою силою, що вона тріснула зверху до низу й заскреготала, немов від лютості, в іржавих завісах.

Почулися ухвальні вигуки вже не самої тільки старшини, а й козацьких лав.

Знову вдарив із розгону своїм тараном старий Сокира: не відскочила потвора назад, а, пробивши лобом діру в брамі, застряла в ній головою. Другий удар Жбурляєвого тарана поміг Сокирі вирвати свого з халепи й гетьчисто пом'яв на брамі й дерево, й залізо.

— Ану, обома всередину! — гукнув гетьман і звернувся до війська. — А ви, дітки, передайте мушкети заднім — нехай і далі стріляють, а самі візьміться за шабельки.

Ще кілька страшних ударів дубових потвор у середину брами, й вона, зіскочивши з завіс, гепнулася важко назад, понівечена, потрощена.

Миттю тарани відтягнуто набік.

— Вперед! — гукнув гетьман, і козацький потік ринув у роззявлену пащеку замку.

Диво дивніше: кинулися в огонь бою, а пірнули в глуху й німу темінь ночі. Ані духа не видно й не чутно було поблизу. Стали в подивуванні.

— Що сталося? — почувся зовні сердитий голос Сагайдачного.

— Та нікого нема, батьку! — озвалося кілька курінних із середини. — Чорт його зна де й подівалися.

Пропустили гетьмана й старшину в замок.

— Хм... — муркнув, роззирнувшись на всі боки, гетьман, — поховалися чи повтікали?

— Швидше повтікали, — завважив Бородавка.

— Та нехай мені їхній магомет ув очі чхне, коли не повтікали! — додав своє Граб.

— А підпаліть-но, хлопці, оті хижки, що стоять осторонь: може, видніше буде! — звелів гетьман. — Того багаття, що десь по той бік наші розпалили, замало. Та позапалуйте смолоскипи!..

Коли запалало кілька дерев'яних вартівень, що їх назвав гетьман хижками, очам братчиків відкрилася казкова картина. Просто перед ними в глибині при світлі пожежі пишався розкішний палац, збудований на арабський лад;

перед ним була велика площа з пречудовими квітниками й різноманітними, не баченими ніким, деревами; посеред площі високо прискав на всі боки величезний водограй, а довкола нього — багато менших, і в блисках проміття та смолоскипів це справляло на січовиків незабутнє враження: кожному з них пригадалася вбога, хоч велика також, сувора площа рідної неньки Січі, з маленькою утлою церковцею, критою очеретом, посередині, та кількома десятками довжелезних, теж із очеретяними дахами, незграбних, брудних куренів...

— І живуть же прокляті бусурмени! — почувлися задрісні голоси.

— Мабуть, і король у Варшаві такого палацу не має!

— Бо таки не має: був я у Варшаві!

— Хоч би з тиждень у такій біді попиту оковитої та виспатись добре на пуховицях!

— Та це ще не один, дітки,— каже старий Павлів батько, що п'ятнадцять літ тому був тут.— Це новий, бо я не бачив його, а там десь поза ним мусить бути ще кілька їх.

— Гарне гніздечко,— промовив гетьман,— та щось птахів не видно. Розсиптеся, дітки, по всіх усюдах та обшукайте: може, дізнаєтеся, де поховалися птахи, та й мені скажете. Тільки поки що не паліть гнізд. Та будьте напоготові, обережні, щоб не попасти в халепу.

Не треба було наказувати козакам удруге: за кілька хвиль огневі рухливі цятки замиготіли по найдалших закутках замкових.

Сагайдачний і старшина підійшли ближче до водограїв і почали радитися: що чинити далі. Вирішили цю ніч уже не спати, а повиносити на галери та чайки все, що є коштовнішого в замку, поробити підкопи всюди попід стінами фортеці й пустити її в повітря, палаци й усякі житла та інші будови спалити й геть-чисто зруйнувати прокляте гніздо мук і сліз та горя людського, християнського.

— А стривайте лишень!...— показав Граб в напрямку до палацу.— Нехай мені чорт у пику чхне, коли то не баба!..

Справді, від палацу до них, озираючись на всі боки, бігла доріжкою якась жінка. Кінці білої чадри маяли в темряві, напівосвітленій млявими омахами погасаючої пожежі, мов крила невідомого нічного птаха. Не добігши кількох кроків до старшини, вона зупинилася, смикнула з обличчя чадру й підійшла ближче.

— Так, так,— промовила тихо,— вони, козаки... запорожці... Та ще чи й не старшина козацька...

— Хто ти, бабо? — звернувся до неї гетьман.— Де ти взялася й чого тобі треба?

Жінка пильно вдивилася в нього.

— А це, мабуть, сам Сагайдачний... Чула, що в нього довга борода... Ще як на волі була, чула... Дочекалася... таки дочекалася...

Говорила, як у сні, але раптом, згадавши щось, оживилася, заговорила швидко й злякано:

— Та чого ж ви стоїте?! Адже вони всі потайним підземним ходом вийшли геть із замку, а я знала ж, що прийшли козаки, й заховалася від панів, не пішла з ними, бо хочу додому, в Україну...

— Ти правду кажеш,— запитав гетьман.— Чи мариш?.. Про той хід питаю.

— Правду, славний лицарю.

— Звідки він, той хід?

— Звідси,— показала бранка на палац.

— А куди виходить?

— До моря... Далі за замком є невеличка, добре захована від моря деревами, затока: на неї й виходить той потайник. А в затоці дві каторзі повсякчас наготові. Хід той підземний дуже довгий: вони ще не встигли втекти.

— Ану, Хмелю, біжи боржій із Жбурляем на пристань, візьми десятків зо два байдаків наших із козаками та розшукайте затоку тую. Подбайте не палити й не топити каторг: вони ж забрали з собою багато добра. А ми тут чинитимемо своє.

Побратими бігцем подалися на пристань.

— Пустити ж і мене, мій пане, до тих невольниць, що ти визволив з пекла,— благушим голосом промовила бранка,— повік Бога за тебе молитиму.

— Гаразд,— відповів Сагайдачний,— але ти, жінко, покажи нам перше, де той потайник: може ж, твої пани роздумають і вернуться.

— Бачу я вже, що не вертатися їм, проклятушим, а проте хід вам покажу.

Вона повернула назад до палат мурзи, а Сагайдачний з старшиною рушили за нею.

Тим часом два десятки байдаків із братчиками без жодного вогника тихо відчалили від пристані й безгомінними тіннями бистро линули понад берегом повз чорне озіще

фортеці на південь. На передньому, на чардаку, стояли Хмель і Жбурляй і пильно вдивлялися в темні береги. Ніч була безмісячна, але блиски заграви з-поза замку перекидалися й через височенні стіни фортеці, тому від бачущих козацьких очей не сховався кожний більший камінь на березі. Повне безвітря давало можливість гребцям тільки безшумно ворушити веслами, щоб байдаки линули вперед із прудкістю птахів.

Минули фортецю з її замками й зруйнованими стінами башт. Далі протягся високий скелистий берег, над яким ще далі чорнів ліс. Ніде ані ознаки якоїсь затоки.

— А може, баба видумала тую затоку? — промовив врешті Хмель.

— З якої б речі? — питанням на питання відповів Жбурляй.

— Та якась вона... ніби причинна...

— Це й я помітив, але... де ж тоді подівалися ті, що в замку засіли були?

— Та, може ж, їх уже досі відшукали...

Жбурляй раптом упився очима в якусь темну пляму на березі.

Стривай... а це що?

— Якісь кущі, мабуть, — відповів Хмель, теж упиваючись очима в те місце. — Он бачиш же: зараз за ними чорніє ліс.

— Ану, звели причалити, — подивимось ближче.

Коли байдак Хмельів підплив до саміського берега, то й Хмель і Жбурляй побачили досить широкі ворота, дуже хитро заличковані від цікавого ока з моря купами величезних плакучих верб, що схилилися над саму воду й купали своє тонке гілля в морі. Прислухались — нізвідки анічичирк.

— А причальте до берега щільно, — тихо промовив Жбурляй. — Я зізу по каміннях на берег та подивлюся, що там за цими вербами.

Видряпавшись по скелях на високий берег, він розтав у темряві.

Минуло кілька томливих хвиль мовчазного чекання. Нарешті він вернувся й почав радитися з Хмелем, що далі чинити. За цими вербами справді була маленька затока, а в ній причалені до берега дві каторзі: навіть із кожної було викинуто сходи просто до також добре заличкованого кущами ходу під землею. Видно, що все приправлено до втечі.

Обрада тривала недовго. Десятків зо два козаків із мушкетами, та ще стільки ж такі з припасом стрелива, видряпалися за Жбурляєм на беріг, а Хмель поставив свої байдаки по обидва боки від виходу із затоки в лави й велів бути наготові з очепами.

Не довго довелося чекати Жбурляєві: кущі, що заличковували вихід із потайника, розсунулися, й звідти почали виходити люди, напівголосно розмовляючи, вони метушливо наладовували обидві галери добрами, що тягли з собою із замку, розміщали жінок і дітей. Коли все було зроблено й на наказ старшого татарські вояки підтягли на судна сходи, десь на вербах розітнулося голосне чхання, й у відповідь на нього з обох боків затоки мигнула блискавка й гримнув грім мушкетів. Почулися нелюдські крики, зойки, стогін; зчинилася страшенна замішанина, заворушилися гребки, й каторги рушили з місця до виходу. Знов блискавка й грім, знов викрики й прокльони... Передня каторга врешті просунулася у ворота й виплила в море. Несвітський жах охопив татар, коли вони побачили в темряві дві лави козацьких байдаків. Коли галера просунулася далі, за її облавки з обох боків учепилися міцні козацькі очепи з залізними гаками. Почався бій... На другій, що виходила з воріт, почули це й приготувалися до оборони, але зверху, з верби, просто насеред галери, скочив Жбурляй і з блискавичною швидкістю запрацював шаблею по головах татарських вояків; в цю ж таки мить її з обох боків узято було в гаки, й братчики муравлями полізли на судно. Оборонці були так ошелешені несподіваним нападом, що не боронилися сливе й внедовзі здалися на волю звитяжців.

Цілу ніч кипіла робота в замку й на пристані: козаки й визволенці зносили до берега всякі добра, що їх знаходили в замку, наладовували ними каторги й байдаки; інші в різних місцях поробили підкопи під стіни фортеці й замків і повкочували в них бочки з порохом, знайдені по військових льохах. До схід сонця все було скінчено. Тоді гетьман звелів спочатку підпалювати геть-чисто всі, що були в замку, будови й усім до одного залишити замок і фортецю на згук сурми з пристані.

Запалали палати кафського мурзи, пойнялися полум'ям, загототали палаци кафських багатіїв і всякі інші будови, та вже не було кому ні плакати, ні голосити по них. Вітер із моря поніс густі дими від пожежі ще три дні тому безтурботно веселого й казково красного міста зеленими

лісами й крутими горами аж у глибінь дряпіжного Криму, лякаючи його хижацьке населення; воно й не підозрівало, що цими димами котиться й стелиться по татарській землі море горя невольницького, народного, українського...

... сараю до Кафи й була вже недалеко від цілі. Догадалася вона, звідки ці дими жене від сходу сонця вітер, і немилосердно стьобала прудких бахматів своїх, щоб летіли ще прудкіш рятувати правовірних. Шкода!..¹

Згуки сурми козацької посликали до пристані всіх, хто ще загаявся десь у місті. Гетьман велів усім сідати на чайки, на галери — де кому належитьсь. Лишив тільки одного байдака з старими, випробуваними в багатьох облогах (Кизикермен, Аслан-город, Очаків тощо), паляями вибухового пороху. Сам зійшов на свою галеру останнім, і коли вона випливла далі від берега, перехрестився, знов надів шапку й махнув булавою. Звитяжна виправа, наладована донесхочу всякими добрами та визволенім із неволі людом, за хвилю гойдалася геть-геть від берега, де й зупинилася, щоб подивитися на кінцеву картину своєї відчайдушної роботи.

Минали довгі-довгі хвилі дождання.

— Та що вони — поснули там? — нетерпеливився гетьман, стоячи на чардаку своєї галери, оточений своєю старшиною.

— Нелегка, батьку гетьмане, й забарна робота, — завважив Бородавка, також не відриваючи очей від берега.

— Знаю, що не легка, а тяжка й мудра, але хіба їм перв...

Він не встиг докінчити слово, як у кількох місцях фортеці й замків заклопотався над стінами чорно-багровий дим, і страшенні вибухи, один за одним, стрясали повітря так, що аж судна козацькі загойдалися на хвилях: стіни тріснули, хитнулися й важко гепнули в море. За цими вибухами почулися другі, треті й четверті. Місто, ліси й поблизькі гори обкутало густим димом; але й у диму відко було, що від Кафи залишилися самі згарища та руїни.

Гетьман здійняв шапку, опустився на одно коліно й промовив:

— Безмірно вдячен Тобі, всемогутній Боже, що з великої милості своєї поміг мені, нікчемному, виконати мій давній замір — зруйнувати це гніздо християнського горя,

¹ Початок абзацу втрачено.— *Рег.*

сліз і крові. Слава ж тобі, нашому помішникові й покровителеві, вовіки й віки!..

— Амінь! — озвалася старшина.

А бистроокий Хмель із побратимом уже показували руками праворуч і сміялися.

— Та нехай мені нечистий плюне в пику, коли то не орда татарська! — гукнув Граб.

Всі зареготалися, а гетьман стурбувався. Він також заглядів, як сила татарська на конях укрила недалеко від передмістя все згір'я з правого боку.

— А наші палії! — тупнув він ногою.— Палії наші!..

Бачущий Граб підійшов до Сагайдачного й, нахилившись до нього, показав йому рукою на байдака, що, відчаливши від берега, чимдуж пустився в море від пристані.

— Ага,— муркнув гетьман про себе.— Слава Богу.

Кілька вершників, заглядівши байдака, відокремилося від своїх і пустило коней навзаводи спадом до пристані, пускаючи на бігу стріли з лука вслід за байдаком. Козаки-палії, стоячи на своїм човні й бачачи це, реготалися, взявшись у боки: деякі махали шапками й показували на зруйноване місто, інші просто сукали дулі: а цього, мовляв, не з'їсте!..

— Спізилися, голуб'ята! — мовив, сміючись, Сагайдачний: видно було, що гетьмана дуже звеселила ця подія.

— Фортуна, батьку, й тут не зрадила нас,— промовив, також сміючись, Хмель.

— Фортуна, сину, любить відважних і завзятих, а хто скаже про нас, що цим разом ми не добре дбали?..

Байдак із паліями під грім реготу й ухвальних вигуків пристав до всієї виправи.

— Ну, з Богом! Час і додому,— сказав гетьман і махнув булавою.

XXIII

Орися тужила... Тихо, заховано, замкнено в собі тужила, навбач незавважно. Тільки досвідчене око неньчине, що знала її всю, всякий її погляд, рух, слово,— тільки воно бачило, як тяжко тужить дівчина. З окремих кинутих ніби ненароком, ніби так собі, між іншим, уваг, змірковала старенька вдова, що донька її не так тужить тим, що його нема, як невідомістю, чи живий він, чи,

може, його й на світі нема. Козацька ж доля така: сьогодні жив ти, красуєшся на Божім світі, гуляєш безтурботно, а завтра — полягла завзята голова десь у бою з бусурменами; і добре ще, коли ти значний або уславлений чимсь лицар,— хоч пам'ять по тобі лишиться, хоч люди знатимуть, що ти там або там поляг на славу товариства; а коли ти собі простий, звичайний, що їх більшість, козак, то ні в кого й не довідаєшся навіть про смерть твою.

Чи не так було з Павлом?.. Минула весна, коли він мусів податися на те Запорожжя через лихих людей, минуло літо, ось уже й друга Пречиста відійшла, а про парубка ні слуху, ні вісті. Невиразною луною докотилися до Канева поголоски про славну звитягу Сагайдачного під Очаковом, збудили були деякі надії на те, що хтось із невольників, вертаючись додому, занесе ненароком звістку й про Павла; але ось і справді поверталися деякі визволенці з-під Очакова, а про Павла як не чути було, то так і досі.

Навіть Крига нічого не чув, хоч він і в уряді козацькому й усяких заїжджих та переїжджих людей бачить більше. А тут ще запорожці оті, як змовилися: то було нема того тижня, щоб якісь із них не вешталися по місті, а це, як виїхали тоді оті, що з Кригою наїхали були, дак відтоді ані однісінького. В поході всі, чи що?..

Орися тужила — посмутніла, схудла. Щоправда, з літом Божим і роботи тієї наспіло аж над силу,— самі жнива хоч кому дадуться взнаки,— але той захований смуток в очах і тиха задума зчаста — промовляли не тільки про втому тіла. Була в гіршому становищі, ніж він, її Павло. Він був спокійний за неї, знаючи, що вона під невсипущим доглядом неньчиним та під опікою його приятеля, Дениса Криги, більш не зазнає лихих пригод і дочекається його, здорова й весела. Тому й туга його за нею, як ми вже бачили, обернулася для нього в безвиходне джерело захованого від чужої цікавості щастя. Зовсім не те була її туга за ним. Вона й літами, й розумом не була вже дитиною й не могла не здавати собі справи з тих небезпек, що завжди чигають на козака в походах. Знала його буйну, відчайдушну вдачу, а до того знала й його прирідок — болізно вразливу чесність і щиросердну притоменну лицарськість, що не дозволить йому навіть подумати ухилитися від небезпеки або, як то кажуть, задню пасти,— ніколи в світі! Вона знала, що він буде все попереду й пориватиметься туди, куди й найзавзятіший іще розду-

мує, чи йти, чи ні. А таких і шукає небезпека, недарма кажуть: відвага мед п'є й кайдани тре. І солодка туга її за ним огорталася часом таким страхом за його життя, що серце німіло в грудях.

Чудна, справді, тая вдача дівоча!.. Спитати б Орісю: чи покохала б вона Павла, якби він був не такий, а інакший, противний: хоч і гарний, скажемо, на вроду, але норовом тихий, плохий, несміливий, а до того ще й нещирий, нищий, лукавий тощо?.. Мабуть же, ні. Навіть запевне ні, бо ж і сама була гордої, щирої, відважної вдачі. А отже, як покохала, то вже й тремтить, щоб не втеряти свого щастя саме через те, через що покохала його й без чого, хто зна, чи й глянула б була на парубка.

Коли тая туга занадто вже наполягала на серце, а чорні, важкі думи гнітили душу, бігла до Катрі або до Павлової неньки. Катря була ще молода й за кілька років свого тихого заміжжя ще не забула всіх можливих і неможливих пригод та несподіванок у дівуванні, тому добре розуміла сердечний і душевний стан своєї меншої сестри й усією душею входила в її переживання, втихомирюючи надмірні хвилювання теплим, розумним словом, нічому не дивуючись, не беручи нічого на сміх. Виходила від неї Оріся завжди заспокоєна, освіжена в своїх палких почуттях, як спрагла земля по тім благодатнім дощі. За це любила Катрю, як саму себе.

До Василихи ходила найчастіше ввечері, в неділю або в свято, помагала іноді старенькій в її немудрім господарстві й спочивала в розмовах і згадках про того, хто їм обом був найдорожчий на світі. Обидві непохитно вірили, що іспит, посланий долею, невзабарі скінчиться, й усе вийде на добре. Побалакають отак, посміються, коли щось відрадісне прийде до розмови, а журно стане, то й поплачуть.

Приходила іноді й Василиха до них, обідала в них, дуже цікавилася господарством, ходила на город, на поле, давала свої поради — видно було, що близько брала до серця, немовби свої власні, й гаразди їхні, й їхні невдачі та гризоти. Таж, мабуть, і на увазі мала, що раніш чи пізніш вернеться Павло, й два господарства — її й Обеременчишине — зіллються в одно, й над усім стане за повного господаря її єдинак. Закликала завжди Обеременчиху до себе, хоч у свято або в неділю, але підоспіла така гаряча в господарстві пора, що старій неньці Орісиній ніколи було й угору глянути, навіть у свято. Тільки тоді;

як жнива давно скінчилися і молотьба наближалася до бажаного кінця, Обеременчиха зітхнула вільніше й на-решті дістала змогу хоч у свято вволити волю старої Василихи, та й своєю.

XXIV

Одної неділі Василиха вернулася з церкви не сама, а з дорогими гостями.

Ще з досвіта було й наварено й напечено всього: стояло в печі, пріло. Не знала, де й посадити своїх любих гостей, частувала, припрошувала. Оріся хотіла була допомогти старій господині, та де там! — і приторкнутися до того рогача чи горшка не дозволила.

— І, Господи! — говорила Обеременчиха. — Стільки оце ви, душе мила, наварили та напекли, що валка женців не поїсть за день. Навіщо ото було витрачатися? У вас же, моя люба, все куповане.

— Е, не кажіть, — відповіла Василиха, — не все: сальце вже слава Богу своє, свининка ще поки що своя, городинка теж... Ото що хліб купований — це правда. Та це ж дрібниця, серденько. Просяю покірненько, призво-ляйтеся!..

— Спасибі, голубонько, і не просіть, то їстимемо: таке ж усе смашне та добре.

— А ти, Орісю? Чому так мало їси? Стривай, я тобі ще той...

— Дякую вам красненько, паніматко, — відмовлялася дівчина, — я вже не голодна. Ви самі все тільки пораетесь і сливе нічого не їсте.

— Я і входячку наїмся, голубко, а таке порання — втіха, а не робота. Як же ж у вас там... обмолотилися вже?

— Ще не зовсім, — відповіла Обеременчиха, — ще трохи залишилося. Та вже така думка, щоб на цьому тижні й обмолотити справити. Дяка Господеві, вродило цього року добре: наробишся, накрутишся за той довгий день Божий, та хоч знаєш за що, гріх ремствувати.

Замислилася на одну тільки мить Василиха, а думи, як гайвороння, закрутилися в старечій голові. Відігнала їх, а все ж таки вони навернули розмову на інше.

— А той прудивус ще вчашає до вас? — запитала, похмурнівши.

Обидві гості засміялися.

— Прудивус заходить іноді, та рідко,— відказала Обеременчиха.

— Чого ж бо то? Запанів тобто дуже, чи як?

— А що ви думаете, душе мила,— засміялася стара гостя,— може, й справді через те. Він же тепер державець, а не простий собі козацький осавула.

— Та чула ж, чула... Оришка вже казала мені... Хутір, чи що, купив у старого Гулого, запорозького полковника?..

— Еге ж,— каже, що купив.

— Бач, тепер дак і не лізе із своїми зальотами: десь досі якусь багацьку дочку накинув оком.

— Це правда, душе мила,— наче не той став. Поважний такий, хоч і поштивий і до мене й до Орісі. Про якусь дурницю ані слова ніколи.

— Ну, й слава Богу, й вам і дівчині спокій.

— Авжеж, спокій, душе мила. Ми раді он як, що чоловік охаменувся-таки й до розуму прийшов, та вже так завжди обачненько і в розмові з ним: про старе й не згадуємо ніколи, а надто про Павлуся.

Обличчя Василишине знову немовби захмарилося на хвильку задумою. Вона важенько зітхнула.

— Де він тепер... Павлусь мій? — промовила й підвелась.

Почала прибирати зо столу, Оріся помагала, теж захмарена спогадом, засмучена...

Крізь відчинене вікно почулося, як хряпнула хвіртка надворі.

— Кого там Бог несе? — виглянула у вікно Василиха.— Кобзар, чи що?

— Таж кобзар, здається,— промовила, виглянувши й собі у вікно, Обеременчиха.— Боженьку мій, який молодий іще, а вже з поводитарем.

Василиха вийшла з хати й за хвильку вернулася, ведучи під руку кобзаря. Гарненький, років десяти, хлопчик-поводатар ішов за ними, допитливо роззираючись по снігах.

— Просю ласкаво... не знаю, як тебе й звати,— говорила господиня, підводячи нового гостя до столу й садовлячи на лаві.— Старцем Божим — дак молодий ти ще дуже... Іди сюди, моя дитино,— звернулася до хлопчика, взяла лагідно за плече й посадила теж на лаві.— Боже мій, Боже мій, таке мале, таке гарнісіньке, тільки б отцеві-неньці за втіху бути, а воно в жебрах...

— Сирітка,— сказав кобзар, а сам насторожено повертав голову сюди та туди, почувавши гострим слухом, що в хаті ще хтось є.

— Мати Божа,— відгукнулася Обеременчиха,— скільки того горя на світі!

— Може, пообідаєш, старче Божий? — питала господиня.— Вже вибачай, зватиму тебе так, як усіх таких сіромах люди звать.

— Про мене,— посміхнувся кобзар,— буває й палиця — пан називається, то чому живому чоловікові, та ще й каліці сліпому, не зватися старцем Божим?.. А хліб-солі не поцураємось: ми ще з Андрійком не обідали. Василиха знов увихнулася до печі.

— Нехай Оріся ще послужить Божому чоловікові,— промовила Обеременчиха,— а ви, душе мила, доволі намонялися вже з нами. Присядьте, побалакайте з нами, супочиньте.

— Ну, гаразд, гаразд,— відповіла Василиха.— А ти, старче Божий, скинув би оту свою бандуру, чи як її, щоб не була на заваді.

— Це правда,— усміхнувся знову кобзар, зняв із-за плечей кобзу й поклав коло себе на лаві.

Оріся швиденько поставила перед ним і хлопцем велику миску з борщем, потім відкраяла по добрій скибці паляниці й промовила, припрошуючи:

— Просю ласкаво.

— Спасибі вам, господинько, й тобі, люба дівчино, за ласку,— сказав гість, присуваючись ближче до столу. Він хутенько намацав рукою ложку й миску, взяв хліб і почав їсти так, ніби все теє бачив перед себе.

— Може б, чарочку горілочки до борщу? — запитала Василиха.

Кобзар засміявся:

— Ну, що ж,— сказав,— чарка невадна, козацька річ, а я теж колись був козак не з останніх. Вип'ю за ваше здоров'я.

— Візьми, Орісю, там у миснику пляшину й чарку та почастьуй гостя.

Кобзар і його поводитар обідали, а жінки який час мовчки, з великим спочуттям і цікавістю разом, дивилися на них обох, і в кожній снувалися в голові всякі думки. А може, й не всякі, а одна у всіх — про тую зрадливу козацьку долю, що так знівечила ще зовсім не стару людину, затьмивши їй навіки світ Божий.

— То ти з козаків, старче Божий? — перервала не зовсім звичайну мовчанку Василиха.

— З братчиків, паніматко, — відповів, не відриваючись від миски, гість.

— А як же... той... Боже, Боже, таке нещастя!

— Де очей позбувся, хочете спитати, паніматко? — поміг господині висловитися сліпець. — В турецькій неволі.

Обидві жінці зойкнули з перестраха, а Оріся, що стояла біля печі, відвернулася, щоб змахнути з вій непрохану сльозу.

— П'ять літ перебував у неволі... Пробирав тикати двічі... За першим разом позбувся лівого ока, а за другим — і правого... Більш не пробував... Все одно не потрапив би далі двору без Божих ліхтарів... Як одужав, прикували бусурмени на каторзі до опачини... Три роки ганяв по морю тую каторгу разом із другими такими, як сам.

Оріся прийняла порожню миску й ложки й подала печеню. Відкраяла ще хліба.

— Випий, дорогий гостю, ще чарочку — до печені, — припрохувала розчулена господиня, — воно не завадить... Налий, дочко.

— Та не завадить, що й казати, — сміявся кобзар, — а з двох чарок не будеш п'яний.

— Як же ти визволився все ж таки з тої неволі? — питала Обеременчиха. — Давно вже? Пішли були тут поголоски, що й сюди вернувся дехто недавно з неволі турецької... з-під Очакова, либонь, визволив їх кошовий Сагайдачний із товариством січовим. То може, й тебе там визволено?

— Вгадали, паніматко, — відповів сліпець, — неначе там були. — Випровадив нас султан із великим військом до Очакова, почувши, що козаки лаштуються в похід, і наказав погромити їх на морі. А вийшло так, що Сагайдачний погромив турків і нас визволив, дай Бог йому здоров'я...

— Бачите, голубонько, — звернулася господиня до Обеременчихи, — коли чоловік живий, то, як не настраждається в тій неволі бусурменській, як довго не поневіряється в ній, а все ж таки з Божою поміччю дочекається тої радості, тої волі. Мій старий, коли б справді жив був, хіба б не вернувся так само?.. Видима річ, що помер давно вже.

— Може, ти, старче Божий, чув що про старого — в неволі чи на волі? — запитала Обеременчиха.

— А як його?

— Що «як»?

— Прозивають тобто?

— Похил Василь.

— Похил?..— замислився сліпець, пригадуючи.— Старий Похил?.. Ні, не пригадую такого... Чув про якогось братчика Похила, як було нас визволено під Очаковом, та то, либонь, молодий і не Василь звався, а... дай Бог пам'ять... чи то Петром, чи Павлом... Щоправда, казали, ніби з Канева він... Страшенної, просто, кажуть, нелюдської сили був той молодий братчик: у бою сам усіх турків вилуцив ломакою на каторзі...

— Ой Боже ж мій! — скрикнула Василиха радісно.— Та це ж, мабуть, мій Павлуся!..

Орися зблідла й аж уперед подалася, втопивши очі в кобзаря.

— Так, так... тепер пригадую...— казав далі сліпець,— справді його Павлом звали... Похиленко Павло...

— Авжеж, він... Ну, та кажи вже, кажи,— нетерпеливилася Василиха,— бачив ти його?

Кобзар скорботно посміхнувся:

— Радніший би, паніматко, та не було чим бачити.

— Ото, Боже мій! я й забула... То, може, хоч чув, балакав із ним?

Сліпець журно схилив голову, й серце в матері й Ориси защеміло боляче лихим передчуттям, і радісна усмішка на виду зникла, тільки перелякані очі широко вдивлялися в сліпого гостя й чекали, чекали...

— Моліться за нього Богу, якщо то, паніматко, ваш син...

— Як то... молитись?..— не голосом, а шепотом ледве вимовила мати.

— Казали братчики, що, вбиваючи турок на бусурменській каторзі, не вгледів молодий лицар, як один із них за щось там заховався й звідти поціливі звитяжця в самісіньке серце. Впав і не крикнув... А як ховали, спускали в море чесного трупа його, то й я чув, як батько кошовий казав, що Січ і славне товариство втратили лицаря надзвичайного, що щаслива Україна, що має таких синів, щаслива й рідна мати, що породила його. Дай Боже, казав він, усім нам таку лицарську смерть...

Орися хитнулася, але надлюдським зусиллям волі втрималася на ногах, тільки поточилася назад до припічка, сперлася на нього й стояла нерухомо, біла як крейда. Василиха сиділа на лаві, скам'янівши, дивилася десь перед

себе безпритомним поглядом і тільки ледве ворушила старечими устами, шепочучи: «Щаслива... рідна... мати... породила... його...» Принишкла, пригноблена вісткою та Орисиним горем, і Обеременчиха: мовчала й з глибоким острахом дивилася то на одну, то на другу: чекала чогось страшного... «Боже мій, Боже! — думала, — хоч би сльозами зійшло тяжке нагле горе...» Боялася словом порушити його.

А кобзар ніби не відчував, яке вражіння справило його оповідання: намацав коло себе на лаві свою кобзу й торкнувся гучних струн. Затремтіли, зарокотали, забрехали дзвінки струни плачем, повним муки й глибокого горя людського. Назустріч їм із грудей сліпцевих ринув м'яким оксамитовим потоком натхнений старцівський спів псалма про святу Варвару, про її велику любов до Христа, про жорстокого, безмилосердного вітця її й про тяжкі, нестерпучі муки святої страдниці...

Розм'якло, розтало заціпеніле страшним морозом горя Василичине серце; ніби назустріч йому стрепенулося заміліє в безмежній розпуці Орисине серце: кинулася вона до нещасної матері, впала перед нею навколішки, заховала своє обличчя в її колінах і голосно заридала, здригаючи плечима. А зверху на її золоте, як достигла пшениця, волосся, в пишно заплетених косах, рясно канули гіркі сльози, й шерстка від роботи, але тепла від любові, матерня рука гладила дорогу голівку...

Проноза знав, що робив... Проноза заслужив і обцяного капшука з червінцями, й своє держиво до смерті.

XXV

Старий запорозький патріарх, Дмитро Гулий, обробившись в полі й на токах, зібрався до Києва для викону давньої своєї обігниці принести в офіру Господеві маєток свій і постригти чесну, не сплямлену ганьбою, сиву чуприну лицарську в святім монастирі. Не сподобив Господь за якісь молодечі гріхи вмерти славною лицарською смертю в чеснім бою, — да будет воля Його! — треба наостанці віку молитися, щоб Він, милосердний, сподобив умерти хоч у затишку святої обителі, далеко від спокус і суєти мирської.

Про свій недалекий від'їзд сповістив нового власника своїх дібр, погнавши одного з хуторян, Прокопа, до Канева.

Та не вельми квапився осавула Денис. Знав він добре, що значить «скоро» в таких ділах, а крім того, мав деякі свої міркування щодо справ, зовсім іншого характеру.

З кобзарем Стахом Пронозою бачився в ту ж таки неділю, коли сліпець із його напучування так безсердно кинув жінок лукавою, підступною брехнею в безодню горя й розпуки. Почув від нього докладно про все, що сталось, і задоволено посміхнувся. Павла було поховано. Першу половину задуму було виконано. Лишилася друга, тяжча й далеко складніша. Аби довести її до діла, треба зібрати докупи все: розум, хитрість, безличність, нахабство, знання душі людської й серця, а головне холодну кров і розважність.

Щоб байкий Проноза десь під чаркою не пробрехався й не попсував тим хитромудро заплетеного діла, Крига дав йому грошей, але звелів другого ж таки дня, в понеділок, зникнути з Канева й нагадав йому, що хутір Гулого, а тепер його, Денисів, до послуг сліпому і що було б і для нього, сліпого, й для діла найкраще, якби він не волочився по шляхах та по корчмах чи тих святкових торгах і відпустах монастирських, а подався б просто на хутір і жив би там тихо та мирно на повнім держиві. Не дуже охоче пристав на це Проноза. Хотів повештатися поміж людьми, розважитися, погуляти після довгої неволі в турків на каторзі, а «зароблений» капшук червінців давав на це повну змогу, тому й не почув Крига від сліпого певної відповіді щодо проживання на хуторі, а тільки обіцянку, що з Канева він щезне. Правду кажучи, Проноза й сам уже роздумував над цим, передбачаючи, що витівка пана осавули може й погано скінчитися, а тоді, мовляв, кому скрутиться, а куцому змелеться,— отже, краще подалі від гріха.

Друге, що намірив зробити Крига,— це через когось подати звістку на Січ, Павлові, що Обеременківна після Пречистої віддалася... За кого — про це не треба говорити: хай собі думає молодий козак що хоче. Він гордовитий, палений, нерозважний: або з погордою плюне на своє зрадливе кохання й не вернеться, або з урази та розпуки кинеться стрімголов у січу з ворогом, аби полягти,— туди й дорога. Отже, нетерпляче чекав, щоб ненароком навинувся хтось із братчиків.

Ні до Василихи, ні до Обеременчихи з дочкою не з'являвся умисне тижнів зо два, щоб дати жінкам, а особливо Орісі, виболіти після потрясіння, справленого звісткою

про Павлів загин. А коли, на його здогад, дівчина прийшла вже до пам'яті, він більш не відтягався й одної неділі, поклавши другого дня вирушити на хутір, завітав до Обеременків надвечір.

Були вдома — і мати й дочка. Відразу помітив переміну: й по змарнілих обличчях, і по страшному приголомшенні та пригнобленості, побачив і відчув, що в недавно ще веселій хаті з ними двома оселилося жахне третє, ім'я якому — безпорадне горе. Вдав спочатку, що нічого не помітив, і весело привітався, коли ж мати сумно, з сльозами на очах, відповіла на його «добривечір», а Оріся й зовсім нічого не сказала, а тільки якось байду-же поглянула, знов відвернувшись, він, удаючи здивованого, зупинився й запитав:

— Що сталося, паніматко, що ви й Оріся такі... якісь... неначе збентежені, чи що?

Оріся знов повернула голову й мовчки допитливо глянула йому в вічі.

Прийшла черга Обеременчисі здивуватись.

— Як то чого?.. Хіба ти не чув, козаче?

— Та про що?

— Що Павлуся в поході вбито?

— Що ви говорите?! — аж наперед ступив Крига, й привітна усмішка зникла йому з лиця.— Хто вам казав?

— Та тут один молодий кобзар... З невільників він... сліпий...

— Може ж, це неправда?

— Якби то... Та, мабуть, правда, коли сам при тому був, як Павла ховали.

Крига й руки опустив; якусь хвилю дивився мовчки на стару, ніби змірковуючи почуте, далі стенився й перехрестився.

Мати мовчки втерла неслухняні сльози.

Оріся не спускала з нього прихмарених зібраними над переніссям докупі бровами очей.

— Правду, пане осавуло, ти колись напрозорчив,— сказала тихо,— а може... наврочив.

— Я?! — видивився на неї Крига.

— Та не я ж.

— Не розумію тебе, Орісю.

— Він не вернеться,— сказав ти колись мені.— Та, мабуть, у таку хвилю сказав...

— Боже ж мій! — захвилювався вже зовсім щиро гість.— Чи ж я смерть його мав на мислі!.. Казав так, бо ж

знав його вдачу буйну, легкодумну, нерозважну... Певен був того, що захопиться буйним січовим життям так, що й про Канів забуде. Ось що я мав на думці, а не його загин... Боже мій, яка втрата, яка шкода!.. Бідна мати...

Зворушена його щирим спочуттям, господиня тепер лише завважила, що гість досі стоїть серед хати, й захвилювалася:

— Та ти б же сів, козаче, чого стоїш?.. Може б, із'їв чогось?.. Ориску, пригот...

— Ні, ні, паніматко, красно дякую: я не голоден, а вечерятому сьогодні в пана полковника... Кликав на вечір до себе. Завтра вранці виїжджаю на хутір, то просить старий, щоб по дорозі завіз листа його пані...

Говорив, а сам усе позирав на дівчину. Стояла, спершись на ліжку з горою подушок, підперла рукою щічку й безпричасним поглядом у тяжкій задумі дивилася через усю хату в вікно, де останні дні свої доживав ще недавно її такий пишний, запашний квітник.

«Два тижні минає,— думав Крига,— а вона ще досі не прийшла до пам'яті... Прив'яла як... і тілом, і душею... Дуже кохала його... Що тепер думає, якщо справді думає, а не стоїть тумою?.. Чи добре я розважив? Коли б та не пішли всі заходи мої внівець...»

— А пані його ще досі на хуторі з дочкою? — питала тим часом мати.

— На хуторі... Десь пізніше переїдуть до міста.

— Донечка... полковниківна... ще не збирається заміж?

— Не знаю, паніматко, не питав.

— Та я знаю, що про таке діло не годиться питати... Думала, може, чув або батько хвалився...

— Ні, не чув, і старий мені нічого не говорив...

Помовчали хвилинку. Далі знов стара:

— Ну, а як же ти, пане осавуло? Хутір уже маєш, а дівчини так досі й не знайшов під пару?

— Ні, паніматко... Та я й не шукав...

— А чом би тобі не посватати полковниківни? І батько багатий полковник, і донька в них єдиначка: після смерті старих усе вам би дісталось... Та при старому і в уряді швидко пішов би вгору...

Глянув здивовано на неї Крига й подумав: «До чого це вона гне? Чи просто з бабської цікавості?»

— Не сватати вже мені, паніматко, мабуть, нікого,— сказав з гіркотою в голосі.— Сам не знаю, навіщо й хутір той купив... Правду кажете, що до господарства

треба було б господиню, а коли її нема, то й хутір ні до чого.

— Та чом же ти не знайдеш?

— Чом?..— перепитав Крига задумано й підвівся.— Ви, паніматко, знаєте, чом... Ну, час мені вже йти... Прощайте... Спочуваю вам усім серцем і душею, та не хочю ні вас, ні Оріс в тяжкому вашому горі розважати, розговорювати: жалібними словами тут нічого не вдієш, рани не загоїш, а тільки роз'ятриш більше... Хай Бог pomoже вам, паніматко, перебороти тую печаль велику, я ж ніколи не забуватиму своєї обіцянки, що нею запрягся був колись своєму бідолашному приятелеві, і повсякчас готовий стати вам до помочі, коли її буде потрібно. Прощайте... Прощай, Орісю!..

Немовби прокинулась... Слова його, такі ніби щирі, зворушливі, не доходили до серця. Та чи й чула їх... Ніби хтось за стіною говорив, чужий, байдужий, про чуже, про байдуже... На прощання його повернула голову, питаюче подивилась, а зрозумівши, про що мова, легенько кивнула головою й прошепотіла:

— Прощай.

Глянув Крига на неї ще раз сумним поглядом, щось хотів сказати, але... махнув рукою, надів шапку й вийшов із хати.

Дивувався такій страшній силі кохання Орісиного. Сам людина звичайного, буденного життя з його марнотою, з отими його дрібними радощами й смутками, з гоном за достатками, за забезпеченням своїх потреб тощо, людина черства, байдужа й навіть ворожа до чужих переживань і почувань, з природи питоменний здобичник, усіми своїми помислами прикутий до землі, призро зневажливий до всіх і до всього, що витає в хмарах,— Крига не міг збагнути причин, джерел такого кохання, його стихійного гону саме до того або тої, а не іншого чи іншої людини. Захопився сам, але тому, що образ дівчини відповідав якраз вимріяному ним іще, мабуть, тоді, як по щасливій січовій виправі в похід щедро напихалося перший черес червінцями й у пожадливій уяві закреслилися перші обриси майбутнього власництва земельних маєтностей на вільних займищах. Далі зродилася впертість у досягненні. Не здивувався б, коли б на місці Павла був якийсь багатий або значний чоловік, а то — міщух, та ще й голодрабий. Що гарний, як намальований, та дужий, як тур? Але ж це ні до чого без достатків і стану: промайне

небагато років, як від свіжої, блискучої вроди лишиться тільки спомин, а достатки й становище поступатимуть і далі. Отже, таке кохання було для Криги явищем загадковим. Не міг припустити чогось поганого, знаючи дівчину й її виховання, навіть ні разу не зупинився думкою над цим — таке це було неймовірне. Найдивовижніше в почуваннях його до неї було те, що він не ревнував, як усякий закоханий. Тільки дивувався, але ставився спокійно до того, що кохає вона не його. Людина аж занадто твереза в справах почувань, він міркував так: кохає того — бо той навинувся перший; не буде його — він, Крига, стане на його місце. Тому так і дивувався, що дівчина досі в розпуці, та ще в такій глибокій.

«А втім,— заспокоїв себе,— всяку хворобу один недужий перемагає швидше, другий довше, й дуже шарпати цим серце нема потреби».

Що почувала Оріся — дак це порожнечу в душі, страшну, зловісну порожнечу. Ніби на серце її, повне барвистого, осяйного щастя, перевитого солодкою тугою, налетів раптовий, рвачкий вихор, поламав, понівечив, як у тому квітникові, пишно розквітлі квіти мрій і вимів усе до останньої пелюсточки, лишивши з нього холодну, таку чужу, пустку. Чужу... Справді чужу. Виразно, до тілесного болю відчувала, що на місці серця в неї щось чуже, не її; а думи — теж не її, та чи й думи це... Здавалося, що на єдиній, зацілілій від вихору, тичині в квітнику міцно вмовстився чорний ворон і криче, аж голова тупим болем пойнялася. Стій, ходи, лежи, ніч і день, вчора, сьогодні, завтра — не думи, а крикання лиховісне. Сливе не спала ночами — не могла заснути, а коли й задрімає на хвилю часом, то верзеться таке страхіття, що той нещасливий сон чи дрімота тікають геть, а натомість і знов, і знов криче ворон. І як же була вдячна матері за те, що вона ніколи не намагалася, як це звичайно буває в таких пригодах у людей, розважити, розбити якомсь, розговорити її смертельне горе!..

Це була правда... Хто ж і знав краще свою дитину, як не Обеременчиха! Відколи дізналися від сліпця про Павлів загин, вона ні разу ніколи не розпочинала про це розмови при дочці сама. Тільки тоді, почувши цю страшну звістку, заплакала, але відтоді більш не ронила сліз, не нила, не нарікала на жорстоко-зрадливу долю, бо знала, що до муки, котру переживає її єдиначка, додасть тим плаксивим буркотінням ще більше й тим ніколи не дасть загої-

тися глибокій рані. Вдача, наскрізь чинна, не могла до безкраю коритися зупинним впливам несподіваних пригод і тікала від них у господарювання, в роботу. Тим намагалася лікувати й доньку. А неділями та святами йшла до церкви й Орися брала з собою.

В неділі ж таки або в свята приходила Василюха. Стару, завзяту, сварку́ колись перекупку тяжко пізнати було, так вона перемінилася й навбач і норовом. Ще більше схудла, але — дивна річ — від цього ніби помолодшала на якийсь десяток літ, тільки зовсім уже посивіле волосся зраджувало її пристарий вік та пережите горе. Дивна вдача була у Павлової матері: вона в неї цілком мінялася від переміни обставин. По втечі чоловікові на Січ із неї, звичайної собі, розумної, дбайливої жінки, зробилася сварка, незлагідлива, правдива перекупка, що навіть свою гарячу любов до сина виявляла не інакше, як сердитим бурчанням та лайкою. Тільки покмітливе, бачуще око змогло б спостерегти, що за своїм непереводним, безугавним бурчанням вона криє гірко ображену жіночу гідність. Розуміла її своєрідно... Йшли часи. Позбулася так само нагло, несподівано сина-єдинака, та ще, гейби вмисне, щоб іще більше розвередити стару болячку-образу, він подався за батьком. Тільки свідомість, що не з власної волі або примхи кинув її парубок, не дала зовсім запектися стражденному серцю; але удар по ньому був аж занадто тяжкий, і мінлива вдача Василишина не могла встояти й не відмінитись. Ми вже бачили, як сприйняла нове лихо: воно й зближення з близькими синові людьми ускромлило її двадцятилітню запеклість і навіть викликали на старі, холодні уста вже давно забуту усмішку, підогріту сподіванкою скорого синового повороту. А її лагідності часом дивувалися навіть такі прирожденно лагідні люди, як удова Обеременчиха з Орисею. І от — ще один, найтяжчий удар: смерть сина, а значить і цілковита руїна всього життя. Минуле й сучасне — руїна, а прийдешне — повільне жевріння. Часто молилася. Перекупні й місця свого на торгу не кинула, але вже не подобала ні виглядом, ні норовом на перекупку. Ввійшла в себе, тривала якимсь нутряним огнем, тільки скорбні очі іноді дивилися кудись уперед, ніби з докором питали когось невідомого: за віщо?..

І Обеременчиха й Орися, як і перше, радо вітали в себе гостю, з якою в'язало їх спільне нещастя. Ні безталанна мати й жінка, ні господиня, ні Орися, ніби вмовившись,

не будили болючих, гірких споминок, та не без того було, щоб іноді вони самі не поставали. До того ж ще не тільки мати, а й Василиха, що полюбила дівчину як рідну дитину, не раз уже застановлялася над становищем, що в нім вона так несподівано опинилася. Отже, так чи інак, а сила обставин ні-ні, та й наверне часом розмову на те, що в усіх боліло.

Раз, коли Оріся вешталася надворі по господарству, а старі сиділи в хаті й тихо собі розмовляли про всяку всячину, Василиха, кинувши оком у вікно, чи нема поблизу дівчини, запитала:

— Як же ж воно, моя ненько, далі буде з Орісею?.. Не до віку ж той смуток, тая печаль: живий про живе мусить думати. На те, що сталося, нема ради... Потужили, поплакали, переболіли трохи; то й до живого життя вернутися треба. Дівчина на виданні, а в господарстві чоловічої руки й голови треба... Не привів Господь Павлуся зятем назвати, то треба думати про когось іншого, щоб до пари був такій дівчині, як ваша Оріся.

— Думаю, серденько, думаю, душе мила, ночей не сплю та все з тими думками не розлучаюся, — бідкалася Обеременчиха, — а як приходить до діла, гляну на неї, бідолашну, й язик мені не повертається щось їй про це почати.

— Е, так, голубонько, не можна! Треба хоч потиху та помалу, обережненько та обачненько підійти до цього... Все ж одно, мовляв, не минеться, а того, що було, не вернеш... Маєте кого на мислі?

— Коли б то моя в цьому воля була, серденько, а то ж ви її знаєте... Треба вичекати й побачити, до кого її серце прихилиться, тоді й говорити.

По виду у Василихи промигтіла тінь болю, але вона тихо й розважно промовила:

— Правду, голубонько, кажете, що знаю я її... Та саме тому, що знаю, й скажу вам, що серце її вже ні до кого не прихилиться так, як воно вже було прихилилося раз... Тож не чекайте побачити, а тоді говорити, бо все одно не побачите. Оріся не з тих, що сьогодні покохала одного, а завтра вже сміється до другого... В неї наша вдача: покохали ви свого Обеременка — нехай царствує з праведними! — а я свого Похила, то вже про інших і до смерті в нас гадки немає. Доля судила бідній дівчині, не побравшись, овдовіти, та все одно — серцем вона вже ні до кого більш не прихилиться... Але ж не в черниці ж їй постригатись?..

— Що ви, душе мила! й не думаємо про це...

— А я ж про що кажу?.. Отож треба, щоб коли не серцем, то хоч розумом до якогось гарного чоловіка прихилилася. Якої ви думки, голубонько, хоч би, скажемо, про того Павлусевого приятеля Кригу? Чом не жених, і кохає дівчину,— це вже я знаю давно.

— Це правда, серце, й сама я оце вже не раз про нього думала...

— А Оріся як до нього?

— В цьому, душе моя, й загадка вся. Коли живий був Павлусь, не любила Дениса за його нібито нещирість до Павлуся, а тепер... Хіба хто знає, що в неї тепер на думці...

— Та й то правда: ще не прийшла як слід до життя, після такого нещастя... Не до женихів ще їй... Нехай потужить іще собі трохи, виболіє зовсім... Та ви, голубонько, тим часом не дримайте, а так, щоб дитині й невдогад, помаленьку то мудрим словом, то прикладом, то любенько приймаючи в себе Дениса, зробіть так, аби воно ніби само собою сталося, що він забалакає про старостів...

— Сама про це так думаю, серце, та якось і заходжува-тися боюся, щоб зовсім не відвернути дівки від нього. Розумна вона в мене, дай їй Бог щастя, й покмітлива: щоб, як помітить мої заходи, та не подумала, що це його робота. Зненавидить тоді його наперехід. Не любить отих хитроців та щоб підходив хто їй: ти їй навпрямець усе кажи. За те й любила Павла, що був щирий, і коли що, то ніколи не хитрує, а все в нього, як на долоні.

— Ну, то тоді треба справді обережненько, а як наспіє пора, що дівчина зовсім заспокоїться й оживе, то можна й навпрямець піти, якщо інший хто з парубків не припаде тим часом до мислі...

— Ні, серце, це вже я знаю. Ніколи вулиця не вабила її дуже... Хіба, було, дівчата насилком потягнуть, щоб погуляла з ними... Через те й парубки якось не важилися дуже залицятися. Пишна, казали, дуже, та ще й письменна, то щоб, бува, в дурні не пошила. Один тільки Павлусь якось той... Кажу ж, мабуть, тому, що щирий був, гарний парубок...

Не раз отак розбалакують, було, між собою дві вдови про долю своєї улюблениці та клопочуться про її будучину, а що мала на мислі сама Оріся — тяжко було розгадати.

Можливо, що поки що про це навіть і гадки не мала, переборюючи, хоч і повільно, але певно той біль, тую муку, що завдала серцю підступна звістка сліпого кобзаря.

XXVI

Вся осінь минула в морських походах. Відважне січове лицарство пошарпало на Чорнім морі малоазійські береги з Трапезонтом, Синопом тощо, а довідавшись, що султан вислав до Очакова нову велику виправу, щоб відрізати запорожцям поворот на Січ, братчики всіма своїми силами кинулися до Босфору, пожалували й спалили передмістя Царгорода й весело верталися додому, обпливши весь Крим, перепливши Озівське море й піднявшись угору річкою Молочною.

Тим часом і турки не сиділи під Очаковом без руху, а, лишивши важкі каторги в пристані, піднялися гори Дніпром на сандалах, здобули славу безоборонну Січ, зруйнували її, а самі, думаючи, що запорожці вертатимуться теж Дніпром, попливши манівцями через Кінські Води, щоб потім, переволікши човни через суходіл у річку Молочну, дістатися нею в Озівське море. Але не в добрий час спало їм це на думку, бо саме на суходолі, зовсім для себе несподівано, опинилися віч-на-віч із виправою Сагайдачного й у кривавій січі полягли всі до одного.

Не хотів Сагайдачний відновляти зруйновану турками Січ на утлому Базавлуцькому острові й перенісся з усім товариством на острів Хортицю, де вже колись була перша Січ Запорозька славного лицаря Байди Вишневецького. В будівництві церкви, паланок, куренів тощо, в споруді фортеці й зима братчиків приспіла. Про нові виправи на море вже не думали: потроху управляли свій новий осідок і спочивали, тішачись оповіданнями, згадками, балачками про весняний, літній та осінній походи, про звитягу над турками біля Молочної тощо; тішилися й були горді з того, що слава про них котилася по всіх чужих країнах, що ласки й помочі їхньої запобігали в них і чужі держави.

На велику радість і втіху старого лицаря Сокири, Канівський курінь, що до нього належали батько й син, на місце поляглого в останнім бою свого отамана, обрав собі за курінного Павла Жбурля. Як не відмагався, як не відпекувався молодий лицар, покликаючись на свій

молодий вік, на свою недосвідченість тощо, братчики не вважали.

— Панове-браття, славне товариство січове! — говорив Жбурляй, тримаючи шапку в руках і низенько вклоняючись раді січовій. — Бійтеся Бога! Кого ви хочете вшанувати так велико? Трохи не білогубого хлопця, що ні світу, ні людей ще до пуття не бачив! Який же він лад дасть у курені, коли ще й сам собі ради не дасть, а дивиться, як люди, щоб і собі за ними. І проти кого вшанувати? Проти славних старих лицарів. Чи мало їх поміж вами, що ні з кого вибрати? Чи ви хочете, щоб інші курені пальцями показували та кпили: у канівчан, мовляв, що молодший, то розумніший!..

— Лепсько говорить! — буркнув старий Граб до Сокири, що стояв поряд і задоволено посміхався. — Нехай мені чорт у пику чхне, коли брешу!

Сміялися й гострі очі кошового, а Хмель тільки головою крутив від здивування, слухаючи свого мовчазного, здебільша й скромного, побратима. Але братчики відгукувалися інакше:

— Хто буде кпити?.. Ану, хай спробує!

— Та що він, собачий син, усі розуми поїв, що почав нас учити?..

— К лихій матері старих! Тебе обираємо!

— Та за які заслуги, панове-браття? — знову почав Павло. — І як я після цього в вічі гляну нашим славним, заслуженим лицарям, що Січ-неньку Запорозьку прославили на весь широкий світ? Скажуть: шмаркач, висікака, — чи його ж верховодити нами, уславл...

— Та ти довго ще будеш патякати? — почувлися викрики, й загула, захвилювалася обурена громада.

— Чи хочеш, щоб ребра полічили?..

— Злізай, вражий сину, та не переч товариству, поки киями не почастували!

Дужі козацькі руки простяглися до нього, вхопили за карк, за поли, стягли з підвищення й, підштовхуючи під ребра, погнали до куреня, вергаючи на простоволосу голову всяку, підняту з землі, клятвú. Молодий велет слухняно йшов, похиливши голову, куди його штовхали, хоч кожен із братчиків знав, що якби Жбурляй роздратували, то хто зна, де опинилися б ті, що так щиро товкли його під боки. Треба було коритися, не перечити, не гніватись, бо так годилося. Це знав Жбурляй і корився. Почистивши трохи одягу та вмившись, він вернувся на раду й, низько вкло-

нившись товариству, дякував за честь, обіцяючи вірно, правдиво й запопадно, скільки буде його молодих сил, служити матері Січі Запорозькій і славному товариству.

— Так би й давно,— гомоніла задоволена тим, що зламала впертість молодого братчика, громада.

Не лестив пишними словами похвали Жбурляй, не мастив язиком, покликаючись на славні діла старих лицарів запорозьких,— говорив щиро, бачивши на свої очі їхні подвиги в останніх частих боях на морі й на суходолі. Але й запорожчики знали, що чинили, обираючи молодого лицаря на відповідальну, але й почесну посаду курінного отамана: вони теж добре бачили й знали про ті подвиги, що їх доконав і під Очаковом, і під Кафою, і в осінній виправі Жбурляй, тому, може, якраз із намови старих лицарів, і постановили між собою вшанувати свого відважного й завзятого братчика, неважаючи на його молодість, підвищенням його на цілу голову над собою й наданням йому безпосередньої влади над усім курінем.

Особливо бій на суходолі між Кінськими Водами й Молочною і славна Жбурляєва перемога над турецьким велетом і башою Ібрагимом, за яку Жбурляй дістав навіть окрему подяку від гетьмана (чого Сагайдачний сливе ніколи не робив, маючи про такі відзначення якісь свої думки),— особливо це піднесло високо в очах січового лицарства гідність іще недавно звичайного канівського молодого міщуха.

А діло це таке було, що про нього варт розповісти хоч коротенько.

На межиріччі зіткнулися несподівано для одної й другої чималі дві сили: ціла турецька виправа й ціла запорозька. Саме тому, що зустріч була несподівана, а до того становище обох потуг було таке, що відступати ні тій, ні другій не було куди, й кожна з них мала лише два виходи — або полягти всім на полі бою, або перемогти,— січа була відчайдушна й дуже кривава. Турки взагалі добрі вояки, а в таких обставинах і сили, й завзяття їхні набували розгону подвійного, тому й запорожчикам прийшлося нелегко.

Особливо великої гризоти завдав Сагайдачному славний турецький лицар, баша Ібрагим. Невважаючи на те, що всі билися пішо, турецький велет носився в січі, як вихор, і, де з'являвся, там падали братчики, як скошена трава. Гетьман стояв на чардаку волоченої суходолом чайки й керував боєм. Бачачи надлюдські подвиги турецького

ватага, сердився, тупав ногами й ладен був сам кинутись у небезпеку, щоб проти його велетенської сили й завзяття поставити своє неперевершене ніким уміння орудувати зброєю.

— Проклятий! — вигукнув, розпалившись.— І куля не візьме його, наче замовний!..

Та сталося так, що не довелося гетьманові рушати з місця. Подвиги бусурменського велетня бачив не тільки він.

— А що, синку,— говорив старий Сокира, б'ючись попліч свого єдинака й його побратима Хмелья,— ти не бачиш отого турецького тура, що косить наших, як косою?

— Бачу, тату,— відповів Жбурляй.

— А якої ти думки про те, щоб трохи йому пихи збити?

— Слід би, тату, та не наvertsється, стерво, сюди!

— Еге ж... То, може б, ми до нього, синку, наvertsулися?..

— Я не від того, тату.

— Хлопці! — гукнув Сокира до тих, що билися поблизу.— Ану, натисніть та допоможіть нам допасти отого турецького диявола!

А «турецький диявол» немовби почув, що мова про нього, й у цю хвилю повернув просто до них. Розуміється, почути він не міг, а повернув тому, що давно вже спостеріг коло трійці Сокира — Жбурляй — Хмель те, що вони спостерегли коло нього з його яничарами.

— Ви вже, тату, цим разом не перешкоджайте мені стягтися з ним,— промовив Жбурляй.— І ти, брате... дуже прошу тебе... Попрацюйте з тими, що коло нього...

— Добре, синку, добре,— відповів, посміхаючись, Сокира.

— Гарзд,— муркнув Хмель, прокладаючи разом із ними шаблею дорогу назустріч Ібрагимові-баші.

З його наближенням січа стала ще гарячішою.

— Алла! Алла! — вигукував несамовито Ібрагим і осканеніло косив ятаганом направо й наліво. Очі його налилися кров'ю, й він вертів ними, як розлючений бик. Видно було, що був у добре йому відомім ділі й що просто впивався шалом бою.

— Держись, синку!

— Увага, брате!

Ручі вояки спритним поворотом стягли увагу Ібрагимових поплічників на себе й товаришів, а велет пер просто на Жбурляя. Трохи чи не вперше його ятаган наразився на другий і заскреготав, привівши турка до пам'яті. До-

свідченою рукою він відразу відчув силу свого ворога, глянув блискавичним поглядом на Жбурляя й аж посміхнувся від утіхи, що нарешті наскочив на достойного супротивця. Відбивши митецьки Жбурляїв удар, подався крок назад і туром рванувся знов уперед. Заскреготали знов шаблі, бризнули іскрами.

— Хо-хо-хо! — засміявся Павло.— Не гарячись, головозий, а то згриш.

Ібрагим теж блиснув вискалом зубів, щось залопотів по-своєму: подобалося, мабуть, непереможному турецькому лицареві, що наскочив, як то кажуть, на свого. Але, обмінявшись дружніми ухмилками й прогнавши ними ворожу злобу, вони ще з більшим завзяттям кинулися один на одного, та вже не як вороги, а як два митці своєї страшної вмілості, тільки добрі, твердо загартовані леза їхніх шабель сичали й скреготіли, немов якісь казкові потвори, і в запеклій люті прискали іскрами. Захоплений змаганням турецький ватаг і не помітив, як довкола них під ударами козацьких шабель полягли всі його поплічники, а переможці, з Сокирою й Хмелем на чолі, стояли трохи осторонь, любували на рідке навіть у козацьких пригодах видовище.

— Добре, синку, добре,— тільки повторював про себе старий лицар, а Хмель стояв, узявшись у боки, й з великою насолодою, стежив за змаганням. Страшений гамір бою, що кипів трохи віддалік, учувався звиклими ушима, як конечний супровід до мистецької дії, котру так митецьки виконували двоє славних лицарів.

І справді, було на що глянути, було на що полюбувати знавцям небезпечної вмілості. Здавалося, сама смерть стала осторонь і тішилася незвичайним явищем, вагаючись і не знаючи, на чий бік прихилитися, й опустила на землю своє просте, первісне знаряддя, тую смертельну косу. Блискали шаблі спалахами блискавиці, в'юнами вилися бойці, напружено хапаючи очима кожен найменший рух один в одного, підставляючи йому насупроти свій, ще звинніший, і викликаючи тим новий та щодалі все більш розпалюючись. Кожен із них знав, що все вирішить і покладе страшний край двобоєві якийсь один необережний рух у надмірнім розпалі, тому кожен і намагався з усієї сили зберегти холодну кров у серці, а весь пал його перелити в удари шаблеві. Але — дарма заходів: лицарська вдача, завжди спрагла бою, не могла довго перебувати в стані розважності й розміреності. Удари ставали

щораз сильніші й лютіші, серця бойців тремтіли нетерплячкою, піт заливав заюшені кров'ю тварі, верталася з шалом бою жадоба так чи інак dokonати ворога...

— Легше, голомозий! Легше! — ще мав у собі стільки розважності, щоб жартувати, Жбурляй, але турок уже не панував над собою. Аби раз уже скінчити з цим, він, вигодивши потрібну мить, дав такий удар, що обидві шаблі, жалібно дзенькнувши, тріснули навпіл. Бойці стали. Жбурляй глянув на тую половину, що лишилася в руці й, голосно засміявшись, відкинув уламок геть. Але на розлюченого Ібрагима це справило якраз противне вражіння: він гнівно вдарив своїм уламком об землю, злобно глипнув очима на супротивця, стис кулаки й оскаженіло кинувся на Жбурляя. Він, бідолашний, неважаючи на досить довге змагання, не зміг збагнути можливостей ворога й кинувся з кулаками проти власної смерті. Ручим поміж правіці, обурений і ображений таким рухом свого супротивця, Жбурляй із презирством відбив занесеного над ним кулака, а коли турок, проте, й далі сікався до нього, щоб ізчепитися до борні, він сам ухопив його за попереk, підняв над собою й з усієї сили вдарив ним об землю.

— Добре, синку, добре! — промовив Сокира, висмикнув із руки в одного з убитих турків шаблю й подав Жбурляєві. — Ось на, бо роботи ще багацько!..

І вони пірнули йзнов у вир бою.

Та вістка про лихий кінець ватага бистро розійшлася поміж турками, й це рішило дальший хід бою. Де поділася й відвага тая бусурменська, тая їхня запеклість... Братчики швидко й легко впоралися з ними й закінчили бій повним звитяжством.

— А де Жбурляй? — гукнув після бою при всіх Сагайдачний.

— Я тут, батьку! — відгукнувся той з козацького натовпу й вийшов наперед.

— А ти знову, вражий сину, не втерпів, щоб не затіяти серед бою герця з бусурменином? Забув про мій наказ у Кафі?

— Даруйте, батьку гетьмане, — зняковів від нежданої догани молодий лицар. — Я не забув, то якось воно само так вийшло...

— Та бачив же, бачив, — стримуючи сміх суворістю, бурчав Сагайдачний. — А тепер скажи, як же й чим подякувати тобі за те, що ти так лепсько послав того шайтана

в самісіньке пекло. Страшний був, проклятий, багато шкоди й шелесту накоїв, та й ще накоїв би, коли б не ти. То як же без подяки?

— Нема за що, батьку: треба ж було комусь зупинити ідоляку... Не я, то хтось би інший... Спасибі батькові та панові писареві, що поступили його мені, а то їхньої руки все одно не втік би...

Козаки, чуючи такі речі, сміялися й крутили головами, а гетьман подивився на нього довгим поглядом і промовив:

— Дивлюся на тебе вже давно, Жбурляю, й бачу, що тебе анітрохи не цікавить лицарська слава. Інший би життя віддав, аби її зажити, а ти, бачу, зовсім до неї байдужий. Кепська прикмета... Втічеш ти від нас, Жбурляю, не нагрієш місця. Мусимо припнути якомсь тебе...

— Не слава мене цікавить, батьку, а діло,— я й чиню його, скільки маю снаги й уміння. А тікати не збираюся поки що, коли ж би спало мені на думку або якась нагла причина погнала мене з Січі, то я ж маю право, як і всякий із наших братчиків, вільно розлучитися з товариством, а не тікати.

— Отож і лихо наше... Ні, ні, такого лицаря конче треба припнути міцніш, але як?.. Від тебе того не довідаєшся, тож нехай саме товариство над цим помізкує. Воно ж і віддячить тобі, Жбурляю, за сьогоднішній чин.

І товариство віддячило, як ми бачили, обравши його за курінного,— честь, якої в Павлових літах не заживав ще ніхто в Січі.

Та коли хто поставився до такої визначної події в товаристві байдужо, а може, навіть з незадоволенням, то це сам новообраний курінний отаман. Чому саме — догадатися не тяжко.

Уже вертаючи з останнього походу, мріяв Жбурляй про те, як вернеться з батьком до Канева на зиму, як оживить і звеселить свою страдницю-неньку, як ізнову побачиться з Орисею й, як Бог pomoже, побереться з нею. А тоді, мовляв, видно буде, чи вертатися йому на Січ, чи ні. Дивні думки про ці славетні морські походи роїлися потайки в його молодій голові, але нікому він із ними не звірявся, навіть своєму побратимові, Хмелеві, знаючи, що той у всьому згоден із Сагайдачним. Не раз думав про себе Жбурляй, що завзятий гетьман чинить не те, що треба, що з турками й татарами варто воювати лише тоді, коли вони нападуть на рідну землю, а як сидітимуть тихо, то

нема потреби й зачіпати їх, цебто — не визволяти, на його думку, треба невольників, а чинити так, щоб не давати бусурменам змоги брати тих невольників на Україні. Тоді не буде кого й визволяти. Що ж до тих, що вже перебувають там, то — чи стане шкура за вичинку?.. Адже ж хоч їх і визволяється, але козацтво несе великі втрати в боях людьми і, коли відкинути від кількості визволених тих поляків та польок, москалів та московок, волохів та волошок тощо, що перебували з нашими людьми в неволі, то вийде, мабуть, те на те: скільки визволено, стільки братчиків наложило головами. Цей простий розрахунок здавався йому таким зрозумілим для всіх доказом проти кривавих морських виправ, що він дуже дивувався, як такі мудрі люди, як Сагайдачний, Хмель тощо не приходять до того самого висновку, що до нього він прийшов.

А батько? — виринало раптом питання. — Адже ж якби не було тих лицарських виправ для визволення невольників, то батько так би й загинув у турецькій неволі. Але це питання не могло захитати його добре проміркованих думок. Серцем він дякував Богові, що поміг йому з братчиками визволити батька з неволі, але розум говорив йому, що не заганяйся козаки в жадобі слави й здобичі туди, де їх не прохано, то й батько не попав би в неволю.

«Татари, — думав він, — ворог не страшний і з ними можна було б упоратись одним добре влаштованим походом на Крим, коли б сили козацької не приборкано було. А хто її приборкує? Король не дозволяє мати велику козацьку потугу, й тільки тоді, коли небезпека від бусурменів або москалів, чи від кого там іще, загрожує самій Польщі, тоді король кличе козаків на поміч і дозволяє їм мати війська стільки, скільки вони хочуть. Кінчиться небезпека — й знов заборона й уймання козацьких прав і вільностей, а на простий люд на Україні — панське ярмо з жидівськими погоничами. Чому мудрий Сагайдачний мовчить про це й ніби вмисне ганяє лицарство в часті походи на бусурменів, щоб відвернути увагу його від того, що коїться на самій Україні, й не дати змоги силі козацькій вирости, об'єднатися й дати належну одсіч магнатам. Хмель каже, що з ними тяжка боротьба, що для того, щоб вона не скінчилася так зле, як боротьба Наливайка, Лободи та інших завзятців, треба стати одноставне. Це правда, але ж треба ж комусь почати її, об'єднати коло себе козацьку силу всієї України. А хто може це зробити? Тільки славне лицарство низове. Чом же воно не робить

ць ого, а промишляє здобичництвом та визволенням якоїсь горстки нещасних невольників?

Такі думи роїлися в голові молодого лицаря, тож і не дивно, що своє обрання за курінного отамана прийняв без жодного захоплення й уподоби. А коли, вже отамануючи, він придивився добре до інших та прислухався до всяких балачок тверезих і п'яних, то побачив, що не його самого шарпають такі думки й сумніви.

Немовби для того, щоб показати всю слушність цих думок і сумнівів, після Нового року прийшов на Січ із Варшави наказ від короля — не тільки не зменшувати, як досі домагалось, козацької сили, а навпаки — якомога збільшити її і йти походом на Московщину на поміч королевици Володиславові, що, воюючи з Москвою, попав, як то кажуть, у нікуди.

Загомніло, закипіло, заклекотіло на Січі.

Такі справи рішалося не самою паланкою, цебто тим урядом січовим, старшиною, а тільки загальною січовою радою. Нелегко прийшлося кошовому: він бачив, що серед самої старшини багато заслужених лицарів було проти того, щоб іти походом на Московщину, і — головне — не тому, що неохота була дразнити москалів, а якраз тому, що треба було класти голову за магнатство, яке ще вчора чинило козакам усякі утиски, заборони й замаху на й так уже до краю обкраяні козацькі вільності. Обіцяють усе направити, надолужити всі кривди? Которий це вже раз? Обіцянка — цяцянка, лише дурневі радість... Як тривога, то й до Бога... й т. д., й т. д. Чув це все Сагайдачний, але сам мовчав поки що, вичікував, раду не квапився скликати. Добре знав своїх братчиків: покричать-покричать, виговоряться та й заспокояться, втихомиряться й підуть за ним. А тим часом однодумці його тихо та розумно переконують і вмовляють найзапекліших супротивців, щоб не гвалтували ради.

В Канівському курені коїлося в малому те, що відбувалося на всій Січі у великому, цебто нуртувало, як у казані. Тільки курінний вперто мовчав, думаючи свою думу. Побратим Хмель, що був однодумцем кошового в цій справі, знав, що Жбурляй великий супротивець усякої помочі полякам, і пробував не раз хитромудро доводити йому всю неслухняність його ворожого до справи становища, але кожного разу наражався на такий буйний опір, що тільки руками разводив, дивуючись, звідки в побратима стільки лихої ненависті. Тільки й допевнився від нього обіцянки,

що не баламутитиме проти наміру кошового свого куреня. Та обіцяти не було тим легше, що ні про яку баламуту Жбурляй і не думав, знаючи наперед, що Сагайдачний все одно врешті дійде свого, хоч там що. Але й zostаватися в Січі ханьки м'яти, коли лицарство вирушить у той проклятий похід, молодий курінний уважав за ганьбу для себе. Ходив, як туча, навидовижу братчикам, що любили й поважали свого старшого за його лицарську обхідливість із ними, за його веселу вдачу й відсутність у ній найменшої пихи й чвані. Поклав собі порадитися з батьком.

Сокира теж покмітив перемену в синові й тривожився, але не вважав за спосібне допитуватись. «Не дитина, а лицар, та ще й неабиякий, та ще й курінний: сам собі раду дасть», — думав старий і тільки скоса поглядав на нього при стріванні. Не вгадав цим разом батько: неабиякий лицар якраз потребував його помочі, його поради. Вигодивши годину, коли нікого з братчиків не було поблизу, він прохав батька пройтися з ним попід січовими шанцями.

— Ходімо, ходімо, пане отамане, — жартівливо й разом ласкаво відповів Сокира, хоч старече серце його стрепенулося тривогою. — Маєш щось сказати?

— Та маю, тату, — сумно промовив молодик. — Не знаю, з чого й почати... Така дражлива справа... Хочу кинути Запорожжя.

Старий остовпенів.

— Та чого? — врешті повернув язика. — Чим не догодила тобі Січ-мати!.. Здавалось би...

— Не хочу йти в похід.

— Маєш... Та ще ж не вирішено, як воно буде!.. Може ж...

— Я вже знаю, тату, як воно буде: буде так, як хоче кошовий, а він хоче повести нас класти голови за магнатів. Це ж... це ж... я не знаю... Вони мають нас за бидло, й піти битися за їхні гаразди — це... це... це, виходить, самим признати, що ми й справді такі... Поганяють — ідем, а нагорода... Коли б ви знали, що вони роблять із нашими людьми на Україні!..

Старий теж розхвилювався.

— Хм... А куди ж дивиться кошовий?

— Якби посадити Сагайдачного на місце якогось посполитого, скажемо, хоч би й у того ж таки Потоцького, чи в якогось пана вельможного, то він під панськими та жидівськими канчуками побачив би!.. Я ще козаком не був, а вже довелося заступатися за покривджених.

— Як — заступатися? — здивувався Сокира.

— Польний, перебуваючи в Каневі, побачив на майдані між людьми мою дівчину й звелів своїм посіпакам викрасти її. Я вночі видер вікно до його покою й вирвав у нього бідну дівчину просто з пазурів, а його так почастував, що він ледве очунав потім... Того й на Січі я тепер... А тікаючи сюди, побачив, як його гайдуки шмагали канчуками наших людей, утікачів із панського маєтку, з жінками й дітьми... Одного вбив я, другого втікачі... От що роблять з нами!..

Дивився старий велетень на свого молодого велетня сина й дивувався: те, що розповів йому Павло, було для нього цілковитою новиною. І не міг він не признати, що молодик міркує зовсім слушно.

— Не знав я про це, сину, — мовив він по хвилі задуми, — а коли дещо й знав із молодих літ своїх, то за довгі роки неволі забув зовсім... Роби, як уважаєш за ліпше, — оце моя тобі щира порада.

Вдячними очима глянув Жбурляй на батька, й лице його прояснилося.

— А ви, тату? — запитав. — Я без вас не вернусь.

— Я?.. Що ж я?.. Поїду й я з тобою... Годі, постарів у неволі, підтоптався, правду кажучи, час і спочити трохи. А бусурменам за неволю вже привів Господь віддячити. Чого ж мені ще!.. Коли ж покличе доля ще битись, то й я старістю з тобою. Коли ти надумав розпрощатися з братчиками?

— Та тепер, коли й ви зо мною, нема мені чого отягатися, — говорив урадований Жбурляй. — А до того ж треба виїхати звідсіля ще до ради січової, бо тоді вже пізно буде. Сьогодні ж таки піду до кошового й здам свій уряд, а завтра хоч і вирушимо.

— Гаразд, — згодився батько, — тільки ж ти гляди — не балакай із ним згостра, а так якось лагідненько... Бог із ним, не зачіпай... Краще по-доброму розлучитися.

— Я й сам такої думки, тату, — сказав на це Жбурляй. — Навіть коли почне гримати, то я змовчу.

— От і гаразд! — зрадів старий, вертаючись із сином до куреня. — Все-таки то славний лицар на всю Україну, а не ми, грішні, та й старість усе треба шанувати...

Не без трепету в серці переступив Жбурляй поріг нової паланки, щоб ознаймити свого кошового про свій від'їзд із Січі. І кошовий, і Хмель розбирали саме якісь папери й радилися про щось.

— Здоров, здоров, Жбурляю,— мовив на уклін і привітання молодого курінного Сагайдачний і, покмітивши його легеньке збентеження й ніяковість, затримав на нім якусь хвилю свій гострий, проникливий погляд. Догадуєш, чого ти прийшов... Кидаєш нас?

Здивувався такій проникливості не тільки Жбурляй, а навіть і Хмель.

— Нема мені чого робити тут поки що, батьку,— відповів курінний.

— А з нами не хочеш?

— Ні, батьку.

— Чому?

Жбурляй зам'явся.

— Та кажи вже, кажи правду, чого мнешся?

— Не випадає мені, батьку.

— А ми? — нахмурився кошовий.

— Вольному воля, батьку.

— Чув? — звернувся Сагайдачний до писаря.— Яйця курку починають учити.

— Нехай мене хрест святий поб'є на цьому самому місці, коли я хоч на думці мав учити... та ще кого! — вас, батьку гетьмане...

— Гаразд, гаразд... Куди ж ти?

— Додому, батьку.

— А старий?

— І старий зо мною.

— Хм... Шкода... Ну, старому треба було б трохи відпочити після турецьких каторг. А ти що робитимеш?

Молодий отаман знову зам'явся.

— Кажі, кажі, не бійся: на щире слово не гніваюсь,— підбадьорював його кошовий.

— Чекайму, батьку, нового Северина,— сміливо кинув підбадьорений Жбурляй.

— Ов!.. Чи не думаєш сам за нього стати?

— Де мені, нікчемному, лізти в гетьмани. Буду щасливий, коли битимуся попліч.

— А за що?

— За велику волю й за віру.

— А ми за що досі билися? Та й ти з нами...

— За малу, батьку. А за віру не було чого й битися, бо бусурмени віри нашої не зачіпали.

— Чув?..— знову звернувся Сагайдачний до писаря.— Отакі ви, молоді! Все думали ми, старі, що б'ємось за щось путнє, а виходить — за казна-що. Ну, що ж — будучність ваша, а нас можна хоч і за хвіст та в череду...

Кошовий на мить замислився.

— Так, так,— ізнов почав,— може, молода правда й правдивіша за стару, і нехай Бог пошле вам успіху. А нам уже пізно перероблять себе на новий копил...

Він раптом стенився й повеселів. Підвівшиися з місця, простягнув до Жбурляя руки:

— Ну, Бог з тобою, Жбурляю! Давай же поцілую тебе на прощання... Добрий і славний із тебе лицар був, дай Боже, щоб і далі так лупцював ворогів, як досі, хто б вони не були!..

Старий і молодий лицарі сердечно обнялися й міцно поцілувалися.

XXVII

Саме на Маланки, під Новий рік, уночі, коли останні, за-пізнілі щедрівники потроху розходилися спати, вдова Обеременчиха з дочкою розбуджені були страшеним грюкотом у вікна й двері та парубоцькими й дівчачими криками й галасом попід хатою.

— Вставайте, тітко, комора горить! — глухо доносилося знадвору.

Схопилися обидві разом. Хоч і темна була ніч, але в хаті було видко від трепетливої яснини надвірньої, хоч голки збирай.

— Ой Боже ж мій! ой Мати Божа! — стогнала смертельно перелякана вдова, не в силі рухнутися з місця.

Орися нашвидку сунула ноги в чоботи й накинула на себе свитку та велику теплу хустку. Серце билося, як не вискочить із грудей.

— Боже мій, мамо... Чого ж ви сидите?..— поклікнула на матір.— Одягайтесь боржій!..

Грюк у двері й вікна збільшився, а також і крики.

— Тітко-о-о!! Орисю! комора горить! Ось-ось і хата займеться!..

Дівчина хутенько натягла матері на ноги чоботи, на плечі накинула кожуха, а на голову велику теплу хустку, взяла її під руку, вивела в сніи й відсунула засува надвірніх дверей. Парубки підхопили одну й другу попідруку, передали дівчатам, а самі кинулися виносити з хати речі.

Збігалися люди. Десь забевкано на сполох. Люди почали тягти журавлем і відрами на віршовках воду з колодязя й хлюпати нею в огонь. Дехто видерся на солом'яний дах

і з подаваних відер намагався обливати стріху на причілку, близькому до комори, щоб не дати йому зайнятися. Хтось видряпався аж на гребінь, сів на нього верхи коло димаря й наставив проти вогню образа, знятого зо стіни в хаті. Парубки й дівчата хутенько увихалися знадвору в хату й назад, виносячи все, що було в хаті.

І добре робили, бо ні образ на даху, ні зусилля поливальників не врятували хати: зайнявшись з причілка, вона в недовзі палала, як велетенська свічка серед темної зимової ночі. Зима була суха, безсніжна, й вогонь ширився з неймовірною швидкістю. Всю рятувальну увагу звернено тепер було вже не на рятування вдовиної хати, — все одно, мовляв, дарма праці, — а на обстоювання двох ближчих сусідських хат. Це було не трудно, бо та й друга стояли не так-то вже близько до Обеременчишиної, й люди вешталися на погориджі більше з цікавості, аніж з якоїсь потреби. Бігали, кудкудакаючи, випущені з курника кури; рохкали й кувікали перелякано в свинниці двоє підсвинків і торгали писками в нещільні дерев'яні дверцята, але їх не випускав ніхто, бо дах у свинниці був вальковий і зайнятися не міг.

А людей усе прибувало й прибувало. Чулися ахкання й охкання, чулися різні балачки, запитання, здогади тощо, але відповісти на те, як і з чого сталася пожежа, ніхто, розуміється (навіть ті парубки й дівчата, що перші заглядали вночі полум'я), не міг: вертаючись після щедрювання (а це ж було вже в пізні лягови) по хатах дому, вони побачили, що горить, і миттю кинулися в двір будити вдову з дочкою, а як воно загорілося — ніхто не бачив. Ні в кого з людей не було сумніву, що це підпал, але хто міг зважитись на таке богомерзке діло, коли нещасна вдова й ворогів не мала, — це для всіх було страшною загадкою.

Ворота було відчинено настіж. По один і другий бік під плотом жужмом навалено було одежі, килимів, ряден, мішків із збіжжям, із салом; стояли діжки, образи, різний посуд та начиння, дошки з лав, стіл, скамниці, дзиглики, прядка й т. д.; жвава молодь устигла задалегідь повиносити все, що було в хаті; горіло тільки те, що було в коморі. Стояла під плотом і велика скриня з горою подушок на ній. Спершись на неї, плакала й тихо голосила бідна вдова. Оприся голубкою впадала коло матері й усяко, як тільки могла, розговорювала, розважала її. Сама не плакала, і давно вже не могла плакати, — ще відтоді, як почула від кобзаря Пронози про Павлів загин у бою. Запеклася сер-

цем... Навіть не дивилася на погориджу. Сприйняла й перше, й оце друге лихо, як безглуздий виклик долі, й зневажала його: «Ну, що ж, мовляв, зарно тобі на мое щастя — бери й останнє, що маю, заткни свою пажерливу пащу моїми гараздами, плакати не буду, — мені однаково тепер, а тобі за це від мене не сльози (не діждеш їх), не нарікання та благання, — тобі моя зневага й презирство!..» Не шкодувала, не мала жалю й на те, що перед очима горіло ж ніщо, як матрина й її кривавиця, що, власне, від цієї ночі вона з ньенькою — безпритульні, без стріхи над головою... Не думала про це, не хотіла думати... Сама кидала виклик безрозумній долі.

— Боже мій, Боже мій!.. Доню моя! — голосила стиха вдова. — Бідні ми з тобою, нещасні... Де ж ми тепер подінемося? де голови прихилимо? Все пішло димом... Голівонько моя безталанна...

— Не все, мамо, — говорила, нахилившись до матері, Орися, — аби живі та здорові самі були, та надія не кидала нас, аби вона не згоріла. Не треба плакати, бо цим лихові не зарадиш...

— Як же його не плакати, доню?.. Таж ми не маємо де ночі доночувати, а попереду ж ціле життя.

— І ніч, мамо, знайдемо де доночувати, й з життям далі дамо собі раду, тільки не треба в розпуку вдаватися.

Стояли біля них сусідки, так само старалися втішити стару вдову, й кожна з них щиросердно пропонувала притулок у себе. Дякувала всім їм Орися ласкаво, але — звичайненько відмовлялася. Аж мати перестала голосити й питаюче поглянула на дочку: а як же, мовляв, буде?..

— Спасибі вам щире, люди добрі, за ваше спочуття до нас і за ласку, — говорила Орися. — Маємо той притулок, тільки трохи далеченько — десь на іншому кутку. А коли така вже ваша до нас добрість, то, може б, дали хоч два вози з кіньми, щоб перевезти туди те, що нам оце зосталося після пожежі, — оці наші манатки...

— Куди ж, куди перевезти? — питалася мати й сусідки.

— Перевеземося, мамо, до старої Василихи: давно вона нарікала, що живе далеко у своїй пустці-хаті сама-саміська, давно й часто говорила, що радше пристала б до нас, щоб жити вкупі...

— Та то ж, доню, було тоді ще, як...

Не дала договорити матері, щоб не виявити перед людьми те, чого не слід їм знати:

— І тоді, мамо, й потім.

А хата ще палала, хоч уже не так, як перше: бистро, як порох, згорів солом'яний дах, і ясно, хоч і не густо, ще горіли, гучно потріскуючи, крокви. Чорний димар зловісно стремів посередині вгору мовчазним докором невідомому лиходієві-палію. У вікна видно було, як палахкотіли посередині сволоки й трамки. Чекали всі, як завалиться стеля. Чорно-багровий дим клуботався, підіймаючись угору, й хутко зникав десь у темних просторах. Здіймалися з ним і цілі рої червоних іскор, гасли десь високо вгорі або падали дощем довкола. Метушилися, бігали, сновигаали з криками й гамором діти, з уподобою розважаючись рідким видовищем. Мовчки стояли чоловіки, не знаходячи або, краще, вважаючи всякі заходи гасити вогонь безнадійними. Без устанку цокотали жінки й дівчата...

— Пан полковник! пан полковник! — покотилося раптом людьми.

Справді, у відчинених воротях, в ясині, вималювалась кінна постать старого Гудими й його джури. Подивився якусь хвилю на пожежу, насупив брови й озирнувся довкола. Побачив удову з дочкою.

— Ага, ти тут... Здоров, стара!.. Що це ти — горіти задумала, хрін тобі в ніс?..

Обеременчиха й Оріся, а з ними й присутні жінки низенько вклонилися полковникові.

— Бог покарав, пане полковнику, — відповіла, плачучи, вдова.

— Бог?! Знаю, який Бог!.. Топила піч, а димар дірявий...

— З комори, знадвору зайнялося, а від комори й хата загорілась...

— То підпалив хтось?! У моїм полку?!

Полковник стиснув коня острогами й в одну мить опинився в дворі серед натовпу чоловіків. Люди поздіймали шапки й уклонилися.

— Хто підпалив, хрін йому в ніс?! — грізно погукнув на натовп. — Хто посмів таку каверзу вчинити в моїм полку?!!

— Та хіба той признається, пане полковнику, що підпалив! — почулося з натовпу. — Та й нема, мабуть, його тут...

— Авжеж, нема, — хіба він дурний, щоб лізти на очі людям!..

— Його тепер і з собаками не знайдеш!..

— Що? З собаками? — іритувався Гудима. — Е, ні, голубчики, так не буде... Найпізніше завтра вранці, щоб мені

був палій в уряді в мене! Чули?! Я йому покажу палити, хрін йому в ніс! Підпалив та й думає, що так йому минеться?.. Ні, так не буде! Всіх перешмагаю канчуками, як не приведете! Чули?! То-то ж...

Взявшись рукою в бік, він знов від'їхав до воріт.

— А ти ж куди тепер, стара? — звернувся до вдови.

— Та ми й не знаємо ще, пане полковнику, — відповіла вона. — Є думка до пані Василюхи...

— До якої Василюхи?

— До вдови Похилихи.

— Якої це? Не отого молодого Похила матері, що втік на Запорозжя?

— Еге ж, еге...

Полковник глянув на Орісю.

— І ти, гостроязика, тут?.. Ще не забула свого шибай-голову, хрін йому в ніс?.. Подай йому через кого-небудь звістку, нехай вертається безпечно: польного того вже нема, — вже інший, — Конецпольський.

Оріся не відповіла.

— Нема кому вже, пане полковнику, подавати, тую звістку: вбито його в поході турками... — завважила крізь сльози вдова.

— Де?! — скрикнув Гудима.

— Під Очаковом.

— Хм... — замислився старий. — Шкода, шкода... Ну, та Божа воля... а вмерти козацькою смертю дай Бог і всякому з нас... Хм... Був паливода, а вмер, як лицар... Царство небесне... А хто вам казав?

— Якийсь молодий сліпець-кобзар, що недавно вернувся з неволі...

— Таж, може, він бреше?.. Є між ними такі, що язиком, як на кобзі, грає: нема чогось, то вигідає, хрін йому в ніс!

— Каже, що сам і на похороні був, як спускали в море...

— Хм... може, може... Ну, бувай здорова, стара! А ти, дівко, не дуже в тугу вдавайся: молода, гарна, ще знайдеш до пари.

Гудима знов повернув коня до натовпу.

— А ви чого стоїте, роти пороззявлявши?.. Чом не гасите?.. Щоб мені за хвилю ані блиснуло нігде! Ач, яке багаття розвели!.. А той, щоб завтра мені в уряді був! — чули?.. Прощайте!..

Полковник сіпнув коня за поводдя й за хвилюк покритися темною ніччю разом із своїм джурою.

Люди здвигали плечима й сміялися:

- Чи він обезглуздів на старість, чи що?
— Та хіба не бачили, що нащедрувався до прости Господи?
— Авжеж, що під чаркою!..
— Ого, та ще й під якою!..
— А все ж таки, як його бути з палієм?..
— Та ніяк: проспиться завтра, то й про палія забуде, похмеляючись!..
— Авжеж, забуде...

В цю мить із тріском і грюкотом завалилася стеля, а за нею й палаючі крокви з бантинами. З вікон і з дверей шугнули в двір довгі омахи, а над стінами знялися й химерно закучерявилися високо, аж під чорним склепінням небесним, велетенські клубки багрового диму. Жінки зойкнули з ляку, а діти кричали й аж нетямилися від захвату й утіхи. Але це вже був початок кінця: через який час полум'я почало пригасати поволеньки. Люди перестали тягати воду з криниці, а з сусідніх дахів спокійно попускалися додолу рятівники. Натовп почав розходитись.

Біля Обеременчихи й Орісі ще стояло, розмовляючи кількоро жінок, але незабаром під'їхало два великих вози, запряжені кіньми, й чоловіки, що ще zostавалися на пожарині, почали складати на вози те, що встигли врятувати від огню, Оріся помагала.

— А як же, доню, кури?.. Та й поросята? — говорила, бідкаючись і плачучи, мати.

— Та ну їх, тих курей: все одно не позбираєш їх тепер. Завтра вранці дамо їм раду. А підсвинки ж у хліві: ніхто їх не покраде, бо ж люди до ранку вартуватимуть...

Вже на світ благословилося, коли наладовані Обеременчихиним добром два вози зупинилися перед ворітьми Василюшиного обійстя. Василиха вже встала, запалила в печі й поралася коло варива. Почувши, що хтось стукає у хвіртку, виглянула у вікно, та, не побачивши як слід нічого крізь старі, побляклі оболонки, вибігла з хати. Глянула — й остовпіла, очам своїм не діймаючи віри.

— Відщипніть нам, паніматко, хвіртку! — гукнула Оріся.

Опам'яталася Василиха й підтюпцем подалася вітати гостей. Нічого не розуміла.

— Добридень вам, паніматко, — привіталася Оріся. — В прийми до вас із ненькою, приймете?..

Обеременчиха не могла за плачем і слова вимовити, кинулась до Василихи й ще ревніше заголосила.

— Голубоньки мої,— трохи не плакала й сама господиня,— та скажіть же мені, яка лиха пригода вам сталася, бо я зовсім з глузду спала й нічого не второпаю...

— Погоріли ми, паніматко, вночі,— промовила Оріся.

— Ой Боже ж мій! — плеснула руками Василиха.— Моя ненько, то це вночі у вас пожежа була?.. А я почула дзвін, вибігла з хати: горить десь далеко,— постояла-постояла та й пішла спати... Мати Божа, яке лихо!..

— Дозвольте ж, паніматко, відчинити ворота...

— Ах ти Господи! я зовсім з пливу збилася... Зараз відчиню... Поможіть, хлопці!..

Вона метнулася до воріт.

— Не гнівайтесь на нас, сестрице,— нарешті забалакала й Обеременчиха,— прийміть перебути якийсь час у вас... поки стягнемоя на сяку-таку хижку...

— Не треба про це говорити, мої любі: шкода велика, що така біда, таке страшне лихо спіткало вас, мої рідні, а я завжди рада вам...

Тим часом вози в'їхали у двір і стали перед хатніми дверима...

І почалися для вдови й її дочки довгі-довгі дні й ночі проживання в приймах. Щоправда, вдова мала в скрині деякий заощаджений гріш, і Василиха зовсім не почувала, щоб її приймаки хоч трохи потіснили її в її гараздах,— навпаки, довелося часто змагатися, щоб самій не опинитися на їхнім харчовім держиві, бо ж вона тепер знала лише свої пиріжки та рибу, що ними торгувала на ринку, а все інше господарювання було в руках удови з дочкою; а вони намагалися з усієї сили й можності не чинити своїй добродійці жодної тяготи й обходитися тим, що самі мали. Життя ж стало й повніше й відрадніше, а в хаті ~~перестало~~ тхнути пусткою, що так пригноблювало стару господиню по тій Павловій утечі з Канева. Двором весело походили кури, що їх Обеременчиха перевезла-таки з пожарища, а в хліві поважно рохкало двоє підсвинків на втіху сквапній до господарських достатків Василисі. Хоч і не своє власне, та й не зовсім чуже.

Оріся немовби відмінилася. До одного горя прибуло друге. Перше пригнітило, приголомшило дівчину, вергло її в стан якоїсь байдужості до всього; але друге сприйняла вона, як виклик долі на бій, тим паче, що коли перше в найбільшій мірі доткнулося її самої, то друге глибоко зачепило й ту, що зосталася єдиною найдорожчою й найріднішою на світі. Приспана першим, воля до життя

раптом пробудилася й набула чинності, гону до змагання за життя, жадоби не скоритися жорстокій долі своїй. І дівчина скинула з себе байдужість, ожила, випросталася, як тая прибита до землі дощем-негодою, билина в полі від дотику животворчого проміння соняшного, й уся ввійшла в роботу по господарству, так нагло зруйнованому. Тільки ледве помітний на чистому, гладенькому чолі сторчовий пружок між бровами над переніссям свідчив, що від великої бурі лишився в ній глибокий, незатертий слід на все життя.

Мати довго не змогла очунятись від несподіваного лиха, а прийшовши трохи до пам'яті, все тихо нила та нарікала на немилосердну до неї, зрадливу долю, що без пори відібрала в неї лютого чоловіка, лишивши їх з дочкою маленькою безпорадними сиротами; нарікала, що через це саме мусіла всю господарську тяготу покласти на свої жіноцькі плечі, а весь клопіт — на свою вдовицьку голову, обернувши життя в безнастанну, непереводну тривогу й турбу. Невважаючи на все це, невсипуючо працює і дбайливістю вона добилася сяких-таких гараздів, вигодувала, виростила дитину, як квітку, красну, собі й добрим людям на втіху, лихим на заздрість. Ніхто ж, мабуть, як не вони, тії лиходії, позаздрили її вдовиному щастю, пустивши його з димом. І от занепала, пішла за тим димом і вся її завзятість і запопадливість до господарства, до праці, до клопіт, лишилося саме непереможне бажання — відпочити. Байдужо дивилася, як донька з ранку до вечора, рук не покладаючи, працює, пораяється коло того, що лишилося від її господарства. М'явло ставала до помочі й тільки все позирала на дівчину благущими очима та часто таємниче шепталася з Василюхою, коли та мала дозвілля від своїх власних турбот.

Добре розуміла Орися й ті неньчині погляди, догадувалася й про що оті потаємні шептання, але мовчала. Часто, проте, зупинялася гадкою над ними. Боляче стискалося серце безталанної дівчини, але була така хвиля, що кожного дня сподівалася неминучої розмови й конечності так чи інак виявити своє становище до тих запитань, котрі мусіли постати:

Одного вечора, по вечері, Орися сіла до світла щось полатати. Старенька мати сиділа на лаві за кужелем, байдужо гудячи веретенем, а Василюха вчиняла пиріжки. Говорили про сєє та про тєє.

— А що це наш опікун забув про нас і ніколи й носа не наверне? — запитала раптом Василиха. — Запанів тобто так, запишався?

— Який опікун? — підвела від шитва голову Оріся.

— Це ви, душе мила, про Дениса? — озвалася й Обеременчиха.

— Та про кого ж більш, як не про нього: другого ж опікуна, окрім Криги, не маємо.

Оріся опустила очі й далі шила мовчки, не втручаючись у розмову, бо відразу догадалася, до чого вона, ця балачка. Насторожено слухала й чекала.

— Таж, може, його й у місті нема, — висловила свій здогад Обеременчиха.

— Бо таки, мабуть, і нема, — згодилася господиня. — Має ж тепер біля чого голову морочити свою. Займанщина й хутір у того старезного запорозького діда, казали мені наші перекупки, величезні: є над чим клопотатися.

— Казав і він, що не малі.

— Аякже, кажуть баби, що ціла Січ Запорозька, з шанцями, ровами тощо, а всередині такий сад, пасіка, стайні, обора, льохи, хати для челяді й усяка всячина, що і в другого магната катма того. Землі ж тієї — скільки душа забажає, а худоби, коней, овець — не перелічити.

— Що й казати, душе мила, — багатир на всю губу.

— Авжеж, не розмантачив здобутого добра в гультьяйстві та пиятиках, як інші січові братчики, то й має.

— Має, має, серденько... А там дослужиться до полковника...

— Еге ж... Ожениться з якоюсь полковниківною багатою, то...

— Ні, душе мила... З оженінням у нього стало... ні вперед, ні назад.

— Чого ж бо то? — здивувалася ніби Василиха. — Сватав кого, та не віддають за нього?

— Не знаю, серце, як вам і сказати... Нікого він ще не сватав... Питала його... тоді як останній раз навідав нас... ще десь перед пожежею, чи не думає женитися. Ні, каже, паніматко, мені вже не женитися. Так і сказав.

Оріся зашарілася, глянула на матір і ще нижче нахилилася над шитвом.

— Дивно, — промовила Василиха. — На що ж він натякав?

— Я так догадуюсь, — по хвилі знов правила Обеременчиха, — що з думки йому не йде моя Оріся... Ти не гнівай-

ся на мене, моя дитино, що я це кажу, бо я запевне знаю, що так воно й єсть.

— Я не гніваюсь, мамо,— мовила, не зводячи голови Оріся,— та нащо про це говорити!

— Чому не говорити, моя любя? Що ж тут такого незвичайного?.. Молодий іще, гарний і статечний, а до того ж і велико багатий козак, осавула, на дорозі до полковницького уряду, щиро покохав тебе, й коли б згода твоя, то й з старостами не отягався б...

— Ви його питали, чи як? — спалахнула дівчина.

— Про таке діло не питають, голубко моя, бо це відразу й так видко...

— Авжеж, видко,— вставила й свого слова Василиха.— А якби посватав, то чого б тобі не вийти за нього?..

Оріся з докором глянула на неї.

— І це говорите ви, паніматко?

— Е, моя горличко, не треба про те: час і заспокоїтись. Великий жаль і боляче, що... не так склалося, як жадалося, та що ж діяти? Божа воля... А живий про живе дбає...

— Чи не занадто скоро?

— Ні, Орісю, не скоро... Рідній матері це видніш... Хіба можу я забути про свого любого хлопця й до останку днів своїх? І вмиратиму — не забуду... І тепер рана моя ще свіжа, наче він тільки сьогодні помер... ятриться так само, як і того дня, коли почула, що його вже нема на світі... Але ж... його не вернеш... а життя... воно не стоїть... воно вимагає, щоб не плакати все, коли хочеш жити...

Василиха втерла неслухняні сльози й заходилася знов коло своєї розчини.

— Ох правда, правда, серденько,— підхопила перервану сльозами Василишину мову Обеременчиха,— життя — воно вимагає... Вимагає дивитися не назад, а вперед. А коли не дивитися й не думати, як забогарадити собі, щоб краще було, то що ж воно буде з нами?.. Що ми таке тепер? Жебраки, старці в приймах, а спроможемося колись на тую халупчину якусь — то хіба це життя? Злидні, а не життя... Чи такої долі сподівалася про тебе, доню моя?.. Та й про себе на старість. Знаю я, моя любя, що в дівках ти не засидишся й коли схочеш, тоді й вийдеш заміж. Але за кого?.. Про Павлуся ти все одно скоро не забудеш і не покохаєш нікого. Вийдеш — аби вийти. Тож хіба не розумно вийти тепер за чоловіка гарного, поважного, маєтного, котрий кохає тебе, та ще як кохає!

— Що ви говорите, мамо! — з розпукою викрикнула Оріся. — Чоловік, може, й гадки не має, а... а... ви... Ат!.. Вона знов нахилилася над шитвом.

— То вже я знаю, моя дитино, яку він гадку має. Одно йому моє слово — й він, не гаючись, пришле сватів... Але що ж я можу сказати йому, як питає, коли сама не знаю, що в тебе на думці?.. Чи ти коли хоч словечком натякнула, що думаєш робити далі?..

— Авжеж, Орісю не можна так, — промовила Василиха.

— Боже... Що не можна? що не можна? — томилася від балачки дівчина.

— Не можна бути впертою, нерозумною, моя дитино: треба зглянутися й на себе й на матір... — тягла своєї мати.

— Годі вже, мамо, про це... — з гіркістю зупинила неньку Оріся. — Робіть як знаєте...

Буйні дві сльози канули на шитво.

XXVIII

Всі Різдяні свята Крига перебував на своєму хуторі. Чекав Прокопа з Канева й тривожився.

Коли той нарешті прибав після Нового року на Голодну Кутю, вони обидва замкнулися в світлиці Гулого для потаємної обради.

— Ну, що? як там? — питав Крига, втопивши нетерплячий погляд у слугу.

— Все зроблено, пане осавуло, — відповів, посміхаючись, Прокіп.

— Ніхто нічого не той?..

— Де пак! Не такі майстри взялися за діло. Та й заплатив їм добре.

— Ти, розуміється, не пробовкнувся, хто ти й звідкіля?

— Ба ні, сказав, — зареготався Прокіп. — Сказав, що з Києва від пана Посвіцінського. А чи поймав хто з них віри, чи ні — того не знаю. Мабуть, ніхто з них не повірив, але те добре, що більш не розпитували.

Крига посміхнувся:

— Ну, а ті ж що... вдова з дочкою?

— Перебралися до якоїсь Василихи в хату з тим, що лишилося від пожежі.

— М-гу... це добре...

Осавула в глибокій задумі заходив по світлиці.

— А того... сліпого Пронози не зустрівач? — спитав ізнов по хвилі.

— Ні... Кажуть, що його коротко тільки бачили в Каневі, а потім десь ізник.

— М-гу... Добре... Ну, ось маєш від мене поки що за службу,— промовив Крига, витягаючи з кишені два червінці й передаючи Прокопові.— А там побачимо...

— Спасибі вам, пане осавуло,— зрадів слуга, приймаючи гроші.— Наказуйте й далі,— все зроблю, що скажете.

— Маю й ще одно діло,— казав осавула, ходячи по світлиці.— Але це вже трохи тяжче... Власне, не таке воно тяжке, як забарне... Далеко доведеться від'їхати на якийсь час.

— Це пусте, пане осавуло,— промовив Прокіп.— Треба, то треба...

— До речі... Ти не чув... не приїздив за цей час до Канева хтось із запорожчиків?

— Ні, пане осавуло, не було. Якби який приїхав, то я знав би... Ні, не було нікого.

— М-гу... це добре... А діло ось яке...

Крига пройшовся ще кілька разів світлицею, ніби вагаючись далі почав:

— Ти ніколи не був на Запорожжі?

— Ні, не доводилося,— відповів Прокіп.

— М-гу... це добре... То тебе там не знають?

— Ні, пане осавуло.

— Дак от що... Ти трохи спочинь після Канева, а по Різдяних святах поїдеш на Січ.

Прокіп аж очі витріщив від здивування.

— Як на Січ? Чого?

— Поїдеш на Січ,— правив Крига, незважаючи на його здивування,— запишешся в братчики...

— Та цур їм, пане осавуло! Я не хочу воювати...

— Воювати й не треба, ти послухай далі. Записавшись у запорожчики, постарайся швидше оговтатись там та придивитися до всіх. А придивившись, розшукай між січовиками одного молодого братчика з Канева. В Каневі звали його Павлом, на прізвище — Похиленко. Може статись,— та так воно, мабуть, і є,— що на Січі його продражнили братчики якось інакше — Бугаєм там, чи Ведмедем, бо він великої сили парубок був,— то ти й довідайся про це. А довідавшись, підлізь якось до нього

лисицею, розбалакайся, скажи, що ти з Канева... Як він почує, що ти з Канева, то вже безпремінно питає про Обеременківну, дочку тієї вдови, що хата згоріла. Скажи, що ти її добре знаєш і що вона минулої осені віддалася за якогось там багацького сина,— розумієш?

— Розумію, пане осавуло.

— А про пожежу — нічирк... Може бути, що його справді вбито в бою, тоді тобі ще ліпше: довідаєшся про це й вернешся...

— А чи ж пустять?

— Такого звичаю на Січі нема, щоб не пускати,— хіба ти не чув про це?.. Отже, дізнаєшся про Похиленка з Канева й ніби ненароком скажеш йому, що Ярина Обеременківна вийшла заміж. Оце й усе, а за добре виконане діло дістанеш від мене не два червінці, а десять разів по два. Чув?..

— Чув, пане осавуло,— аж на місці крутнувся, зрадівши, Прокіп.— Зроблю все так, як ви кажете... А той...— раптом зам'явся слуга,— навіщо це вам?..

Крига зупинився й гостро подивився на нього.

— Добрий слуга,— промовив стверда,— ніколи не питає, а чинить те, що наказано,— розумієш?.. А проте можу тобі дещо сказати: якщо вернешся із Січі до масниці, то гулятимеш у мене на весіллі. Досить із тебе?

— Досить, пане осавуло,— засміявся, второпавши, в чім річ, Прокіп.— А питав на те, що... коли знаєш, що до чого, то якось легше обертатись і діло робити.

— Ну, гаразд. Іди ж тепер і відпочивай. Я виїду завтра вранці й скажу Семенові, щоб дав тобі на дорогу до Запорозжя все, що треба козакові.

Прокіп вийшов, а Крига знов заходив світлицею в глибокій задумі.

«Гулятимеш на весіллі, сказав я Прокопові,— думав осавула,— а чи так воно станеться?.. Чи не вихопився ти, Денисе, поперед батька в пекло?.. Скажеш, голубе, гоц, як перескочиш, а ще ж лишилася найвища перетика. Чи перескочу її?..»

Мав на думці Орісю й здобуття її згоди на шлюб. У материній згоді не сумнівався, але щодо Орісі, то не зовсім певний був. Мати потурала дочці, поки вони жили в своїй хаті, в спокою, в достатках. Тепер же не дуже потуратиме й поїдом їстиме, щоб не засиджувалася й швидше віддалася. Розрахунок був певний. Ще досить молодий, Крига добре знав людську просту, не панську

душу. Виріс на селі, а канівські міщани, особливо на передмістях, мало чим різняться або, краще, — нічим не різняться від простих посполитих, хіба що зодягніші та ошатніші. Але ж Орися... Він знав її горду, непідлеглу вдачу, знав як глибоко кохала того міщуха-тура, й не був певен, що удар, що його він задав їй через Пронозу, так швидко забудеться. А длатися годі було: одно, що треба ж було нарешті дати раду хуторові, а друге — не було певності, що Павло так скоро не вернеться, якщо живий. Щоправда, був сливе певен, що коли Прокіп побачиться з ним і скаже те, що треба, то палений молодик з гніву та образи на свою дівчину кинеться стрімголов у січове життя з його походами та боями й уже зовсім до Канева не вернеться. Але цілковитої певності не відчував, і не тільки в цьому, а й узагалі. Як людина не безглузда, знав і те, що треба бути до всього готовим, що може статися й так, що всі його наміри підуть намарне й що відчайдушне мудре плетиво його може бути несподівано розірване якимсь непередбаченим випадком. Але ж і відмовитися від свого щастя, та ще після того, що вже зроблено було, не міг, та й не хотів. Часто повторював своє улюблене — «де відвага, там щастя» — й не вагався йти до того щастя найстрашними стежками, обминаючи лише прямий шлях, бо вже перші кроки по нім виявили всю безнадійність одоліти таку перетику, як Орисине кохання.

Ходив і думав отак-о, поки не ввійшла Параска з хлопцем і не нагадала, що вже й вечеряти час.

...
— Чув? — зустрів Кригу в уряді полковник, не давши йому навіть привітатися як слід.

— Що, пане полковнику? — здивовано зупинився Крига.— Я допіру приїхав і ще нічого не встиг почути.

— Ну, то держись за землю, щоб не впав, як почувеш!..

— Невже?.. А що таке?

— У твоєї кралі й її матері під Новий рік хата згоріла.

— Що ви говорите?! — аж наперед ступив уражений звісткою осавула.— Не може бути!

— А хрін тобі в ніс! Як то не може бути, коли я говорю!.. Сам був там, як горіло вночі, а ти мені — не може бути!..

— Боже мій, що ж це таке?..

— Стривай, стривай, це ще не все... А ти знаєш, що твого отого супротивця в зальотах... того... та як його, хрін йому в ніс!.. Похиленка... вбито в бою під Очаковом?..

— Не може бути?! — ще щиріше здивувався Крига.

— Знов?! А я тобі кажу, що не не може бути, а так воно й є! Сліпець якийсь тут... кобзар... був при тому, як ховали його.

— Яка шкода, яка шкода,— вдавав ураженого перед полковником осавула.

— Що ж ти тепер? — питав далі Гудима.— Дорога вільна: бери свою кралю!.. Масш же де примістити й її й матір...

— У мене голова обертом, пане полковнику... Нічого поки що не зміркую... Женитись, кажете?.. Дарма праці: не піде вона й тепер за мене, це я напевне знаю.

— Бо дурна, хоч і гостроязика! — обурено, хоч і не без задоволення, промовив старший.— Якого ж її дідька ще треба?..

— Та раз назавжди мені відрізала, щоб я й з голови викинув, бо як не вийде за Похиленка, то подається в черниці,— брехав на всі застави Крига, щоб приспати на всяк випадок увагу Гудимину.

— Туди й дорога, хрін їй у ніс! — зовсім уже повеселівши, вигукнув полковник.— Ну, нема чого тут нам киснути: десь давно вже полковниця з вечерею жде. Ходімо... Не був на святах, то хоч по святах заглянь.

— Щиро дякую, пане полковнику,— вклонився осавула,— я з уподобою.

Але вже другого дня вранці подався до Василихи. Застав удову й старшу дочку її, Катрю, в сльозах. На Різдяних святах Катря з чоловіком гостювала в його батьків на селі, недалеко від Канева, але про нещастя, яке спіткало матір, довідалась лише вчора, коли вернулася додому. Сусідка не втерпіла й, почувши, що вернувся Максим із Катрею, прибігла розповісти. Вранці другого дня, вирядивши чоловіка на роботу, побігла до своїх. Тепер сиділи обнявшись з ненькою й плакали. Оріся поралася коло печі. Побачивши у вікно, що йде Крига...¹

— Добридень вам,— привітався, ввійшовши в хату Крига,— з Новим роком... Про нове щастя мовчу, бо чув уже, як приїхав учора ввечері, що обійшло воно вас, а натомість упало на ваші сирітські голови нове й страшне лихо. Всім серцем і душею спочуваю вам, паніматко, й тобі, Орісю.

— Спасибі, козаче,— крізь сльози відповіла мати.— Сідай, посидь у нас... Спасибі, що не забув...

¹ Кінець абзацу втрачено.— *Ред.*

— Ну, а я вже йтиму, мамо,— схопилася Катря, витираючи сльози,— я ще ж і печі не розтопила. Може, ввечері заскочу ще з Максимом. Прощайте поки що! Прощай, козаче!..

— Так швидко ти...— промовила мати й підвелась,— і не наговорилися... Приходь же хоч увечері... Вибач, козаче, я зараз вернусь...

Вона накинула теплу хустку, кожуха й вийшла за Катрею.

В Орисі й серце впало.

«Що це зо мною? — подумала й розсердилася сама на себе.— Давно це я стала його боятись?..»

— Не в добрий час цим разом довелося зустрітись,— говорив тим часом Крига, слідкуючи за нею.— Чи ж думав я, вертаючись учора й позавчора з хутора, що знайду вас у чужій хаті?.. Яке нещастя! яке лихо несподіване!.. Бачу, що мати досі ще не заспокоїлись... Та, правда, хіба після цього так легко заспокоїтись... Що ж ви думаете робити далі?

— Нині знаю,— тихо відповіла Орися.— Ще не знаємо... Може, навесні поставимо щось... Тоді переберемося назад... Не знаємо ще...

Вона збентежено нахилилася до печі й почала щось там штурхати рогачем.

Крига кинув оком у вікно й, побачивши, що стара задержалася з Катрею біля хвіртки, перехрестився в думці й почав:

— Орися!..

Вона озирнулася здивовано й знов нахилилася до вогню.

— Орися, невже я й досі тобі такий осоружний, що ти й словом перемовитись не хочеш зо мною?

— Ти? осоружний? — не повертаючись, озвалася дівчина.— Хто тобі казав, що ти мені осоружний?

— Ніхто не говорив, але ж я маю очі й розум: вони мені сказали.

— Ну, то неправду вони сказали тобі, козаче, твої очі й розум... Не осоружний ти був мені, а... а... не звичайний, не чуйний... Не хотів ти пошанувати те, що мала в серці... не міг навіть мовчати, коли воно не до мислі тобі було...

— Бо я кохав тебе, Орися...

— Кохав?.. Хто кохає, той вдсятеро робиться чуйніший, той ставить себе на місце того, хто кохає когось, і недоречним словом не вразить чужого кохання.

— Даруй мені це, Орисю... Може, й так, але кожен кохає по-своєму... Як яка вдача... Вразити ж тебе ніколи й у думці не покладав, бо ж кохав тебе... і тепер кохаю...

Не відповіла, тільки якось ізщулилася, аж голову в плечі вбгала, й непорушно дивилася на вогонь у печі.

— Ти чуєш, Орисю?

— Чую.

— І ні словечка на це?

— Ти знаєш чому.

— Так, я знаю,— зітхнув Крига.— Але ж... але ж його нема, Орисю.

— Так... нема... Це правда...

— Живий мусить про живе дбати, Орисю.

— Це саме мати мені кажуть і... і пані Василюха...

— Розумно кажуть.

— Певне, що розумно... але... чи винна я, що, опріч розуму, маю серце?..

— Воно загоїться, Орисю.

— Не знаю... Може...

— А час не стоїть, Орисю.

— Дак що ж ти хочеш від мене?

— Щоб ти переборола своє серце й вийшла за мене.

— З розбитим серцем?

— Я все зроблю, Орисю... сам себе перевершу, аби хоч потроху загоїти його!..

Мовчала... Він чекав терпеливо, насторожено. Не спускав із неї очей, ловив кожний рух.

— Не знаю...— промовила нарешті й нахилилася до печі.— Балакай із ньєюю.

— А ти?

— Що я?.. Моя воля вмерла разом... із... із...

Махнула рукою... Ледве втримала сльози.

— Небагато радощів зазнаєш, побравшись зо мною...

— Вірю, Орисю, що час, цей найліпший лікар і ворожбит зробить своє.

— Не знаю... Я нічого тепер не знаю...

Він підвівся.

— Ну, прощай, Орисю... Говоритиму ще з паніматкою.

— Як хочеш... Тільки... не треба наглити...

— А навіщо ж отягатися?.. Поки сєє та тєє — час усе одно летітиме: незчуєшся, як і масниця приспіє. Бувай здорова, серденько!..

Він вийшов поквалпно, побачивши у вікні, що стара вертається. Вона стояла біля печі, мов задервіла, диви-

лася безрозумним поглядом, як кипить і збігає з шипінням на розпечену черинь вода з горщика, й нічого не бачила й не чула. Не знала, скільки так простояла, й стелася та вхопилася за рогача лише тоді, як почувала, що мати вертається. Вхопила з печі й поставила на край горщика й поралася коло варива далі.

Обеременчиха ввійшла в хату, скинула з плечей кожуха, а з голови хустку й кинула на жердку, глянула спочутливо на дочку й підійшла до неї, погладила по пишних косах на голові й промовила, ласкаво зазираючи в вічі:

— З неділі, казав, сватів пришле.

Глянула на ньеньку Оріся, й великі сині очі її поїнялися сльозами. Нічого не сказала, відійшла до вікна й дивилася в двір без дум, без почуття, без свідомості. Знову вернувся той стан байдужості, що опанував був душу після звістки про Павлів загин...

Починав падати пластоваць, рідкий, млявий. Вулиця, будинки покрилися прозорим, з рухливими на нім білими дрібними квітами, серпанком, а земля — білим ніжним, легким покрівцем... Як труна...

«Труна... труна... труна... — тихим бринінням струн плакало в серці, — а в ній мерцем холодним лягло кохання... кохання... кохання... Лягти б і собі... пірнути в сон довгий, довгий — безпробудний... Лише труна, ти в ній і білий-білий, прозорий сон без видінь... білий-білий спокій... навіки...»

— От і все, либонь... А тепер — візьми, доню, віника та підмети трохи в хаті!..

«Ах... мати...» — урвалися ніжні жалобні струни.

Сніг падав густіше й густіше...

XXIX

Трохи не цілий тиждень падав сніг і віяли завірюхи, немовби завзялися надолужити довгочасне нудне голомороззя, що так остобісіло всім. Позамітало шляхи, вулиці, майдани, двори, понамітало всюди қучугурів, баранів, попідпірало паркани, тини, стіни й усе мело, мело, не переставало...

Василиха й на торг не ходила. Сиділи всі троє в теплій хаті й нудилися, вряди-годи визираючи у засніжене вікно,

чи скоро край цій безустанній хуртечі. Сливе щодня на якусь хвилюку забігала Катря: покрутиться-покрутиться та й знов біжить додому. Оріся знала, чого вона почала так учащати, знала, про що кожного разу шепочеться з ненькою, але вдавала, що нічого не бачить і не помічає. Мовчала й нічого не говорила сестрі.

Чекали старостів у хаті, хоч про це вголос ніколи не говорили, знаючи, як боляче це дотикає дівчину. Дивувалися трохи, але так воно було. Тому чекали, вдаючи, що нікого й нічого ніхто не жде. Годи́ли їй, боялися сполохати її мовчазну покору, щоб ізненацька не викликати приспаної лихом гордовитості й самостійності.

І вони таки справді прийшли, ті старости, та ще так, що ніхто в хаті й не помітив, аж поки не застукано було в надвірні двері. Щоправда, прийшли надвечір, як уже смеркло (сказано, зима — день короткий); собак у дворі не було, то ніхто не почув і не побачив, як підійшли під вечір почесні гості. Сердешна Катря як пильнувала, щоб бути при сватанні, та й прогавила, ніколи не сподіваючись, що прийдуть смерком.

Тьохнуло в Орісі серце, коли почула стукання, зблідла й аж скипіла на місці, сидючи за шитвом край столу, ближче до світла. Глянула на неї мати й аж злякалася.

— Що з тобою, доню? — запитала, підступивши до неї.

— Нічого... нічого, мамо... Не зважайте... — ледве прошепотіла, далі встала, поклала роботу на подушки й стала в кутку коло припічка.

Василиха тим часом вийшла в сіни й відчинила гостям двері. Обеременчиха стояла серед хати й чекаючи поглядала то на двері, то на доньку.

— Добривечір, мамо! Живі ще, здорові? — почувся в сінях молодий голос, від котрого в Орісі зупинилося серце, а Обеременчиха як стій поточилася назад та, щоб не впасти, вхопилася за стіл.

— Ой Боже ж мій!!! — не своїм голосом зойкнула в сінях Василиха. — Свят, свят, свят!

Вона кулею влетіла в хату й заховалася за Орісею, вся трясучись, як у пропасниці, й шепочучи побілілими устами: «Да воскреснет Бог і розточаться...»

— От тобі й маєш! — гукнув услід Жбурляй і переступив порога в хату.

Поставивши перед собою на долівку малого хлопця, що держав на руках, він зцупив із голови шлика, перехрестився на образи й промовив, сміючись:

— Невже я на нечистого став схожий на Січі, що ви, мамо, так перелякалися?..

Побачивши, що він перехрестився, Оріся вискочила з-за печі з криком:

— Павлуся! коханий мій! — і повисла в нього на шиї. Мов легеньку пір'їнку, підхопив її Жбурляй і притис до грудей.

— Орісю... люба моя... — говорив, цілуючи, — й ти тут?.. яким побитом?..

Василиха, трохи очунявши від переполоху й побачивши в синових обіймах дівчину, нарешті повірила, що це не привид.

— Сину мій! рідний мій! — зойкнула знов, але вже зовсім іншим голосом, вибігла з-за печі й кинулася обнімати й цілувати його. — Де ж ти взявся, мій синочку, мій любий?.. Та я ж уже й панахиду по тобі відправила й на часточку за упокій щонеділі й за тебе й за батька подаю..

Павло зареготав:

— Та що ви, ріднесенька, завзялися ховати нас із батьком заздалегodi живота?.. Здоровенькі були, паніматко, — підійшов він, звільнившись із материних обіймів, до вдови, узяв за руку й поцілував, але вона мовчки, з сльозами на очах, обняла його як сина, й поцілувала в голову.

— А це що ж за хлоп'я? — спитала Василиха, придивляючись до дитини. — Десь наче бачила вже його...

— Та хіба тільки це, мамусенько? — мовив, сміючись, Павло. — Я вам іще гостя привіз... Тільки, рідненька, глядіть і знов не злякайтесь... Зараз приведу: він біля коней...

Жбурляй кинув на голову шлика й вийшов із хати. Всі троє стояли серед хати, усміхнені, ясні від іще навіть неусвідомленого як слід щастя, дивилися одна на одну, як у райському сні, й боялися прокинутись.

— Яка радість... — шептала Оріся, й очі їй сяяли захватом, а лица паленіли. — Яке несподіване щастя!..

— Моя ненько! — схаменулася раптом Обеременчиha. — Таж свати, Орісю, можуть прийти щохвилі...

Дівчина весело засміялася:

— Як прийдуть, мамо, так і підуть... А ви гляньте, яке гарнюсіньке хлоп'я! — підбігла вона до хлопчика, що присунувся ближче до печі й грівся коло неї, зібгавшись на дзиглику, як кошения; піднявши за підборіддя його голівку й глянувши йому в вічі, вона скрикнула: — Та це ж того сліпого кобзаря поводитар!..

— Бач, я ж казала, що десь бачила його! — промовила Василиха, підійшовши ближче й дивлячись на дитину. — А де ж той... де сліпець? — звернулася до неї.

— Вони... дядько Стах там... надворі... з якимсь козаком... — показало хлоп'я пучкою на вікно. — Верхи з ним приїхали...

— Та ти змерз, аж посинів... Ненько моя рідна! й руки пограбли, як граблі... Скидай кожушину свою діряву та лізь на піч!..

Василиха підвела хлопця до припічка, зняла з нього кожушка, взяла з рук велику драну шапку й поклала на припічку; далі посадила на лаві й зцупила з ніг великі, теж не по мірі, шкарбани.

— Боже мій, Боже мій! — вболівала над хлопцем. — З таких літ так поневіряється дитина... Ну, тепер лізь на піч, відігривайся!..

Підбігла до столу, де стояла, накрита обрусом, велика миска, взяла з неї пирога й ткнула малому гостеві в руку. Він жадливо вхопив пирога й бистро, як миша, скочив на припічок, а звідти на піч.

Відчинилися двері. Жбурляй пхав уперед сліпого кобзаря з кобзою на плечі, а він опинався й не хотів увійти в хату.

— Та чого ти? — сміявся молодий отаман. — З'їдять тебе, чи що?..

— Бо таки й з'імо! — гукнула на них Василиха. — Знає він, чого, брехун невірний, а ще Божий чоловік...

— Простіть, паніматко, — низенько кланявся кобзар. — Як перед Богом кажу...

— Потім, потім! — промовив Павло. — Гостя ж ось привіз вам, мамо...

Ввійшов Сокира, здійняв із чубатої голови шлика, перехрестився й промовив до Василихи:

— Здоров, стара!.. Що — не пізнаєш? — додав, бачачи широко розкриті очі старої.

Вона зблідла як крейда й захиталася, ловлячи руками позад себе якусь підпору. Павло підхопив її на руки, підбіг до ліжка. Оріся хутенько кинула подушку в куток, і він обережно поклав свою дорогу ношу до ліжника. Дівчина намочила в холодній воді хустку й терла зомлілій чоло й виски.

— Бач, як стривожили матір, — говорив Сокира, скидаючи кирею, до сина. — Забагато всього зразу: й син і батько... А ви, паніматко, — звернувся до стривоженої

Орисиної матері,— Петриха, покійного Петра Обеременка дружина?.. Добровечір і вам.

— Доброго здоров'я, пане Василю...— відповіла вдова.— Вибачте, не знаю, як і величати: чи отаманом, чи полковником, чи...

Посміхнувся старий лицар і махнув рукою:

— Я й сам не знаю, дорога Петрихо, до чого я дослужився за півдруга десятка літ у турків на каторгах. А от син — дак той за кілька місяців — у курінні отамани вислужився: мушу паном отаманом величати...

Він підійшов до ліжка.

— Ну, що? — запитав, обережно сів край ліжка й узяв стару дружину свою за руку.

— Вони взе лупнули раз оцима, я бацив,— озвався хлопець з печі.

— Невже? — перепитав старий, вдивляючись у бліде, сливе не знайоме вже йому, постаріле обличчя дружини.— Ну, то гаразд... Слава Господеві...

Василиха справді розплющила очі, дивилася спочатку перед себе, далі скосила їх убік на чоловіка, вдивлялася якусь хвилину в нього, піднесла руку до чола, повела по ній долонею й важко підвелася. Сокира встав. Дивилися одно на одного й мовчали.

— Ти?..— врешті прошепотіла стара.— З того світу?..

— Та трохи, чи не так,— відповів Сокира.— На каторзі в турків не краще, як і в могилі.

Повернула голову, повела очима по хаті й зупинила їх на синові.

— Павло... приїхав...— промовила й спустила ноги з ліжка.

— Приїхав, мамо, приїхав! — знов кинувся до неї Павло й сів поряд на ліжку, любовно обнявши за плечі.— І вже надовго приїхав.

— А як же той...— вона оглянулася по хаті й зупинила погляд на Пронозі, що сидів, зігнувшись і схиливши голову, на лаві коло мисника, немов чекав вироку, як віл обуха.— А як же той... кобзар... казав, що тебе вбили турки під Очаковом?..

Павло зблід, ізсунув грізно брови, повернувся до сліпого й утопив у нього важкий погляд.

— Що?! Він це казав вам?

— Мені й Орисі з ньенькою казав... І що на твоєму похороні був...— говорила далі Василиха, не помічаючи, що коїться з сином.— Скільки ми сліз пролили... скільки горя того зажили...

Павло повільно підвівся, не спускаючи з сліпого гнівно-го погляду. В хаті стало, як у вусі, тихо.

— Дак от чому ти, собако, опинався, як почув у сінях материн голос?.. Догадався, проклятий, хто я?..— Він підступив до переляканого сліпого й ухопив його за груди.— Говори, псявіро, нащо це робив!!

Жінки зойкнули з ляку.

— Облиш, Павле! — гукнув Сокира.

— Стривайте — облиш!.. Я хочу знати, навіщо було йому чинити це! Яка диявольська голова вигадала це й для чого... Кажі мені зараз, а то живого не випущу!..

Павло трохи підняв Пронозу з місця й кинув назад. Сліпий гепнувся об лаву, аж крякнув, але в ту ж мить ізсунувся додолу й повалився Павлові в ноги.

— Я все розкажу... все чисто...— безслізно плакав сліпий, тулячи руки до грудей і кланяючись земно.

— Та щоб мені жодного слова брехні! — тупнув ногою Павло.

Проноза, занукаючись, коротко розповів про все. Кров захолонула в жінок у жилах, коли вони почули його сповідь, а коли він скінчив і, покійрно схиливши голову, замовк, Оріся з риданням кинулася матері на груди:

— Мамо, мамо! за кого ви хотіли віддати мене!..

— Що?! віддати?..— як опечений, обернувся до них Жбурляй. Очі його мерехтіли страшним гнівом. Він уже забув про сліпого.

— Авжеж...— підвелася, промовивши це, Василиха,— тебе вбито, хата й добро в коморі згоріли,— куди було подітися бідним людям?.. А тут твій улесливий приятель, опікун наш, почав опікати, рятувати... Ну, й умовили дівчину, щоб пожаліла неньку... та й себе...

— Яка хата?! яке добро?..— дивився на матір широкими очима син.— Нічого не розумію...

— Їхня хата, їхнє добро пішло з димом,— показала Василиха на удову з дочкою.— Чи ти думаєш, що вони оце в гості сьогодні до мене навідались?.. Від самісінького Нового року тут, бо де ж їм, сердешним, притулитися було?.. Маєш талант, що вернувся вчасно, а пізніше — застав би сужену свою в очіпку...

Жбурляй стояв як стовп і тільки очима водив по присутніх.

— Я не був при тому,— раптом знов забалакав Проноза, ще не підводячись з долу,— й не знав навіть про погориджу, проте думаю, почувши оце від вас, паніматко,

що й це вчинив Крига... Сам не палив, ні... паліїв знайшов, як от і мене, грішного...

— Навіщо йому було палити, — завважила на його здогад Василиха, — коли й хата й добро його було б, якби оженився був з Орисею?.. Та ти встань, чого колінчити? Прощпетився, то Бог покарає, хоч далі вже тебе й карати нікуди.

— Що хата й комора, паніматко, — говорив кобзар, підвівшись, — коли він багатий, як полковник, і має хутір!.. А підпалив, мабуть, на те, щоб лишити вдову без стріхи й у злиднях: швидше, мовляв, згодиться дочку віддати, та ще сама й умовлятиме її...

— Боже мій, Боже мій! — скрикнула Обеременчиха. — Таж воно так і сталося... Трохи-трохи не занастила бідну дівчину за лиходія... А ще осавула... Бідна ти моя, люба моя дитино!..

Жбурляй стояв серед хати й ніяк не міг прийти до пам'яті.

— Що це таке, тату? — питав батька.

— Пекло, сину, — луною відгукнувся Сокира. — Це тобі не на Січі.

— Таж він теж братчик, лицар?..

— Поки був на Січі, то, може, й був таким, а як пішов між люди, то бач, який став. Марнота...

— Аякже, — глипнула на чоловіка сердитими очима Василиха, почувши це. — То, може б, і знов туди вернувся? Мало тобі ще?..

— Ні, старенька, — засміявся Сокира, — поки що досить: треба трохи відпочити. Не ті літа, й каторги турецькі далися взнаки. Та й ти ж, мабуть, скучила за мною...

— Аякже, тільки те й робила, що в віконечко виглядала!..

— Невже?

— Спитай сина, коли віри не ймеш: він бачив і знає.

— Та він казав...

— То-то ж бо й є... Двадцять років... Я тобі ніколи не подарую.

— Нічого, стара, помиримось...

Любу розмову Василя й Василихи перепинило раптове стукання ціпком у двері. Жінки здригнули й перезирнулися тривожно.

— Стукає хтось, — сказав Павло й хотів іти відчиняти.

— Стривай, я сама... — кинулася Василиха, вийшла в сіни й щільно причинила за собою двері.

— Хто там такий? — спитала сердито.

— Вітай гостей, стара! — почула знадвору знайомий голос міського райці, якого знала добре, маючи постійне місце на торгу.

— Яких гостей? — вдала, що не пізнає. — Яке там ледащо лазить по хатах, на ніч глядя, та добрих людей турбує?

— Яке ледащо?.. Старостів пускай... старости прийшли!..

— Стара я вже, щоб до мене приходити, а більш ні до кого в мене!.. Йдiть собі під три вітри, звідки прийшли! Добрий господар пса не вижене, а вони понажираються по шинках та...

— Та ти з глузду зсунулась, що...

— Сам ти навіжений, і мати тебе навіжена повила!.. Йдiть, кажу, геть, а то як візьму коцюбу, то так висватаю, що й до нових віників не кортітиме!..

Василиха з грюком взяла двері на засув.

— Пху! — почулося за дверима. — Та що ж це, пане хоружий, на публіку він нас послав, чи що?.. Та що він нас за блазнів має?.. Та я на нім усю патерицю на тріски поскіплю!..

Василиха стояла в сінях і наслухала, як свати ще трохи потопталися під дверима, побурчали й заскрипіли по снігу від хати. Відітхнувши з пільгою, вона вернулася в хату, кинувши з порога многозначний погляд жінкам.

— Хто там, стара? — запитав Сокира й хотів виглянути у віконце, але його занесло снігом.

— Ат... П'яний сусіда Терешко з якимось другим п'яницею... Позич та позич злата до завтрього, бо жінка не дає... Що ж це ми, голубоньки, так вітаємо дорогих гостей, — звернулася раптом до вдови з дочкою, — гарні у нас господині, нічого сказати!.. Десь аж пухнуть уже з голоду, а ми сидимо.

Всі троє почали увихатися по хаті й готувати вечерю.

— А ми, сину, — звернувся Сокира до Павла, — ходімо позносимо те, що на конях у нас... Та й коней треба було б десь хоч у сусіда примістити на ніч: не стояти ж їм цілу ніч біля хліву в завірюху...

— Відведiть до Грицька Кубеби, — радила, пораючись, стара. — В нього стайня велика, а коней тільки пара.

— А він іще тут живе?.. Старий, мабуть, уже, як і я?

— Та тут же... де йому дітсья!..

— От і гаразд... Чуєш, сину?..

Павло не чув. Ходив по хаті, як лев у клітці, заглиблений у свої думи. А вони завірюхою крутилися в нього в голові й шукали виходу. Добре розумів старий, що діється в сина всередині, але не вважав за потрібне розговорювати його: нехай перекипить, мовляв,— само вщухне. Оріся ж позирала з острахом на цього нового Павла й не знала, як і забалакати до нього, щоб урвати йому ті його тяжкі думки. А про що думав він, вона також догадувалась.

— Пане отамане! — гукнув старий і засміявся.

— Га?.. Що?.. — зупинився Жбурляй і глянув на батька.

— Бач, як отаманом назвав, дак ізразу відгукнувся!..

— І нащо ото кпити з хлопця? — говорила весело стара. — Отаман, отаман... Сам он сиву чуприну маєш, а в отамани запевне не вийшов.

Сокира й Жбурляй засміялися.

— Хто кпить, стара?.. І не думав... Я не вийшов, так і zostався простий собі братчик, Василь Сокира, тільки й того, що в запорозькі діди попав... А він — найсправжнісінський тобі пан курінний отаман Канівського куреня на Січі, Павло Жбурляй!.. От що.

— Таке вигидає, що й купи не держиться! Сокира, Жбурляй... А Похили де?

— Нема вже їх: з міщанською одежею поскидали.

— То як же це виходить: я вже не Похилиха, а Сокириха, а Оріся буде Жбурляїха?

— Щоб ти знала!

— Нема моєї згоди на це: й умру з тим прізвищем, до котрого звикла.

— Е, стривайте, ми вам із Павлом таких чудес нарозказуємо, що й ти згодишся.

— Ніколи в світі!..

Батько й син, сміючись, накинули киреї, наділи шлики й вийшли. Внедовзі вернулися з сідлами та якимись мішками й склали їх коло порога.

— Дак кажеш, стара, до Кубеби?..

— Еге ж, еге... Тільки не баріться: зараз вечерятимемо.

Вони вийшли.

Василиха, вештаючись по хаті, все позирала зизом на похнюпу постать сліпого на лаві. Гіркі слова докору, а то й просто звичайної для неї лайки, так і просилися з язика, але вона здержувала себе. Врешті не втерпіла.

— Гарний... а ще Божий чоловік...

Проза неспокійно заворушився й ще нижче похилив голову.

— Ми до нього з щирою душею і сьак, і так, і он як...— старче Божий, старче Божий, та й не туди, що в старця Божого чортова думка, хай Бог простить чорне слово!..

— Не ганьте його, душе мила,— озвалася Обеременчиха,— він і сам уже кається,— бачите ж, який сидить.

— Кається?.. А мені що з того, що він кається? Хто мені надолужить мої муки, мої гіркі сльози, що через брехню його лилися річкою?..

— Таж усе вийшло, серденько, на добре: Бог повернув так, що й сльози обернулися в радість...

— Добре, що так вийшло... що приїхали й син і чоловік, а якби тижнів на два та спізналися були?.. Що тоді було б через оту його брехню?.. Кається... Знаємо, як вони... отакі... каються!.. Покаявся злодій у ягодах... Кається, бо син вернувся, а якби не вернувся?

— Тоді б, паніматко, й старця Божого, як ви мене величаєте, знайшли б десь під Каневом замерзлого й зав'ялого снігом разом із малим поводитарем,— промовив сліпий, не піднімаючи голови.

Василиха зупинилася, почувши це, й неймовірно, підозро поглянула на кобзаря:

— Ти це до чого... химині кури?..

— А до того, паніматко, що якби не наздогнали ваші гості мене з хлопцем в цю завірюху та не взяли з собою...

— Чого ж несла тебе лиха година та нещаслива в таку хуртечу?.. Та ще з дитиною, з янголям...

— Вийшли з села завидна, бо здавалося, що негода втихомирюється, а воно надвечір...

— Звідки вийшли? з корчми, мабуть?..

— Та, коли хочете, правда, що з корчми...

— Ще б пак! Не дивина, що й зимняк за літняка здався.

— Еге ж... Як завіяло, як завіяло... Снігу по коліна та ще й замет за заметом... Висилилися зовсім... Знаю, що й до міста вже недалеко, а сили вже нема йти... Сіли ми з хлопцем та давай Богу молитись. Изглянувся милосердний на наше сирітство... ще й змерзнути як слід не встигли — чуємо, хтось ніби над'їхав верхи... «Хтось,— каже хлопець,— двоє на конях...» Ідуть собі повз нас і не бачать: сказано, замело все довкола й нас також... Став я гукати,— стали, дяка Господеві, побачили нас... Молодий зіскочив із коня, підійшов ближче й питає: «Хто тут?» — «Кобзар,— відповідаю,— з хлопцем, рятуйте про Бога, а то замерзнемо, зовсім знемоглися». — «Ай-ай-ай,— каже,— ти, мабуть, старий, зовсім з глузду зсунувся, що в таку мете-

лицю вештаєшся світами й дитину з собою тягнеш...» Думав, бачте, що як кобзар, то вже й старий... Погомонів щось із батьком... це вже я тепер довідався, що то батько... підійшов до нас, ухопив мене за попереk іззаду й поніс, як солом'яного снопа, до коней. Мене аж острах узяв: може, це не люди, думаю, а ті, що не при хаті та при святих образах згадуючи...

— Вигадай іще що!..— розсердилась Василиха.

— Та далєбі... Сліпому всяке приверзеться... А тут ще й другий... підхопив мене, як пiр'їну, посадив поперед себе, а тоді каже: «Незручно,— каже,— так... Ти, каже, старче Божий, вмєш сидіти на коні верхи?»— «Де б пак не вмів,— відказую йому,— я запорожчик колись був».— «Еге,— каже,— наш брат нетяга! Візьми ж його,— каже,— Павле, та посади позад мене верхи: якщо братчик,— каже,— то не загубиться...» Почув я християнське ім'я, й від душі в мене відлягло... Молодий забрав хлопця та так вневдовзі й доїхали... А як там хлопець? — заворушився раптом Проноза.— Час уже нам...

— Куди там, на ніч глядя? — забурчала Василиха, кинувши оком на піч.— Воно, біднятко, вгрілося й заснуло... Й вечєрі не дочекалося... Куди ти його потягнеш?..

— Та він знає... Єсть у мене тут недалєчко знайомі люди: там і заночуємо...

— Та хоч повечєряєте ж...

— Там, у них, і повечєряємо...

— Не вигадуй казна-що! Зараз наші вернутьєся та й вечєряти будемо... Орисю, розбуди, серце, легенько хлопця, а то так і задрімало, сердешне, голодне... Повечєряєте, тоді й підете, та глядіть, ізнов щоб не замело дєсь під плотом.

Орися злізла на припічок. Хлоп'я лежало ниць, головою на край печі, поклавши ліву щічку на складені одна на другу руки; права щічка в нього розчервонілася в теплі після морозу, а вустонька напіврозкрилися, як рожеві пелюсточки, відслонивши білі-білі й дрібні, як перлові зернята, зубєнята.

— Боже, яке воно хороше! — задивилась на дитячу вроду Орися.— Мов янголя...

— Де хлопця взяв? — спитала Василиха сліпого.

— Воно нешлюбне... сирота,— відповів Проноза.— Поневірялося в чужих людей... теж бідних...

— Боже мій, Боже мій,— зітхнула Обєременчиха, поглянувши на піч,— скільки того лиха на світі!..

— А мати ж де? — допитувалася Василиха. — Чи й матері вже нема?

— Ні, мати є... Десь на старостинському дворі щось там робить... А була покоївкою...

— М-гу... — сердито муркнула Василиха й пильніш завовтузилася коло печі, бурмочучи щось невиразне про себе.

Тьохнуло Орисине серденько... Мимохіть обернулася й глянула на неньку, а та на неї: видно було, що подумали водне. Як жива, стала перед дівчиною тая давня пригода в панських покоях і образ лицаря-визволителя... Зашарілася злегка, зняковіла й знов повернулася до дитини, дивилася на неї, не відриваючись, як закохана, довго-довго... Шкода було будити... Нахилилася потиху й спраглими устами легенько торкнулася розжеврілої дитячої щічки. Хлоп'я ворухнуло довгими віями, як метелик крильцями, але не прокинулось, тільки кутики вуст затремтіли злегка й ледве помітно піднялись: на личку засвітилася щаслива усмішка...

«Серденько... — залюбувалася знов, як на лялечку, дівчина, — щось гарне приснилося... Може, що мати голубить... Але... чи голубила вона його коли, що так легко в чужі люди віддала?.. А втім, хто зна, якого їй випало на світі, безталанній...»

— Як звуть його? — обернулася до сліпого.

— Мене питаєш? про хлопця? — звів голову Проноза. — Андрійком.

«Андрійко...» — прошепотіла, нахилилася й поцілувала міцніше.

Хлопець навіть не кинувся, почувши, а тільки розплющив очі, якусь хвильку ніби прислухувався, потім, переконавшись, мабуть, що це вже не сон, підняв здивовані очі на Орисю, підвів голівку, далі й сам устав і сів, а сівши, знов подивився на дівчину й посміхнувся; уста з усмішки розтяглися в позіхи, а руки самі потяглися до очей. Він сидів і мовчки тер кулачками свої невиспані оченята, як мала дитина. Орисі здалося це таким утішним, вона почувала в собі стільки ніжності до хлопця, що вхопила його в обійми, міцно пригорнула до грудей і осипала його личко поцілунками, примовляючи:

— Андрійку, вставай!.. Андрійку, прочуняйся!.. Андрійку, вечеряти!..

Хлоп'я крутило головою, пручалося в її руках і від лоскоту сипало дрібним сміхом по всій хаті.

— Ось гляньте! — лагідно посміхаючись, забурчала Василиха, поглянувши на також розпромінену вдову.— Яке зняли... Не спіши, дівко, так до дітей: не оглянешся, як свої обсіплять, як курчата...

Орися спалахнула, лишила хлопця й зіскочила з припічка. Незабаром почувися під вікном важкі кроки, й за хвилю в хату ввійшов батько з сином.

— Ну, тепер, мамо, хоч і вечеряти! — промовив Павло, кидаючи кирею й шлика на лаву.— А ночуватиму в Кубеби на стайні.

— Таж, може, холодно там? — затурбувалася мати.

— Де там! З кіньми не холодно, а стайня в нього гарна, нова...

— Не замерзне, стара,— додав Сокира,— козак не знає, що то за слово «мерзнути».

Посідали за стіл. Старий лицар добув із мішка боклажок з оковитою й сів із ним до столу.

— А ке' лиш, стара, чарку, а то в нас нема: в дорозі ми по запорозькому звичаю — нахильці,— скільки душа прийме.

— Знаю, знаю, як ви п'єте,— добросердно бурчала, шукаючи в миснику чарку, Василиха.— Бачила й тут не раз таких п'яниць, як ви... братчиків отих...

Всі засміялися. Вечеря точилася радісно й весело. Орися, а іноді й Василиха, прислужували.

Нараз почулося, що хтось рипнув, а потім грюкнув надвірними дверима й зараз-таки хатні двері немов бурею відчинило. В хату сливе вбіг Крига в засніженій киреї й шапці.

— Добривечір! — grimнув, як із гармати.— Що це ви, Василихо...

Дальші слова застрягли в горлі: його очі в цю мить зустрілися з Павловими. Настала страшна тиша й протяглася хвилю.

— Ага,— вже стишеним голосом промовив Крига, не відводячи свого погляду від Павлового,— у вас гості... Ну, то я вже розумію... Добраніч!..— З цими словами взявся за клямку.

Павло схопився на бистрі ноги й вийшов з-за столу.

— А постривай-но, пане-брате! — гукнув до Криги.

Осавула зупинився на порозі.

— Що ж це ти — плюнув у хату та й тікаєш? Чи й ти злякався привида з того світу?

— Якого привида?.. Не знаю, про що ти говориш?

— Як не знаєш?.. Таж це ти поховав мене задалеко-ди живота?

— Що ти вигадуєш? І взагалі що це за розмова?

— Вигадую?.. А цього сліпця ти не знаєш? — Павло відступив набік і показав на Пронузу, що сидів спиною до дверей, з переляку вбгавши голову в плечі. — Ми його на дорозі до Канева напівзамерзлого підібрали з хлопцем.

Крига зиркнув на кобзаря й перемінився на виду: обличчя йому перекривило, й очі блиснули впертою злобою.

— Ну, знаю... то що? — він випростався й з презирством оглянув Жбурляя. Більш ні на кого ні разу не подививсь.

— Ага, знаєш... А що тобі треба зробити за те, про що ти знаєш?

Крига знов облив його зневажливим поглядом.

— А що б ти зробив?

— Що?.. А те, що коли б не боявся Бога й людей, то оцими руками задавив би, як собаку.

Він стис кулаки й важко задихав.

— Павле, спокою!.. — погукнув батько.

— І бикові Бог дав велику силу, що чоловіка звалить і затопче, — з притиском промовив Крига, — та честі й гонору лицарського не дав: бик та биком і є.

— Ти смієш говорити про честь і гонор лицарський?! — скипів Павло, загрозово подавшись на крок уперед.

— Спокою, Павле! — знов завважив Сокира.

— Небагато честі, — правив далі осавула, — коли ти своїми ведмежими лапами задавиш слабшого чоловіка. Ні, коли ти лицар, а не бик і не ведмідь, то візьми в руки козацьку зброю та й вийди на герць..

— Таких лиходіїв зрадливих убивають, як псів, а не на герць лицарський їх викликають.

— Ага, боїшся... Кажу ж, бик був — биком і залишився, й славне Запорожжя не обтесало й нічого не навчило. Отже, коли хочеш помстити свою кривду, коли хочеш гідним бути своєї дівчини, а вона варта того, й тільки заради неї я допустився нечесних учинків: одно її слово — я й рідного батька зарізав би! — коли хочеш, кажу, бути лицарем і перед нею, то нехай розсудить нас козацька шабля, а не твої ведмежі лабеті.

— Добре, — сказав Павло. — Де? коли?

— Якщо тобі все одно, то... ну, хоч на Дніпровім безрезі... біля причалу, край ліска. Так гадаю, що заметіль нам не перешкода.

— Коли?

— Та хоч і завтра до схід сонця.

— Згода.

— Добраніч!..

Крига вийшов, причинивши за собою двері.

— Що це ти вигадав?! — засипала, як із міха, Василиха, підступивши до сина.— Що ти вигадав?! Таж цей зарізяка й писнуть тобі не дасть!.. Таж він тією шаблюкою, як я веретеню, а ти, „мабуть, і в руках держати оте казна-що не навчився як слід!..

Батько й син зареготалися.

— Бачу, що й він такої думки, стара, а то не викликав би на герць,— промовив Сокира.— Не журись, Маріє, й ми дечого навчилися на Запорозжжі: дізнається, Юда, почім ківш лиха...

— Не тривожтесь, ненечко,— обнявши матір за рамена, засміявся Павло,— батько правду каже. Давайте краще вип'ємо за ваше здоров'я та будемо довечерювати, а потім ми з батьком обдаруємо вас... Чи ви думаєте, що ми вернулися з порожніми руками?

XXX

Рано-вранці Крига відчинив двері хоружому, попросив його сісти, а сам почав одягатися.

— Що там надворі? — запитав.

— Та, слава Богу, завірюха втихла,— відповів хоружий,— ще, може, й сонечка дочекаємося.

— Гаразд...

Взяв шаблю, й хоч ізвечора вже оглянув її пильно, але ще раз витяг із піхов, упер кінцем в підлогу, зігнув пружну крицю в один і другий бік і, задовольнившись цілком, ізнову засунув у піхви. Почав чіпляти до пояса. Був поважний, зосереджений.

— Ідеш, може, на смерть,— промовив хоружий,— то годилось би.. ну, хоч заповіт якийсь, чи що...

— Що?! на смерть?..— здивувався Крига й пирхнув зневажливо.— І не думаю, й гадки про смерть не маю.

— Ну, та хто його знає?.. Всяко може трапитись: герць — річ зрадлива.... Якась пригода... ну, станеться щось несподіване...

— Нічого не станеться... Це йому не борня з парубками: тут силюю не візьмеш, а тільки умілістю...

— Ти такий певний себе...

— Певний, бо й на Січі небагато братчиків, що в силі були стати проти мене з шаблею...

— Не знаю... ні тебе, ні його не бачив у бою на шаблях. Думаю тільки, що дурне затіяли...

— Ні, пане-брате, це не дурне... Коли двом тісно стало на світі, то комусь треба поступитись.

— Хм... дивно... Тісно... Не на світі, сказав би, а коло дівки.

— Як кому... Виходить так, що і йому й мені весь світ зійшовся в тій дівці... Ну, та йдімо вже, мабуть.

Вони вийшли.

Справді, від нічної хуртечі тільки сліди залишилися: глибокий, нерівний сніг, замети, барани попід парканами й плотами. Над усім стояла легенька, прозора мла, але небо було чисте. Все обіцяло гарний, погожий день.

Вони осіддали на стайні коней і виїхали з двору.

В родині старого Сокири не обійшлося так спокійно. Коли, поснідавши, привів Павло від Кубеби свого й батькового румака, а потім увійшов у хату й узявся з батьком за сідла, Василиха то тільки бурчала потиху, а це вже й заголосила, як по мертвому. Коли ж чоловік і син весело засміялися на голосіння й почали заспокоювати її, вона раптом озлилася, але всю злість спрямувала на Сокиру.

— Дивіться! — вдарила об поли руками. — Йому, старому дундукові, смішки, що хлопця на заріз веде! Замість щоб розрадити, відговорити, він ще потурає, наче на щось путнє дитину тягне!..

— Годі, годі, стара, — лагідненько, але з легким гумором казав Сокира. — Не розумієшся на козацькій справі та звичаях, то й не втручайся...

— Ось гляньте, який розумний вирискався!.. Знаю, як ти розумієшся, — як Мошко на перці: недарма ж турецьких вошей п'ятнадцять років власним тілом годував...

— Отже, — відказав він, сміючись і надіваючи шлика та накидаючи кирею, — годував, та бач — і не з'їли.

— Отож-то... таке золото, що й нуда не в'їсть!..

Всі, не вважаючи на тривожний настрій, гучно зареготали.

— Ну, вже й скажете, голубонько... — сміялася Обеременчиха.

— А щоб ти скисла! — сміявся й Сокира. — Думав, що за довгі роки язик хоч трохи притупився, а він іще гостріший став.

Справді, й удова й дочка її помітили, що з тої хвилі, як Василиха трохи стямилася після несподіваного повороту чоловіка й сина, у вдачі її, що стала була під гнітом нещастя такою м'якою й лагідною, відбулася виразно якась переміна, або, краще, поворот до того, як було тоді, коли син жив при ній. А чому це так сталося — ніяк не могли збагнути й думали, що драгують її оті запорозькі звички в приїжджих та поведінка. А тут іще той герць...

Орися навзір була весела й спокійна, й лише тривожні іскорки в очах зраджували її страх. А коли Павло підійшов до неї й узяв за руки, говорячи, що не забариться довго, то почув, як тремтіли ті руки. Заглянув глибоко в сині глибокі очі, потис руки й промовив: «Не бійся, моя голубко,— не таку науку пройшов я за ці місяці, щоб хтось мені страшний був». Не промовила й словечка, але його певність і спокій не заспокоїли її. Коли вони виїхали за ворота, а стара Василиха, заховавшись за двері, щоб, бува, озирнувшись, хтось із них не побачив, хрестила їх услід маленькими хрестиками, тривога ще непокійніш заворушилася в неї в серці, й їй до гострого болю захотілося бути там, на місці, щоб бачити теє смертельне змагання. Знала те місце, згадала й лісок, що з гори спускався аж до води, густі кущі ліщини, чорноклену, калини, глоду тощо в нім. Незчулася й сама, як у неї вихопилося:

— Мамусю... мені так хочеться до Катрі... розказати їй...

З чисто жіноцькою хитрістю вдала, ніби засоромилася того, про що саме треба було розповісти сестрі. Та мати на те й мати, щоб з одного словечка зрозуміти, про що так кортить дитині розказати кривній людині.

— А чому й ні,— згодилася відразу, ласкаво глянувши на щасливу доньку,— збігай, серце, та не барися тільки. Надворі, слава Богу, розпогодилося... Йти тільки важко буде... Снігу того понамітало всюди...

Надягла свого білого кожушка, пов'язалася чорною теплою хусткою й швиденько вийшла, лишивши старих самих томитися тим тривожним дожданням. Подалася найкоротшою дорогою до лісу, потім спустилася, пробираючись лісом, як ящірка, крізь кущі та дерева, до берега, обережно наблизилася до узлісся й стала за густим, занесеним снігом, якимсь кущем. Уже бачила, що й Демис і Павло готувалися до герцю, скидаючи киреї й підтягаючи пояси. Павлів батько й ще якийсь козак стояли осторонь, тримаючи в руках поводдя. Ще зроду не бачила, як

б'ються на тих шаблях, і всередині в неї похолонуло, а серце занило жахом.

Супротивці зійшлися мовчки, навіть не поздоровкались. Цікава тая вдача людська: Павло за ніч ніби вже й забув те, про що довідався напередодні ввечері, і йшов назустріч своєму колишньому приятелеві, а тепер ворогові, піднявши голову, майже весело. Тільки важкий, понурий Денисів погляд нагадав йому, що зійшлися вони не жартувати, й він споважнів і зосередився. Стояли на виметеній вітром лисинці, де сливе не було снігу.

— Ну?..— злобно вимовив Крига, висмикнув із піхов шаблю й підсунув трохи вгору закарваші рукавів у жупані. Павло зробив те саме.

— Ну, то й ну! — підтакнув молодий лицар.— Почнемо.

Бойці схрестили шаблі. Зовсім спокійно, навіть з ухмілкою, стежив старий Сокира за початком бою оком досвідченого знавця, але коли побачив перші рухи й перші удари Денисові, ухмілка погасла в очах і під усом: відразу побачив, якого супротивця має син.

— Лепсько б'ється, вражий син! — не міг, проте, не захопитися мистецькою орудою.— Видно, що не переводив час у Запорожжі на казна-що.

Простежив хвилю за сином і заспокоївся знов. Щоправда, Павло тільки відбивав навальний напад супротивця, але чинив це так легко й зграбно, без жадної потуги, що серце старого лицаря заграло з утіхи. А Орися аж наперед подалася, забувши й про обережність, уп'ялася очима в ніколи не бачене видовище, а руками притисла серце, щоб не вискочило з грудей, і тільки повторювала про себе з жахом: «Ой лелечку! ой Боже ж мій! ой матушенько ріднесенька!..» А як побачила, що Павло подався трохи назад, то трохи не зомліла з переляку. Позирнула на старого, й його спокійний вигляд трохи підбадьорив її: коли рідний батько, мовляв, так безпечно дивиться, то, мабуть, це не таке вже страшне. Але далі знов хвилювалася й знов, позирнувши на байдужість, як їй здавалося, старого, опритомнювала.

— Що, ведмедю,— говорив злорадно Крига, бачивши, що Павло відступив кроків на два,— це тобі не дрюком орудувати... Я тобі вправлю кільце в губу!..

— Невже?— відповів Павло, й далі тільки відбиваючись.— Хіба ти циган?..

«Що це з моїм отаманом? — роздумував старий батько, натоптуючи з кисета пальцем люльку й уводночас не

перестаючи слідкувати за герцем.— Чого це він лише відбивається, як п'яний хлоп від відьмистої жінки.— Опасається, щоб не схибити, чи що?..»

— Бачу,— Крига Павлові трохи згодом,— що тільки й навчився ти на Січі відбиватися від ворога... А напасти — кишка тонка...

— Невже? — знов йому Павло спокійно.— То, може б, ти навчив.

Цей непорушний спокій найпаче лютив осавулу, й він запалаявся до оскаженісті. Врешті не витримав і погукнув озлісно:

— Та нападай же врешті й ти, чортів сину, чого огинаєшся?..

— Невже? — немов дражнив його молодик.— Ну, то держись!..

Він нараз увесь порвався вперед, і Крига ледве встигав відводити удари. Як першорядний майстер, відразу й уповні відчув, що даремне так легковажив «ведмедя». Відразу ж прокинулося почуття самоохорони, й він зібрав усю силу, щоб не піддатись, а на поміч покликав усю свою вмільсть, та дарма: несподіваний напад був такий буйний, що він почав не в жарт почувати небезпеку й боронився, як лев. Сокира, як ніс до люльки губку з викресаним огнем, то так і завмер із піднятою рукою, а Орися знов подалася всією постаттю вперед і затаїла дух. Хоружий аж рота роззявив від чекання чогось непередбаченого.

Скільки часу минуло, відколи почався герць, ні бойці, ні глядачі не змогли б сказати.

— Може, кінчатимем? — трохи ослабивши натиск, ніби в жарт, запитав Павло.

— Що? непереливки? — злорадно просичав Крига.— Ні, голубе, поки шабля в руках, про кінець рано думати.

— А як не буде її в руках?

— Тоді й поговор...

Дзенькнула, заскреготавши, осавулова шабля, порснула з руки й, перелетівши півколом у повітрі, впала в сніг. Старий вояка голосно зареготався:

— Лепсько! — промовив і почав розкурювати люльку.

Навіть хоружий засміявся від захоплення хоч був стороною осавуловою. А Орися ледве встигла закрити долоною вуста, щоб не скрикнути — сама не знала від чого: чи з ляку, чи з радості.

Крига пополотнів, але з ненавистю дивився на супротивця.

— А тепер? — покмітивши його погляд, поважно запитав Павло.

— Що ж тепер?.. Рубай!..— І Крига нахилив голову.— Твоє зверху: карай!.. Бачу, що проти Бога не підеш... Твоя воля... карай...

— Карати?.. Ні, мій зрадливий приятелю: вчора ще був би покарав тебе, якби не в хаті, при людях та кривних, а сьогодні — хай Бог тебе покарає та добрії люди.

Павло всунув шаблю в піхви й пішов до батька, не озирнувшись. Вони сіли на своїх румаків і мовчки рушили вгору, до міста.

Хоружий відшукав шаблю в снігу й подав осавулові. Взяв Крига шаблю, пхнув байдужо в піхви й тихою ходою вернувся до коня.

— Ну й б'ється ж, гаспидський син, лепсько! — сказав хоружий, злізаючи на коня.

Крига глянув на нього безпричасним поглядом.

Орися почекала, поки ті й другі від'їхали геть-геть, і чимдуж подалася до Катрі. Була безмірно рада, — де рада! — щаслива, що саме так скінчився той страшний герць. Почувала такий приплив ніжності до свого молодого лицаря, так несподівано воскреслого з мертвих, і за його непоборність, умілість і силу й за його добре серце та лицарську великодушність.

— Боже, яка я щаслива, Катре! — гукнула, відчинивши двері до Катриної хати й сміючись радісно й крізь сльози щастя, обняла й осипала сестру гарячими поцілунками.

З Павловим поворотом щастя зазирнуло й до полковниківни Марисі.

Крига був не з тих, що легко піддаються лихові й упадають у розпуку. Поховавши своє нещасливе кохання глибоко в серці та махнувши рукою на образу, що її дістав так несподівано для самого себе на герці, він уже другого дня вигодив годину, коли полковник залишився в уряді сам, а писар пішов у якійсь справі до староства, звернувся до старого Гудими просто й одверто:

— Пане полковнику, що б ви сказали, якби я попрохав у вас батьківського дозволу посватати вашу доньку Марину?

Гудима витріщив на нього здивовано очі, а за хвилю не без задоволення засміявся:

— Хрін тобі в ніс!.. А як же та... гостроязика твоя... Як її?..

Крига махнув рукою.

— Вернувся її той... Похиленко...

Полковник аж підскочив на місці.

— Таж його вбито, казав хтось мені?..

— То сліпець... кобзар... помилився. Вернулися вчора з батьком із Січі.

— З яким батьком?

— Таж із старим Похилом... Знайшов десь там і батька та вернув додому.

— Ах ти ж, хрін йому в ніс!.. Хе... який завзятий!..

— Ну, то як же ви, пане полковнику...

— Що?.. Про сватання?.. Та з дорогою душею... Тільки ж гляди мені; женишся, то ту... як її... Явдоху чи Горпину з голови викинь. Я не дозволю кривдити нікого в своїм полку, а тим паче власну дитину!..

— Вже викинув, пане полковнику... Та й не такий я, щоб за кількома водночас уганяв.

— То-то ж!

— То, може б, ви були такі ласкаві перебалакати з пані-маткою й з Марисею?

— Що?.. Та нема чого балакати: стара моя любить тебе, а молода аж горить до тебе, хрін їй у ніс!.. Якого ж їй іще жениха? дідька з болота, чи що?

Осавула посміхнувся:

— Отже, можна сподіватись, що гарбуза не піднесуть?..

— Та ніколи!.. Бери дочку, дам добре віно, а дуба дамо з старою — забирай усе з гуздром.

— Спасибі вам, батьку,— встав і вклонився Крига.— То я з неділі й сватів пришлю.

— Хоч і зараз!.. Дай же поцілую тебе... Здорово врадував ти мене, хрін тобі в ніс!..

Гудима підвівся й обняв нареченого зятя.

— Тільки, кажу, гляди мені: щоб жодних таких фіглів-міглів з другими бабами я не чув у своїм полку!..

ЕПІЛОГ

Минуло кілька років.

Була чудова весняна днина. Ранкове сонечко піднялося вже геть-геть і почало припікати не в жарт. Легенький східній вітерець повівав ще приємною прохолодою й весело бавився, здіймаючи дрібні хвильки на воді неширокої, але глибокої річки Сули. Високим лівим

берегом її, то поринаючи в глибоких ярах та байраках, то знову з'являючись десь на високій голій скелі і роззираючись на всі боки, пробирався від Лубен молодий лицар із запорожчиків на вже добре вмиленому вороному румакові. Невважаючи на спеку, він не скинув киреї, а тільки пересунув її на ліве плече, аби вільніше було правій руці, та штовхнув аж на потилицю опушеного видничовим хутром шлика.

Видряпавшись звиклим до всяких доріг конем із крутого байрака на одну з найвищих скель, козак зупинив свого румака й став роззиратися на всі боки, заслонюючись від сонця рукою. Врешті твар його прояснилася: бачущими козацькими очима заглядев він трохи праворуч від річки над лісом дим і, хоч опріч диму, не побачив нічого, але зміркував чомусь, що ніде, як тут, і є те, що йому потрібно.

Він не помилився. Внедовзі виїхавши з лісу, лицар ізнову мусів зупинитися, але вже від подивування. Перед ним постелилася широка долина, спереду й з правого боку оточена невисокими горбами, вкритими лісом, а з лівго — з широкими пишними луками, що спускалися аж до Сули. Насупроти, по той бік долини, на підвищенні стояли аж п'ять хат із дворами та різним будівництвом у них, стайнями, обороми, хлівами тощо; сливе коло кожної хати білили в цвіту молоді ще вишники, а за ними ряхтіли буйною зеленістю городи, а на токах стояли ожереди соломи й сіна. Всі хати будівлі вкрито було очеретом і огорожено довгим воринням. Біля кожної бігали й гралися діти. Поглянув вершник у правий бік на зелені хвилясті ниви, подивився перед себе й у лівий бік на коней, що вільно, не спутані, паслися на луках, на чималу череду й невеличкий шматок овець і буркнув під ніс собі не то сердито, не то з уподобою:

— Хм... не погано влаштувалися славні лицарі Сокира й Жбурляй! Хто зна, чи й витягнеш їх із таких достатків...

«А може, їх і нема тут? — подумав водночас. — Треба пастухів запитати...»

Він зрушив коня острогами й подався просто через луки до чередника. Собаки від овечого шматка зняли страшенний гав і кинулися назустріч, але вівчар пронизливо свиснув, і вони, трохи стихивши гавкання, вернулися назад.

— Здоров, парубче! — звернувся, під'їхавши, козак до чередника.

— Дай Боже здоров'я! — весело відгукнувся парубчак-підліток, зацікавлено вдивляючись у лицаря.

— Волам хвости крутиш?

Хлопець засміявся:

— Як нема кращої, то й це робота.

— Чий це хутір?

— Та наш же, нічий.

— А ви ж хто?

— Та ж хуторяни.

— А як зветься? Чи ніяк іще?

— Де б ніяк! Сокиринці.

— Ага, якщо так, то й Сокира тут є?

— Авжеж є, — старий запорожець Сокира.

— А мені його й треба.

— То от, — показав хлопець києм, — його й хата: найбільша й найкраща.

— А козака Жбурля знайду там?

Хлопець ізнов засміявся:

— Знайдете... тож його син... Їх у Запорожжі так прозвано, а вони Похили.

— Ну, спасибі, хлопче, що показав... Бувай здоров!

— Їдьте здорові!..

За кілька хвилин вершник став конем перед ворітьми.

— Діду, козак! — закричали діти: гарненький чорнявий хлопчик років семи й білявенька дівчинка років п'яти. — Козак до нас приїхав!..

Вони підбігли до старого Сокири, що сидів на призьбі, пихкаючи люлечку, й, приклавши руку долонею до чола, вдивився в гостя.

— Хто б же воно був? — намагався пізнати дід. — Не по знаку щось мені...

— Та ми ж вам кажемо, дідусю, що козак! — обурилась малеча, а хлопчик аж ногою тупнув.

— Невже? — засміявшись, підвівся старий. — А я думав, що татарин.

Діти зареготалися, що дід такий незнайко, й миттю покрилися в сінях, гукаючи:

— Мамо! тату! а до нас козак приїхав.

Жбурля сидів на лаві плечима до вікна й чистив мушкет. Він повернув голову, виглянув у віконце й придивився:

— Хто ж би такий?

— Ну, дивіться! — розсердився хлопець. — Я ж вам кажу, хто!..

— І я кажу, хто, — белькотало й дівча.

Орися відійшла від колиски й виглянула в друге віконечко, а діти подалися надвір.

Тим часом Сокира підійшов до воріт.

— Здорові були, батьку отамане! — скинув шлика й привітався вершник.

— Здоров, здоров, братчику! Що братчик — це бачу, а хто саме — не пізнаю.

— Не дивно, батьку, не пізнати, не бачивши ніколи... Я з нових, а звуть мене, не вам кажучи, Кривоніс Максим.

Діти дзвінко зареготалися й знов подалися чимдуж до хати, вигукуючи:

— Кривоніс! Козак Кривоніс!..

— Навіть дітям на сміх, — зареготався гість.

Сокира глянув мимохіть на вірлиного носа й посміхнувся. Потім відчинив ворота.

— В'їжджай, козаче, будеш гостем.

— Дякую, батьку. А син удома?

— Вдома... Та ось і він... Гість до нас, Павле, — братчик Максим Кривоніс.

Жбурляй підійшов і привітно поздоровкався. Вони завели коня до стайні й усі троє пішли в хату. Орися, побачивши, що йдуть, швиденько схопила з ліжка керсетку, наділа й стала біля колиски. Але Павло відчинив у сіннях двері в світлицю, впустив гостя й батька, а сам пішов сказати дружині, щоб була готова подати обід.

— Не надовго я до вас, панове-браття, — говорив, сідаючи коло столу, гість, коли ввійшов Павло. — Перепочине трохи кінь, то й знов у дорогу.

— Чого так швидко? — запитав Павло.

— Треба ще до декого заїхати, а діло вельми спішне. Щоб не баритися, зараз вам і розповім про нього... Ви чули, що шляхта завзялася приборкати нас силою й уже вислала на Україну коронного Конецпольського з численним військом?..

— Та трохи дещо чули від людей, — відповів Павло, — а чи виступив хто проти нього з наших, про те не чули нічого.

— І не могли почути, бо ще ніхто не виступав, а ми були в морськім поході. Як вернулися, то на раді січовій ухвалили, не гаючись, збирати сили, щоб десь наприкінці літа дати добру одсіч.

— Оце діло! — врадувано промовив молодий господар. — Давно час. Е, матері його печений гарбуз, за таке діло варто й доброго кубка спорожнити!.. Я зараз...

Він підвівся, але в цю мить розчинилися двері й у світлицю ввійшла Оріся, а за нею дві наймички, несучи перед себе на великих тацях усякі напитки та наїдки. Поставивши все це на стіл, молода господиня повернулася до гостя й уклонилася, промовивши:

— Лицаря сердечно вітаю.

— Моя дружина Ярина,— сказав Павло,— а це, Орісю,— лицар із Січі, Максим Кривоніс. Привіз нам гарні вісті...

Гість, як підвівся, коли Оріся ввійшла, та так і стояв із поширеними від подивування й захоплення очима.

— Гай-гай, молодий Жбурляю! — нарешті вигукнув у захваті.— Нелегко буде тобі коня сідлати та в далеку дорогу від'їжджати... Низенько вклоняюся тобі, красна господинько, не тільки, як вірній дружині славного лицаря нашого, а також і як найкращій із нашого українського жіноцтва.

Зніяковіла Оріся, засоромилася, але з милою усмішкою відказала:

— Дякую, гостю, за слова ласкаві, але... багато на нашій Україні славних лицарів, багато й жінок, що пишаться красою і вродою незвичайною... Просю ласкаво захити хліба-солі...

— Ідуть! ідуть! — з шумом та тупотінням влетіли до світлиці діти.— Вже йдуть!..

— Та хто? — нагнулася до них Оріся.

— Бабуся татова й бабуся неньчина! — белькотав задиханий від бігу хлопець.

— Бабуся неньчина...— луною озивалося й дівча за хлопцем.

— Вони далеко навгороді пололи, а ми їм сказали, що... що... що до нас запорожець приїхав отакий вусатий...— хлопець показав ручками, який саме,— а татова бабуся каже: моя ненько!..

— Каже: моя ненько...— окселентувала дівчина.

— Що вони тут плещуть? — сміялася, входячи з Обеременчихою до світлиці, Василиха.— Ні, справді січовик... Доброго здоров'я, козаче... не знаю, як звати...

— Добридень, козаче,— привіталася Обеременчиха, оглянувши з підозрінням козака.

— Добридень, паніматко,— вклонився Кривоніс.— Утішаєтесь онуками?

— Тільки і нашого, козаче,— відповіла Василиха,— тільки й утіхи нашої наостанці віку...

— Ви, бабусю, не знаєте, як звати, а я знаю,— знову вихопився хлопець,— Кривоніс Максим...

— І я знаю,— дівчина й собі,— Кривоніс Максим...

— О, та ви розумні,— забурчала стара,— ось ходімо краще звідсіля, а то зняли гамір, як плащуваті цигани... Не будемо заважати...

Вона взяла дітей за рученята, й усі, опріч чоловіків, повиходили, причинивши двері.

— Двойко? — спитав Кривоніс.

— Ні, є ще козарлюга,— засміявся Павло,— та той ще поки що воює в колиці. Попрою покірно випити та закусити з дороги...

— Хай ростуть здорові,— промовив гість, уможуваючися за столом.— Добре, Жбурляю, дбаєш, так і треба, щоб не було переводу козацькому роду... Дай же Боже!..

Вони підняли кубки й випили.

— Хто ж тепер за гетьмана на Січі? — питав Сокира.— Як помер славний батько Сагайдачний, а особливо, як ми, продавшись у Каневі, переселились аж сюди, подалі від мостивих панів, то відтоді мало що й знаємо, що в козацькому війську діється.

— Кошовий тепер Жмайло,— відповів Кривоніс.— Це він і розіслав трохи не половину братчиків по Україні набирати потугу. Про вас обох ще багато не забуло на Січі, а в Каневі бачився я з полковником Кригою: він і сказав мені, де ви осілися хутором.

— А він уже полковник?

— Аякже. Говорив із ним про похід проти Конєцпольського, та щось дуже хвостом крутить... Не щира душа... Ну, а ви ж як — їдете зо мною чи ні?..

— Обом — і батькові й мені — їхати не випадає,— відповів Павло,— бо тоді хутір лишиться без голови й переведеться ні на що. Нас же тут більше, як п'ять родин, все люди прості, не козаки: якась напасть, то й ради не дадуть собі. Поїду з тобою я, а ви, тату, зостанетесь на господарстві.

— Добре, сину,— згодився старий,— та й літа не ті... Небагато помочі з діда, хоч він і запорозький.

По обіді гість пішов на стайню трохи відпочити на сіні, а Павло почав лаштуватися в далеку дорогу. Оріся, бліда, як лілея, готувала йому все, що треба з харчів та одежі, й єдиного слова докору не вихопилося з уст. Василя помагала їй, ронила старечі сльози та, як звичайно, бурчала про себе, нарікаючи на отих «січових паливод»,

що від них через ціле життя зазнала так багато лиха. Обеременчиха сиділа коло немовляти й тихо плакала над колискою. Сокира бадьорився, але по тому, що старий щось часто покахикував, можна було догадатися, що коїться в душі лицарській. Тільки діти нетямлися від захвату, коли побачили батька в запорозькій одежі при шаблі й пістолях.

Попрощалися в хаті. А надворі, коли старий відчинив ворота, Оріся зойкнула підстреленою пташкою й побігла вслід за козаками. Павло нахилився з коня, легенько підняв до себе, пригорнув і ще раз міцно й довго поцілував.

— Прощай, люба,— сказав і пустив на землю.— Бережи дітей, а я не забарюся.

Восени почули й на хуторі, що з давніх-давен приспана воля українська почала прокидатись і пробувати сили в жорстоких кривавих герцях. Не раз її приборкувала й топила в червонім морі ворожа міць, не раз Павло вертався додому, спочивав і знов сідав свого бахмата, щоб пробити мур, в походах Жмайла, Трясила, Сулими, Павлюка, Острияниці й Гуні, й дочекався-таки, вже хоч і пристарим, великої всенародної бурі, знятої його побратимом Хмелем. У цій бурі знайшов собі наш славний лицар і тую почесну смерть у бою, що її так прагне серце справжнього лицаря.

Та про це іншим разом.

Горні Черношіце, 9.XII 1934

ПРИМІТКИ

До другого тому Творів С. Черкасенка у двох томах увійшла художня проза письменника: оповідання (1907—1914), художня розповідь «У шахтарів. Як живуть і працюють на шахтах» та історичний роман «Пригоди молодого лицаря». Мовно-правописне оформлення — сучасне, збережено лексичні, фразеологічні, морфологічні особливості мови письменника.

ОПОВІДАННЯ. Першою окремою книжкою С. Черкасенка була збірка: «Діткам». Казки й вірші. Написав С. Черкасенко. Полтава.— 1907.— 48 с. Видавництво «Український учитель». Збірка містила дев'ять віршів і вісім невеличких оповідань-казок: «Колоски», «Сонце», «Павук», «Убогий жид», «Орел і Жайворонок», «Як вродилася пісня», «Соловейко». Двоє оповідань із цієї збірки — «Як вродилася пісня» і «Убогий жид» (оповідь про Ісуса Христа) — перевидавалися кілька разів окремими книжечками-метеликами (1907, 1918).

Як вродилася пісня. Подається за збіркою «Діткам».— С. 28—35.

Пригода. Подається за збіркою «Діткам».— С. 39—43.

Соловейко. Подається за збіркою «Діткам».— С. 45—48.

У 1910—1912 рр. київське видавництво «Український учитель» випускає «Ілюстровану бібліотеку для дітей», у якій виходять і твори С. Черкасенка «Яма. Оповідання». Київ.— 1910.— 8 с. (№ 27); «Ахметка. Оповідання». Київ.— 1911.— 16 с. (№ 41). 1912 р. з'явилася збірка С. Черкасенка «Маленький горбань та інші оповідання. Малюнки І. Бурячка» (Київ, 1912).— 72 с. (№ 35), яка містить шість оповідань для дітей: «Маленький горбань», «Яма», «Безпритульні», «Гараськів Великдень», «Воронько», «Ахметка». «Безпритульні» вперше надруковано у виданні: «Світло. Літературно-ілюстрований збірник для дітей». Київ, 1908.

Книжка «Маленький горбань та інші оповідання» має присвяту: «Дітям праці, нужди й горя присвячує цю книжку автор». Оповідання з неї пізніше друкувалися окремими книжками, входили до різних хрестоматій і збірників.

У 1909 р. вийшла друга книжка малої прози С. Черкасенка: С. Черкасенко. «На шахті. Малюнки з шахтарського життя». Українське видавництво «Знання — то сила». Київ (1909). Друкарня товариства «Просвещение». Крещатик, 27, 46 с. Збірка містить шість оповідань з життя донецьких шахтарів: «Чорний блиск», «Чепуха», «Необережність», «П'яниця», «Воронько», «Весною». Частина з цих оповідань друкувалася раніше: «Чепуха. Нарис» («Рідний край».— Полтава.— 1907.— № 2.— С. 7—9); «П'яниця. Нарис» («Рідний край».— Полтава.— 1907.— № 6.— С. 6—8); «Весною» («Рідний край».— Полтава.— 1907.— № 16.— С. 4—7); «Чорний блиск» (газ. «Слово». Київ, 15 вересня, 1907.— № 18.— 19); «Воронько» («Світло». Літературно-ілюстрований збірник для дітей. Київ.— 1908).

Оповідання «Чорний блиск», «Чепуха», «Необережність», «П'яниця», «Воронько», «Весною» подаються за збіркою «На шахті».

Оповідання «Маленький горбань», «Яма», «Безпритульні», «Гарасків Великдень», «Ахметка» подаються за збіркою «Маленький горбань та інші оповідання».

В ранній період своєї творчості С. Черкасенко написав цілий ряд оповідань з шахтарського життя та життя інтелігенції, переважно учительства. Окремі з них були надруковані в періодичній пресі того часу: «А потім. З недавніх настроїв» («Літературно-науковий вісник».— 1908.— Кн. 7.— С. 41—56). «Вони перемогли» («Літературно-науковий вісник».— 1910.— Кн. 1.— С. 69—85), «Зануда» («Світло», 1910.— Кн. 1.— С. 41—47), «Лаборантка» («Літературно-науковий вісник».— 1913.— Кн. 4.— С. 130—145), «Що сильніше?» («Дзвін».— 1913.— Кн. 7—8.— С. 53—60), «Пастка» («Дзвін».— 1914.— Кн. 5.— С. 419—435).

З 1907 р. С. Черкасенко почав друкувати свої твори — оповідання і фейлетони — в київській щоденній українській газеті «Рада». Протягом 1907—1914 років тут опубліковано понад двадцять оповідань письменника і близько двохсот фейлетонів.

У 1917 р. С. Черкасенко видав частину своїх оповідань 1907—1913 рр. окремою книжкою: «Вони перемогли. Оповідання». Київ. Видання Українсько-руської Видавничої Спілки.— 1917.— 232 с. До неї увійшло сімнадцять оповідань, друкованих раніше у газеті «Рада», журналах «Літературно-науковий вісник», «Світло», «Дзвін».

Збірку «Вони перемогли» подаємо тут повністю, розміщуючи оповідання в хронологічному порядку за часом їх публікації. Датування скрізь — авторське. Вказуємо місце першопублікації і сторінки збірки.

«На посту».— «Рада».— 1907.— № 157, 12 липня.— С. 2—3. «Вони перемогли».— С. 125—133.

Патріот.— «Рада».— 1908.— № 11, 13 січня.— С. 2—3. «Вони перемогли».— С. 134—144.

А потім? (З недавніх настроїв).— «Літературно-науковий вісник».— 1908.— Кн. 7.— С. 41—56. «Вони перемогли».— С. 27—46.

Вони перемогли.— «Літературно-науковий вісник».— 1910.— Кн. 1.— С. 69—85. «Вони перемогли».— С. 3—26.

Весела людина.— «Рада».— 1910.— №№ 53—54, 6—7/19—20 березня.— С. 2—3. «Вони перемогли».— С. 92—106.

Нескінчена поема.— «Рада».— 1910.— № 282, 12/25 грудня.— С. 2—4. «Вони перемогли».— С. 188—203.

Зануда (Малюнок).— «Світло».— Київ.— 1910.— Кн. 1, вересень.— С. 41—47. Подається за першодруком.

Блажчукове весілля.— «Рада».— 1911.— № 140, 22 червня (5 липня).—

С. 2—3. В першодруку оповідання має підзаголовок «З життя на шахтах». «Вони перемогли».— С. 61—70.

Юдита.— «Рада».— С. 71—83.

Прикрий епізод.— «Рада».— 1911.— № 6, 9(22) січня. С. 2—3. В першодруку оповідання має підзаголовок «Із записної книжки одного бурлаки». «Вони перемогли».— С. 178—187.

Великодня ніч.— «Рада».— 1911.— № 82, 10(23) квітня.— С. 2. «Вони перемогли».— С. 84—91.

Тося.— «Рада».— 1911.— № 104, 8(21) травня.— С. 2—3. «Вони перемогли».— С. 204—211.

Марта і Марія.— «Рада».— 1911.— № 110, 15(28) травня.— С. 2—3. В першодруку оповідання має назву «Марфа і Марія». «Вони перемогли».— С. 212—220.

Побачення.— «Рада».— 1912.— № 71, 25 березня (7 квітня).— С. 23. В першодруку оповідання має назву «Під Великдень». «Вони перемогли».— С. 47—60.

Нерви.— «Рада».— 1912.— № 294, 25 грудня (8 січня).— С. 5—6. «Вони перемогли».— С. 221—231.

Сашків кінець.— «Рада».— 1913.— № 64, 17(30) березня.— С. 2—5. «Вони перемогли».— С. 107—124.

Що сильніш?— «Дзвін».— 1913.— Кн. 7—8.— С. 53—60. «Вони перемогли».— С. 145—156.

Лаборантка.— «Літературно-науковий вісник».— 1913.— Кн. 4.— С. 130—145. «Вони перемогли».— С. 157—177.

Пастка.— Вперше надруковано в журналі «Дзвін».— 1914.— Кн. 5.— С. 419—435. Подається за першодруком.

У 1913 р. вийшла збірка сатиричних оповідань С. Черкасенка: С. Черкасенко (Провінціал). «Жарти Сатіра. Оповідання». Вид-во «Волосожар». Київ.— 1913.— 64 с. Збірка містить дев'ять оповідань, що друкувалися в газ. «Рада» під псевдонімом «Провінціал». Вісім оповідань із цієї збірки подаємо за текстом книжки. Вказуємо також першодрук.

Шлюбна проблема.— «Жарти Сатіра».— С. 3—8.

«Сокіл» (З історії «благопопечительных мероприятий»).— «Рада».— 1910.— № 235, 17(30) жовтня.— С. 2. «Жарти Сатіра».— С. 9—15.

Сила кохання.— «Рада».— 1911.— № 126 5(18) липня.— С. 2—4. «Жарти Сатіра».— С. 16—29. В першодруку оповідання має підзаголовок «Епізод».

Визит.— «Рада».— 1910.— № 293, 25 грудня (7 січня). «Жарти Сатіра».— С. 30—37. В першодруку оповідання має підзаголовок «Потешная історія».

Хто він?— «Рада».— 1911.— № 89, 21 квітня (4 травня).— С. 2. «Жарти Сатіра».— С. 38—40.

На пароході (З натур).— «Рада».— 1911.— № 171, 30 липня (12 серпня).— 2—3 с. «Жарти Сатіра».— С. 41—44.

У вагоні життя.— «Рада».— 1911.— № 83, 14(24) квітня.— С. 2.
«Жарти Сатіра».— С. 45—48.

Політика.— «Рада».— 1910.— № 154, 9(22) липня.— С. 2—3. «Жарти
Сатіра».— С. 49—53.

У ШАХТАРІВ. Як живуть і працюють на шахтах. Вперше надруковано:
С. Черкасенко. У шахтарів. Як живуть і працюють на шахтах. Київ.—
1919.— 78 с. («Українська школа» під редакцією С. Русової, Ю. Сірого,
Я. Чепіги і С. Черкасенка. Видавниче т-во «Дзвін». Позашкільне читання.
№ 3). Дата в кінці: Київ, 1912. Деякі розділи цієї художньої розповіді
про життя, працю і боротьбу донецьких шахтарів друкувалися як
окремі оповідання («На шахті», «День у день», «Забастовка, або
Страйк»).

Подається за виданням 1919 р.

ПРИГОДИ МОЛОДОГО ЛИЦАРЯ. Роман з козацьких часів. Надруко-
вано «Пригоди молодого лицаря. Роман з козацьких часів». Том I.
Львів, 1937. Накладом вид-ва «Батьківщина», 176 с.; Том II, Львів,
1937. Накладом вид-ва «Батьківщина», 182 с. Ілюстрації М. Левицького.
Написання роману завершено 9 грудня 1934 р. у Горніх Черношіцах
біля Праги.

Два уривки з роману було надруковано в журналі «Рідна мова»
(Варшава, 1935, р. III, № 4, с. 169—174; № 5, с. 223—228; 1936, р. IV,
ч. 3, с. 123—128; ч. 4, с. 185—189).

Роман має присвяту родині українського літературознавця Леоніда
Тимофійовича Білецького (1882—1955), що у 20—30-х рр. був професором
праських українських вузів.

С. Черкасенко хотів довести свою розповідь до подій визвольної
війни українського народу 1648—1654 рр. Павло Похиленко мав стати
активним учасником цієї війни. У журналі «Рідна мова» (1938, р. VI,
ч. 3, с. 119—128) надруковано розділ «Із нового історичного роману
С. Черкасенка: «Блиснем шаблями, як сонце в хмарі» (роман цей —
продовження роману «Пригоди молодого лицаря»)» під назвою «Лицарі
на спочивку». Про третій «новий, ще не друкований історичний ро-
ман» С. Черкасенка «На полі Килиїмським» повідомляє журнал
«Рідна мова», вміщуючи на своїх сторінках уривок з нього під
назвою «Герць» (1939, р. VII, № 1, с. 23—28; № 2, с. 75—82). Чи був
він продовженням «Пригод молодого лицаря» і «Блиснем шаблями, як
сонце в хмарі», — на підставі опублікованого уривку сказати важко.

Другим виданням роман вийшов у Канаді: Спиридон Черкасенко.
Пригоди молодого лицаря. Роман з козацьких часів. Видавець Іван
Тиктор. Вінніпег, 1952. Том I.— 127 с.; Том II.— 143 с.; том III.—
175 с. (Клуб приятелів української книжки. Книжка 13). Текст пере-
друковано за львівським виданням 1937 р.

Роман «Пригоди молодого лицаря» подається за першодруком.

Байга-Вишневецький. — Йдеться про Дмитра Вишневецького (загинув 1563 р.) — українського магната, який у 50-х рр. XVI ст. був канівським і черкаським старостою. Для захисту від турецько-татарських нападів він збудував фортецю на дніпровському острові Мала Хортиця, з якою деякі історики пов'язують заснування Запорозької Січі. У 1563 р. його було взято в полон і страчено в Стамбулі (Константинополі). Народна та історична традиція ототожнює Дмитра Вишневецького з козаком Байдою, героєм народних історичних переказів та пісень.

Бородавка Яцько (Неродич, помер 1621 р.) — гетьман запорозького нерестрового козацтва. Обраний на цю посаду у 1619 р., Бородавка для спільної боротьби з турецько-татарською агресією уклав угоду з П. Конашевичем-Сагайдачним, гетьманом реестрового козацтва. У серпні 1620 р. під час Хотинської війни козацька старшина позбавила Бородавку гетьманства, і його було страчено. У романі Бородавка діє ще до обрання його гетьманом.

Володислав — Владислав IV Ваза (1595—1648), польський король у 1632—1648 рр. У романі він ще королевич.

Гуня Дмитро — Тимошович (17 ст.) один із керівників селянсько-козацьких повстань на Україні у 30-х рр. XVII ст. проти польсько-шляхетського гніту. У 1637 р., після поразки повстання під проводом Павлюка, Гуня втік на Запорожжя, де був обраний гетьманом.

Жмайло Марко — (17 ст.) запорозький гетьман, керівник селянсько-козацького повстання 1625 р.

Кішка Самійло (? — 1602) — гетьман реестрового козацтва (1599—1602). Під час морського походу запорожців на Туреччину потрапив у полон, в якому пробув 25 років. 1599 р. повернувся на Україну і був обраний гетьманом. Загинув 1602 р. у Лівонському поході.

Конецпольський Станіслав (1591—1646) — польський магнат, коронний гетьман (1632 р.). З 1623 р. очолював польсько-шляхетське військо на Україні, жорстоко придушував козацько-селянські повстання.

Косинський Криштоф (? — 1593) — гетьман українського реестрового козацтва, керівник козацько-селянського повстання проти польсько-шляхетського гніту у 1591—1593 рр. Загинув у травні 1593 р.

Кривоніс Максим (? — 1648) — черкаський полковник, герой визвольної війни 1648—1654 рр., один із найближчих соратників Богдана Хмельницького. Помер у листопаді 1648 р. У романі С. Черкасенка він виступає ще рядовим реестровим козаком.

Кулага Захар — запорозький ватажок, що згадується в реєстрі отаманів 1581 р.

Лобода Григорій (? — 1596) — запорозький гетьман у 90-х рр. XVI ст., разом з С. Наливайком керував селянсько-козацьким повстанням 1594—1596 рр. проти польсько-шляхетського панування на Україні.

Під час облоги повстанського табору в урочищі Солониця біля Лубен Лобода почав таємні переговори з коронним гетьманом С. Жолкевським. Повстанці звинуватили Лободу у зраді і вбили його.

Наливайко Северин (? — 1596) — керівник селянсько-козацького повстання 1594—1596 рр. на Україні і в Білорусії. Угодовська частина козацької старшини під час облоги табору повстанців в урочищі Солониця біля Лубен схопила С. Наливайка і видала його С. Жолкевському. Після страшних тортур його було страчено у Варшаві (1596).

Остряниця (Острянин) Яків (? — 1641) — один з керівників селянсько-козацького повстання 1638 р. На початку 1638 р. прибув на Запорозьку Січ і був обраний гетьманом нереєстрового козацтва. Після поразки повстання відступив на Слобідську Україну. 1641 р. убитий під час сутички між рядовим козацтвом і козацькою старшиною.

Павлюк (Бут Павло) (? — 1638) — гетьман нереєстрового запорозького козацтва, керівник селянсько-козацького повстання на Україні 1637 р. Потрапив у полон і страчений у Варшаві 1638 р.

Потоцький Микола (? — 1651) — польський магнат, великий коронний гетьман. Керував придушенням селянсько-козацьких повстань, що їх очолювали Павлюк, Гуня, Острянин. Захоплений у полон у Корсунській битві 1648 р. і виданий Богданом Хмельницьким кримському ханові. Потоцький викупився з неволі і командував польсько-шляхетськими військами у Берестецькій битві 1651 р.

Ружинський Михайло — український магнат литовського роду, що був у 1585 р. гетьманом запорозького реєстрового козацтва.

Сагайдачний Петро Кононович (Конашевич-Сагайдачний) (?—1622) — гетьман українського реєстрового козацтва. Події, описані в романі, відбулися 1616 р. Помер від рани, яку дістав 1621 р. у битві під Хотиним. Похований у Києво-Братському монастирі. Увійшов в історію також як видатний культурний діяч, що сприяв розвитку літератури, мистецтва, освіти і книгодрукування.

Сулима Іван (? — 1635) — гетьман нереєстрових запорозьких козаків. У 1635 р. козаки, очолювані Сулимою, напали на польську фортецю Кодак і зруйнували її. Був по-зрадницькому схоплений реєстровими козаками і виданий польсько-шляхетському урядові. Страчений у Варшаві 12 грудня 1635 р.

Трясило (Федорович Тарас) (17 ст.) — гетьман запорозьких нереєстрових козаків (з 1629 р.), керівник селянсько-козацького повстання на Подніпров'ї 1630 р.

Хмельницький Богдан (Зіновій) Михайлович (бл. 1595—1657) — гетьман України з 1648 р. У романі виступає ще молодим рядовим козаком під іменем Зінька Хмеля.

З М І С Т

ОПОВІДАННЯ			
Із збірки «Діткам»			
Як вродилася пісня	6	Блажчукове весілля 169	
Пригода (<i>З дитячих спогадів</i>)	10	Юдита 176	
Соловейко	13	Прикрий епізод 185	
Збірка «На шахті»		Великодня ніч 192	
Чорний блиск	16	Тося 198	
«Чепуха»	21	Марта і Марія 204	
Необережність	27	Побачення 210	
П'яниця	30	Нерви 220	
Воронько	35	Сашків кінець 227	
Весною	42	Що сильніш? 240	
Збірка «Маленький горбань та інші оповідання»		Лаборантка 248	
Маленький горбань	51	Пастка 265	
Яма	64	Із збірки «Жарти Сатіра»	
Безпритульні	68	Шлюбна проблема 282	
Гараськів Великдень	77	«Сокіл» (<i>З історії «благопечительных мероприятий»</i>) 285	
Ахметка	85	Сила кохання 289	
Збірка «Вони перемогли» та інші оповідання		Візит 299	
«На посту»	93	Хто він? 304	
Патріот	99	На пароході (<i>З натури</i>) 306	
А потім? (<i>З недавніх настроїв</i>)	107	У вагоні життя 309	
Вони перемогли	122	Політика 311	
Весела людина. <i>Малюнок</i>	139	У ШАХТАРІВ.	
Нескінчена поема	150	<i>Як живуть і працюють на шахтах</i> 316	
Зануда (<i>Малюнок</i>)	161	ПРИГОДИ МОЛОДОГО ЛИЦАРЯ.	
		<i>Роман з козацьких часів</i> 372	
		Примітки 665	

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ИЗДАНИЕ

ЧЕРКАСЕНКО

Спиридон

ПРОИЗВЕДЕНИЯ В ДВУХ ТОМАХ

ТОМ ВТОРОЙ

Рассказы

У шахтеров. *Как живут и работают на шахтах*

Приключения молодого рыцаря

Роман с казацких времен

Составитель, автор примечаний

Мишанич Алексей Васильевич

Киев, издательство художественной
литературы «Дніпро»

На украинском языке

Редактор *В. П. Иванченко*. Художне оформлення *О. В. Штрамила*.
Художній редактор *К. Т. Лавро*. Технічний редактор *Т. М. Мацпура*.
Коректор *А. Л. Алейникова*.

ИБ № 4897

Здано до фотоскладання 18.09.90. Підписано до друку 24.04.91.

Формат 84×108¹/₃₂. Папір газетний. Гарнітура балтика.

Друк високий з ФПФ. Умовн. друк. арк. 35,28 + 1 вкл. Умовн. фарбовідб. 35,543.
Обл.-вид. арк. 38,631. Тираж 30 000 пр. Зам. 453. Ціна 4 крб. 40 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».

252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе.
310057, Харків-57, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Черкасенко С. Ф.

Ч48 Твори: В 2-х т.— К., Дніпро, 1991.

Т. 2: Оповідання; У шахтарів: Як живуть і працюють на шахтах; Пригоди молодого лицаря: Роман з козацьких часів / Упоряд. та авт. приміт. О. Мишанич.— 671 с.

ISBN 5-308-01049-8 (т. 2)

ISBN 5-308-01050-1

До другого тому ввійшли оповідання, художня розповідь «У шахтарів. Як живуть і працюють на шахтах» та історичний роман про Запорозьку Січ «Пригоди молодого лицаря. Роман з козацьких часів».

Ч 4702640101—067 67.91
M205(04)—91

ББК 84Ук1

1970